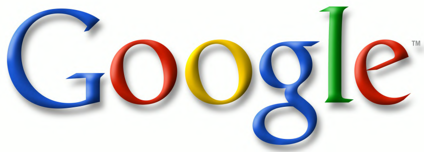
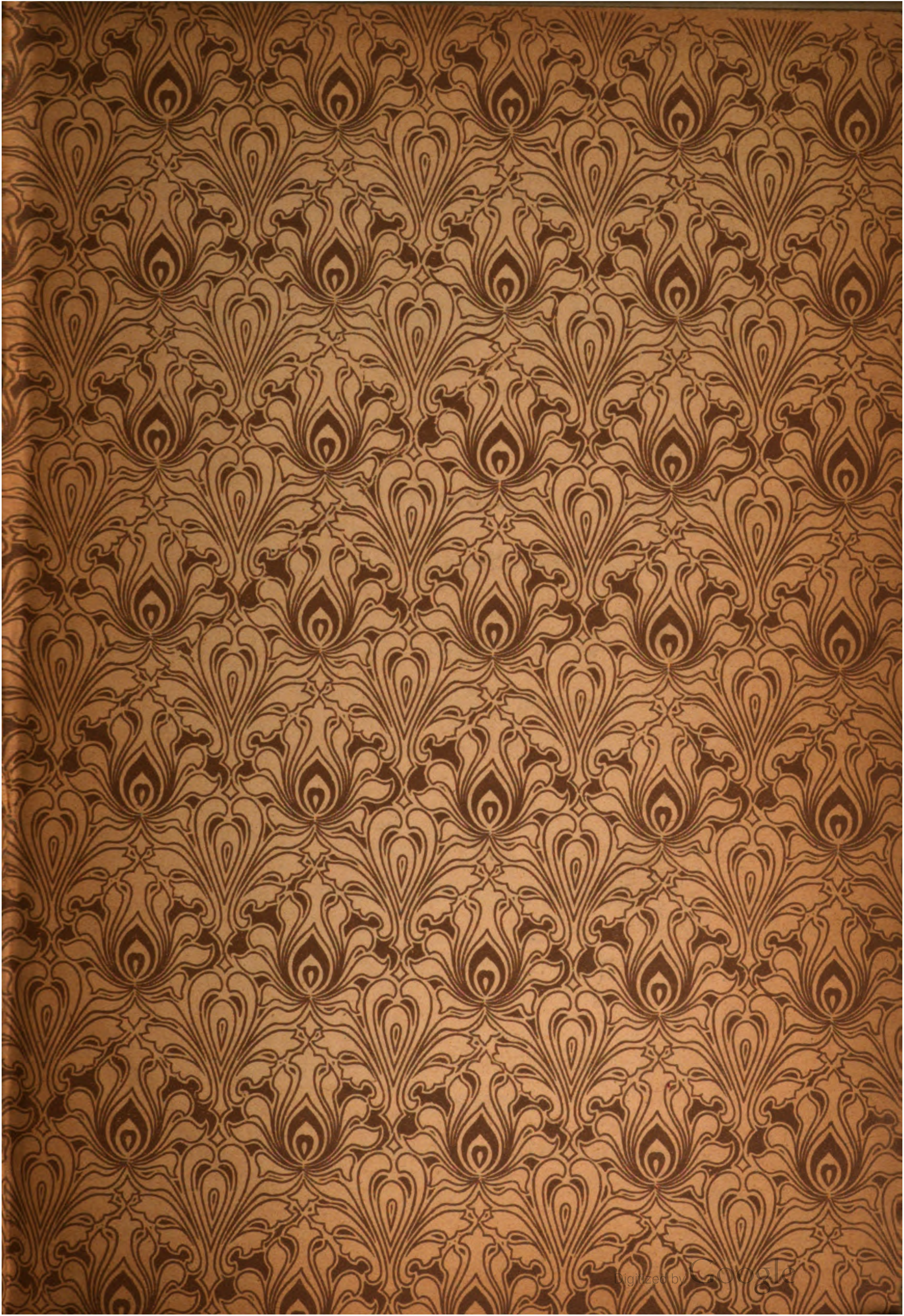

NYELVTUDOMÁNYI

KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

HARMINCZKETTEDIK KÖTET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1902.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

Könyvismertetések.

*

Kisebb közlések.

A vogul nép ősi hitvilága.

(Kilenczedik közlemény.)

2. A Földanya: *Joli-Tārėm, Mā-aŋkw.*

«Felső-Világbeli atyánknak» (*Numi-Tārėm āśūw*), az ég urának kiegészítő párja s egyszersmind ellentéte a vogul hitregében «Alsó-Világbeli anyánk»: *Joli-Tārėm śāńūw* (I : 128), vagy más nevén: «Fekete-Föld anyánk»: *Sēmėl-Mā-āŋkūw* (IV : 124; KLV. *Śēmėl-Mō oaŋkhw* IV. 116, 162.), illetve jelző változattal: «Kérges-Föld anyánk»: *Sqwiŋ-Mā āŋkūw* (I : 103; KLV. *Sqwėŋ-Mō oaŋkhw* IV : 311.).

A *joli-tārėm*, KLV. *jolkė tōrėm* («alsó-*tārėm*») kifejezés, mely ezen mythikus alak nevében szerepel, az «ég» *numi-tārėm* («felső-*tārėm*») nevezete mellett a fentebb tárgyalt *kit tārėm, kit kworės* szólásban emlegetett «két *tārėm*» másikát, vagyis a földet jelenti. Különösen a költői beszéd alkalmazza, midőn a földről az éggel kapcsolatban van szó, így mondja pl. az égben lakozó medve, hogy «az alsó-világba» = «a földre» alátekint (*joli-tārėmnė joläl sunse'im* III : 111.), oda az égből alábocsáttatik (*joli-tārėmnė tārätuŋkwė patwäsėm* III : 116.) s szintígy a kondai hősének, hogy egy csodás várnak «legfelső» gerendái *Nom-Tōrėm*-hoz érnek föl, míg a legalsók *Jal-Tōrėm*-ra támaszkodnak (II : 223.), más szóval hogy az illető erősség a földtől egész az égig nyúlik. Kibővítése e kifejezésnek: *joli mā χumiŋ tārėm* «alsó földbeli emberes világ» (II : 101.).

A közbeszédben is használt *sēmėl mā* «fekete föld» kifejezés a *pasiŋ tārėm* «fényes, derült ég» ellentéte s a földnek nemcsak fekete színére czéloz, hanem arra is, hogy mindenféle szenynyel, szeméttel van tele. Ezért gyakori jelzése a földnek ez is: *pāŋkiŋ mā* «piszkos (szemetes, szennyes) föld» (II : 30.); vagy teljesebb

változatokban: *joli māχum ūnlėnė pāŋkiŋ mā* «alsó nép (= emberiség) lakó piszkos föld» (III : 46.), *pāŋkiŋ sispä jelpiŋ mā* «piszkos (szemetes) hátú szent föld» (II : 318, 359, 373.).

A föld geologiai alkatának felfogását tükrözi a költői nyelvnek *sqwėŋ mā* «kérges (réteges) föld» jelzése pl. a következő idézetekben: *sāt āt tiniŋ puŋkėm sqwėŋ mā kit χalnė ti punsanl* «száz hajas drága fejem a kérges föld két közébe tették ím» (IV : 121.) = «eltemették»; *pojkū at-ke χōlilėn: sqwiŋ mā sāt χalėn ta ujttilėn* «ha könyörgésünket (Polėm-isten) meg nem hallgatod: a kérges föld hét közébe nyomsz alá» (II : 411.) = «sírba viszel»; *rąŋχkeu sqwiŋ mā sāt χalkwėn, pāŋkiŋ mā χąt χalkwėn jol ta tąrnėnätä sujtilāli* «kiáltásunknak a kérges föld hét közébe, a piszkos föld hat közébe hallatszik ím alá zaja» (II : 30.), *χąnt jelpiŋ sqwiŋ mān sāt χalėn ness ti χosγilėnū* «az (ellenséges) hadat szent kérges földednek hét közébe csak úgy lecsapdosnók» (II : 133.). Teljesebb jelzések ugyane kifejezéssel: *ēlėm-χąlės ūnlėnė sqwiŋ mā* «emberlakó kérges föld» (I : 128, 139.), *joli-māχum ūnlėnė sqwiŋ mā* «alsó nép (= emberiség) lakó kérges föld» (I : 138; III : 46.), *Numi-Tąrėm lāwėm sqwiŋ mā* «N. T. rendelte kérges föld» (I : 128.), továbbá *sāt sqwėp sqwiŋ mā* «hét kérgű, kérges föld» (II : 141.), *sāt sawpä jelpiŋ mā* «hét kérgű szent föld» (II : 145.). Az utóbbi adatok a földnek hét kérgét, illetve rétegét említik, mivel egybehangzó, hogy az előbb idézett példák is a «kérges földnek *hét* közéről» szólnak. Egy szoszvavidéki közlőm szerint a földet azért nevezik így «hét kérgesnek» (vagy «hét bőrösnek»: *sāt sqwiŋ*), mivel «felületén fű van, levél van; aztán fekete, fehér, vörös föld van» (l. VogNpGy. I : 243.) s e magyarázat helyessége kitetszik a hőséneknek *χasli-sqw* kifejezéséből is (II : 185.), mely a földet borító s bőr- vagy gyümölcshéj *(sqw)* módjára lehántható «moha réteget» jelenti, mely tehát egyike a föld «hét *sqw*»-jának. Nyilvánvaló ezek alapján, hogy a vogul felfogás a földnek «hét kérge» alatt a földrétegeket érti, melyeket bő módja van a népnek szemlélni a meredek sziklafalakon s a magas folyópartokon is. Megfelelő kifejezés az irtisi osztják énekekben: *sōgoŋ mėg, punėŋ mėg* «bőrös föld, szőrös föld» (Patkanov: Irtysch-Ostj. II : 19.), vagy teljesebb jelzéssel: *ōmėsta sōgoŋ mėg, punėŋ mėg* «ülő bőrös, szőrös föld» u. o. II : 58, 174—6.), *χatai χatėŋ sogoŋ mėg, punėŋ mėg* «halott haló bőrös, szőrös föld» (u. o. II : 55.). A közlő szerint itt az

erdőkkel borított föld van a szőrös bőrhöz hasonlítva (u. o. II : 220.).

Ugyanazon átvitellel, melylyel a mythikus felfogás s a költői nyelv az égi jelenségeket az Égatya működésének veszi s az Égatyáról mondja, hogy pl. «kinappalodik, havazik, szelet fú, kitavaszodott», a Földanya is gyakran szerepel az ének előadásában ott, hol világosan a földről van szó, így e példákban: *kēr simpä saw puskä tot tārtėlāntawėt: Sēmel-Mā āŋkūw ness särγenti* «vasbelsejű sok ágyút durrogatnak ottan: Fekete-Föld anyánk csak úgy reng belé» (IV : 124.); *χānt-rāχ vārwė; akw' pāal rāχ-sāwän Sāwėŋ-Mā āŋkwännė jolä ta'ini, akw' pāal rāχ-sāwän Numi-Tārėm jäγännė nāŋχä ta'ini* «hadi kiáltást tesznek; egyik fele kiáltó szavuknak Kérges-Föld anyjukhoz zeng alá, másik fele kiáltó szavuknak *Numi-Tārėm* atyjukhoz zeng föl» (II : 209.) | *Tōrėm vuoti: taľkhėŋ jiw taľėkhä Sāwėŋ-Mō oāŋkhwnė jel-jōkhtentāu; tāiŋ jiw tāγä Sāwėŋ-Mō oāŋkhwnė jel-punentāu* «Tōrėm szélkép fujdogál: a csúcsos fának csúcsa Kérges-Föld anyjához hajlitódik le; az ágas fának ága Kérges-Föld anyához tevődik le» (IV : 311.) | *kēr ńelmpä saw saŋkän, tan rātawėt: Sāwėŋ-Mā āŋkūw-tarmėl χujpä voikėn pōľ numėn raγi* «vasnyelvű sok harang, azokat ütik: Kérges-Föld anyánk fölött fekvő fehér forgács fölfelé ugrik» (IV : 69.) | *Šėmėl-Mō oāŋkhw-tärmėl jel tissėltāum* «Fekete-Föld anya fölé temetnek el engem» (IV : 116.) | *Šėmėl-Mō oāŋkhwėnnė jel-poāl wüťiŋ śārėśnė näi khuľilaŋkwėn!* «Fekete-Föld anyád felől, alulról vizes tenger kerekedjék reád!» (IV : 162.).

Hogy mikép alakítja a vogul népképzelet a Földanya mythikus személyének képét, lakóhelyét, eredetét, történetét s jelen működéskörét, arról csak kevés adat áll rendelkezésünkre. A Reguly-féle teremtési ének többször idézett adata szerint a Földanya és Égatya igen kicsiny terjedelemben egyszerre teremtődnek: «A föld és ég ők megalakulnak, ők megteremtődnek: *Xuľ-ātėr* legkisebb fia nyíl-szárny-ragasztásra való ezüst enyvüstjének nagyságára teremtődik *Numi-Tārėm* atyánk; *Xuľ-ātėr* legkisebb leánya, az ő fonó ezüstorsója karikájának nagyságára teremtődik Kérges-Föld anyánk» (I : 101.). A felső-szoszvai teremtési rege szerint *Numi-Tārėm* bátyja *Joli-Tārėm*nak, tehát az ég és föld bár egynemzedékbeliek, mégis amaz kora szerint

előbbvaló. Abban is eltér e két közlés, hogy míg amott a Földanya kezdettől fogva itt alant van s innen küldözgeti «lábbal alkotott lábas *Kalm*» követét az égbe tanácsért, itt «*Joli-Tārėm* anyánk a két világ, két *kworės* közt hétszeres vaslánez függő várában ül» s innen csak a teremtés korának elérkeztével jut alá olykép, hogy *Numi-Tārėm* várának egész függő vasláncait ketté szeli s hugát az emberkorabeli világ megalkotására leküldi (I : 128.). A Földanyával egybefüggő további események közt az előbbi forrás a föld kezdetbeli kicsiny területének fokozatos bővüléséről szól, mely végből t. i. «Lábas-Kalm» *Numi-Tārėm* atya tanácsára «eleven kigyóostorral csapdossa meg három ízben Kérges-Föld anyát» (I : 103.), a másik forrás pedig a nap és hold megteremtésében, valamint a forgó föld megállításában említi közreműködését, a mennyiben ezeket az Égatya *Joli-Tārėm*nak «Fönn-menő-szárnyas-Kalm» követtel üzent kérésére eszközli (I : 128—9.).

Megegyezik mind a két forrás ama mithikus eszme kiemelésében, hogy az ember teremtésének művében a Földanyáé volt a kezdő és véglegesen megoldó szerep: ő akarta az embert a földön, ő adott számára életet s ő gondolkodott létfentartása módjairól. «Megalakúlni ím megalakúltunk» — izeni az Égatyának a déli teremtési énekben (I : 101—2.) — «de étellel táplálkozó ember nélkül megélni nem birok». «*Numi-Tārėm* bátyácska» — szól *Joli-Tārėm* a másik változatban (I : 129.) — «az emberlakó kerges földet megteremtetted, világossá tetted: de hát az embert hogyan kell megteremteni?» Amott az Égatya a szélesbedő földecskére hivatkozik, t. i. «*Kami-Nāj* anya onnan fog teremtődni, egy méhből való hét magzatot ő fog szülni» (I : 103.); itt pedig azt üzeni, hogy hét emberalakot fog alábocsátani, ő maga, vagyis *Joli-Tārėm*, viszont lelket adjon nekik, mert «*Kworės* atyánk ő részére rendelte a lélek adását, *'Siś* anyánk ő részére rendelte az életkor adását» (*Kworės āśūwnė lilil taw lāuwės, 'Siś śāńūwnė natėl taw lāuwės*» I : 129, 131.). A föld keblén élünk, belőle fakad a tápláló növény, a termékenység látható jele: méltán foghatja tehát föl anyának ugyanaz a mythikus gondolkodás, mely az esőjével és világosságával megtermékenyítő égben az élők atyját ismeri föl. Az a mód, melylyel *Joli-Tārėm* az életrekeltés czéljából hozzávitt agyagemberekbe lelket ad, a szülés előképe.

«Nohát én adok nekik életet» — mondja Tapèl-öregnek — «de te menj innen félre!» «Mai nap is» — folytatja a közlés — «midőn a gyermek világra jön, ím azért nincs ott jelen férfi személy» (I : 131.). A szülés után következik a gyermek **táplálásának** feladata. *Joli-Tą̄rėm* Földanya ily üzenettel küldi föl ismét «Fönnjáró szárnyas Kalm» követét az Égatyához: «Ijját fogott hét férfidat megteremteni ím megteremtettem: de most megenni való vesszőbimbójuk, fűbimbójuk mi lesz? Te ezüstlétrát bocsáss alá, megenni való vesszőbimbójuk, fűbimbójuk ama létra hosszaban, onnan hadd szálljon alá! Éhező szivük nagyon éhezik; ha vesszőhöz érnek, a vesszőtől rogynak össze, ha fűhöz érnek, a fűtől rogynak össze» (I : 132—3.). A déli énekben is kérdi a Kérges-Föld anya: «Az étellel táplálkozó embert ím megteremtettük; de most valamely megenni való szíve csúcsát betöltő izletes falatot honnan fog venni?» (I : 104.). Ugyanitt megismétlődik a Földanya kérdése, mikor emberei már férfikorba jutottak s a könnyű fajta vadászat helyett nagyobb erőfejtést kivánó s vállalkozó kedvüket jobban kielégítő munkát keresnek (I : 106.). Mindez a magzatának életfenntartásáról és jólétéről gyöngéden gondoskodó anya képe, melyet a mythos átvisz az emberek társadalmából a világintéző szellemi hatalmak körébe.

A felsőszoszvai teremtésregében az égbe járó követnek egyik beszéde ily szavakkal kezdődik: *Joli-Tą̄rėm śāńim lāwi, Sāt-Tą̄rėm śāńim lāwi* «Joli-*Tą̄rėm* anyám izeni, *Hét-Tą̄rėm anyám* üzeni» (I : 132.), mely párhuzamos névidézésből a Földanyának *Sāt-Tą̄rėm anya* mellékneve következik. Mint már az előbbi fejezetben érintettük, ez az utóbbi mythikus név a Világügyelő-férfi himnusában is előfordúl, még pedig annak kiemelésével, hogy ő volt a föld előbuktatója, mely miatt ennek jelzése: *Sāt-tą̄rėm jisi nāj śāńeuw χuľitėm χą̄tėl ją̄ŋχėm jelpiŋ mā* «Hét-istent-[szült]-ősasszony anyánk előbuktatta, naptól körülforgott szent föld» (II : 311.). Itt azonban e név viselője már nem földön lakó s az Égatyától külön élő női alak, hanem «Hét feketesas-[röptényi]-magasságbeli-*Tą̄rėm* atyácskánk» *(Sāt-juns-uj-ľūlit-Tą̄rėm āśkeuw* u. o.) párja s a Világfelügyelő-férfi anyja, miből egyszersmind nyilvánvaló, hogy a «hét isten», melyre a név utal s mely a *Joli-Tą̄rėm* anya, valamint a Kérges-Föld anya regéjében emlegetett hét ősembernek megfelelő, nem más mint az Égatya hét fia. A mythos tehát, mely eredetileg

a természetben egymástól végtelen távolságra s ellentétesen helyezkedett eget és földet különváltaknak, fönt és alant levőknek fogta fel, miután e két világjelenségben külömböző sajátságaik szerint férfit és nőt, illetve atyát és anyát ismert föl, egy fokkal tovább fejlődött: a haladottabb társadalmi rend szerint e két különnemű személyt emberi módra összepárosította, férj és feleség visszonyába hozta, sőt áthelyezte a nőt férje lakába, mi által a Földanyából égi asszony, a *Tąrėm*-atyának megfelelő *Tąrėm*-anya (*'Sāń-Tąrėm* GONDATTI 8, 28, 33; KV. *Tōrėm-śǫk:* Тормъчукъ INFANTJEV III : 571; KO. *Turum-es* PÁPAI KÁROLY; IO. *Tūrėm-aŋka* PATKANOV Irtysch-Ostj. I : 102.) lett. Az irtisi-osztják népköltésben az ily szoros frigyre lépett *Turėm*-atya és *Turėm*-anya gyakran mint egység szerepel: *Tūrum jigemen, Tūrum aŋkemenna ega partāimen* «T. atyánk, T. anyánk egymásnak rendelt bennünket», mondja a regében a férjet kereső bagolybőrbe öltözött fejedelmi leány (Irtysch-Ostj. II : 40.), *Tūrum jigem, Tūrum ankemna pagat ėvejat ent partājem* «T. atyám, T. anyám nem rendelt számomra gyermeket (u. o. II : 102.) panaszkodik egy meschős, ki felgyujtja hambárait, hogy füstjök figyelemkeltésül «T. atyához, T. anyához» (*Tūrum jigem, Tūrum aŋkema*), vagyis az égbe szállion (u. o.).

Ennek a földi honából égbe emelkedett női istenségnek, mint *Tąrėm*-anyának külön neve: *'Siś*, melynek a vele párosan szereplő *Sorni-Kworės*, illetve *Kworės-Sorni* név díszjelzőjével szintén vannak *Sorni-'Siś* és *'Siś-Sorni* «Arany-*'Siś*», illetve *Sorniŋ-'Siś* «Arany-*'Siś*» változatai. Maga a *śiś* szó voltakép «kedves, édes teremtést» jelent (AHLQVISTnál: ÉO. *süsi* «hold, lieb»), mely értelem kitetszik a lozvai nyelv ily összetételeiből *oąŋkh-śiśkwė* «mamuska, édes mama», *jāi-śiśkwė* «atyuska», *pū-śiśkwė* «fiúcska», *oąj-śiśkwė* «leányka», *tōrėm-śiśkwė* «jó istenke» s az efféle önálló használatból, mint: *śąmtal kātėp saw χumikėm, ąstal ma'ilėp saw śiśėm* «erőtlen kezű sok emberkém, gyönge mellű sok kedveském (magzatkám»; II : 37.), *śiśkēt, manėr vāsėn* «kedveském, mit láttál?» (II : 289.). Jelentésmegszorítással e szó jelenthet egyrészt «magzatot, gyermeket», pl. az ének e kifejezésében: *akw'ąntėr sāt śiś taw rėχti* «egy mehbeli hét magzatot fog ő szűlni» (I : 103.), másrészt a pelimi vogulságban «anyát» (pl. *śiśėm* «anyám»), úgy mint a magyar népnyelvben is *ides* «édes anyát». Ugyane *śiś* «anya»

szó van az ÉV. *śiś-kurėk*, KLV. *śiś kwärėχ* «tyúk» szó előrészében (mely mellett az utórész a zürjén *kurög* «huhn, henne» átvétele) s igen föltehető, hogy voltakép ez az értelme a *'Siś* mythologiai névnek is, mi szerint ez csak a *Tǫrėm-śāńi, Tǫrėm-āŋkw* nevek utótagjának volna megfelelő kifejezésbeli változata. Mint mythikus név a Világügyelő-férfi himnusában (II : 311.) *'Siś-Sǫrni śāńeuw* a *Kworės-Sǫrni āśkeuw* párhuzamos kifejezése s evvel együtt ép úgy mint a fent idézett *Tūrėm-jigem, Tūrėm-aŋkem*, az e g e t jelenti szemben a földdel, így: *Kworės-Sǫrni āśkeuw joli-pālt, 'Siś-Sǫrni śāńeuw joli-pālt... kislakw jǫŋχėm lakwiŋ mā sāt lǫmtūw num-pālt... tērėn sēŋχwiŋ sēŋχwiŋ χǫtėl vārs* «Arany-Kworėsz atyácskánk alatt, Arany-*'Siś* anyácskánk alatt (= az ég alatt), abroncskerék módjára forgó kerek földünk hét tája felett kórral ködös ködös napot alkotott [az Égatya]». Hasonlókép az ég értendő a *'Siś-nāj tēi'*, *Tǫrėm-nāj tēi'* «az Istenanya tüze ég, az Isten tüze ég» (GONDATTI 31, 53.) szólásban, mely az éjszaki fényt jelzi. De már nem gondol az égre, hanem csak a névben kifejezett mithikai személyre a szörnyűködő, midőn ekkép kiált föl: *Sorniŋ 'Siś, jelpiŋ piś! manėr tit taw tamľiŋ jēmts?!* «Aranyos-Istenanya, különös csoda! Miféle történt itten?! (батюшка, что такое здѣсь сдѣлалось?!). Ugyancsak mythikus személyként az alapértelemre való czélzás nélkül tárgyalja *Sǫrni-'Siś* alakját az ég és föld elöntetésének éneke (I : 38.), midőn elmondja, hogy «magától termett moszathalmi, tundrahalmi várukban Arany-*'Siś* és Arany-*Kworės* asszony s öreg ember élnek, Arany-*Kaltėś* és Arany-*Ǡtėr* leányuk és fiok van; naphímes hét lóval, hófehér hét lóval van az istállójuk (v. ö. alább is: *ań 'Siś-Sǫrni śāńkėm jǫmitėm χǫtėl χansäŋ sāt luwiŋ kwol* I : 59.); házuk mögött aranyos levelű, aranyos ágú nyírfa termett»; azután meg hogy «hosszú élet, vagy rövid élet után egyszer csak Arany-*'Siś* anyjuk ím elhúnyt, mire Arany-*Kaltėś* leánya kiment a házból, aranyos szárnyú, aranyos farkú hét kakukja közül egyet megfogott, hasát felszakította, anyját a kakuk belsejébe oda tette» (I : 41.), idők multán pedig ugyanezt a kakukot fölszakította s ekkor odatemetett «Arany-*'Siś* anya ím fölűlt», végűl hogy számos nagy esemény után «Arany-*Kaltėś* s Arany-*Ǡtėr* gyermekeiket Arany-*'Siś* anyjuk s Arany-*Kworės* atyuk aranyabroncsú két bölcsőbe fektették s ezüstlánczon ezen alant levő földre bocsátották alá» (I : 65—67.).

Az itt szereplő Anyaistenről, bár nem a *'Siś* névhez fűzve, egyéb közlések is megemlékeznek regei tartalommal. Ezek ellentétben a fenti elbeszéléssel, mely egyrészt az Anyaisten és *Kalteś* leánya, másrészt az Atyaisten és *Ātėr* fia közt tüntet föl szorosabb kapcsolatot, az Anyaistennek a kedves fiúhoz való különösebb vonzalmát s róla való gondoskodását, valamint emennek anyjához való fiúi gyöngédségét emelik ki. A Világügyelő-férfi himnusa kedveskedésül ez istenség iránt háromszor hivatkozik anyjára, kinek szeretete őt díszes ruháival s nyergével ellátta: «Hét-istent-[szűlt]-ősasszony anyád *(Sāt tārėm jisi nāj śāńin)*» — így szól az idéző ige — «rád adta hét lúdszárnyas ruhádat kelő naptól aranyos válladra öltsd fel!» (I : 315, 57—60. s.); «a Hét-istent-[szűlt]-ősasszony anyád övezte hét lúdszárnyas övet övezd fel!» (u. o. 66—67. s.); «Hét-istent-[szűlt]-ősasszony anyád szabta hétnyelvű szent csöngetyűs hét szögletű szent nyergedet terítsd föl, *Ātėr!*» (II: 316.). Mint a föld keletkezésének szent regéjéből kitünik, a «Tundrahalmi» emberpárból *(Tunrä-śaχl ēkwäi' ājkäi'* I : 1.) a férfi az Égatya, a nő a Világügyelő-férfi anyja (I : 32.), tehát azonos az itt tárgyalt *Sorni-'Siś*, *Sāt-tārėm-jisi-nāj* stb. néven emlegetett mythikus alakkal (bár a rege vége összezavarva a mythos eredeti genealogiáját *Kalteś*nek nevezi): itt is az anyai gondoskodás ötlik szembe; ő veszi észre előbb s tudakolja fia baját, midőn ez megtudva nagykoruságát kedvetlen s hőslés czéljából vándorútra akar indúlni (I : 5.) s ugyancsak ő az, ki a rege végén Világügyelő-férfivé avatja a fiút (I : 32.). E regének déli változatában a Világügyelő-férfi helyét *Polėm*-isten pótolja, de anyja az előbbi rege említett nőalakjával azonos: ez is nagy gonddal ügyel a gyermekre, a házból felügyelet nélkül ki sem ereszti, ha ki kell mennie, öregét küldi vele kisérőűl s nagy sírással pörlekedik, midőn egyszer a fiú minden vigyázat mellett is elveszett (I : 34.) GONDATTI közléseiben is *'SāńTārėm* az, kivel a leendő Világügyelő-férfi hőslései előtt tanácskozik s ki az ezzel járó fáradalmakra s veszedelmekre figyelmezteti (28.). Midőn ez győzelmei után visszakerült a szülei házhoz, anyját igen megvénűlve találta; erre a fiú fölvette őt tenyerére s reá fútt, mitől amaz visszanyerte ifjúságát és szépségét (u. o. 33. l.). Anyja tovább is tanácsadóúl szerepel mellette; ő biztatja, hogy több feleséget vegyen, hogy több fia lehessen, kik a világ kormányzásának gondjait vele megoszthassák s midőn a mindenféle népek

s országok számára nem telik elég fia, ugyancsak az anya mondja neki, hogy egyik helyre sapkáját, másikra kesztyűjét, harmadikra övét küldje emlékeztető gyanánt (u. o.).

Mindezek összefoglalásával a Földanya mythikus alakjának a következő fejlődésváltozatait állapíthatjuk meg:

1. Kezdő fok a *Sąwiŋ-Mā āŋkw* «Kérges-Föld anya» jelzéssel, mely világosan utal a mythikus képzelet alapjára, a földre s tulajdonságaira.

2. A földdel való kapcsolat némi homályosúlásával a második fokot mutatja a *Joli-Tą̄rėm śāńūw* «Alsó-Világ anyánk» nevezet, mely az éggel, illetve *Numi-Tąrėm āśūw* «Felső-Világ atyánkkal» való ellentétet emeli ki. A *Joli-Tą̄rėm* mythosában fontos részlet, hogy az Égatya rendeletére hozzája vitt hét agyagemberbe ő ad lelket, tehát közreműködik a hét ősember teremtésében.

3. Az utóbbi névnek *Sāt-tąrėm śāńi* változata jelzi a fejlődés harmadik fokát, melyen a megteremtett hét földi ősember, az ősbálványokkal, az Égatya hét fiával *(sāt-tąrėm-pi')* van azonosítva. A *Sāt-tąrėm śāńi* név, mint a *Joli-Tą̄rėm* egyértékese még földön élő mythikus személyt jelent, de már teljesebb változata a *Sāt-tąrėm-jisi-nāj śāńūw* csak mint égi istenség igazolható.

4. A hét *tą̄rėm* anyja eredeti hazájából, a hét *tą̄rėm* atyjához, *Numi-Tą̄rėm*-hoz az égbe kerül s itt már véglegesen elveszíti földi vonatkozású jelzőit. Nevei ezen a fejlődési fokon az említett *Sāt-tąrėm-jisi-nāj śāńi*, vagy rövidebben *'Sāń-tąrėm, Tūrėm-aŋka*, azután meg egyszerűen *'Siś* «anya», vagy «kedves», illetőleg a párjától átvett jelzővel: *Sorni-'Siś*.

5. A *Tąrėm* és *'Siś*, illetve *Sorni-Kworės* és *Sorni-'Sis*, valamint *Tūrėm-jig* és *Tūrėm-aŋka* páros nevek oly szoros kapcsolatba lépnek, hogy a női alak neve már részben átveszi társának értelemkörét s vele együtt jelezheti az eget is: mythikus fejlődés útján az ég kifejezése lett.

Midőn a mythos ilykép átalakúl s a csatlakozó újabb vonások benne a képváltozások egész sorát teremtik meg, természetesen nem enyésznek el a régibb képzetek, hanem az azokat jellemzőn kifejező nevekkel együtt megmaradnak s a mennyiben tartalmilag az újabb alakzatoktól mindinkább távolódnak, végre el is szakadnak tőlük, úgy hogy kapcsolatuk a néptudatban elvész s csak tudományos elemzéssel válik fölismerhetővé. Így a vogul néphitben

ma *Joli-Tārėm* és *'Siś* mindenesetre külön alakok, a mint kitűnik a felsőszoszvai regéből, melyben *Numi-Tārėm* az ő *Joli-Tārėm* hugának azt mondja, hoy *'Siś śāńin naŋ paltėn nąt lāuwės* «'Siś anya neked rendelte az életkor-adást' (I : 129.), a hol tehát *'Siś* annak a mythikus személynek, melylyel a hitrege-fejtés szerint voltakép azonos, *anyja*. Jellemző itt a genealogiai kapcsolat a két eredetileg azonos értelmű név viselői közt, ez t. i. az egykori összefüggés emléke, a mint ezt a *Kworės* és *Tārėm* nevek viszonyának tárgyalásában kifejtettük. Ugyanez a felsőszoszvai közlő, mely az eredetileg azonosnak felfogott, de később mithikai tartalmuk szerint is különállóknak képzelt *Kworės* és *Tārėm* alakokat rokonsági kapcsolatba helyezi, amazt emennek atyjává teszi, csak következetesen jár el, midőn *Joli-Tārėm* alakját is, vagyis a *Numi-Tārėm* testvéreét, *Kworės* atya párjának, *'Siś*-nek leányává avatja. Sejthető, hogy a Földanyjával való eredeti azonosság emlékének köszönheti keletkezését az a sajátságos részlet is az Égatya nejének mythosában, mely szerint őt *Numi-Tārėm* az égből a földre dobta s itt szülte meg legkedvesebb gyermekét, a későbbi Világügyelő-férfit (II : 98.). A közlőnek az a magyarázata, mintha ennek anyja nem is a hét *tārėm*-fi anyja, hanem egy «orosz nő» lett volna, kit az Égatya csapodársága miatt büntetett volna meg a fenti módon, egyéb közlésekkel ellenkezik s kétségtelenül újabb mythosfejlemény. Megjegyzendő, hogy czirbolyafenyő alakjában a földből nőtt elő a későbbi Világügyelő a szent rege szerint is (I : 3—4.), a mint virág alakjában ugyane rege változatában *Polėm*-isten (I : 33.): egyszóval a *tārėm*-fiak a földön termettek, anyjuk eredetileg nem égi, hanem földlakó.

Míg itt eredetileg azonos mythikus nevek s alakok különválásának látjuk esetét, viszont tudvalevőleg gyakori eset a külömböző, különösen genealogiai kapcsolatban levő mythikus alakok szerepkörének s neveinek részleges, vagy egészben való cseréje, illetve átruházása is. Mint az Égatya s fia, a Világügyelő-férfi mythosában, hasonló vonások észlelhetők a megfelelő női alakok, az Anyaisten és *Kaltėś* leánya képzeteiben is, sőt ezek alapján — mint fentebb láttuk — több közlés *Kaltėś*-t az Égatya nejének s a *Tārėm*-fiak anyjának állítja.

Ép úgy, mint az Égatyának, a ***Földanyának s Istenanya változatának sincs sem bálványképe, sem székhelyül kijelölt szent terü-***

lete. Képzeleti alakjának külső tulajdonságaiból is csak annyit tudunk, hogy igen *öreg*, a *śul puŋkpä kiti'* «az őszfejű kettő» (t. i. az Égatya és párja) egyike, kinek hajáról azt mondja a *Kaltėś*-leány nászregéje, hogy «mint nyúlbőr, oly fehérré lett» (II : 299.). Hozzáintézett imádságról, vagy idézőigéről nincs semmi közlés; de GONDATTI tud róla, hogy ama magas rudak közt, melyekre az áldozótéren rongyok, prémek s apró csillogó tárgyak vannak aggatva, a *Jäni'-Tārėm*-nak szentelt középső rud jobboldali szomszédja *'Sūń-Tārėm*-nak van ajánlva (8. l.). A föld istenségeinek nagy kultusza van a nyugati rokon népeknél (v. ö. a votják *Lud, Mu-Kilčin*, cserem. *mᵊlande-woδėž, -pujėršo, -ört* stb. mythikus alakok áldozati szertartásait) s hogy ezt a voguloknál nem találjuk, avval fejthető meg, hogy a vogul *nem földművelő nép* s e tekintetben vallási gyakorlata eredetibb álláspontON van. Csupán mint az élet adójának, illetve a *szülés védő szellemének* lehetne szerepe a vogul Földanyának a vallási gyakorlatban, de ezt a szerepkört egészen *Kaltėś* vette át, olyformán mint öccse, a Világügyelő-férfi az Égatya hivatásának egy részét. Az asszonyok imádság- s áldozatkultusza ez okból egyenesen *Kaltėś*-asszonyhoz fordúl.

3. Az Alvilág-fejedelme: *Jąl-nąjėr, Kuľ-ątėr.*

A «fényes ég» és «fekete föld» látható világain kívül bizonyára az egész emberiségnek közfogalma szerint van még a föld rótegei alatt egy láthatatlan harmadik világ is, az alvilág, vogul nevén: KLV. *jolkė mō*, ATV. *jėlėχ mā*, FTV. *jąló mā, jąlóχ mā* («alsó föld»), ÉV. *tątik-tārėm* («tulsó v. ama világ»), illetve a földdel, mint «felső világgal» szemben: *joli-tārėm* («alvilág»; l. NyK. 30 : 134.). Ennek a világnak ura és főképviselője már sem «atyánk», mint az ég, sem «anyánk», mint a föld, hanem zord uralkodó: *Jąl-nąjėr* (KV. II: 232.) «Alvilági fejedelem», vagy *Kuľ-ątėr* (ÉV.), *Xuľ-ątėr* (FLV.), *Khuľ-najėr* (KLV. IV : 13.; REGULY kéziratában többes képzővel: *kuľľt nąer* I: 242.), *Khwoľ-nąjėr* (KV.) «a *kuľ*-ok (ördögök) fejedelme», illetve: «Kór-fejedelem». E névnek *χuľ* előrésze nyilván azonos az ÉV. *χuľ* «krankheit»=votj. *kiľ* «schwere, ansteckende krankheit» = magy. **hagy : hagy-máz* «hitziges fieber» szóval (l. Árja és kauk. el. I: 317.), mely a költői beszédben főkép a *tērėn-χuľ* «verzehrende, hinraffende krankheit, landseuche, pest» ikerkifejezésben használatos (sok esetben szétbontva, így: *tērėntal mā-kēmpli tērnėl ti*

tārätėsänl, χuľtal mā-kēmpli χuľėl ti tārätėsänl a kórtalan föld környékét kórral, a betegségtelen föld környékét betegséggel árasztották ím el» I : 96.), de mint igei származék alapszava fölismerhető a közkeletű ÉV. *χoit-, χąjt-*, KLV. *khojt-*, ALV. *khwajt-*, PV. *khwojt-* «krank liegen, krank sein» szóban is (v. ö. finn *kitu-*, észt *kidu-* «kränkeln», észt *kide* «kränklicher zustand»). A «kór» szavának a «kór szellemére», majd általában a «vészthozó szellemekre» való alkalmazással jelent az ÉV. *χuľ* «kór» szónak alakilag pontosan megfelelő KLV., ALV. *khuľ*, KV. *khwǫľ, khwuľ* «ördögöt» (чертъ) ép úgy mint a votják *čer, čir* «krankheit» (< volgai tatár *čér* id.) szó mellett *Čer* «gottheit der epidemischen krankheiten» és szintígy *kiľ-däj* = *kiľ* mellett *Kiľ-däj* «ein böser geist, der schwere krankheiten verbreitet», valamint magában a vogulban is a pusztító kórnak *tērėn-χuľ* és *χiń* köznevei egyszersmind haláltliozó alvilági szellemek jelzései. Alakilag eltér az ÉV. *kuľ*, ÉO. *kuľ* «teufel» (Ahlqu.), IO. *kuľ* «teufel, wassergeist» (*pėgde kuľ* «schwarzer teufel» Patkan.), mely mint szókezdője mutatja (*k* a szabály szerint elvárható vogul-osztják *χ* helyett) közvetetlenül a zürjén *kuľ* «teufel, böser geist, spec. neck, wassergeist» (Wiedem.), permi *kiľ* «neck» (Genetz) átvétele, ez pedig minden valószínűség szerint nem más mint a votják *kiľ* «krankheit» szónak alaki változata (v. ö. votják *kiʒ́, kiʒ́* «urin», *kiʒ́i, kiʒ́i* «wie» = zürj. *kuʒ́* «urin», *kuʒ́* «wie», votj. *sil-* «stehen» és *sult-* «aufstehen» e mellett: zürj. *sulöd-* «stehen lassen» és *sult-* «stehen» stb.) ugyanolyan jelentésbeli átvitellel, mint a fent idézett adatokban.

A *Kuľ-ątėr*, vagy *Khuľ-najėr* név ilyen alapértelmét igazolja az alvilág urának következő jelzője is: *Xiń-urt χum, saγiŋ χąn*, melyben ő az osztják eredetű *χiń* «seuche, pest» és *urt* «fürst» szavakkal egyenesen «Kór-fejedelem férfi, fürtös királynak» van elnevezve éppen főműködésének leirásában, mely szerint t. i. «a füve elenyészett tágas tenger vizéről», vagyis a halál birodalmából «vas keresztpántú keresztpántos hajóra szállott», erre a «nyomorúságos subájú sok szegény embert» mind fölszállítja, úgy hogy «semmiféle leányos falu, fias város meg nem marad» (II : 407.). Egyéb irányban meghatározó jelzői e mythikus alaknak: *ēlem-χąlės tēnė samėŋ ūtpi* «emberevő nagyszemű ugató» (II : 289.) és *lui χum Xuľ-ątėr* «alvilági férfi *Xuľ-ątėr*» (II : 98.), melyeknek tartalmát már fentebb a lélekhit kapcsán fejtegettük.

Ugyanitt tárgyaltuk az alvilágra vonatkozó vogul-osztják képzeteket, valamint *Kul'-ątėr*-nek s ördögi hadának hivatásszerű működését is az árnyak e birodalmában. Kiegészítendők itt e leírások még az alvilág urának történeti mythosaival, melyeket a következőkben foglalhatunk röviden össze:

I. Első életszaka. Erre nézve három külömböző közlésünk van: *a)* Az egyik híven amaz alapgondolathoz, hogy az Égatya mindeneknek előzménye, az ő hatalmas ellenfelét, az alvilág személyesítőjét is az ő nevelt gyermekének tudja. A *Kul'-ątėr* himnusában találjuk e felfogást, hol e mythikus alak maga mondja magáról: «*Numi-Tąrėm* atyámnál izmosodó kezem íze izmosodik vala; hétszeres vaslakatos házban tartatom vala» (II : 287.). Egybehangzó ezzel, hogy a teremtési ének szerint a «*Xul'-ątėr*-leányt Arany-*Kworės* atyuska teremtette» (I : 77).

b) Gondatti szigvavidéki értesülése szerint *Kul'-ątėr* a föld alatt született; hogy hol, a közlő meg nem tudhatta. Egész városa van neki, a hol családjával együtt egy aranyos házban lakik s tömérdek szolga áll rendelkezésére, kik emberekhez hasonlítanak, de alacsonyabb termetűek (40. l.). — Városalapításról a *Kul'-ątėr*-himnus is tud, de későbbi eseményekkel kapcsolatban. Többször történik említés a mythikus népköltésben *Kul'-ątėr* leányairól, kik közül egyik a Világügyelő férfinak lett a neje (l. alább). Vele talán azonos az a *Xul'-ątėr-āγi*, ki a teremtési énekben mint a hét ősember anyja szerepel (I : 77, 86.) s a Reguly-féle változatban *Kaminąj*-nak van nevezve (I : 103.). Mindenesetre külömböző mythikus személy *Kul'-ątėr*-nek «legkisebb leánya» *(Kullt nąer väsi oni = Xul'-ątėr vasχ' āγi)*, kiről valamint *Kul'-ątėr*-nek egy «legkisebb fiáról» *(Kullt nąer väsi pi = Xul-ątėr vāsi pī)* a Regulytól származó teremtési ének szól (I : 100—1.), azt mondván róluk, hogy a megalakuló Égatyának, vagyis az égnek kezdetleges területnagysága eme «legkisebb fiú» nyílragasztó ezüst enyvüstjéhez van mérve, a megalakuló Földanyáé, azaz a földé viszont eme «legkisebb leány» ezüstorsójának karikájához. A «legkisebb» *Kul-ątėr*-leány másutt atyja szerepében, mint haláldémon jelentkezik; az alsólozva-vidéki asszony panaszolja sorsénekében (IV : 103.), hogy két gyermekét «*Khul'-najėr* legkisebb leánya ruhaalja izelt közével, ruhaöle izelt közével valahogyan elvitte», azaz hogy a halál őket elragadta.

c) A lozva-vidéki rege szerint (I : 160.) «mielőtt a föld megteremtődött, a víz és ég egymásra borúlva födték egymást; a felső világban *Numi-Tārėm* atyánk él, az alsóban *Xul'-ātėr* búvárkacsa alakjában uszkál». Tehát itt sincs az Égatyának eredetileg semmi kapcsolata az alvilág urával, a kettő egymástól független őslény.

II. Az Égatyával való összeütközés indító okait és első mozzanatait szintén külömböző módon közlik forrásaink. *a)* A *Kul'-ātėr* himnus szerint (II. 288.) e történet csaknem úgy indúl meg, mint a medve égből való leszállásának énekében. Az ifjú s erejének duzzadását érző *Kul'-ātėr* «ördögi hét fogásával» *(kul' sāt piś)* tűfoknyi hasadékot támaszt a hétszeres vaslakattal elzárt házon. Az így keletkezett nyiláson kiszökik fogságából, a mennyei falu terére jut, ott lépdegél, midőn egyszer csak süppedékben fogódik meg lába s észreveszi, hogy lába nyomában rés van, melyen át az égből a földre lehet letekinteni. Kiváncsian szemlélgeti most innen a földet s ez a dolga sok bajnak lesz kútforrása. A föld látnivalói közül főkép az érdekli, hogy «lenn futkosó lábas istenke lábbeli hétféle ügyességet visz végbe s jeles pénzt, jó áldozatételt szerez érte», más szóval, hogy az emberek az érettük fáradozó, égből földre, földről égbe futkosó bálványistenkéknek áldozatúl ezüstholmikat s ételeket ajándékoznak. Ily szerzeményekhez neki is nagy kedve kerekedik s mikor *Numi-Tārėm* atyja azt kérdi, hogy mit látott, mindjárt ki is jelenti azt a kivánságát, hogy vajha őt a földre bocsátaná. Az Égatya ellenzi: «Midőn egykor beáll a kor» — mondja — «melyben az ember megteremtődik s életet fog élni: ‚emberevő, nagyszemű ugatót' már ugyan hogyan bocsátanék le?!» A jóságos teremtő semmi áron nem akarja a halált a föld lakóira bocsátani. De *Kul'-ātėr* akaratoskodik s visszafelel: «Nem, óh atya, jeles pénzzel jó áldozatétellel fognak megajándékozni: s akkor az ember életkorának idejét hosszabbá teremtem», mi azt teszi, hogy nemcsak, hogy meg nem eszem majd az embert, hanem még hosszabítom életét, ha nekem is úgy hoz majd áldozatot, mint a bálványisteneknek». De ez képtelenség, mert *Kul'-ātėr* a romlás és halál s ősi természete ellen akarva sem tehet. — Megharagszik az Égatya s hogy megsemmisítse *Kul'-ātėr*-t fél lábánál fogva a földre lódítja. A tenger közepébe esik, hol azonban sikerül maga számára akkora homokdombot varázsolnia, hogy rajta végig feküdhetik. Az Égatya bosszuja

tovább is üldözi, menedékdombját elborítja az ár; de *Kul'-ater* most kakuk nénje tanácsára a szél irányában uszáshoz fog. A mint a hullámok igen magasra emelik, a messze távolban egy szigetet lát s minden erejével oda törekszik. Egy Obszigetre jutott, fölmegy a partra, hasra fekszik, majd kakuk nénje szavára fölkel s fenyőből hasított forgácsot dobván feje által gerendaházat bűvöl magának. Egy karikára fűzött hét ezüstpénzt talál zsebében, ezt elhajítja: vasijjas hét férfi támad, vége érhetetlen város támad (II: 291.).

b) Gondatti értesülése szerint (40. l.) ez volt az első összeütközés története. Míg *Kul'-ater* elő nem jött alvilági birodalmából, a hősök s közönséges emberek halált nem ismertek; de egyszer csak kedve kerekedett, hogy megnézze az Égatya életmódját, gyönyörködjék házában s ha lehet, el is vegye tőle. Megjön az égbe, nézi az udvart, a házat s el van tőlük bűvölve, akarná elvenni, de nem lehet; mert az Égatya jó sejtéssel minden ajtót elzárt. *Kul'-ater* nem jön zavarba, hanem alá kezdi ásni a házat ama meggyőződésben, hogy az így egyenesen az ő alvilági birodalmába fog lehullani. Észreveszi ezt az Égatya s jól tudva a mesterkedés czélját, más helyre teszi át a házát, miután előzetesen vasdeszkákat rakott alája. Ezen kívül hét szolgájának megparancsolja, hogy a ház közelében hét korhadt belsejű nyírfába bujjanak s azokból, mint valami faköpenyegekből lessék meg *Kul'-ater*-t. Az utóbbi csakugyan mihamar megérkezett, az emberek megfogták, vashordóba ültették, ráütötték a hordó fedelét s aztán sötét helyre vetették. Úgy leszáradt ebben a hordóban, hogy olyan lett, mint egy darab forgács. *Kworės*-atya jóságában megszabadítja őt e helyzetből s hogy dolog nélkül ne éljen, rábízza az alvilág kormányzatát, meghagyva, hogy mindennap jelentkezni tartozik *Numi-Tarėm* bátyjánál s tőle átvenni azoknak jegyzékét, a kiknek meg kell hallniok, vagy a kikre betegséget kell bocsátani, mert különben — így vélte *Kworės-tarėm* — igen sok lesz az ember. Attól fogva járogat *Kul'-ater* az Égatyához, ki azonban nem bocsátja be házába, hanem arra kényszeríti, hogy a küszöbön ülve várja be rendelkezését. Átvevén az Égatya jegyzékét, *Kul'-ater* az elhaltak lelkeit, mint azt fentebb leírtuk, az alvilág birodalmába hajtja; hogyha pedig tévedésből valakit idő előtt ragadott el, azt vissza kell bocsátania az élőkhöz. Ez a néphit szerint az *ájultság* és a *fölocsudás* (41. l.). — A szigvai teremtési regében is *Kul'-ater*-t az

Égatya küldi a földre a kór és halál terjesztésére (I : 156—9.), de itt küldetése nem valamely elkövetett hibáért való büntetés, hanem minden megtorlást követelő előzmény nélkül az emberiség jóllétéről való gondoskodás műve.

c) A lozvavidéki rege szerint (I : 160.) az első összeütközés oka az Égatya és *Kul'-ątėr* közt az volt, hogy midőn együtt földet teremtettek, emez az ősvíz fenekéről fölhozott homokból néhány szemecskét avval a fondorlattal rejtett a szájába, hogy abból a maga számára külön földet alakítson. Erről bővebben a szárazföld teremtésének regéi kapcsán már fentebb szólottunk.

III. Földi ármányai. A földre jutott *Kul'-ątėr* itt mindenkép meghiúsítani törekszik az Égatya bölcs teremtési műveit. Mint ugyancsak fentebb tárgyaltuk, belekontárkodik az ember alkotásába s oka lesz annak, hogy testünk agyagból készült s ennélfogva gyarló, törékeny, vízbe merülő, valamint hogy eredeti köröm-bőrünk csak az ujjak végén maradt meg, többi húsunk-ízünk pedig fogékony mindenféle betegség iránt. Létrehozza fondorlataival az undok alkalmatlan férgeket és földi állatokat, a mérges növényeket, aztán meg megrontja az embert tápláló állatokat, úgy hogy már-már az éhhalál veszedelme fenyeget. Az Égatya mind e rontásait ellensúlyozza, javítgatja, de végkép megakad türelme, midőn ellenfelének vakmerősége már oly fokra hág, hogy nejét is elcsábítja tőle. Féktelen haragjában most mindenképen halálra szánja *Kul'-ątėr*-t s hogy ez sehol a föld réseiben tőle meg ne menekülhessen, elhatározza az egész földnek fölperzselését a *tűzözönnel.* Minden elpusztúl, de *Kul'-ątėr*-t megmenti furfangja s még inkább kedvesének, az Égatya nejének támogatása. Ebből a szerelmi viszonyból származik egy közlés szerint (II : 98—99.) a Világügyelő-férfi. — Az alvilág urának az Égatya nejével, vagyis a Földanyával való szerelmi viszonya talán ama képzetnek mythikus kifejezése, hogy a föld felülete a mint látható párja az égnek, másrészt rejtetten, azaz nem láthatólag közvetetlen érintkezésben és szoros kapcsolatban van a föld belsejével is.

A *Kul'-ątėr* himnus szerint a Világügyelő férfi nem fia, hanem veje az alvilág urának. E családi kapcsolat szintén némi ármánynyal létesül. Világjáró körútjában egyszer a «Híres fejedelem» alátekint s látja a *Kul'-ątėr* bűvöletére előtermett várost. «A mi rendeletünk nélkül» — úgymond — «vége láthatatlan város tá-

madt» s betér ide a dolog megvizsgálására. Hát *Kuľ-ątėr* elébe megy, előzékenyen fogadja s ráköti a leányát: «Vőcském!» — így szólítja — «ha tetszik, ülj be a zugbeli szobarekesz zugjába!» Itt ül a leány s a «Híres fejedelem» csak úgy elszégyelli magát *Kuľ-ątėr* ipjával, ki neki minden szertartás s minden lakodalom nélkül adja oda feleségét. «Istenke hét fogásával a maga lakó városából hét ajtótámasztóval zárt hambárját rántja ide» a Világügyelő s eleget téve a tisztességnek így szerez lakodalmat (II : 291—3.).

Kuľ-ątėr egyik leányát a Világügyelő férfi feleségének tudja egy hősének is (II : 122—3.). Ugyanitt szó van az ipának egy újabb ármányáról. A Világügyelő nejének házában él, egyszer csak izenet jön *Kuľ-ątėr*-től: «Hadd jöjjön ki a vőm a szabadba játszani!» Neje avval a jogos gyanuperrel él, hogy a kihívás nem jó szándékkal történik s e szavakkal figyelmezteti férjét: «Kimenni csak kimész; hanem értesz-e a fortélyhoz, vagy nem? Hét létra magasságában áll egy ló, téged majd oda fognak rendelni s te akkor csak ugorj fölfelé! A mint a ló hátára fölugorsz, gyorsan kapd kezedbe az aranyrojtos kantárszárat s többé nem fogsz leesni.» E jó tanácscsal fölszerelve a Világügyelő kimegy ipjához, ki csakugyan ezt az ajánlatot teszi: «Vőcske, ennek a lónak a hátára csak ugorj föl!» Tudva a fortélyt a vőnek semmi baja nem esik, sőt a kerek égnek hét sarkát járja be, míg egy falatot megrágnak. Hanem most leugrik lováról s éles fejszéjét fölemeli ármányos ipja ellen, ki életére tört. Ipja szól: «Vőcske, engem meg ne ölj! Te is a magad erejével fogsz élni, én is a magam erejével.» Így aztán a Világügyelő lecsillapodva ment be neje házába.

Ezeken kívül csak egy közlésünk van az alvilági fejedelemről, t. i. a kondai alvidék fejedelmeinek hősi énekében, hol *Jąlnąjėr* néven mint a Három-ölnyi erdei bálvány (*Khūrėm-täl-vuorpupi*) szövetségese szerepel. «Az idősb kondai fejedelemhős hadakozik, hadakozik: a nép is elfogy, az erdő fája is elfogy. Hosszú hadakozás után egyszer csak valami erősre akad fokosa s ketté törik. Kérdezi: ‚Kicsoda, micsoda vagy te?' — ‚Én az alvilági fejedelem vagyok' felel amaz. Erre tovább hadakoztak, míg végül az alvilági fejedelem a fekete föld alá szökött» (II : 231—2.).

Kuľ-ątėr-nek vallási tiszteletét illetőleg fontos adat ReguLYnak ama jegyzete, hogy a *Kuľ-ątėr kaj-sąw* himnust (II :

288.) akkor éneklik, midőn ennek a szellemnek áldozatokat mutatnak be oly végből, hogy a *kul'*-okat az emberektől visszatartsa. GONDATTI is tud róla (44. l.), hogy *Kul'-ątėr*-nek áldozatot fogad temetkezés alkalmával a család legidősebb asszonya, ha a tőle megemelt koporsót túlságosan nehéznek találja. Egyébként e mythikus alak neve, mint minden rettegett szellemé, ritkán kerül az ember ajkára s bizonyára orosz hatás a Konda vidékén ez a káromkodás: *Khwǫl'-nąjėrnė vėŋkwėn!* чертъ тебя возьми! «Vigyen el az Ördögfejedelem!»

G) Elsőrendű bálványistenségek.

1. A pelimi isten: *Polėm-tąrėm.*

A három bálványtalan s szent hely nélküli világistenség után a vogul-osztják istenek genealogiájában és rangsorozatában a bálványistenségek, első sorban a *Tąrėm*-fiak következnek, kiknek jegyzéke azonban helyenként változó, a mennyiben minden vidék a maga nagyobb tiszteletű bálványait, hacsak a hagyomány világosan nem ellentmondó, *Tąrėm*-fi jelzővel dicsőíti. Ezek között egyike a legtekintélyesebbeknek *Polėm-tąrėm* (v. *Polėm-tąrėm ąjkä*, ALV. *Pǫlm-tąrėm ańśuχ*, KO. *Pąlm-tūrum iki)*, kit egy szoszvafői közlő (II : 100.), továbbá ez istenség hőslő énekének (II : 242.) szigvavidéki közlője, ép úgy mint GONDATTI (19. l.), határozottan az Égatya *legidősebb* fiának mondanak *(taw Numi-Tąrėm śar jäni' pīγä)*, kiknek értesítésével egybehangzó körülmény az is, hogy a *Tąrėm*-fiaknak REGULYtól (l. HUNFALVY: Vogul föld és nép, 137) s az alsószigvai énekközlőtől (l. fent 319. l.) adott névsora is *Polėm-tąrėm* nevét első helyen említi. Eltér e felfogástól az ember teremtése regéjének felsőszoszvai közlője, ki a pelimi istenséget *Tapėl-ąjkä* (v. *Tapėl-ańś)* néven emlegeti s azt állítja róla, hogy ő az Égatya kisebbik öcscse *(Numi-Tąrėm māń āpśitä* I : 134.), illetve hogy ő *Numi-Tąrėm* és *'Saχl-tąrėm* bátyjaival, valamint *Kaltėś-ēkwä* testvérével együtt *Numi-Kworės* atyának gyermeke, a *Numi-Tąrėm* legkisebb fiának tudott Világügyelő férfihoz pedig nagybátyai rokonság viszonyában áll *(Ēkwä-pī' pīriś akitä* II : 116.). Ugyane közlő *Tapėl-āńś* személyét *Mikul-Tąrėm*-mel, vagyis az oroszok *Sz. Miklós*-ával azonosítja, épúgy mint *'Saχl-tąrėm* alakját

*Illés*sel, *Kaltéś*-t *Máriá*val, *Numi-Tōrėm*-ot *Krisztus*sal, *Numi-Kworės*-t pedig, mint minden istenség atyját az *Atyaisten*nel. Látnivaló, hogy itt a régi genealogiai fölfogás keresztény tanítások alapján változott meg. Ezek szerint Krisztus alakja leginkább *Numi-Tārėm*-éval volt összeegyeztethető, ehhez Atyaistenül legalkalmasabban *Numi-Kworės* volt alkalmazható (l. fent 295. és 313—6. ll.), a keresztény tanításokban kiemelt s képekben ábrázolt Illés próféta és Sz. Miklós pedig — minthogy őket merev ellentétben az új vallás eszméivel *Numi-Tōrėm* = *Krisztus* fiainak meg nem lehetett tartani — okszerűen csak emennek fitestvérei, még pedig kisebb rangú fitestvérei, azaz öcscsei lehettek.

Ősi székhelyét a pelimi istenségnek legpontosabban a föld körülövezésének regéje határozza meg, mely az első földi lakókhoz sárga virágú kóró alakjában jelentkezett s a világ teremtésében közreműködött gyermekről azt írja, hogy «jelenleg *Polėm-tārėm* néven uralkodik» s hogy «a *Polėm* (= Pelymka) *folyó alkotta tumėn-tó partján levő szent helyén*, ott imádják őt hajlongásokkal s nyujtanak neki áldozatételeket mind e mai napig» (I : 37.). Maga az istenség következőleg szól hősiő énekében székhelyéről: «Ezen tápláléka bő, hala bő *Polėm* vizecském mellett futó felhő magasságú váracskámba Nagy-*Tōrėm* atyácskám Polėm-isten öreget ide igézett engem, háromszáz apródlegényemmel ide rendelt engem; fölfelé vivő neves folyócskám Polėm folyócskám neve hirlik, lefelé vivő híres folyócskám Lozva folyócskám neve hangzik» (II : 242—3.), mely szavakból kitetszik, hogy uralmának területe — s ezt bizvást vehetjük valamely egykori vogul fejedelemség területének is — a Pelimka és Lozva folyók köze. Ugyanez énekben alább (41—42. sor) arról történik említés, hogy a pelimi istenség laka valamely «szél járta, eső járta *tó*» jobb felén van, a honnan a tó bal felén lakó menyasszonyához szánon (s ez csak is a tó jegén át lehetséges) kell utaznia. A pelimi istenség szoszvafői idéző igéje is hivatkozik az ő «szosszėl-vizes szent folyócskájának oldalán levő házára» (II : 403.), mely adatokat együttvéve megállapíthatjuk, hogy *Polėm-tārėm* bálványsátra eredetileg Felső-Pelim *(Pup-powėl)* egyházas falu mellett a Pelimka folyótól képzett s tőle átfolyt ú. n. tumántó jobb partján állott. Megfelel ennek Reguly értesülése is, mely szerint ez istenség áldozótere *(tārėm-kan* v. *purlaχtnė kan)*

«a *Pąlm-tumėn* éjszaki végén vala» (HUNFALVY: Vogul föld és nép 137. l.); de fontos itt az a megjegyzés, hogy «újabb időben, miután Fel-Pelimből Al-Pelimbe útat csináltak, mely közel járt az áldozókerítéshez, az megszűnt tisztelethelynek lenni». Evvel együtt járt kétségtelenül a nagytekintélyű bálványnak is elvitele, melyet a néppel folyton hadi lábon álló s közvetetlen közelségbe telepedett felső-pelimi papok nem tűrhettek volna meg szomszédságukban; söt abból hogy a felsőszoszvaiak a pelimi istenséget *Tapėl-ąjkä* néven nevezik, azt is sejthetjük, hogy ennek új bálványsátra most valahol a *Tapėl-jā* — vagy más nevén *Tapės-jā* folyó (l. HUNFALVY: Vogul föld 59.) — mellékén van. Csak kicsinyke köz választja ugyanis el a délfele folyó s Tavdába omló Pelimka forrásvidékét az éjszak felé tartó s az éjszaki Szoszvába torkolló *Tapės-jā* forrásvidékétől, a melynek területén még oroszok nem laknak s a régi pogányság teljes épségében fennmaradt. Mint mindenfelé a vogul-osztják földön, itt is az az eset történhetett, hogy az előrenyomuló papság elől a nép féltett bálványait biztosság okáért jó eleve kevésbbé hozzáférhető helyre vitte el; ott hagyott azonban a gyanu elkerülésére az oroszoktól földerített régi helyen valami utánzatot, melyet a papság kézhez kerítve a lángok martalékává tett.

A mit azonban soha kutató szeme nem látott, a bálványsátor belsejét s magának a bálványnak alakját leírják a följegyzésre került népköltési hagyományok, melyek az istenség lakát, illetve «tartóját» (*Polėm-tąrėm āśėm ūrnätä* III : 337.) az ott található sok étel- és italáldozatbeli maradék miatt «táplálėka bő, vize bő bő házacskának» (*tēpä lośit lośit kwolkwė, vitä lośit lośit kwolkwė* II : 254, 245.), majd a benne elhelyezett sok ajándékprém miatt «fekete vaddal (hóddal), vörös vaddal (nyuszttal) teli házacskának» (*sēmėl uj, viγir uj ta'iliŋ kwolkwė* II : 243.), illetve a felaggatott gyík alakú ércz-csecsebecsék miatt «szosszél-állattal teli szent háznak» (*sossėl-ta'iliŋ jelpiŋ kwol* II : 410.) magasztalják, egy helyt pedig mind e gazdagság túlzásával «aranyos hét háznak» (*sorńi sāt kwol* II : 410.) mondják. Ebben a házban, melynek mögében a kilépő istenke az alvidéki Uralbérczek felé néz (II : 244.), melynek tehát ajtaja éjszak felé lehetett, nagy halom prémből kellett a bálványülőhelyének állnia; mert így kéri idéző igéje: «Aranyos hét házad zugában el nem pusztuló nyusztbőr-fészekbe,

hódbőrfészekbe hadd ülepednél (sülyednél) te le!» *(χōltal ālnė ńoχs-piťin, uj-piťin naŋ voss ujtχatsėn!* II : 410.) s hőslőéneke is állítja, hogy «nyusztbőr-fészekben, hódbőr-fészekben fekszik» *(ńoχs-piťit, uj-pitit χuji* II : 243.). Maga a bálvány megjelenésében «ezüst férfi atya, arany férfi atya» *(āltėn χum jä'iŋ, sąrni χum jä'iŋ* II : 413.), kinek «ezüst szeme, arany szeme» van (u. o.) s «aranyból való az ő drága ruhaujja, drága ruhaszárnya» *(sąrńi ālnė tiniŋ tajtėn, tiniŋ kėmplin* II : 402—3, 410.). Mind az itt emlegetett aranyból-ezüstből csak a szeme világát s talán némi szerény ruhadíszt szabad kész pénzül vennünk; mert másutt ő «Polėm-istenkéńek nevezett *fehér subát* öltött fejedelem» *(Polėm-tārėmľė lāwilėm voikėn sāχi masėm ātėr* II : 402.) s «habos fejű, tüzes övet öltött férfi» *(kupling päng tąiting intep kąrrtąm kum Pąlm tąrom äšim* II : 336.) drága ékességek nélkül.

Áldozóterének fönevezetessége az ő szent nyírfája. «Fehér subát öltött Polėm-isten!» — mondja az idéző ige — «ezen szosszél-vizes szent folyócskád oldalán *aranyosgalyú szent nyírfád* tövéhez *(sąrńiŋ tąupä jelpiŋ χāľėn titėn)* rendelt téged *Numi-Tārėm* atyád; ezen itt álló, atyád előigézte aranyosgalyú nyírfád tövében tiszta ezüstöt tartva jutalmúl kezünkben könyörgünk ím hozzád» (II : 403.). Erről a nyírfáról szól Novitzkij, midőn a következőket írja: «Pelim közelében, mintegy stadiumnyi távolságra valami egyedül álló lombos fa *volt*, melynek növésében nem volt semmi rendkívüli, a mi valamihez hasonlított volna. Ezt szintén istenség gyanánt szokták volt tisztelni az ő ősatyáik (t. i. a voguloké); de nem volt ott egyéb, mint *egy bálványházikó s ama fa*. Ez utóbbin pedig a nagyszámú ocsmányáldozat után annyi lóbőr volt fölakasztva, hogy csodálni lehetett, miként bir el ez a fa annyi sok terhet. Oly erős volt e fa, hogy nem száradott ki a mellette kiontott sok vértől és a sok tűzégéstől, sem el nem pusztúlt a bőrökbe fészkelődött töméntelen féregtől» (l. fent). Látnivaló e szavakból, hogy 1715-ben Novitzkij a pelimi istenség szent fájáról már mint «voltról» ír, melyet nyilván tudomása szerint a hittérítők elpusztítottak; jellemző bizonyítéka tehát az idéző ige hagyományos szövege régiségének s változatlan fenmaradásának, hogy benne az imádkozó még egyre hivatkozik a pelimvidéki csodás nyírfára. Hogy minő hit fűződött voltakép ehhez a fához, azt szintén az idéző ige verseiből tudjuk meg, melyek az

istenséghez intézve elmondják, hogy «aranyosgalyú szent nyírfádnak, ha felvidéki szél támad, galya megrázkodik; [s erre] fenn szálló szárnyas állatod a mennyiféle nyelvű, mindannyi énekel; ha alvidéki szél támad, a gyökere rázkódik meg: [s erre] mindenfelé levő szárnyas sok állatod aranyos galyú szent nyírfád fölé mind oda száll s mialatt ők oda szállnak, a nyomorúságos föld alá leány lelke, fiú lelke nagyon sok ment ím el». A közlő magyarázata szerint e költői beszéd úgy értendő, hogy mikor szél rázogatja a fát, férgek lepik el az alját (nyilván a NOVITZKIJtól emlegetett bőrökről aláhulló pondrók) s erre odaszállnak a madarak s megeszik az istenség tulajdonát képező «*jūr*-állatokat», mely «vérontásból» aztán az embereket pusztító kór származik *(aum vāre'it)* ép úgy mint a teremtés énekében a rosszúl talált hét búvárkacsa vére hullásából (I : 96.). Ezért kérik a hívek a bálványistenséget: «Mindenfelé levő szárnyas hetedet (t. i. madaraidat) bár ne bántanád te!» (II : 410.), értve rajta, hogy bár ne adna nekik alkalmat a «jūr-állatok» pusztítására s evvel a kór terjesztésére. — A hőslő ének e hagyománynyal szemben a pelimi istenség háza mögött «vörösfenyőt» *(nāŋk)* tud, mely a hírhozó «szárnyas istenke öregnek» *(tąuliŋ pupi' ąjkä)* megszállóhelye, a honnan ez «hő szélnek három hevével, fagyos szélnek három fagyával» mondja el szózatát (II : 244.). GONDATTI értesülése szerint (19. l.) ma is áll a Pelimka folyó mellett ama «hétágú nyírfa», melynek alakját a pelimi istenség gyakorta szokta fölvenni a régi hadakozások idejében s a melyhez állítólag mostanság is sok nép zarándokol évenként tiszteletadás czéljából.

Hivatása munkáiban a néphit l o v o n járónak fogja föl a pelimi istenséget. «Ezen nyomoruságos nép lakta nyomorúságos földrészed felé» — így szól az idéző ige (II : 405.) — «*csipője tarka szent állatodnak* aranyos kantárja hét kötését *(pēšä χansäŋ jelpiŋ ujin sąrńiŋ śērmät sāt lēsä)* óh bár irányoznád ide; ezen nyomorúságos subájú sok szegényed, drága rókabőr sok nyalábját, fehér rókabőr sok göngyölegjét *tarka nyakú szent állatod nyakára aggatnók* mi oda». Ehhez az ajándékokkal megrakott lóhoz kell a hívők kivánsága szerint az istenségnek hozzákötnie az áldozatkép fölajánlott fehér rénszarvast, hogy azt ily módon kedveskedésül *Numi-Tąrėm* atyja elé vezesse (II : 409.). Az aranyos kantáron kívül e lóhoz «aranyos ostora» *(sąrńi χąmśi)* is van az istenségnek, mely-

nek «jó végével» egyszersmind a halál birodalmának «vas keresztpántos hajóját» fékezi (II : 408.). — Magán érdekű földi útjaiban, úgy látszik, egyszerűbb fogattal is beéri *Polēm-tārėm;* mert midőn menyasszonyáért megy «szárnyas állat, lábas állat ékítésű két szánkót» szereltet föl s «egyforma három rénbikáját, egyforma négy rénbikáját» fogatja elébük (II : 252.).

GONDATTI szerint (19. l.) a pelimi istenségnek családja is van, jelesen neje és gyermekei, kikkel együtt lakik a Pelymka mellett álló szépen épített házában. Nejének szerzéséről szól följegyzett hőséneke, melynek végén azt olvassuk, hogy «nyusztbőr-fészekben, hódbőr-fészekben világot élő, időket élő kedves társacskámmal nyakat veszíthető, derekat veszíthető igaz álmunkat aluszszuk; tápláléka bő, vize bő bő házacskámban elélni való napjainkat eléldegéljük, átélni való éjjeleinket átéldegéljük; nyelvvégre való, szájvégre való gyönyörűséges falatot eddegélünk» (II : 254—5.). Az következtethető ez adatokból, hogy a bálványistenségnek egy női bálványpárja is volt, vagy van, s valószínű, hogy, mint páros bálványoknál többször igazolható, gyermekbálványok is sorakoztak a nagyok mellé. Az ének nem szól az utóbbiakról, de említést tesz «háromszáz apródlegényről» *(χūrėm sāt ajäŋ χum-pīkėm),* kikkel együtt rendelte az Égatya a pelimi istenséget szent helyére (II : 242.). Ez a fő bálványsátor közelében egyszerűbb bálványsátrak föltevésére jogosít, melyekben sok másodrangú bálvány állhatott. Írja is NOVITZKIJ, hogy a pelimi szent fától «nem messze, mintegy három stadiumnyira, egy bálványházikó volt, melyben *emberi alakra faragott, rongyokba burkolt öt fabálványt* találtunk . . . Ama fő bálványházikó körül *néhány apró bálványtartó* állott, melyek négyszögletűek voltak s mintegy három könyöknyi, fönt *emberi hasonlatosságra* kifaragott oszlopokra voltak helyezve. Ezekben az áldozati állat megölésére szolgáló szerszámok kopja, nyíl s egyebek voltak» (l. fent). Ezek lehettek ama «háromszáz apród» hajlékai.

A pelimi istenség hivatása, mint az eddigiekből is kitetszik, első sorban közbenjárni hívei érdekében az élet és halál uránál, az ő mennyei atyjánál, ki őt uralmának szent helyére éppen a végből «igézte» *(sātwės, joltwės* II : 242, 403.), hogy ott fogadja embereinek könyörgését s intézze el a felhangzó kivánságokat jóságosan. Ő viszi fel az Égatyához az emberek áldozatait (II : 409.)

s mint ezeknek befolyásos szószólója maga is sok becses ajándékokban részesül. De neki egyénileg is rendkívül nagy a hatalma. Ő maga is oszthat boldogságot s kegyétől függ a földi jólét. «Ha aranyos kedved telnék benne, nyomorúságos subájú sok magzatodra *Tq̊rėm* előigézte szép napokat óh bár derítenél, óh bár teremtenél!» (II : 411.), mondják a hozzá imádkozók. Tőle függ a betegségek terjedése is, melyet szent nyírfájának madarai okoznak; de útját állhatja «arany ostora jó végével» a halál pusztításainak (II: 408) s megakaszthatja a kór útját, mint az idéző ige mondja: «Fehér subád ujja szélét ha meleg szélnek jóságos heve mozgatja: *lábbal járó lábas istenfiad apró szemű szemes hálóval a kór-futkosó útat majd bevonja,* a betegségnek láthatatlan átkos útja majd elzáródik» (II : 408.). Ezekért dicsőítik őt «királynak» (*χq̊n* II : 402, 409.), «neves fejedelemnek, híres fejedelemnek» (*namiŋ q̊trakėm, sujiŋ q̊trakėm* II : 246.), «fönn járó szárnyas istenek, lenn futkosó lábas bálványok gazdaemberének» (*numėl minnė tq̊uliŋ tq̊rėm titäś-χum, jolėl χajtnė la'īliŋ pupi' titäś-χum* II : 403.) s «mindenfelé levő hét istent szétosztott aranyosnak, hét bálványt szétosztott királynak» (*χotäl' q̊lnė sāt tq̊rėm urtėm Sq̊rñi, χotäl' q̊lnė sāt pupi urtėm χq̊n* u. o.), mely utóbbi jelzőben arra történik czélzás, hogy nagyobb hatalmánál fogva ő osztja szét s rendeli egymástól el a hadakozó apróbb bálványistenségeket (*ajėmkitėm pupχėt akw'-mūs taw lakwä lāwiänä, urtiänä).* — Nem kevésbé fontos ügyköre a pelimi istenségnek hiveinek anyagi szerencséje, illetve a *halászat és vadászat* sikereinek gondozása, a mint ezt GONDATTI is kiemeli (19. l.). *Tapėlq̊jkä* néven ő róla közli a rege, hogy *az Ob medrébe eresztett szakálával az első halászósövényt (ārpi)* készítette a táplálékot kereső ősembereknek hozzávetve, hogy «az abroncskerék alakjára forgó kerék világ hét széle mind az ő vizből előhozott jószágával áll fönn (*kis-lalw minėm lakwiŋ tq̊rėm sāt kēmpli pusėn taw vitnėl χul'itėm q̊ltulän ti ūnlawė* I : 133—4.). Illetékes helyen panaszkodik tehát a pelimi «ezüst férfi atyának» a REGULYtól följegyzett imádság: «Miért jutottam erdei szerencsétlenségbe?! Vízi szerencsét keresek; vízi szerencsét, erdei szerencsét kérek» (*vit-sq̊t, vōr-sq̊t vōwe'im* II : 413.).

Történeti mythosai ez istenségnek: I. Hogy, mint fentebb láttuk, az Égatya legidősebb fia, az összes *tq̊rėm*-fiak bátyja. E fölfogásnak valószínűleg az az alapja, hogy a pelimi

bálványt ismerte a nép legrégibbnek azok között, melyek nagyobb hírre jutottak s egész vidékek tiszteletében részesültek. Ez pedig avval függhet össze, hogy a pelimi tartománynak fejedelmi családja (melynek a pelimi isten voltakép emlékbálványa) lehetett az első, nagyobb tekintélyű uralkodó ház a vogul és osztják nemzetségek fölött mai hazájukban.

II. *Polėm-tārėm* elsőszülöttségének hagyományával kapcsolatos a felsőszoszvai regéknek ama közlése, hogy ő volt az az ő s f i, k i *Numi-Tārėm* mellett közreműködött a világ megalkotásában. Ő volt: 1. az a gyermek, kit az ősvízbeli földhalom asszonya háza mögében sárga virágú kis kóró alakjában húzott ki a földből s ki egy ízben nevelőszüleitől megszökve Arany-*Kworės* atyához szállott föl, hogy a föld alábocsátására kérje (I : 33—35.); — 2. ugyanő volt, ki másodszor is fölszállván az égbe, az Égatyától a forgó földnek körülövezését kívánta (I : 36.); — 3. ő volt (*Tapėl-ājkä* néven említve), ki, midőn az Égatya kiadta a rendeletet, hogy az ember megteremtésére emberalakokat kell késziteni, veresfenyőből vágott hét emberalakot s ezeket kicserélvén *χul'-ātėr* agyagembereivel, az utóbbiakba *Joli-Tārėm* anyával lelket adatott (I : 129—131) s — 4. ugyancsak ő (*Tapėl-ājkä*) volt, ki szakálát az Obba eresztvén, az embereket a halászó sövény szerkesztésére tanította (I : 133—4.), a mint mindezeket már fentebb az Égatya teremtési regéiben tárgyaltuk.

III. Mint legidősebb fiú testvérei közt, *Polėm-tārėm* elsőrangú személy az Égatya házában, sőt a rege szerint itt oly nagy a tekintélye, hogy egy ízben, midőn *Numi-Tārėm* nejének hűtlensége fölött való bosszuságában ez utóbbira kardot emelt, ő hivatva érezte magát beleavatkozni a czivakodásba s atyja kardját lefogta (II : 100.). Mindamellett midőn arra került a sor, hogy az Égatya világuralmának gondjait gyermekeivel megoszsza, a legelőkelőbb rendeltetést, a «v i l á g ü g y e l ő f é r f i» (*mir susnė χum*) tisztségét nem ő nyerte el, kit elsőszülöttségi jogánál fogva is megilletett volna ez a méltóság, hanem legifjabb öccse, az Arany-fejedelem (*Sārńi-ātėr*). Ez esetről három közlés áll rendelkezésünkre, az egyik GONDATTIÉ (32. l.), mely szerint az Arany-fejedelem visszatérvén kalandjaiból igen elvénült s megvakúlt anyjához, ezt mellbe ütötte öklével s ifjúvá varázsolta, mire anyja őt fölismerte s a viszontlátás örömében kijelentette előtte, hogy újabb utazásra kell

készülnie, t. i. föl az égbe *Numi-Tąrėm* atyjához; mert ez fiai egyikének akarja átadni a föld s minden élő fölött való uralmat. Tényleg az Égatya belefáradva a fiai közt folyton dúló viszálkodásba s ezek kiegyenlítésébe, elrendelte, hogy azok mindannyian jelentkezzenek nála. Ily parancsot kapván az Arany-fejedelem is, ez anyja tanácsára azonnal lefeküdt aludni, azután még hajnal előtt anyja fölköltötte őt s meghagyta neki, hogy azonnal üljön fel már készen álló nyolczszárnyas paripájára s röpüljön gyorsan föl az égbe. Ő úgyis cselekedett s elsőnek jelentkezvén atyjánál, valamennyi testvér fölött elsőséget nyert. Visszatérő útjában találta elő bátyjait, kik a történtekről értesülvén igen bosszankodtak, köztük különösen *Polėm-tąrėm*, ki joggal számított a testvérei között való elsőségre. Odamegy ez «Világügyelő férfivé» lett öccséhez s előbb szidni kezdte, majd verekedéshez is fogott vele. Megtudva ezt az Égatya, azonnal leküldötte az ő szárnyas hírvivő szolgáját, *Tąul-ätėr*-t, hogy szétválaszsza a küzdőket s *Polėm-tąrėm*-et kibékítse sorsával. Az Égatya követének szavai nem tették meg a kellő hatást, mire *Tąul-ätėr* a pör eldöntésének következő módját ajánlotta: Elő kell venni a leggyorsabb és legerősebb lovat, a két bajvívónak össze kell kötni a haját, azután vessék át magukat a nyergen s ugráljanak föl rája; a ki hamarabb elfárad s fölsóhajt a fájdalomtól, az a vesztes. A föltételekbe beleegyeztek a testvérek, megtettek mindent a megállapítás szerint s az ifjabbik került győztesen elő a viadalból. *Polėm-tąrėm* még kétszer megkisérlette az öccsével a versenyt, de egyre sikertelenül, úgy hogy végre is kénytelen volt belenyugodni sorsába. — Pápai Károly ugyane regét egy vogul nyelven beszélő orosz kereskedő előadása nyomán (ki azt Pavel Leljatov nevű *Xąχaŋ-paul*-beli, szigvavidéki vogul embertől hallotta) a következőkép jegyezte föl: *Ēkwä-pi*, az «Asszony fia» visszatér anyjához. «Az öreg asszonyt a küszöbről letaszította, leesett, fiatallá lett. Ez ráismert: ‚Hol jártál oly soká? Sietned kell, atyád holnap kell hogy valakinek átadja az egész világ kormányzatát‘. Reggel elment a nyolczszárnyún. Fölemelkedett, az éghez ért, de nem lehetett ezen eljutnia; ezért felült a hétszárnyúra, mely gyorsabban tudott emelkedni. Mikor fölemelkedett atyja házához, ott czölöpöt talált, melyen hét перехвать (a ló gyeplőjének megerősítésére szolgáló bevágás?) volt a hét fiú számára; ő a legfelsőbbhöz kötötte lovát. Atyja átadta neki az egész

földet; neve: *Mir-susnė χum* (Világ-néző ember). Visszatérőben először *Polėm-tąrom oika*-t találta, majd *Taut-Kotėl oika*-t s így tovább sorban a hét fiút. Ezután mind a földre mentek; itt *Mir-susnė χum* és *Polėm-tąrom oika* kétszer összeveszett, mert az előbbi kapta a föld igazgatását. Mikor harmadszor összevesztek, a küzdelem idején *Mir-susnė χum* atyjához imádkozott, ki az égből neki egy angyalt *(wageŋ-touliŋ tąrom)* küldött: Ez őket hajuknál fogva összekötötte azzal a kikötéssel, hogy a melyikük kiált, az vesztes és a melyik tűr, az kapja az egész világot. *Polėm-tąrom oika* kiáltott s így a jog a másiké maradt».

Ennek a regének, úgy látszik, történeti magva van. Benne ugyanis, mintha valamely küzdelemnek maradt volna fenn emléke, mely a pelimi és fehérhegyi bálványok között az elsőség és nagyobb tekintély kérdését az utóbbi javára döntötte el talán nem pusztán szelid vallási elmélkedések révén, hanem a hatalom nyomatékosabb eszközeivel. E szempontból igen figyelemre méltó a világügyelő tisztségért való versengésnek harmadik közlése, melyben a pelimi istenség — itt *Tapėl-ąjkä* néven — nem mint ellenfele az «Asszony fiá»-nak vesz részt a küzdelemben, hanem mint ennek támogatója; az ellenfél pedig a Szoszvaközépi-öreg *(Ta'it-kwotl ąjkä)*. Ime a rege kivonata: «*Numi-Tąrėm* atyánknak hét embere van, egyiküket világügyelő férfivá akarták tenni. ‚Vajjon ki lesz közülünk világügyelő férfi' kérdik. A Szoszvaközépi-öreg szól: ‚Én leszek'. Az Asszony-fiának nevezett fiúcska bácsija *(akitä)* Tapėl-öreg így szól az Asszony-fi fiúcskához: ‚Fiúcska, közelemben légy!' Hét ló fut. Tapėl-öreg szól: ‚Ez a hét ló a melyik ember hívására a kezéhez ragad: az legyen világügyelő férfivá!' Csak az Asszony-fi fiúcska hívására jelennek meg a lovak. ‚A világügyelő férfi ím ez, lássátok' mond Tapėl-öreg. Újabb versenyt kívánnak: lovas ember lóval, rénes ember rénnel fut versenyt. Az Asszony-fi részére bácsija két vörös rénborjut szerel föl. Amannak nincs bizalma az állatokhoz, de Tapėl-öreg unszolására elindúl velük s elsőnek érkezik *Tąrėm* házának kapujához. Most mindnyájan kijelentik: ‚A Világügyelő férfi te vagy' (II : 116—7.). Ez a közlés felsőszoszvai eredetű, mely vidék közel esvén a Pelim folyóhoz a pelimi istenseget különös tiszteletben tartja; igen természetes tehát részéről, hogy nem fogad el hitelesnek olyan hagyományt, mely istenének hatalmát és méltóságát egy másikénál alantabb állónak tün-

teti föl. Náluk vallási érzés nem engedi, hogy a pelimi istenség a fehérhegyinek legyőzöttje legyen, de minthogy ennek általános tisztelete az egész vogul-osztják és szamojéd földön kétségbe nem vonható, kivonja a pelimi istenséget a küzdelemből, sőt jól érthető czélzatossággal a fehérhegyinek jóakarójává teszi, kinek támogatása nélkül amaz nem is juthatott volna méltóságának polczára. Így lesz a fehérhegyi istenség diadala, egyszersmind a peliminek is győzelme, a legyőzött ellenfél pedig egy harmadik *tārém*-fi, a szoszvaközépi istenség, ki azonban látnivalóan csak a külömböző vidékek vallási eszméinek kiegyeztetése érdekében került itt a regébe; mert ahhoz, hogy ő tartsa magát illetékesnek a világ kormányzatára, se elsőszülöttségi, se hatalmi joga nincs. Nem befolyásolja ily tekintet a Pelim folyótól távolabb lakó szigvavidéki nép regéinek alakulatát, melynél a pelimi istenség határozottan kisebb tekintélyben állván a fehérhegyinél semmi ok nem forog fenn amannak különös védelmére, sőt a vallási felfogásnak az felel meg, hogy az utóbbinak győzelme mennél fényesebben kiemelkedjék. E végből nem átallja a felsőszigvai szent rege, hogy olyan mythikus babérokat, melyek eredetileg kétségkívül a pelimi istenséget illették, ettől elragadjon s a fehérhegyi «Világügyelő férfire» ruházzon. Ilyen az utóbbinak «ősfi» szerepe a világ teremtésében, melynek megfelelőleg róla is azt állítja a rege (I : 4.), hogy az ősvízbeli földhalom lakóinak háza mögött czirbolyafenyő alakjában termett (úgy mint *Polėm-tārém* sárga virágú kóró alakjában I : 33.) s hogy neki köszönheti az emberiség a halászat és vadászat adományait. Az ősfiúság igen jól illik *Polėm tārém*-hoz, kit a Szigvavidék is az Égatya legidősebb, tehát legelső fiának elismer; de nem illik az Égatya legifjabb fiához s nem ennek *Ēkwä-pi' piriś* «Asszony-fi fiúcska» nevéhez, mely t. i. világosan mondja, hogy asszonytól született s nem földből termett élő növény alakjában.

IV. A pelimi istenségről följegyzett vogul történeti ének (II : 242.) az ő h ő s l é s é r ő l s nőpárjáról szól. E szerint *Polėm-tārém* egyszer, a mint nyusztbőr-, hódbőr-fészkében fekszik, nem tud aludni. Hallgatózik, neszt hall. Kimegy háza mögé s a mint nézdegél, «Szárnyas-istenke öreget» *(Tāuliŋ pupi' ājkä)* pillantja meg a vörösfenyő tetején. Ez ily szavakat intéz hozzá: «*Polėm-tārém* atyácskám, hallgass meg! Ezen szél járta, eső járta tó bal felén egy öreg asszony s öreg ember élnek; tűz-víz nélkül (=ven-

dégektől látatlanúl, tisztességesen) tartott kis leánykájuk *(ułä-vittal ūnléptėnė māń āγitēn)* Nagy-*Tąrėm* atyácskától neked van nevezve (= kijölve)». Erre a pelimi istenség visszamegy házába, újra lefekszik s «nyakveszíthető, derékveszíthető igaz álmot» aluszik, míg reggel apródlegénye kardháttal ráütve felkölti. Most háromszáz apródlegényét egybegyűjti; ezek két ékes szánkóját fölszerelik s menyasszony-díjúl «vékony selyem sok göngyölegjét sok számban emelik, vékony posztó sok tekercsét sok számban hordják». *Polėm-tąrėm* «neves fejedelmet, híres fejedelmet» ezután kivezetik, az egyik szánba beleültetik s elvágtatnak. Elérkezve a «kis tó, kis tenger nagyságú» menyasszonyi házhoz, *Polėm-tąrėm* násznagyúl egy öreg emberkét *(moj-puŋk jäni' ąjkäriś* = «vendégség-fő nagy öregecske») küld be. «Öregek!» — így szól a hőslő násznagy — «*Polėm-tąrėm* öregecske tűz-víz nélkül tartott kis leányotokat hogy tőletek kiunszoljam, elszerezzem *(sarėlaχtuŋkwė, pērsėlaχtuŋkwė)*, ez ügyben küldött izenetet». Azok «mint szájtalan-nyelvtelen jó állat» (= felelet nélkül, némán), úgy ülnek. Ismételt unszolásra végre megszólalnak: «Testi külsőt fedő ruhácskánkat követeljük mi; egy leányt neveltünk föl, munka nélkül ugyan hogy neveltük volna föl?!» E szavakkal az öregek az őket megillető menyasszony-díjat kérik s erre be is szállítják a szánon hozott sok becses árút. Most teli város sok férfiát, sok nőjét gyűjtöttek egybe s város evő, falu evő nagy lakodalmat készítettek. Az új párt «lúdlábnyi, réczelábnyi alacsony asztalhoz» ültették, azután «öt ujjú ujjas kezecskéiket egymásba karolva föl- s alásétálgattak». Majd haza viszi *Polėm-tąrėm* menyasszonyát s itt világot élő kedves társacskájával» *(tąrėm ąlnė ąti jurtkėmēntėl, jēlėm-qul ąti jurtkėmēntėl)* «nyakveszíthető, derékveszíthető igaz álmukat aluszszák». Ezentúl a pelimi istenség párjával él; «nyelvvégre, szájvégre való gyönyörűséges falatot eddegélnek». Mindez a tipikus vogul nőszerzés leírása.

V. Ugyanez ének végén *Polėm-tąrėm* kijelenti, hogy «anyámtól való, atyámtól való származásom kora óta sohasem hadakoztam; atyától származó atyai bosszuokom nincsen, anyától származó anyai bosszuokot nem keresgélek *(āŋkwėm pasnėl, jäγėm pasnėl at χąntläsėm ; jäi' minėm jäi' nurkwė am at ąńśīle'im, āŋkw minėm āŋkw nurkwė am at kinśile'im* II: 255.). Mégis GONDATTI hallott *Polėm-tąrėm*-nak egy h a d i v á l l a l k o z á s á r ó l is, melynek regéje a következő (26. l.): Azután, hogy *Numi-Tąrėm* a földre

bocsátotta fiait, ezek egy idő múlva észrevették, hogy *Polėm-tąrėm* bátyjuk sokszor el van mélyedve gondolatokban. Gyanúsnak tetszett előttük a dolog s ostromolni kezdték kérdéseikkel, hogy min gondolkozik oly sokat, nincs-e tervében, hogy őket megölje? Ő visszautasított ily föltevést, arra utalva, hogy hiszen ők vérbeli édes testvérek; de beismerte, hogy hadakozni szeretne, csakhogy az Égatya engedelme nélkül nem lehet. Ő kétszer fordúlt már az Égatyához ebbeli kérésével; de ez megtiltotta néki, noha másodízben arra is hivatkozott, hogy *Ās-taľėχ tąrėm* öccsének menyasszonyt kellene hadi szerrel hőslenie. Ezután *Polėm-tąrėm* nevezett öcscsével arra határozták el magukat, hogy titokban hajtják végre tervüket. El is indúltak egy kis tatár városka felé, mely Demjanszk-on alúl az Irtis mellett fekszik. E városka hősi fejedelmének volt egy leánya, de ahhoz igen bajos volt férkőzni; mert a város oly erős és magas fallal volt körülvéve, hogy azon az evet sem kuszhatott föl. A két menyasszonykereső hős mindamellett vaskarmok segítségével fölmászott a falon, bejutott a városba s megölte fejedelmét. Midőn a leányhoz jutottak, ez annyira neki esett *Ās-taľėχ tąrėm* hajának, hogy csaknem egészen kiczibálta. Nagyon földühödött ezen *Polėm-tąrėm* s vállára kapván a leányt beledobta az Irtisbe e szavakkal: «Légy átkozott s változzál *sorėχ*-hallá (сырокъ, Salmo Vimba), emberek ürülékével táplálkozzál!» Hazatértek most s az otthon maradt testvérek kérdik, hogy hol a menyasszony. «Odaadtuk a *kuľ*-nak (= vízi ördögnek) tanításra, hogy okosabb és ravaszabb legyen» — felel *Polėm-tąrėm*; de később hozzáveti: «Nem, tréfálok csak; ő jön utánunk ladikkal, hozza a hozományát». A testvérek nem birták bevárni a menyasszonyt s végül is akkép magyarázták elmaradását, hogy bizonyára a vizbe veszett valahol útjában. A vállalkozás balsikere külömben javára lett a két testvérnek; mert ha elhozzák a menyasszonyt, vége-hossza nem lett volna a többi testvérekkel való czivakodásnak, kik t. i. szintén kívántak volna menyasszonyt maguknak.

A pelimi istenség tiszteletének módjaira és a neki nyujtott áldozatokra alkalmilag már eddig is többször hivatkoztunk. Összefoglaljuk itt az e részben rendelkezésünkre álló adatokat, melyek között kiemelkedő az, hogy *Polėm-tąrėm* főkép a *nyugati vogulságnál*, jelesen a Pelimka, Vagla, Lozva, Tapszuj és Felső-Szoszva népénél áll nagy tekintélyben. E területen messze

földről jönnek el csolnakon, vagy szánakon hívei szent helyére, hogy ott átnyújtsák neki fogadalmi ajándékaikat (GONDATTI 19. l.). A fogadalmakra vonatkozólag érdekes utalást tartalmaz a Vagla-fői öreg medveéneke, melyben az van elmondva, hogy a mint a medve zsákmányúl ejtett lovának a vékonyára néz «jeles állatbeli alakja *Polėm-tǭrėm* atyjának van oda jegyezve *(P. t. āśėmnė tū χansimė)*, Vagla-fői öregnek van oda jegyezve» (III : 337.), mi azt teszi, hogy előjelét látja a ló vékonyán annak, hogy üldöző vadásza őt, illetve bőrét, ha leteríti, a pelimi istenségnek ajánlotta föl. A *szent nyír-fára fölakasztott állatbőrökről* NOVITZKIJ tudósít részletesen (l. fentebb); az apró állatok (róka, nyuszt, hód, evet stb.) becses *prémei* magába a bálványházikóba kerültek s itt vagy a hajlék falára, vagy magára a bálványra lettek felaggatva, vagy a bálvány alá téve az ő «*nyusztbőr-fészke, hódbőr-fészke*» gazdagságának gyarapítására szolgáltak. Az áldozat bemutatása alkalmával mondották a pelimi istenség «idéző igéjét» *(kāstulä, sātmilä)*, melynek tipikus szövegét a Szoszvafő vidékén sikerült följegyeznem (II : 402.). REGULY hagyatékában pedig egy lozvai változat kezdetét találtam (II : 412.). Az előbbi maga magát «könyörgésnek» *(pojk)* mondja, midőn kéri az istenséget, hogy «nyomorúságos lelkű, nyomorúságos botosú sok magzata eléje helyezett nyomorúságos könyörgésének jó végét vajha meghallgatná» *(ti sawiŋ lilip, sawiŋ ńārăp saw kojin pinnė sawiŋ pǫjk jǫmės ḳul naŋ mōnt voss χoläslėn!* II : 407.) s midőn hivatkozva a nagyobb hatás céljából vele együtt bemutatott prémadományokra szavait «ki nem fogyó *nyusztbőr-könyörgésnek, hódbőr-könyörgésnek*» minősíti *(χōltal ālnė ńoχs-pojkėl, uj-pojkėl, χǭn, pojkilawėn*» II : 402, 410, 411.). E prémekkel, mint fentebb láttuk, az ájtatoskodók buzgósága az istenség láthatatlan lovát szeretné diszíteni. Más ajándéktárgy az áldozatoknál az *ezüstpénz*, melyet az idéző ige elmondása alkalmával kézben tartanak *(śāli ǭln mētiŋ kātėl ti pojkilawėn* «tiszta ezüst jutalmas kézzel könyörgünk hozzád» II : 403; *śāli ǭln tiniŋ pojkėl ti pojkilawėn* «tiszta ezüsttel való drága könyörgéssel könyörgünk hozzád» II : 404.). Fontosabb ügyeknél szerepel a *véráldozat,* melyhez, úgy látszik, előszeretettel *fehér rénszarvast* alkalmaznak, mind az idéző ige mondja: «Tovább élő nyomorúságos szegényeid, hogyha szánalomba veszik őket: fehér hóhoz hasonlatos szarvas állatot állítanak majd, óh király, eléd véráldozatúl» *(voikėn tūjt voipi āńtiŋ uj jirėl, χǭn, taχ tuś-*

tilawén II : 409.). Az ily áldozati állatot a hívők képzelete szerint az istenség lovához köti s így vezeti az Égatya elé (II : 409.). Húsát a szent nyírfa alatt főzik meg, mint ezt NOVITZKIJ nyomán is tudjuk s az idéző ige is említi: «Aranygalyú szent nyírfád oldalánál, *hol hét lángú szent tűzed ég, ama tűzhelyed végében gőzölgő üst gőzét állítják* eléd, óh király!» (*sāt kelmep jelpiŋ nājin tēné ārāś-aulént sēŋkuiŋ pūt sēŋkwél χān ünttawén* II : 404.). Az áldozat és könyörgés szertartásai közben a nép *levett süveggel körben áll.* «Mint hóbot karikája» — mondja a samán — «azon módra körülállott sok aranyos (t. i. imádkozó) süvegnélküli szép fővel áll előtted (*kēnttal ąlné jąmés puŋkél lūlawén*), mocsok nélküli szép fővel könyörög hozzád» (II : 405.).

A pelimi istenség mithikai képzeteinek és kultusának sok új adatát remélhetjük a REGULYtól följegyzett *Polm-torom ar* czímű terjedelmes osztják ének megfejtésétől.

2. A Lozva vizének szent fejedelme: *Lūsém vit jelpiñ ątér.*

Egyező a külömböző vidékek vallási tudata abban, hogy a pelimi istenség az Égatya fiai közt a legidősebb s hogy a Világügyelő férfi a legifjabb; de nincs semmi közösség a koruk szerint közbeneső *Tąrém*-fiak elősorolásában. Ezeknek tárgyalásában tehát legalkalmasabban az egyes istenségek székhelyeinek földrajzi sorrendjét követhetjük annál is inkább, minthogy az e szempontból egymáshoz közelebb eső mythikus személyek regeanyaga is többször kapcsolatos. Legnyugatibb területe a bálványok tiszteletének a vogul földön a Lozva folyó melléke, melynek egyik főistenségét *Lūsém-vit jelpiŋ ątér* néven az Égatya harmadik fiának említi az alsó-szigvai közlés. Nem más ez, mint ama *Vit-jelpiŋ pupi' ąjkä* («Víz-szentje bálványöreg» II : 381.), vagy egyszerűbb jelzóssel: *Lūsém-vit jelpiŋ*, illetve *Vit-jelpiŋ*, kinek három idéző igéjét jegyezhettem föl a Felső-Lozva és az éjszaki Szoszva forrásvidékének tájain (II : 381—389.), egy ilyet pedig REGULY hagyatékában találunk (II : 390.). Bizonyos már e nevek alapján is, hogy ez istenség szent helye valahol a Lozva mellékén van, de nincs biztos adat forrásainkban, mely fekvését közelebbről meghatározná. Abból kiindúlva, hogy REGULYnak egyik jegyzete a Lozva vize bálványát

«Luossm uos vit jelping» névvel ismeri, azt következtethetjük, hogy eredeti székhelye s vele együtt bizonyára a lozvai vogul fejedelmeknek is székhelye bizonyos *Lūsėm-ūs* «Lozva-város» volt, melyről azonban a mai topographia mit sem tud. Említ ugyan a XVI. század végén szerkesztett Книга глаголемая Большой Чертежъ czímű földrajzi leírás az Ivdil folyó torkolatánál, tehát a mai Persina *(Tα̜rėχ-paul)* vogul falu helyén градъ Лозвинской nevű várost*); de ezt FISCHER J. EBERHARD szerint 1590-ben az oroszok építették s már 1597-ben maguk le is rombolták (l. Sibirische Gesch. I : 261, 298.), a helyében később keletkezett vogul falu pedig sem a *Lūsm-ūs* nevet nem viseli, sem vallási jelentőségével nem kiváló. Van azonban a Felső-Lozva vizének egy híres szent helye, azon a ponton t. i., hol a *Jelpiŋ-jā* («Szent-folyó») beléje torkollik. E mellékfolyónak orosz neve Вижай, mely a zürjén *viʒ́, viʒ́'* «szent» (ebben: *vič́-ko* «szent ház, templom») és *aj* «öregember» szavakkal elemezve a vogul *jelpiŋ (pupi') α̜jkä* kifejezés másának tetszik, vagyis a zürjénektől átvett név gyanánt ekkép értelmezhető: «a szent bálványöreg (folyója)». Legnagyobb valószínűséggel ez az áldozatokkal és sok szigorú szertartással megszentelt terület a *Lūsm-vit jelpiŋ* székhelye s ha a *Lūsm-ūs* tényleg történeti hitelű név, a vele jelzett város e vidéken állhatott. Egybehangzó körülmény e felfogással, hogy amaz ételáldozat alkalmával, melyet *Saw-paul* mellett 1888-ban vendéglátó vogul gazdáim a Lozva jegén a *Vit-jelpiŋ*-nek bemutattak, a résztvevők dél felé, vagyis az említett szent hely irányában fordúlva mondották el hajlongások közben imádságukat.

Maguk az idéző igék «terebélyes tetejű hét fenyves, terebélyes tetejű hét nyíres, kákafüves hét rét között» hirdetik a «Víz-

*) «А въ Лозву изъ горы пала Удыль рѣка, а на устьѣ Удыли рѣки градъ Лозвинской.» Ezt a várost FISCHER szerint az oroszok azért építették, hogy azoknak, kik Cserdinből a Visera folyó mentén a Lozva felé utaztak s innen tovább a Lozva, déli Szoszva, Tavda és Tobol folyók vizi útján igyekeztek az Irtis felé s Tobolszkba, itt a Lozvánál kész ladikok álljanak rendelkezésükre s ne kelljen ezeknek keszítésével sok időt vesztegetniök. Hét év múlva föltalálták a Szibériába vezető rövidebb útat Szolikamszk s a Tura folyó között, mire az oroszok elhagyták a nehezen hozzáférhető lozvai várost s hogy a vogulok benne erőséget ne találjanak, lerombolták.

szentjének» lakóhelyét, hol «víz folyama mosta sok meredek parton, sok fövényparton, ragyogó vizű hét örvényben, ajtaja megtalálhatatlan ezüst tetőnyilású tetőnyilásos házban lakik» (II : 381, 385, 391.). «Gyors hátszárnyú *hátszárnyas hal»* az alakja *(rott tąŋχpä tāŋχiŋ χuril ūnle'in* II : 381.), egyébként pedig tulajdonai a legkiválóbb istenségekével egyezők: «Ob nagyságú szent szeme» *(Ās jänit jelpiŋ samèn* II : 385.), «tavirózsa-levélnyi érzékeny füle» *(tūr-lōpant sailèm palèn* u. o.), vagy más jelzéssel «félénk fekete kacsáéhoz hasonlóan érzékeny füle» *(χuri sāŋki sailèm pal'* II : 382.) van, elméje pedig «Ob nagyságú, tó nagyságú szent elme» *(Ās jänit, tūr jänit jelpiŋ nąmtpä; Ās-vit, tūr-vit jelpiŋ nąmtèn* II : 386.). Nem egyedül lakik, hanem mint a legtöbb bálvány-istenségnek *párja* van: «a hullámzó hét örvényben ősz fejű kettőnek emlegetik laktát» *(śūl puŋkpä kiti' ūnèlnètēn lāwèltawè* II : 391.) s ezek Reguly jegyzete szerint «*jégva anγuh*»: egy asszony s egy öreg ember. Másutt ugyane pár «hét leányt, hét fiút széjjel osztott kettőnek» *(sāt āγi, sāt pī' urtpiŋ kiti'* II : 382.) van nevezve, mi azt jelenti, hogy gyermekeik vannak s ezek (mint apróbb bálványok) külön lakokat nyertek. Párján kívül az idéző igék a Víz-szentjének «*hét fejedelemhős*» népét is emlegetik, sőt a tőlem jegyzett felsőlozvai szövegek egyenesen ezeket szólítják, így: «Vastestű hét fejedelemhős, kőtestű hat fejedelemhős *(kēr alpip sāt ątèr, āχwtès alpip χąt ątèr)*, folyófordulókat hétfelé lakó szentséges nép, fövénypartokat hatfelé lakó fényességes nép *(jelpiŋ māχum, pasiŋ māχum)* tavirózsa-levélnyi füles nép, Ob nagyságú szemes nép, Ob nagyságú szentelméjű nép, a futó víz, az omló víz fölé, szent elméd ide hadd irányúljon!» (II : 385—6.). Vagy: «Ha fövénypart, hét fövénypart aljáról, ha folyóforduló, hét folyóforduló aljáról, vízalkotású hét fejedelemhős *(vit-sirpä sāt ątèr)*, ezen pálinkával való egy csésze karimájához, mint fenn járó esőszem szálljatok ide, mint fenn járó szélfoszlány lengjetek ide!» (II : 388.). A Reguly-féle egyik szöveg e hét alakról így szól: «Kiknek fövénypartja hét fövénypart, folyófordulója hét folyóforduló: *Numi-Tąrèm* atyátok ezüstös hét tetőnyilással, aranyos hét tetőnyilás szádjával igézett benneteket, hullámzó hét örvénynyel igézett benneteket; vasmellű hét manónak ott laktát emlegetik» *(kēr ma'ilpä sāt ūśśi ūnèlnät lāwèltawè* II : 391.), a jegyzet pedig a hét *uśśi*-manót a *Vit-jelpiŋ* hét szolgájának mondja, kik az ördög ellen harczolnak s kiktől emezek félnek.

Ez istenségnek hivatása az idéző igék szerint első sorban az *élet és egészség* megmentése. «Hajdan» — így imádkoznak hívei — «a kórnak száját, a betegségnek száját befogtad: most szintén fogd be a kór száját, a betegség száját! Hajdan az abroncskarika módjára forgó kerek ég hét tájéka terjedelmében hallatszott a híred: most a kórtól meghagyott, betegségtől lesorvadt három réczéd (= embered) könyörög hozzád. Szerezz menekvést a kórtól! Leánynak, fiúnak való egyenletes útat találj számára! Leány kezét, fiú kezét fájóvá ne tedd! Leányodat a kórnak, fiadat a betegségnek ne add oda!» (II : 382—4.). «Kéz-lehulló dombos földet» — így szól a másik könyörgés — «láb-bicsakló gödrös földet óh bár ne találnék; leánynak, fiúnak járni való egyenletes útat egyengetnék bár egyenletessé!» (II : 386.). A Reguly-féle idéző ige az áldozat mellett ezeket emlegeti: «A tüzét növesztő tüzes vidékről (= az alvilágból) kór, betegség kerekedett föl. Hajdan a mikor kór, betegség kerekedett föl, az itt keresztül nem hatolt; jó úri asszony, jó úri ember a vesszejét növesztő vesszős (áldozati) tért, jeles fövénypartotoknak vesszejét (kiírtva) símára egyengették; füvét növesztő füves fövénypartotoknak füvét (kiírtva) simára egyengették» (= nektek áldozati tért készítettek II. 392—3.). Mikor újév táján a felsőlozvai vogulok adójuk lefizetésére az éjszaki Szoszva forrásvidékére, *Jäni'-paul*-ba utaznak, a Lozva jegén ételáldozat mellett a következő szavakkal búcsúznak el a «Víz-szentjétől» s népétől: «Jeges muszkám, üstökös muszkám közé megyünk ím mi: muszka vétségbe, vogul vétségbe bár ne esnénk (= senkivel össze ne tüzzünk)! A ti hátatok, a ti melletek erejénél fogva nő között, férfi között botránkoztató nőt, botránkoztató férfit bár ne találnánk! Bár ép kézzel, ép lábbal utazhatnánk! Ezen istennőcskét, istenkét tisztelő falu végébe ép kézzel, ép lábbal térhetnénk bár vissza!» (II : 388—9.).

A *Jelpiŋ-jā* torkolatának tiszteletéről s az evvel kapcsolatos szokásokról Kuzneczov és Fedorov tudósitásai nyomán már fentebb szólottunk. A *Vit-jelpiŋ*-nek bemutatott áldozatokat az idéző igék említik. «Kórtól meghagyott három réczéd (= embered)» — mondja az egyik — «*nyusztszőrrel* vigasságos könyörgéssel könyörög hozzád; *patás állat, szarvas állat* véráldozatával állnak előtted» (*ńoχs-pun ūliŋ pojkėl pojkauėn; toχχiŋ uj, āńtiŋ uj jirėl ľūľwäsėn* II : 383), mi annyit jelent, hogy a hívek imádságuk kiséretében az

istenségnek adományúl nyusztprémet nyujtanak s rénszarvast ölnek tiszteletére. A Reguly-féle változat lóáldozatról beszél: «Úri emberetek jó fia» — így hangzik a szöveg fordítása — «én s e két felől való atyafi ember, e három felől való régi ember *hajas lovat* tartó jó kézzel, *sörényes ló* jó véráldozatával léptünk ím hozzátok» *(ātėŋ lūw jąmės kātėl, palėŋ lūw jąmės jirėl ti kwālėltawėsān* II : 393.). Az az egyszerű ételáldozat, melynek magam voltam tanuja, abban állott, hogy a férfiak a Lozva vizének hóval borított jegére egy üveg pálinkát, melléje egy pálinkával telt csészikét s körülötte három apró pereczkalácsot raktak le, miután pedig az idéző igét elmondták az enni-innivalót maguk fogyasztották el *(purlaχtäst)*.

3. A szent Uralbércz örege: *Jelpiŋ ńąr ą̄jkä.*

Gondatti szerint (20. l.) az Égatyának harmadik fia: *'Nąr-ą̄jkä*, vagy *'Nąr-tą̄rėm*, melynek székhelye az éjszaki Szoszva forrásvidékének *Māń-Ta'it* folyóágánál emelkedő *Jelpiŋ-ńąr* («Szent Uralbércz») hegyen a *Jelpiŋ-tūr* («Szent tó» IV : 436—8) közelében van. Ezt a *Jelpiŋ-ńąr* hegyet Hofmann könyvében (II : 81.) Strazsevszkij naplója is említi, mely szerint azt az éjszaki Szoszvának két forráspatakja folyja körül s két csúcsa van: a *Jäni' pupi' ńąr* (ekkép írva: *Jany-Puby-Njer)* «Nagy-bálvány-Uralbércz») és *Māń pupi' ńąr* («Kis-bálvány-Uralbércz»). A hegy vallási jelentőségére utal a zürjén *Bulvano-iz* («Bálványkő») nevezet is (u. o.). Mindaz, a mit egyébként e hegyi istenségről közölhetek, Gondatti följegyzése. E szerint kőháza van, melyben *'Nąr-ēkwä* (írva: нöръ эгва) feleségével és gyermekeivel *(ńąr-ńaurėm*, írva: нöръ няурамъ) lakik. Ő a *rénnyájak ura* és védő szelleme, tőle függ, hogy kinek mennyi jut. Tömérdek szolga és pásztor támogatja őt nyájfelügyelő tisztében, a mely személyzet a vízözönig hősökből állott, most pedig istennek tetsző életet élt s haláluk után teljesen megtisztúlt embereknek szellemei. *'Nąr-ą̄jkä* gazdagságánál fogva gyakran volt kitéve hősök támadásainak, de ő ezeket győzelmesen visszaverte, sokakat megölt, mig végre *Numi-Tą̄rėm* atyja megtiltotta neki a vérontást. Ettől fogva az ellene szálló hősöket *kővé változtatta* s mai napig is látható az Ural bérczeiben hét ily elvarázsolt alak, kik azért a vakmerőségért bünhődtek így, hogy az istenség

nyáját megrabolni akarták. A *'Nār-ājkä* bálványát háromévenként *Polėm-tārėm* bálványához szokták vinni, hogy ezeknek, mint testvérekhez illik, módjuk legyen egymást látni.

Egy másik *Jelpiŋ-ńār* van a Lozva *Jelpiŋ-jā* (Вижай) mellékvizébe torkolló *Tāmpusėm-jā* patak forrásánál. Ez a Верхвижайскій Камень, vagy Молебный Камень («Imádkozó kő»), melynek szintén van *Ājkä-śaχl* («Öregember-bércz») és *Ēkwä-śaχl* («Asszony-bércz») nevű orma s mint a közlő megjegyzi (IV : 431.): «a távolból öregembernek és asszonynak látszanak; vogul ember oda föl nem hág» *(ēkwäi'-ājkäi' nāŋki ēlėl; mańśi tū at χāŋγi)*. REGULY egy idéző igét *(ńāri' kaj-sau* II : 398.) is jegyzett föl e hegyi istenpárról, melyben ezek így vannak leírva: «Eredő folyó, torkolló folyó forrásánál (lakó) kettő, Ob-gyepes, tó-gyepes kettő, a földet megnyomva ülő kettő! *Numi-Tārėm* atyátokig (= az égig) hogy beszédes bálvány, beszédes isten beszédetek *(l'āŋχėń pupi'-l'āŋχän, l'āŋχėŋ tārėm-l'āŋχän)* föl nem ér: csak egy hüvelyknyi, csak egy arasznyi magasság hiányzik» (= ormotok az égbe nyúlik). Ugyanitt megtudjuk, hogy a néphit ez istenpár hivatásának az egészség megóvását tartja s hogy ezért áldozatokat is mutatnak be nekik, nyilván csak a közel lakók. «Hajdan» — így szól az ige — «midőn az úri asszony, az úri férfi növekedett, midőn jeles áldozattal jöttek eléd, betegség, kór át nem hatolt; most vaskerítésük (= a kór akadálya) ím meglágyúlt: a kór, betegség áthatolni kezdett». Mint FEDOROV irja (292. l.), a lozvavidéki szent hegyre vogul ember föl nem megy, de hozzá nem is közeledik. Minden év őszén (szeptember eleje táján) itt áldozatúl *fehér lovat* ölnek, melyhez csak a családfőket bocsátják. Ezek ily alkalommal az áldozat vérét iszszák s a szertartás végeztével pálinkával s tánczczal vigadoznak.

Egy harmadik *Jelpiŋ ńār ājkä* nevű orom, illetve istenség van a Szigva forrásvidékének *Jelpiŋ-jā* folyója és *Jelpiŋ tūr* tava mellett (IV : 439.). Ugyancsak a Szigva forrásvidékén van a *'Nār-ēkwä* («Uralbércz-asszony» u. o.). mely talán azonos a HOFMANN könyvében említett *Nē-pupi' ur* (írva: *Ne-Puby-Ur* = «Nő-bálvány hegy»), illetve zürjénül *Töl-pos* (= «Szél-fészek») néven nevezett hegygyel. Erre a zürjének és osztjákok föl nem mernek menni s azt hiszik, hogy ha valaki ezt megkisérlené, az ott örökösen tomboló szelek — innen a zürjén név — menten a mélységbe taszítanák a szentségtörőt. STRAZSEVSZKIJ úgy értesült, hogy ez a hegy-

orom egy igen jámbor embernek volt a felesége, kit isten azért változtatott kővé, mivel férjével szemben engedetlen volt (Hofmann 77, 91.).

Más ily szent hegyormok a Szigvába ömlő *Sukėr-jā* forrásvidékén a *Jā-taľėχ ńą̄r-ąjkä* (IV : 440.), az éjszaki Szoszvába ömlő *'Na'iś-jā taľėχ jelpiŋ ńą̄r* (írva: *Njäys-Ja-Toljäch-Jelping-Njer* Hofmann 91.), melyekről azonban nincs bővebb tudomásom. Az ily helyek tiszteletéről általánosságban fentebb szólottunk.

Munkácsi Bernát.

Irodalom.

Dingfelder Ede. Legrégibb bibliánk nyelvéről. Budapest, 1901.

Finnisch-Ugrische Forschungen. I. Bd. III. Heft. (Tartalma: Krohn Kaarle. Wo und wann entstanden die finnischen zauberlieder? — Mikkola Joos. J. Fremde namen für körperliche gebrechen. — Tunkelo E. A. Nordische lehnwörter im finnischen und lappischen. — Setälä E. N. Kurze notiz über das opferholz bei den Sompiolappen. — Wichmann Yrjö. Die syrjänische bildung auf *-öb, -öp* und der komparativ im finnisch-ugrischen. — Anzeiger. III. Heft. Krohn Kaarle. Zur Kalevalafrage. — Besprechungen. — Äusserungen über die transskription der finnisch-ugrischen sprachen, stb.)

Keleti Szemle 1901. 2—4. szám. (Hirth Fr. Hunnenforschungen. — Halévy J. L'étroite parenté des noms de nombre turco-ougriens. — Almássy Gy. Kara-kirgiz nyelvészeti jegyzetek. — Paasonen H. Beiträge zur Kenntnis der Religion und des Cultus der Tscheremissen. — Laufer B. Zur Entstehung des Genitivs der altaischen Sprachen. — Gleye A. Ugrofinnischer Einfluss im Armenischen. — Munkácsi B. Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen. — Kúnos I. Spuren der Türkenherrschaft im ungarischen Wortschatze. — Munkácsi B. Zur Benennung des Quecksilbers. — Thomsen V. Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure. Stb.).

Ramstedt G. J. Bergtscheremissische Sprachstudien. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. XVII.)

Simonyi Zsigmond és Balassa József. Német és magyar szótár. Második, magyar-német rész. Budapest, Franklin-Társulat. VIII + 424 l.

Szily Kálmán. A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, Hornyánszky V. XVI + 404 l. (L. ismertetését a 124. lapon).

Szláv jövevényszavaink.

(Első közlemény.)

a) Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai.

I.

Ásbóth Oszkár «A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora» czímű értekezését így végzi: «Senki jobban nem fog örülni, mint én, ha róluk (t. i. nyelvünk szláv jövevényszavairól) valaki igazán tudományos munkát írva, új szempontokat jelöl ki, ha ennek következtében még annyira is módosítanom kellene a szláv szók átvételének helyéről és idejéről vallott nézetemet.» NyK. XXX. 230.). Benne az ő kutatásai azt a meggyőződést érlelték meg, hogy «az egymást támogató adatok összesége kétségtelenné teszi, hogy a szláv szók javarésze egy az ószlovén nyelvvel a legszorosabb rokonságban levő nyelvből került nyelvünkbe, még pedig valószínűleg a honfoglalásra következő legelső századokban» (u. o. 74.). Ásbóth ezt a meggyőződését említettem értekezése végén fejtegetései alapján még inkább megerősitettnek és bebizonyítottnak látja s azt mondja, hogy «a szláv szók nagy tömege csak a mai hazánkban kerülhetett nyelvünkbe» (u. o. 228.), s hogy «a szók többsége bolgár nyelvjárásból származott» (u. o. 229.). A szerző ez állítást megerősítve látja *Pest* városa nevével, a mely «olyan specialis bolgár-szláv, vagy ha úgy tetszik, ószlovén, hogy a magyar keresztény terminologia szláv részével egyetemben a legesleghatározottabb bizonyíték egy a mai hazánkban véghez ment bolgár hatás lehetősége mellett» (u. o. 229.).

Nekem régibb idő óta egészen más a nézetem a magyar nyelv szláv jövevényei többségének átvétele helyéről, az átadók nyelvéről s részben az átvevés koráról is. Ásbóthnak az a kijelentése, hogy e

téren egy egész sor fontos kérdés kutatása alig van megkezdve (u. o. 229/230), továbbá az, hogy új szempontok szerint talán más eredményre is lehetne jutni, a mely eredmény mind az óbolgár nyelv és a belőle fejlődött egyházi szláv nyelv történetével, mind pedig hazánk s különösen a mi történetünkkel nagyobb összhangban áll, erőt és biztatást nyújtottak kutatásomhoz. Tagadhatatlan ugyanis, hogy Ásbóthnak nyelvünk szláv jövevényszavairól vallott nézete ellenkezik az óbolgár nyelv fejlődése történetével. Azon kutatások után, a melyeket Oblak, Vondrák, Jagić és mások az óbolgár nyelvemlékek szókészletének történeti fejlődése körül kifejtettek, nem áll az, a mit Ásbóth mond, hogy «a közös szláv keresztény terminologia . . . kétségkívül a nagy morva birodalomban alakult meg» (u. o. 80). Ma egész bizonyosan tudjuk, hogy Cyrill és Method Pannóniában, s működésük főhelyén, Nagy-Morvaországban szláv keresztény terminologiát találtak, a mely nem mindenben egyezett a magukkal hozott terminológia szókészletével. Elég e tekintetben az olyan kifejezésekre hivatkoznom, mint *pap*, *pokol*. A legrégibb evangélium- és zsoltár-fordításokban a *pap*-ot s o h a másként mint иєрєи-nek (gör. ἱερεύς, a nem-keresztényt pedig жьрьць-nek; l. nevezetesen alább a *pap* szó alatt), a *poklot* s o h a másként mint адъ-nak (gör. ᾅδης) nem fordították; s ha a katholikus szertartáshoz tartozó régi XII. századi horvát szerkesztésű Bécsi Levelekben (Wiener Blätter, v. ö. Jagić: Glagolica 28.) a *pokol*-nak mégis пькль alakját találjuk, akkor az ott kétségtelenül helyi, még pedig horvát kifejezés (l. részletesen alább a *pokol* szó alatt). A IX. és X. században Pannóniában és Nagy-Morvaországban volt keresztény terminológia, a mely sokban külömbözött a Cyrill- és Method-féle terminológiától. Ebből a terminológiából s az itt használt más helyi kifejezésekből Cyrill és Method, s tanítványai sokat merítettek, mint alább részletesen ki fogom mutatni. Azt meg feleslegesnek tartom bizonyítani, hogy a szláv keresztény terminológia ma is csak bizonyos kifejezésekben és ritus szerint egységes, a kifejezések nagy részében azonban nagyon is nem egységes. Ásbóth a Duna-Tiszaközben, a Tiszán túl és Erdélyben egy az óbolgárhoz hasonló bolgár nyelvjárást feltételez, s ebből származtatja a magyar nyelv szláv jövevényeit. Ámde ez a föltevése ismét beleütközik egy sereg pozitív ismeretünkbe. Mindenekelőtt a Duna és a Tisza közti területen, továbbá Tiszán túl és Erdélyben bolgá-

rok közt történt keresztény térítésről a IX—X. században mit sem tud a történelem (v. ö. KARÁCSONYI J.: Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez? Kath. Szemle XIV. 307.). Mi csak azt tudjuk, hogy METHOD halála után tanítványai Bulgáriába, innen pedig Macedóniába (CLEMENS) vonultak s ott működtek. Mért nem folytatták működésüket hazánkban a bolgárok közt? Csak valószínű, de nem bizonyos, hogy közvetlen a honfoglalás elötti időkben hazánk egyes déli részei tartozhattak a bolgár birodalomhoz (v. ö. JIREČEK: Geschichte der Bulgaren 167. és JAGIĆ: Zur Entstehungsgeschichte I. 5.). Föltéve azonban (v. ö. MARCZALI H., a SZILÁGYI-féle M. Nemzet Tört. I. 90, 91.), hogy e déli részek bolgár birtok voltak, még akkor is nagy kérdés, hogy e területen mai értelemben vett bolgár nyelvű lakosság volt-e. Igaz, hogy a mai szerb belgrádi vár ekkor bolgár birtok, de az is igaz, hogy parancsnoka BORITÁKANOS (talán *tárkanos* méltóságnév, v. ö. m. *Tárkány*, csuv. *tarkan*, ZOLOTN.), a kinek a nevéből lehet annyit következtetni, hogy az általa beszélt nyelv nem volt a mai bolgár (JAGIĆ: Zur Ents., I. 52, 59, ez ellen IBRAHIM 965-diki uti jelent.). Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagynunk, hogy a honfoglalás idején s a rákövetkező első századokban az Alföld legnagyobb része puszta, árterület, mocsár volt (v. ö. NAGY ALFRÉD feljegyzését, A m. honfogl. kútfői 314—315), a valamivel magasabban fekvő Duna-Tisza köze meg homoktenger, a melyet egykor pl. a rómaiak még arra sem tartották érdemesnek, hogy polgárosodásuk keretébe bevonják; annak meg éppen semmi nyoma, hogy a Duna-Tisza közén nagyobb magyar tömegek telepedtek volna meg (v. ö. A telepítés történelmünkben, Új M. Szemle III. 332, 333.). Ha azonban ÁSBÓTH ezzel szemben *Pest* városa nevére hivatkozik, mi ellenérvűl a következőket hozzuk fel: 1. feltünő dolog, hogy *Pest* városának neve csak 1148-ban fordul elő először (v. ö. JAGIĆ: Zur Entstehungsgeschichte II. 36.); keltezetlen emlékeink közül pedig a Gellért-legendában (eredetije 1061—1075-ből; v. ö. in ciuit. *Pest*, ad portum *Pest*, in *Pest*, ad portum *Pestiensem*); 2. feltünő dolog, hogy Pestről a XIII. században író ANONYMUS tudósítása ez: «Toksun vezér ..... kegyességét hallván sok jövevény tódul vala hozzá különféle nemzetekből. Ugyanis Bular földről jövének némely nagy nemes urak, az izmaeliták nagy sokaságával, kiknek .... a vezér Magyarország különböző helyein adott földeket, s azon kívül azon

várat, melyet *Pest*nek neveznek, örökre átengedé» (FEJÉRPATAKY kiadása, 62. l.; v. ö. még SALAMON F. Budapest tört. II. 86.). Hogy ez az adat hiteles lehet, s hogy *Pest* városának neve ezektől a bolgár izmaelitáktól származhatik, azt még egy közvetett érvvel akarom támogatni. Ez az érv a *Duna* folyó neve, a mely a szláv nyelvekben hol *Dunaj*, hol *Dunav*. Mind a két név igen régi (v. ö. VONDRÁK, Z oboru slavistiky, Čas. Česk. Mus. 74 : 30, Müllenh. DAlt. II. 362.). JAGIĆ vette először észre, hogy a Codex Suprasliensis (l. részletesebben alább «Óbolgár nyelvemlékek» alatt) nyelvemléknek a hazája azért nem lehet Pannónia, mert benne a Dunának *Dunav* a neve (v. ö. Archiv f. sl. Phil. I. 299—333, LESKIEN, Altbulg. Gr.[3] 225, 227.). Az összes szláv népek közül csakis a bolgárok hivják ma (DUVERNOIS szót. Дýнавъ, Дýнавски), hívták a középkorban (LAVROV: Obzor, priloženije 85: на Дунавѣ, на Дѹ́нáвѣ, на доýнавь) és a CYRILL és METHOD-féle nyelvemlékek keletkezése korában *Dunav*-nak (v. ö. Sitzungsberichte [Bécs] 122:41, 50.) a *Dunát*. A *Dunav* alak előkerül még a szerb-horv. nyelvben is (Дунав. Дунаво, VUK szótára), de a rendes használatú a Дŷнâj alak, a mely *-j*-s alak az összes többi szláv nyelvben a járatos. Feltünő már most, hogy ha *Pest* a Duna mellett lakó honfoglaláskori bolgárok maradványa, ha régi szláv jövevényszavaink java része a Duna-Tisza közén lakó bolgároktól való, miért nem vettük át a bolgár *Dunav* alakot. Összes szláv eredetű jövevényszavaink, személyneveink, helyneveink, a melyeknek a szláv nyelvekben *-av* végük van, nyelvünkben *-ó* megfeleléssel vannak. Ilyenek *poroszló (pristav)*, *posztó (postav)*, *zászló (zastava)*, *Szoboszló (Sobieslav)*, *László (Lavoslav*, esetleg cseh oklevelekbeli *Ladslav)*, *Szaniszló (Stanislav*, v. ö. MOROŠKIN: Slav. im.) stb. Ez a hangtani kivételnélküliség bizonyítja, hogy a Dunát, ha bolgár eredetű volna a neve, ma **Dunó*-nak hívnók. Jól tudom, hogy ez ellen azt lehetne felhozni, hogy a magyarok a görög krónikások szerint körülbelül 839 táján jelentek meg először a Duna mellett (v. ö. M. honfogl. kútfői 100—103, JAGIĆ: Zur Entstehungsgeschichte I. 45.), s a Duna nevét az or. *Dunaj* alakban már ekkor átvehették. Hangtanilag ez a feltevés is lehetséges, de mégis valószínűbb, főleg a *Duna* szónak tájszói alkalmazása miatt (MTsz., s részletesebben alább a *Duna* szó alatt), hogy itt, a mai hazában tanulták meg a nevét. E fejtegetésekkel azonban nem az a czélom,

hogy a bolgároknak mai hazánkban való lakását tagadjam. Néhány helynévből, a milyen a krassó-, bihar-, alsófehérmegyei *Preszáka* (v. ö. Csánki: Magyarorsz. tört. földr. II. 39: 1412, 1445. Gyepew, 1496. Gyepew. al. nom. *Priszaka)*, biharmegyei *Rogoz* (v. ö. *rogoz* «mezei liliom», Jambr.), beszterczenaszódmegyei *Jád*, *Kerlés* (v. ö. Kisch: Nösner Wörter und Wendungen 77, 83.), *Gyalui* havasok (bolg. *dêl* «berg», *Vervu* «hegy», Jireček: Geschichte 82.), *Bucsa* (v. ö. bolg. [Vidin és Vraca vidéki] бyчe: връхъ или долъ, покрить съ гора непроходима, Sbornik, X. 229, XIV. 191.), nekem az a meggyőződésem, hogy bolgár nyelvű lakosság a honfoglalás idejében csakis Erdélyben (v. ö. Karácsonyi I. czikkét, Századok XXXV., decz. füzet) és a vele határos megyékben volt (v. ö. az Ann. Fuldenses 56. l. azon adatát, hogy Arnulf király 892-ben követeket küld Laodomir bolgár királyhoz, a kik a királyt arra kérték, ne engedje meg a morváknak a só vételét birodalmából, v. ö. Marczali a Szilágyi-féle M. nemz. tört. I. 90.). Ez a bolgár lakosság azonban keleti bolgár nyelvjárást beszélt*); ezt bizonyítja a *Preszáka*-beli *á*, ezt a *Gyalu*-beli *a*, *ch* helyett *f*, *v*. Ilyen nyelvjárásból, mint Ásbóth is mondja, nem kerülhettek a mi szavaink. S hogy az e szavakban mutatkozó keleti bolgár *á* a várható nyugati *ě* helyén régi sajátsága a bolgár nyelv dialektusainak, bizonyítja a Codex Suprasliensis (l. a nyelvemlékek közt) és a Psalt. Sinaiticum (l. u. o.). E kérdéssel egyébiránt részletesen foglalkozom a helynevekről szóló fejezetben,**) a hol azt a nézetemet is

---

*) Keleti bolgár nyelvjárást beszéltek azok a bolgárok is, a kik Csergeden, Bolgárszegen laktak, de ezek újabb, IV. Béla-kori bevándorlók voltak; egy néhány szavuk, a milyen pl. a *spolati*, *spolavati* (Denkschrift. VII) azt látszik bizonyítani, hogy a Rhodope hegység vidékéről, esetleg Maczedóniából valók. A szó ugyanis a gör. εἰς πολλὰ ἔτη köszöntésből való (v. ö. Mikes leveleiben: «pola téti édes néném»), ez pedig Rhodope vidékén (Miladinov-testvérek gyűjtötte népdalok) és Maczedóniában (Rad. 145. k. 106.) *spolaj*-nak hangzik a bolgárban (v. ö. Arch. IV, 513, XX. 119.).

**) Itt még csak azt említem meg, hogy ha valaki azt állítaná, hogy e helyneveket az oláhból vettük, akkor mikép magyarázandó az *Olt* (Aluta) és *Ompoly* folyónév *o*-ja? Különösen az *Olt* *o*-ja szemben az *a*-val (Aluta) kétségtelen bizonyíték közvetlen szláv átvétel mellett. S végül az illetőnek azt is be kel-

kifejtem, hogy az erdélyi lakosság soha bolgárnak nem nevezhette magát (v. ö. Archiv f. slav. Phil. XXIII. 243.), a minthogy a IX—X. században szláv nép magát még nem nevezte bolgárnak (hasonló példa az *orosz* népnévre).

E pár ellenvetésből is látható, hogy én csak olyan nézetet vagyok hajlandó elfogadni, a mely olyan fontos művelődéstörténeti hatásnál, a milyen nyelvünk közkeletű szavainak s keresztény terminológiájának szláv része, összhangzást tud teremteni a kérdéshez tartozó összes biztos történeti ismereteink közt.

Nézetem szerint helytelen az eddigi kutatások kiinduló pontja. A *mostoha*, *Pest*, *rozsda*, *mesgye*-beli *st*, *zsd*-vel a kutatók már azt hitték, hogy sziklaszilárd talajon építenek. Hasztalan hivatkozott az ellenfél a *ragya* (a Bécsi-kódexben mindíg *rogya*, v. ö. JOCHEL I. 4, II. 25, Amos IV. 9, Aggeus II. 18, épígy az Apor-kódexben: 77. zsoltár 46. vers), *megye*, *gatya* szavak *gy*, *ty*-jére, mert legfeljebb annyit ismertek el, hogy közvetlen a honfoglalás utáni századokban igen erős lehetett egy másik délszláv (szerb-horvát-szlovén) hatás is. Jellemző e tekintetben a *szerencse* szó is, a hol a kutatók nem a történeti fejlődés szemüvegén nézték a kérdést, nem azt vizsgálták, lehet-e a szó hangtana mellett jelentéstanilag bolgár eredetű. Hangtani tekintetben a *szerencse* szóban levő *cs* (= óbolg. *št*) csakis szlovén lehet (az orosz, a hol az óbolg. *št*-nek *č* a megfelelője, eleve is kizárható e szónál; ÁSBÓTH legutóbb egy tanulságos czikkben (Nyr. XXIX. 494.) foglalkozott e szóval, s tisztán hangtani úton próbálta az óbolg.-ból, illetve az *št*-nek *šč* dialektusos ejtéséből magyarázni). Vegyük ehhez már most tekintetbe, hogy az óbolgár nyelvemlékek tanúsága szerint a két orrhang: *ą* és *ę* nem egyforma életű, mert az *ą*-ból már *u*, *o* fejlődött, mikor az *ę* még megvolt (v. ö. VONDRÁK: Glagolita Clozův 6.); vegyük továbbá azt, hogy a szlovén nyelvben éppen a *č* előtt maradtak meg legtovább az orrhangzók (v. ö. FLORINSKIJ: Lekciji I. 512, Gail völgye). A XI. századi ó-szlovén Freisingeni nyelvemlékekben (v. ö. VONDRÁK: Frisinské památky 77.) *venčih* (= *vuenſih*, v. ö. óbolg. *vęštii* «majorum», s itt *ſ* = *cs*, és nem *č*;

---

lene bizonyítania, hogy e helynevek alapjául szolgáló szláv szavak közönséges szláv eredetű oláh népi szavak. Részletesen l. majd a helyneveknél.

u. o. *malomogonća* «ægrotus»)alak fordul elő, s ez a szó egyes szlovén nyelvjárásokban ma is orrhanggal van meg (v. ö. *vénčji*, Let. mat. 1880. év: 201, Pleteršnik szót.: *vęnči)*. Vegyük ehhez azt, hogy ugyancsak (eredetileg *k*-ból fejlődött) *cs* előtt maradt meg az orrhang a Németujvári Glosszák *roncsika* szavában (a mai *rocska* *o*-ja miatt a várható *u* helyett csakis szlovén lehet, v. ö. Pleteršnik szót.: szlov. *ročka* «henkelkrug»), s hogy ugyanilyen orrhang van az *abroncs* és a *parancsol* szavakban; vegyük ehhez azt, hogy mind az *ę*, mind pedig az *ą* töredékeikben ma is megvannak a szlovén nyelvjárásokban (v. ö. Kolo I. 41—57: Obraz slovenskoga narěčja u Koruškoj od Urb. Jarnika, s ott a *monka*, *domb*, *zomb* példákat). E tények teljesen valószínűvé fogják tenni, hogy a m. *szerencse* < szlov. *srenča*, a mely Miklosich szerint járatos a nyugati szlovén nyelvben (v. ö. Pleteršnik szót.: *sręča* alatt) s meg van Gail völgyében is *(srenča, srenčati*, Kolo I. 54; Florinskij, Lekciji I. 512.).

A hangtani bizonyítékokon fölül azonban fontos a jelentéstani rész is. Arra is ügyet kell vetnünk, hívták-e valamikor az óbolgárban a *szerencsét* *sręšta*-nak, s aztán az elől se zárkózhatunk el, mi a «glück, fortuna» mai egyértékese az egyes szláv nyelvekben. A m. *szerencsé*-nek két jelentése van; 1. sors, schicksal, zufall, 2. glück, fortuna (NySz.). Az óbolgár és a magyar párhuzamos nyelvemlékekben a **сърѩшта** alak egyszer kerül elő; ez a hely a XC. zsoltár 6. versszaka, a hely ez: Psalt. sin. XC. 5. 6: **не оубоиши сѩ . . . . . отъ вешті ко тъмѣ прѣходѩштѩѩ ото сърѩштѩ і демона полоудьнѣего** = lat. non timebis . . . . a negocio perambulante in tenebris; ab *incursu* et demonio meridiano = Apor-k.: nem felz . . . a setetben iaro conplarcodastol: az *ellen jutattol* es a deli ȍrdȍgtȍl (a Döbr.-k.-ben az «incursus» fordítatlan, épp úgy a belőle másolt Keszthelyi- és Kulcsar-kódexben; a Festetics- és a Batthyányi-kódex zsoltárfordításában meg a 90. zsoltár hiányzik). Ebből a helyből látható, hogy az óbolg. **сърѩшта** = «incursus» (σύμπτωμα, Leskien Altb. Gr.³ szótár és Mikl. Lex. pal.), s e tekintetben szabályos deverb. képzésű főnév a **сърѣсти**, **сърѩштѫ** «obviam fieri» igéből (ősszláv *sъręti̯a). Ez idézetből világosan kitetszik, hogy az óbolg. **сърѩшта** «incursus»-t és nem «fortuna, sors»-ot jelent. Az a kérdés már most, mi volt az óbolgárban a m. *szerencsé*-nek az egyértékese. A kutatást a zsoltárfordítá-

sokon fogom megkezdeni s úgy térek át az evangélium-fordításokra Az adatok ezek:

1. XXI. zsolt., 19. vers: Döbrentei-k.: en ōltōzetemen *zerenčet* vetenek, Keszth.-k.: een rwhamon *hasartoth* vetenek; Kulcs.-k.: een rwhaymon *hasartoth* vetenek; Batthy.-k.: az en kōntōsōmre *sorsot* vetenek = lat. super vestem meam miserunt *sortem* = óbolg. Psalt. sin.: о ризѫ моѭ меташѧ жрѣбъѩ. — Az Apor- és a Festetics-kódexben nincs meg a hely; az idézetet v. ö. Márk XV. 24.

2. XXX. zsolt. 16. v.: Döbr.-k.: en *zerenčem* te kezeidbe, Keszth.- és Kulcsár-k.: the kezeydbe vannak een ereym = lat. in manibus suis *sortes* mee = óbolg. Psalt. sin.: къ рѫкоу твоѥѭ жрѣбьи мои. Az Apor-, Festetics- és Batthy.-k.-ben hiányzik ez a zsoltár.

3. LXXVII. 55: Apor-k. (54. vers): es *nillal* megoztotta nekik a fōldet ozlasnak kōteleuel; Döbr.: es az fōldet ṽ nekik *zerenčere* mertekel ozta; Keszth.- és Kulcs.-k.: es *zerenchara* oztha nekyk az feldeth ozlasnak ketelewel = lat. et s o r t e diuisit eis terram in funiculo distributionis = óbolg. Psalt. sin.: і по жрѣбиѭ раздѣли імъ землѩ ѫжемь дѣломѣрьнъимъ. A Festetics- és Batthány-kód.-ben hiányzik a hely.

4. CXXIV. 3: Festetics-k.: igazaknak *nylaat*. Döbr.: igazaknak rezen; Kulcs.: igazaknak rezen; Keszth.: ygazaknak rezeen = lat. super *sortem* iustorum = óbolg. Psalt. sin.: на жрѣбиі праведьникъ. — Az Apor- és a Batthy.-kódexben a hely hiányzik.

Ez adatokból az derül ki, hogy a régi magyar *nyil* = *sors* = *szerencse*, s hogy ennek megfelelő óbolg. kifejezés жрѣбии («sors, κλῆρος»). Az óbolgár evangélium-fordítások a zsoltárokbeli adatokat megerősítik. Ime az adatok:

1. Máté XXVII. 35: Münch.-k.: meg oztac ŏ ruhaiat *ńilat* ereztuen; en ruhamon ereztettec *ńilat;* Jord.-k.: *sorsot* vethwen; *sorsot* veteenek; Károlyi: én köntösömre *nilat* vetinek = Vulgata: *sortem* mittentes; miserunt *sortem* = Cod. Zogr., Mar.: меташѧ жрѣбиѩ, Assem.: metaahą *žrěbïję*. Ugyanígy az Ostrom. és Sav. kniga-ban. — Az Euch. sin.-ban, a hol ez az idézet bent van, szintén жрѣбиѩ áll (a kiadás 92. l.).

2. Márk XV. 24: Münch.-k.: megoztac ŏ ruhait ereztuen *ńilat* azokon; Jord.-k.: megoztaak hw̋ rwhayaat, *sorsot* vethween hw̋ raytta; Károlyi: *nilat* vetvén = Vulg.: mittentes *sortem* super illa = Zogr.: меташѧ жрѣбьѩ, Mar.: жрѣбиѩ, Assem.: metająšte *žrěbïję*. Sav. kn. és Ostr. ugyanígy.

3. Luk. XXIII. 34: Münch.-k.: megoźtuan ŏ ruhaiat ereźtenec *ńilakat;* Jord.-k.: *sorssoth* veteenek hw̋ raytta, Károlyi:

vetének reiá *sorsot* = Vulg. miserunt *sortem* = Zogr. метаахѫ жрѣбьıѧ, Mar. жрѣбиıѧ; Assem., Sav., Ostr.: *žrêbïję*.

4. János XIX. 24: Münch.-k.: *ńilazionc* ȏ rolla kie leǵen.... en ruhamon ereztettec *ńilat;* Jord.-k.: vesswnk *sorsoth* raytta, kyee legyen ... az rwhamon *sorsot* veteenek; Károlyi: *sorsot* vetének = Vulg.: *sortiamur* de illa cuius sit....in uestem meam miserunt *sortem* = Zogr. метѣмъ жрѣбиıѧ о нь.... меташѧ жрѣбиıѧ; Mar. метѣмь жрѣбиıѧ...меташѧ жрѣбиıѧ; Assem., Sav. kn. és Ostr.-ban hiányzik a hely.

[Ezenkívül előfodul még a *nyil* szó «sors, szerencse» értelemben Bécsi-k. Micheas II. 5; Jord.-k. Apost. I. 25, 26; XIII. 19.]

Az evangélium-forditások már most megerősítették azt, a mit a zsoltárforditások vallottak; a tanulság pedig az, hogy a magyar szókészlet történeti fejlődése szempontjából az idegen eredetű *sors* és *szerencse* kiszorította a régi magyar *nyil*-at, a melynek «sors, szerencse» jelentése összefügg a régi magyar földfelosztással (v. ö. *nyil*vetés, *nyil*vonás stb., Tagányi K.: A földközösség története Magyarországon, Budapest 1894, 7. l.). A másik tanulság pedig az, hogy a m. *nyil* = *sors* = *szerencse*-nek megfelelő óbolg. kifejezés жрѣбии. De tovább megyek; a zsoltárforditásokban előkerűl ez a kifejezés is: *szerencsés;* kérdés: mi ennek az egyértékese? Az adatok ezek:

1. XXXVI. Zsoltár, 7. vers: Döbr.-k.: Ne ǵȏńȍrkȏǵel abban ki ȏnȏn vtaba *zerenćes;* Keszth.-k.: ky *zerenchassultatyk* w vtaba; Kulcsár-k.: ky *zerenchassultatyk* w vtaba; a Festetics-, Apor- és Batthy.-kódexben nincs meg a hely; Károlyinál (37. zsolt. 7. v.): *szerenczés* = lat. Noli emulari in eo qui *prosperatur* in via sua = óbolg. Psalt. sin.: не рекьноуı спѣѭщıюемоу пѫтемь своıмь.
V. ö. szlov. zsoltárford.: ne razsrdi se zaradi njega, ki ima *srečo* na poti svoji.

2. XLIV. 5: Döbr.-k.: *zerenćesȏl* ȍgekeziel; Keszthelyi- és Kulcs.-C.: ygyekezyel bewsegesth; Batth.-k.: iduesegůnkre czelekedǵel (az Apor- és a Festetics-k.-ben nincs meg a hely) = lat. intende *prospere* = óbolg. Psalt. sin. спѣı ц҃рствоуи (v. ö. Šafařik, Über den Urspr. 44.).

3. LXVII. 20: Apor-k.: *bodog* ȏsuent tȏt můnekȏnk; Döbr.-k.: *zerenćes* vtat tezen nekȏnk, Keszth.- és Kulcsár-k.: *bewseges* wtath (a Festetics- és Batthyányi-k.-ben nincs meg) = lat. *prosperum* iter faciet nobis. Ez a hely az óbolg. Psalt. sin.-ban hiányzik, úgyszintén a későbbi, Sreznevskijtől kiadott (Drevnije slav. pamjatniki) zsoltárforditásokban is. A horvát glagolita zsoltárokban «*posp͡ešit* nam bogь spaseni našihь» áll (v. ö. Berčić: Ulomci svetoga

pisma II. 56.). — Ez adatokból meg az tünik ki, hogy ha a magyarban *szerencsés* van egy-egy helyen, annak az óbolgár nyelvemlékekben спѣти, поспѣти s esetleg спѣшьнъ a megfelelője (v. ö. még съпѧщіа Euch. sin. 174.).

E hosszú kitéréssel már most bebizonyítottam, hogy az óbolg. *sъręšta* jelentése nem «szerencse» volt, hanem az, a mi ma is: «találkozás» (v. ö. Duvernois szót.), s hogy a «szerencsé»-nek az óbolgárban egészen más neve volt. De ügyet kell vetnünk arra is, hogy a *szerencsé*-t csakis a szlovén-horvát-szerb hívja hasonló hangalakú szóval (*sreča, sreća, srića* Mon. IV. stat. pol.), ellenben a többi szlávság a «glück, fortuna»-ra ma is egészen más szót használ (v. ö. bolg. *čes* ‚glück' Cankof, *čestь:* Duvernois, középbolg. *čestitъ* és *rъzkь:* fortuna, Lavrov: Obzor, prilož. 149; or. счастie, kisor. щасте, lengy. *szczęście*, cseh *štěstí*, t. *šťastie)*. - Az összes bizonyítékok tehát a mellett szólnak, hogy a m. *szerencse* nem óbolgár, hanem szlovén eredetű szó.

A *szerencse* szó példáján azt akartam bebizonyítani, hogy nézetem szerint a kutatók a magyar nyelv szláv jövevényeinek kérdését nem vizsgálták a történeti fejlődés szempontjából; nem vetettek ügyet arra, hogy az óbolgár nyelvemlékeknek milyen a szókészlete, s milyen történeti fejlődésen ment e szókészlet keresztül az egyházi szláv nyelvemlékekben. Ha a kutatók egy szót bármilyen szerkesztésű és korú egyházi szláv nyelvemlékben megtalálták, egyszerűen ráfogták, hogy így volt vagy így lehetett, így kellett lennie Cyrill és Method nyelvében, az óbolgár nyelvben. Ha meg egy-egy kifejezést, a mely szláv eredetű, csak a magyarban találtak meg, elhitették magukkal, hogy nyelvünk volt olyan szerencsés, hogy a Cyrill és Method-féle nyelv egy-egy szavát megőrizte. Nagyon sok példát idézhetnék ez eljárásra már itt is, a bevezetésben, megelégszem azonban egy példával is. A m. *szövétnek*, egy szláv nyelvi *světnik* (régibb **světьnikъ*, v. ö. Ásbóth, NyK. XXX. 219.) átvétele. Ha azonban valaki azt hiszi, hogy ez a szó az óbolgár nyelvből való, nagyot csalódik. Az óbolgár nyelvemlékekben nagyon gyakran kerül elő ez a szó (v. ö. Cod. Zogr. Máté V. 15; VI. 22; XXV. 1, 3, 4, 7, 8; Márk IV. 21; Luk. VIII. 16; XI. 33, 34, 36; XII. 35; XV. 8; Ján. V. 35; Psalt. sin. XVII. zsoltár 28; CXVIII. 105, CXXXI. 17; Psalt. Sluck CXVIII. 105; Glagolita Clozův, index alapján 4-szer, Cod. Supr. 60, 272), de soha más

alakja, mint свѣтильникъ (свѣтило «lux») nincsen. S külön is ki kell emelnem, hogy a megfelelő helyeken a magyar nyelvemlékekben mindig *szövétnek* áll. De *světьnikъ*: «szövétnek» jelentésben nem is óbolgár alak, mert óbolgárul csak *svěštьnikъ* lehetne, ez azonban a mi emlékeinkben mindig «gyertyatartó»-val van fordítva (v. ö. Cod. Zogr. és Münch.-k.: Máté V. 15, Luk. VIII. 16; XI. 3; szlovén *poszvecsnyek*, Kűzmics, Nuovi zakon Zsid. VIII. 2, Ján. jelen. I. 12, 13, 20). Se az óbolg. *světilьnikъ*-ből, se pedig az óbolg. *svěštьnikъ*-ből a magyarban nem válhatott *szövétnek*. Az óbolg. съвѣтьникъ (съвѣтъ «tanács» szóból): decurio, consiliarius (Luk. XXIII. 50, Márk XV. 43, Cod. Supr. 299, Jagić, Zur Entst. I. 8.) meg nem lehet az átvett alak, mert hisz ennek jelentése «tanácsos».

A kutatásnál tehát téves volt a kiindulás, s e téves kiinduláshoz nagyban hozzájárult Miklosich Lexicon palæoslovenico-græco-latinum (Vindobonæ, 1862—65) czímű műve. Már Lavrov az Обзоръ звук. и форм. особен. болгарскаго языка (Moszkva, 1893) czímű műve 229—231. lapján, s utána Vondrák is panaszkodik (Sitzungsb. CXXIV. 37.), hogy mily kár, hogy nincsenek olyan szótárak, a melyek az egyházi szláv nyelvemlékek szókészletét a különféle redactiók szerint tárgyalnák. Kiemeli, hogy csak a szerb nyelvnek van ilyen szótára, mert a Daničić-féle Pjечник из књижевних старина српских» (Belgrád, 1863—64, I—III.) csakis a szerb redactiójú nyelvemlékek szókészletét öleli fel. Igaza van Lavrovnak, hogy az orosz (v. ö. a most megjelenő Sreznevskij-féle szótárt), a középbolgár (v. ö. Lavrov id. művében a szótári reszt), s különösen a horvát glagolita egyházi nyelvemlékek szókészlete külön-külön szótári műben volna tárgyalandó, s óbolgár szónak csak az tekintendő, a mely az óbolgár nyelvemlékekben megvan s nem helyi háttérrel biró szó. Miklosich szótárának éppen az a nagy hibája, hogy benne minden rendű és rangú anyag együtt van. Ez a szótár tehát nagyban hozzájárult, hogy a kutatóknak az óbolgár nyelv szókészletének történeti fejlődéséről hamis képük lett. A helyett tehát, hogy a kutatók elővették volna a forrásokat, azokat a kétségtelen óbolgár fordításokat, a melyek közvetlen Cyrill és Method s tanítványaik műveit foglalják magukban, a mely műveknek szókészletbeli adatai nagy részben nincsenek is meg a Miklosich-féle Lexiconban (pl. Psalt. sin., avagy Euch. sin.), a helyett hogy e források

szókészletének történeti fejlődését vizsgálták és végig kisérték volna az egyházi szláv nyelv legrégibb morva-tót, horvát, szerb, középbolgár és orosz szerkesztésű nyelvemlékeiben, megelégedtek a puszta szótári adatokkal, a melyek pedig nem adtak, mert nem adhattak tiszta képet e nyelvemlékek szókészletének történeti fejlődéséről.

Nem szabad azonban felednünk, hogy a ma meglevő óbolgár nyelvemlékek szókészlete sem egységes; ez is hosszabb fejlődés eredménye. Az irodalmi nyelvvé emelt macedon-bolgár nyelvjárás hosszú fejlődési utat tett meg már abban az alakban, a melyben a mai legrégibb nyelvemlékekben előttünk megjelenik. E nyelvemlékek szókészletében, mint a nyelvemlékek során bizonyítani fogom, vannak szavak, a melyek Cyrill és Method nyelvébe itt, Pannóniában kerültek bele. Ilyen kifejezést hármat mutatok be. Ezek a következők:

α) *muditi* «moram facio». Ez a kifejezés ötször fordúl elő az evangéliumfordításban: 1. Máté XXIV. 48: Zogr. és Assem. моудитъ = Münch.-k. kesic; 2. Máté XXV. 5: Zogr. és Assem.: моудѧштоу = Münch.-k.: késuen; 3. Luk. I. 21: Zogr. мѫждааше, Assem.: моуждааше = Münch.-k.: késnec; 4. Luk. XII. 45: Zogr.: мѫдитъ (Assem. hiányzik) = Münch.-k.: késedelmet teżen; 5. Luk. XXIV. 25: Zogr. мѫдьнаа, Assem. моудьнаа = Münch.-k.: késő. — Ez a kifejezés a Cod. Mar.-ban къснѣти (Jagić: Index, helyesen кьснѣти, v. ö. szlov. *kesen* = tardus; v. ö. Grčkov, Ap. V. 7: закъснѣние = Jord.-k. mulva)-re van kiigazítva az 1—4. alatt említett esetekben (v. ö. Jagić, Z. Ent. II. 65, 72, 74; e két szóra: моудити és къснѣти-re tanulságos összevetni a Cod Supr. 352, 353, Zlatoust 46, 48. és szerb Mihan. Homil.-ot). Az összes szláv nyelvek közül csak a szlovénben van meg a *muditi* («säumen machen», Pleteršnik; a bolg.-ban *muden*, Duvernois), a hazai szlovénben a szó *midíti* (v. ö. a fent idézett helyeket Küzmics hazai szlovén új testámentomában: Máté XXIV. 48: *midí*, XXV. 5: *midio*, Luk. I. 21: *midí*, XII. 45: *midí;* v. ö. még Küzmicsnél: Apost. csel. XXVII. 16: *midís*, XXV. 6: *midio*, XXVII. 7: *műdno*, Zsidó X. 37: *midio*, Péter II. levele III. 9: *műdbo)*. A hazai szlovén adat azt is bizonyítja, hogy a szóban sohasem volt ѫ orrhang; a hazai szlovénben ugyanis az óbolg. *u* nak hangsúlyos szótagban *ü* felel meg, ha a következő szótagban *i* van; ha ez az *ü* hangsúlytalanná lesz,s az utána következő *i* a hangsúlyos, akkor az *ü* *i*-be megy át*) (v. ö. Küzmics, Nouvi zákon,

*) E jelenség, úgy látszik, megvan a *kaj*-területen is, v. ö. *pìšiv, pišìva :* szerb *pùšļiv* Rad 116 : 148.

Ap. csel. V. 10; *pisztíla*, Pál II. levele Kor. II. 7, 10: *odpisztíle*; *vilícza* = utcza stb.). Az ѫ-ból eredő hazai szlovén *o* (hangsúlyos szótagban *ou, ō*), s néhány esetben az *u* (v. ö. *utroba*, óbolg. *ątroba* «venter») ilyen változásnak nincs alávetve. Az óbolg. *muditi* összetételben előkerül a zsoltárfordításokban is; a Psalt. sin. XXXIX. 18-ban ez áll: не ꙁамѫждн = Apor-k.: ne kessel, Döbr.-k.: ne kisseel (v. ö. még Euch. sin. 186: не ꙁамоудъно, 142. l.: моудение); ez összetett alakra v. ö. hazai szlovén: *zamidíti* (Küzmics, Pál ap. lev. I. Timót IV. 14: ne *zamůdi*), muraközi horv., recte szlov.: *zamudek*: időtöltés (Gönczi Fer.: Muraköz és népe 86. l.).

β) *rěsъnota* «veritas, ἀλήθεια». Az összes óbolg. nyelvemlékekben a «veritas»-nak *istina* a neve, csak a Psalt. sin.-ban van az *istina* mellett a *résnota* is; a helyek ezek: XXX. zsoltár 6, 24; XXXIX. 11, 12; XLII. 3; XLIV. 5; L. 8; LIII. 7; LVI. 4, 11; LVII. 2; LX. 8; LXVIII. 14; LXX. 22; LXXXIV. 11, 12; LXXXV. 11, 15; LXXXVII. 12; LXXXVIII. 2, 3, 6, 9, 15, 25, 34, 50; XC. 4; XCI. 3; XCV. 13; XCVII. 3; XCIX. 5; CVII. 5; v. ö. a Psalt. Bolognensis L. 8; LIV. 4, 11. és Psalt. Br. Milad. XCVII. 3, a hol mindég истина áll. A Psalt. sin.-ról egész bizonyosan tudjuk, hogy egyes részei latinból vannak fordítva (v. ö. Rad 98: 4—7); vegyük ehhez azt, hogy a szó a morva-tót Kijevi Levelekben fordúl elő még (II. 9: рѣснотивьнаѣ «certa», Psalt. sin. LXXXIV. 15: рѣснотивьнъ), továbbá a horv. Mis. Nov. (v. ö. még Karp. ev., lásd Arch. XV. 351, Cod. Mar. 351.), s mi készségesen csatlakozni fogunk Jagićhoz (Zur Entstehungsgeschichte II. 58, 65.) és Vondrákhoz (Glag. Clozův 12, O mluvě Jana exarcha bulharského 16.), a kik e szót pannóniai szlovénnek tartják (a későbbi előfordulásokra l. Mikl. Lex. pal.). Mivel már most a szó ma is csakis a szlovéneknél (v. ö. *rês* «wahr», *rêsen, resníca* «wahrheit», Pleteršnik), s itt is főleg a hazai szlovéneknél fordul elő (v. ö. Küzmics, Pál ap. I. lev. Kor. XV. 29: csi bi *rejszan* ti mrtvi gori ne sztanoli?), a *résnota*-ban pannóniai szlovén kifejezést kell látnunk.

γ) *jędro* «cito, gyorsan». A «cito»-ra az eredeti óbolg. kifejezés a скоро (v. ö. Máté V. 25, XXVIII. 7, 8; Luk. XIV. 21, XV. 22, XVI. 6, XVIII. 8, Ján. XI. 29, 31, XIII. 27, XX. 4; Jagić, Zur Ents. II. 68.); e kifejezés a Zogr. és a Sav. kn.-ban az egyedüli, ámde az Assemaniban már előkerül a *jędro* is (Máté XXVIII. 8.), a Marianusban pedig öt helyen (lásd a Jagić-féle indexet). A скоро-val váltakozik a ѩдро (v. ö. Psalt. sin. XXXVI. 2, a hol egy sorban скоро és ѩдро áll) a Psalt. sin.-ban is (v. ö. Psalt. sin. LXVIII. 18, CI. 3, CXXXVII. 3; оуѩдрити XV. 4, XXX. 3, CV. 13; ѩдрописьць XLIV. 2; a Method legendában: скорописьца Jagić, Zur Ents. I. 45.). A *jędro*-nak megfelelő hangtestű szó ma is csakis a szlovénben s részben a horvátban van meg (v. ö. Jagić:

Zur Entst. II. 24, és a horvát nagy szótár), s kétsegtelen, hogy a CYRILL és METHOD-féle nyelvemlékekbe e nyelvekből került (JAGIĆnál: Zur Entst. II. 68. helytelenül van *jędro* mint régibb kifejezés feltüntetve; ezt bizonyítja a Glag. Cloz. is, VONDRÁKnál 12. l.). A hazai szlovénben az óbolg. *jędro*-nak megfelelő szó *gyedrno*-nak hangzik. A hazai szlovén *skoro* («gyorsan», v. ö. KÜZMICS, Apost. csel. XIX. 34.) és *hitro* («gyorsan», v. ö. KÜZMICS, Pál I. Kor. IV. 19. és a feljebb közölt evangelisták helyeit, a hol mindenütt *hitro*-t találunk) mellett a *gyedrno* az általánosabb kifejezés. A szó a PLETERŠNIK-féle szlovén szótár szerint főleg hazai szlovén kifejezés (v. ö. *jędrn* alatt) s Ausztriában nem járatos. A KÜZMICS-féle Nouvi zakonból a *gyedrno* és *gyedrnosty*-ra a következő helyeket idézhetem: Előszó VII, VIII, XI, XII, XIII, Luk. II. 16; Apostol. csel. XVII. 11; XXI. 20; Róm. XII. 8, 11; Pál II. Kor. II. 1, 2, 4, 5; VII. 11, 12; VIII. 7, 8, 22; Efez. VI. 18; Péter II. lev. I. 5, 15; Jakab II. 19. Még csak azt jegyzem meg, hogy a hazai szlovén alak azért van *gy* szókezdettel az óbolg. *j* helyett, mert a hazai szlovénben az óbolg. *j* kezdetű szavak egy nagy része ma *gy*-vel hangzik (v. ö. *gyünczi*, *gyejzdi*, *gyasz* «én», *gyecsmén* stb.).

E három szón azt akartam bizonyítani, hogy az óbolgár nyelvemlékek szókészletét a legnagyobb kritikával kell felhasználnunk, ha azt akarjuk, hogy az igazságnak megfelelő képet kapjunk felvetett kérdésünkről, s nem szabad soha felednünk, hogy az irodalmi nyelvvé fejlődött macedón-bolgár nyelvjárást a ma meglevő nyelvemlékekben már kifejlett formájában látjuk.

Az a szempont tehát, a melytől én a kérdés egyedüli helyes megoldását várom, az óbolgár és a külömböző szerkesztésű legrégibb egyházi szláv nyelvemlékek szókészletének a történeti fejlődés alapján való vizsgálata. Kutatni fogom, milyen szókészlet van az óbolgár nyelvemlékekben lerakva, mi ebből eredeti, macedonbolgár, mi későbbi bolgár, szerb-horvát stb., s ezt a vizsgálatot mindíg párhuzamosan fogom végezni. E kutatásomnál az az elv vezet, hogy ha valami nincs meg a fordításban, pedig ha meglett volna a fordító nyelvében, a fordításban meg kellene lennie, akkor az t é n y l e g nem is volt meg a fordító nyelvében. Egypár példa magyar és óbolgár részről megvilágítja ez állításomat.

A Bécsi-k. és az Apor-k. zsoltárfordításai a *gyepü* szót nem ismerik; valahányszor a lat. «maceria, maceries»-t le kell fordítaniok, a kifejezést érintetlenül hagyják; a példák ezek:

1. Bécsi-k.: Micheas VII. 11: te *maceriayd*, Károlyinál: a' te *gyepüidet*.

2. Bécsi-k.: Ozyas II. 6: berekeztem ὃtet *maceriaual,* Károlyinál: *töviesel.*

3. Apor-k.: LXI. zsolt. 4: el hagot *maceriesre,* Döbr.-k.: meg hagot *hasadeknak* = lat. *macerie* depulse.

4. Apor-k.: CXLIII. 14: nincz romlat ὃ *maceriaiokban,* Döbr.-k.: ȣ falanak ninčen *töresé* = lat. non est mina *macerie.*

A *gyepű* szó a Münch.-k.-ben se kerül elő; a hasonló jelentésű lat. *sepes sövény*-nyel van fordítva (v. ö. Münch.-k., Máté XXI. 33, Márk XII. 1, Apor-k. LXXIX. 13. és LXXXVIII. 41; az előbbi hely az Apor-k.-ben hiányzik, de a Döbrentei-kódexben *gyepű*-vel fordítva megvan).

Egy másik példa a következő: A Münch.-k. ott, a hol a Jord.-k. és Károlyi a *zsold* szót használják (v. ö. Luk. III. 14. Jord.-k.: ty *soldotokkal), járgálás*-t ír (,tů *iargalastokon') jeléűl* annak, hogy a Münch.-k. irója a *zsold* szót nem ismerte.

A Münch.-k. fordítója nem tudja visszaadni a lat. *gazophylacium*-ot, mert mindíg meghagyja a latin szót (v. ö. Márk XII. 41: a' *gazofilanciom* ellen, XII. 43: a' *gazofilanciomba,* Luk. XXI. 1: a' *gazofilanciumba,* Ján. VIII. 20: a' *gazofilanciumon).* Mivel a Jord.-k. a megfelelő helyeket *szekrény*-nyel (és *kamra*-val), Károlyi meg *ládá*-val fordítja, mi e fordítatlanúl hagyott kifejezésekből következtethetjük azt, hogy a fordító a *szekrény, láda* szavakat nem ismerte. Az Apor-k.-ben a *szekrény* szó előkerül, v. ö. XC. zsolt. 1: vrnak *zekkrene,* CXXXI. 8: *zekreńe* = Festetics-k.: *baarkaya* Nyelveml. XIII. 53, ellenben u. o. 34. l.: *baarkaya sekreenye* = lat. *archa* sanctificationis tue; a lat. *archa* azonban a Münch.-k.-ben *bárká*-val van fordítva, v. ö. Máté XXIV. 38, Luk. XVII. 27. és még *erzeńi* Ján. XII. 6, XIII. 29.

Hivatkozhatnám más példákra is; a Münch.-k. pl. nem tudja lefordítani a *stater*-t (v. ö. Máté XVIII. 26.), ellenben a Jord.-k. e helyen *garas*-t használ; a Keszthelyi- és a Batth.-k. mindíg *unikornis*-t ír ott, a hol a Dökr.-k. *egyszarvo*-t használ (v. ö. XXI. zsolt. 22, XXVIII. 6, LXXVII. 69.); az Apor-k. fordítatlan hagyja a *lucifer* (= stella Veneris) szót (v. ö. CIX. 3: *lucifer*nek elὃttὃ), a mit a Fest.-kódex *haynal hwghynak* elevtttbe (kiadás 47. l., a 28. l. *haynal hwghnak* eletthe) kifejezéssel fordít. — Nem idézek több példát; czélom csak az volt, hogy bebizonyítsam, hogy a fordítatlanúl hagyott kifejezések az illető nyelvemlék szókincsére s a

fordító nyelvjárására döntő fontosságúak. Mi egész biztosan állíthatjuk, hogy a *gyepű, zsold, garas, hugy* (= csillag), *szekrény* stb. szavakat az illető kódexek írói nem ismerték.

A magyar példák után hadd idézzek egy óbolgárt is. A magy. *asztal* egy szláv nyelvi *stol* (régebbi *stolъ*, v. ö. óbolg. *stьlati* : ausbreiten LESKIEN, Altbulg. gr.[3] §. 115. és a III. cl. B. b. igéknél, továbbá a Glag. Cloz. I. 36: к҄ѣткьѥ постилаша = τὰ κλάδη ὑπεστρῶσαν) átvétele. Ha azonban valaki azt állítja, hogy a magy. *asztal* az óbolgárból való átvétel, téves felfogásban van, mert a magy. *asztal*-nak az óbolg.-ban más megfelelői vannak; ezek a megfelelők a következők:

α) magy. *asztal* = óbolg. *trapeza* (gör. τράπεζα, mensa), *trepeza*. Az evangélium-fordításokban előfordúl a következő helyeken: Máté XV. 27. Márk. VII. 28, Luk. XVI. 21, XXII. 21, 30. — A Münch.-k.-ben *asztal*-ról van még szó a Luk. XIX. 23. helyén, de mivel ez a szó az Újtestámentom görög részében nincs meg, fordítatlan az óbolgár nyelvemlékekben is. Az óbolgár zsoltárfordításokban az *asztal*-nak *trapeza, trepeza, trьpeza* a neve (v. ö. Psalt. Sin.: XXII, 5, LXVIII. 23, LXXVII. 19, 20; CXXVII. 3, e helyeken a magyar fordításokban is mindig *asztal* áll); ugyanez a *trapeza* (= asztal) van a többi óbolgár nyelvemlékben is (v. ö. Glag. Cloz. VONDRÁK kiadása 121. lp.; Euch. sin. 19, 31, 41, 144, 184; Cod. Supr. 28, 91, 92, 136, 153, 195, 213, 265, 294, 302, 307, 309, 312, 314, 315, 317, 376, 377, 429.

Az óbolgár nyelvemlékekben tehát a gör. τράπεζα = magy. *asztal* fordítatlanúl hagyott kifejezés, jeléül annak, hogy a szláv *stolъ* az óbolg.-ban nem jelentett *asztal*-t.

β) magy. *asztal* = óbolg. *dъska* (eredetibb alak csakis *dьska* lehet, v. ö. gör. δίσκος, ném. *tisch*, Archiv für slav. Phil. I : 29.). Az ide tartozó helyek ezek: 1. Máté XXI. 12: Münch.-k.: A' penz' ualtocnac *aztalokat* = Zogr., Mar. дъскꙑ тръжьникъ (Assem.-ban nincs meg az 1. 2. hely); 2. Márk XI. 15: Münch.-k.: a' penz' valtocnac *aztalokat* = Zogr., Mar.: дъскꙑ; 3. Ján. II. 15. Münch.-k.: a' penzualtocnac *aztalocat* = Mar., Zogr., Assem.: дъскꙑ. — V. ö. még дъскꙑ продающиихъ = cathedra, Sobol. Церк. Grig. 36.

Ez idézetteken kívül van még egy hely az Újtestámentomban, a hol *asztal*-ról van szó, de itt egészen más kifejezést talá-

lunk (v. ö. Münch.-k.: Luk. XXII. 12: *vaćoralo helt* = Zogr. горьницѫ).

Az óbolg. evangélium- és zsoltárfordításokban a *stolъ* elő nem kerül «asztal» értelemben. Összetételben, прѣстолъ előkerül, de akkor mindig θρόνος, thronus, magyarúl «szék» a jelentése (v. ö. Jagić, a Mar.-hoz csatolt index alapján az egyes helyeket és Psalt. sin. IX. 5, 8; X. 4; XLIV. 7; XLVI. 9; LXXXVIII. 5, 15, 30; XCIII. 20; XCVI. 2; CII. 19; CXXI. 5; CXXXI. 11, 12; ugyanígy a Glag. Cloz.-ban), míg ellenben a magy. *szék* «sessel»-nek az óbolg.-ban сѣдалиште az egyértékese (v. ö. Máté XXI. 12; XXIII. 2, 6; прѣждесѣдании Máté XXIII. 6; Psalt. sin. CVI. 32.).

Egyetlen-egy óbolg. nyelvemlékben található a столъ, de itt is a jelentése прѣстолъ, θρόνος, thronus, s ez az emlék a Cod. Suprasliensis (139, 173, a rendes kifejezés itt is прѣстолъ: 112, 178, 283, 246, 383, 346, 347, 350, 356, 357, 388.). A Cod. Supr. e *stolъ* = thronus adatában némelyek orosz hatást látnak (v. ö. Vondrák, a bécsi akad. Sitzb.-ben 122. köt. 46, O mluvě Jana exarha 9. és Jagić: Zur. Ent. I. 5, 25, 33, 41.), de előfordul a szó ilyen értelemben egyéb forrásokban is (v. ö. Daničić szótára és Archiv XV. 343, XVI. 130, Jagić, Zur Ent. II. 62.).

Ha Cyrill és Method nyelvében meglett volna a *stolъ* = tisch, bizonyára nem hagyják fordítatlan a gör. τράπεζα szót; hiszen mi ismerünk ma is délszláv nyelvjárásokat, a hol a *stol* nincs meg, hanem helyette *trpeza* (v. ö. Trpański dijalekat, Rad 103 : 80.), vagy *míza* (lat. *mensa*-ból, rezziai szlovén adat, v. ö. Dobrov, Slavin, Hanka-féle 119. l., ugyanígy a stájeri szlovénben *misa*, Megiser: Diction., ellenben magyarorsz. szlovén *stó* < **stol*-ból) fordúl elő. Magában a mai bolgárban az «asztal»-nak vagy *masa* (v. ö. Duvern.) a neve, vagy pedig a magy. eredetű астáл (= asztal, Pirot, Sbornik VII. 230.); míg ellenben a *stolъ* «szék»-et (Duvern.) vagy egy bizonyos kocsirészt jelent (v. ö. *stolъ* = четвъртито дърво, което се туря надъ боботеца, Sborn. VII. 229.).

Mindezekből következik, hogy mind a magyar, mind pedig az óbolgár nyelvemlékek fordítatlanul hagyott kifejezései elsőrangú fontossággal bírnak az illető nyelvek szókészlete történeti vizsgálatánál.

Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete történeti fejlődését mindig párhuzamosan fogom vizsgálni. A párhuzamot úgy vonom

meg, hogy az óbolgár nyelvemlékek közűl első sorban azokat veszem, a melyekből megfelelő régi magyar szöveg is áll rendelkezésemre. Ennél az összehasonlításnál egybevetem az óbolgár evangélium-fordításokat (Codex Zographensis, Cod. Assemani, Savina kniga, Cod. Marianus) a Münch.- és a Jord.-kódex-szel, a zsoltárfordításokat (Psalterium Sinaiticum, Psalterium Sluck) az Apor-, Festetics-, Döbrentei-, Keszthelyi-, Kulcsár- és Batthyányi-kódexekkel,*) s a külömböző szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékek Apostolok cselekedeteit és leveleit a Jord.-kódex-szel, Komjáti Benedek: Szent Pál apostol leveleivel. Az egésznél pedig tekintettel leszek egyéb fordításainkra, különösen pedig a vizsolyi bibliára. E részek meg vannak az óbolgár és az egyházi szláv nyelvemlékek közt is, s bár az óbolgárok görögből, a mi emlékeink latinból való fordítások, végelemzésben a szöveg mégis szóról-szóra egyezik, mert a latin szöveg a görögből van fordítva. A történeti fejlődés megvilágítására, főleg a magyar szavaknál, figyelembe fogok venni más forrásokat is. Ez eljárással kettős czélt érek el; az egyik, hogy képet nyujthatok arról, minő a magyar nyelv szókincsének, főleg szláv eredetű részének a történeti fejlődése. Nem szabad ugyanis azt hinnünk, hogy még a legrégebbinek is tartott szláv szavak közt ne volnának bizonyos korkülömbségek és külömböző rétegek. Egyes kifejezések, a milyenek pl. a biráskodásra vonatkozó szavak *(perel, poroszló)*, ha ismereteinket a magyar jogtörténeti kutatások eredményeivel párosítjuk, egészen pontosan meghatározható időben kerültek nyelvünkbe. A másik czél, a melyet e párhuzamos összeállítással

*) Hogy a magyar zsoltárfordítások közt milyen összefügges van, azt külön értekezésben szándékozom bemutatni. Itt csak a következőket emelem ki: 1. A Döbr.-, Keszth.- és Kulcsár-kódex egy fordítás; ezt bizonyítja a *verenglew* szó, a mely csak e három kódexben fordul elő (v. ö. XXV. zsolt. 9, LIV. 24, LVIII. 3, CXXXVIII. 19. és NySzót.). Hogy az Apor-kódox fordítása nem volt ismeretlen a Döbrentei-kódex írója előtt, arra v. ö. a LXXV. zsolt. 7: *ellettek louacra* kifejezését, a mely a Döbr.-, Keszth.- és Kulcsár-kódexben is meg van; v. ö. továbbá a CI. 4: *tepertő = pozdorja* szavát (Döbr.- és Apor-k.). Hogy végül az Apor- és a Festetics-kódex zsoltárfordításai összetartoznak, arra v. ö. a CXII. zsoltárt. — E zsoltárfordítások leírására a sorrend ez: A legrégibb szöveg az Aporé, utána következik: Festetics-, Döbrentei-, Keszthelyi-, Kulcsár- és Batthyányi-kódex.

elérek, az, hogy megkapom, hogy a magyar biblia vagy egyéb fordítás egy-egy szláv eredetű szava miféle egyértékessel van meg az óbolgárban. Ha egy-egy ilyen magyar szláv eredetű szó következetesen, minden egyes esetben egy és ugyanannak a szláv szónak felel meg, akkor e szabályos megfelelésből következtetést vonhatok a szláv fordító szókincsére. Ezt a következetesen megfelelő óbolgár kifejezést aztán végig kisérem történeti fejlődésében az egyházi szláv nyelvemlékeken keresztül egész a legújabb időkig, a legújabb biblia- és zsoltárfordításokig. Hogy ez eljárásomat jobban megértessem, a szavaknak e párhuzamos összeállításban való történeti fejlődését már itt a bevezetésben is megvilágítsam, egy példát hozok fel, a mely hivatva van bemutatni módszeremet s igazolni eljárásom helyességét.

Kétségtelen dolog, hogy a HB. *milostben* (olv. *milasztben*, SZINNYEI, A magyar nyelv[3] 73.) egy szláv nyelvi *milost* (óbolgár **милость**: misericordia, ÁSBÓTH, NyK. XVIII. 368.) átvevése. Az evangélium- és a zsoltárfordításokban nagyon gyakran előkerül a *malaszt*, azért az összehasonlítást könnyű szerrel végezhetjük. Az első kérdés az lesz, milyen szó felel meg a magyar evangéliumfordítás *malaszt*-jának az óbolgár evangéliumfordításokban. Egyházi terminus technicusról lévén szó, mindenki azt várná, hogy az óbolgárban a magyar *malaszt*-nak **милость** legyen a megfelelője. Ámde az adatok nem ezt vallják. Ime az adatok:

1. Luk. I. 28: Münch.-k.: *malaztal* tel̃les, Jord.-k.: *malazthwal* tellyes, Károlyi: *kegyelemben* = Zogr., Assem.: **благодѣтьнаѣ**. Mar.: **благодатьнаѣ**. Sav. knjiga-ban a hely hiányzik; v. ö. Nik.: **благодѣтьлна**.

2. Luk. I. 30: Münch.-k.: leltel *malaztot*, Jord.-k.: *malaztot* leltel, Károlyi: *kegyelmet* találtál = Zogr., Assem.: **благодѣть**, Mar.: **благодать**. Sav. knjiga-ban ez a hely hiányzik.

3. Luk. II. 40: Münch.-k.: istennec *malazta*, Jord.-k.: *malazttya*, Kár.: *kegyelme* = Zogr., Assem., Sav. knj.: **благодѣть божиѣ**, Mar.: **благодать божиѣ**.

4. Luk. II. 52: Münch.-k.: *malaztal*, Jord.-k.: *malaztban*, Kár.: *kedvességben* = Zogr. **благодѣтьѭ**, Assem., Sav. knj.: **благодѣтиѭ**. Mar.: **благодатиѭ**.

5. Luk. IV. 22: Münch.-k.: a' *malaztnac* igeiben, Jord.-k.: ħw̋ bezeedenek *malaztos* voltan, Kár.: az ő *kedves* beszédében = Sav. knj.: **о словеси благодѣтьнѣ**, Assem.: **о словесехъ и благо-**

дѣти, Mar.: о словесехъ благодати. Zographosban ez a rész hiányzik.

6. Ján. I. 14: Münch.-k.: tellest *malaztal*, Jord.-k.: tellyesth *malazthwal*, Károlyi: *kegyelemmel* = Zogr., Mar., Assem.: исплънь благодѣти; Ostrom.: благодати. Sav. kniga-ban a hely hiányzik.

7. Ján. I. 16: Münch.-k.: *malaztot, malaztert*, Jord.-k.: *malaztot* es *malaztheert*, Károlyi: *kegyelmet kegyelemre* = Zogr., Assem., Mar.: благодѣть въз благодѣть. Sav. kniga-ban e hely hiányzik, v. ö. Ostrom.: благодать.

8. Ján. I. 17: Münch.-k.: a' *malazt*, Jord.-k.: az *malazth*, Károlyi: a *kegyelem* = Zogr., Mar., Assem.: благодѣть. Sav. kniga-ban a hely nincs meg, v. ö. Ostrom.: благодать.

Az óbolgár evangélium-fordításokban tehát a magy. *malaszt*-*nak* mindig és mindenkor благодѣть, благодать (gör. χάρις, lat. *gratia)* a megfelelője. — Hasonló az eset az óbolgár zsoltár-fordításokban is. Az adatok ezek:

1. Psalt. sin. XLIV. zsolt. 3. vers: благодѣть = Döbr.-k.: *malazt*, Keszth.-k.: *malazth*, Kulcsár-k.: *malazt*, Batth.-k.: *sz. lelekkel*. Festetics- és Apor-k.-ben nincs meg a hely.

2. Psalt. sin. LXXXIII. 12: благодѣть = Apor-k., Döbr.-k., Keszthelyi-k., Kulcsár-k.: *malaztot*. — Festetics- és Batthyányi-k.-ben nincs meg a hely.

3. Psalt. sin. LXXVII. 11: благодѣть єго = Apor-k.: *ô iol tetit*, Döbr.-k.: *ꝟ io tetet*, Keszth.-, Kulcs.-k.: w *yo tetelyth*. Batth.- és Fest.-k.-ben hiányzik ez a hely. - E fordításra v. ö. a lat. szöveget (benefactionem eius) és Komjáti Benedek fordítását, a ki így ír: Sz. Pál II. lev. Kor. XIV. 1: *malastyath, io tetemenyeth* = Fragm. Mihanović: благодѣть.

E három helyen kívül a magy. zsoltárfordításokban *malaszt*-ot, *lelket* találunk még az L. 14, 19. zsoltárban, de az óbolgárban e helyeken a доухъ: spiritus szó áll. V. ö. még L. 9: Psalt. sin. осфомъ = Döbr.-k., Batth.-k.: *isopp*al, Keszth.-, Kulcs.-k.: *malaztod*dal. Meg kell jegyeznem végül, hogy a *malaszt* szó még két zsoltárban: CXLII. 10. (Apor-k.: te io *zelleted*, Döbr.-k.: te io *malaztod)*, CL. 6. (Döbr.-k.: *malazt, lelek)* előkerül, de az óbolgár szövegben e zsoltárok hiányzanak.

Az óbolg. és a magy. párhuzamos szövegek tehát azt bizonyítják, hogy az óbolgárban a magy. *malaszt*-nak благодѣть, благодать a megfelelője. Ez állítást megerősítik a többi óbolgár nyelvemlékek is. A Glagolita Clozův-ban a «malaszt» 4-szer kerül

elő, mindíg благодѣть alakban (v. ö. Vondrák kiadása a szójegyzék alapján), ugyanigy van a szó az Euchologium Sinaiticumban (v. ö. a kiadás 12, 18, 25, 27, 30, 33, 40, 45, 46, 49, 54, 57, 78. stb. lapjain), a Codex Suprasliensisben (9, 19, 29, 35, 39, 40, 45, 49, 51, 96, 109. stb. stb.), a Makedonskij listok-ban (lásd Jagić: Specimina 27. l.), a Fragmentum Chilandare-ban (v. ö. Kulbakin kiadását 25. l.). — Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy Cyrill és Method nyelvében, a legrégibb óbolgár nyelvemlékekben a m. *malaszt*-nak благодѣть, благодать a neve.

Az óbolg. nyelvemlékekről áttérek az óbolg. nyelvemlékek alapján fejlődött legrégibb, külömböző szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékekre. Az első állomás az 1056—57. évi orosz szerkesztésű *Ostromir*-evangélium lesz, a hol a m. *malaszt*-nak az evangelisták fent idézett helyein csakis благодать alak a megfelelője (v. ö. Vostokov kiadását az index-szel, 45. l.: благодать, благодатьныя); ugyancsak благодать van az orosz szerkesztésű «Vita Methodii» legendában is (Cap. VIII. XI. XV. XVII,).

A második állomás a XII—XIII. századi középbolgár *Dobromir-*, *Trnovói* és a *Srećković*-féle evangélium-fordítások lesznek, a hol ujból kivétel nélkül a magy. *malaszt*-nak csakis благодѣть, благодать felel meg (v. ö. Jagić: Dobrom. ev. II. 12; Trnov jev. Starine XX. 200. és XXI. k.; Srednj. bug. jev. Srećkovićevo, Starine XXIX. 187, 191.). Hasonló az eset egyéb középbolgár szerkesztésű nyelvemlékekben is; így a Parim. Grigor.-ban a *malaszt* mindíg благодѣть (v. ö. 33, 44, 81, 100, 110, 126, 134, 135, 154, 174. l.).

A harmadik állomás az egyházi szláv nyelv szerb szerkesztésű régi emlékei lesznek. A szerb szerkesztésű Evangelije kneza Miroslava a *malaszt*-ra csakis a благодѣть szót használja; ugyanez áll a Mihanović-féle töredékre (v. ö. Szt. Pál II. lev. Cor. VI. 1: благодѣть = Komjáti: *malastyath*, *iotetemenyeth*, Károlyi: *kegyelmét)*, *Hom. Mih.*-re, *Nikol. jev.*-re, *Apostol. Šišatov.*-ra (v. ö. Apost. XI. 23, XIV. 25, XV. 11, 40, XVIII. 27. stb.).

A kutatásnak negyedik állomása az lesz, hogy végig kisérem a szó történetét egész a legújabb biblia-fordításokig. Itt aztán a következőket találom:

A bolgár evangélium-fordításokban kivétel nélkül *blagodatь* a magyar *malaszt* egyértékese. A Rylec-féle 1840-ben megjelent

és az angol Biblia-társaság Bécsben 1897-ben megjelent bolgár fordításában az evangéliumokban a *malaszt*-nak csakis *blagodatь* a neve (v. ö. Luk. I. 28, 30, II. 40, IV. 22, Ján. I. 14, 16, 17. A Ryleo-féle fordításban a Luk. II. 52.-ben съдрвa áll, de az angol Biblia-társaság fordításában itt is благодать van).

Az orosz Erzsébet-féle biblia-fordításban (az 1759-ben Kijevben megjelent kiadást használtam), továbbá az angol Biblia-társaságnak az orosz népnyelvre lefordított (Bécs, 1878) kiadásában a *malaszt*-nak kizáróan благодать a neve (az orosz népnyelvi fordításban Luk. II. 52-ben въ любви áll). — Ugyanez áll az angol Biblia-társaság kisorosz evangélium-fordításáról (kiadva Bécs, 1900), a hol a *malaszt*-nak *blagodatь* a neve (két esetben *laska:* Luk. I. 30, II. 52.).

Az Újtestámentom szerb fordításában már a благодать váltakozik a милость-val. A Stojković Athanasij-féle fordításban благодат = *malaszt* a Luk. I. 28, II. 40, IV. 22. helyeken, ellenben милост = *malaszt* a Luk. I. 30, II. 52, Ján. I. 14, 16, 17. A Vuk-Daničić-féle fordításban благодат = *malaszt* Luk. I. 28, II. 40, IV. 22, Ján. I. 14, 16, 17, ellenben милост = *malaszt* Luk. I. 30, II. 52. — Hogy a szerbben a *malaszt*-nak *milost* is a neve, azt tudjuk a szerb oklevelekből (v. ö. Daničić szótára és Mikl. Mon. serb.), a hol az oklevél kezdete: по милости божиеи = Isten *kegyelméből.* Ezzel a szerb милость-val (Vuk) már áttértünk olyan nyelvekre, a hol a *malaszt*-nak tényleg *milost* a neve.

Kétségtelen, hogy a mi *malaszt*-unk csak olyan szláv nyelvből való lehet, a hol a *milost* «malaszt»-ot jelentett; épp ezért összefoglaljuk a mondottakat, s kiemeljük, hogy Cyrill és Method nyelvében, továbbá az orosz egyházi nyelvben és a közép- és mai bolgárban a *malaszt*-nak kizárólag благодѣть, благодать a neve. A szerb nyelv szókészlete történetében благодат és милост a «malaszt».

A kutatásnak második főrésze az lesz, hogy vizsgálom, mit jelent az óbolgár nyelvemlékek милость-ja, mert hisz ez a szó gyakran előkerül a nyelvemlékekben. Ámde a párhuzamos szövegek azt bizonyítják, hogy az óbolg. милость-nak a magyarban kivétel nélkül «irgalmasság», «irgalom» (Döbrentei-k.) a megfelelője. Az adatok ezek:

1. Máté XII. 7: Münch.-k.: *irgalmassagot*, Jord.-k.: *ergalmassagot*, Károlyi: *irgalmasságot* = Zogr., Mar.: милости, Assem. és Sav. kniga-ban a hely nincs meg. V. ö. Nikolj. helytelen fordítással: милостыни = gör. ἔλεος, lásd Cod. Mar. 37. l. jegyzet.

2. Máté XXIII. 23: Münch.-k.: *irgalmassagot*, Jord.-k.: *yrgalmassagot*, Károlyi: az *irgalmasságot* = Mar.: милость. Zographosban, a középbolgár nyomokat magán viselő XII. századi betoldásos részben: милость. Assem. és Sav. kniga-ban ez a rész hiányzik.

3. Luk. I. 50: Münch.-k.: ő *irgalmassaga*, Jord.-k.: hw̋neky *yrgalmassaga*, Károlyi: ő *irgalmassága* = Zogr.: милость єго, Mar.: милость єго. Assem. és Sav. kn.-ban a hely nincs meg.

4. Luk. I. 54: Münch.-k.: emlekezet ő *irgalmassagarol* (Jord.-k.-ben nincs meg a hely), Károlyi: ő *irgalmasságáról* = Zogr., Mar.: помѣнѫти милость. Assem. és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

5. Luk. I. 58: Münch.-k.: ő *irgalmassagat*, Jord.-k.: hw̋ *yrgalmassagat* (Károlyinál hiányzik a hely) = Zogr., Mar.: милость своѭ. Assem. *milostь svojǫ*. — Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

6. Luk. I. 72: Münch.-k.: *irgalmassagot*, Jord.-k.: *yrgalmassagot*, Károlyi: *irgalmasságot* = Zogr., Mar.: милость. Assem. és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

7. Luk. I. 78: Münch.-k.: *irgalmassagnac* miatta, Jord.-k.: *yrgalmasbely* zerent, Károlyi: *irgalmasságáért* = Zogr. (és Nik.): милосрьдъı ради милости; Mar.. милосрдєи ради. Assem. és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

Ez adatok tehát azt vallják, hogy az óbolg. evangélium-forditások милость-ja (gör. ἔλεος, lat. *misericordia)* a magy.-ban kivétel nélkül «irgalmasság»-ot jelent. — A zsoltár-forditások ezt ugyanilyen egyértelműséggel támogatják. Nem akarom részletezni a zsoltárforditások számtalan helyét; itt nyújtom a Psalt. sin.-beli милость előfordulásokat; bárki bármely magyar kódexkori zsoltár-forditással összehasonlithatja e helyeket, a magyarban mindig «irgalmasság»-ot (Döbr.-k.: «irgalom») fog találni. A helyek ezek:

Psalt. sin. милость = magy. *irgalmasság*. Zsolt. V. 8, 9, VI. 5, XII. 6, XVI. 7, XVII. 51, XX. 8, XXII. 6, XXIII. 5, XXIV. 6, 7, 10; XXV. 3, XXX. 8, 17, 22, XXXI. 10, XXXI. 5, 8, 22, XXXV. 6, 8, 11, XXXIX. 11, 12, XLI. 9, XLVII. 10, L. 3, LI. 10, LVI. 4, 11, LVIII. 11, 17, 18, LX. 8, LXI. 12, LXII. 4, LXV. 20, LXVIII. 14, 17, LXXVI. 9, LXXVIII. 8, LXXXIII. 12, LXXXIV. 8, 11, LXXXV. 13, LXXXVII. 12, LXXXVIII. 2, 3, 15, 25, 29, 34, 50, LXXXIX. 14, XCI. 3, XCIII. 18, XCVII. 3, XCIX. 5, C. 1, CII.

4, 11, 17, CV. 1, 7, 45, 46, CVI. 1, 8, 15, 21, 31, 43, CVII. 5, CX. 4, CXIII. 9. CXVI. 2, CXVII. 1, 2, 3, 29, CXVIII. 41, 64, 76, 77, 88, 124. 149, 156, 159. CXXIX. 7, CXXXV. 2, 5, 8, 9, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, CXXXVII. 2, 8.

A többi óbolgár nyelvemlék, mivel párhuzamos magyar szövegek nem állnak rendelkezésünkre, csak közvetve erősíti meg ez állítást. Itt ugyanis a милость összevetve a görög eredetivel, mindíg ἔλεος-nak felel meg, ez pedig m. *irgalmasság*. V. ö. Cod. Suprasliensis: 34, 93, 102, 103, 206, 232, 251, 274, 275, 278, 303. stb.; Euch. Sinait. kiadás 25, 59, 64, 72. stb. A Glag. Clozův és Fragm. Chilandare-ban a szó nem fordúl elő.

Ha már most ez óbolg. милость-nak a történetét végig kisérem a régi orosz, középbolgár, szerb, s az újabb orosz, kisorosz, bolgár, szerb evangélium-fordításokban, az eredmény ugyanaz lesz. A kép legföljebb annyiban változik, hogy a милость mellett találok милосръдие (= ἔλεος, *misericordia)* és щедрота *(misericordia)* kifejezéseket. E kifejezések azonban már az óbolg. textusokban is váltakoznak a милость-tal (v. ö. Cod. Mar. Luk. I. 78: милосръдѥн ради = Münch.-k.: *irgalmassagnac* miatta; Psalt. sin. XIV. 6: щедротъ (töb. gen.) = Keszth.-k.: *irgalmasság*, Döbrentei-k.: *kőnőrulisedrűl*, v. ö. még XXXIX. 12, L. 3, LXVI. 1,).

A kutatásnak pozitív része már most az lesz, hogy vizsgálom, hol, mely nyelvekben nevezték a *malaszt*-ot a multban és ma szlávúl kizárólag *milostь*-nak, mert e szó csak olyan szláv nyelvből kerülhetett bele a magyarba, a hol a *milostь*-nak tényleg «malaszt» volt a jelentése. S e tekintetben igaza van PAULER GYULÁnak, a ki a *malaszt* szó alapján (v. ö. Akad. Ért. 1900 év: 443. l.) nagy szerepet juttat a szláv nyelvű térítőknek. A kutatásnak e pozitív részébe bele kell vonnunk azt, hogy az újabb szerb evangélium-fordítások és a régi szerb oklevelek a *malaszt*-ot tényleg милость-nak fordítják és írják. Hogy a szerb nyelvben e használat a *csa*-horvát terület hatása, valószínűnek tartom. A régi horvát glagolita evangélium- és zsoltár-fordításokban a *malaszt* nak a *blagodětь*, *blagodatь* mellett tényleg *milostь* is a neve. A BERČIĆ-közölte «Ulomci svetoga pisma» czímű evangéliumokban a «malaszt»-nak háromszor *milost* a neve (v. ö. Luk. I. 28: *milosti* plna, Luk. I. 30; Ján. I. 17: *milost),* s ugyanitt az Újtestámentom többi részében

a «malaszt» számtalanszor *milost* (v. ö. Apost. csel. VI. 8, Tit. II. 11, III. 7. stb.). A horvát-glagolita evangélium-fordításban csak kétszer van meg a *blagodat:* malaszt (v. ö. Luk. II. 40, Ján. I. 14.) s ez a Cyrill és Method-féle terminológia maradványa (a zsoltárokban mind a három helyen *blagodat* áll). S hogy ez maradvány, bizonyítja a Szent Benedek-rendi regulák czímű, XIV. századi horvát *csa*-nyelvemlék, a hol a «malaszt» más neve, mint *milost* elő nem kerül (v. ö. Starina VII. 74, 75, 78, 84, 89, 111. Regule sv. Benedikta), bizonyítja továbbá a Truber-Dalmatin-féle 1562-ben megjelent s a horvát protestánsok részére készített evangélium-fordítás, a hol a Luk. I. 28. helyét kivéve a *malaszt*-nak kizárólag *milost* a neve (v. ö. Luk. I. 30, II. 40, 52, IV. 22, Ján. I. 14, 16, 17.). Már pedig a protestáns fordítások a nép nyelvét tartották szem előtt, s ez is egyik bizonyíték, hogy a horvát *milost* = «malaszt» hazai, népi kifejezés.

A morva-tót szerkesztésű Kijevi Levelek s a Prágai Töredékek, mindkét nyelvemlék a XI. századból, a *malaszt*-nak csakis *milost* nevét tudják és ismerik (v. ö. Prágai Töredék: милосрьди и милости, Kijevi Levelek: fol. II. 6: милостиѭ твоеѭ = gratia tua, fol. VI. a.: 52: милостьѭ своеѭ = gratia sua, милость = gratias, fol. VI. b.: 52: милостіѭ = per gratiam, v. ö. Jagió: Glagolica 52.). Ha tekintetünket a cseh Váolav-féle 1469-ben fordított Újtestámentomra vagy a cseh Kralici bibliára, a hazai szlovén Küzmics-féle Újtestámentomra fordítjuk, itt a «malaszt»-nak csakis *milost, milosť*, szlov. *milošč* alakját fogjuk találni.

A *malaszt* szó e történeti fejlődésben vázolt fejtegetéséből levonhatom már most a következtetést. Mivel a szláv *milost* régen csakis a horvát, szlovén, cseh (tót és lengyel), ma pedig csakis a szerb, horvát, cseh-tót, lengyel nyelvekben jelent «malaszt»-ot, ellenben a Cyrill és Method-féle óbolgárban, a középbolgárban, a mai bolgárban, a régi és az újoroszban, a kisoroszban soha nem jelentett «malaszt»-ot, következik, hogy a magyar szó c s a k i s a szerb-horvát, szlovén, cseh-tót-lengyel nyelvek valamelyikéből való. Hogy melyikből való tényleg, azt a többi szavak, a milyen a *pokol, parancsolat, pap* stb. együttes tárgyalásánál fogjuk látni.

Ilyen történeti fejlődésben akarom vázolni az óbolgár nyelvemlékek szókincsét. E vázolással aztán elérjük, hogy nem indulunk ki feltételezett nyelvből, feltételezett alakokból, hanem száraz,

rideg tényekből, a melyek meghallgatást, mérlegelést követelnek. Ha már most a *malaszt*-nál bemutatott eljárással egy sereg szót, még pedig egy fogalomkörhöz tartozó szót, teszem nyelvünk keresztény terminológiájának szláv részét vizsgálom meg, s ha e vizsgálat során a szavak vallomása a történeti fejlődés alapján ránk nézve egységes képet nyujt, akkor nézetem a magyar nyelv szláv jövevényszavainak az átvétele helyéről, koráról, az átadók nyelvéről magától kialakul s nekem csak le kell vonnom majd a tanulságokat s összeegyeztetni egyéb nyelvészeti, történeti ismereteinkkel. Czélom nem a mások érdemes munkásságának birálata, hanem saját nézeteim helyességének a bizonyítása. Kutatásaim közzétételét azért nem kezdem meg a hangtani részszel, mert már a jelentéstani és szótári részekkel is kiakarom mutatni, hogy az eddigi kutatások hibás alapból indultak ki.

Az egész tanulmánynak, a melyet e kérdésről írok, ez a beosztása: α) A kérdés története; β) Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai; γ) Szláv jövevényszavaink hangtana; δ) Szláv jövevényszavaink a b c sorrendben, kiegészítve a magyar eredetű szláv szavakkal; ε) Szláv jövevényszavaink s szláv eredetű helyneveink kapcsolata.

II. Történeti áttekintés.

Mielőtt magához a bizonyításhoz hozzáfognék, szükségesnek tartom, hogy a dolgozat megértéséhez megkivántató előismereteket elmondjam. Tudnia kell az olvasónak, mit tartok CYRILL és METHOD működéséről, hogyan gondolkozom az egyes óbolgár nyelvemlékekről. E nyelvemlékekről szóló vizsgálatok ismerete nélkül lehetetlen a kérdésről tiszta képet szerezni. Ez a szempont vezet, mikor a következö sorokban a dolgozat megértéséhez szükséges előismereteket elmondom.

ROSTISLAV morva fejedelem 860 vagy 861-ben kért Konstantinápolyból szláv nyelvű térítőket.*) MIHÁLY, az akkori byzanczi császár, CYRILL és METHOD testvérpárt küldötte, a kik Szalonikiből

*) A következő sorok JAGIĆ következő művére támaszkodnak: Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Erste und zweite Hälfte. Wien 1900. Rövidítése: JAG. Zur Ents.

valók voltak s a kik a legenda szavai szerint jól beszéltek «szlovénül». A Vita Methodii czímű legendában a császár azzal okolja meg választását, hogy azt mondja: вꙑ бо ѥста селоунѧнина, да селоунѧне вьси чисто с л о в ѣ н ь с к ꙑ бесѣдоуютъ = vos estis Thessalonicenses, Thessalonicenses autem omnes pure s l o v e n i c e loquuntur (Jag. Zur Ents. I. 7.). Cyrill és Method tehát jól tudtak чисто словѣньскꙑ = pure s l o v e n i c e. Úgy látszik, hogy Cyrill és Method a maguk nyelvét *slověnьskyj*, azaz szlovén nyelvnek nevezték. Ezt bizonyítja a Cyrill- meg a Method-legenda, ezt Joannes exarcha bulgaricus, s néhány más régi emlék (v. ö. Sobolevskij: Drev. cerk. j. 11.). Ebből azonban nem következik, hogy a szláv apostolok nyelve a mai értelemben vett szlovén nyelvhez állt volna legközelebb, vagy hogy éppen mai értelemben vett szlovén nyelv lett volna. A szláv nyelvtudományban ismeretes dolog, hogy *slověnьskyj językъ*-nek hívták nyelvüket egykor a régi novgorodi oroszok is, a kik a Pov. vrem. lètъ szerint словѣне nép voltak (egyes szám: словѣнинъ, v. ö. Lětopisь po Ipatskomu spisku, szójegyzék alapján, és Sobolevskij: Drev. cerk. sl. j. 11.). A régi Slavonia, a magyar Tótország lakói a Dráva és a Száva közt még a XVI. században és a XVII. század elején is *szlovenszki*-nek hívták nyelvüket. A magyarországi tótok ma is *slovenský* beszélnek; a morvaországi szlávság közt ma is vannak «nářečí *slovenské*» = tót nyelvjárások, s az e nyelvjárást beszélő emberek a *slovácký* mellett *slovenský*-nek is hívják nyelvüket (v. ö. Bartoš: Dial. mor. I. 3.). A magyarországi és az osztrák örökös tartományokbeli vendek ma is *szlovenszki*-nek nevezik nyelvüket (v. ö. Küzmics: Nuovi zakon, előszó, önmagát pedig *slovēn*, többes *slovęnje)*. De nem volt ismeretlen e kifejezés Dalmácziában sem; egy ragúzai író azt mondja, hogy «*slovinski* jezik» az a nyelv, a melyen ír (v. ö. Ásbóth: A szláv szók a magy. nyelvben 6.). Megvolt a kifejezés Maczedóniában is, s nem jelentett a szó soha egyebet, mint egy-egy szláv nyelvjárást, de hely szerint más-más, össze nem tartozó szláv nyelvjárást (v. ö. Jagić: Zur Ents. I. 117.). Nagy a valószínűség, hogy a IX. és X. században a mai bolgár, még pedig a maczedóniai bolgár szlávság nem nevezte még nyelvét bolgárnak, mert e korban a mai bolgárság nem volt még tiszta szláv (v. ö. Jag. Zur Ents. I. 59, II. 32.). Ha mi tehát azt olvassuk, hogy Cyrill és Method nyelve *slověnьskyj*, *slověnьskъ*, vagy hogy Rostislav кънѧзь

словѣньскъ (Vita Met. Jagić: Codex. sloven. 4; ugyanitt Kocel: кънѧзь блатьньскъ 12, 14.), ebből az illetők szláv nyelvére semmiféle következtetést nem vonhatunk. — Az óbolg. словѣньскъ melléknév körülbelül azt jelentette, a mit a m. *tót* szó, a mely csak ma jelenti a felsőmagyarországi róm. kath. és ág. ev. lakosságot, de régen *tót*-on értettünk minden rangú és nyelvű szlávot. Ezt bizonyítja a göcseji mai nyelvhasználat, a mely szerint a Vas- és Zalamegyében lakó vend magyarúl *tót*, a vend nép lakta terület *tótság*;*) ezt tanusítja a régi Slavonia = Tót ország kifejezés (v. ö. NySz.: az egész Sclauonia, ama szállas *tótok*; továbbá Sz. Margit élete: Nyelvemléktár VIII. 62: vala egy marton nevev ember posoganak tartomanyabol. es ez vala *toot* stb.) s ezt végül Jankowich Miklós használata, a ki még 1812-ben is a szláv nyelveket *tót* nyelveknek mondja (v. ö. Magyar szó-nemzés 22, 23, 26. l.). A tény tehát az, a mint ezt már mások is helyesen megjegyezték (v. ö. Ásbóth: Szláv szók a magy. nyelvben 6. és Pauler: A m. nemz. tört. sz. Istvánig 148.), hogy azt a nyelvet, a melyet a IX. században Szalonikiban és vidékén a szlávok beszéltek s a melyen Cyrill és Method nálunk az Isten igéjét hirdette, ѩзыкъ словѣньскъ-nek nevezték. E nevet később a *blъgarьsky* (ma *bugarski*, v. ö. Rad CXLV. 107: Vukčević: Jezik u Kerečkom, Kerečki falu, nem messze Szalonikitól) szorította ki ép úgy, mint a novgorodi oroszoknál a *russkij* kifejezés.

A két testvér tehát Magyarországba jött s itt rövid ideig Pannóniában, állandóan pedig Moráviában működtek. E működésük azonban nem volt zavartalan. Pannónia a salzburgi, Morávia pedig a passaui érsekséghez, illetve püspökséghez tartozott s így Cyrill és Method testvérpárnak e püspökségek papságával volt a legtöbb baja. Ma egészen biztosan tudjuk, hogy Method 870 táján két és félévet a német papság fogságában töltött el (v. ö. Jagić,

---

*) A vasmegyei vend nép a mai *tót*-ot *tout*-nak hívja; az üveges és drótostótot *drinčar*-nak (trencséni) nevezi. A hazai ruténeknek a mi mai *tót*-unkat *tout* és *toutin*-nak hívják, a szerbeknél meg nem ismeretlen a *totac*, *totica* kifejezés. Ki kell emelnem azonban, hogy Zemplénmegyében van két falu (Dubróka és Falkus), a melynek tót lakói magukat *tôuty* (egy. sz. *toutin*)-knak nevezik a rendes *slováki* mellett (v. ö. Arch. XVII. 323. és Bloch O.: Studien I. 14.). A *tót* szó eredetéről más helyen fogok értekezni.

Zur Ents. I. 25, 26, 27. és Starine XII. RačKI czikke). A német papsággal való viszálkodást nem akarom itt elmondani, az érdeklődőt JAGIĆ művére utalom. — CYRILL 869 február 14-én halt meg Rómában, s ott temették el, METHODot pedig 885 április 6-án ragadta ki a halál az élők sorából nagymorvaországi működése közepett, s nem tudni, hol temették el (Velehrad vagy Ungarisch-Hradisch, JAG. Zur Ents. I. 38, 46.). — 24—25 évi idő az, a mit a szláv térítők hazánk területén eltöltöttek. METHOD halála után tanítványai, kik közül névszerint is ismeretesek: GORAZD (a ki morva eredetű volt, de a kiről nem tudni, vajjon METHOD halála után elhagyta-e hazánkat, JAG. Zur Ents. I. 159.), CLEMENS (minden valószínűség szerint délszláv, még pedig bolgár származású volt, JAG. Zur Ents. I. 62.), LAURENTIUS, NAUM, ANGELARIUS, a nagymorva birodalmat elhagyták, s Bulgáriába, BORIS-MIHÁLY fejedejemhez vonultak, a hol barátságos fogadtatásra találtak. E tanítványok közül CLEMENS működéséről tudunk legtöbbet, a ki levonult Maczedóniába, s itt fejlesztette tovább az óbolgár irodalmat (v. ö. JAG., Zur Ents. I. 59. s köv. l.). Arról azonban, hogy e tanítványok a Duna-Tisza közén, vagy a mai szerb Belgrád tájékán működtek volna, a mely városban a bolgár fejedelem BORITAKANOS (Βοριτάκανος, második részében talán τάρκανος = tárkány, csuv. *tarchan, targan*, ZOLOTNICKIJ: Korn. čuv. rus. slov. XXII. melléklet, 272. s v. ö. még hogy CONST. PORPH. ὁ βουλιας ταρκανος is előkerül) nevű alattvalója volt a vár parancsnoka, semmi szó sincs a kútfőkben.

Minden jel arra mutat, hogy CYRILL és METHOD nem jöttek készületlenül Morvaországba; ROSTISLAV azért kért térítőket a byzanczi császártól, hogy e térítők szláv nyelven hirdessék az Isten igéjét népe közt. CYRILL és METHOD tehát tudták még Konstantinápolyból való elutazásuk elött, hogy mi lesz a feladatuk Morávíában. Szláv nyelven kellett a két testvérnek az új hazában hirdetnie az Isten igéjét s így egész biztosan állíthatjuk, hogy e hirdetéshez szükséges néhány kész szláv fordítást is magukkal kellett hozniok. Milyenek voltak e fordítások, látni fogjuk. Itt csak azt emeljük ki, hogy az óbolgár nyelvemlékek szókészlete történeti fejlődésénél első fontosságú dolog, hogy a szókészlettel be lehet bizonyitani, hogy CYRILL és METHOD hazánkba kész szláv fordításokat hoztak. S e pontnál mindjárt három fontos kérdésre kell megfelelnünk. Az első kérdés: volt-e hazánkban CYRILL és METHOD

ideérkezése előtt (860 és 861 előtt) is kereszténység vagy nem. Ha volt már kereszténység, előáll a második kérdés: milyen nyelvű népek voltak ezek a keresztények. Mivel már most CYRILL és METHOD azért hivattak hazánkba, hogy itt szláv nyelven terjeszszék az Isten igéjét, előáll a harmadik kérdés: minő viszony van a CYRILL- és METHOD-hozta kész szláv fordítások nyelve és az itt beszélt szláv nyelvek között. E kérdések mindegyikére meg kell felelnünk, mert csak akkor érthetjük meg álláspontunkat és nézetünket, a melyett itt ez értekezésben kifejtünk.

A Duna bal partján, Moráviában a nép már a IX. század első felében megkeresztelkedett (v. ö. PAULER: A m. nemz. tört. sz. Istvánig 26.). A Conversio Bagoariorum et Carantanorum-ban olvassuk (v. ö. PERTZ, Mon., Scriptores XI: 1—4, és A magy. honfoglalás kútfői 301—313.), hogy ADALRAMMUS, salzburgi érsek († 836) «quondam . . . ultra Danubium in sua (értsd: Priwinæ) proprietate loco vocato *Nitrava* consecravit ecclesiam». A Duna jobb partjára, Pannóniára azonban sokkal több az adatunk; az egész Conversio arról számol be, hogy LIUPRAMMUS, s utána ADALWINUS salzburgi érsekek PRIVINA fejedelem és fia KOCEL területén hol, mikor, hány templomot szenteltek fel, a kik természetesen nem mulasztották el, hogy a felszentelt templomhoz a megfelelő papot is ne adják. Azok a helynevek, a melyek a Conversióban előfordulnak, ékes tanubizonyságai a 850 körüli német térítő hatás nagyságának, bár a Conversióban felsorolt helynevek nem mind feküdtek a mai értelemben vett Magyarországban (v. ö. pl. «ad *Bettobiam* = ma *Pettau*). De nem zárkózhatom el az elől, hogy a Conversio helyneveiről itt is ne szóljak. Ha helyes az az osztályozás, a melyet a német helynevekről PFAFF FR. nyújt (v. ö. Deutsche Ortsnamen, Berlin 1896), akkor mi a Conversio német helynevei közt régi és újabb rétegeket külömböztethetünk meg. A germán helynevek ez osztályozás szerint *-aha*-val (= wasser, lat. *aqua*) a legrégibb időktől a Kr. utáni IV. századig alakulnak. E tanítás szerint a m. *Szala*, *Zala* (v. ö. a Conversióban *Sala*, *Salae* fluminis, ad *Sala*piugin, v. ö. FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch 1278, 1279.) egy eredetibb **Salaha*-ra megy vissza s annyit jelent mint a *Sajó* = «sós víz». *Aha*-val alakult még a Conversio következő két helyneve: «ad *Ortahu*» (OESTERLEY: Hist. geogr. Wb. szerint *Ort* alatt: viele ortschaften in Baiern und Oberösterreich, FÖRSTEMANN

szerint német területen 9 ilyen helység mutatható ki) és «ad *Quartinaha*» (v. ö. Oesterley-nél Schwarzenbach alatt). A helynevek keletkezése története szempontjából a Kr. u. 5—8. század közt alakultak volna a *-berg*-gel ellátott helynevek, s ide való a Conversio adatai közül az «ad *Termperhc*» (v. ö. Oesterley: Ternberg alatt). — Végül a Kr. u. VIII—XII. században alakulnak a *-burg* és a *kirchen*-nel ellátott helynevek. A *-burg* végű helynevekhez tartozik a mi adataink közül a *Mosapurc* (v. ö. Oesterley: Moosburg alatt), a melyről a 864 táján írt Conversio azt mondja, hogy «noviter *Mosapurc* vocato». — A Conversio helynevei közül azonban kétségtelenül a legtanulságosabbak azok, a melyek *kirchen*-nel vannak képezve. E helynevek a következők: 1. ad Lindolves*chirichun*, 2. ad Wiederes*chirichun* (Oesterley: Weitersfeld alatt), 3. ad Isangrimes*chirichun*, 4. ad Otachares*chirichun* (v. ö. A magy. honf. kútfői: ad Deotachares*chirichun* és Oesterley: Otterskirchen alatt), 5. ad Beatuses*chirichun*, 6. ad Paldmuntes*chirichun* (Oesterley: Pallersdorf alatt), 7. ad Muzzilihes*chirichun* (v. ö. Lumtzer-Melich: Deutsche Ortsnamen 5. és Jagić: Zur Ents. I. 7.).*) — E *-kirchen*-nel ellátott helynevek már most azért fontosak, mert bennük a nyug. germ. **kirikô (: kirche)* második, magánhangzók közti *k*-ja átment a német *k* > *ch* hangmozdításon, jeléül annak, hogy itt ófelnémet nyelvet beszélő térítő papokról lehet csak a szó. E hangtani jelenség figyelembe vételével tehát mi teljesen aláírhatjuk Jagićnak azt az állítását, hogy az óbolg. црькы (: templum) nem lehet pannóniai eredetű germán kölcsönvétel, a mint azt Kopitar hitte (v. ö. Zur Ents. I. 82.), hanem jóval régibb a IX. száznál. Mi ez átvételhez csak azt jegyezzük meg, hogy Walafrid Strabus szerint Moesiában még a IX. században is gótul prédikáltak (Paul: Grundriss I. 408.), s e régi átvétel a szlávságnak a germánságnak ez ágával való érintkezésére vezetendő vissza (v. ö. ez ellen gót *gudhūs :* tempel). A Conversario helyneveinek vizsgálatából azt látjuk, hogy e helynevek közt vannak igen régi német helynevek. E helynevek nem adnak feleletet arra a kérdésre, hogy Dunántúl közvetlen a honfoglalás előtt volt-e német lakosság, s ha volt, milyen nyelvjárású német lakosság volt (v. ö. Ásbóth, NyK.

---

*) *Pécs* = Fünf*kirchen* csak *ad Quinque basilicas* alakban fordúl itt elő.

XXX. 77.). — A *-kirchen*-nel képzett helynevek a *k > ch* alapján csak annyit engednek következtetni, hogy a helyneveket ófelnémet papok nevezték így. A *k > ch* hangtani megfelelés világítása mellett megfejthetjük a magy. *Bakony* erdő nevének is az eredetét, de nézetem szerint ez se volt német nép adta név. A *Bakony*-nak ugyanis a neve = Bükkös, *Buchen*wald s egy nyug. germ. **bāka*-beli **baken*-ből való. A germánok így hívták CAESAR: De bello Gallico Cap. VI. 10. szerint a svévek és a cheruscok közti erdőt («illi referunt . . . silvam esse ibi infinita magnitudine, quæ *Bacenis* appellatur»), s a *Bacenis* később is előkerül. OESTERLEY szerint «das fuldaische Land zwischen Franken und Hessen» még 743-ban is *Baconia* (744-ben *Bochonia*, *Boconia* stb. v. ö. OESTERLEY: Hist. geogr. Wb.: buchen alatt). A magy. *Bakony* tehát az ófn. *buoche*, nyug. germ. **bāka*, gót **bōka* (ebből szláv *buky* VONDRÁK, Altk. gr. 52.)-ból származó **baken* átvevése. Nézetem szerint a frank uralom emlékeként frank lakosság nélkül maradt meg épúgy, mint a szlavóniai *Fruška gora* (= frank hegység, erdő, v. ö. középbolg. фржкъ, фржжьскомѹ племению, фржзи, bolg. *fruški*, *freg* = franczia, LAVROV: Obzor 33, DANIČIĆ: Rječn. фроугъ), a mely frank uralomról (807 táján), de nem frank lakosságról tesz tanúságot (v. ö. JAG.: Zur Ents. I. 82, II. 10.). Ez a dunántúli frank uralom teljes magyarázatát adná a *Bakony* szóbeli *k*-nak (muraközi szlovén *bagunsko* = bakonyi disznófaj), s azt hiszem, ez uralom emlékét ki lehet mutatnom keresztény terminológikus kifejezésekben is (v. ö. a *pünkösd* szó tárgyalását). Mindezekből már most kettőt állapítottunk meg: 1. Pannóniában CYRILL és METHOD előtt ófelnémet papság térített, a mely nyelvileg is osztrák-bajor volt (v. ö. az Euchologium sinaiticum tárgyalását, a hol megemlítem, hogy az óbolg. imák közt van ófelnémetből fordított szöveg); 2. a nem egyházi természetű helynevek nem tesznek tanúságot felnémet lakosságról, hanem pusztán frank (középnémet) uralomról.

Az első kérdésre tehát úgy feleltünk, hogy a Duna mindkét partján, Morávában és Pannóniában, CYRILL és METHOD ideérkezése előtt német papság térítette keresztény népek voltak hazánkban. A második kérdés, milyen nyelvűek voltak e népek. E kérdés szorosan összefügg a harmadikkal, azzal t. i., milyen nyelven hirdette CYRILL és METHOD az Isten igéjét; egy volt-e az általuk magukkal hozott szláv fordítások nyelvével. E két kérdés annyira

összefügg, hogy a következő sorokban, a nélkül, hogy a kérdés egész történetét vázolnám, együtt fogom tárgyalni.

Cyrill és Method oda, a hova az Isten igéje hirdetése végett mentek, kész fordításokat vittek magukkal. Az a nyelv, a melyen e fordítások készültek, *Szaloniki és vidékének délszláv-bolgár-nyelvjárása volt.* E fordítások első fogalmazásukban ma nincsenek meg külön, de kétségtelenül benn vannak azokban a X—XI. századi fordításokban, a melyek «óbolgár vagy pannóniai nyelvemlékek» néven ismeretesek az irodalomban. E mai nyelvemlékekben mi meg tudunk jelölni régibb és fiatalabb kifejezéseket, s a fiatalabbak közt olyanokat is, a melyek a kéziratok mai alakjába csak itt, Moráviában és Pannóniában kerültek bele. Mivel már most az ilyen megjelölt kifejezések ma is csak bizonyos szláv nyelvekben találhatók, következik, hogy e kifejezéseknek helyi nyelvhasználati hátterük van. Három ilyen kifejezést (*muditi, rěsъnota, jędro*) bemutattam, itt a bizonyítást folytatom.

A Cyrill-Method-féle zsoltárfordításokban a lat. *veritas*, gör. *ἀλήθεια* **нстнна**-val volt fordítva (Jagić, Zur Ent. II. 65.). Az óbolg. zsoltár-fordítások töredékekben három kéziratban maradtak meg. A legterjedelmesebb a Psalterium Sinaiticum, egy zsoltár van a Psalterium Sluckban s öt zsoltár (a 4, 12, 24, 37, 53-ik) az Euchologium Sinaiticumban. Ha e teljesen, szóról-szóra egyező zsoltárokat összehasonlítjuk, a következőket fogjuk találni:

XXIV. zsolt. 5. vers: Euchol. sin. 136: **Наставн мѧ на нстннѫ твоѭ**, Psalt. sin.: **Наставн мѩ на і с т н н ѫ твоѭ** = Döbr.-k.: Igazgass engem te *bizonsagodba* || u. o. 10. vers: Euch. sin.: **всн пѫтн гнı мнлость н і с т н н а**, Psalt. sin.: **вьсн пѫтıє гнı мнлость н н с т н н а** = Döbr.-k.: Vrnak minden vtai irgalmas es *bizonsag*.

E két példában tehát mindkét helyen az eredeti óbolg. **нстнна** áll. — A többi párhuzamos helyen azonban azt fogjuk látni, hogy az óbolg. **нстнна** a Psalt. sin.-ban *rěsъnota*-ra van javítva. E két hely ez:

1. LIII. 7: Euch. sin.: **нстнноѭ твоєѭ потрѣбн ѩ** = Psalt. sin.: **рѣснотоѭ твоєѭ потрѣбı ѩ** = Döbr.-k.: tenȣn *bizonsagɔdba* oziad el ȣkȣt.
2. CXVIII. 30: Psalt. Sluck: **пѫть нстнн'ы** = Psalt. sin.: **пѫть рѣснот'ы** = Apor-k.: *Igassagnak* vtat.

Ebből a két idézetből világosan kitetszik, hogyha ugyanannak a fordításnak szövegét egy-egy másoló a maga kéziratában más szóval helyettesíti, az ilyen helyettesített kifejezésnek helyi vonatkozása van (Jag., Zur Ent. II. 68.). — De folytatom e helyi háttér-bizonyítást még más kifejezéseken is. Ilyen kifejezés a Psalterium sin. спꙑти szava. A Psalt. Sluck a CXVIII. 161-ben ezt írja: кънѧꙁи погънашѧ мѧ безъ оума (= Apor-k.: Fedelmek ѵldőztek engemet *ingen)*, s ez a безъ оума = magy. *ingyen* a Psalt. sin.-ban ki van javítva спꙑті-re; a hely ez: кънꙗꙁи погънашꙗ спꙑті (v. ö. Psalt. sin. LXVIII. 5, CXIX. 6. = спꙑти). Az evangéliumokban a спꙑти szintén előfordúl (Ján. XV. 25.), ellenben a Cod. Supr.-ben, valamint a Glag. Cloz.-ban a későbbi ашютъ (539. sor), безоума (317. l.) kifejezéseket találjuk. — Mivel már most *spyti* csakis a cseh nyelv történeti szókészletéből (v. ö. cseh *Spyti*hněv, Jagić: Zur Ent. II. 24, II. 67; ашоутъ II. 74.) és a Freisingeni nyelvemlékekből mutatható ki (v. ö. *zpitnih*, Vondrák, Fris. pam. 75. és Mikl. Lex. pal.), következik, hogy a *spyti* nem óbolgár, hanem Cyrill és Method működése területén használt kifejezés.

Egy másik kifejezés a невѣꙁьство. Az Euch. sin.-ban XXIV. zsolt. 7 versben (kiadás 136. l.) ez áll: невѣдѣниѣ моего не помѧни (= Döbr.-k.: en *tudatlansagimot* ne emlehed). Ez a hely a Psalt. sin.-ban így van: невѣꙁьства моего не помѣни. A Psalt. sin. невѣꙁьство szavában fellépő *dz* csakis cseh-tót lehet (v. ö. Vondrák, Altk. gr. 7.), és semmi szín alatt se Cyrill-Method-féle óbolgár (e mellett bizonyít a *-ьstvo* képzés is, Jag. Zur Ents. II. 63.). a hol a szó невѣдѣньѥ lehetett (v. ö. Cod. Supr. 361: невѣдѣниѥмь). — E nyelvi tények ellen még azt sem lehet felhozni, hogy hátha e zsoltárok sokkal fiatalabb fordítások a IX. századnál, nem lehet pedig azért, mert az Euchol. Sinaiticumban az evangéliumi idézetek szóról-szóra vannak kiirva a legrégibb evangélium-fordításból (v. ö. Euch. sin. 196—197. lapon lévő Máté XXII. 2—14. idézetet, a mely szóról-szóra egyezik a Cod. Mar. és Zogr.-fordítással, s különösen az Assem. lectiós részével). Nincs más hátra, mint e nyelvi tények előtt beismerni, hogy Pannóniában és Moráviában a Cyrill és Methodtól magukkal hozott bolgár nyelvjárás nem volt e területeken beszélt nyelv, hanem e területeken más szláv nyelvű népek laktak. A hogy a nyelvemlékek szókincséből megjelöltük a helyi

kifejezéseket, ugyanígy kimutathatjuk ez állítás igazságát e területek helyneveiből is. Így pl. ha igaz az állítás, hogy *Komárom* városa neve a szláv *Komárno*-ból való s annyit jelent mint «Szúnyogos», akkor ez nem lehet a CYRILL és METHOD-féle óbolgár nyelv szava. A CYRILL és METHOD-féle nyelvben a «szúnyog»-nak nem комаръ, hanem мъшица volt a neve (v. ö. Máté XXIII. 24. és JAGIĆ, Zur Ent. II. 65.), s a CYRILL és METHOD-féle evangélium-fordításokban csakis ez fordul elő. Igaz ugyan, hogy a комаръ a bolgárban meg van, sőt *Komarovo* bolgár hely is van, de CYRILL és METHOD e szót nem ismerték, mert a legrégibb, tőlük származó fordításokban nem fordul elő.

A helynevekkel és a legrégibb óbolgár nyelvemlékek szókészletével tehát bebizonyítható tény, hogy a két testvér által térített szlávság más szláv nyelvjárást beszélt, mint a milyenen ők hirdették az Isten igéjét. Csak az a kérdés, milyen szláv nyelvű népek laktak e területen.

Már a nyelvemlékek helyi vonatkozású kifejezéseiből is anynyit láttunk, hogy a testvérpár működése területe nyelvileg nem volt egységes (v. ö. JAG. Zur Ent. I. 83.). Vannak e kifejezések közt határozott hazai vend nyomok, s vannak cseh-tótok (v. ö. JAGIĆ, Zur Ent. II. 60. *klepьcь*: kelepce, u. o. 67, 74. *studnia*: kút). Egy kétségtelennek látszik előttem, s ez az, hogy a hazai szlovén nyelvhatár érintkezett a cseh-tóttal. Erre a nyelvemlékekből sok bizonyíték van. Ilyen pl. az ószlovén Freisingeni nyelvemlékek *obet* (cseh-tót *obět* = oblationes, JAGIĆ, Zur Ent. II. 62.) és *ton (ten* helyett) szava (v. ö. VONDRÁK, Fris. pam. 19, 31.), a melyek csakis cseh-tótok. Ide számítandók azok a bizonyítékok is, a melyeket OBLAK V. (Arch. XIX. 321.) felsorolt. A cseh-tót *-dl-* hangkapcsolat, a mely a délszláv nyelvekben *-l*-lel van meg, a szlovénség egy részében szintén *-dl*-lel fordúl elő (Gail folyó völgye, Karintiában, VONDRÁK, Frisinské pam. 20.); ugyanilyen összekapcsoló hangtani jelenség a cseh-tót *vy-* igekötő a délszláv *iz*-zel szemben. A magyarországi vend nyelv csakis a *vö- (= vy-)* igekötőt ismeri (v. ö. pl. *vödati* = délszláv *iz*dati); ugyane jelenség megvan a krajnai szlovénben is (FLORINSKIJ: Lekciji I. 513, Gail völgye), s ismeretes a *vy-* : *iz-* helyett néhány éjszaki *csa*-horvát nyelvjárásban is (Archiv f. sl. Phil. XV. 356; ŠAFAŘIK, Über den Ursprung, 44. l.). — De nem ismeretlen a cseh-tót *h* sem az óbolg. *g* helyén e nyelvben (v. ö.

Florinskij, Lekciji I. 505, 509.), s nem ismeretlen a *ča*-nyelvterületen se (Rad CXXIV. 117, 118.). Mindezek a hangtani jelenségek, a melyeket szókészletbeliekkel meg lehetne szerezni, a mellett vallanak, hogy a cseh-tót és a szlovén nyelvterület valamikor érintkezett. Csak az a kérdés, hol érintkezett. A Duna folyam volt-e az a vonal, a hol a két nyelvnek a határa volt, vagy pedig szlovének, tehát délszlávok laktak-e a mai Nyitra-, Pozsonymegyében s ezen túl valahol Trencsénben volt-e a cseh-tót-szlovén nyelvhatár. Néhány helynévi bizonyíték a mellett tanúskodik, hogy Nyitra-, Pozsony-megyében tényleg volt szlovén, tehát délszláv lakosság is. Ez ellen azonban erősen küzd az az érv, hogy a Conversio Bagoariorum et Carantanorumban felsorolt szláv eredetű személyneveknek csaknem a fele nem dél-, hanem éjszaknyugati szláv (cseh-tót, Jag. Zur Ent. I. 87.).

A cseh-tót nyelv az óbolg. *g* helyén ma *h*-t mond; óbolg. *gora*, *noga* tótúl *hora*, *noha*. E hangtani változás körülbelül a XII. század végén és a XIII. század első felében történt (v. ö. Gebauer, Hist. ml. I. 456.). E tanítás szerint már most *Nógrád*, *Visegrád* régebbi magyar átvételek, mint pl. a nyitra-, túrócz- és trencsénmegyei *Podhragy*-ok (v. ö. Lipszky: Repertorium). A tótok a *Garam* folyót *Hron*-nak hívják, a mi lehetetlen volna, ha ők a szónak nem ismerték volna valamikor a **Gron*-formáját is. Ugyanez a viszony pl. *Galgóc* városa nevénél is, a mely már Anonymusnál is előfordúl; a tótok e város egyik utczáját ma is *Hlohov*-nak hívják (a városnak ma tótúl *Frašták*, *Fristák* a neve, a mi a XIV. század óta van így, v. ö. Tagányi, Nyitram. Közlöny VII. évf. 52. szám), a mi mind lehetetlen volna, ha a tótok nem ismerték volna e helynevek *g*-s alakját is. A hová a tótságot a XIV. század után telepítették, s a helynek *g*-s alakja volt, azt a tótok is *g*-vel mondják, a pestmegyei *Maglód* tótúl is *Maglód*, s e tótok *Gödöllő*-t *Gedelov*-nak hívják. — De magyar oklevelekből is kimutatható e $g > h$ hangváltozás. Így pl. Csánkinál a mai *Sztregova* 1487-ben Ztre*h*owa alakban is előfordul. A *Vág* folyó neve is tótúl *Vah* (germán eredete nem biztos), s mindez lehetetlen volna, ha e helynevek nem lettek volna meg a tótság nyelvében a XIII. század első fele előtt.

A $g > h$ hanváltozás világítása mellett tehát a tótság a XII. és XIII. század első felében okvetlen ott lakott, a hová e helynevek

utalják. De lehetetlen, hogy a tótság itt ne lakott volna szlovén törzsekkel. Ilyen bizonyítékok szintén a helynevekből meríthetők. Ilyenek a következők:

Nyitramegyében van egy falu, neve *Lancsár* (1262-ben *Kuerencher* = *Gerencsér* volt a neve, TAGÁNYI, Nyitram. Közl. VIII. évf. 16. szám), a mely annyit jelent, mint *Fazekas*falva. Mivel már most a fazekast csakis szlovénül és szerb-horvátúl hívják *ločar*-nak (óbolg.-ban скѫдѣльникъ v. ö. Zogr. Mar. Máté XXVII. 7, 10; Cod. Supr.-ben 295: грьньчарємъ, hazai vend *ilončár* és *lončár*, v. ö. KŮZMICS: Máté XXVII. 7, 10, Róm. IX. 21.) következik, hogy e helynév nem lehet tót. További bizonyítékúl szolgálhat még az is, hogy *Loncsár* helynevek a tótoknál nincsenek (v. ö. *Lončarsko* szelo, brdo, Zágráb-m., *Lončarica* Kőrös-Belovár-m., Pozsega-m., *Lončari* Lika-Krbava, Modrus-Fiume, *Lončarevići* Verőcze-m.); a vasmegyei *Loncsarevce* (mai magy. *Gerőháza*, régebbi magy. *Gerencseróc*) lakosai vendek és magyarok; CSÁNKI földrajzában nincs meg. Végül megemlítem, hogy Nyitra-m.-ben van egy *Gerencsés* helynév, a mely tótúl *Hrnčarovce* = Fazekasfalva, s a mely a zobori apátság 1113-i oklevelében *Grincha*, *Grinchar*-nak van írva (FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. oklev. 61.). Ugyanilyen szempont alá esik a trencsénmegyei *Ilava* is, ha jelentése «Agyagfalva».

Mai értelemben vett tót lakosság mellett bizonyíték továbbá a zobori apátság 1113. évi oklevele. Ez oklevélben annyi a helynév s olyan becsesek a mi kérdésünkre, hogy bizonyítékai elől el nem zárkózhatunk. Ez apátság oklevelében (v. ö. FEJÉRPATAKY, Kálmán király oklevelei 51. s köv. ll.) három adat vonja magára figyelmünket; az első «De villa *Crumba*», a második «cum villa illa *Zumboe*» és «in villa *Zumboe*», a harmadik «quedam aqua que vocatur *Dumbo*». E három adat közül *Crumba*, ma *Korompa*, tótúl *Krupa* a legbecsesebb. Becses azért, mert bizonyítja, hogy e területen a valamikor az összes szláv nyelvekben megvolt orrhangok (ѫ = *on*) tényleg megvoltak. [*Zumboe* = *Csombaj* és *Dumbo* valószínűleg *Dombó* (v. ö. Szerém vm. *Dombó* CSÁNKI II. 243, Valkó várm. u. o. 305. ma *Dombó* puszta, szláv *dǫbovъ*-ból: *dǫbъ* «tölgyfá»-tól) azért nem vonhatók e tárgyalásba, mert ma ismeretlen helyek, illetve pataknevek.] Ha igaz az, hogy *Korompa* = tót *Krupa* (t. i. *vies*) = *Kis*falu (v. ö. magy. *Nagy*falu és a t. *Vieska* = kis falu, a mely az 1113-i zobori oklevélben előfordúl), akkor itt egy kétségtelen ada-

tunk van arra, hogy Nyitra-, illetve Pozsonymegye területén az óbolg. ѫ = *on* orrhangnak megfelelő orrhangot (*krąpъ* parvus, Mikl. EtW.) valamikor tényleg ejtették. Ezen orrhang azonban nem bizonyítja azt, hogy a tótban a XII. században még orrhangot ejtettek. A tótok hívhatták e falut már a XII. században *Krupa*-nak (a tótban az óbolg. ѫ-nak *u* a megfelelője), s a magyarság vette át a szót a X. században, a mikor még itt ѫ lehetett a hang. Teljes lehetetlenség, hogy a tót egy magy. *Korompa* szón hajtson végre egy hangtani változást, a mely már a XI., XII. században a multé volt. Hogy e pozsonymegyei területen a IX—X. században élhettek még az orrhangok, azt a *Korompa* helynéven (e helynévre először VOLF GY. hívta fel a tudósok figyelmét) kívül bizonyítja *Svatopluk* neve is, a kit a pápai regeszták «gloriosus princeps *Sfentopulchus*»-nak (ellenben COSMAS [† 1125] *Zvatopluk*nak) neveznek (v. ö. JAGIĆ, Zur Ents. II. 39, orrhanggal Const. Porph. is). A lat. *Venceslaus* is bizonyítja, hogy a cseh nyelvben is meg voltak az orrhangok (v. ö. GEB., Hist. ml. I. 44, Slov. Pohl. XXII. 119; a horvát nyelv nasalismusára nézve v. ö. *Muncimir* adatot MARETIĆ, Gram. 17.).

E fejtegetéseimmel (főleg $g > h$ változással) valószínűvé tettem, hogy Moráviában mai értelemben vett tótok laktak, a kiknek nyelvhatára érintkezett a szlovénekkel. Ezek a szlovének azonban nemcsak Pannóniában laktak, hanem nyelvhatáruk átnyúlt a Duna balpartjára is, Moráviába.

Az a terület tehát, a hol CYRILL és METHOD működött, nyelvileg főleg szlovén nyelvű terület, de nem tagadható, hogy CYRILL és METHOD működési területén volt mai értelemben vett tót nyelv is (v. ö. a nyelvemlékek közt a Kijevi leveleket és a Prágai töredéket). Így magyarázható az a tény, hogy noha CYRILL és METHOD Morávіában és nem Pannoniában működött, a tőlük vagy tanítványaiktól származó nyelvemlékekben mégis sokkal több a szlovén nyom, mint a cseh-tót, pedig ha a Duna balpartja tiszta tót lett volna, a nyelvemlékek szókincsében több volna a helyi tót háttér.

Említettem már, hogy CYRILL és METHOD bizonyára nem üres kézzel jött hazánkba. Az ő feladatuk az Isten igéjének szláv nyelven való hirdetése volt, hogy ez által az itt levő kereszténységet a népben még inkább megszilárdítsák. Bizonyára hoztak magukkal néhány kész szláv fordítást. E feltevés helyessége mellett a pozitív tényeken kívül sok belső, lélektani ok szól, a melyeket a

térítések történetéből meríthetünk. Az orosz *Pravoslavnoje missionerskoje obščestvo* pl. úgy téríti a mi nyelvrokonainkat s a török fajú népeket, hogy a térítők kezébe adja a téritendők nyelvére lefordított Újtestámentomot, vagy legalább MÁTÉ evangéliumát s néhány legendát. SZT. ISTVÁN, a zürjének XIV. századi térítője zürjén nyelvre fordított vagy fordíttatott egyes liturgikus könyveket, s e munkájánál használt cyrill-betűk közé felvett zürjén írásjegyeket is (v. ö. KARSKIJ, Očerkъ slavj. kir. paleografii, Varsó 1901, 381. l.). CYRILL és METHOD is tehát bizonyára kész, Konstantinápolyban készitett szláv fordításokkal jött hazánkba, s a szláv nyelvtudomány megpróbálkozott annak a kérdésnek a megfejtésével is, hogy milyen fogalmazású lehetett a CYRILL és METHOD hozta fordítás.

A ma meglevő óbolgár nyelvemlékek alapján állithatjuk, hogy CYRILL és METHOD magukkal hozhattak egy lectionariumot az evangelistákból s néhány más, az isteni tisztelethez szükséges liturgikus könyvet, a melyekben zsoltárok, egyházi énekek és imák lehettek (JAGIĆ, Zur Entst. I. 17, 18.). Az óbolgár nyelvemlékek ez állítást megerősítik. A ma ismeretes 4 óbolgár evangéliumfordításból kettő evangeliarium (aprakos-evangelion), ezek az *Assemanovo evangjelje* és a *Savina kniga.* Mindkettőben a négy evangelistának nem teljes s nem is a szokott sorrendben megírt szövege található, hanem csak egyes válogatott, lectiós részek az evangelistákból, a melyek ünnepek, vasárnapok szerint vannak elrendezve. Ha már most az evangeliariumokat pl. a Cod. ASSEMANIS-t összehasonlítjuk a legrégibb orosz OSTROMIR-féle evangeliariummal, a két fordítás egyező részeiből következtethetjük, hogy a CYRILL-fordította lectionarium terjedelemre alig külömbözött az *Assemanov evangjelje*től (JAGIĆ, Zur Entst. I. 18.). Az óbolgár evangélium-fordítások közt azonban van két teljes u. n. tetraevangelion is. E két teljes evangélium-fordításról (Codex *Zographensis* és Codex *Marianus)* ki van mutatva, hogy azokat a részeket, a melyek már a CYRILL-féle lectionariumban le voltak fordítva, az új, teljes fordításba egyszerűen beillesztették (v. ö. JAGIĆ, u. o.).

A meglévő óbolgár nyelvemlékekből tehát egészen biztosan következtethetjük, hogy a két testvér hazánkba görögből fordított szláv evangéliumi részeket hozott. E nyelvemlékek közt a legrégibb fogalmazást az *Assemanov evangelistar* tartotta fenn; a mi a fordítások nyelvét illeti, hangtanilag a legtisztább a *Zographos*

tetraevangelion. Mivel ez evangéliumfordítások mai kéziratai mind a X. és XI. századból való másolatok, helyi hátterű kifejezéseket lehet bennük kimutatni; így pl. a Codex *Marianus* határozottan horvát ember másolása.

JAGIĆ azt mondja, hogy hasonló lectionariumot hozhatott a két testvér az apostolok cselekedetei és írásaiból is. Óbolgár apostolus vagy apostolarion azonban nem maradt ránk. Van ugyan óbolg. nyelvemlékben, az Euchologium Sinaiticumban, (kiadás 127. l.) Pál ap. I. lev. Kor. XI. 29. verséből egy idézet (Euch. sin. 127: **аще кто прнемлетъ тѣло божне, і кръвь недостоенъ сы, то грѣхъ себѣ прнемлетъ, не расматрѣюн тѣла господьнѣ**; e rész az *Ochridai* és a *Šišatovaci* apost.-tól külömbözik), de ez még épp úgy nem bizonyíthatja, hogy volt óbolgár lectionarium az apostolok cselekedetei és írásaiból, mint nem bizonyítják azok az ótestámentomi idézetek a hazai szlovén *Vöre krsztsánszke krátki návuk* (Halle 1754) czímű könyvben, hogy lenne hazai szlovén Ótestámentom, mert tudvalevőleg ma sincs hazai szlovén Ótestámentom. Mindazonáltal közvetve, főleg ha tekintetbe veszszük a Cod. Supr. idézeteit (v. ö. VONDRÁK, Sitzungsber. CXII.), mégis bebizonyíthatjuk, hogy volt a két testvérnek apostolarionja is. A máig ismert apostolusok vagy apostolarionok mind az egyházi szláv nyelv valamely redactiójához tartoznak. Ilyen apostolusok a XII—XIII. századi *Mihanović*-féle (szerb szerkesztésű), a *Šišatovaci* (szerb), *Grškovič*-féle apostol (szerb: bosnyák), *Belgrádi* (14. száz., JAGIĆ, Zur Ents. I. 67.), *Slěpčanskij-*, *Makedonskij-*, *Ochridskij* (középbolgár szerk., SOBOLEVSKIJ, Drev. c. sl. j. 18), Apostolus *Christinopolitanus* (JAGIĆ, Zur Ents. I, 56.) stb. (v. ö. MIKL. Lex. pal., források jegyzéke). E nyelvemlekek vizsgálata a bennük lerakott szókincs történeti fejlődése alapján (AMPHILOCHIUS, VOSKRESENSKIJ) valószínűvé tette azt a feltevést, hogy egyes részletek az apostolusból le lehettek fordítva CYRILL és METHOD korában (v. ö. JAGIĆ, Zur Ent. II. 61.), az egész apostolus azonban nem volt lefordítva.

Az evangéliumi és az apostolusból vett lectiókon kívül magukkal hozhattak CYRILL és METHOD az istentisztelethez szükséges más kész szláv fordításokat is. Ilyen fordítások lehettek: szemelvények a zsoltárokból. A ma meglevő óbolgár zsoltárfordítások: a *Psalterium Sinaiticum* és a *Psalterium Slucense* (az *Euch. Sin.*-ban benn van a 4, 12, 24, 37, 53. zsolt.). Hogy azonban a zsoltárok

közül melyek a Cyrill és Methodtól magukkal hozott darabok, felette nehéz megmondani. A ma meglevő csaknem teljes zsoltárfordítás a *Psalterium Sinaiticum*. Erről az óbolgár zsoltárfordításról azonban kimutatták, hogy egyes részei görögből, mások meg latinból való fordítások (v. ö. Jagić, Zur Ent. II. 51, 52.). E fontos tényt Valavec mutatta ki (Rad 98, 5, 6.), s támaszkodott arra, hogy sokszor, mikor a görögben infinitivus, a latinban pedig *ut*, vagy *ne* kötőszós mellékmondat áll, a Psalt. Sin.-ban az *ut* van a szláv *da* kötőszóval lefordítva (v. ö. pl. a CXVIII. zsolt. 173. vers: γενέσθω ἡ χείρ σου τοῦ σῶσαί με = fiat manus tua ut salvet me = бѫди рѫка твоѣ, да сънасетъ мѩ, ellenben ugyanazon zsoltár 95. verse: me expectaverunt peccatores, ut perderent me, Apor-k.: Vartanak engemet bůnősők hog el veztenek engemet, Psalt. sin.: мене жидѫтъ грѣшьници погоубити мѩ, tehát itt infinitivus áll, görögből fordítva s e rész régibb a latinból fordítottnál). Más tényekkel összekapcsolva e tudásunkat mi határozottan mondhatjuk, hogy Cyrill itt, hazánkban folytatta a zsoltárfordítást a latinból.

Az istentisztelethez s egyéb alkalmakra szükséges imákat foglal magában az *Euchologium Sinaiticum* óbolgár nyelvemlék. Bizonyos, hogy e fordítások nem a Cyrill munkája, de kétségtelen, hogy egyes részek benne Cyrill és Method korabeli fordítások. Mellőzöm itt e fordítás evangélium-idézeteit, a milyen a Máté XXII. 2—14. (Geitler kiadása 196, 197. l.), a mely fordítás teljesen egy a Zographos-, Marianus- s a mi a legfontosabb az Asseman-féle evangélium Máté XXII. 2—14. lectiójával, csak azt emelem ki, hogy e nyelvemlék egyes darabjait határozottan hazánkban fordították. Az Euch. sin. egy imája ugyanis összefügg a róm. kath. szertartáshoz készült ószlovén *Freisingeni nyelvemlékek* egyik darabjával. A *Freisingeni nyelvemlékek* és az *Euch. sin.*-nak ezen imája a Szt. Emmeram-féle ófelnémet imának a fordítása, a mint azt Vondrák bebizonyította (v. ö. Vondrák, Frisinské památky, 12, Jagić, Zur Ent. I. 18. és a két szöveget párhuzamosan Vondrák, Altkirch. gr. 360—362.). Ez az ófelnémetből való fordítás pedig csak ott történhetett, a hol az ófelnémet papság működött, tehát hazánk területén. Nem hallgathatom el itt sem, hogy ugyancsak az ószlovén *Freisingeni nyelvemlékek* egy másik darabja szoros összefüggésben van Szent Kelemen egyik homiliájának szláv for-

dításával (v. ö. VONDRÁK, Fris. pam. 62, SREZNEVSKIJ, Svjedjenija i zamjetki, XXVI.).

Van még legendákat, homiliákat tartalmazó két óbolgár nyelvemlék, a melyek szövegükben, de nem terjedelmükben egyeznek. E két emlékről, a Codex Supraslienisisről és a Glag. Clozianusról részletesen szólok a nyelvemlékek felsorolásánál, a források közt.

E fejtegetésekkel már most valószínűvé tettem azt a ma már mindinkább tért hódító nézetet, hogy CYRILL és METHOD kész fordításokkal jöttek hazánkba, a mely fordítások az óbolgár nyelvemlékek közt ma is meg vannak s hogy azok közt a szlávok közt, a hol ezt a szláv nyelvű térítést végezték, találtak keresztény szláv népeket. Hogy ez a CYRILL es METHOD-féle nyelv, a melyet én következetesen óbolgárnak nevezek, ott a néptől nem beszélt nyelv volt, kétségtelen. S ezen senki nem ütközhetik meg, ha tekintetbe veszi, hogy a magyarországi lutheránus tótoknál ma is cseh a prédikáczió s az ének nyelve, anélkül, hogy ez a megértésben valami zavart okozna. Vannak kifejezések, a melyeket a tót csakis a templomban használ, de közönséges beszédben vagy más (tót) hangalakban mondja, vagy más szót használ. *Buh* az «isten» neve az énekben, de *boh* a beszélgetésben, *rka* (cs. *řka)* a «mondta» az evangéliumban, de *vravel* stb. a közönséges beszédben. Így egy templomi énekléskor tett megfigyelésem szerint az illetők a *lidem, zemrelo, vitr, kdo, každému* szavakat mondták, holott egymással való beszélgetésükben c s a k i s a *ľuďom, zomrelo, vetor, kto, každimu* szavakat használják. S hasonlót lehet állítani az egyházi szláv nyelvről az oroszoknál, bolgároknál, szerbeknél, horvátoknál; különösen ez utóbbiaknál tanúlságos az egyházi szláv nyelv, mert ezek katholikusok s egyházi nyelvük alapja a CYRILL és METHOD-féle óbolgár. Más, de rokon nyelven tehát igen is hirdethető az Isten igéje. Hogy aztán hazánkban milyen volt a IX. századi szláv nyelv, arra azzal feleltem, hogy itt Pannóniában és Moráviában más, mint mai értelemben vett szlovén és tót nyelv nem volt a népi beszélt nyelv. Csakhogy én a szlovénség lakóhelyeit nem a Dunával határoltam. Részletesen erről egyébiránt a helyneveknél szólok.

Ha tehát az óbolgár nyelvemlékek szókészletét összehasonlítom a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaival abban a szellemben, a mint azt JAGIĆ (Zur Entst. II. 75, 76.) tette az óbolgár

nyelvemlékek szókészletének összehasonlító alapon való tárgyalásánál, akkor kutatásaim alapjáúl azt a nyelvet veszem, a melyen Cyrill és Method hazánkban az Isten igéjét hirdették. S hogy e területen a nyelvi hatás kölcsönös volt, azt sok tény bizonyítja. Óbolgár nyomok mutathatók ki az ószlovén, kath. szertartású Freisingeni nyelvemlékeken (v. ö. Vondrák, Frisinské památky 11.), továbbá a cseh nyelv történeti szókészletében (v. ö. Vondrák, Die Spuren der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung in der altböhmischen Literatur, a bécsi akad. Sitzungsber. 129, Abhandlung X.). Viszont az óbolgár nyelvemlékek mai alakján kimutathatók a pannoniai nyomok, a milyenek voltak a *muditi, jędro, rěsьnota, spyti, klepьcь* stb. bizonyításaim. A magyar szavak tárgyalásánál részletesen látni fogjuk, hogy a Cyrill és Method-féle keresztény terminológia itt, hazánkban gyarapodott, s az elűzött tanítványok az idevaló helyi keresztény terminológiának nem egy szavát vitték be az egyházi szláv nyelv szókészletébe.

Mielőtt már most forrásaimat részletesen ismertetném, meg kell említenem, hogy a fordítások közt nem tettem említést az Ótestámentomról. Vannak itt-ott felcsillanó bizonyítékok arra, hogy e részből is lettek volna Cyrillnek és Methodnak kész fordított lectiói (Jagić, Zur Ent. I. 46, II. 70, 71; Cod. Supr. idézetei), de általában e részben a bizonyítások még nagyon a kezdet kezdetén állanak. Egyes ótestamentomi könyvek, a milyen pl. Józsue könyve, határozottan újabb fordítások (v. ö. Jagić, II. 75.). Az olyan kifejezések meg, a milyen pl. a Grigorovič-féle Parimejnik (kiadta egy részét Brandt R.: Grigorovičev parimejnik, Moskva 1894, vypusk 1, 2, másik részét Lavrov, Obzor) *alpa* szava (v. ö. Ján. ev. XX. 12: Münch.-k.: *albacban*, Jord.-k.: feyer rwhaban, Cod. Zogr. въ бѣлахъ, Supr.: 155, 171: въ бѣлахъ ризахъ), azt látszik bizonyítani, hogy e részekben is vannak latinból való fordítások (v. ö. Jagić, Zur Ent. II. 73.). Az egész biblia nem is volt lefordítva egyházi szláv nyelvre egész a XV. század végéig. Gennadius (1484—1504) novgorodi metropolita a XV. században összekutatta az orosz kolostorokat, hogy egy teljes egyházi szláv bibliát állítson össze, de fáradozása meddő maradt. Sok részt le kellett fordíttatnia latinból a Vulgata alapján (1499) és e latin részek kerültek bele az első nyomtatott egyházi szláv u. n. *Ostrogi* bibliába (1581; v. ö. Jagić, Zur Entst. I. 45.). Nikon, Nagy Péter, s végül Erzsébet czárnő (1751) azok a nevek, a melyekhez a továbbiakban a teljes bibliafordítás dicsősége fűződik (lásd a források közt: Újkori bibliafordítások). Az Erzsébet-féle bibliában hangsúlylyal van megjelölve minden szó, s e hangsúlyozás, mivel eltér az orosz népnyelvi hangsúlyozástól, valószínűen a délszlávok téritette oroszsághoz vitt nyelv maradéka.

Melich János.

Fonétikus írás a finn-ugor nyelvek számára.

I.

A *Finnisch-ugrische Forschungen* megindulása a legkedvezőbb alkalom, hogy a finn-ugor nyelvek számára egységes írásmódot honosítson meg s az eddigi zavar helyébe biztos megállapodás jöjjön létre. A kik eddigelé egy-egy finn-ugor nyelv leírásával foglalkoztak, elődeik írásmódját fogadták el, s azon változtattak egyet-mást szükség szerint. Minthogy azonban mindíg szükség volt némi változtatásra, minden egyes új kiadvány legalább egy-két új jelölésmóddal, új alakú betűvel kedveskedett olvasóinak s ma már annyira jutottunk, hogy a legtarkább s legingadozóbb írásmóddal kell küzdenie annak, a ki a finn-ugor nyelveket nem csak szemével akarja ismerni. Az ötletszerűen bővülő írásmódot még megnehezíti a hangok értékének határozatlansága, mert ha azt halljuk, hogy valamely hang *a* és *ä*, *u* és *ü* vagy *s* és *š* közé esik, még semmit sem tudunk az illető hangról. Egyes kutatóktól nem is várhattuk, hogy egyszerre szakítsanak az eddigi írásmódokkal és véget vessenek az ingadozó tarkaságnak, legfölebb azt óhajtottuk volna, hogy a hangok képzésének pontos leírásával biztos értéket adjanak az egyes hangjeleknek, s egymáshoz közeledve legalább egyöntetűségre törekedjenek. A zavart még növelte az a körülmény is, hogy a hangok jelölésének egész más rendszere honosodott meg a finn és svéd kutatók között, mint a melyet a magyarok követtek. Nálunk Budenz állapított meg egy jelölésmódot, mely azóta sok új jellel bővült. Budenz külföldi nyelvészektől (Rask, Lepsius) vette át jeleinek nagy részét, s mivel jelölésmódja nem volt rendszeres és nem alapult a hangok elemzésén, követői ötlet- és alkalomszerűen bővítették és változtatták. Az újabb finn és svéd kutatók jelölésmódjukban Lundell és Storm fonétikus írásaira támaszkodtak s onnan vettek át sok jelt. E mellett gyakran jelent meg egy-egy finn-ugor nyelvű szöveg orosz átírással is.

Természetes tehát, hogy midőn a finn nyelvészek egy új, s a kül-

földi szaktudósokhoz is szóló folyóirat megalapítását tervezték, első gondjuk volt, hogy egységes írásmódot állapítsanak meg az összes finn-ugor nyelvek számára. 1892 őszén kezdettek erről tanácskozni; a tárgyalásban részt vettek: SETÄLÄ, MIKKOLA, PAASONEN, WICHMANN és WIKLUND, s együttesen állapították meg az új írásmód fő elveit s a használandó új jeleket. E tárgyalások és megállapodások alapján mutatja be SETÄLÄ ezt az új átírásmódot a FUF. 1. füzetében.

A fonétikai irodalomban használatos fonétikus írások, melyeknek száma elég nagy, vagy egészen új jegyekkel próbálják az egyes hangokat jelölni, mint a BELL-SWEET-féle *Visible Speech*, BRÜCKE írásmódja, s nálunk legújabban DUNAY F. *Átíró hangrajza*; vagy pedig a latin betűket veszik alapul s az egyes betűk alakjának változtatásával, más betűk felhasználásával gyarapítják a jegyeket. Ilyen a legtöbb fonétikus írás, mint pl. a most már legelterjedtebb PASSY-féle, melyet a *Maitre phonétique* cz. folyóiraton kívül sok könyvben is használnak, s ilyen a FUF. átírása is. Az egyes hangok pontos jelzésére, s minden egyes különbség feltüntetésére mindenesetre alkalmasabbak az új jegyek, csakhogy a tapasztalat bebizonyította, hogy az ilyen egészen új átírás elterjedésre nem számíthat. A *Visible Speech* a legtökéletesebb fonétikus írás s BELL-en kívül még is csak SWEET használja, s az ő szövegeit is egy-két fonétikuson kívül senki sem olvassa. Tehát csak helyeselhetjük, hogy SETÄLÄ és társai a latin betűket fogadták el átírásuk alapjául. Nem fogadtak ugyan el változatlanul egy már használatban levő fonétikus írást, hanem azért tekintettel voltak az eddigi írásmódokra; főleg TECHMER-re támaszkodtak, a ki az ő folyóirata számára (*Internationale Zeitschrift für allg. Sprachwissenschaft*) elég pontos írásmódot állapított meg. (L. az id. folyóirat I. és IV. kötetében).

SETÄLÄ javaslata kétféle írásmódról szól. Az első a pontos, fonétikus átírás (*feinere transskription, lautschrift*), a másik a nagyolt átírás (*gröbere transskription, bezw. citatschrift*). E két írásmód között nem az a különbség, mint SWEET kétféle írásmódja, a *Broad* és *Narrow-Romic* között, hogy az egyik pontosabb és részletezőbb, míg a másik csak a nagyobb, szembetünőbb különbségeket veszi figyelembe. E javaslatok közűl fonétikus írásnak csak az elsőt nevezhetjük, míg a másik jelölésmód egyszerűen megalkuvás a mai viszonyokkal, a mennyiben a szerkesztők sokszor kénytelenek az eddigi írásmódot elfogadni, az irodalmilag is művelt nyelvekben pedig kénytelenek a szöveget a hagyományos írásmóddal idézni. E kétféle átírás a betűk alakjában is különbözik egymástól. A pontos fonétikus átírást *dült betű* jelöli, míg a hagyományos írásmóddal közölt idézeteket kövér álló betűkkel szedetik. A megkülönböztetés helyes, csakhogy ezek a kövér betűk nagyon kirínak a szövegből

s példák, idézetek jelölésére éppen nem alkalmasak. Erre a czélra sokkal szerényebb külsejű betűket kellene választani.

A fonétikus átírás alapelvei a következők:

«1. Az átírás praktikus módon tudományos czélokat szolgáljon. Tehát a beszélt nyelvet oly pontosan jelölje, a mennyire csak lehet, még pedig oly módon, hogy a pontosság foka mindíg megfeleljen a tárgyalás czéljának.» Ez az elv helyes, csakhogy alkalmazásában arra kell ügyelni, hogy a lehető legnagyobb pontosságtól csak akkor térjen el a közlő, ha a nem egészen pontos jelölés zavart nem okoz. Hangtani tárgyalás közben a legaprólékosabb részletekre is figyelni kell; egyes szavakat, nyelvtani alakokat idézve szintén pontos jelölésre kell törekedni. Nagyobb szövegközlésekben már egyszerűsíthetjük a jelölést a mellékjelek elhagyásával; csakhogy a közlés elején ekkor is pontosan meg kell határozni minden egyes jel hangértékét. Ezen az alapon lehetne ezt az új írásmódot, melynek rendszerében a legpontosabb hangjelölésre is alkalmasnak kell lennie, az egyes nyelvek hangalaki viszonyaihoz alkalmazva egyszerűsíteni. Hangtani fejtegetések és összehasonlító tárgyalások közben a pontos átírást (*feinere transskription*) kell alkalmazni, e mellett minden egyes nyelv külön szövegközlései számára ki kell dolgozni oly egyszerűsített átírást, mely könnyűvé teszi az olvasást a nélkül, hogy a hangalak világos feltüntetésének rovására volna. Ezt nevezném azután nagyolt átírásnak (*gröbere transskription*), míg a mit SETÄLÄ most ennek nevez, az egyszerűen *citatenschrift*.

«2. A fonétikus átírásnak az egyes hangokat kell megjelölnie s ha szükséges a hang erősségének, magasságának és időtartamának viszonylagos fokát is. A kapcsoló hangok (*Lautübergänge*) csak akkor jelölendők, ha az átmenet nem a legrövidebb úton, nem a legkisebb erőfeszítéssel s nem a legrövidebb idő alatt történik.»

«3. Minden egyes hang jelölésére állandóan csakis egy betű szolgáljon.» Tehát a kettős mássalhangzókat két betűvel jelölik: *c, č, ʒ* helyett: *ts, tš* vagy *tś, dz*.

«4. Minden egyes betű vagy jel csakis egy czélra szolgáljon.» Ez igen fontos elv. A mi jelölésmódjainknak ép az volt a főhibájuk, hogy a betűk mellett használt jeleknek (betű alá vagy fölé tett pont, karika) különböző s egymástól gyakran egészen eltérő jelentésük volt.

5. Az átírásra a latin kis betűk szolgálnak, s a szövegben mindig dült betűvel szedendők. Mivel a latin betűk az összes hangok jelölésére nem elégségesek, a többi jelt vagy más írásrendszerből veszik, vagy pedig a latin betűk megfordításával, megcsonkításával, mellékjelek használatával jutnak új betűkhöz.

A latin írásból átvett betűk a következők: *a ä b d e f g h i j k l*

m n o ö p r s t u ü v z. Ezek közűl az *a* az olasz vagy német nyilt rövid *a*-t jelenti; az *ä* az egészen nyilt *e*; az *s* a magyar *sz*; a többi jel körülbelül megfelel a magyar hangértéknek.

Más betűsorból vett jelek:

1. a nagy betű (*Kapitälchen*) a zönge hiányát jelöli az illető hangban (tehát ú. n. zöngétlen mediát), pl. B, M, Z zönge nélküli *b*, *m*, *z*-t jelöl.

2. görög betűk: *β* zöngés bilabialis spirans,
φ ugyanaz zönge nélkül,
δ zöngés interdentalis spirans (angol lágy *th*),
ϑ ugyanaz zönge nélkül (angol kemény *th*),
γ zöngés mediopalatalis spirans,
χ ugyanaz zönge nélkül (német *ach*).

Minthogy a görög nagy betűket nem használják az átírásban, nem is jelölhetők meg e spiransoknak zöngétlen mediái. Egyéb okból is jobb volna a zöngés hangoknak zöngétlen változatát nem külön alakú betűvel, hanem mellékjellel különböztetni meg, pl. a betű alá tett vonással: *b̲*, *d̲* s ez esetben a nagy betűk más czélra volnának használhatók.

A görög betűk közűl használják még a következőket:
ε nyilt *e*.
α a lapp *a* jelölésére.
ω a svéd zárt *o* ebben *bo*, *ro*.
ρ uvularis *r*.
η a gutturalis hang (= *ŋ*); zönge nélkül: Ӈ.
ψ a labialis rezgőhang; zönge nélkül: *Ψ*.

3. Más betűrendszerekből vett jelek:
orosz л a gutturalis *l*.
« я rezgés nélküli *r*.
š, *ž* magyar *s*, *zs*.
ᵲ alveolaris *r* egyetlen rezdülettel.
å magyar *a*.
s közös jele egy meg nem határozható magánhangzónak.
8 közös jele egy magashangú magánhangzónak.
8̈ « « egy mélyhangú magánhangzónak.

Egyes betűket megfordítva a következő jelekhez jutottak: *ɯ* a svéd és norvég *u* ebben *hus* (= *ü̦*) a megfordított *ɩ*, *ə*, *ʌ* tökéletlenül képzett magánhangzót jelöl; az *ɔ* pedig közös jele a zöngétlen magánhangzóknak.

A betű megcsonkításával (*ɑ*, *ö*) jutottak a nyiltabb *o*, *ö* jelöléséhez. Az új jelek alkotásának ezt a módját nem helyeselhetjük; az ilyen csonka betű nem szép, az olvasást zavarja, s mivel a többi betű is könnyen elkop-

hatik, egyéb zavart is okozhat. E helyett a nyiltabb *o*, *ö* jelölésére az *ɔ*, *ɔ̈* jelet ajánlanám, mely úgyis felszabadul, ha a magánhangzó zöngétlen változatának jelölésére más jel szolgál.

Az egyes betűkön kívül az átírásban még a következő jelek fordulnak elő: ʾ jelenti a laryngalis explosivát, valamint az erős hangkapcsot (fester ein- und absatz). A ʿ jel a hehezetes hangkapcsot s a hehezetes mássalhangzókat (*k*ʿ, *t*ʿ, *p*ʿ) jelöli.

A betűk alatt vagy fölött használt mellékjelek a következők:

1. ↓ jelöli a belélegzés közben képzett hangot, pl. *i̯*↓*ā*↓ = ja. E jelt alkalmasabb volna a betű elé tenni, hogy már előre figyeljünk a belélegzésre, pl. ↓*s* jelent egy belélegzés közben képzett *sz* hangot. Ha egész szót ejtenek belélegzés közben, nem szükséges minden egyes hang mellé oda tenni a jelet, ilyenkor azt ajánlanám, hogy előre tegyük a belélegzés jelét s az egész szót, a mire vonatkozik, szegletes rekeszbe foglaljuk; tehát a belélegzés közben ejtett *ja* így írandó: ↓[*i̯ā*].

2. ← jelöli a csettentő hangot, pl. *p*←. A táblázat csak három csettentő hangot ismer, pedig képezhetjük a szájpadlás bármely részén, tehát lehetséges interdentalis, cacuminalis stb. csettentő hang is.

3. ˛ a betű alatt a nasalis ejtést jelöli; pl. *ą*, *l̨* = orrhangú *a*, *l*.

4. A betű alá tett ˂ a szokottnál hátrább, ˃ pedig a szokottnál előrébb történő képzésmódot jelent.

5. A betű alá tett ˎ a szokottnál nyiltabb, ˄ pedig a szokottnál zártabb képzésmódot jelent. E jelek használatával is feleslegessé válhatik a megcsonkított *ɔ* betű. A zártabb képzés jelölésére megengedhetőnek tartják a betű fölé tett pontot is (*ȯ*, *ė*), csakhogy ez felesleges, és sérti azt az elvet, hogy egy működés jelölésére csakis egy jel szolgáljon.

6. A betű fölé vagy jobbra mellé tett ′ a jésítést (*palatalisierung oder mouillierung*) jelöli: *ń*, *ŕ*, *ś*, *ṕ*, *v́*, *d́*, *ĺ*, *t́*. E jel alkalmazása is sérti a felállított elveket. A *d́*, *t́*, *ń*, ill. *ǵ*, *ḱ*, *ŋ́* (a magyar *gy*, *ty*, *ny*) egyszerű mássalhangzók, tehát ezeken a palatalis képzésmódot jelölheti ilyen mellékjel. Azonban a *ṕ*, *v́*, *ḿ* diphthongusok, tehát ezeket nem szabad ugyanígy jelölni.

7. A betű alá tett ˬ a nyelv és az ajkak visszahuzását jelenti; pl. *e̯* = észt *õ*, *i̯* az orosz ы-hez hasonló hang.

8. a betű alá tett pont a kakuminális képzést jelenti: *ṭ*, *ḍ*, *ṣ*, *ẓ*.

Ez elvek alapján állította össze SETÄLÄ a mássalhangzók és a magánhangzók táblázatát, mindkettőben TECHMER rendszerét véve alapul. E két táblázatot változatlanul közlöm s ezekhez fűzöm az átírásra vonatkozó többi megjegyzésemet. A mássalhangzók táblázatán csak annyi változtatás történt, hogy az egyes sorokat számokkal láttam el, mert így könnyebben hivatkozhatunk reájuk tárgyalás közben.

a. Die konsonanten (mundengeschlusslaute).

			Schluss-	Enge-	Seiten-	Zitter-	Nasen-	Schnalzlaute
Labiale	bilabiale	1	p B b	φ β		Ψ ψ	M m	p← b←
	dentilabiale	2	p˂ B˂ b˂	f v			M˂ m˂	
	mouillierte labiale	3	p′ B′ b′	f′ v′			Ḿ ḿ	
Dentale	post-(inter-)dentale	4	t˃ D˃ d˃	ϑ δ s˃ Z˃ z˃	L˃ l˃		N˃ n˃	
	alveolare	5	t D d	я s Z z š ž	L l	R r ɤ	N n	t← d←
	postalveolare	6	t˂ D˂ d˂	s˂ Z˂ z˂ š˂ ž˂	L˂ l˂	R˂ r˂	N˂ n˂	
	kakuminale	7	ṭ Ḍ ḍ	ṣ̌ ẓ̌	Ḷ ḷ		Ṇ ṇ	
	dentipalatale (mouillierte)	8	ť D′ ď	ś Ź ź š́ ž́		Ŕ ŕ	Ń ń	
Palatale	präpalatale (mouillierte, bezw. anteriores)	9	ḱ G′ ǵ	χ́ j (=γ́)			Ŋ́ ŋ́	
	präpalatale (posteriores)	10	ḳ G˃ g˃	χ˃ γ˃			Ŋ˃ ŋ˃	
	mediopalatale	11	k G g	χ γ			Ŋ ŋ	k← g←
	postpalatale	12	ḳ G˂ g˂	χ˂ γ˂	(ɪ=l̤)		Ŋ˂ ŋ˂	
	uvulare	13				P ρ		
Laryngale	.. ..	14	ʼ ʻ	ʻ h				

b. Die vokale (mundöffnungslaute)

(Vgl. Techmer, Internationale Zeitschrift IV, 116.).

Die zunge

zurückgezogen 1	2	3	4		vorwärts 4	3	2	1	Die lippen
i̇̆							i̇˂	i i̇ i˃	1 zurückgezogen
	ė̆ ĕ					e˂	e ė e˃		2
		ε̆				ε			3
			a		ȧ ä				4
	(ɿ)	(ə̂)	(ɒ)	a a˃		(ə)	(ɿ)		
			å		ä$_o$				4 vorwärts mit rundung
		ɔ ɔ				ɔ̈ ɔ̈			3
	o o ȯ						ö ö˄		2
ɷ u u˃ u̇							ɯ	ü ü˄	1

Bemerkung. Die ziffern bezeichnen die relative grösse der artikulationsöffnung: 1 = Techmer's apertura minima, 2 = a. minor, 3 = a. major, 4. = a. maxima.*)

Techmer mássalhangzó-táblázata (I. Z. IV. k. 117.) a képzés módjának legpontosabb elemzésén alapszik, s egy általános fonétikus írás megalkotására a legalkalmasabb, s ha Setälä a megállapított elveket követve, ezt a rendszert veszi alapul, a finn-ugor nyelvek feljegyzésére

*) A jobboldali *o* és *ɔ* sajtóhiba *ǫ* és *ɔ̨* helyett.

minden tekintetben alkalmas írásmódot állapíthatott volna meg. Csakhogy az ő rendszere több tekintetben eltér TECHMER-étől s inkább az Int. Ztschr. I. kötetében közölt táblázathoz hasonlít, melynek tökéletlenségét maga TECHMER is elismeri. A rendszer kibővítésére és teljesebbé tételére ép az a dolgozat szolgált alkalmul, melyben a magyar nyelv hangrendszerét ismertettem az Int. Ztschr. IV. kötetében. Az első kötet táblázata a magyar hangok képzésének bemutatására sem volt eléggséges, annál kevésbbé használható az összes finn-ugor nyelvek hangjainak feltüntetésére.

E rendszernek egyik hibája, hogy a dentalis és palatalis hangokat osztályozva, csakis a képzés helyét veszi figyelembe s mellőzi a nyelv alakjának különbségét, pedig a fogaktól kezdve egész a szájpadlás középéig mindenütt kétfélekép képezhetjük a mássalhangzókat: a nyelv hátával vagy a nyelv hegyével. Mivel a rendszerben S. mellőzte e különbség figyelembe vételét, egy sorba kerülnek egymás mellé a különféle *s*, *z* és *š*, *ž* hangok. Másrészt meg nem jut hely a *cs*, *ds* diphthongusok első része, a palatalis *t*, *d* számára.

A rendszernek másik hiánya, hogy az egész szájpadláson képzett mássalhangzókat csak két főcsoportba osztja: az egyik csoport a 4—8. sorig terjed (*dentale*) s ezeket *t*, *d*, *s*, *z* stb. betűkkel jelölik; a másik csoport a 9—12. sorig terjed (*palatale*) s ezeknek jelölésére szolgálnak a *k*, *g*, *χ*, *γ* betűk. Igaz ugyan, hogy a szájpadlás a felső foghústól a lágy íny határáig egységes, összefüggő terület, csakhogy az ezen a területen képzett mássalhangzók, ha akusztikai hatásukra figyelünk, három csoportra oszlanak: az egyik a *t*, *d*, *sz*, *z*, a másik a *ty*, *gy*, *j*, a harmadik a *k*, *g*, *χ*, *γ*-féle hangok; vagyis a dentalis, palatalis és úgy nevezett gutturalis hangok sora. E három csoportot egy tudományos alapon nyugvó fonétikus írásban meg kell egymástól különböztetni, s jelölésükre háromféle betűsort kell használni. Ezt megtette TECHMER is, a ki a középső csoport számára a nagy betűket használja: T, D, N, S, Z; s e három fő csoportot megtaláljuk PASSY fonétikus írásában és SWEET hangjelölésében is. E fontos különbség elhanyagolása okozza, hogy nehéz megtalálni e táblázatban a magyar palatalis hangok sorát. Minthogy a *j* a 9-ik sorban van, ott kell keresnünk a *ty*, *gy*, *ny* hangok jelét is; tehát e hangokat *ḱ ǵ ŋ́* betűkkel jelölik, s ha következetesek akarunk maradni, a

j hang jele is *ý* volna. Ez nagyon kényelmetlen és zavaró jelölés: úgy hogy ha külön betű nem jut e palatalis mássalhangzók számára és mellékjelre szorulnak, inkább a dentalis sorhoz kellene őket csatolni. S e jelölésmódból még az a különösség is következik, hogy kétféle betűvel jelöljük a 8-ik és 9-ik sor hangjait, a jésített dentipalatalis (*ť ď*) és præpalatalis (*ḱ ǵ*) hangokat, pedig akusztikai hatás tekintetében sokkal közelebb állanak egymáshoz, mint a szomszédos hangokhoz, akár a *t d*, akár a *k g* sorok felé haladunk.

A jésített (*mouilliert*) mássalhangzók elemzésével S. táblázatának még egy szembeötlő hibájához jutottunk. Már említettük, hogy a betű fölé vagy mellé tett vonás ' a jésítést (*mouillierung oder palatalisierung*) jelöli. A *mouillierung* szó a fonétikus irodalomban kétféle jelentéssel használatos. Jelenti néha a palatalis képzést, vagyis a magyar *gy ty ny* hangok sorát; ezeket, mivel egyszerű mássalhangzók, külön betűvel vagy legfölebb mellékjellel kell jelölnünk. Azonban a jésítés műszót igazi és helyes értelemben akkor használjuk, ha két képzésmód egyesítését jelenti; azt t. i. hogy bármely mássalhangzó képzésével vagy egyidejűleg, vagy azt rögtön követve, a *j* hang átmeneti kapcsát képezzük. E hangokat tehát az alapelvek 3. pontja értelmében egy jegygyel nem szabad jelölni. A *ṕ b' f' v́ ḿ* betűk sora teljesen kihagyandó a táblázatból, s az átírásban így jelölendők: *pⁱ bⁱ fⁱ vⁱ mⁱ*. Ezzel a hangkapocscsal azután pontosan megjelölhetjük bármely mássalhangzónak jésített alakját. Mert különös az is, hogy mért jutott csak a jésített ajakhangok számára külön sor a táblázatban. A *t' d'* vagy *ḱ ǵ* ugyanis a magyar *ty gy*-t jelöli, tehát hogyan jelölendő akkor a jésített *t d* vagy *k g*? S a táblázatból azt sem tudjuk meg, vajjon a *ś ź š́ ž́* betűk egyszerű palatalis képzést jelentenek-e, vagy pedig jésített mássalhangzót (*sⁱ, zⁱ*).

E bíráló megjegyzések után, hogy fejtegetéseimnek ne csak negativ eredménye legyen, összeállítom a mássalhangzók táblázatát úgy, a hogy azt az eddigi tárgyalás alapján, az alapelvekhez s az ajánlott betűk alakjához ragaszkodva javítandónak gondolom. Hogy a táblázat egyszerűbb legyen, elhagytam a zöngétlen mediák jelét is; a nagyobb betűk pedig azt jelentik, hogy az illető hang a magyarban is megvan.

			Schluss- Pillanatnyi	Enge- Folytonos	Seiten- l-féle	Zitter- r-féle	Nasen- Orr-	Schnalzlaute Csettentő hgok
Labiale	bilabiale		*p* *b*	*φ* *β*		*ψ*	*m*	*p*← *b*←
	dentilabiale		*p˂* *b˂*	*f* *v*			*m˂*	
Dentale	post-(inter-)dentale		*t˃* *d˃*	*s˃* *z˃*	*l˃*		*n˃*	
	alveolare	dorsale artikulation	*t* *d*	*s* *z* я	*l*	*r*, *ɼ*	*n*	*t*← *d*←
	postalveolare	dorsale artikulation	*t˂* *d˂*	*s˂* *z˂*	*l˂*	*r˂*	*n˂*	
	kakuminale	koronale artikulation	*ṭ* *ḍ*	*ṣ́* *ẓ́*	*ḷ*		*ṇ*	
Palatale	postalveolare	koronale artikulation	*t́˃* *d̋˃*	*š́* *ž́*			*ń˃*	
	kakuminale (dors. art.)		*t'* *d'*	*χ́* *j*	*l'*		*ń*	*t́*← *d́*←
Gutturale	præpalatale		*k˃* *g˃*	*χ˃* *γ˃*			*η˃*	
	mediopalatale		*k* *g*	*χ* *γ*			*η*	*k*← *g*←
	postpalatale		*k˂* *g˂*	*χ˂* *γ˂*	(ɫ = *l*ᵤ)		*η˂*	
	uvulare					*ρ*		
Laryngale ...			ʾ	ʿ *h*				

A 88. lapon látható a magánhangzók táblázata, melynek elrendezése teljesen TECHMERén alapszik. Az elveket, melyek a jelölésmód alapjául szolgálnak, már láttuk s már akkor említettem azt a következetlenséget, hogy a rendesnél magasabb (zártabb) képzést kétféleképen is jelölik: vagy a betű fölé tett ponttal, vagy alája tett ˰-vel; tehát pl. *ė* = *ę̂*. E kettős jelölésre nincs szükség s csak zavarólag hat. Hagyjuk el a betű fölé tett pontot, a többi jelnek következetes használata úgyis könnyen tájékoztatja az átírás használóját. Másik megjegyzésem pedig az volt, hogy az alulról 3-ik sorban levő csonka betűket mindenesetre más jellel kell helyettesíteni.

TECHMER egy négyzet átlóinak irányában helyezi el a magánhangzókat; a négyzet közepén vannak a legnyiltabb *a*-féle hangok, s onnan terjed szét a szögletek felé a magánhangzók négy sora; lefelé haladnak az ajakzárással képzett magánhangzók, felfelé az ajakzárás nélkül képzettek; a középponttól jobbra haladnak a magas hangok, balra a mély hangok. A magánhangzóknak ez az elrendezése is elég világos, habár nem hiszem, hogy a fonétikában nem eléggé jártas olvasót meg ne zavarná egyrészt a sok üres koczka, másutt meg az egy koczkába szoruló 2—3 betű. A magam részéről világosabbnak tartom a magánhangzóknak PASSY-féle táblázatát, mely hívebben mutatja képzésük módját, vagy pedig a még könnyebben érthető s a mi hangtani irodalmunkban szokásos táblázatos összeállítást (v. ö. Phonetika elemei 42. l., TMNy. 10. l.).

A TECHMER-féle táblázat használata némi nehézséggel jár a miatt is, hogy a nyiltságnak négy fokát különbözteti meg s erre négy jel használandó (*ä ε e i*). Az egyes nyelvekben rendesen a nyiltságnak csak három foka van meg (v. ö. magyar *a o u*; *e ë i*) s a négyes beosztás mellett e három hang pontos elhelyezése nehézséggel jár. Így pl. nem tudnám határozottan eldönteni, hogy a magyar nyelv nyilt magánhangzóit (*a*, *e*) a 3. vagy 4. sorba helyezzem-e. SETÄLÄ a 4. sor jeleit használja erre a czélra; csakhogy ekkor meg az a baj, hogy az *ä* és *e*, *å* és *o* között még egyszer akkora a távolság, mint az *e* és *i*, *o* és *u* között, pedig a mi hangrendszerünkben a magánhangzók három sora nyiltság tekintetében egyforma távolságra van egymástól. Ha a nyiltságnak három fokát veszszük a jelölés alapjául, s a ̤̂ ̤̆ mellékjeleket is használjuk, a magánhangzóknak kilencz faját jelölhetjük meg, s ez tökéletesen elégséges. Az egyes nyelvek hangjairól szólva úgyis egyszerűsíteni kell a jelölést, azonban mindig pontosan ki kell jelölni minden egyes hang helyét a táblázatban.

A magánhangzók rendszerében az eligazodást megnehezíti az is, hogy ugyanegy hang számára néha két jelet is használnak; így pl. *ė* = *ę̂*, *ȯ* = *ǫ̂*; *ɯ* = *ṳ̈*; *ω* = *u̜*. Az *ä*$_{\circ}$ jel is zavart okozhat, mert az olvasó könnyen kettős hangzónak nézi; e helyett, ha lehetséges az *ä̊* jelet használnám,

Könnyebb tájékozás czéljából összeállítom S. magánhangzó-jelöléseit a mi szokásos táblázatunkban; a betűk helyének elrendezése egyúttal jelzi egymáshoz való viszonyukat, képzésmódjuknak viszonylagos távolságát. A nagyobb betűk a magyar nyelvben is meglevő hangokat jelölik. (A megcsonkított *o ö* helyett az *ɔ ɔ̈* jeleket használom.) Megjegyzem még, hogy — a mint már említettem — helyesebb volna, ha az alsó nyelvállással jelölt sorok a táblázatból elmaradnának.

		Mély hangok	Vegyes hangok	Magas hangok
Felső	nyelvállás	*i̮*	*i͔*	*i* *i͕* *i̭*
Középső		*ė̮* *e̮*	*e͔*	*ė* *e* *e͕*
Alsó		*ε̮*		*ε*
Legalsó		*a*	*a͕*	*ä*
		Ajakhangzók		
Felső	nyelvállás	*u̇* *ω* *u*	*u͕* *ɯ*	*ü* *ṷ̈*
Középső		*ȯ* *o*	*o͕*	*ö* *ö̭*
Alsó		*ɔ*	*ɔ͕*	*ɔ̈* *ɔ̣̈*
Legalsó		*å*		$ä_o$

Az egyes hangok jelölésének bemutatása után a kapcsoló hangok jelölése s a szótagok alakulására vonatkozó jelek bemutatása következik.

1. A sor fölé tett kis betű a hangkapcsot jelenti.

2. A sorban alul tett kis betű a mellékképzésmódot jelenti, pl. h_a, h_e, h_i az *a e i* szájnyilásával képzett *h*-t jelent; $ä_o$ = labializált *ä*; $\check{s}_o$ = ajakzárással képzett *š*.

3. A betű alá tett ̥ (pl. *l̥*) szótagképző mássalhangzót, viszont a betű alá tett ̯ mássalhangzó szerepű magánhangzót jelöl, pl. finn *i̯alka*.

4. A rekesz . .(. . a szótag határát jelöli, pl. vót. *me(tsässä*.

5. Egész mondatokat közölve a szavakat jelentésük szerint kell egymástól elválasztani. Ha a szólamalakulást is jelölni akarja a közlő, az összetartozó szavakat — jel köti össze, a szólamok határát | , több összetartozó szólamét (*taktgruppe*) pedig || jelöli.

6. Az egyes hangok időtartamának jelölésére a betű fölé vagy felül mellé tett jel szolgál:

. . ˘ . . . rövid,
. . ˋ . . . félig hosszú,
. . ¯ . . . hosszú,
. . ˆ . . . nagyon hosszú.

A rövidség jele, hacsak külön szükség nincs rá, elhagyható. A betűkettőzés sohasem jelent hosszúságot.

7. A nyomatékot a szótag sonans része mellé tett pont jelöli; egy pont főhangsúlyt, két pont mellékhangsúlyt jelöl, a hangsúlytalan szótag jelöletlen marad, pl. finn *sa·na* és *sa·noma:ton.*

A szólamok viszonylagos nyomatékát eléje tett számokkal is meg lehet jelölni.

8. A hang magasságát a sor fölé tett vonal jelöli: ╲ eső, ╱ emelkedő hangsúlyt jelöl. Alkalmasabb volna e czélra rövidebb vonalat használni s azt az illető szó elé tenni, mert a szó fölé tett jel sok helyet foglal el s a szedést elcsúfítja.

A zenei mondathangsúlyt a mondat elé tett vonalak jelölik: ‾‾‾‾‾ jelent magas hangot, _____ alacsony hangot, ╱‾‾‾‾‾ a hang emelkedését, ╲_____ esését.

Az ajánlott fonétikus írásnak ez ismertetéséből láthatjuk, hogy a rendszer nagy gonddal készült s megalkotói figyelemmel voltak a hangírásnak minden egyes részletére. Hogy írásmódjuk nem tökéletes és javításra szorul, azon csak az csodálkozhatik, a ki nem ismeri a fonétikus írások tervezésével járó nagy nehézségeket, midőn a tudományos és gyakorlati követelményeket egyesíteni kell.

A szerkesztőség maga sem tekinti véglegesnek az ajánlott írásmódot, s késznek nyilatkozik rendszerén a szaktársak véleménye alapján a szükséges változtatásokat megtenni. S midőn fonétikus írásmódjuknak nemcsak ismertetésére, hanem szigorú birálatára is vállalkoztam, mindnyájunk közös ügyének akartam jó szolgálatot tenni.

BALASSA JÓZSEF.

II.

Több dologban nem értek egyet BALASSÁval. Így pl. a *ḱ*, *ǵ*, *ή* nem a magyar *ty*, *gy*, *ny* jele akar lenni, hanem a palatalizált *k*, *g*, *η*-é, a milyenek (legalább *ḱ*, *ǵ*) pl. a mordvinban vannak. A magyar *ty*, *gy*, *ny* jele a FUF. mássalhangzótábláján *ť*, *ď*, *ń*. — A jésítés jelének alkalmazásában nem látok következetlenséget, mert a *p'*, *b'*, *ŕ*, *f'*, *ḿ* nem kettőshangok, hanem, mint PAASONENnek levélbeli szíves közléséből tudom, épp olyan egyszerű mássalhangzók, mint a többi ékezetesek (*ń*, *ť*, *ď*, *ś*, *ź* stb.). V. ö. SIEVERS, Grundzüge der Phonetik[4] 451. s köv. §§. — A magánhangzók tábláján az alsó nyelvállású hangok elhagyását egyáltalában nem tartanám helyesnek, mert e külömbségtevésre szükség van. Ha ugyanis az *ä* a finn *ä* jele, akkor a magyar nyilt *e*-vel azonos hang jelölésére más betűt pl. *ε*-t) kell használnunk. Ilyen, a finn *e* és *ä* közötti *ε* hang van a votjákban (v. ö. WICHMANN, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen VI. l.), és ha nem csalódom, az a vogul hang, a melyet MUNKÁCSI az *a*-val váltakozó *ä*-től megkülömböztetve *e*-vel jelöl, szintén ilyen. — A magyar *k*, *g*, *η* szerintem nem medio- és postpalatalis, hanem præ- és mediopalatalis, tehát a jelük nem *k*, *g*, *η* és *k˂*, *g˂*, *η˂*, hanem *k˃*, *g˃*, *η˃* és *k*, *g*, *η*. — Ezen kívül BALASSA mássalhangzótáblázata ellen még néhány kifogást lehet tenni; nevezetesen nem volt helyes elhagynia a palatalizáltakat, mert azok, mint mondtam, szintén egyszerű hangok; a dorsalis és a coronalis képzés megkülömböztetése czélszerű, de a dentalisok közül néhány hiányzik.

Viszont a FUF. táblázatán nincs meg a *ľ*. Külömben a FUF. hangjelölése általában czélszerű, rendszeres, következetes és — a mi nagy előnye — a megállapított elvek szerint tovább fejleszthető. Azon kis következetlenséget, a melyről egyszer már említést tettem (NyK. XXXI. 358), hogy némely esetben a kényelmesség okáért kétféle jelölést enged meg, t. i. *ɷ* = *ǫ*, *ö̜* = *ö̜*, *ȯ* = *ǫ*, *ė* = *ę*, könnyű megérteni és menteni; az alul nyitott és a fölül-pontos betűket nyilván azért választották a tervezők, hogy némely esetben ne kelljen az alsó mellékjeleket halmozni, pl. *ǫ˃* (= *ɷ*). Én részemről szívesen elfogadom az *ȯ*, *ė*, *ɷ*, *ö̜* betűket, mert czélszerűbbek az aluljelzetteknél. Nem szeretném azonban a *w*-t *β*-val helyettesíteni (mint már megtörtént); az nem volna ugyan baj, hogy a *β* az újgörögben nem bilabialis, hanem dentilabialis spirans, mert hiszen más betűket is alkalmazunk ismeretes hangértéküktől eltérőleg, s az nem okoz zavart (pl. az *η* az *n*-hez való hasonlóságánál fogva igen alkalmas a

palatalis nasalisok jelölésére,*) s minket magyarokat legkevésbbé sem zavar az, hogy az *s* betűvel más nyelvekben az *sz* hangot szokás jelölni); hanem a *w* betűt azért szeretném megtartani, mert az angolból mint bilabialis spirans jelét ismerjük, meg is szoktuk, s mint szimbolikus jel alkalmasabb a *β*-nál. Az utóbbi mellett az szólna, hogy ha azt alkalmazzuk, akkor a megfelelő zöngétlen hang jelölésére magától kínálkozik a *φ*; ámde ez megmaradhat a *w* mellett is, épp úgy, a mint a *χ* mellett is ott van *γ'* helyett a *j*.

Abban teljesen igaza van BALASSÁnak, hogy az $ä_o$ jel zavart okozhat, mert az olvasó könnyen kettőshangzónak nézi; én sem tartom alkalmasnak, s helyette az ̈ betűt ajánlom, a melybe a labializálás jele belé van olvasztva, s ennek megfelelően az *å* helyett *a*-t. Az osztják nyelvben előforduló «lateralis explosivák» (= BUDENZ *ḷ* és *ḻ*-je), a melyeket többféleképpen határoztak meg (v. ö. CASTRÉN, Ostj. Spr. 6; VOLOGODSZKIJ: Suomi, II. jakso, VII. 3; AHLQVIST: Suom.-Ugr. Seuran Aikakauskirja I. 86; PÁPAI K. és MUNKÁCSI: NyK. XXVI. 10, 11.) PAASONENnek levélbeli szíves értesítése szerint Szurgut vidékén spirans *l*-hangok, az előbbi zöngés, az utóbbi zöngétlen; már most, minthogy több spirans jelölésére görög betűket használunk, a zöngés spirans *l*-hang jelölésére a *λ*-t, a zöngétlen jelölésére a kis kapitális *ʌ*-t ajánlanám. (A *λ*-t BUDENZ is használta a Szóegyezésekben).

Mint ebből látszik, nem vagyok egy véleményen SZILASIval, a ki (FUF. I. 222) a görög betűket, valamint az oroszokat is, kiküszöbölendőknek tartja, kivévén az *η*-t, a melyet a latin *n*-től való csekély eltérése miatt nem akar a görög betűk közé sorolni, meg a *χ*-t, a melyhez hasonló a latin abéczében is van (holott ha következetes akarna lenni, e helyett az *x*-et, a másik helyett pedig a latin *n*-hez még hasonlóbb *ŋ*-t ajánlhatná). A kis kapitálisokat szintén kiküszöbölendőknek tartja, mit BALASSA is; s megvallom, hogy eleinte magam sem igen tudtam velük megbarátkozni, de jobban megfontolván a dolgot, mégis alkalmas betűknek tartom őket, mindenesetre alkalmasabbaknak, mint azokat, a melyeket a zöngétlen modiák jelölésére SZILASI ajánl (*b̯*, *d̯*, *g̯* stb.), mert az utóbbiaknál gyakran két mellékjelt kell alkalmazni (pl. *z̯‹*, *g̯›*, *g̯›*, a mi bizony inkább tarkítja a szedést és nehezíti az írást meg az olvasást, mint a kis kapitálisok.

Azt sem tartom szerencsés gondolatnak, hogy SZILASI a gutturalis magánhangzók mellékjeléül a fölfelé nyitott félkör helyett a balfelé irányuló nyilhegyet akarja alkalmazni, mert ebből többféle alkalmatlanság

*) Természetes dolog, hogy lényegtelen typografiai eltéréseket meg kell engedni; így pl. nem tartom bajnak, ha az *η* helyett a hozzá hasonló *ŋ* betűt használják.

és félreértésre való ok származik; kénytelen ugyanis ugyanazt a jelt kétféle szerepben használni, úgymint: FUF. i̯ = Sz. i͔ és FUF. i͔ = Sz. ï͔ (a mi azért is alkalmatlan, mert ï-vel régebben a gutturalis *i*-t [*ï*, *i̯*] jelölték); továbbá FUF. ė̯ = Sz. ė͔ és FUF. e̯ = Sz. e͔·. (Ezek a betűk a hosszasági és a hangsúly-jelekkel ugyancsak czifrák volnának: ï͔: | ï͔· | ê͔·:).

Ellenkezik a FUF.-ban fölállított helyes elvek egyikével az is, hogy az alsó karikát, a mely a mássalhangzónak sonans szerepét jelöli, s a melynek ilyen alkalmazása ellen SZILASI nem tesz kifogást, megtartja a labializálás jeléül is (*ḁ*, *ḁ̈*). — A *ϑ*, *δ*, *γ* helyébe ajánlott áthúzott betűket sem mondhatom alkalmasaknak, mert írni nehezebb őket amazoknál, a melyek külömben is régóta megszokott, a finn-ugor nyelvészeti irodalomban mindíg ugyanazon hangok jelölésére használt és semmi kifogás alá nem eső betűk. Nem azért mondom ezt, mintha nem volnék barátja az újításnak, de a megszokottat, ha beleillik a rendszerbe, csakugyan kár volna bántani. Hiszen maga SZILASI is azt mondja, hogy »allenfalls . . . ist die überlieferung, soweit es angeht, in ehren zu halten. Denn erstens sind wir dazu gezwungen, da wir doch kein neues alphabet machen können oder wollen; andererseits ist es pflicht, das würdige zu konservieren, mit anderen worten, wir wollen ohne zwingenden grund nichts an dem althergebrachten rütteln und ändern«. Nagyon helyes elv, de követni is kellene. — SZILASI még egynéhány változtatást ajánl, s azokat szintén nem tartom czélszerűeknek, de nem akarok reájuk kiterjeszkedni. Ő azt mondja ugyan, hogy az ő hangjelölése a FUF.-étől csak »etwas abweichend«, de a két táblázaton levő 147 hangjel közűl 63 külömbözik a FUF. táblázatain levőktől. Ilyen módosítási javaslatokkal nem hogy közelebb jutnánk a czélunkhoz, az egységes hangjelöléshez, hanem még inkább eltávolodunk tőle.

Azonban teljesen egyetértek SZILASIval abban, a mit MUNKÁCSInak a FUF. javaslatával szemben való merev állásfoglalásáról (Ethnographia XII. 373. és Keleti Szemle II. 223. s köv.) czikke bevezetésében mond. Nagyon különösnek találom MUNKÁCSInak ezen nyilatkozatát: »Hogy miként jegyezzük valamely nyelv hangját, az voltaképp nem tudományos kérdés«, a melyre SZILASI helyesen jegyzi meg: »Unzweifelhaft ist doch die phonetik die wissenschaftliche grundlage aller sprachwissenschaft, der lautlehre, der etymologie etc., und ihre ausdrucksweise ist ja alleinig die phonetische schrift: wie sollte also dieselbe keine wissenschaftliche frage sein?« MUNKÁCSI szerint »nagy tudományos igazságokat lehet kifejteni akkor is, ha a *p*-t orosz módra *r*-nek olvassuk, s okoskodásunk értékét nem az határozza meg, hogy a palatalis nasalist *ñ*-nek írjuk-e, mint BUDENZ tette, vagy *η*-nek, mint SZINNYEI javította, vagy *η*-nek, mint most SETÄLÄ akarja«. Igen ám, de itt nem olyan csekélységekről van szó, mint

a magyar helyesírásbeli *c* és *cz* kérdése, a hogy a MUNKÁCSI-fölhozta példából gondolni lehetne. Vegyük csak fontolóra azt, hogy a nyelvészeknek igen-igen sok hanggal van dolguk, a melyeknek nagy részét csak mások leirása és jelölése szerint ismerhetik; s ha már most ugyanazt a hangot az egyik így, a másik úgy, a harmadik megint másképp jelöli, s ugyanazon betűket mások (vagy ők maguk) más hangok jelölésére is használják, s mindenik gyűjtő derűre-borúra különféle elvek szerint vagy akár minden elv nélkül gyártja vagy szedi más betűfajtákból a betűit, akkor olyan zűrzavar áll elő, a mely éppenséggel nem kedvez a «nagy tudományos igazságok kifejtésének». Ez a zűrzavar már jó ideje megvan és a fonétika fejlődésével egyre nagyobb lett és ezentúl még nagyobb lesz, ha nem segítünk a bajon. Ebből a zűrzavarból minden áron ki kell menekednünk, s arra nincs más mód, mint egy jól átgondolt, alapos fonétikai tudáson és helyes alapelveken nyugvó, következetesen fejleszthető egységes hangjelölési rendszernek megállapítása és elfogadása. Ilyen rendszernek tekintem általánosságban a FUF.-ét, a melyen csak egyet-mást kell módosítani, s aztán el kell fogadni. Én megfordítom MUNKÁCSI mondását és azt mondom, hogy ez nem «önnönmagunk megbecsülésének ügye», hanem «tudományos kérdés és a czélszerűség követelménye». A néhai mesterünk iránti kegyeletet, a melyre MUNKÁCSI hivatkozik, új hangjelölési rendszer elfogadásával legkevésbbé sem sértjük meg. BUDENZ maga szóval és írásban sokszor adott nekünk példát arra, hogy ha megismertük vagy megismertették velünk az igazán helyeset, el kell vetnünk azt, a mit előbb helyesnek tartottunk, még ha a magunk kedves alkotása volt is. Tehát csak az ő példájához és tanításához vagyunk hívek, ha megismervén eddigi hangjelölésünk tökéletlenségét, elfogadjuk a tökéletesebbet.

Hogy ez némi lemondással jár, azt nem lehet tagadni. De nemcsak mi mondunk le néhány megszokott betűnk használatáról, hanem maguk az új rendszer tervezői is bizony nem egyről a magukéi közül. Másrészt pedig az új rendszer elfogadását minálunk megkönnyíti az, hogy a régi betűk közül sok megmarad és egyetlenegy sincs más hangra alkalmazva, mint a melyre nálunk eddig alkalmazták, mikor helyesen alkalmazták.

Tehát ne szegüljünk ellene makacsul a javaslatnak, se ne akarjunk rajta kelleténél többet módosítani!

SZINNYEI JÓZSEF.

A határozókról.*)

(Első közlemény.)

I.

«Állítmány és alany» czímű dolgozatomban kizártam a tárgyat a hat önálló mondatrész közűl s besoroztam az alanyok közé; az így meggazdagított alanyt pedig elvettem az állítmány mellől s kimutattam, hogy az alany éppen nem főrésze a mondatnak, hanem egészen egyforma bővítmény a határozókkal s ennélfogva a hely- és idő határozók példájára személy határozónak lehetne nevezni. Most a határozókat (adverbialia) szándékozom elemezni és itt újra lesz módom a hagyományos rendet megbontani

A határozók elméletének története.

1. Külföldön. A határozók kérdése tulajdonkép Becker Károly Ferdinánddal kezdődik 1827 ben. «Becker állította fel a mondattan elméletét ebben a híres munkában: *Organism der Sprache.* Frankfurt am Main. 1827.» (Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás 61). E műnek én az 1841-ben megjelent második, átdolgozott kiadását olvashattam (603 lap). Az egész nyelvtanra kiterjeszkedik és kimutatja, hogy a nyelv szerkezete mindenütt szerves. Rendkívül egészséges látású mű, nagy része ma sem avúlt el, sőt tanulságos és rám nézve útbaigazító is volt. Rendszere logikai, az igét teszi az egész nyelv tövévé («die Wurzel der ganzen Sprache») és minden beszédrészt az igéből származtat (229). A mondatban háromféle viszonyt külömböztet meg: *a)* állítmányi mondatviszonyt, *b)* jelzői-, *c)* «objektív» mondatviszonyt. Az állítmányi és a jelzői viszony egy cselekvést és egy létezőt egységbe foglal össze, az objektív viszony ellentétbe hozza azokat (198). Az objektív viszonyt két szakaszra osztja: I. faji viszonyra, mely egy egyedet egy faj keretébe emel föl, ide tartozik: 1. a kiegészítői viszony: a mondat tárgya és más

*) E dolgozatot 1898 elején írtam, most, 1901-ben az azóta megjelent irodalmat is figyelembe vettem, főkép Sweet és Delbrück mondattanát s Wundt Völkerpsychologie-ját; egyébként csak egy-két műszót változtattam benne.

föltétlenül, vagy csak esetleg szükséges kiegészítései az igének, a factitivus; 2. a módviszony. Ez a szakasz tehát a kiegészítők és vonzatok szakasza, az objektív viszony II. szakaszát BECKER egyéni viszonynak nevezi, ezek egy általánosabb dolgot, cselekvést egyén gyanánt jelölnek meg. Ilyenek: 1. a helyviszony, 2. az időviszony. 3. az okviszony; ezekhez járul inkább függelékképpen az állítmánynyal összekötött cselekvés: gerundium, ablativus absolutus stb. Tehát a második szakasz a tulajdonképpeni adverbialiák osztálya.

BECKER híres munkájának eredményei nagyrészt bejutottak minden német nyelvészeti műbe s az iskolai nyelvtanokba; egy részük pedig ezután fog bejutni, mert a határozókat illető elmélete igen csekély, sőt majdnem semmi továbbfejlesztésben sem részesült. A mondatrészek jelentéstana s ezen az alapon való osztályozásuk kevéssé érdekelte a külföld tudósait s az iskolai nyelvtanok jóformán még annyit sem nyujtanak ebből, a mennyit BECKER megállapított. A reformátor KERN FERENCZ mondattanában egy szó sincs a bővítmények jelentéséről, csak alakjuk szerint osztja fel őket kétféle bővítményre: «Es giebt sieben Arten von Prädikatsbestimmungen: 1. Prädikatsbestimmung im Nominativ, 2. im Accusativ, 3. im Dativ, 4. im Genetiv, 5. Kasus mit Präposition, 6. Adverb allein, 7. Adverb mit Präposition» (Leitfaden für den Anfangsunterricht in der Deutschen Grammatik. Berlin 1888. 62.). Ily módon a magyarban a négy eset helyett 32 alakot kellene külön mondatrészszé tenni. Valamivel jobb, mert legalább a BECKER színvonalán áll LYON O. Handbuch der Deutschen Sprache, Leipzig. 1897[6]; megkülönböztet, majdnem mint BECKER, négyféle határozót: Adverbiale loci, temporis, modi, causæ, de csak a helynél csoportosít háromféle kérdést: hol? hová? honnan? — az időhatározóban már csak a mikor? és mennyi ideig? kérdéssel foglalkozik (93. s köv. ll.) a többi bővitmény, a jelzőn és állítmányi névszón (prædikativumon) kívül: Ergänzung vagyis Objekt, még pedig négyféle: Akkusativ-, Dativ-, Genitiv-, Präpositional- oder Verhältnisobjekt (188.). A mondattant nagyjában mondattani alapon tárgyalja. Hasonló a HEYSE-féle nyelvtan átdolgozása is LYONtól, 1900. 406. l.

Az osztrák nyelvtanok közűl legyen elég KUMMER K. FERD. tekintélyes nyelvtanára támaszkodnom: Deutsche Schulgrammatik[2] Prag, 1886. A mondattan itt is mondattani szerkezetű s az öt mondatrész közűl a negyedik az «Ergänzung, oder Object», még pedig szintén Accusativ-, Dativ-, Genitiv-, Präpositional-, Infinitiv-Object (125. s köv. ll.); ötödik mondatrész az Adverbiale: hely-, idő-, mód- és okhatározó, melyek közűl a két elsőnek van kiemelve a hármas iránya. Szerinte a határozók «közelebbi» körülményeket jelölnek («nähere Umstände», pedig éppen távolabbiakat jelölnek, mint az «objektum»-ok!), de a mondat teljességéhez éppen nem szükségesek. Természetesen nála is megvan, mint mindenütt a nehézség az «objektumok» és határozók megkülönböztetésében: «Es ist daher oft schwer zu unterscheiden, ob ein bestimmter Casus Object oder Adverbiale ist» (144). Mintha a mondatrészek kérdése kellőkép meg lenne oldva és megállapítva, még a tudományos tárgyalások is az eddigi keretek közé szorítkoznak, mert a logikának nincs szüksége rá, hogy ebben az útvesztőben részletesebben tájékozódjék, a lélektan a képes beszéddel esetről-esetre kisegítette magát s még nem rendszerezte a képes beszéd használatát. Azért pl.

KERN, WEGENER és PAUL művei, melyekkel az állítmány és alany kérdésében annyit kellett foglalkoznom, a határozókról úgyszólván semmi újat sem tartalmaznak.

Még PAUL is egészen távol áll a bővítmények újabb és helyesebb felfogásától, a jelzőt, mint a francziák, nem különbözteti meg a határozótól (117). az alanyt unentbehrlich, az időhatározót elmaradható (entbehrlich) mondatrésznek mondja (248), az alaktani rendet követi: genit. accus. stb. (VII. fejez.). WEGENERnél (115) az alany, tárgy és dativus három pont, melyek a cselekvést határolják, konkréttá teszik s ez eddig legalább a szemléleti rendszerhez való közeledés, de fölösleges lett volna azt mondania, hogy az alany és tárgy nem elég az ige konkréttá tételére, okvetlenül hozzá kell még kérdeznünk, hogy kinek adja az alany a könyvet. mintha nem volna elég konkrét az oly mondat, melyben csak alany és tárgy van; sőt WEG. (207) összehozza a tekintethatározót a tárgygyal. KERN az esetek jelentését egészen másnak tartja, mint a præpositiós kifejezésekét s mind a kettőt megint másnak, mint az egyeztetett kifejezéseket: ausser dem Subject und Prädikatsnominativ «die übrigen vom Verbum abhängigen Casus bezeichnen wohl alle ein (mehr oder minder nahes) Kausalverhältnis, die durch Präpositionen mit dem Verbalinhalt verbundenen Bestimmungen ein räumliches Verhältnis, das durch Uebertragung die zeitlichen (auch kausalen) Verhältnisse darzustellen geeignet ist. So spiegelt der sprachliche Ausdruck die wichtigsten Funktionen des Verstandes wider, der unablässig mit Identität (= állítmányi névszó) Kausalität, Raum- und Zeitverhältnissen operiert» (46. s köv. l. jegyz.). Ez is csak az ismert nyelvtani rendszer körülírása s ki is maradt belőle a jelző. Az azonosság, okviszony, idő- és helyviszony fontosak ugyan nekünk, helyesebben a logikának, de a nyelv nemcsak a gondolkodásnak, hanem még inkább a szemlélődésnek is képe, a szemlélet pedig más tényezőket is ismer e hármon kívül. GABELENTZ is, kivel a tárgy felfogásában találkoztam, mert ő is az alanyhoz vonja a tárgyat, legalább a kínai nyelvre nézve (igaz. hogy az «indirekt tárgyat» is, Die Sprachwiss. 106. l.). a határozókban csak időt, helyet és módot (Art und Weise 105), a határozó mellékmondatokban körülményt, időt, alapot és szándékot (Grund und Absicht), feltételt, okviszonyokat (Causalverhältnisse), folytatást és fokozást, végre mellérendelést külömböztet meg (168).

DELBRÜCK sem tárgyalja a határozókat a BRUGMANN DELBRÜCK-féle Grundriss der vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen harmadik részét tevő mondattanban. Egyáltalán csak két «obligatorisch» mondatrészről beszél, az alanyról és állítmányról, a «nicht obligatorisch» mondatrészeket nem sorolja el s nem foglalja össze. Illetőleg ő a mondatrészeket azonosaknak veszi a beszédrészekkel (I. 75.), ezek jelentését pedig osztó alapul nem tartja alkalmasnak (77), a mint hogy nem is alkalmas. A beszédrészek használata, alkalmazása alapján is oly csoportokat külömböztet meg, melyek a mi mondatrészeinktől nagyon elütnek: a kijelentés substratumául szolgáló szók (ide tartozik minden viszony, melyet az esetek kifejeznek) mondatszók, jelző szók, kapcsoló szók kiemelő szók (78–80). A «mondattan» III. kötete tartalmazza a tulajdonképeni mondattant, de az alany és állítmány, meg az alanytalan mondatok tárgyalása után nem ismer más mondatrészeket és

a hangsúly és szórend, ellipsis, congruentia, szerkezet-keverés (contaminatio) kérdésein kívül csak az összetételről szól «Gruppen im Satze» czím alatt. A kötet többi része a kérdő és összetett mondatokat tárgyalja.

Pedig ha a mondat a beszéd főegysége, a mint ezt nagyon világosan és határozottan elismeri, s a mondatnak van két része, melyeknek fogalma egymással összefügg, az egyes beszédrészek fogalmával pedig nem esik egybe: bizonyára a többi részeknek is van oly jelentésük, melynél fogva egymással s a másik kettővel szervesen összefüggnek, a beszédrészektől pedig különböznek.

Eme részeket összegyűjteni és rendszerezni szükséges és fontos, bár Delbrücknek nem lehetett föladata, mivel ő nem systematikus akart lenni, hanem az ismert alapokon az indogermán nyelvek történetét összeállítani. Mindamellett az ő műve, melyet csak e dolgozatom elkészítése után két évvel olvashattam, csak megerősített nézeteimben, mert az egyes részletekben oly lélektani és történeti magyarázatokat ad, melyekből a lentebb kifejtendő rendszer önként következik, ha az összes nyelvtani vizsgálódások alapjául az egész nyelv fejlődésének alapját, a mondatot és ennek szempontjait teszszük.

Wundt Völkerpsychologie-ja egyes részletekben még közelebb áll a mi rendszerünkhöz. Az alanyt már nem tekinti olyan nagyfontosságú résznek, mint a logika, kimondja, hogy az úgynevezett logico-nyelvtani eseteket (dat., genit., nomin.) nem helyes a «helyi esetek»-től szétválasztani (II. 77—78.) s hogy a nyelvtani viszonyokat éppen úgy fejezik ki a præpositiók, illetőleg a szórend is, mint az esetek (II. 125. 126.), azonban mégis kénytelen a szokáshoz híven a szók és esetek fonalán haladni. A nyelvtani viszonyokat rendszerezi, bár nem teljesen. Ezeket két csoportra osztja: a belső és külső meghatározások csoportjaira (innere und äussere Determination der Begriffe II. 78.). A belső határozások száma négy: nominativus, accus., dativus és genitivus, mert ezeket rag nélkül is ki lehet fejezni a helyzettel, értelemmel, szórenddel. Ezek tehát a tulajdonképeni nyelvtani viszonyok esetei. A külső határozások rag, vagy præpositio nélkül nem állhatnak és «megszámlálhatatlanok» (II. 80. l.). Ezek sokasága egyelőre ellene szegül minden logikai rendezésnek (II. 102.). Bizonyos helyi mellékértelem szerint azonban van egy nem teljes csoportosítás, melyet a II. 105. lapon négy szemléleti alapjelentés szerint így állít fel:

	Hely	*Idő*	*Föltétel*
Ablat.	honnan?	mióta?	miért?
Locat.	hol?	mikor?	hogy?
Dativ.	hová?	meddig?	mire?
Instrum.-socialis	merre?	mivel egyszerre?	mivel?

Mint látjuk, ez körülbelül a németországi nyelvtanok mondattani rendszere s hiányzanak belőle az úgynevezett «objectiv» viszonyok, mert ezek belső határozások.

Nézetem szerint a belső és külső viszonyokat megkülömböztetni éppen oly fölösleges, mint az objectiv (dativ-obj., genit.-obj.) és adverbialis viszonyokat egymástól; a külömbség alapját (hogy a rag hiányozhatik) egyetlen nyelv eltérő adata romba döntheti és romba is dönti a magyar nyelv, mert itt nem áll, hogy egy külső viszony sem lehet el

rag, vagy efféle nélkül. Ugyanis sok időhatározónk van rag nélkül: *ma egy hete, jövet, menet, minden nap*, stb. Az pedig, hogy a külső viszonyok száma végtelen, csak alaktani szempontból áll, hogy t. i. a külső viszonyok számára végtelen sok rag, névutó stb. van a nyelvekben. De mindezeket határozott csekély számú nyelvtani viszonyba lehet egyesíteni. S éppen e csekély számú viszonyok rendszerezése az értekezésem czélja.

Francziaországban nehezebben nyitottak tért a határozóknak. Egy igen tekintélyes nyelvtan, mely először 1862-ben jelent meg, átdolgozták 1874. és negyedik kiadása 1885-ben kelt (P. A. LEMAIRE: Grammaire de la Langue française à l' usage des classes supérieures des lettres. Paris.), a bővítmények (compléments) között csak a compl. direct-t (accusativus) és compl. indirect-t külömbözteti meg, minden más részletet fölöslegesnek tart: «tout autre subdivision semble ici peu nécéssaire.» Pedig külömben haladni kiváno könyv, bár még tisztelettel emlegeti a metafizikát. Másrészt azonban a «La grammaire selon l'Académie, melyet BONNEAU és LUCAN írtak s MICHAUD M. akadémiai tag 1838-ban dolgozott át, már megkülömbözteti a complément circonstanciel-t, vagyis a határozókat, mindamellett, hogy külömben egészen metafizikai alapon van írva, mely a történeti nyelvészetről nem tud. Pl. így szól: «A nyelv, midőn már el volt látva főnévvel és melléknévvel, lehetővé tette, hogy minden tárgyat megnevezzenek s leírják tulajdonságaikat, alakjukat, színöket, stb. De .... kellett még teremteni egy szófajt, hogy kifejezhessék a dolgok létezésére vonatkozó körülményeket ....: menni, szeretni, aludni ... ez a faj ... úgyszólván a nyelv lelke ... az ige.» (1885-i 53. kiadás 9. l.)

Az újabb nyelvtanok közűl talán elég a legtekintélyesebbre: BRACHET és DUSSOUCHET társszerzők művére szorítkoznom: «Nouveau cours de Grammaire française. Cours superieure.[2]» Paris. 1889. Van náluk az igének: complément direct-je, «mely egyenest, azaz más szók segítsége nélkül egészíti ki az ige jelentését», kérdése: kit? mit? (186. l.) és van complément indirect-je, mely nem egyenest, hanem «bizonyos szók segítségével egészíti ki az ige jelentését» s e kérdésekre felel: kinek? minek? kitől? mitől? ki által? mi által? Pl. függ *apjától*, íratik *valakitől*. Ez a kettő teszi tehát a kiegészítőt, Ergänzung-ot, a harmadik bővítmény, a compl. circonstanciel, mely az ige jelentését úgy egészíti ki, hogy hozzá teszi «a mód, az idő, a hely», stb. bizonyos körülményeit, s «hol? mikor? hogyan? miért? mivel? kérdésekre válaszol, a szorosabban vett «határozók»-nak felel meg.

Ha figyelembe veszszük, hogy a francziák ezeket nem tekintik mondatrészeknek, hanem csak az ige, illetőleg melléknév, vagy főnév kiegészítőinek és nem külömböztetik meg a jelzőtől, mely szintén csak «complément du nom», s hogy ennélfogva a mondattant sem tárgyalják mondattani, hanem csak szótani alapon, a beszédrészek szerint haladva, élénken érezzük, hogy a franczia szellem átvette ugyan az eredmény legkiötlőbb részét, de egészen belcolvasztotta a maga addigi világába. De bárcsak a mondattani alap is útat törne magának, «doctrine officielle»-lé lenne, mint azzá lett a történeti alap (BRACHET-DUSSOUCHET: Előszó V. l.) a metafizikai helyett. Máskép a «hagyomány parancsoló uralma» (u. o. VII. l.) sokáig gátolni fogja még a mondattan bővebb fejlődését.

Angolországban szintén lassan, sőt alig fogadták be a határozókat. Mint említettem, COBBETT VILMOS levélalakban írt nyelvtana mondatrészeket, tehát határozókat sem ismer. Az accusativusnak (object case) szerinte «semmi köze az igéhez» (140), az ige csak úgy vonzza őt, mint a præpositio («by John» 127). TANCOCK nyelvtana szerint (An English Gr. and Reading Book for lower forms in class. schools» 1881) az állítmány oly szók vagy mellékmondatok hozzáadásával van bővítve, melyek az igének jelentését kiegészítik, vagy közelebbről meghatározzák, ilyenek: 1. direct object; 2. indir. obj.; 3. helyet, időt, okot, módot, mértéket, kiterjedést, feltételt, stb. jelentő esetek, participiális kifejezések, adverbiumok, adverbiumos kifejezések és præpositiós kifejezések; 4. oblique predicate (függő állítmányi névszó): a király őt *tábornokká* nevezte ki; *gazembernek* nevezte őt; [az ennek megfelelő passiv szerkezetben a nominativus igazi állítmányi névszó («complement») s az ige kötőige 91. l.]; 5. bővítő mondat: könyvet adott nekem, hogy visszaemlékezzem ő reá. A határozók tehát a 3. pontban vannak, külön osztályozás nélkül, a többi pontok bizonyára azért vannak elkülönítve, mert nem tartja ezekkel egyféléknek.

MASON English Grammar-je (39. kiad. 1898.) két lényeges részt különböztet meg a mondatban, az alanyt és állítmányt, «a nyelv további fejlődése eme főelemek viszonyára épül». Más mondatrészről nem beszél, hanem úgy fejezi ki magát, hogy «a szók egymással háromféle viszonyban vannak»: 1. állítmányi viszonyban, 2. jelzői viszonyban, 3. határozói viszonyban. A határozói viszonyba számítja a tárgyat, mely direct és indirect (a direct tárgyak közt van a szenvedő: eldobja a labdát, és a factitive: levelet ír; ez utóbbi tehát az ú. n. «belső» tárgy). Más határozó csoportokat nem kíván megkülömböztetni, hanem csak alakjuk szerint tárgyalja: főnév függő esetben, főnév tárgyesetben (ide tartozik a mondat tárgya is), főnév præpositióval, főnév független nominativusban, határozó szó, határozói mellékmondat. Csupán a függő esetnél alakít három alcsoportot: *a)* kiterjedés vagy irány a helyben, *b)* tartósság az időben, vagy mikor kérdésre felelő idő, *c)* mód, mérték, fok, vagy kisérő körülmény. De a határozói mellékmondatok közt hétfélét különböztet meg: 1. időre, 2. helyre, 3. módra, 4. fokra, 5. okra, 6. czélra és következményre, 7. feltételre vonatkozó határozói mellékmondatok. Itt viszont nem ismer alanyi és tárgyi mellékmondatokat, ezek nála egyszerűen főnévi mellékmondatok. MASON, mint látjuk, BECKERT követi és hivatkozik is reá egy párszor.

MASONnal egészen rokon SWEET tudományos nyelvtana (A new English Grammar I. 1892. II. 1898.). A szóra (nem a mondatra) alapított logikai nyelvtannak talán ez a legszebb kidolgozása. Mondatrészeket nem külömböztet meg, hanem a fogalomból indul ki. A gondolat két fogalomból áll: alanyból és állítmányból, melyek «különféleképp lehetnek egymással összekapcsolva» (43. §.). A legfőbb nyelvtani kategóriák: a szó, a kitétel (word-group, pl. a kerek föld, menni el, az ő elmenetele) és a mondat (48. §.). A szók közt logikai viszonyok vannak: mellérendelés, alárendelés. Az alárendelésben van főszó (head-word) és ennek melléklete (adjunct-word), majdnem mellérendelő értelmű az appositió (90. §.). A főnév lehet egy igének adjunct-wordja, mint direct és indirect object (csak accus. és dativ.), de sok más viszonyban is, melyek a mellékletet

többnyire egy határozó szóval egyenlővé teszik (174. §.), ezek complement-ok s van object compl.: őt királylyá teszik, és elüljárós «prepositional compl.» to London, I thought of that (gondolkodom róla 251. §.). A genitivus melléknévi esetnek tekinthető (133. §.). Van eszközviszony és helyviszony is (134. 135. §.). Az adverbiumokat hétféle csoportba osztja: 1. helyet jelentőkre (ezek között van helybenmaradást, kiinduló mozgást, megérkező mozgást jelentő), 2. időt, 3. sorrendet, 4. mennyiséget, 5. módot, 6. okot, 7. állítást vagy tagadást jelentő határozó szókra. E szerint e csoportok hasonlítnak a határozó mondatrészek osztályaihoz. A præpositiók is egyszerűen csak arra szolgálnak, hogy egy főszót melléklettté változtassanak (389. §.), egy ily præpositiós szó egyenlő értékű egy határozó szóval (391. §.); a præpositiók különféle általános nyelvtani viszonyokat fejeznek ki, így appositiót: the town *of* Birmingham (B. városa), fordított alanyt (*by* a passivum mellett 393. §.); a præpositiók sokféle jelentése három főcsoportba gyűjthető: hely, idő «és más elvont viszonyok», mint mennyiség, mód, ok, megfosztás (397. §.).

A nyelvtani viszonyok azonban sehol sincsenek összefoglalva vagy rendszerezve.

Maxwell amerikai angol nyelvtana szerint a mondat elemei szerkezet tekintetében a szó, kitétel és mellékmondat (222). Az igék vagy teljes jelentésüek s akkor magukban lehetnek állítmányok («A fiú fut»), vagy nem teljes jelentésüek s akkor kiegészítőre (complement) van szükségük; ily kiegészítők a «predicate» (egészségesek vagyunk), a tárgy «object» (látja őt) (32. s. köv. l.), de tárgya a preposition-nak is van (94), egy igének, melléknévnek vagy határozó szónak jelentését a h a t á r o z ó k módosítják (adverbial modifiers) (37), ezekkel és a jelzővel egyenlő rangú az ige pótléka (supplement of a verb): «vörösre fest, lónak néz, valamivé tesz» (228).

A kiegészítők itt is különválnak a határozóktól, de sokkal szűkebb körre szorulnak, mint a német nyelvtanokban s az európai angol és a franczia nyelvtanoknak megfelelően, inkább szóbővítések, mint mondatrészek.

Mint látjuk, Becker rendszere bár még Németországban is változást szenvedett, hol a módhatározók a kiegészítők közül az ő függeléke: az igét kisérő cselekvések mellé kerültek s negyedik «határozóvá» lettek, jóformán az egész világon még most is fennáll.

2. Nálunk. Nálunk Becker hatása elég hamar meglátszott, az akadémiai «Magyar nyelv rendszere» (1846) már megkülömbözteti a kiegészítőt s a határozót és azóta minden magyar nyelvtanunk, melynek mondattana is volt. «Becker Károly Ferdinánd óta beértük a határozók három osztályával» (Hunfalvy P. Nyelvtud. és nyelvtanítás. 1884. 61.). De mindenik nyelvtaníró igyekezett kellő önállóságra, Szvorényi népszerű középiskolai nyelvtanában van öt mondatrész; az alanyon, állítmányon és jelzőn kívül: 4. kiegészítő (ez csak k i t? vagy k i n e k? kérdésre felel), 5. határozó, még pedig I. mód-, hely-, idő-, II. *a)* helyzet-, *b)* ok- és czél-, *c)* eszköz-, *d)* különféle körülmények meghatározására (4. kiad. 73. s köv. §.). Nagyjában őt követték a többi nyelvtanok is: «általában összesen négy határozó volt bennük: hely-, idő-, mód- és okhatározó», «hanem volt akkor egy általános kategória, a k i e g é s z í t ő fogalma, s a mely határozmányát az igének a föntebbi négy határozó

alá nem tudtuk befoglalni, dobtuk a tárgygyal együtt ezen Herkules-csizmába s neveztük tárgyragos, tulajdonítóragos stb. kiegészítőnek.» (Dóczi Imre: «A határozók logikája», Tanáregyes. Közl. XIX. 68.). Ilyenféle nyelvtanaink ma is vannak még használatban.

Azonban erre a kettős (t. i. kiegészítős és határozós) rendszerre már 1860-ban hatalmas csapást mért Brassai Sámuel «A magyar mondatról» czímű nagyobb tanulmányával, melyet az Akadémiában mutatott be «huszonhat évi érett megfontolás után», s melynek első részében «az első összehasonlító mondattant» írja meg, a magyar, német, franczia, zsidó. latin. görög, orosz és tibeti nyelvet véve alapul. Kifejti, hogy a nyelvbeli egyén a mondat, a nyelv sajátságai a mondat sajátságaiban fészkelnek, a mondat tartó és forduló sarka az ige, a mondatban nincs dualizmus, hanem a mondat igéből és hozzája tartozó igehatározókból áll, stb. Ha 26 évvel azelőtt tán Becker műve termékenyítette is meg Brassai elméjét, ő itt is azt az önállóságot fejtette ki, mely ez autodidakta polyhistor emlékét maradandóvá teszi tudományaink történetében. Az ő felsorolt s már 1845-iki német nyelvtanában is megtalálható tételeinél gyümölcsözőbb szabályokat felállítani ritkán jut valakinek osztályrészül. 1863-ban műve folytatásául az igéről, a következő évben az egyes határozókról tartott fölolvasást. A határozókat a «nevezővel» (alanynyal) kezdi, az accusativussal, majd a *-nek* raggal folytatja s azután a többi ragok használatát tárgyalja; erre következnek az igekötők, adverbiumok. igékből képzett határozók.

Brassainál tehát három mondatrész van: állítmány, különféle határozók, jelző. A határozókról közelebbi rendszert azonban nem dolgozott ki; neki, a kinek még az alany sem kellett. még kevésbbé volt szüksége kiegészítőre, vonzatra. Ő tehát csoportosításra sem gondolt, hisz a régi nyelvtanok is csak az esetek (alakok) és elüljárók, illetve névutók során tárgyalták a nyelvhasználatot.

Brassai hatása nem látszott meg azonnal; nem szerették kíméletlen támadó modora miatt. 1870-ben olvasta fel műve utolsó részét a jelzőről («A magyar bővített mondat»), melyet az Akadémia már meg is jutalmazott, s 1876-ban jelent meg először Simonyi Zsigmond Kis Magyar Nyelvtana, majd 1879-ben a rendszeres «Magyar nyelvtan fölsőbb osztályoknak», mely éppen olyan gyökeret metsző hadat üzent a kiegészítős rendszernek az iskolában, mint Brassai a tudomány terén. De ez a megizent háború, mint látni fogjuk, mostanig is tart.

Simonyi rendszerbe szedte a határozókat és négy osztályt külömböztetett meg: hely-, állapot-, mód- és időhatározót. mindeniket hármas csoportokkal, pl. hol? honnan? hová? — mikor? mióta? mikorra? kérdésekre felelő hely-, illetőleg időhatározók, az állapothatározókban a hármas csoport egyes tagjainak nevei: eredet-, állapot-, véghatározó, a módhatározókban pedig: ok-, mód-, czélhatározó. Rendszerének «fogyatékossága», melyet külömben a kiegészítős rendszertől örökölt, «hogy a módhatározó pontosabban elemezve sokszor nem egyéb, mint állapothatározó . . . pl. *rosszúl* állapothatározó ebben: *rosszúl van*, módhatározó ebben: *rosszúl ír*. Vagy e mondatokban: «Egész betegségében soha sem panaszkodott», «Együtt kelek az énekes madárral», a *betegségében* és *madárral* szavak úgy állapot-, mint időhatározók. Ezekben pedig «szeretetből írja», «Ég a napmelegtől a kopár szík sarja»: ***szeretetből***,

napmelegtől eredet- és okhatározók egyaránt.» (Dóczi I. A határozók logikája 74. l.) A dolgot az elmélet új volta miatt még sokkal zavarosabbnak látták, mint volt, mert mindig a régi alapon akarták ez új alap feltoluló kérdéseit tisztázni, s idő kellett, míg erről leszokva, egészen a határozók s a mondattan alapján tudtak maradni.

Ily következetlenségek, jobban mondva ingások, mint láttuk, az egész világ nyelvtanaiban vannak. Simonyi legalább attól a kérdéstől kimél meg bennünket, hogy mért kiegészítő az egyik és határozó a másik hozzá hasonló mondatrész: *a tűztől fél*, *a tűztől megsül*. Azért az ő művét sokan nagy tetszéssel fogadták (L. Magyar Tanügy VI. 164. l. Volf György ismertetését), «elméletét — eltekintve a nyomain készült nyelvtanoktól — teljesen átvette Bartal-Malmosi latin, Pecz Vilmos görög mondattana és Simonyi-Halász német nyelvtana», azonban Bartal-Malmosi érezvén a Simonyi-féle állapot- és módhatározók osztályának rokonságát, ezeket «körülményhatározók» czímén egyesíti s ezen osztály keretében aztán a helyhatározók analogiájára a hol? honnan? hová? kérdések szerint párosával veszi fel 1. a mód- és állapot-, 2. az ok- és eredet-, 3. a czél- és véghatározókat. Pecz Vilmos meg azzal igyekszik némi javítást hozni a rendszerbe, hogy a négy osztály csoporjait nem a hol? honnan? hova? hanem a honnan? hol? hova? kérdések rendje szerint tárgyalja.» (Dóczi u. o. 71. s köv. l.)

Simonyi nyelvtana tehát korszakot nyitott meg, de heves támadásokat is vont magára. Felnőttek új alaptételeket nem szívesen vesznek át, mert a vérükbe átment régi tételeket lépten-nyomon fojtogatniok kell ezek miatt, s különben is ama latin, görög és német nyelvtanok inkább Kármán Mór buzgólkodásának köszönik létrejöttüket, kinek az volt a mély meggyőződése, hogy a nyelvtanításnak mondattani alapra kell helyezkednie. Ő, mint Simonyi Zs. értesít, igen buzgón tanulmányozta Brassai művét, hogy lássa, mikép lehet azt az iskolában a tudománynak megfelelően megvalósítani. Simonyit is ő buzdította nyelvtana elkészítésére s vele «a módszer szempontjából az egésznek berendezését, de néha a legapróbb részletet is megbeszélte», mondja maga Simonyi Zs. «Kármán és a magyar nyelvtan» czímű megemlékezésében (Kármán-Emlékkönyv 28. l.). A többi könyvekben is, «ha végig lapozzuk őket, ott találjuk Kármán rendszerét, a fogalmak meghatározásában a Kármán felfogását», «kinek ez irányú hatása csakhamar észrevehető a Heinrich-féle német, Dóczi-féle görög, Hofer és Theisz-féle franczia nyelvtanokon». (Kardos Albert, Kármán-Emlékkönyv 72. l.). A nyelvészeti tudást azonban nagyrészt Simonyiból merítették a szerzők.

Kármán nemcsak készíttetett ily nyelvtanokat, hanem meg is védte őket a Közoktatási Tanácsban, hol használatba fogadásuk megengedése felől döntöttek, s keresztül vitte, hogy rendszerüknek alapjait hivatalosan lerakták a gimnáziumi tanítás tervében s a rá vonatkozó hivatalos utasításokban, melyeket nagyrészt ő maga készített. Védte ugyan magát Simonyi is, értekozésekben kifejtvén rendszerét a Magyar Tanügyben (V. 1876. XI. 1885.) és a Magyar Nyelvőr-ben (XI. 1882.), de a hivatalos forumon való támogatás nélkül okvetlenül elbukott volna a reform s ha csekélyebb hivatalos befolyása van, Kármán is csak kudarczot vallott volna kisérletével. Mert a harczban nemcsak a határozókról volt szó, hanem az egész mondattani alapról és sok egyéb fontos újításról is, és a

támadások voltakép az egész irányzatot vették czélba. Oly tudományos czáfolások azonban, melyek nemcsak romboltak, hanem mást is tudtak volna a czáfolt részletek helyébe ajánlani, csak 8—10 év mulva jelentek meg. Igy HUNFALVY PÁL egész kis könyvet írt Nyelvtudomány és nyelvtanítás czímen (1884), melyben részletesen bonczolja SIMONYI könyvét, de a határozókkal aránylag röviden végez, «inkább szép rendszer, mint nyelvtan» az, és azt az alaktani eljárást javasolja, melyet aztán DÓCZI IMRE ki is dolgozott.

Ugyanezen idő tájt SZINNYEI JÓZSEF gyakorlatilag igyekezett más megoldást találni a határozók kérdésében. Magyar nyelvtant írt (1883—1885) szintén mondattani alapon, de a határozókban SIMONYI vasrendszerességét elejti, a hármas csoportokat mellőzi s egyszerűen kilencz határozót vesz föl: helyhatározó, helyhatározó képes beszédben, idő-, mód-, ok-, czél-, társ-, szám- és tekintethatározó, [de e mellett van nála még a képes helyhatározók közt *a)* állapot-, *b)* eredet-, *c)* eredmény-, *d)* részes-, *e)* hasonlítási határozó (*-nál* raggal), továbbá a módhatározónak mellékfaja: *a)* a fokhatározó, *b)* a mértékhatározó, *c)* az eszközhatározó.]

A határozók általános elmagyarázása után SZINNYEI is BRASSAI módjára szótani rendben tárgyalja az egyes határozókat: határozók *-ban -ben* raggal, határozók *-ból -ből* raggal stb.

SZINNYEI változtatásai nagyrészt könnyítésre czéloztak, azonban éppen a határozók tanában csak a rendszert rombolták le. Négy helyett kilencz, sőt inkább 17-féle határozó osztály rendelődött egymás mellé. Az egyes határozókat így tanítani könnyebb, de ismételtetni nehezebb, mert nincs összefoglaló szempont s az egyes határozók közt határvonalat húzni azért így is éppen oly nehéz, mint a SIMONYI rendszerében, vagy mint a kiegészítős rendszerben a kiegészítő és határozók közt, a mit SZINNYEI nyiltan ki is fejez (281. §.). Eppen e miatt másfél évtized mulva rendszeres nyelvtanának ötödik kiadásában (1897) ő is csoportokba szedi a határozókat s megkülömböztet (főkép BALOGH PÉTER nyomán) öt csoportot: hely-, idő-, állapot-, módozat- és tárgyhatározókat (81. l. 196. §.), s a ragok során való tárgyalást is elejti.

SZINNYEI nyelvtanát rendkívüli tetszéssel fogadták és ez természetes is. Az elméletekkel már ismerős volt a közönség SIMONYIból s az őt támadó iratokból, most jött egy mű, mely ugyanazt könnyebb stilusban és fogalmazásban, kevesebb részletezéssel adta elő, sőt az újítások egy részének elejtésével is igyekezett könnyíteni. De a kik azt remélték, hogy a kiegészítőket visszahozza a nyelvtanba, alaposan csalódtak; sem ezeket vissza nem hozta, sem a mondattani alapot el nem távolította.

A visszavonulást, melyet SZINNYEI a közönség tetszésére némikép mégis megkezdett, folytatta DÓCZI IMRE «A határozók logikája» czímű dolgozatában (Tanáregyes. Közlöny XIX. 1885.), majd görög nyelvtanában (1886). Ő már az egész alapot megváltoztatja s a határozók jelentése helyett a kérdések rendjét, «a cselekvés eredetének, folyamának és végirányának körülményeit» teszi főalappá. Megkülömböztet háromféle határozót: 1. melyek a cselekvés eredetét és kiinduló pontját határozzák meg [ezek közt aztán vannak *a)* helyhatározók honnan? kérdésre. *b)* eredethatározók, *c)* okhatározók, *d)* időhatározók mióta? kérdésre]; 2. melyek a cselekvés folyamatát és nyugvó pontját határozzák meg

[*a)* helyhatározók hol? kérdésre, *b)* állapothatározók, *c)* módhatározók, *d)* időhatározók mikor? kérdésre]; 3. a melyek a cselekvés irányát és végpontját határozzák meg [*a)* helyhatározók hova? kérdésre, *b)* véghatározók, *c)* czélhatározók, *d)* időhatározók meddig? kérdésre] (221. l.). Az egyes nyelvi jelenségeket aztán az egyes görög esetek-, majd præpositiók során tárgyalja s ezeknek használatában a felsorolt *a) b) c) d)* pontokat külömbözteti meg.

Ez a rendszer részben HUNFALVY PÁLtól ered, az ő bátorításának köszöni létrejöttét is és mivel BRASSAI és SIMONYI rendszerét egyesíti, első tekintetre tetszetősnek és világosnak is látszik, de közelebbről vizsgálva, ugyanabban a bajban sínylik, mint SIMONYI és SZINNYEI rendszere: nem tudja megmagyarázni, hogy mi a különbség a mód- és állapothatározó, sőt egyik-másik más határozó közt is. Mért helyhatározók ezek: megosztozunk a zsákmányon, bízik jó csillagában, csupán ő küzd egymagában; mért állapothatározó ez is: áll a kis lak pusztán, ridegen, és ez is: együtt vagyok barátommal; mért állapothatározó ez: hadonázik kézzel-lábbal, de módhatározó ez: szép halállal hal; mért állapot- és nem helyhatározó ez: örülök boldogságodon?

De még nagyobb bajjal is jár a DÓCZI rendszere; harczba hívja a józan gondolkodást és nyelvérzéket s erőszakot tétet rajtuk; hisz lehetetlen megérteni, hogy a föntebbi «csillagában», «egymagában» mikép lehet hely, vagy hogy ebben «sírva fakadt örömében» ne legyen ok kifejezve. Pedig, mivel elméletileg az ok kiinduló pontot jelöl, DÓCZI így beszél: «felérzékeltethetjük tanítványunkkal, hogy az ily kifejezésekben: sírva fakadt örömében, örülök boldogságodon: az «örömében» és «boldogságodon» állapothatározókat nem fogja okhatározóknak tekinteni, még ha a mondat értelme készteti is, minthogy tudja, hogy a *-ben* és *-n* rag nem a cselekvés eredetét határozzák meg, hanem nyugvást fejeznek ki». (A határozók logikája, Tanáregyes. Közl. XIX. 78. l.). A külömben is érzett bajok ezen az alaki alapon még csak jobban feltornyosodtak, mert az nem tesz külömbséget, hogy első- vagy másodsorban a nagy II. vagy a kis *b)* alatt nem tudjuk megkülönböztetni az egyik határozót a másiktól.

De azért DÓCZI is szerzett magának híveket, tizenegy év mulva, 1897-ben GULYÁS ISTVÁN «A határozók rendszere középiskolai magyar nyelvtanításunkban» cz. felolvasásában (megjelent a «Debreczeni protestáns lap»-ban s külön lenyomatát a szerző szívességből bocsátotta rendelkezésemre) összes magyar nyelvtanaink rendszere közűl a Dócziét ajánlja általános elfogadásra, sőt még abban az évben ki is adott egy rendszeres magyar nyelvtant, melyben ő is a DÓCZI rendszerét alkalmazta. (A felolvasást ismerteti és czáfolja BALOGH PÉTER, Nyelvőr XXVII. évf.-ban.) Azonban GULYÁS már bátrabban alkalmaz új műszókat a rendszerre s az «állapothatározó» fogalmát kiküszöböli. Vannak nála I. a cselekvés eredetére vonatkozó határozók, «eredethatározók», II. a cselekvés folyamatára vonatkozó «folyamathatározók», III. a cselekvés irányára vagy végére vonatkozó «véghatározók». Ezeken a rovatokon belül a szók -entése alapján látszólag három, de tulajdonkép ő is négyféle határozót -öl: 1. hely-, 2. idő-, 3. ok-, mód-, czélhatározókat; a negyediket -a határozóknak nevezhetjük, mert van GULYÁSnak mindig «álta- -at»-, «általában folyamat»-, «általában véghatározó»-ja. S ez

a számozatlan mostoha osztály az a Herkules-csizma, melyet másoknál az állapot-, vagy a képes-határozók, vagy a kiegészítők alkotnak s melyet Gulyás nagyon nem szeretett volna felhúzni. De ezt a rendszert csak gyöngéivel együtt lehet átvenni, azért Gulyásnál is okhatározó pl. ez: a huszártól fél, de csak általános határozó ez: a huszáron sajnálkozik (s bizonyára ez is: a huszárhoz vonzódik), ez meg módhatározó: az ember az apját sem ismeri setétben; egyszer meg éppen így szól az *-úl, -ül* ragról: «módhatározókat alkotunk vele annak a kifejezésére, hogy az alany milyen állapotban van a cselekvés végrehajtásakor» (142. l.). Pl. Soká feküdt ott mozdulatlanul. Átokúl marad, ajándékúl jön: módhatározó; vizzé válik, vendégekké hív: általános határozó. De még a saját alapján belül is lényeges hibában szenved a rendszer, t. i. nem alaktani, hanem logikai fontosságuk szerint csoportosítja a kérdéseket, pedig a folyamat-határozók az alaphatározók és ezektől függ és származik az eredet- és véghatározó; Dóczi és Gulyás mégis az eredethatározót teszik előre. Ha ez helyes, akkor az igeidők közűl sem az alapidőt, a jelent kell előre bocsátani, hanem a multat, mert ez logikailag megelőzi a jelent. Ám ezt Dócziék sem cselekszik meg.

Szinnyei és Dóczi föllépése után azt lehetett volna hinni, hogy a kiegészítős rendszer, a szókötés és a szóvonzat fogalma nálunk örökre lejárta magát, de még ehhez is visszafolyamodott Király Pál, ki 1887—1889-ig megjelent nyelvtanaiban igazi pártkérdést csinál a rendszerből s örömmel jelzi, hogy «irányom és módszerem sokaknak helyeslésével találkozik még olyanok között is, a kik más zászlók alatt esküdtek édes anyanyelvünk bajnokává» (Rendszeres magyar nyelvtan, Előszó) és könyve «olyan kedvező fogadtatásra talált, hogy csakhamar ezer meg ezer példányban elterjedt és rövid négy év alatt egészen elfogyott» (I. rész II. kiadás, Előszó). Műve az osztrák nyelvtanok rendszerét követi. Király nincs önállóság nélkül, de nem jobban gyümölcsözött volna-e ez az önállóság helyesebb álláspontou? Igy semmi újat vagy értékeset nem nyújtott.

1893. és 1894-ben én is adtam ki iskolai nyelvtant, melyben többi közt a határozókra is különös gondot fordítottam, de újításaim nem találkoztak helyesléssel, úgy hogy az utánam föllépő Halász Ignácz is (1895—1897.) inkább a Szinnyei (akkor még meg nem változtatott) szellemében járt el. Ötféle határozó csoportot különböztet meg: 1. hely-, 2. idő-, 3. mód- és állapot-, 4. ok-, 5. czélhatározót. A helyhatározóban van nála *a)* valódi, *b)* átvitt értelmü helyhatározó, *c)* állandó határozó, ezek közt külön neve van a részes határozónak, a 3. csoportban van eszköz- és társhatározó is, az 5. csoportban a cselekvés eredménye. Rendszeréről összefoglalást nem ad, a vonzat szót Simonyi műszavával, az állandó határozókkal igyekszik kikerülni, ám ha a vonzat szó helytelen, mert igen általános jelentésű, az állandó határozó is rossz, mert egyrészt éppen nem állandók ezek a határozók, hanem hiányozhatnak vagy mással cserélhetjük fel őket: *gondolkozik* magában is jó állítmány, *gondolkozik valamin*, fölcserélhető ezzel: *valamiről, valami felől*, vagy: *hogy mi az.* De még ha igaz volna is, hogy ezek a határozók állandók, helytelen az osztó alap, mert a hely, idő stb. jelent valamit, de hogy a határozó mindig szükséges, az nem jelent semmit. Igy már nem tesz nagy külömbséget, a vonzat, kiegészítő, vagy az állandó határozó műszót használjuk-e.

Igy folyt a határozók kérdése iskolai könyveinkben egy negyedszázadig, de a folyóiratok és tudomány terén is nagy hullámokat vetett az, a mint hogy ezen a téren BRASSAI föllépése folytán másfél évtizeddel előbb is indult meg a mozgalom.

SIMONYI és DÓCZI meg GULYÁS czikkeit már említettem, de többen tárgyalták főkép a mondattani alapot és a határozók elméletét, azonban tán nem szükséges itt minden egyes, főkép régibb dolgozat és birálat kivonatát adnom. Az egész kérdés újabb megindítójának, SIMONYInak föntebbi és az «Önállósított határozók» cz. dolgozatán kívül (Budenz-Album 1884) még két nagyobb művében volt alkalma a határozókkal foglalkozni.

Az Akadémia 1884-re 1000 forint pályadíjat tűzött ki a határozói mondatrész tüzetes tárgyalására s e díjat SIMONYI nyerte el a «Magyar határozók» czímű kétkötetes munkával, melynek első része azonban csak 1888-ban, utolsó része pedig 1896-ban jelent meg.

Míg 1885-ben DÓCZI még szentségtörésnek tartotta volna a BRASSAI elméletét elfogadni, mely szerint az alanyt is a határozók közé kell számítani, SIMONYI e művében kijelenti, hogy véleménye szerint «a határozó neve alá alig fogunk valaha logikus s kereken egységes fogalmat kapni, ha csak el nem fogadjuk BRASSAI SÁMUEL elméletét, mely szerint a mondatnak lelke és uralkodója az ige, a többi pedig mind az igeállítmánynak határozója». Azonban ezt a rendszert, a pályakérdésben nem lévén az követelve, itt nem vihette keresztül, sőt valamivel később «A magyar nyelv» czímű munkájában sem (1889.), mely népszerűsítő munka lévén, új kutatásoknak nem nyujthatott teret.

A pályaműben SIMONYI rövid előszó-féle után a határozók alaktanáról (hogy t. i. vannak bennük régibb és újabb ragjaink, vannak névutóink, határozószóink), a határozók jelentésváltozásairól (hogy t. i. a helyhatározóból átvitt értelemben másféle határozó keletkezhetik, és hogy egyes határozói ragokat, alakokat idegen hatás alatt is használunk), majd a három irány váltakozásáról szól általánosságban, végre pedig kifejti, hogy az úgynevezett «kiegészítők», vonzatok, állandó határozók, mind csak olyan határozók, mint a többiek. — E három ívnyi bevezetés után az egyes ragok használatára tér át, előbb a hármas csoportban előforduló (pl. a *-ben*, *-ből*, *-be*), azután a magánosan álló ragokat (pl. *-vel*) tárgyalja, majd (a második kötetben) a névutók és határozószók (köztük a határozó igenevek) következnek. Mindeniket nyelvtana mondattani rendszerében tárgyalja, csak az időhatározót teszi át a rendszer végéről mindjárt a helyhatározók után, az állapothatározókban pedig megkülömböztet igazi állapot-, eredet- és véghatározókat és tágabb értelemben vett állapothatározókat, ez utóbbiak nagyjában az úgynevezett állandó határozókkal, kiegészítőkkel egyek. Az 58 ívnyi mű végén rendszeres áttekintés, úgyszintén tárgy- és szómutató van.

SIMONYI idővel átdolgozta kis nyelvtanát, majd rendszeres nyelvtanát is (negyedik kiadás, 1892.), melyben a határozókat ő is a BARTAL-MALMOSI-féle rendszerben (l. 19. l.) egyszerűsíti s így most csak háromféle határozói főosztálya van: hely-, idő-, körülményhatározók (47. §.), a körülményhatározók három csoportja ilyen: 1. állapot- és módhatározók, 2. eredet- és okhatározók, 3. véghatározók és czélhatározók (73. §.).

Ugyancsak 1897-ben újabb pezsgést hozott a kérdésbe BALOGH PÉTER értekezése: «A határozók osztályozása» (Nyelvőr, XXVI. 351. és 385. l.). E dolgozat nagyon figyelemre méltó, de azt bizonyítja, hogy logikai alapon a határozók rendszerét nem lehet megmagyarázni. BALOGH megkülömböztet hatféle határozót két nemben: I. a cselekvésre vonatkozó határozók: hely-, idő-, módozat-, tárgyhatározó, II. a létezőre vonatkozók: helyhatározó, állapothatározó. A módozathatározók közé tartozik az ok, czél, eszköz és a cselekvést kisérő mód; a tárgyhatározók közé a mondat tárgya és a régi kiegészítők, melyek BALOGH szerint éppen úgy tárgyai a cselekvésnek, mint a *-t*-ragos szó; a helyzethatározók közé tartozik a társhatározó, a középfok melletti határozó és más kifejezések; az állapothatározók közé az állítmányi névszó és az ilyen tulajdonságok: *sárosan, betegségben, betegségbe, betegségből*, végre az ily határozók: *nemesből királylyá lett*. A határozók hármas irányát BALOGH nem tartja nagyon fontosnak, azonban mégis megtoldja egy negyedikkel, a mérték dimenziójával, e szerint van nála: tartam (hol?), eredet (honnan?), végpont (hová?) és mérték (meddig?).

GULYÁS dolgozatának ismertetésében BALOGH megkülömbözteti a cselekvés tényezőit: alany, tárgy, tárgyhatározó és körülményeit: hely, idő, módozat (Nyr. 27 : 109), de eredménytelenül igyekszik ezt az észrevételt gyümölcsöztetni. Mért is lenne itt: *császárról beszél a franczia fiának*: a «császárról» tényezője a cselekvésnek, «fiának» pedig ennél jelentéktelenebb körülmény? «A legtöbb nehézség, a legnagyobb zavar — mondja BALOGH, — éppen a körül a kategória körül forgott, melyet én (t. i. BALOGH) tárgyhatározónak neveztem. Mindenki érezte és érzi, hogy itt egy külön önálló kategóriával van dolgunk, a melynek azonban senki sem tudta megtalálni a logikai alapját.» (U. o. 110. l.). BALOGH azt hiszi, hogy a tárgyhatározó fogalmával megtalálta ezt az alapot, csak a körét, tartalmát nem állapította még meg. De hogyha az alap jó, a kiterjedése könnyen látható, mivel pedig a nehézségeket és zavart nem oszlatta el, olyan induktiv tudományban, mint a nyelvészet, a legutolsó adat beszerzéséiglen maga az alap is kérdéses.

BALOGH tehát éppen azt a munkát igyekszik elvégezni, a mit régebben SIMONYIN és DÓCZIN kívül mindenki elmulasztott. Tanulmányának eredményét azonnal átvette (mint már említettem is 108. l.) SZINNYEI a nyelvtana ötödik kiadásának átdolgozásába. De mindjárt most meg kell jegyeznem, hogy ez az osztályozás vegyes alapon áll: a hely, idő és állapot jelentéstani alap, a tárgy mondattani alap. A többi részletekről az egyes határozók folyamán lesz alkalmam szólani, különben maga BALOGH tett némi engedményeket SIMONYI megjegyzése folytán GULYÁS felolvasásának föntemlített ismertetésében s elismerte, hogy a nyelv logikája mégis más, mint az önálló logikai tudomány. «A grammatika nem lehet logika, de logikusnak kell lennie.» Hanem már ily értelemben a világon mindennek logikusnak kell lennie s e szavakból akár azt is kiolvashatnók, hogy BALOGH végkép elejtette «az egyedül helyes» logikai alapot.

1900-ban KARDOS ALBERT «Hányadán vagyunk a határozókkal?» czímű felolvasásában (Nyr. 29: 245. és 306. l.) megtámadta SZINNYEI rendszerét. Kifogása van a tárgyhatározók neve ellen, mert ez zavart szül és nehéz a tanulónak, ki eddig is háromféle jelentésben használja a tárgy szót: dolgok jelölésére, a cselekvés tárgyára és az irodalmi művek

tartalmára. Kifogása van e határozók meghatározása és példái ellen: a cselekvéshez tartozó olyan tárgy, a melynek formája helyhatározó; ugyanis hely, idő, mód, ok és minden más körülmény is a cselekvéshez tartozik; másrészt pedig vannak olyan tárgyhatározók, melyeknek nincs helyragjuk, hanem *-vel*, *-ért* ragúak vagy *iránt* névutósak. A mennyiben pedig a példák szerint a tárgyhatározó könnyen átalakítható a mondat tárgyává, újabb nehézséget szül az, hogy néha éppen lehetetlen ez az átalakítás: valamely *gondolatra* jut, *valamire* érdemesnek lenni. Másik nehézség, hogy mért lenne tárgy a részes határozó vagy a középfok melletti határozó: vörösebb a *ráknál*. Rendkívül nehéznek és finomnak kell lenni a tárgy- és állapothatározó közti külömbségnek, hogy a következőkben az elsőt tárgyhatározónak, a másodikat állapothatározónak mondhassuk: 1. megszabadítja a szenvedéstől, 2. felszabadítlak az átok alól, 1. azt hallottam felőle, 2. semmi sem lesz belőle, 1. bűnre vetemedik, 2. árvaságra jut stb.

Ezek miatt, meg azért, hogy a tárgyhatározó mellett is megtartotta az összes eddigi határozó csoportokat és fajokat, KARDOS azt ajánlja, hogy a tárgyhatározó fogalmát, mely csak a régi kiegészítőket hozná vissza, töröljük el.

Egy kis polemia is támadt KARDOS és SZINNYEI közt a Nyr.-ben, de ennek nem volt más eredménye, mint hogy SZINNYEI kijelentette, hogy az ő tárgyhatározói nem egyek a régi nyelvtanok kiegészítőivel.

Ugyanazon értekezésben, melyben SZINNYEI rendszerét megtámadja, GULYÁS ISTVÁN rendszerét is czáfolta KARDOS. Bizonyította, hogy a cselekvés három mozzanata, a kezdet, folyamat és vég, nem hogy főalapja lenne a határozóknak, hanem csak harmadrendű tulajdonsága, azért cserélődik össze az egyes esetek használata a különféle irányok között, teszem az ablativus egyúttal locativus gyanánt is szolgál. Ellenben ARISTOTELES óta tanítja az iskola, hogy a határozó a hely, idő, mód, ok, czél és eszköz valamelyikét fejezi ki. E helyett ma azt kivánni, hogy a határozókban azt kérdezzük, hogy a cselekvés melyik pontjára vonatkoznak, annyi volna, mint e helyett: feljött a nap, ily kifejezést követelni: a föld a nap felé fordult. Nagy hibául, valóságos bűnül rója fel GULYÁSnak, hogy az állapothatározót, melyben a magyar oly szépen és sajátságosan tér el a többi nyelvektől, kiküszöböli a nyelvből. Emez álláspontból magyarázza KARDOS azt is, hogy GULYÁS a feltételes és megengedő mellékmondatokat is kiküszöböli a nyelvből. Erőszakosnak találja GULYÁS eljárását több más esetben is, pl. hogy az *-ért* ragot csak eredetjelző ragnak tekinti, hasonlókép a *miatt*, *után*, *múlva* névutókat is csak az eredetre vonatkoztatja.

A felolvasásra következett eszmecseréjében valóban ismételte is GULYÁS, sőt DÓCZI is, hogy állapothatározó nincsen. De hogy ezt be tudnák bizonyítani, abban legalább is kételkedem.

Ennyire fejlett máig a határozók kérdése. Most jelentéstani, alaktani és logikai alapon álló rendszerek küzdenek egymással. Én, mint az «Állítmány és alany» czímű dolgozatomból is önként foly, mondattani, szemléleti és jelentéstani alapon fogom keresni a megoldást, még pedig nem előzetesen szabtam ki magamnak az alapot, hanem ott kerestem az elemző kritériumokat, a hol talál-

tam, azért nálam logika, lélektan és látástan, meg képzelődés, nyelvszokás és nyelvtörténet összevissza fonódnak. A mondattani alapon nemcsak az állítmány és egyik körülmény, hanem az illető körülmény és más körülmények közti viszonyt is; a szemléletben nemcsak az ismert három irányt, helyzetet, hanem a közelség és távolság viszonyát is; a jelentéstanban nemcsak a szó, hanem egyúttal az illető mondatrész jelentéstanát és jelentés-változásait is keresem.

II.

A határozókról általában.

Engem mélyebb gondolkodásra az vezetett, hogy az egyes határozóknak vagy kiegészitőknek nevükön kívül tulajdonkép közelebbi magyarázatuk nem volt, a kérdések pedig, melyekre az egyes határozókkal felelhetünk (*hol? hogyan?* stb.) több határozó közt egyformák, holott maguk a határozók sokszor világosan külömböznek egymástól. Igy semmi alap nem volt adva, melynél fogva kétes esetekben az egyes határozó-fajokat meg lehetett volna külömböztetni s mely a tanulót, vagy legalább a tanárt a felismerésben vezette volna. Az egyes határozó-fajok közt oly nehéz határvonalat húzni, hogy ugyanazon mondat határozóját akár háromfélének is lehet magyarázni. Pl. «sír örömében» lehet okhatározó (causale), mert annak értjük, lehet állapothatározó (adv. habitus), mert az öröm állapot, és lehet helyhatározó, mert az öröm képletesen hely, úgy vagyunk benn az örömben, mint a helyben. Ezt a tétova helyzetet annak tulajdonítottam, hogy nincs elegendő szempont és kritérium, melyek szerint egy határozót minősíteni lehetne. Az állítmány egyedül keves, a többi szempontok pedig ezelőtt ingadozók voltak. Melyik a döntő az előbbi három lehetőség közül? Egyszer azt néztük, hogy a határozó jelent helyet vagy állapotot: «a kertben fekszik», «rabságban sínlődik», máskor, hogy az ige jelent eredést: «bimbóból lesz, ered, támad, származik a rózsa.» Azonkívül nem láttam át, hogy miért méltó társa egy oly népes szócsaládnak, mint a helyet jelentő főnevek, egy másik osztály, mely egyetlenegy szóból áll, azt is elfelejtette a magyar nyelv s idegen szóval pótolta: a *mód* (a régi nyelvben még *szer*, melyet ma már csak ily kifejezésekben találunk: «szép szerével», «könnyű szerrel»). És a módhatározó (adverb. modi) mégis éppen olyan külön osztály, mint a helyhatározó. Pedig ha azt mondjuk, hogy a helyhatározó helyet jelentő főnév, vagy olyan szó, melyet helynév gyanánt használunk, akkor a módhatározó is módot jelentő főnév, vagy egy módot kifejező főnév gyanánt használt szó. Ám ha a helyet jelentő főneveket el akarnám sorolni, egész kis szótár kelet-

keznék, ha pedig a módot jelentő főneveket akarnám összeszedni, már az első sorban kifogynék belőlük. Továbbá nagyobb fejtörés után sem ismertem föl kellő logikai, vagy lélektani összefüggést a négy-öt fajta határozó közt; sőt úgy tetszett, mintha mondattani alapjuk is gyönge volna, többnyire nem is azt nézzük, hogy a helyhatározó az állítmánynak helye, hanem hogy helyet jelentő szó. Azért az első nagyobb lépést, melynek módszeres értéke volt, akkor tettem, mikor megkisérlettem a határozókat a mondat körén belül több fogalommal és ténynyel meghatározni, mondattani alapjukat mélyíteni. De erre nem találtam más módot, mint hogy az egyes határozókat az igén kívül még egy mondatrészszel mérjem össze, vizsgálva, hogy milyen viszonyban áll azzal. Többnyire csak az alanynyal vagy tárgygyal lehetett még összehozni a határozót, a mint már mások is felhasználták az alanyt is az állapothatározó (adv. habitus) megmagyarázására. Többen mondják már, hogy az állapot a cselekvés módján kívül az alany állapotát is kifejezi. Ezt a viszonyítást azonban én az összes mondatrészekkel keresztül vittem már iskolai nyelvtanomban. Csak olyan műfogást kerestem ebben, a minők az ásványok, vagy növények meghatározására szolgáló gyakorlati módszerek a természetrajz művelői kezében, vagy az orvosi kopogtatás a diagnózis megállapítása végett. Az elavult logikai és divatos lélektani fogalmak helyett nyelvtani fogalmakkal is ki akartam fejezni a mondatrészek szerepét. Talán elég terjedelmes is a nyelvtudomány ahhoz, hogy saját külön alapja is legyen. Midőn azt kutattam, hogy minő viszony van az alany és a helyhatározó közt, idővel úgy is fölállítottam a kérdést, hogy minő szemlélettel külömböztette meg az ősember az alanytól a hely körülményét ebben: «leszállok a hegyről» és ebben: «leveszem gondomat valakiről», vagy «gondoskodom valakiről». Azonban szükségtelen gondolkodásom menetét leírnom, az olvasó az eredményeket várja, tehát azokkal számolok be.

Az összes határozók lélektani, helyesebben optikai alapon két nagyobb nemre szakadnak, az egyik nem hordja, befoglalja az eseményt, a másik kiséri, mellette áll. Az egyiknek példájául a helyhatározót hozom fel, a másikat világosítsa meg az alany vagy az eszközhatározó (instrumentalis).

Az ősember az esemény körül szemlélhetett kisebb egyedeket (melyeknek határvonalai élesen elváltak egymástól) és nagyobb területeket, melyeknek a széleit talán nem is vette figyelembe: «A farkas a mezőn ordít», «a katona a mezőn harczol». A mező az esemény helye, a széleire talán nem is gondol a beszélő, a mező magában foglalja, hordja, körülveszi az eseményt, mint a tányér a rátett húsdarabot, a keret a képet, az arany a beléfoglalt drágakövet. Méréstanilag az eseményt egy kis körnek rajzolva, a helyhatározó egy nagyobb kör, melynek a középpontja azonban közös

a kisebb körével (concentricus) és ez a fő. A farkas, a katona, vagyis az alany (mint már kifejtettem, szintén határozó) a szemlélet szerint nem alatta fekszik az eseménynek, mint a hely, hanem mellette: a harcz nem a katonában, hanem rajta kívül, mellette van, mint a kép alakjai az esemény körül. Ha pedig ezt is körrel akarjuk ábrázolni, olyan kisebb kör felelne meg czélunknak, melynek középpontja kívül esik az esemény középpontján; a kerületek talán szintén távol esnek egymástól, de érinthetik, vagy éppen metszhetik is egymást a közelség kisebb-nagyobb mértéke szerint. A személy középpontja a szív, a cselekvést azonban a keze, torka, lába stb. s csak igen kevés esetben végzi a szive, ilyenkor pedig a többség analogiája dönt s az esemény mégis külön középpontúnak számít.

Igy a helyhatározó-félék befoglalói az eseménynek, az alanyfélék kisérik azt, az előbbieket befoglaló határozóknak, az alanyféléket kisérő határozóknak nevezhetjük. Az alany és a cselekvés vízszintes egymásutánban, a hely és a cselekvés függélyes egymásutánban következnek. Az alany álló körülmény, mint az ember, a hely fekszik, mint a rét.

Átmenetek persze vannak. Ha a farkas a kert mellett ordít, a kert nem foglalja be a farkast, csak a kert melletti hely, már pedig az egész helyhatározó ennyi: «a kert mellett», de a kert is olyan, hogy magába foglalhatná a farkast; ha a farkas éhezik, az esemény még kevésbbé történik mellette, hanem benne, de az eredeti szemlélet az, hogy az esemény kívül esik a cselekvő középpontján. Ily esetek és átmenetek szemléleti, lélektani alapon nem döntik meg a főtételt, míg talán logikai alapon és a történeti fejlődés, analogia tekintetbe vétele nélkül nehéz volna figyelmen kívül hagyni őket.

Ha talán némely olvasóm előtt az alany még mindig nem határozó, próbát tehetünk az eszközhatározóval is, melyet az egész világon határozónak ismernek el. «Tollal írok», «az erdőben fejszével vágnak»: az eszköz se alatta nem fekszik az eseménynek, se nem foglalja azt keretbe, hanem, legalább a középpontja, inkább melléje esik, s míg a helyhatározó nemcsak az eseményt, hanem az alanyt is hordozza, az eszköz éppen úgy kívül esik az alanyon is, mint a cselekvésen, e kettő között foglal helyet.

A helyhatározóban többnyire minden oly nagyterjedelmű, vagy legalább olyannak van feltüntetve, hogy a személyeket vagy tárgyakat (alanyok, eszközök stb.) magába fogadja. Ha egy madár az ujjamra száll, az ujjam tartalmazza, hordja a madarat, viszont az alanyokban minden oly kicsi, hogy egyén gyanánt szerepel, tehát ha a hegy jön Mohamedhez, a hegy csak személy, jól körülvonalozott egyén, látogató vendége a prófétának s Mohamed nem enyészik el úgy mellette, mint e mondatban: Mohamed a hegyen jár.

Mivel a hely szélei szétfolynak, nemcsak az igével lehet közös központúnak tekinteni, hanem az alanynyal is: A farkas ordít a mezőn: az ordítás a mezőn történik, a függélyes vonal átmegy a cselekvésen és a mezőn is, de egy másik függélyes átmehet a farkason is és a mezőn. Ellenben nem képzelhetünk olyan függélyes vonalat, mely a farkason és az ordításon átmenve, mind a kettő középpontját metszené.

Az alany helyett néha más hasonló mondatrész szerepelhet: egy szobrocskát a polczra helyezek: ebben nem az alany közös középpontú a helyhatározóval, mert én nem vagyok a polczon, hanem a tárgy, de ez még nem nagyon feltünő, mert a tárgy, mint láttuk, csak az alanynak egyik alakja, hanem más mondatrészt is hordhat a helyhatározó, pl. az eszközhatározót: «a juhász nagyot ütött botjával a szamár fejére»: mivel itt az alany nem foglal helyet a «fejen», az eszközhatározó közös középpontú a helylyel. «Estében negyedszer sújt hozzá a mester»: itt az esés — mint KARDOS helyesen vette észre, — nemcsak a sújtást foglalja magában, hanem a *hozzá* határozóval kifejezett személyt is. Igy a befoglaló határozók valóban nemcsak a cselekvést foglalják körül, hanem ennek egy másik, külön középpontú körülményét is.

Egy másik jellemvonása ugyanennek a két osztálynak, hogy pl. a hely és idő mozdulatlanok, az alany és eszközhatározó mozgó körülmények. A szemlélő megkülömböztet az esemény körül tétlen körülményeket és tevékeny részvevőket. Röviden szólván, a helyfélék teljesen passziv, az eszközfélék bizonyos fokig aktiv körülmények. «A földön mászik», «a habokban úszik»: a föld teljesen mozdulatlan, úgyszólván csak véletlen, hogy a cselekvés rajta történik, a habokat is mozdulatlanoknak tekintjük; ebben a mondatban meg sem tudnók mondani, folyóvíz vagy tó habjairól van-e szó, de ha folyóviz volna is, a habok mozgása független az úszás mozgásától, előbb kezdődött s tovább tart és nem módosúl az úszástól, szóval a hab (a hely) s az alany nem közös mozgású. Még ebben is: «a habokban fölfelé úszik»: akár csak ennyit elemezzünk: «a habokban», akár ennyit is: «a habokban fölfelé», tisztán helyhatározó van. Ellenben az alany mozog («a gyermek úszik, sír»), legalább a torka végzi azt a mozgást, mely a siráshoz szükséges. Mint WEGENER is mondja (Untersuchungen über die Grundfragen 114. l.) az alany mozgásának módja minden cselekvésben egészen más-más: «*A* eszik, *A* él, ugrik, üt, ír». «A gyermek kezeivel úszik»: ha az eszközhatározót odateszszük, egy újabb mozgó körülményt jelzünk. A gyermeknek és kezének mozgása nem kezdődött előbb és nem tarthat tovább, mint az úszás, itt már az esemény és körülmény mozgása közös, a gyermek másnemű mozgásai más eseményt okoznának, nem az úszást.

A közös központ és közös mozgás kérdésével elég biztosan

kihüvelyezhetjük a határozó mibenlétét, de még másnemű észrevételeim is vannak a határozókra.

A hely gondolati dolog; tulajdonkép mindig csak tárgyakat látunk, ezekre rágondoljuk a helyet. A helyhatározót tehát gondolati körülménynek tekinthetjük. Ellenben az alany személy, kézzelfogható egyed, az eszköz is kézzelfogható, ezeket tárgyszerű (konkrét) szereplőknek vehetjük s így ezen az alapon is ugyanaz a két osztály támad, mint az előbbin.

Figyelmet érdemel a határozókban a közel- és a távollét viszonya is. A közellétet jelzi a hol-irány, a távollétet a hováés honnan-irány, de azért a közellétben is megkülömböztetünk újra három irányt: a cselekvéssel együtt, azon innen és azon tul, mint ezt már az alanyról is tapasztaltuk. Ugyanott azzal bizonyítottam a közelségi és távolsági viszony fontosságát, hogy külön névmások vannak a közel levők és külön a távollevő dolgok megmutatására. Természetes, hogy e fontos szemlélet a mondattanban is helyet nyitott magának. De az irányoknál jobban és szabatosabban külömböztetik meg a távollétet a közelségtől a *cselekvés* különféle **állapotai.** A cselekvés állapotának szempontját, bár igen is magas polczról, Hunfalvy és Dóczi már meg is honosították, Gulyás és Balogh pedig rövidebb műszókkal is jelezték. E szerint a közelségi viszonyt, nyugvópontot, hol-irányt a cselekvés folyamatába eső körülményeknek, röviden folyamathatározóknak lehet nevezni. «Az utczán fut vagy futott»: a hely a cselekvés folyamatával van együtt; «késsel hadonázik, hadonázott»: az eszköz szintén a folyamattal van együtt. A távolsági viszony egyike a kiinduló pont, honnan-irány, a cselekvés megindultával, eredetével van együtt, ez röviden eredethatározónak nevezhető: «a városból fut»: a hely a futás kezdetén volt együtt a cselekvéssel, később külön esnek egymástól s a folyamat idején a város már csak volt helye a futásnak, többé nem az. A beszélő felfogásában alapállapot a cselekvés folyamata és ehhez mérjük a körülményeket, a mi a folyamattal nem esik egybe, az a cselekvéstől, legalább a cselekvés nagy részétől mintegy távol esik. A távolság kisebb-nagyobb, a különlét rövidebb-hosszabb lehet, pl. ebben: «a városból indul el», a hely szintén a cselekvés kezdetén van együtt az indulással, de az indulás oly rövid cselekvés, hogy kezdete után azonnal véget is ér, a különlét tehát nagyon rövid, de a határozó a többi cselekvések analogiája szerint van szerkesztve, logikailag úgyis világos, hogy az indulás után menés következik. «A városba megy», «a városba érkezik»: ezekben a hely a cselekvés végén kerül össze a cselekvéssel, a cselekvés egésze alatt azonban még távol van tőle; ez a hová-irányú távolsági viszony véghatározó, a cselekvésnek tulajdonkép leendő helye.

Az általános közelség és távolság mellett megkülömböztetünk

még három irányt vagy helyzetet: hol, honnan és hová-irányt, nyugvó, kiinduló és végpontot, középső, innenső és túlsó helyzetet. Általában úgy szokás mondani, hogy csak a honnan? és hová? kérdésre felelő határozók fejeznek ki irányt, a hol? kérdésre felelők, mint nyugvó ponton levő körülmények, irányt nem jelölnek; ezt már BECKER is így fejtegette. Azonban itt tulajdonkép csak a műszó vezeti félre az embert; a «nyugvó pont» persze nem jelent irányt, de a cselekvés sohasem nyugszik, — hogyan is juthatna akkor véghez? — hanem legtöbbje nagyon észrevehetően, más pedig kevésbbé szembeötlően a folyamata alatt is folyton halad, tehát bizonyos irányt folytat: «jő, megy, jár a mezőn» éppen nem mondhatni, hogy ezek a cselekvések csak egy ponton történnek, még kevésbbé, hogy nyugosznak. «Jár és elbotlik a mezőn»: az utóbbi cselekvés ugyan egy ponton is megtörténhetik, de ha két irányon kívül a harmadiknak nagy része is irányszerű, *a potiori* akkor az ilyenek mellett is megtarthatjuk az «irány» nevet. Egyébiránt honnan? és hova? kérdésre is előfordulhat pont is, szóval pont és irány mind a három csoportban váltakozhatik, de a cselekvések mozgása miatt fontosabb az irányt kiemelni. A nyugvó pont külömben is rossz műszó, mert helyes értelmében csak a cselekvés végét jelenthetné, midőn a cselekvés már elnyugodott. A középső, innenső és túlsó helyzetet mind megtalálhatjuk a közelségben; a folyamat kezdetével, java folyásával vagy vége tájával van együtt a bővítmény, míg az egész cselekvés kezdetével, illetőleg végével esetleg a távolságbeli bővítmény (pl. hely) van együtt. Pl. «a jajszóra fölébredt az asszony»; az időhatározó közelségben van, mert így kérdjük: mikor ébredt föl? de inkább a kezdettel érintkezik, innenső helyzetben van. Lehet még, és szokás is, a három irányt eredet-, folyamat- és véghatározónak, vagy előzetes, folyamatbeli és utólagos határozónak nevezni.

Mind e megjegyzések a külső szemléletre vonatkoznak, a belső szemlélet, a képzeletjáték dolgában ki kell emelnem, hogy a metaforás szóhasználat miatt nem szabad valamely kitételt másféle határozók közé sorolni, mint a hozzá hasonló metaforátlan kifejezéseket. Azért hogy kép van ebben: «a hír gyorsan repül», a hír nem másnemű mondatrész, még csak nem is másnemű alany, mint ez: «a madár gyorsan repül». Épp így a közmondásban: «többet észszel, mint erővel», a gondolati ész és erő épp olyan eszközhatározó, mint a fűrész és fejsze ebben a mondatban: «többet fűrészszel, mint fejszével». Mint látni fogjuk, a képes beszéd minden határozó osztályban végig játszsza az ő káprázatait, de oly híven játszik, hogy a hamisítványt nem tudjuk megkülömböztetni az eredetitől. Az eszköz megmarad eszköznek, akár kemény aczélból, akár lenge gondolatból van is. Ebben áll a mondat-

tani jelentésváltozás, mely nem annyira a szókon, hanem inkább a mondatrészeken, az igével való összefüggésükön megy végbe.

A képes beszédnek ezt a természetét eddig elhanyagoltuk s pl. a helyhatározók közt egyetlen nyelvtan sem mer gondolati (absztrakt) nevet említeni.

Még más nyelvtani felfogás ellen is föl kell szólalnom, mely ugyan inkább külföldön virágzik, de nálunk sem hiányzik egészen. Azt a felfogást értem, mely az ú. n. kiegészítőt külön választja a határozóktól. Mint a történeti részben láttuk, külföldön csak ilyen (vagy még régibb) rendszerű nyelvtanok vannak, nálunk is él még egy nehány hasonló, de a mi legfőkép késztet felszólalásra, legújabb szaktársunk, Balogh Péter is hirdeti azt az elméletet, mely a kiegészítői rendszer alapjául szolgál, bár a műszót magát elveti s megelégszik a határozó névvel is. Mint tudjuk, a kiegészítő azon a felfogáson alapszik, hogy némely szók okvetlenül szükségesek az ige értelmének teljességéhez. «So erscheint uns z. B. der Satz: wir geben dir unvollständig, wir fragen daher: was denn?» mondja Wegener (116. l.). Az ily szók kiegészítők, míg más szók «lazább összefüggésben vannak» az igével, nem oly szükséges körülményeket fejeznek ki, azért határozók. Balogh is mondja (Nyr. 26: 386), hogy vannak abszolut használatú igék, mint *alszik*, *ül*, *fekszik* és olyanok, melyeket magukban nem használhatunk: *bízik* valakiben, *gondolkodik* valamiről. «Legfeltünőbb sajátsága e mondatrészeknek, hogy szükségkép hozzájárulnak az igéhez, az ige mintegy vonzza őket, nélkülök az ige nem állhat. *Bízik* igéhez okvetlenül hozzá kell tenni, hogy *kiben?*» De ez a tanítás, mint Simonyi többször, így a Magyar Határozókban is (I. 45. l.) kifejtette, merőben hibás és tegyük hozzá, hogy a mondattani alap föl nem ismeréséből támadt.

Az a körülmény, hogy a logika megkülömböztet viszonyos fogalmakat, melyek okvetlenül egy másik fogalom meglétét is föltételezik, pl. *apa*, a nyelvtanra nem fontos, mert semmit sem határoz a beszélőnek, hogy az apának okvetlenül gyermeke van, ha a mondatban ennek nem felel meg mondatrész. «Ti gyászló nők, őszült apák, gyámatlan magzatok, elgázolt honotok felett szünjön siralmatok»: a mondatban semmiféle kiegészítő nem hiányzik és nem kell, valamint nem kellene akkor sem, ha katonák, mesteremberek és földművesek lennének megszólítva. Vajjon ezek is viszonyos fogalmak? Én azt hiszem, azok, sőt nehéz is, főkép az igék közt, logikailag egészen viszonytalan fogalmat találni. Lehetetlen cselekvéseket minden körülményeik közül kirántva végezni. Balogh szerint viszonytalan az *ül* ige, de én nem tudom megérteni, hogy hogy lehet abszolute ülni, az üléshez legalább is ülőhelyre okvetlenül szükség van. Ha pedig az ülés teljességéhez az ülőhely hozzátartozik, akkor az értelem teljességéhez is hozzátartozik.

Világos ebből, hogy a kiegészítő és határozó közt nincs külömbség, mindkettő egyformán szükséges az értelem kiegészítésére.

Viszont pedig bármely igét használhatunk összes kiegészítő körülményei elhallgatásával is. Pl. az *ad* igét függetlenül használjuk ebben az ismeretes szálló igében: «nem büszkeségem, hogy adtam, de örömem, hogy adhattam»; vagy csupán tárgy nélkül: «mindenkinek pedig, a ki kér tőled, adj»; vagy tárgygyal, de részes határozó nélkül: («kérünk kétszázezer katonát») «Megadjuk». Ezek éppen olyan teljes értelmű mondatok és igék, mint ha kiegészítőik volnának. És nem lehet oly kiegészítős igét találni, még segédigét vagy kopulát sem, mely mint valami viszonytalan fogalom, magában is ne volna használható; maga a *van* ige is állhat így: «*van* biró a felhők felett», «van isten». Balogh szerint a *bízik* igéhez okvetlenül ki kell tenni, hogy *kiben*, az Ember Tragédiája pedig e szavakkal végződik: «Mondottam, ember, küzdj és bízva bízzál».

Annak, hogy néha nagyon hiányos volna a mondat a kiegészítő nélkül, egyedül a szemlélet teljesebb volta az oka, de ily esetben nemcsak a kiegészítő, hanem bármely határozó, sőt bármely mondatrész kihagyása egészen hasonlókép éreztetné a hiányt. Pl. «Ez éltetőd, s ha elbukál, ez takar»: itt is «okvetlenül» kell az eszköz: «hantjával»; «Szabadság, hordozák véres zászlóidat»: vajjon kevésbbé hiányzik-e ebből az *itten* szó, mint a *bízik* mellől a *valakiben?* A szükségesség kérdése nem elválasztó, hanem közös sajátsága minden mondatrésznek a maga mondatában, annál kevésbbé lehet valamely mondatrész magyarázatát reá építeni. Nem csoda, hogy nem is sikerült a segítségével a kiegészítőt és határozót megkülömböztetni.

Az iskolában káros is az ilyen kiegészítőkkel fárasztani a tanulót, mert ha a határozók egyes fajait nem ismerné fel, megelégszünk annyi elemzéssel, hogy határozó az illető mondatrész, de ha nem tud dönteni, hogy határozót vagy kiegészítőt talált-e a mondatában, ez annyi, mintha a jelzőt és alanyt nem tudná megkülömböztetni.

Az sem áll, hogy a kiegészítőket azért kell megkülömböztetnünk a határozóktól, mert mindig ugyanazon raggal állanak az ige mellett, az ige vonzza őket. A kiegészítőben is a maga erejénél fogva áll a szó és rag, mint a többi mondatrészekben, s itt sem érezzük homályosabban, hogy minő szemlélet folytán kell éppen az illető rag vagy névutó a szóhoz, mint a határozókban. Simonyi számtalan példával bizonyítja a nyelvtörténetből s a jelen nyelvhasználatból is, hogy ugyanegy szót sokféle alakú kiegészítővel használhatunk: gondolkodik *valamin, valamiről, valami felől, valami iránt*. A ragok s névutók használata is annyira, vagy még jobban elvesztheti a szemléletességet a határozókban, mint a közülök kitagadott kiegészítőkben; vajjon érezzük, minő szemlélet folytán kell az

okhatározónak *-ért* rag, *miatt* névutó, s szemlélhetőbb, helyszerűbb az eszközhatározó *-vel* ragja, mint a «kiegészítő társ» *-vel*-je? Pedig ezekben a határozókban is olyan állandóan ismétlődnek a ragok, mint a vonzott kiegészítőkben, de még a helyhatározókban is meg van ez az állandóság: mindig a kút*ra* járunk, a tanuló mindig iskolá*ba* jár, nem iskolá*hoz*, az ablak*ban* állunk, nem az ablak*nál*, stb. Éppen ezek a példák mutatják, hogy ha egy igét állandóan egy értelemben használunk, a határozóját is ismételnünk kell s ennek természetesen tizedszer is olyan alakúnak kell lenni, mint először volt. De azért ezeket: a kútra, iskolába, az ablakban, nem lehet s fölösleges is kivenni a határozók közűl.

Én megvallom, hogy van valami a kettős rendszerben (határozó és kiegészítő), ugyanis a kiegészítők nagy része megfelel az alany-féle, külön középpontú, közös mozgású szereplőknek, a határozók egy része pedig a hely-féle, közös középpontú, tétlen, mozdulatlan körülményeknek. De az ok, mód, eszköz és czél a kiegészítős nyelvtanok szerint is a határozók közé tartoznak, holott, mint látni fogjuk, közelebb állnak a mozgó kiegészítőkhöz, mint a helyhez. Azonkívül nem két egyenrangú osztálynak kell venni a kiegészítőket s határozókat, hanem egy közös osztály két felének, a hogy Becker is vette, kinél mind a kettő egy «objektiv viszonyba» tartozik. S e közös osztályt határozónak kell nevezni.

Ugyancsak Balogh fejtegetései folytán szólalok fel egy másik elavult nézet föléledése ellen. Balogh «határozott tévedésnek» mondja (Nyr. 27 : 104), ha azt hirdetjük, hogy a határozó az állítmány bővítése; szerinte (mint minden külföldi nyelvtan szerint, melyek a mondattani alapot nem ápolják) «valamint a jelző nem az alany, hanem minden f ő n é v közelebbi meghatározására szolgál: úgy a határozó sem az állítmány, hanem minden cselekvésnév (ige, igenevek, cselekvést jelentő főnév) meghatározására való», pl. «a völgybeń harczolni, egész napon át harczolni, vitézűl harczolván, harcz a szabadságért» stb. Igaz, ez így van ma, sőt még külömben, mert nemcsak cselekvésnevek, hanem a melléknevek mellett is vannak határozók: «jó valamire, jó valami ellen» stb. és nemcsak az igéknek, hanem más mondatszóknak is van határozó bővítményük: «jaj neki, puf-puf a kerítésre!» stb., de a nyelv történeti fejlődmény, s ha az állítmány történeti okon előbbre való a bővítő részeknél, az egyszerű mondat bővítményei is előbbre valók a fejlettebb, összetettebb szerkezetek másodlagos bővítő részeinél. A cselekvésnevek képzője és képzése is azt mutatja, hogy ezek mind későbbi fejlemények, mint az ige. Ennélfogva bővítéseik is az igei korszakból maradtak meg mellettük, az ilyen igei kifejezések nem egyebek, mint mondatrészszé vált egyszerű, illetőleg mellékmondatok, határozóik másodlagos határozók, alanyuk s minden bővítő részük másodlagos mondatrész. Mert nemcsak határozóik,

hanem alanyaik és tárgyaik is lehetnek az ily kitételeknek, teszem az accusativus cum infinitivo-ban, az ablativus absolutus-ban, gerundivumos szerkezetben s az ily magyar szerkezetekben: ereje elfogyván, ereje fogytán, kezeégett gyermek, inaszakadt, ügyefogyott, világlátott, emberszerető, háztűz nézni (megy), stb.

Már most az alany se legyen mondatrész? Alig hiszem, hogy Balogh ki akarná küszöbölni az alanyt és tárgyat a mondatrészek közül, hanem azt fogja mondani, hogy mivel az alany első sorban az állítmány bővítése és mondatrész, *a potiori fiat denominatio;* igen egyszerű dolog azokat a szerkezeteket a történeti és a mondattani igazságnak megfelelően másodlagos, elsatnyuló mondatoknak tanítani. A cselekvésszók az egyszerű mondatba beforrasztott, a mellékmondatok fűzött, a mellérendelt főmondatok csatolt mondatok a középponti mondat mellett. A külföldi nyelvtanok következetesebbek, mert csak szóbővítést ismernek, de Balogh mondatrészeket is ismer, azt mondja, hogy a *-t*-ragos tárgy a mondatnak is tárgya, nemcsak a cselekvésnek, a többi, helyragos tárgyak (a kiegészítők) csak a cselekvésnek tárgyai (Nyr. 27: 108). A *-t* ragos szó tehát a mondatnak is része, a többi csak az igének bővítője; de hát akkor a mondatnak mijei ezek? S mi kell ahhoz, hogy valami ne csak egy szóhoz, hanem a mondathoz is hozzá tartozzék? Így zavar támad magában a mondatrész fogalmában.

Hogy a jelző nemcsak az alanynak, hanem minden főnévnek jelzője, az szintén igaz, de éppen az én felfogásom alapján lesz igazán természetes. Éppen azért van a többi bővítő résznek is olyan jelzője, mint az alanynak, mert mindnyájan hozzá hasonló és méltó mondatrészek. Ennyivel is világosabb, hogy az alany nem az a magas trónuson ülő külön főmondatrész, a minek a logika megtette. A jelzővel külömben harmadik tanulmányomban külön fogok foglalkozni s akkor majd eldől, hogy mondatrész-e vagy a névszó bolygója.

Kalmár Elek.

Ismertetések és birálatok.

A magyar nyelvújítás szótára.

SZILY KÁLMÁN: *A magyar nyelvújítás szótára* a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Budapest, 1902. 8-r. XV, 403. Hornyánszky Viktor kiadása.

Lankadatlan szorgalom, széleskörű tudás és lelkiismeretes gondosság szülötte az előttünk fekvő könyv. Tanár, író, tudós egyaránt kell, hogy hozzá folyamodjék, tanácsát kikérje. A könyv czélja számot adni az irodalmunkban «nyelvújítás» néven ismert szókészletbeli és stílusbeli gazdagító törekvésekről. E czélt a szerző így határozza meg: «Előre haladni a meggyökeredzett új szók nemzedék-rendjében, a meddig csak lehet; a halva szülötteket, a fiatalon elpusztúltakat pedig mellőzni. Ez utóbbiak közűl csakis azok említendők meg, a melyeknek születése vagy halála tanulságos az életben maradtak történetére.» E szűkre szabottnak látszó feladat nehéz és kitartó munkát kíván, főleg ha valljuk SZILYvel, hogy «ne újíts» valójában annyit tett, mint «ne írj». E jelige alatt az rejlik, hogy a szerzőnek egy sereg könyvet kellett átkutatnia, mert irodalmunk bizonyos korszakában nem vott író, a ki tudatosan ne újított volna. A «ne újíts = ne írj» azonban kiterjed a magyar irodalmi nyelv egész életére; újítás, a mióta csak magyar irodalom van, mindig volt, mind a szókészletben, mind pedig a stílusban. S itt újításon tudatos eljárást értek. Ismert dolog, hogy legrégibb bibliafordítóink egyúttal legelső nyelvújítóink. E fordítók nem pusztán azért nyelvújítók, mert a latin, illetve görög kifejezéseket szóról szóra magyarra fordítják (v. ö. pl. *tetrarcha*, görög *τετράρχης* = Münch.-k.: *negyedlő*. Máté XIV. 1, Luk. III. 1, 19, IX. 7; Jord.-kódexben: *kis király, király*); nemcsak azért, mert új képzőket vonnak el (v. ö. pl. *-lat* a *császárlat*-ban Münch.-k.), hanem egyes magyar szavakat újabb jelentéssel is felruháznak. Ismert dolog, hogy JACOBUS de MARCHIA mennyire megbotránkozott, hogy a két fordító a «spiritus sanctus»-t *zent zellet*-re magyarította. A XVI. század-

ban SYLVESTERről tudjuk, hogy tudatosan újított. A *telelő*, *telutó* hónapnevek végelemzésben az ő újító munkásságára vezetendők vissza, a mint SIMONYI «A nyelvújítás történetéhez» czímű értekezésében olvashatni. S mennyi lehetett az újító már akkor is! A hány író, annyi újító. Ki az a névtelen, a ki a *per* szót a *perel*-niből elvonta? A *per* már megvan a Németújvári Glosszákban is, s hogy elvonás a régebbi *perel*-ből, kétségtelenné teszi eredete (v. ö. óbolgár *pьrěti* : perelni, *pьrja* : per). Ki tudja megmondani, mely névtelen vonta el a *vádol* igéből (óbolg. *vaditi* = vádol) a *vád* főnevet? S hogy ez elvonás útján keletkezett, épp olyan kétségtelen a szó eredete miatt, a milyen kétségtelen magyar elvonások a *perzs*, *pers* (*perzsel*-ből), *parancs* főnevek (NySz.).

E példákkal azt akartam bizonyítani, hogy az irodalmi nyelv életében fontos szerepe van a tudatos újításnak s hogy ez újítás nálunk irodalmunk minden korszakában kisebb-nagyobb mértékben megvolt. Nem írom alá tehát, a mit SIMONYI állít «A nyelvújítás történetéhez» czímű becses értekezésében, hogy e XV. XVI. XVII. századi nyelvújító törekvések elszigetelt jelenségek, a melyek az újabb nyelvműveléssel semmi történelmi kapcsolatban nem állanak. Mihelyt egy-egy újított szónak története van, a milyen a XV. század óta meglevő *per*, a XVI. óta meglevő *vád*, a GELEJI KATONA óta meglevő *illeték* stb., akkor az ilyenek nem elszigetelt jelenségek, hanem történeti fejlődésben levő nyilvánulások. Mivel tehát a magyar nyelvújítás tulajdonkép a magyar irodalmi nyelv fejlődésének a kérdése, azért igen helyesen írta SIMONYI, utalva arra az anyagra, a mely a Nyelvőrben és másutt a nyelvújításból össze van gyűjtve, hogy a nyelvújítási szótárnak bele kell olvadnia az irodalmi nyelv szótára anyagába.

Ez általános, folyton tartó újításon belül azonban van a mi nyelvünk történetének egy korszaka, s ez a XVIII. század utolsó és a XIX. század első és második negyede, a melyet irodalomtörténetünknek a «nyelvújítás» nevével külön is meg kell jelölnie. Ez a nyelvújítás az irodalmi nyelvnek nem fejlődésszerű természetes újítása, hanem sok tekintetben erőszakos, forradalmi jellegű. Indító okai nem nyelvfejlődésbeli, hanem politikai és művelődéstörténeti természetűek. Ilyen politikai indítóok, midőn a megyék a közigazgatás nyelvét meg akarják magyarosítani s e czél érdekében a megfelelő latin terminus technicusokat összegyűjtik s a javasolt magyar kifejezésekkel együtt szótár alakjában kiadják. Ilyen szótár a pestmegyei «Tisztbéli irásmódjának saját szavai», a zalamegyei, baranyamegyei Tiszti Szótár (1807), ilyen az 1837-i debreczeni Tiszti Szótár, ilyen a kir. Curia 1837-iki szótára stb. Viszont művelődéstörténeti természetű indítóokok vezetik azokat a férfiakat, a kik a tudomány műszavait magyarítják. E korszak újítói

azonban nem válogatósak az eszközökben. Hol a régi nyelvhez folyamodnak, hol a népnyelvhez; ha kell, szavakat csonkítanak, elvonnak, igetöveket főnevekké tesznek, képzőket faragnak. Sehol e törekvésekben nincs meg az egységes vezető gondolat s épp egy ilyen egységes vezető gondolat vetett véget a szertelenségeknek s terelte helyes mederbe az irodalmi nyelv fejlődését. E gondolat a történeti fejlődés tudatának a megszilárdulása nyelvészetünkben. Újítunk ezután is, de mindenről a történeti fejlődés fáklyája mellett adunk számot.

Szily Kálmán szótára a szorosabb értelemben vett nyelvújítás adatait öleli fel. Folyton figyelemmel van a fejlődő nyelvre s épp ezért művében az irodalmi nyelv szótárához is bőséges adatokat találunk. Azonban kár, hogy az előszó nem hosszabb. Szily, a ki annyira ismeri a XVIII. és XIX. századi nyelvújítói törekvéseket, mint senki más, a ki pontosan ismeri a kérdés egész irodalmát s összes forrásait egész az akadémiai írott jegyzőkönyvekig, a hova a tagok a szavazás útján elfogadott új szót bevezették, még nagyobb hálára kötelezett volna le bennünket, ha e mozgalomnak akár irodalomtörténeti, akár csak bibliografiai tekintetben is vázolta volna történetét.

Szerettük volna, ha műve használatához az előszóban egy-két utasítást is ad. Igy nem tudjuk, mért kell az *életjáradék*-ot az *élet* alatt keresnünk, ellenben az *életismé*-t, *földismét*, *gyógyszerismét isme* alatt; mért külön czikkecske a *hadoszlop*, ellenben a *hadsereg* a *had* alatt lelhető fel. E szerkesztésbeli fogyatkozás a szótár használatát kissé megnehezíti.

Az előszó után «A jelölések magyarázata» néven a mű forrásait közli. E források közt nincs mindaz felsorolva, a mit a szerző feldolgozott. Ezt azzal okolja meg, hogy «némely munka a szótárban oly részletesen le van írva, hogy itt nem is szükséges róla bővebb felvilágosítást adnia.» Ámde sajnálattal láttam, hogy Simonyi értekezései «A nyelvújítás történetéhez» elkerülték a szerző figyelmét; pedig azokban sok becses anyag van összegyűjtve.

A források jegyzéke után következik a szótári rész. E rendkívül becses részről a szerző túlnagy szerénységgel ezeket írja: «Ime előttetek fekszik a «magyar nyelvújítás» krónikája szótári alakban. Semmi egyéb, mint krónika; se nem teljes, se nem tökéletes. Sok dátumtévedést s egyéb hibát, de még több hiányt fogtok benne találni. Sokról, a mit újnak mondok, be fogjátok bizonyítani, hogy már jóval előbb — megvolt; sokról, a mit csinált szónak tartok, ki fogjátok mutatni, hogy megvolt a nép nyelvében is.» A szerzőnek e szavai után kijelenthetem, hogy a mű gondos elolvasása után én egyetlen egy szót sem találtam, a melyről ki lehet mutatni, hogy a nép nyelvéből való s ez ne volna itt meg-

mondva. Lehet, hogy egyik-másik szónak a történetét esetleg egy-két évvel, évtizeddel korábbra lehet majd visszavinni, de Szily könyvében az adatok oly lelkiismeretesen, annyi utánjárással vannak összeszedve, hogy e részben is nem lesz sok a javítani való. A szótári részre még csak azt jegyzem meg, hogy a szerző itt-ott kiterjeszkedett a nyelvújítás terjesztette szólásokra is (pl. *jót áll*).

A szótári rész után igen tanulságos csoportosítását találjuk a nyelvújítás kedveltebb képzőinek és képzésmódjainak. A szótári részben tárgyalt szavak itt képzésük szerint vannak csoportosítva, még pedig a következő csoportok szerint: Igeképzők, névszóképzők és egyéb képzésmódok (csonkítás, elvonás, igető főnévvé tétele, igetős összetételek, különlegességek, sajtóhibából támadt szók).

Szily Kálmánnak e maradandó becsű hézagpótló munkáját senki sem nélkülözheti, a ki a magyar nyelv történetével vagy tanításával foglalkozik. Melich János.

Finn nyelvjárás-tanulmány.

H. Ojansuu: *Suomen lounaismurteiden äännehistoria.* Vokaalioppi. Descendentti esitys. Helsingfors. 1901. 8⁰. IV+239 l.

Tagadhatatlan, hogy az utóbbi évtizedben rendkívül gyenge szálak fűzték össze a finn és a magyar nyelvészeti kutatásokat. Mindkettő másmás téren mozgott. Minálunk — s ebben nagy része van bonyolult és sok érdekes kérdést rejtő őstörténetünknek — az etimológia felé fordult a közfigyelem. Finnországban a nyelvtudomány legifjabb ága, a fonétika lépett a kutatás előterébe; Setälä, Wiklund, Paasonen, Pipping munkássága tanúskodik erről. Nem kívánok ezúttal a két irány bírálatába bocsátkozni, habár joggal vethetnők föl a kérdést, hogy az etimológiai kutatás, midőn a szóba kerülő nyelvek sem helyileg, sem időbelileg fixirozva nincsenek, biztos fonétikai alap nélkül nem vezet-e ingoványos talajra; s másrészt a szűkebb térre szorítkozó fonétikai kutatás nem odázza-e el nagyon messze időkbe az ural-altaji nyelvrokonságnak még mindig megfejtetlen nagy problémáját. Nem tekintve, mondom, a kérdés elvi oldalát, csak örömünket fejezhetjük ki azon, hogy Setälä tanítványainak jeles gárdája ismét egygyel szaporodott, a ki előttünk fekvő tanulmányával nem csekély nyelvészeti s fonétikai ismereteiről tesz tanúságot.

1896-ban (még egyetemi hallgató korában) fogott hozzá Ojansuu, Setälä buzdítására a raumai nyelvjárás tanulmányozásához, de kutatásait nemsokára a délnyugati nyelvjárások egész területére kiterjesztette. Több ízben hosszabb időn át a helyszínén tanulmányozta az ottani népnyelv fonétikai sajátságait; művében leginkább saját megfigyeléseire támaszkodik s az eddigi nyelvjárás-tanulmányokat csak másodsorban veszi

tekintetbe. Eredeti terve szerint egy kötetben akarta a tanulmányozott nyelvjárások hangtörténetét megírni, de az anyag lassanként annyira megnőtt, hogy jobbnak látta a magánhangzókról szóló részt önálló kötetben tenni közzé. A bevezetés (1—23) és a fonétikai áttekintés (24—36) az egész munka szemmeltartásával van megírva.

A szóban forgó nyelvjárásterület határai délről, délnyugatról és nyugatról a tenger; hozzátartozik részben a partmelléki szigetcsoport is; északról és keletről Luvia, Eurajoki, Kiukainen, az eurai esperesség, Honkilahti, Karjala, Mynämäki, Nousiainen, Vahto, Rusko, Raisio, Piikkiö, Paimio, Halikko, Kuusio, Pertteli, Muurla és Perniä. Természetesen nem lehet a nyelvjárás határait mindenütt pontosan megvonni, bár másrészt elég nagy az eltérés a délnyugati és a szomszéd nyelvjárások között. A főbb hangtani sajátságok, a melyek az egész nyelvjárásterületet jellemzik, a következők: I. A magánhangzókban: *a)* a kettőshangzók eredeti *i*, *u*, *ü* utóhangjának *e*, *o*, *ö*-re változása a hangsúlyos szótagban; *b)* az *i*-végű kettőshangzók második elemének kiesése a hangsúlytalan szótagban; *c)* *ea* > *ia*, *eä* > *iä* hangsúlytalan szótagban; *d)* némely szóközépi és szóvégi magánhangzó elveszése, pl. a *-nsa* személyragban: *-nsa* (*-nsä*) > *-ns* > *-s*; az adessivus és az allativus egyforma. II. A mássalhangzókban: *a)* *k*, *t*, *p*-n kívül van *g*, *d*, *b* és (zöngétlen) G, D, B is; *b)* *hk* > *kk*, *ht* > *tt* hangsúlytalan szótag után; *c)* a szóvégi *t* elveszése; *d)* az *ll*, *mm*, *nn*, *rr* megrövidülése hosszú főhangsúlyos és hangsúlytalan szótag után; *e)* a szóvégi *n* elveszése; *f)* két mássalhangzó megtűrése a jövevényszavak elején és részben az eredetiek elején is. Közösek végre az egész nyelvjárásterületen az időmérték-viszonyok s a zenei hangsúly.

Az idézett hangsajátságok szempontjából egységes területet az egyes vidékek speciális sajátságai kisebb egységekre bontják. OJANSUU öt nyelvjárásterületet különböztet meg: a raumait, a taivassaloit, a maskuit, a partvidéki-t s a halikkoit. Ezen kisebb nyelvjárások hangtörténetének «descendens» tárgyalása teszi a kötet főrészét; czélja mindazon hangváltozások összeállítása, a melyek az említett nyelvjárásokban a közös finn korszak után történtek.

Az egész anyagot a szerző a következő szempontok szerint tárgyalja: 1. Az első szótag magánhangzói (37—88. l.: *e* > *ä*, *ä* > *ɛ*, labializálódás, kettőshangzók redukálódása). 2. A második s a következő szótagok magánhangzói (89—234. l.: *ea* > *ia*, *eä* > *iä* stb., szóközépi és szóvégi hangzó elveszése, *i*-végű kettőshangzók fejlődése a hangsúlytalan szótagban stb.). A mássalhangzókról, mint már említettük, a következő kötetben lesz szó. GOMBOCZ ZOLTÁN.

A vogul nép ősi hitvilága.

(Tizedik közlemény.)

4. A szoszvaközépi isten: *Ta'it-kwotl tąrėm.*

Közönségesebb nevén: *Ta'it-kwotl ąjkä* («Szoszvaközépi öreg» II : 160), kit Gondatti értesülése az Égatya hatodik, az alsószigvai közlés pedig negyedik fiának jelez. Szent helye, mint erre a név is utal, az éjszaki Szoszva középvidékén van, szorosabban meghatározva *Sortiŋ-jä ūs* (Сартыньинское) egyházas falu s *Pupχėŋ-paul* (Тоболдинскіе) között, amattól mintegy 22 versztnyire alá felé. A Szoszva vize fölfelé haladó irányban az *Ąuχėr-jā* folyó torkolatától kezdve, ott a hol a *Pēś-lu-vōľ*-nak nevezett folyóvonal huzódik, válik szentté s legfőbb szentségét a *Jelpiŋ-jā*, vagy *Pupχėŋ-jā* torkolatánál éri el.*) Ennek a folyószakasznak partja közelében őrzik az istenségnek bálványképét sűrű erdőség közepett oszlopokon álló «vörösfenyőből, lúczfenyőből való szent házacskában» *(nāŋk-jiw, χąut-jiw jelpiŋ kwolėriś* II : 164), melynek egész környéke rejtett önlövő íjakkal és csapdákkal van megrakva, úgy hogy oda halál veszedelme nélkül csupán a bálvány őre közeledhetik (Gondatti 25.). Az ének «a ladikkal járt, evezővel járt folyócska közepén álló futó felhő, menő felhő nagyságú váracskának» magasztalja e helyet

---

*) E hely meghatározása részben Gondatti közlésén (22, 25. l.), részben a «szoszvaközépi öreg» tőlem följegyzett hőséneke előadójának következő vogul észrevételén alapúl: *Ta'it-kwotl ąjkä jelpiŋ mātä Pupχėŋ-paulnėl alγäľ ąli; Ta'it vitä Ąuχėr-jā sūntä pāsnėl alγäľ jelpiŋi' ti jēmti, Pēś-lu vōľ tot ti ąli* «a szoszvaközépi öreg szent helye *Pupχėŋ-paul*-nál feljebb van; a Szoszva vize az *Ąuχėr*-folyó torkolatától fogva fölfelé kezd szentté válni; *Pēś-lu vōľ* im ott van».

(χāpiŋ jā, tūpiŋ jā kwoťélriśémt χajtnė tul, minne tul ľuľit ūsėriśėt Taï't-kwoťl ą̄jkä ūnlilei'm II : 160), a mint Regulynak egy közlése is *Ta'it-kwoťl-ūs*-nak, azaz «várnak» mondja: (Hunfalvy: Vogul föld és nép 138.). Maga a bálvány emberi alakra faragott fatuskó. mely gazdagon föl van diszítve ruhákkal és csillogó, csörgő csecsebecsékkel. Más közelálló házikókban vannak elhelyezve a bálvány tiszteletére áldozott mindenféle értékes holmik (bőrök, ruhák stb.), melyeket a hívektől a bálványőr vesz át s helyez el. Kissé távolabb egy *szent fa* áll, mely vasnyilakkal van körülrakva. Minden itt megforduló férfinak ugyanis kötelessége, hogy legalább egy nyilat s egy kis pénzt ajánljon föl az istenségnek (Gondatti 25.). Az ének «egy tőből fakadt hét vörös fenyőt» *(akw' sāsnėl tēlėm sāt nāŋk* II : 166, 170) említ a ház mögében s a bálványistenségnek *fegyvereiről* is szól. «Nyusztprémes, hódprémes válla föle pánczélos ember pánczélát ölti» (II : 177), «mögös háza mögében szaruijja, szarunyila *(āńt-jąut, āńt-ńāl)* van fölakasztva» (II : 167, 175, 178). különösen pedig egy «három horgas szarunyíllal» *(χūrėm kwonsėp āńt-ńāl* II : 167, 178) szeret lövöldözni. Ezek mellett fontos hadi készsége egy «neves kard, híres kard» *(namiŋ sirej, sijiŋ sirej* II : 175, 177), melyet «midőn háza padlójának közepére leállít, éppen mintha tűz gyuladt volna ki» *(jārtäkėt nāj ti pēlamlės* II : 164, 177), t. i. úgy ragyog.

«Híres fejedelem, neves fejedelem» *(sijiŋ ą̄tėr, namiŋ ą̄tėr* II : 160.) a «szoszvaközépi öreg», kinek dicsőségéről sokat beszél az ének és rege. Reguly egy 19 sürűn irott ívre terjedő éneket jegyzett fel róla osztjákúl, mely azonban, sajnos, ez idő szerint még megfejtetlen. Ezenkívül egy kisebb regét *(Poripanė mōjt)* voguloktól is hallott, de ennek tartalmát csak röviden németül írta föl (l. Hunfalvy: Vogul föld és nép 70. és 138. l.). Gyüjteményemben szintén foglalkozik vele egy hősének s Gondatti is bő értesülést szerzett felőle (l. 21—25, 27—28, 38. l.). Történeti mythosait az utóbbi források alapján a következőkben foglalhatjuk össze.

I. Életének legkorábbi szakában neve: *Poripanė ą̄tėr* «Békafejedelem» s szoszvaközépi vára: *Poripanė ūs* «Békavár». E nevekre vonatkozólag kétféle hagyomány jutott följegyzésre. Az egyiket Reguly hagyatékában találjuk, mely szerint e *Tą̄rėm*-fi földi vidéket kérvén égi atyjától, *Numi-Tą̄rėm* meghagyta neki, hogy a

Kazim folyóhoz menjen s ott foglaljon helyet. Ez az ajánlat nem volt számára megfelelő. *Numi-Tą̄rėm* tehát választást engedett neki a Szigva, Ob s más folyók közül, azonban egyik sem tetszett neki. Megharagudott erre *Numi-Tą̄rėm* s lábával lerugta az égből, mire ő a Szoszvába esett, de bűvölettel hirtelen *békává változván* kiúszott s «Békafejedelem» néven «Békavárát» alapította (HUNFALVY: Vogul föld 138.). A másik hagyományról GONDATTI nyomán tudunk. E szerint a szoszvaközépi szent helyen valamikor *Ta'ït-kwotl ą̄jkä* néven egy hős élt a feleségével. Ez igen erős, de szelid természetű volt; míg más hősök verekedtek, ő otthon ült s folyton dolgozott kovácsműhelyében: fejszéket, késeket s egyéb ércztárgyakat készített. Ugyancsak ő volt, ki a Világügyelő férfiúnak, még legénykorában a táltoslovaihoz szükségelt hét, illetve később nyolcz szárnyat készítette, melyeknek segítségével a ló s lovasa az égbe repülhettek. Istennek tetsző volt ez az életmód s az Égatya megjutalmazta őt ezért. Egy ízben halászni ment a hős, de csak menyhalat (налимъ) foghatott. Hazavitte ezt, szétvagdalta, hát a beleiben eleven *béka* ül. Fogta a békát, nézegeti, egyszerre csak az fölsír, mint egy kis gyermek. Rögtön sejtette, hogy a dolog nem mindennapi; bölcsőt készített, beléje tette a békát s nejével együtt himbálni kezdték. Erre a béka gyermekké változott s ez oly gyorsan növekedett, hogy három nap alatt nagy emberré, erős hőssé vált. Nem volt más e hős, mint *Numi-Tą̄rėm*-nak a fia, kit kezdetben világrajöttének jelensége szerint *Poripanė-χurip χum*-nak (írva: пуринанэ хурипъ хумитенъ kettős számi birtokosraggal), azaz «Békaalakú férfinak», utóbb nevelőatyja után *Ta'ït-kwotl tą̄rėm*-nak (Та'хытъ котль торумъ), «Szoszva-középi istennek» neveztek. Nem tetszett neki az öreg lakóhelye, miért is őt az öregasszonynyal együtt átköltöztette a túlsó partra, a hol mindnyájuk számára favárat épített, mely után, bár e vár régóta nem létezik, *ūs-ńol*, azaz «Várfok» nevet visel a folyófok mind a mai napig (22—23, 28—29. l.).

II. Midőn a többi hősök megtudták — így közli folytatólag GONDATTI (23. l.) a regét — hogy új versenytárs telepedett közéjük, egybegyültek s elhatározták, hogy ellene indúlnak. *Tūjä-χątäŋ-porėχ-lu* (Туя хотанъ порхълу румате = «Tavaszi-hattyú-derékcsontja» barátja) vezérlete alatt összesen hatvan ily férfi jött össze, kiket azonban a Szoszvaközépi hős egytől-egyig legyőzött, levágta

fejüket s hősi szokás szerint lenyúzta fejbőrüket. Testüket a vízen jövő ellenség elrettentésére gát módjára a folyón átvetette, csupán 8—10 öl szélességben hagyván rést a *Jelpiŋ-jā* torkolatán alúl, hogy a ladikon járók azon közlekedhessenek. Efféle harczokról a följegyzett vogul hősének is tud. E szerint a Szoszvaközépi-öreg várában az apródok egyszer csak ellenség közeledtéről értesülnek. «Mint szorultságba (= szűk vízre) jutott apró hal, oly szorultságba jutnak» s egi atyjukhoz imádkoznak: «Ezen futó felhő, menő felhő magasságú várunkon azelőtt felülről jövő szárnyas isten, alulról jövő lábas bálvány keresztül nem juthatott; most pedig szorultságban levő elmés állat elménk, kebles állat keblünk ím szorultságba jutott». A hős mind e rémületre nem ad semmit, «nyakát, derekát hogy ketté lehetne vágni», oly mélyen aluszik. Egy éjjel azonban, míg apródai künn őrködnek, sehogy sem tud elaludni: «ha alacsony párnát rak, magassá válik; ha magas párnát rak, alacsonynyá válik; oldalas fa hét oldala felé forgolódik, mégsem jön álom a szemére». Ezt a közelgő veszedelem előérzete okozza; mert egyszer csak karddal kezében apród lép be hozzá s ekképpen szól: «Szoszva-középi öreg! Minő neves fejedelemkép terjesztik a te neved, minő híres fejedelemkép terjesztik a te híred s te mégis hogyan heverhetsz így még? Réves várunk révéhez ím hadi hajó kapaszkodott. Kelj föl! Nyusztprémes, hódprémes vállad fölé pánczélos fejedelemhős, pánczélodat öltsd föl!» Erre fölkél a hös, pánczélját felölti, szent kardját párnái alól előkeresve kezébe veszi, kimegy, «érett ribiszkéhez hasonlatos két szemével» nézdegél: hát *'Särχql-qŋėt-jūtlän* öreg, osztják hősnek hada érkezett meg, a várbeli népnek pedig már fele föl van konczolva. Oda rohan hősünk az ellenség vezéréhez: «neves fejedelem a neve, híres fejedelem a híre», de a fejét mégis lecsapja. Aztán «hét hajú hajas fejebőrét lenyúzza»; nyusztprémes, hódprémes övéhez oda akasztja. Majd később innen levéve a fejbőröket a ház mögött álló «egy tőből fakadt hét veresfenyőre» függeszti: «obi csüllőmadár, tavi csüllőmadár himbálkozása módjára, hadd himbálja ott fönn a szél s Szoszvaközépi öregnek neves fejedelemhős nevét, híres fejedelemhős hírét ebből hadd lássák!» — Ez azonban csak előjátéka a harcznak. Két fejedelem apródlegényeivel együtt megfutott. Most övébe akasztja hősünk kardját s a ház mögében fölakasztott szaruijját kapja elő. Fut a menekülő fejedelmek után, kik oly pusztí-

tást vittek végbe a várbeli népben, hogy a Szoszvaközépi öregnek már csak egy apródlegénye él. Mikor ellenfeleit megközelítette, feléjük kiált: «Ne menjetek csak! Ha valami bosszút kerestek: rajtam keressétek, ha valami ügyetek van: rajtam keressétek!» Erre háromhorgas szarunyilát ijjára helyezte s mikor kilőtte, úgy fut keresztül a nyíl a két fejedelmen, hogy ezek mint két hal egy nyárson vannak vele föltűzve. Ezeknek is levágja most a Szoszvaközépi-öreg a fejét, a fejük bőrét lenyúzza s az előbbi mellé a hét vörösfenyőre akasztja. Ezután az ellenfél futó apródjaira kerül a sor, hármával-négyivel nyársolja föl őket kilőtt nyílaira, szintén leszedi fejbőrüket s egyelőre övébe akasztja. Mikor teljesen végzett az ellenséges haddal, visszatér várába, hát itt az egyetlen megmaradt apródja sírdogál. «Te apródlegényem, mit siratsz?» kérdi a megérkező hős. «Én azért sírok» — felel ez — «azért gondolkozom; neves fejedelem, híres fejedelem, jó uracskám, vajjon téged hova vittek el?» Az övben lógó fejbőröket most a többihez akasztják, aztán a szaruijjat visszateszik rendes helyére, a kardot pedig ily szókkal adja át a hős apródjának: «Ezen réves váram révéhez szállj alá, ezen szent folyócskámban mosd meg kardomat, aztán hozd be a magam lakta szent házba, párnás ágyam párnája alá helyezem!» (II : 160—175.)

III. Leghíresebb hadi művelete hősünknek az óriási *Mēŋkw*-öreg legyőzése, melyről a szoszvaközépi isten regéinek mind a három vogul forrása szól. A hősének szerint az előbbi háború után *Ta'it-kwotl ąjkä* ismét «nyaka levágható, dereka levágható igaz álomra» készül, midőn kivont karddal beront megint az apród avval a hírrel, hogy a vár alatt folyó szent folyót *Mēŋkw*-öreg megszállotta s kőgátat készít rajta. Fölkapja magát a hős, kezébe veszi fegyvereit s lefut a révhez. Látja, hogy a *mēŋkw* kiabálva, üvöltve zárja el a szent folyót. Oda szól: «*Mēŋkw*-öreg, te mit csinálsz?!» s ezzel kiereszti háromhorgas szarunyilát: a *mēŋkw*-nek «a hova a csontja esett, oda esett; a hova a húsa esett, oda esett» (II : 175—8). Most szól a Szoszvaközépi öreg: «Egykor az ember korabeli, az ember idejebeli világ fog támadni: azt a helyet, a hová *Mēŋkw*-öreg a májad esett, ‚Holló-szigetnek‘ *(χulaχ-tump)* hadd nevezzék (czélzással a májat evő hollókra); azt a helyet, hova a derekad esett, ‚Derékdarab-szigetnek‘ *(Poréχ-sup tump)* nevezzék; gyomorzacskód a mint emelődött, ‚Gyomorzacskó-sziget-

nek' *(Vaś-χuri' tump)* nevezzék; tüziszerszám-zacskód a mint leesett, ‚Tüziszerszám-szigetnek' *(Nāj-χuri' tump)* nevezzék; azt a földet, hová csizmád hullott, egykor majd ‚Csizmadarab-szigetnek' *(Sąpėk-ląmt tump)* nevezzék; azt a földet pedig, hova csipőcsontod esett, ‚Csipőcsont-folyóvonalnak' *(Pēś-lu vōl')* nevezzék! A midőn az ember korabeli, ember idejebeli világ fog támadni, férfinak érinthetetlen, nőnek érinthetetlen szent folyó *(χum rautal, nē rautal jelpiŋ jā)* legyen itt! Ha egykor erre fölfelé utazik, lefelé utazik ember: e helyen vizet többé sohase igyék, áldozatétel-edényt, áldozatétel-üstöt állítgasson!» *(pūri-āni, pūri-put oss unttāli* II : 179—180). Megjegyzi e szöveghez a közlő: *Jelpiŋ mā ta pālt alėnnū Porėχ-sup tump ąli, tīl alγāl' Vaś-χuri' tump ąli, tīl alγāl' Nāj-χuri' tump ąli, tīl alγāl' Sortiŋ-jā ūs ąli, Sortiŋ-jā ūsnél alγāl' Sąpėk-ląmt tump ąli, tūl alγāl' ań Xulaχ-tump ąli»* a szent helyen túl fölfelé van a ‚Derékdarab-sziget', innen feljebb a ‚Gyomorzacskó-sziget', innen feljebb a ‚Tüziszerszám-zacskó sziget', innen feljebb Szortingjá városa, ettől fölfelé van a ‚Csizmadarab-sziget' s onnan fölfelé ama ‚Hollósziget'. — Gondatti (23—24. l.) bővebben értesült e tárgyról. Ennek értelmében a hadviselő mēnkw, ki már sok hőst ütött agyon s falt föl, a tenger vidékéről jövén avval dicsekedett, hogy megöli *Ta'it-kwotl tąrėm*-ot is s székhelyébe telepedik. Megijedt ez egyszer az utóbbi s *Numi-Tąrėm* atyjához fordúlt segítségért. «Mitől ijedtél meg te oly nagyon?» kérdi az Égatya. «Hogyne ijedtem volna meg, midőn ruhája úgy fénylik, mint az arany s midőn már oly sok hőst megölt.» Az Égatya mit sem felelt s azt parancsolta hősünknek, hogy menjen vissza. A mēnkw mind közelebb jön s *Ta'it-kwotl tąrėm* egyre félénkebbé válik. Megint kérni kezdi égi atyjának segítségét, mire ez végül megszólal: «Ha már oly nagyon félsz, hát tudd meg, hogy a mēnkwnek mellén, a nyaka alatt egy darabka emberhús van, oda czélozz!» Megörült e felvilágosításnak a hős s elővette ijját, mely oly nehéz volt, hogy hét ember is nehezen birta el, s fölajzotta. Midőn a mēnkw a folyó közepén gázolva s egyenesen előre nézve elég közel érkezett, rákiált *Ta'it-kwotl tąrėm:* «Öreg, nézd csak, ki jön hátad mögött!» A mēnkw megfordúlt s visszafelé nézett. Fölhasználta amaz a pillanatot, eleresztette az ijj idegét s a nyíl iszonyú erővel hatolt a mēnkw testébe. Ez rögtön összeesett s darabokra hullott szét. A mint meghalt, így kiáltott: *oγur, oγur!* (o'хуръ, o'хуръ) s

ettől a kiáltástól megnyílott a föld, víz fakadt elő, melyből a mai napig is oxyръ-я (hallomásom szerint: *Auχér-jā)* néven nevezett folyócska támadt. Egyik lábát levitte a víz s ebből alakúlt Собаклонтъ *(= Sā̹pėk-lā̹mt)* falu mellett a песь лyволь *(= Pēś-lu vōl')* folyóvonal. Öve kettévágta a Szoszvát s két egymással szemben torkolló folyót alkotott, melyeknek közös neve: эндапъ оуль-я *(= Ēntėp-aul jā* «Öv-végi folyó»). Ezen helytől feljebb alakúlt az ő úti zacskójából az уля хурыхъ тумпъ *(Ul'ä-χuri' tump* «Tüzi-zacskó-sziget»). A késhüvelyéből szintén feljebb a сыпаль тумпъ *(= Sipėl'-tump* «Hüvely-sziget»). Abból a kötélből, melylyel a késhüvely az övhöz volt erősítve, lett a сыпаль порхъ куалыхъ тумпъ *(= Sipėl'-porėχ-kwāli' tump* «Hüvely-derékkötél-sziget»). A mēnkw szívéből lett a симъ тумпъ *(= Sim-tump* «Szív-sziget»), a törzséből a порхъ тумпъ *(= Porėχ-tump* «Derék-sziget»), a fejéből a пугъ тумпъ *(= Puŋk-tump* «Fej-sziget»). Az *Ul'ä-χuri' tump* szigettel szemben, a Szoszva jobb oldalán torkollik a люль нампъ-я *(= L'ūl' namp jā* «Csunya nevű folyó»), melynek széles torkolata кау-хурыхъ *(= Kaw-χuri'* «Herezacskó») nevű, a feljebb eső tökéletesen egyenes rész кокъ *(= Kok* «Penis») nevet visel, a még feljebb eső némileg szélesebb folyórész войзихъ *(= Vośi'* «Penis», itt úgy látszik «Præputium» értelemben). Nem messzire Собаклонтъ falutól jobbra van a люль нампъ туръ *(= L'ūl' namp tūr* «Csunya nevű tó»), mely a mēnkw hasát ábrázolja. A Szoszva folyó medre e tájakon tele van nagy sziklakövekkel (ахтысь уръ = *āχwtės-ur* «Kőhegy»; Gondatti 25.), mely miatt itt a ladik is könnyen megakad. Ezeket a néphit a mēnkw sírkövének tartja, melyet *Ta'it-kwotl tā̹rėm* azért állított föl, hogy az itt történt eseménynek emléke örökké fenmaradjon. Egy felsőszoszvai közlőm mondja e helyről: *ēri'-ā̹tėr ūnlėm paul-jor, ūs-jor ā̹li, Ta'it-kwotl ā̹jkä tot ā̹li. aṅiŋėn χā̹tėliŋėn ul'äŋ χāp vitiŋėt jäli, tā̹sėmt at pasäpi, saw āχwtės tot ā̹li; tūl alγäl', lā̹ŋχäl' Ta'ittė ta-kēm ā̹wėŋ mā āt'im* «Az énekbeli fejedelemtől lakott falunak, városnak megvan a helye, a Szoszvaközépi öreg ott lakik. Mai napig is a gőzhajó (tüzes hajó), ha bővizű a folyó, járhat ott, ha azonban a vizállás sekély (szárazban), keresztül nem hatol; mert sok kő van ottan. Attól a helytől sem alább, sem feljebb, sehol sincs a Szoszvában oly gyorsomlású hely.» — Reguly közlése a mēnkw testrészeiből s szerszámaiból alakult helynevek közül a következőket említi: *Ul'e kuri tump, Pés-lu-vual,*

Parah-sup-tump, *Važe-kuri* s az *Ogor-sunt*-ot, t. i. *Ogor* folyó szádját, mely utóbbihoz amaz észrevétel csatlakozik, hogy itt a lelkét kilehelő mēnkw *«rangula: ogor, ogor!»* («ogor, ogor» így kiáltott, *rąnγulės)*. Ehhez a névhez fűzi Hunfalvy Pál azt a véleményét (Vogul föld és nép 139. l.), hogy a bizanczi írók *ogor* népnevét tartalmazza. Tudjuk azonban, hogy a folyónév tényleg *Ąuχėr*-nek hangzik, melynek ejtése az *ogor*, *ugur* népnévétől eltérő s külömben is e folyócska egészen jelentéktelen.

IV. Nem messze a Szoszvaközépi öreg szent helyétől, *Sortiŋ-jā ūs* egyházas falutól fölfelé mintegy másfél versztnyire egy nőalakú kő látható, melyről Gondatti (37—38. l.) a következőket jegyezte föl: Élt e vidéken egykor egy *Uri-nē* nevű nő hét hős fiával (Торумъ сири ванкрасъ одыръ = *Tąrėm-siriŋ-vāŋkrės ątėr*), kik más hősök módjára avval foglalkoztak, hogy kirabolgatták az arra felé utazókat. E végből a folyón át csengetyűkkel fölszerelt kötelet vontak s mihelyest meghallották a csengést, kijöttek a házból, nyílakkal átlyukasztották a ladikokat s megölvén a bennök ülőket, elrabolták minden holmijukat. Megtudta ezt *Ta'it-kwotl tąrėm* s megharagudott: «Én isteni fiú vagyok» — úgy mond — «de ilyesmit nem engedek meg magamnak». Mialatt a hősök aludtak, odament a kötélhez, elvágta s elrejtette amazoknak pánczélruháját. Ezután más hősöket küldött ellenük, kik ezeket pánczélruhájuk hiján könnyen legyőzhették, úgy hogy mindnyájan belevesztek a harczba. Anyjuk e miatt való fájdalmában vált kővé, mely a folyónak bal oldalán látható.

V. Egy nőszerző hadjáratról is tudomást szerzett Gondatti (21. l.), melyet *Ta'it-kwotl tąrėm* az ő *Ajäs-tąrėm* bátyja érdekében viselt. Ez utóbbi házasodni akarván, sehogysem tudott nőhöz jutni. Öccse, a szoszvaközépi isten, látva bátyjának a baját, rászánja magát, hogy emezt segíteni fogja vállalatában. Elváltozik ölyvvé s egy hattyút vivén magával, elrepült abba az Ob torkolatánál fekvő városkába, hol a kiszemelt menyasszony élt. Megtalálták a házat, megismerkedtek a leány atyjával s meg is tetszettek neki; de mialatt vendégeskedtek, a leány megszökött. A legények utána hajtottak, de a leány elrejtőzött a Kazim folyó torkolatánál épült városkában. Amazok földúlták a várost, azonban a leánynak menekülnie sikerült s Polnovat városkában rejtőzött el újból. Ezt is földúlták, de a leányt megint nem foghatták meg; mert ez most

ismét a Kazim folyó vidékére futott, csakhogy most a folyó forrásvidékén épült erős várban talált menedéket. Itt egy hős lakott hét fiával; ezeket a leány arra kérte, hogy lopják el *Ta'it-kwotl tąrėm* pánczélruháját, mert abban van az ő ereje. Meghallotta ez a dolgot s megharagudott, ledobta magáról pánczélruháját s minden fegyverét, aztán egy szál ingben ment oda a házhoz, összetörte azt, hajuknál fogva megragadta a hősöket s őket ütni kezdte, végül pedig egyiknek fejét a másikéhoz csapdosva az ifjakat megölte. Csupán az egy öreg hős, az atya, maradt meg, ki fajddá változva *Numi-Tąrėm*-hoz röpült föl az égbe, hogy védelmét kérje. *Ta'it-kwotl tąrėm* égi atyja házának küszöbénél érte utól ellenfelét s bekiált: «Atya, ki ne nyisd az ajtót; mert külömben vérrel mocskolom be aranyos házad küszöbét!» Nem nyitották ki a fajdnak az ajtót, miré ez lefelé repült. A Szoszvaközépi hős ölyv alakjában csap le most rája s széttépi őt. Csak most foghatták meg a menyasszonyt, hazavitték s itt együtt élni kezdtek. Azonban röviddel a megérkezés után *Ta'it-kwotl tąrėm* ekkép szól bátyjához: «Habár megszereztem neked feleséged, te nem fogsz vele bírni; add ide csak, hadd tanítom emberségre!» Két hosszú és vastag vesszőt készített, egyet vasból, a másikat ónból. Aztán megkötözte az asszonyt fejénél és lábánál fogva két oszlophoz s addig verte, míg a vesszők el nem törtek. Akkor mindenféle kígyók, békák, pókok, hangyák s sok egyéb tisztátlan lények búttak elő az asszony testéből, mire *Ta'it-kwotl tąrėm* őt feloldotta s átadta bátyjának, mondván: «Nesze, most nyugodt asszony lesz belőle; ha ezt nem teszem, sohasem bírhattál volna vele».

VI. A szoszvaközépi isten nagy hírnevét és becsülését bizonyítja az a felsőszoszvai rege, hogy midőn a *Tąrėm*-fiak a világügyelő tisztség birtokáért versenyre keltek, ő volt az, ki erre leginkább tartott számot s kit az «Asszony-fia fiúcska» csak *Tapėl-ąjkä* segedelmével tudott leküzdeni nem erőben, hanem ügyességben (II : 116, 118). GONDATTI ez istenségnek *mā-χar tąrėm* «földszini isten» és *mā-tarmėl ąlnė tąrėm* a föld felett levő isten» dísz-neveit is említi, melyek szintén nagy tiszteletére utalnak (25. l.). Utóbb, így jegyzi meg e forrás (u. o.), annyira megszerette *Ta'it-kwotl tąrėm* a háborút s annyira öldöste a hősöket, hogy mindenütt megjelent, a hol csak verekedés volt; mert rendesen a harczoló felek egyike meghívta szövetségesnek. Megharagította végül ez

eljárás az Égatyát s ez volt oka, hogy testvérei között nem foglalhatta el az őt megillető helyet. Nem is terjed uralmának vidéke többre, mint szent helyére s környékére, hol faházikójában nejével s gyermekeivel együtt él.

Szent helyének tiszteletéről hősénekének közlője a következőket mondja: *Pēś-lu vol't la'ilėl ātä χum, ātä nē at jäli, ness sālil, aman χāpėl jälawė; vit mūtä närėn' jiwėl näritaŋkwė at rąwi; ńār χulä at tēwė, jiwä at sa'irawė* «a Csipőcsont-folyóvonalon gyalog sem férfi, sem nő nem jár, csak rénnel vagy ladikkal lehet arra járni; vizének földjét toló rúddal bökdösni (a fölfelé való haladásnál) nem szabad; nyers halát nem eszik, fáját nem vágják». Hogy az arra járó férfinak nyilat s némi pénzt kell áldozni s ételáldozatot kell főznie (*puri-āni, puri-put*), arról már fentebb szólottunk. Midőn a hívek tiszteletére a szent helyre utaznak, ha három napig tart is az út, ez alatt nem szabad aludni. Ha a ladik alacsony vízállás idején a kiálló kövekben megakad, vagy a homokzátonyban megfeneklik, az istenség kiengesztelésére üstöt s ételneműeket kell dobni a vízbe (Gondatti 25. l.). Különösebb hivatásáról ez istenségnek a rendelkezésre álló források nem tesznek említést.

Itt említjük meg függelékül, hogy Gondatti értesülése szerint (27—28. l.), *Ta'it-kwotl tąrėm*-nak egy tejtestvére is van, annak a *Ta'it-kwotl ąjkä*-nak a leánya, ki őt mint «Békafejedelmet» fölnevelte. Ennek bálványa s szent helye *Xaŋlä-sām paul* közelében (az éjszaki Szoszva mellett, a *Tapės-jā* torkolatán alul) van s nagy tiszteletben részesül különös jóságáért, melylyel *Kaltėś* istenanyánál és Világügyelő férfinél az emberek érdekében közbenjár. Három esztendőben egyszer mutatnak be neki áldozatokat avval a kéréssel, hogy ne feledkezzék meg az emberi nemről s ne szünjék meg buzgólkodni érette. Róla regélik, hogy egyszer egy obvidéki hős vette üldözőbe, ki őt feleségül akarta volna elragadni. A leány rénszarvas-szánon utazott, a hős is így. Egyszer csak észreveszi a hős, hogy a rének nyomát nyusztmenyét, majd hölgymenyét nyoma váltja föl s e nyomok annyira össze-vissza kuszálódnak, hogy rajtuk bajos eligazodni. Rájön végre a hős, hogy a nő, a kit üldöz, nem más mint *Ta'it-kwotl ąjkä* leánya. Nem hagyta abba a dolgot, ráakadt az igazi nyomra, s ez őt egy vörös fenyőhöz vezette. Ennek a gyökerében valami kis nyilást vett észre. Minden oldalról körülássa most a fát, megvagdos minden gyökérszálat, de semmit sem

talál. Végül eredménytelenül tér vissza. A nő t. i. kis bogárkává változott, a gyökerek közé bujt s üldözője így őt észre nem vevén, a gyökérrel együtt odébb dobta. Midőn megszünt a veszedelem, fölvette újra emberi alakját s állandó lakóhelyül *Xaŋlä-sām paul* vidékét választotta.

5. A kisobi isten: *Ajäs-tąrėm.*

Berjozovtól 22 versztnyire az Obnak «Kis Ob» *(Aj-As*, vagy *Aj-Äs*, Малая Обь) nevű folyóága mellett van *Ajäs-paul*, osztják nevén *Ajäs-kort* (Непкинскія юрты) osztják falu, melynek istenségét a *tąrėm*-fiak jegyzékei egyértelműen az Égatya ötödik fiának ismerik. Ez istenség neve: *Ajäs-tąrėm*, vagy *Ajäs tąrėm ąjkä* «Kisobi isten öreg» (II : 1), illetve *Ās-kwoťl ąjkä* «Obközépi öreg» (u. o.), osztjákul: *Ās-iki*, melynek dicsőségét három följegyzett vogul hősének tárgyalja (II : 1—24, 138—156.). Poljakov (Путеш. въ долину р. Оби : 58. l.) s Gondatti (21. l.) állításai szerint bálványának eredeti székhelye Berjozov volt, sőt az utóbbi — nyilván orosz forrás nyomán — arról is értesült, hogy a berjozovi Boldogasszony-temploma (Богородицкая церковь) éppen e bálvány házikójának helyén épült. Maga a vogul hagyomány mit sem tud erről; sem az istenség neve, sem a hősénekek valamely közlése nem utal reá, noha — mint fentebb láttuk — a pelimi istenségnél hasonló körülmény mellett bőven megmaradtak a régi székhely emlékei. Az egyik hősének szerint «Ajäsz-falva közelében vörösfenyővel benőtt dombos liget *(nāŋk-śaχl)* van; a hős ottan szerzett férfinak érinthetetlen, nőnek érinthetetlen szent helyet magának s Ajäsz-isten néven mind e mai napig ott honol» *(χum rautal, nē rautal jelpiŋ mā tot ta vārs; Ajäs-tąrėm namėl aṅiŋėn χątėliŋėn tot ta ūnli* II : 24.). A másik hősének közlője szintígy határozza meg szent helyének fekvését «Ajäsz-falva mögött, az Ob partja közelében, fönn a vízmellékén» *(jelpiŋ mātä Ajäs-paul sis-pālt pujin ąli Ās-vāta ťapät)* s hasonlókép mondja a Szoszvaföisten éneke is, hogy «a mint a Szoszva vizéből a fehér vizű táplálékos Obba érkeztek, Ajäsz-isten öregnek atyja igézte szent nyíreshegye *(jäγä sātėm jelpiŋ χāľ-urä)* ím ott áll» (II : 139.). Nem tekinthető tehát föltétlenül bizonyosnak, hogy az említett berjozovi templom helyén egykor állott házikó éppen az Ajäsz-istené

volt; mert lehetett az bár valamely jelentéktelen helyi istenségé is, melyet az orosz hagyomány csak ad maiorem Dei gloriam azonosít a közelben honoló nagy tekintélyű bálványistenséggel. Egyenesen tiltakozik e nézet ellen a hősének ama helye, mely leírván Ajäsz-isten lakó földét «egyfelől való vízkép vize tágas tágas Obot», másfelől való vízkép szent víz folyta szent tavat» *(jelpiŋ vit aumäŋ jelpiŋ tūr)* emleget s kiemeli, hogy «*Numi-Sorńi* fölséges atyám Ajäsz-isten öreget ide rendelt, ide igézett engem *(tī joltwäsėm, tī sātwäsėm* II : 1.).

Ez idézetekből is kitetszik, hogy a bálvány szent helye erdős magaslaton *(jelpiŋ tąwpä χāľ-ur* «szent lombú nyíres hegy» II : 142) fekszik, melyről nagy messzeségbe «hét tavon át, hét Obkanyarulaton át nézdegélhet» (II : 10, 15.). Többször emlegetik az énekek az ő «szent tavát» (II : 1, 2, 18.) s «vadrécze, vadlúd bukdácsoló folyóereit», mely «eleven júr-szörnyeteggel van tele» *(vās nąpmiŋ, lūnt nąpmiŋ sāt χōŋχėlt* II : 2.; *liliŋ jūr ta'iliŋ χōŋχėlt* II : 140.). E területen áll «hét szosszël-állattal teli háza» *(sāt sossėl ta'iliŋ kwolä* II : 141, 144.), melynek ajtó-félfáihoz kötözik az áldozati állatokat (II : 16.). Ezen ajtó előtt «ajtóőrző mēnkw-ördög» *(āwi ūrnė mēŋkw)* áll, kit valószínűleg egy éktelen ábrázatú szolgabálvány ábrázol. Ennek a hősének szerint «fele teste-húsa vashús, fele teste-csontja vascsont; vastestű szent mēnkwnek bocsátotta őt alá égi atyja» *(kēr alpip jelpiŋ mēŋkwī Numi-Tąrėm jäγän tārätawės* II : 146.). Fegyveres legényeiről *(ajäŋ γum-pīγänä* II : 14.), környezetében szolgáló leányokról és szolgákról *(ēnkajit, χūśėt* II : 9.) is tud a hősének, a Szoszvaközépi-öreg segedelmével szerzett feleségéről pedig Gondatti nyomán értesülünk (l. fentebb). A bálvány fölszerelésében sok lehet a hadi szerszám: ő «hét nyilas, hat nyilas fegyvert viselő férfiú» *(sāt ńālpä, χąt ńālpä tērėn ąśnė χum* II : 4.), «kardlapos jeles kézzel» *(sirej-sisiŋ jąmės kātėl* II : 11.) jár, egy ajándékba kapott kardja pedig oly jelentőségre tett szert, hogy ezt külön álló «véráldozatot fogadó véráldozatos istenke, ételáldozatot fogadó ételáldozatos istenke» *(jir vinė jiriŋ pupī', puri vine puriŋ pupī'* II : 14.) gyanánt tisztelik, a mint erről az alább közölt rege bővebben szól.

Ajäsz-isten hivatását világosan kifejezik hősénekének következő szavai: «Lakóhelyemen nyomorúságos subáju sok fér-

fiam, sok nőm, kóros húskórja, beteg csont betegsége ha érinti, én hozzám imádkozni jön . . . Szárnyas subám szárnyát [fogva], ujjas subám ujját [fogva] könyörögnek. Ha ragadós kór támadott: a ragadós kór ruhaszárnyától fölemelem őket; ha emésztő betegség támadott: az emésztő betegség ruhaszárnyától fölemelem őket. Bármilyen táják lábkór érte, kézkór érte férfia, ha én hozzám könyörögni jön: fölemelem; lábkór nélkül, kézkór nélkül, egészségesen bocsátom el» (II : 3, 4.). Külön hivatása van a kardbálványnak, melynek Ajäsz-isten igézete ekkép szabta meg rendeltetését: «Ha afféle inséges világ, afféle nyomorúságos világ áll be, hogy valamely vidék felől had érkezik: kézsegítséget, lábsegítséget hadd nyujtson *(kāt-q̧ntės, la'il-q̧ntės oss vāri!* II : 15.).

Következők jutottak följegyzésre ez istenség történeti mythosai közül:

I. Ifjúkora. Ő egyike *Numi-Tārėm* fiainak, de egy bácsijának *(akitä)* mondott «Hét-jávorbika-bőrének-irhájából-készült-ruhát-viselő-öreg» *(Sāt-χār-sq̧w śariŋ-ta'il-ūjkä)* neveli. Ez nappal ki nem ereszti, éjjel ruhája szárnya alatt keblére fekteti. Egyszer éjnek idején kioson a fiú, bácsija «tágas faluja, tágas városa van előtte s a távolban vörösfenyők állanak». E fenyőkre fajdok szállanak, a fiú kis ijjával rájuk lő, de nem találja őket; hanem a nyíl egy kis házikó tetejére esik. Innen egy leány jön ki, a fiucskát nyilastul együtt megfogja s nem bocsátja el. A fiú ijesztésül kést ragad s nem akarva úgy megdöfi vele a leányt, az ő bácsijának testvérét, hogy ez belehal. Ezután visszamegy bácsijának ruhaszárnya alá s a reggel, bácsijának ébredésekor ott éri. Jelenti egy apród, hogy a fiucska az éjjel megölte gazdája húgát, de majd hogy karddal szét nem aprítja őt az öreg, annyira hihetetlen előtte, hogy az éjjel a fiú kebléről távozott volna. — A leány testvérei bosszúra gondolnak s hótalppal való tavaszi jávorvadászatra hívják az «öcsikét». Az öreg elereszti a fiút gyanutlanul. A vadászok egy városba érkeznek, hol két leány behívja a fiút egy házba, a várnak ajtaját s ablakait pedig lakatokkal bezárják. Hiába kér a fiucska enni, a leányok a vele jött férfiak oktatása szerint minden ételt megtagadnak tőle. Egyszer csak két gyermek lép hozzá: «Nagybácsi, anyánk hív téged». «Ha én nekem testvérem volna», felel a fiú, nevezetes hete lesz, híres hete lesz, mióta itt ülök, azóta testvérem csak megtalált volna». Végre jelentik, hogy

a férfiak már indulnak. Ezek neki valami hitvány hótalpakat s ijjat adnak, de ő, miután az idősebbek előre mentek, e hótalpakat s ijjat összetöri s fölkiáltván Arany-Kworēsz atyjához, tőle jávortehén lábszár-bőrével borított hótalpakat, sűrű szemű pánczélruhát, ezüstbojtú kardot s hét nyillal fölszerelt tegzet kér. Miután e holmikat megkapta, nagy hirtelen társai elé iramodik s egy kibocsátott nyilával hét hősnek lövi által mellét. Miután ezeket igy megölte, várukat «hátzúzással, mellzúzással zúzta szejjel» s e müveletektől «vérdühbe esett» (*kēij-šēŋχᴜnē tēiles* II: 24.). Se lát, se hall, csak egyre öldököl. Egyszer csak öldöklése közben kezét, lábát sulyosnak érzi: hát a bácsija s nőtestvére fogózkodnak beléje. Evvel megszünt hadakozni s Berjozov városa fölött (*χālp-us tārmel*), Ajäsz-falva közelében szent helyet szerzett magának (II: 19—24.).

II. Harcza a Kazim-vidéki női bálványistenséggel. Ajäsz-falutól nem messze torkollik az Obba ennek jobboldali Kazim (*Kasem-jā*, Казымъ) nevű mellékfolyója, melynek felvidékén van *Kāsem-talēχ ūs* (Казымскій, vagy Юльевскій городокъ) helység s ennek közelében a Kazim-vidék híres női bálványának, *'Nāres-nāj ēkwā*, vagy más nevén *Kāsem-pupī'ēkwā* (Kazim-bálvány asszony) szent helye. A hősének szerint (II: 5—9.), a mint Ajäsz-isten egyszer «érett ribiszkéhez hasonló két szemével» nézdegél, kelet felől ennek a Nyárész-asszonynak látja közeledni hadi hajóját. A hajó Ajäszváránál köt ki s a sok fegyveres szolga kapaszkodik föl a parton. Ajäsz-isten «táplálékevő táplálékos elméje» akkép gondolkodik, hogy ily hadi népséghez fegyver sem szükséges s puszta kézzel megy ki ellenfelébez. Ököllel hadakozik: az egyiket csapja, erre rogy le, a másikat csapja, arra rogy le, «szedni való bogyókép szedegeti föl őket» a földről. Nyárész-asszony könyörgőre fogja a dolgot, megfogadva, hogy «többé haddá föl nem kerekedik». A nagylelkű győző erre nemcsak, hogy megkegyelmez életének, hanem miután az asszonynyal egy éjt s napot vendégeskedett, szolgáló leánynyal, szolgalegénynyel fölszerelve bocsátja vissza «karmos evetnek, fogas evetnek meg nem mászható várába». «Örvendő lábát, örvendő kezét emelte» Kazim istennője, hogy épen haza érkezhetett s miután ajtótlan várába két vasláncon függő vasszékkel magát fölhúzatta, üdvözlet izenetével bocsátotta vissza Ajäsz-istenhez a melléje kiséretül adott szolganépséget.

III. Harcza a Têk-falvi bálványistenséggel. Ez esemény után «szent földdarabját» továbbra üli Ajäsz-isten. Hét Obkanyarulatán, hét taván keresztül, a mint nézdegél, egyszer csak ismét hadi hajónak látja közeledtét. A mint a hajó közelebbre jő, kiderül, hogy *Tēk-ątėr*, a «vörös rókaprémes, fekete rókaprémes férfiú», kinek mithikai személyével alább lesz módunk bővebben megismerkedni, jött fegyveres erővel ellene. A mint emberei Ajäsz vára révéhez megérkeztek, «éles hangú hangos kiáltást kiáltottak» s a mint a partra fölkapaszkodtak, ismét «éles hangú hangos kiáltást kiáltottak». Ez volt a harczra hívás jele. Ajäsz-isten «kardlapos jeles kézzel» megy ki ellenfeleihez, kiknek láttára rettenetes haragra gerjed. A merre kardját viszi, «mint hegyi fű, mint erdei fű hull a nép». Végre arra gondol, hogy kardját Tēk-öregen töri apróra; de ez is kegyelmet kér: «nyusztbőr-imádsággal, hódbőr-imádsággal imádlak» — úgy mond — «bocsáss el engem szabadon!» Ajäsz-isten ismét nagylelkűen megbocsát ellenfelének s Tēk-öreg hadi népe pusztultával nem ugyan hajón, de róka alakjában megint visszajut földére. Búcsúzása alkalmával Ajäsz-istennek ajándékozza kardját, ki ezt mindenelőtt leviteti a szent tóhoz, hogy ennek vizével mossák le saját szolgáinak oda tapadt vérét. Midőn a tiszta kardot elébe visszahozzák, látja, hogy ez valami különös jeles «hegyes kard híres szablya» *(tal'χiŋ sirej sijiŋ nāri* II : 14), ezért mondja rá igézetét: «Az ember korabeli, az ember idejebeli világ beálltával ez a hegyes kard, híres szablya véráldozatot, ételáldozatot fogadó istenkévé változzék!» Hogy minő rendeltetést adott ezen istenséggé avatott kardnak, azt már fentebb említettük.

IV. A jugrai istenséggel való hadi szövetsége. A szoszvafői (jugrai) «Tavi-hattyú, obi-hattyú fehérségű fejedelem» nevű bálványistenségnek hősi énekében (II : 138—156.) találjuk Ajäsz-istennek következő hitregéjét: A szoszvafői fejedelemhős bosszúból hadat indít az Obba torkolló Szanjá folyó vidékének fejedelme ellen, ki az ő egyetlen leányát elrabolta. A Szoszva folyón tutaján lefelé hajózva, «vastestű hét apród legényével» elérkezik a Lēplä-folyó torkolatához, melynek «öregе», azaz bálványistensége, *Lēplä-sūnt ąjkä* elébe jön s útjának czélja felől kérdezősködik. A jugrai nem említi Szanjá urát, hanem Ajäsz-isten meglátogatását vallja szándékának, kinek laka tényleg útjába esik s kivel ez alkalommal megismerkedni akar. «Fehér vizű táplálékos

Ob vizén» — úgy mond — «Ajäsz-isten öreget emlegetnek; igen nagynak, igen hatalmasnak emlegetik; ezt a *Numi-Tǫrėm* atyámtól alábocsátott vasvégű szent kardocskámat ő vele megnézetni megyek én». A Lēplä-torkolati öreg kisérőül ajánlkozik s együtt folytatják útjukat az Ob felé. Megérkeznek Ajäsz-isten szent nyíreshegyéhez s követek útján engedelmet kérnek arra, hogy az isteni hőst meglátogathassák. Az utóbbi szívesen fogadja vendégeit, de figyelmezteti, hogy itt «nyakas had, fejes had vár reájuk, a vastestű hét apródlegényt mind megölik, csak a Lēplä-torkolati öreg fog megmaradni s akkor majd a szoszvafői hős *sossėl*-állatos szeme vize sírásban fog előfakadni». Az utóbbi kérőre fogja a dolgot: «Lásd te, Ajäsz-isten öreg, ezen szent lombú nyíreshegyre atyád téged igen hatalmasnak teremtett, hadd szerelnél te föl engemet háterővel, mellerővel». Miközben így beszélgetnek, a szoszvafői hős hadi tutaját apró szilánkokká vagdalta már össze az ellenség, hadi népét pedig leölték. A mint ez a pusztítást látja, «vasvégű szent kardocskáját» ragadja kezéhez. Ajäsz-isten tartóztatja: «Egymagadban ennek a fejes hadnak, nyakas hadnak mit is tehetsz?!» Felel amaz: «Ajäsz-isten, ha többet nem, legalább egy kezemet támogató apródlegényt hadd rendelnél mellém! Én ezt a sűrű szúnyograjhoz hasonló nyakas hadat, ezt a sűrű bögölyrajhoz hasonló fejes hadat a hét réteges szent földbe verném le, ha csak egy kis háterőhöz jutnék s egy kis mellerőt kaphatnék! Ajäszisten meghallgatja a kérést s ajtóőrző vastestű szent *mēŋkw*-jét adja melléje, hogy «háterővel, mellerővel» ez segítse. Vakon pusztít a mēnkw, «vaskardja hét legyintésével a hét kérgű szent föld hét közébe verdesi le» az ellenség hadi népét. Végre «véres könnyei törnek elő» dühében s magát a szoszvafői hőst, sőt Ajäsz-istent is megölné, ha kardja közelébe érnének. De egyszer csak nyíl éri s képtelenné válik a további harczra. Most a szoszvafői hős egymaga folytatja a harczot, legyőzi s megalázza ellenfelét, a Szanjá vidékének fejedelmét s aztán visszatér Ajäsz-istenhez. Szolganépség s hajókészség hiján innen «fönn járó erdei szarka» alakjában kénytelen visszaröpülni hazájába, de öldöklő hadjáratáért meg is inti a búcsúzás alkalmával Ajäsz-isten: «Bármerre levő leányos falut» — így szól — «többé meg ne bánts, bármerre levő fias várost ne rombolj; [mert] ha leányos falut, fias várost ezentúl is fogsz bántani, *Numi-Tǫrėm* atyád elvégre rossz néven fogja venni».

V. Nőszerzése, mely mythosról fentebb a szoszvaközépi-öreg hitregeinek tárgyalásánál volt alkalmunk részletesen szólani. GONDATTI-nak amaz értesülése, hogy Ajäsz-isten hattyú alakját is fölvehette (21. l.) valószínűleg a menyasszony üldözése történetének egyik részletén alapul.

A nagylelkűséggel párosult fényes hadi tettek e hitregéin alapul Ajäsz-isten dicsőségének és hatalmának nagy híre, melyre az énekek többször hivatkoznak. Ő «ének hiresztelte énekhős, monda hiresztelte mondahős» *(ēri' totnė ērγ'-ą̄tēr, mōjt-totnė mojt-ą̄tėr* II : 10), «neves fejedelem, híres fejedelem» *(namiŋ ą̄tėr, sijiŋ ą̄tėr* II : 1.), kit égi atya «igen hatalmasnak teremtett igézetével» *(jäγėnnė saka voriŋi' sātwäsėn* II : 142.), a mint őt a földiek is «igen nagynak, igen hatalmasnak emlegetik» *(saka jäni' lāwėltawė, saka voriŋ lāwėltawė* II : 138), de «bármerre levő istennőcskét uraló hét földrész terjedelmében, bármerre levő lábas isten, szárnyas isten is Ajäsz-isten öregnek magasztalja» *(χotäľ ālnė nājiŋ sāt mā jänitėl χotäľ ą̄lnė la'iliŋ tą̄rėmnė, χotäľ ą̄lnė tą̄uliŋ tārėmnė Ajäs-tą̄rėm ājkä jänitlawėn* II : 155.). Maga mondja magáról hősénekében Ajäsz-isten: «Más-más vidékeken [is] hatalmas istenek, erős istenek laknak; [de] én hét nyilas, hat nyilas fegyvert viselő férfiu, magam fölött semmi szárnyas istent, semmi lábas bálványt nem ismerek» (II : 4).

Nagy tekintélyének megfelelő a buzgó tisztelet is, melylyel hívei előtte hódolnak. «Ezen vize tágas, tágas Obom partján» — így szól hőséneke (II : 3.) — «istennőcsket, istenkét uraló hét vidék mind engemet tisztel *(nājiŋ-ke sāt sām, ą̄triŋ-ke sāt sām pusėn ānėm sunsiānl)*; este követelt áldozatomat reggelre nem halasztják, reggel követelt áldozatomat estére nem halasztják; egy kötélre kötött hét áldozatot, hat áldozatot hoznak ők»! Ugyanitt (II : 16—18) részletesen van előadva egy ily áldozat szertartása is: «Érett ribiszke két szemű [Ajäsz-isten], a mint hét tón által, hét Obkanyarulaton által nézdegélek, ím egyszer csak hét teli hajó jövetele látható. Hat hajómban csupa szarvas állatok (= rének) állanak, hetedik hajómban tarka ló áll. Miután hosszú ideig, rövid ideig jöttek, réves városom réveihez folkapaszkodtak s az állatokat fölhozták a partra. Az en ajtós házam ajtajának két feléhez rénbikát, szarvasállatot kötni való erős kotéllel ide kötötték. Most velük levő varázsoló emberüket íme varázsolni ültették. Ajäsz-

isten öreg [erre] réülést bocsátottam reá, eljöttem hozzá s im miképpen szólok: Nyomorúságos subájú sok szegénykém, kezetekben, lábatokban tökéletesen egészségesek legyetek! Ezután egybekötött háromszáz szarvas állatotokat öljétek le, azután pedig ezt a tarka lovatokat öljétek le, majd ezután egy akasztóíves hét üstöt akaszszatok [tűz fölé] s én gőzölgő edény gőzét veszem, füstölgő edény füstjét veszem. Azután e háromszáz szarvas állatom bőreit ujonnan nőtt (= fiatal) kis fa ágára akaszszátok föl, ezen tarka ló bőrét szintén oda akaszszátok föl! Numi-Szornyi atyátok jó szemmel fogja nézni, Numi-Szornyi apátok kegyes szemmel fogja nézni. Ezután a magatok lakta istennővel, istenkével levő házatok tájékára menjetek *Tārėm*-mal (= isten nevében) két üdvözletem, három üdvözletem kiséretében!» Mind ez isteni utasításokat a nép végrehajtotta. Azután leeredtek a partra; a szent vízzel folyó szent tó közepére a mint eljutottak, éles hangú hangos kiáltást kiáltottak: «*Numi-Tārėm* atyánk kiáltásunk hangját hadd hallja meg, Numi-Szornyi apánk kiáltásunk szavát hadd hallja meg!»

6. *Kaltėś*-asszony: *Kaltėś-ēkwä.*

A vogul-osztják hitrege legelőkelőbb női bálványistensége *Kaltėś*, vagy *Kaltėś-ēkwä*, kinek méltósága kifejezést nyer abban is, hogy nevét «Arany-*Kaltėś*»: *Sorńi-Kaltėś* jelzéssel is emlegetik (I : 38.), a minő dicsőítést a hívek tisztelete külömben csak az égi pár *(Numi-Sorńi, Sorńi-āś, Sorńi-Kworės, Sorńi-'Siś)* s a Világügyelő férfi *(Sorńi-ātėr)* neveinél alkalmaz. Szigvai vogul nyelven e név változatát Reguly *Kälteš, Kälteš-nē* alakkal írja, megjegyezvén, hogy *kälteš nē* tulajdonkép a «hajdankorbeli óriásnép öreg asszonyainak» a jelzése *(jist elning ąlom porät jąrkum mätäm egvat)*, de különösen, vagyis személynév gyanánt véve *(mak Kälteš)*, ő az «istenanya» *(tąrom-angu)*, t. i. az «Arany-fejedelem nénje asszonya» *(sąrńu ąter agve egva)*. Az alsó-lozvai vogulban ma *koltėś-jēkwä*, vagy *kiltėś-jēkwä*, illetve *kiltėśiŋ jēkwä* olyan nőt jelent, ki fejkendőjét hátul kontyba köti *(pärr kiltėśtaχti)*, mit voltakép Reguly idézett magyarázatával s Ahlqvist ide tartozó éjszaki-osztják *kaldas-aŋki* «hebamme» adatával egybevetve jóformán vén asszonyra vonatkozó kifejezésnek vehetünk, lévén az ily kendőviselet a korosabb nők divata. Pápai Károly a Közép-Ob vidékén *Kattas-ime*

alakkal hallotta a szóban forgó istennő nevét, melynek éjszakabbra nyilván *Kultas-imi* vagy *Kaldas-imi* ejtése van.

Nem egybehangzók a hitregék ennek a női alaknak az Égatyához való genealogiai viszonyára nézve; de közösen vallják, hogy ő a Világügyelő férfi «nénje», még pedig «testvérnénje» *(jäγ'-āγitä)* a vízözön-ének szerint (I : 39), «nagynénje, nénikéje» *(ākwä ēkwä)* Reguly közlése s a Világügyelő férfi jugrai idéző igéje (II : 322.) szerint. Hogy a *Kaltėś-ēkwä-ēri'* (IV : 322.) két változata (IV : 210, 216.) egyszerűen *ākw-ēri'* «nénike-ének» jelzéssel ismeretes, nyilván annak jele, hogy valamint a Világügyelő Aranyfejedelemnek, *Sorńi-ǭtėr*-nak rövidített jelzése: *ǭtėr*, a vele mythikus kapcsolatban levő női alaké is egyszerűen: *ākw*, azaz *Ēkwä-pī'* *pīriś ākwä*, az «Asszony-fia fiucskának nénije». A Világügyelő férfinek Patkanov-tól közölt irtisi-osztják hymnusában is szó van amaz istenség egy nőtestvéréről *(jiankem)*, kinek leírása és hitregéje egészen *Kaltėś*-hez illő (Irt. Ostj. I : 102., II : 184—7.). Mindezzel egybevág a tűzözön-éneknek az a közlése, hogy *Sorńi-Kaltėś* époly genetikus viszonyban leánya *Sorńi-Kworės*-nek és *Sorńi-'Siś*-nek, mint a minőben *Sorńi-ǭtėr* ezeknek fia *(Sǭrni-'Siś, Sǭrni-Kworės ēkwäi', ǭjkäi' ǭlei'; Sǭrni-Kaltėś, Sǭrni-ǭtėr āγiji', piγi' ǭńsei')*. De beáll a fölfogás eltérése a mythos ama későbbi fejlődésű változatában, mely *Kworės*-t *Numi-Tǭrėm* atyjának s emettől egészen különálló személynek magyarázza. Itt már *Kworės* leánya, *Kaltėś*, szükségkép az Égatya, *Numi-Tǭrėm* testvérévé változik, mi azonban ellenmondásba ütközik az erről szóló közlésben is (II : 98), mert ugyanez a közlés *Kaltėś*-t *Tapėl-ǭjkä* = *Polėm-tǭrėm* nőtestvérének is mondja, ki pedig, mint fentebb láttuk, a köztudat szerint nem öcscse, hanem fia *Numi-Tǭrėm*-nak. Másirányú fejlődése az eredeti mythosnak, mely abból indul ki, hogy *Kaltėś*-asszony *Numi-Tǭrėm* legkisebb fiának, a Világügyelő férfinek «nevelő anyja», melyhez t. i. igen közel áll az a módosulás, hogy *Kaltėś* a Világügyelő férfinek anyja s következéskép az Égatyának neje. Ezt a fölfogást találjuk a teremtés szent regéjében (I : 32.) és Gondatti-nál, ki szerint калтысь торумъ csak mellékneve *Numi-Tǭrėm* nejének *'Sań-Tǭrėm*-nek (26. l.). Minden közlést egybevetve akkép fejlik ki előttünk a hitrege alapképzete, hogy *Sorńi-Kaltėś* és *Sorńi-ǭtėr* egymás mellett ép oly páros alakok, mint *Sorni-'Siś* és *Sorńi-Kworės*, az Ég-

anya és Égatya, kiknek szerepkörét is mindegyik a maga nemének megfelelően átveszi. *Kaltèś* csak olyan mythikus alak, mint a hét *tǭrėm*-fi, csakhogy nőben; ő ezeknek testvére, az Égatya egyetlen emlegetett leánya. Hogy tényleg így s nem az Égatya nejének, vagyis *Sorńi-'Siś*-sel azonos személynek ismerhette a hitrege eredeti alakjában, mutatja, hogy a hitrege különösen kiemeli, hogy az «Asszony-fia fiucska» *(Ēkwä-pī' pīriś)*, a későbbi Világügyelő férfi, *Numi-Tǭrėm* nejének gyermeke, de nem *Kaltèś*-gyermeke, bár ez utóbbi neveli, mint «nénje, nénikéje». Az is jelentős körülmény e pontra nézve, hogy *Kaltèś*-nek a földön szent helye és bálványa van, mi pedig a földre igézett *tǭrėm*-fiak tiszteletének módja, míg az Égatya, mint fentebb láttuk, «őszfejű pár» *(śul puŋkpä kiti')* alakjában nejével együtt él az égben, emezt külön hivatással a földre nem küldötte, magától el nem választotta; ellenben igen természetes, hogy ép úgy mint fiait, leküldötte leányát is a hozzá illő különös hivatással az emberiség szolgálatára. Ép ily kevéssé tekinthető a hitrege eredeti tartalmának az a felfogás, mely *Kaltèś*-ben az Égatya testvérét véli, bár e mellett tanúskodik látszólag az *ākw* jelzés, ha t. i. ezt legszorosabb jelentésköre («az anya idősb nőtestvére») értelmében veszszük. Igazoltuk ugyanis fentebb, hogy az Égatya mellett a hitrege kifejthető eredeti alakjában nem ismer egynemzedékű testvéralakokat, másrészt a közbeszédben *ākw* nemcsak épen a «nagynénét» jelenti, hanem általában «nénikét, anyókát, idősebb nőt».

Kaltèś-asszony szent helye az éjszaki Szoszva alvidéki «Kis-Szoszva» *(Māń-Ta'it)* nevű nagyobb mellékfolyójának forrásvidékén, nem messze az Ob mellett fekvő Шеркальское egyházas falutól, *Jelpiŋ-paul*-ban van, melyet oroszul az ő neve után Калтысьянскія (vagy: Колтысьянскія) юрты néven ismernek. Bálványának utánzatai, úgy látszik, másutt is találhatók; mert a Szoszvavidékén úgy értesültem, hogy a felső-szoszvai *Xal-paul*-ban is van *Kaltèś*-bálvány. Az egyik «anyóka-ének» (IV : 217.) szerint a *'Sinśėr-jā* forrásvidékén egy «rénbika-nyelv keskenységű láp», czirbolya- és vörösfenyves szomszédságában, «vasijj terjedelmű nyirerdővel borított földfoktól körülveve» állna az «anyóka» *(ākw = Kaltèś)* laka; de az említett folyó földrajzi fekvéséről semmi értesülésem nincs. Ép ily homályos előttem a másik «anyóka-ének» hely-meghatározása, mely szerint az «anyóka» a *Ma'iₑsir-jā*

(Mézszerű folyó») partján levő «héjas czirbolyamogyoró-szem nagyságú házában» lakik. A szent rege szerint *Tari-pēś-ńimālä-sqw*, a későbbi Világügyelő férfi, nénje-asszonyának *(ākwä ēkwä* I : 7.) laka az Ob partján egy meredek hegyfal ormán *(Ās vātat ńultäŋ puŋkėt* (I : 6.) van, hol három nyárfa áll. Midőn az ifjú hős arra vetődve egy nyárfa levelét nyílával átlőtte, előtermett az asszony s azért pirongatta, hogy a «fekvésre való subabőrét» lőtte át.

Kétféle alakban mutatják elénk *Kaltėś* istenasszony külső megjelenését a hitregék: az egyikben ifjú, viruló szépségű hősnő, a másikban öreg anyóka. A «*Kaltėś*-leány nászregéjében» mint menyasszony «eleven nyuszt-, eleven hód-hajfonatos nő» *(liliŋ ńoχs, liliŋ uj sa'ipä nē* II : 300), «egyik hajfonatán eleven nyuszt hág föl, másik hajfonatán eleven hód száll alá» (II : 301.). A vízözön-ének szerint midőn «Arany-*Kaltėś* hajfonatát széteresztí, egytorkolatú hét Ob-folyam folyamlik, egytorkolatú hét tenger merül föl; az ő hajfonatából bontakozik ki a nap s onnan merül föl a holdvilág» (I : 39, 65.). A Patkanov irtisi-osztják népköltési gyüjteményében közölt *Pairāχtà*-hymnus szintén kiemeli ez istenség, vagyis a Világügyelő férfi testvérének 40 ölnyi hosszú hajfonatát *(ńeda-joŋ tet sëvep nai, jiankem* II : 184.), melylyel emez öccsét egyszer egy 40 öl mélységű veremből szabadította ki. — Más képpel jelentkezik *Kaltėś* az «anyóka-énekekben», hol a «megtelt ház belsejéből poczakos törzsökét vízi hód, erdei hód [vonulása módjára] vonszolja» (IV : 221—2) s «arczának sok piszokját sok számmal csókolgatják a falu asszonyai (IV: 223). Gondatti értesülése szerint is (27. l.) «öreg asszony képét viseli, ki czobolybőrökből készült köpenyben jár és selyem kendővel takarja fejét». A fent idézett nyelvi adatok szintén az öreg nő képére utalnak s bizonyára ily ábrázatú bálványa is.

Történeti hitregéit a következőkben foglalhatjuk össze:

I. *Kaltėś* az «Asszony-fia fiúcskának» nevelőanyja lesz. *Numi-Tārėm* — így beszéli a felsőszoszvai rege (II : 98—99) — haragra gerjedvén neje hűtlenségén, ezt háromszor háza padlójához vágta, aztán azon a nyiláson, a melyen lefelé szokott nézni, ledobja a földre. *Kaltėś*-asszony égi lakából egyszer csak lefelé hallgatózik, hát hallja, hogy valami gyermek sirdogál. Neki is van «lefelé néző nyilása» *(joläl susnė as)*, a mint ezen alátekint, látja, hogy *Numi-Tārėm* neje az Ob partjára esett s a jobboldali

hónalján két bordája kitört. Aranyos kezű-lábú gyermekét, az Égatya legifjabb gyermekét, megszülte az asszony estében, de magatehetetlen s a gyermek ápolás híján sirdogál. Megérti a helyzetet a jólelkű *Kaltėś* s annyira megesik a szive a szegény gyermeken, hogy miatta leszáll az égből s itt a földön fölneveli. Ez a nevelt fia az *Ēkwä-pī' pīriś*, az «Asszony (t. i. *Kaltėś*-asszony) fiának» nevezett fiúcska, kit, mivel gyámanya, illetve nénije *(ākwä ēkwä)* három kárászhallal táplált s nevelt föl, egy lozvai közlés szerint «három kárászhallal nevelt férfiúnak» *(χūrėm tūr·χul jänmeltėm χum, Ēkwä-pī' pīriś)* is neveznek. Ez a gyermek lett idővel a Világügyelő Arany-fejedelem.

Gondatti (27. l.) a következő változatban hallotta az itt tárgyalt regét: Az Égatya neje *'Sāń-Tā̦rėm*, vagy más nevén *Kaltėś-tā̦rėm*, miután férjét már hat fiával megajándékozta, szerelmi viszonyt kezdett az égi szolgák egyikével. Megharagudott ezért *Numi-Tā̦rėm* s ledobta az asszonyt az égből, ki estében szülte meg később világügyelő tisztségre jutott gyermekét. A Калтысьянскія юрты falu közelében ért le a földre, miért itt is telepedett meg s nevelte gyermekét, ki később az Ob vidékre költözött Trojiczkoje egyházas falu környékére. Büntetésül hűtlenségeért megtiltotta nejének az Égatya, hogy visszatérjen az égbe, de nem akarván őt végleg elhagyni, arra határozta el magát, hogy maga látogat el hozzá koronként földi számüzetésének helyére.

II. *Kaltėś* hősi kalandjai az Arany-fejedelemmel. A tűzözön-ének elbeszélésében (II : 38.) Arany-*Kaltėś* és Arany-Fejedelem, mint testvérek, Arany-*Kworės* és Arany-*'Siś* szüleik mennyei lakában élik ifjukoruk boldogságát. *Kaltėś* gyönyörűségére «a ház mögött álló aranyos levelű, aranyos ágú nyirfára aranyos szárnyú, aranyos farkú hét kakukmadár száll. Hét éjen át, hét napon át énekelnek; éjjeli vigalmuk el nem múlik; mintha tiszta ezüsttel, mintha aranyos ezüsttel ömledeznék» szájuk ékes szava. Asszonyuknak «széles e világon élő inséges bocskorú, inséges subájú emberkéi ennek az éneknek hatalmánál fogva élnek» (I : 39—40.). A mint így élnek, egyszer csak meghalnak a nagyon elaggott szülők. A fiú atyját, a leány anyját temeti. *Kaltėś* hét kakukja közül egynek fölszakította a hasát s abba zárta anyja tetemét (I : 41.). Nincs ezután a gyermekeknek maradása az ősi házban; «úrasszonyok lakta, urak lakta vidékeket» látogatni hajtja őket

vágyuk. Táltosparipát kell e végből előszerezniök s ennek *Kaltėś* okossága találja meg a módját, ki t. i. azt tanácsolja öccsének, hogy ássa föl szüleik istállójának omladékát s ott majd ráakad a keresett lóra. Midőn a fiú a kiásott s földdel borított csikótetemet nénje elé viszi, *Kaltėś* ezt olykép hozza új életre, hogy egyik oldalán tóvízzel, másik oldalán Obvízzel mossa le róla a rátapadt szennyet (I : 42—43.). E lóra ülnek föl most mindketten, mely két ég közé emelkedve egy pillanat alatt távoli égtájra röpül el gazdáival. További útjaiban és vállalataiban is többször nyer az Arany-Fejedelem *Kaltėś* nénjétől bölcs tanácsot és útbaigazítást. Midőn amaz kétségbeesik a tűzözön pusztításainak láttára, *Kaltėś* figyelmezteti, hogy egy hétrétű nyárfa-hajóban mégis megmenekült egy emberpár (I : 47, 67.). Kalandozásaik közben olyan várhoz jutnak, mely föl van ugyan szerelve mindennel, de emberi lélek nincs benne. *Kaltėś* itt arra inti öccsét, hogy el ne árulja őt az esetleg jelentkező házigazdáknak. Ez utóbbiak csakugyan előjönnek rozomák, farkas és medve képében, az Arany-Fejedelem mulatságba bocsátkozik velük, s e közben megfeledkezve az intelemről, künn várakozó nénjére hívja föl a vitézek figyelmét. Most ezek behívják *Kaltėś*-t a lakomához, de baj fejlődik a dologból; mert az Arany-Fejedelem ott hagyva lovát, nénjét, egymaga indul világgá, *Kaltėś* pedig megtámadott becsületének védelmére küzdelembe kénytelen bocsátkozni vendéglátóival. «A hosszú farkú hősök mind az utolsóig elpusztultak», várukba pedig maga *Kaltėś* telepedik (I : 64). Itt találja őt hosszú idők múltán visszatérő öcscse, kivel a viszontlátás után újból visszatér a szülék mennyei lakába. *Kaltėś* megtalálja itt kakukjait s felszakítván egyiknek belsejét, «Arany-'*Siś* 'anyja ím ott fölül» (I : 65.). Arany-Fejedelem is föltámasztja halottaiból Arany-*Kworės* atyát s a szülők most nagy vigalom után gyermekeiket két arany bölcsőbe fektették s hét rojtos ezüstlánczon bocsátják alá mai lakó helyükre, a földre (I : 67.).

Mint fentebb jeleztük, a szent rege is megemlékezik a későbbi Világügyelő férfinek egy nénijéről (*ākwä ěkwä* I : 7.). Ez szintén segítségére van az ifjú hősnek vállalkozásaiban; így mindjárt útja elején, midőn tudtára adva, hogy a neki szánt nőt elrabolták, kétélű kést, vasból való ölyvbőrt, nyúlbőrt, egérbőrt és csukabőrt bocsát rendelkezésére, mely varázsszerszámoknak később az ifjú

kitünő hasznát látja. Ugyanekkor czélszerű tanításokkal is ellátja s megengedi, hogy szükség esetén őt «idézze», csupán azt kötve ki, hogy ne «erősen idézze», hanem «lassacskán emlegesse». Kerül is erre alkalom, midőn a hős a folytonos csapkodással egymásba csavarodó harmincz nyárfa egyikén állánál fogva megakad s mint nénje előre megmondotta, «alá nem juthat, fölfelé nem juthat». Idézi most nénjét, de nagyon. Hirtelen dörgéssel, három szárnyas ló hátán jelenik ez meg a baj szinhelyén s legelőbb is azt veti idézője szemére, hogy miért idézte oly rögtönösen. «Mi lelt öcsém *(apikwė)*?» — szól — «Éppen thea mellett ültem s [a rögtönös idézéstől] a theacsészék ízré-porrá törtek össze!» Körmei közé fogta eztán a harmincz nyárfát s miután kettétörte, így szólott: «Az ember korabeli, az ember idejebeli világ fog beállani; micsoda ember lesz majd képes rajtatok keresztülhatolni?!» A mily hirtelen érkezett, oly hirtelen tünt el ezután (I : 15—16.). — Bár a rege vége (I : 32.) a Világügyelő férfi anyját, *Numi-Tǫrėm* nejét mondja *Kaltėś*-nek s e szerint az itt említett «nénét» nem tarthatja az utóbbival azonos személynek, mégis hihető, hogy az itt közölt regerészlet az előbbiek sorozatához, vagyis a *Kaltėś*-regékhez tartozó.

III. A *Kaltėś*-leány nászregéje *(Kaltėś-āγi vinė mōjt)* REGULY hagyatékában egészen különálló, kerekded elbeszélés (II : 294—310.), melynek rövid tartalma a következő: Az ifjú «fejedelemhősnek» *(ǫtėr)* «nőjáró nős vidéket» keresni támad legyőzhetetlen vágya. Anyja nem tud számára tanácsot. Egyszer azonban, midőn vizes vedreivel a forráshoz érkezik, a víz fölfreccsen feléje. Álmélkodva áll az asszony, mire a forrás megszólal: «Te ugyan én belém mit nézel? Nézz az Obon fölfelé, nézz az Obon lefelé!» A mint körülnéz, deres orrú holló jön feléje, fejedelmi ifjúvá változik, kiveszi fejszéjét, szárcsontjából egy darabot levág, a kövön négyszögletesre faragja, tegzéből tollas nyílnyelet vesz elő, a csontot nyílként beleteszi, ijjára helyezi, a kőbe lövi, a csontnyíl fennakad. Midőn tovább megy, így szól az asszonynak: «Fiadnak ezt az izenetet vidd, ha az én istenkei hét, ördögi hét fogásomból telik *(pupi' sāt, kuľ sāt piśėm-ke joχti)*, hadd jöjjön az én útam hosszában nőjáró nős vidéket keresni; ha az én istenkei hét, ördögi hét fogásomból nem telik, ne jöjjön!» — Nem szivesen, de utóbb megmondta mégis az anya a hallott üzenetet fiának. Ez kiment s a hollóból átváltozott ifjú dolgait ismétli. Miután az ő láb-

csontjából faragott nyíl is megakadt a kőben, vezető társát követi útjában. A mint mennek, társának az egyik lába hótalpastul leszakad s úgy elmarad. Neki is leszakad az egyik lába hótalpastul s elmarad. Majd ily módon szakadnak le egymás után s maradnak el a két ifjúnak külön-külön az egyik kezük, a másik lábuk, a másik kezük, derekuk, végül csak fejük koponyája gurul. A koponyák legördülnek egy kovácsműhelybe, a kovács kohóba veti, megtüzesíti, vasfogóval vasüllőre helyezi, kalapácscsal üti. A koponyák kisikamlanak, az ajtón kigördülnek, a derékhez érkeznek, ez hozzá kapcsolódik, az egyik kézhez és lábhoz, majd a másik kézhez és lábhoz érkeznek, mind összekapcsolódik, épekké válnak. Erre egy nagy ház jelentkezik, a *Kaltėś*-ék háza. A mint belépnek, vízbe sülyednek, a ház egész nagyságában szél hullámozta vízhabbal egyre forog. A nép hálóvarsával, keczével, gyalommal, halászósövénynyel halászik, tokhalat, nyelmalazaczot fognak. A vendégrekeszben egy öreg asszony s egy öreg ember, a leány szülei ülnek. Az öreg asszony haja megőszülve olyan mint a nyúlbőr, feje feketesas-fészekkel van megrakva. Az öreg ember haja sárga, feje turujsas-fészekkel van megrakva. Egy nő, a menyük, állatbőröket varrogat, férje, az öreg pár fia, fekszik. Megböki a varró asszony késével férjét, hogy ébredjen s készítsen a vendégeknek ennivalót. Ez felöltözik, fölrakja hótalpait, előszedi ijját, nyilát s aztán két felé vonja anyjának, az öreg asszonynak száját, abba belemegy s hótalpastul eltünik benne. Hosszú, vagy rövid idő mulva egyszer csak az öreg ember ásít, a szája tágra nyilik, a vadászó fiú hótalpa onnan tünik elő, majd kiugrik s egy hároméves jávort elevenen összekötözve, egy lapátnyélre akasztva hoz elő. Levágják a jávort, megfőzik s a vendégek elé adják. Az ifjú vár. A házi gazda szól: «Te mit vársz még? Ha tányér végibe, csésze végibe való társat (t. i. feleséget) akarsz, eredj ki, hívd be!» Kimegy, senkit sem lát. A mint belép, haját fölfelé huzzák. Fölpillant: eleven nyuszt-, eleven hód-hajfonatos nő ül itten; egyik hajfonatán eleven nyuszt hág föl, másik hajfonatán eleven hód száll alá. Ez volt a *Kaltėś*-leány: fél kezénél megfogta, egy tányérhoz telepedtek. Néhány napig vendégeskedtek, aztán ipja hozománynyal szerelte föl s az ifjú pár elutazott. — További folytatásában azt beszéli el a rege, hogy a Városi-fejedelem-öreg fiának *(Ūsiŋ-ą̄tėr ą̄jkä pī')* szintén vágya kerekedett a nőjáró nős vidékre s nagyon unszolta társát,

hogy vigye el őt is oda, honnan ő nejét szerezte. Ez hiába intette a nagy veszedelmekre, a fejedelemfi nem tágított. Sok ügygyel-bajjal csakugyan eljutottak az előbb leírt csodás házba; de a nő, a melyhez a fejedelemfi jutott, «foga, körme veszett boszorkánynő» *(puŋkä, kwonsä χǭlėm por-nē* II : 307.) volt, melyet elvitt ugyan házába, hanem köszönet·nem volt benne. A két vőhöz eljött az ipjuk látogatóba. Távozta után pár nappal keresi a *Kaltėś*-férj sógorát, hát a Városi-fejedelem-öreg városa egészen föl van emésztve a tűztől, csupán az üszkös fadarabok láthatók. Hírt visz a dologról ipjának, mire emez a következőkép válaszol: «Egykor ha az ember korabeli világ fog támadni, az embernek fia istenkei hét, ördögi hét fogásomat keresve ne erőlködjék! További élet fényes napjait megélni ő (t. i. a fejedelemfi) nem akarta» (II : 310.).

IV. *Kaltėś*-asszony látogatása fiainál. Pápai Károly följegyzése szerint az obi osztjákok három fiát ismerik *Kattas-ime*-nek, ezek: *Juχsem-χu, Jem-vas-ige* (= medve) és *Urt* (= *Ạtėr*, Világügyelő férfi). *Kaltėś*-asszony három fiáról tudnak a medveünnepi színjátékok során előadott «*Kaltėś*-», vagy «anyóka-énekek» *(Kaltėś-ēkwä ērï', ākw-ērï'* IV : 222, 210.) is, mely énekek az «anyókának» fiainál tett látogatását tárgyalják. Kikél e végből «héjas czirbolyamogyoró-szem nagyságú házából» s tutajt szerkeszt. Az egyik változat szerint harmincz gerendából van ez összeróva (IV : 211.), a másik szerint pedig olykép készült, hogy az «anyóka», «ha levelet talál, egy helyre helyezi; ha füvet talál, egy helyre helyezi: récze nagyságú, lúd nagyságú tutaját így késziti» (IV : 217.). A «réczebél, lúdbél módjára kacskaringó» *'Sinśėr-jā* folyó hosszában halad aláfelé az anyóka, míg egy folyóvonal végén falu látszik. «Feketerécze vízi röptével röpül oda» a tutaj, mert e hely az idősb ifjú lakóföldje. Messziről fölismerszik a «neves úr lakóháza», melynek mögében «ezüst bojtú bojtos nyírfa termett» (IV : 212.). Az idősb meny «atyja házából kelengyekép hozott, színe-fénye érintetlen szép selyemöltőjét ölti vállára, ezüst bojtú bojtos kendőjét teszi a fejére» és sok néptől kisérve «vékony inas keze száránál fogva, csikóló szép vezetése módjára vezeti föl az anyókát» (IV : 213.). «Teli falu sok nőcskéje arczának sok piszokját sok számmal csókolja» (IV : 223.). Midőn a házba jutnak, «leánynak gyönyörűséges, fiúnak gyönyörűséges üdvözlettel» lép nagy fia elébe. «Mindenféle nyusztfészekbe, hódfészekbe ültetik;

mindenféle sörös étellel, mézes étellel» vendéglik (IV : 213, 224.). «Egy fogyó holdbeli, telő holdbeli kerek héten át nézi az anyóka a csikózsirral bőséges tál csikózsir-bőségét» (IV : 213, 218.), míg végre középső fiát látni kerekedik vágya. Most «színefénye érintetlen jó posztóval öltöztetik föl, színefénye hímzett selyemkendőt raknak a fejére», «madárköltöző déltáj széléről szerzett szőre préselt drága ruhát tesznek a vállára; vállra nem férő holmiját a fejére nyomkodják, a fejére nem férő holmiját a vállára nyomkodják» (IV : 224, 220.). Ezután lekisérik tutajához, «teli falu sok nőcskéje, sok fia nyüzsög vele», «poczakos törzsökét vízi hód, erdei hód [vonulása módjára] vonszolja» (IV : 224, 221.). «Leánykorbeli hosszú korra, fiúidőbeli hosszú időre szóló üdvözletet hagy az anyóka hátra» (IV : 216.). Eljut a középső, majd innen az ifjabb fiához, kik szintén a leírt vendégszeretettel fogadják. Miután így látogatásait befejezte, visszatér az anyóka a maga lakóhelyére.

Történeti mythosra való utalást látszik magába foglalni a Világügyelő férfi jugrai hymnusának az a helye is, melyben *Kaltėś*-ről, mint ezen istenség nénjéről *(ākwä)* van szó, ki az ő aranyos süvegét és rojtos nyergét készítette s ki itt *sāt pupi' larpi nāj* «hét istenkét szerző (?) asszony» díszjelzővel van említve. E jelzőhöz a közlő megjegyzi, hogy: *Kaltėś-ēkwä sāt pupi' sātės, tōnä sāt pupi' larpi nāji' lāwawė* «*Kaltėś*-asszony hét istenkét teremtett igézetével; ezért nevezik *sāt pupi' larpi* asszonynak» s nyelvi magyarázatkép a homályos *larpi* szóhoz még a következőt csatolja: *Tārėm sāti* (затворитъ), *Kaltėś-ēkwä larpi, larpiti, sāt pupi' larpitės* «*Tārėm*-ról azt mondjuk, hogy *sāti* ‚teremt' (t. i. igézetével); *Kaltėś*-ről, hogy *larpi*, vagy *larpiti*, hét istenkét szerzett (?)». Minthogy azonban e szóban forgó epitheton változata a Világügyelő férfinek más helyről közölt hymnusában *sāt-tārėm jisi-nāj* (= «hét istent-[szült]-asszony») alakkal ez istenség anyjára vonatkozik (II : 315—6.), ki ugyane hymnusban még mint a föld előbuktatója is szerepel (II : 311), igen lehetséges, hogy a *Kaltėś*-re alkalmazott itt idézett jelző csak átvitele az égi anya dísznevezetének az ő leányára, mit jól megérthetünk, ha számba veszszük, hogy *Kaltėś* örökölte anyja egész kultuszát és hatáskörét is.

Hivatása ugyanis a *szülés gondozása s az emberi sors* (gazdagság vagy szegénység) s *életkor megállapítása* minden egyes személyre vonatkozólag (GONDATTI 27. l.). «A más állapotban levő

nő» — mondja egy néprajzi közlés (IV : 405.) — «*Kaltėś*-asszonyhoz imádkozik, hogy egészségesen tartsa meg s valami büntetéssel járó vétségbe ne essék *(mat naknė-sipnė ul voss pati)* gyermeke megszülésének idején. Az áldozó áldozatkép rénszarvasból ezüstöt ,köt' *(ąln nēγi* t. i. ajánláskép kendőbe) s kendőt ,helyez' *(tąr pini* t. i. az istennő bálványához)». Az ember számára isteníleg kiszabott életidő vége a *Kaltėś laum sorėm* «a *Kaltėś* rendelte halál»; erről beszél a szigvatorkolati istenke, midőn betegét meggyógyítván avval a hírrel bíztatja, hogy «*Kaltėś* rendelte halála elérkeztéig többé nem fog betegségbe esni» *(Kaltėś laum sormėn joχtnėnėmos vāssi' aumnė at pate'in* II : 261.). Hogy fontos ügykörét *Kaltėś* kellőleg elláthassa, az Égatya rendeletéből író deákok állanak rendelkezésére, kik mindent följegyeznek, a mit az istennő szól. Mindezek alapján érthető az a nagyfokú tisztelet is, melylyel hívei, különösen a nők, előtte hódolnak s szent helyét a legtávolabbi vidékekről is fölkeresik (Gondatti 27. l.). A hol a keresztény tanítás nagyobb hódítást tett, pl. a Lozva középvidékén, *Kaltėś*-t Sz. Máriával azonosítják, mivel egybehangzó, hogy ugyanitt *Kaltėś* nevelt fiát, az *ēkwä-pī' piriś*-t a gyermek Krisztussal vélik azonos személynek.

Az irtisi osztjákok hitregéje szerint *Pairāχtā* (= Világügyelö férfi) nőtestvérének az a hivatása, hogy a költöző, különösen lúdféle madarakat délvidéki tájukra el- és onnan visszakisérje, a mint erről a *Pairāχtā*-hymnus is megemlékszik (Patkanov I : 102, II : 185—6.). Kapcsolatban van e felfogás a «Lúdfejedelem» *(lūnt-ątėr)* mythosával, melylyel alább a Világügyelő férfi hitregéinek tárgyalásánál foglalkozunk bővebben.

Kaltėś mythikus lényének alapképzetére érdekes világot vet e névnek alkalmazása a regghajnali medveköltő-ének következő verseiben:

Uj at ētėn taulänė jui-pālt	«Állatot» (= medvét) megillető öt éjjeled eltelte után
Xoli-Sēri śāńiken χątlänė-mūs	amint *Reghajnal anyácskád* kivilágosodik,
Xoli-Kaltėś śāńikėn χątlänė-mūs	amint *Reg-Kaltėś anyácskád* kivilágosodik,
jäni' tąrėm ta'ilėl voss mastawėn,	nagy isten ruhájával ruháztassál föl,

jäni' pupi' ta'ilél voss mastawén !	nagy bálvány ruhájával ruháztassál föl
χǭltal ǭlnė tūr-tēp śuńiŋ pūrin	ki nem fogyó tavi eledelből álló dús áldozatlakomád
śāńinnė voss joχtχati !	hadd jusson anyádnak (t. i. *Kaltėś*-nek)!
χǭltal ǭlnė Ās-tēp śuńiŋ pūrin	ki nem fogyó obi eledelből álló dús áldozatlakomád
āśėnnė voss joχtχati ! (III : 192—3.).	hadd jusson atyádnak (t. i. *Numi-Tǭrėm*-nak)!

Kiviláglik t. i. innen, hogy *Kaltėś* = *sēri* «hajnal», vagyis hogy ez istennő ép úgy személyesítője a «hajnal»-nak, mint *Numi-Tǭrėm* az égnek és *Joli-Tǭrėm* a földnek. Ugyane medveköltőéneknek más helyein is szó van a «regghajnal-hajfonatos (= sugaras) fejedelmi asszony anyácskáról», ki e szerint nyilván nem más mint *Kaltėś*. Így midőn a medvét ekkép költögetik: «Vastag gyökerű gyökeres álmot hosszú, vagy rövid ideig fogsz-e még aludni (feküdni)?! *Regghajnal-hajfonatos (= sugaras) fejedelmi asszony anyácskádnak* fölkeltét hogyan nem látod *(χoli-sēri sa'ipä nāj śāńikėn nǭŋχ-kwālmä χumľė at va'ilėn)*?! (III : 189—190). Szintígy a következő énekrészletben: «Állatocska, állatocska, ébredj föl, serkenj föl! A *regghajnal-hajfonatos fejedelmi asszony* a te anyád íme a magas fa ágernyőjére jutott, az alacsony fa tetejéig emelkedett» *(χoli-sēri sa'ipä nāj-śāńin kars jiw lāpin ti pats, talkwė jiw taľχėn ti lapės)* = «a fák tetejét besugározza a kelő nap» (III : 188.). Folytatása e verseknek: «Állat, ébredj föl! Állat, serkenj föl! Azelőtt [életed] hátrahagyott részében, magadformájú égbe tetszett szent állat, magadformájú álomtalanul élő jó állat, egyik fél ‚hajfonatod' (= szemed) *Tǭrėm*ra (= az égre föl) ‚fonódott' (= tekintett), másik fél ‚hajfonatod' *Kaltėś*ra (= a kelő napra, oldalt) ‚fonódott' *(akw' pāl saγėn Tǭrėmnė sa'iχatės, akw pāl saγėn Kaltėśėn sa'iχatės)*: most pedig vastag gyökerű gyökeres álmot, hét ‚állat-álomnyi' hosszú álmot hosszú, vagy rövid ideig fogsz-e még aludni?!» (III : 188—9.). Ezek után érthetjük meg jól a tűzözön-ének ama szavait, melyekkel Arany-*Kaltėś*-ről azt mondja, hogy midőn «kikél a házból s hajfonatát széteraszti . . . *az ő hajfonatából bontakozik ki a nap*, az ő hajfonatából merül föl a holdvilág» *(taw saγänėl χǭtėl pokapi, taw saγänėl ēt-pos χuľili* I : 39.).

A mit t. i. az ének itt mond, nem más a fentebbiek szerint, mint hogy *a hajnal pírjából kél elő a nap.*

A mi magának a *Kaltéś* szónak eredetét illeti, talán nem csalódunk, ha ezt ugyanott keressük, a hol a *kworés*, *pupi'* és *kul'* mythikus szavakét találtuk, vagyis a permi nyelvek terén. Alapot ad e föltevésre a votják (Glaz.) *Kildiś-in* = Sar. *Kilčin*, Mal. *Kilčin*, Kaz. *Kėlčiń* mythikus név, mely az imádságok elején, az istennevek elősorolásában szokott előfordulni (így: *óstä Inmarä, Kildiśinä!* vagy *óstä Inmarä, Kildiśinä, badźim Midorä, Vorsudä!*) s világosan taglalható *kildiś in* = «teremtő (vagy: termékenyítő) ég (vagy: isten)» szavakból álló összetételnek. Maga a *kildiś* is használatos az *Inmar* istennév jelzője gyanánt, így: *źeć śiźim pudo kildiś-vordiś Inmarä!* «hétféle jó lábas jószágot teremtő-fölnevelő istenem!» ‚*źeć śiźim ju-puŋ kildiś-vordiś Inmarä!*‘ «jó hétféle gabonafőt teremtő-fölnevelő istenem!» ‚*osto Inmarä, kildiśä-vordiśä*‘ «uram istenem, teremtőm-fölnevelőm!» (l. Votj. Szót.) s nyilván ilyen bővebb kifejezésből alakult az efféle *ďü-kėlčin* = *ju-kildiś in* «a gabona őrszelleme» (= «gabonát előhozó v. teremtő istenség»), *Mu-kildiśin Mu-kilčin* «a föld istensége» (= «a földet előhozó istenség»). Az utóbbi mellett ez a teljesebb jelzés is igazolható: *Mu-kilčin-mumi (= muźem-mumi)* «földanya», mely arra vall, hogy ez esetben a *kilčin* női istenség. Igen tanulságos ugyane szempontból a Gavrilov-tól följegyzett következő szólás: *Kildiśin-śuräs-dorä vetlini* = «*Kildiśin* útjára menni», mit akkor alkalmaznak, midőn az újszülött gyermek anyjához a szomszédok süteményt és lepényeket visznek kedveskedésül. Kitetszik t. i. ebből, hogy *Kildiśin* a szülés és termékenység istensége, tehát ugyanoly hivatású, mint *Kaltėś*-asszony.

Még egy idevágó permi-zürjén adatot is találunk Wiedemann szótárában, ezt t. i. *kildas-pas* «geburtsfleck» (*pas* «fleck») melynek előrésze mint a közönséges zürjén *-as* nomen verbale képzővel alkotott szó érthető a votják *kild-* «teremtődni, létrejönni, keletkezni; teremteni, létrehozni, rendelni» ige mellett. Mindezek alapján tekintetbe véve a zürjén *pizan* «asztal» és ennek átvétele a vogul *pasėn*, KV. *päsėn* «asztal» szók első szótagbeli magánhangzójának (nyilván a régi zürjén ejtésen alapuló) viszonyát, bizvást vélhetjük, hogy a *Kalteś-tǫrėm* (vagy: *Kältėś-t.)* csak a *Kildiś-in* átvétele, illetőleg az utótagban fordítása, természetesen nem

közvetlenül a votjákból gondolva az átvételt, hanem a permiségből abban a korban, midőn az ősi pogány hitvilág eszméi és vallási gyakorlata itt is éltek. Az AHLQVIST-féle *Kaldas-aŋki* adat előrészéhez, melylyel a vég-mássalhangzó írása tekintetében PÁPAI KÁROLY *Kattas-ime* adata is egyezik, jobban illik a zürjén *kildas* képzés, mert a *kildiś* megfelelése gyanánt az osztjákban is *-ś* (nem *-s)* véghang volna elvárható. A *Kaltėś* kimutatott «hajnal»-féle mythikai értelme megegyezik avval, hogy *Kildiśin* a votjákban *Inmar* (= «ég; isten») és *Kwaź* (= «időjárás; levegő») társaságában szerepel, tehát nyilván szintén valamely látható égi jelenség személyesítése lehetett, midőn képzete még élénkebb volt a néphitben.

Van még egy körülmény, mely arra utal, hogy a *Kaltėś*-mythos és -tisztelet eredeti területét a permi népek közt keressük s ez az, hogy a régiektől emlegetett «Arany-asszony» (Златая баба) nevű bálvány leírása több tekintetben megegyezik a *Kaltėś* hitregéivel. Ily egyező vonások: 1. Hogy amaz *vén asszonyt* («Aurea *anus* seu *vetula»)* ábrázol, ki *ölében egy gyermeket tart*, melyet az «Asszony-fia fiúcskával» azonosíthatunk, míg az asszony mellett levő másik gyermek, ki a régi források szerint az «asszonynak unokája», a Világügyelő férfi fia lehet (l. erre nézve alább). — 2. Hogy *arany* jelzője van, noha GUAGNINO határozottan megmondja, hogy «antiquissimum Idolum *de lapide excisum*». Ezt az ellentétet t. i. csak úgy érthetjük meg, ha a *Sorńi-Kaltėś* nevezetet veszszük figyelembe, melynél jól tudjuk, hogy ép úgy mint a többi «arany» jelzőjű istenneveknél e szó csak epitheton ornans, az istenségnek való kedveskedés, de semmiképen sem jelenti azt, hogy az illető bálvány aranyból készült. Ezek szerint a «Златая баба» nyilván a *Sorńi-Kaltėś* (illetve permi eredetijének) fordítása ép úgy mint a régi források «Земной Поясъ», «*Cingulus mundi* = «Ural» nevezete a vogul *mā-ēntėp* (= «föld öve» = «Ural») kifejezésé. — 3. Hogy a Златая баба nemcsak kis területen van tekintélyes istenségnek elismerve, hanem nagy tiszteletben részesül az Obvidék összes népeinél, mint ugyancsak GUAGNINO írja: «Hoc Idolum ab *Obdorianis, Iuhricis et Vohulicis alijsque conterminis gentibus* cultulatriæ veneratur» (l. fent). Ezt t. i. semmilyen más női istenségről nem lehet elmondani, sőt már magában véve az, hogy a régi kútfők valamely nagyhírű női bálványról tudomást

szerezhettek, csakis *Kaltėś* számbavételével érthető. Ezt a bálványt már HERBERSTEIN az osztjákok földjére helyezi («ad Obi ostia, in prouincia *Obdora* in *ulteriori Ripa* situm»); de a «Софійская Первая Лѣтопись» néven ismeretes krónika az 1396. év alatt Permi Sz. István püspök, a zürjének első hittérítője halálának közlése kapcsán említi, hogy ő olyan «hitetlen emberek közt élt volt, kik a bálványokhoz, tűzhez és vízhez imádkoznak és a Златая баба-hoz» stb. (l. fentebb). Ez az utóbbi bálvány tehát mindenesetre a permi népnél is nagy tiszteletben állhatott, mit egybevetve azzal, hogy a *Kaltėś* szó permi eredetűnek látszik, körülbelül arra a történeti következtetésre jutunk, mit a régi orosz kútfők említenek, hogy t. i. a permi nép megkeresztelése után az ősi pogányság hívei a permi földről féltett bálványaikkal együtt a vogulok és osztjákok közé menekültek s itt nagyban hozzájárultak e népek pogány hitéletének megerősödéséhez s bizonyára egyszersmind némely újabb mythikus alakulatok fejlődéséhez.

MUNKÁCSI BERNÁT.

Hazai irodalom.

FISCHER IZIDOR. Az Ehrenfeld-codex nyelvjárása. Budapest. 38 l.

Keleti Szemle III. 1. sz. (A. v. GENNEP : Origine et fortune du nom du peuple «Ostiak». — H. PAASONEN : Zur tatarischen Dialektenkunde).

SIMAI ÖDÖN. Márton József mint szótáríró. Budapest. 56 l.

SZABÓ SÁNDOR. A magyar magánhangzó-illeszkedés. Budapest. 75 l.

Szláv jövevényszavaink.

(Második közlemény.)

Azok a nyelvemlékek, a melyeknek alapján a történeti fejlődés szempontjából fogom vizsgálni a magam elé tűzött kérdést, a következők:

A) Óbolgár nyelvemlékek.

a) Glagolita nyelvemlékek.

1. Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim *Zographensis* nunc Petropolitanus. Edidit V. Jagić. Berlin, 1879. — Rövidítése: *Zogr.*

A Zographos-tetraevangeliont Mihanović osztrák-magyar konzul találta 1843-ban az Athos-hegyi bolgár Zographos-kolostorban (Vondrák, Al kir. gr. 11.). A kézirat csonka, az evangelistákból itt-ott kisebb-nagyobb részek hiányzanak. Egy ilyen nagyobb hiányzó részt pótolt es illesztett be a kéziratba egy a XII. század végen élt Joannes presbyter, a ki a Máté XV. 20—XXIV. 21. közé eső 17 levelnyi szöveget írta. Errol cyrillbetűs írással a 288. b. lapon értesülünk. a hol ez áll: ІѠАНЬ ГРѢШНЫ ИЕГЕИ ПРѢБѢЛѢЖИ ТЕТР .... Ez a 17 levélnyi szoveg sok tekintetben középbolgár szerkesztesű nyomokat visel magán (v. o. Jagić Előszó XI.) s azért e rész adatait nem tekintem óbolgár nyelvi adatoknak. A többi részt Jagić véleménye szerint jelen alakjában Bulgáriában a X. század végén vagy a XI. elején másolták. A Zographos-evangélium hangtani szempontból aránylag a legtisztább óbolgár nyelvemlék, s ennek alapjan foglalta össze s állapitotta meg Jagić azokat a hang- és alaktani sajátságokat, a melyek az óbolgár nyelvemlékeket jellemzik (v. o. Jagić, Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos-Evangelium, Arch. I. II.). Ebben a hangtanilag aránylag legtisztább óbolgár nyelvemlékben is vannak azonban pannóniai es moráviai szókincsbeli nyomok. Ilyen a már feljebb

említett *spyti* szó (v. ö. Ján. XV. 25: **спъıти**, ugyanígy a Cod. Mar., Assem., Sav. kn. helytelenül: **спъсти** : **спъıти** helyett, Ostrom. **без оума** = Münch.-k.: *ingen*, v. ö. Fris. pam.: *zpitnih*), a melyről kimutattuk, hogy moravismus. A mondattan terén is kimutatható, hogy későbbi, nem Cyrill- és Method-korabeli sajátságok vannak benne. Ilyet kettőt mutatok be: 1. A Cyrill- és Method-féle óbolg. nyelvben a mozgást jelentő igéknél a czél accusativusszal (= supinummal), a tárgy genitivusszal van kifejezve (v. ö. m. *széna-kaszálni* mentek), pl. Zogr. Ján. XXI. 3: **ндѫ рыбъ ловитъ** = Münch.-k.: Elmeǵec halaźnom (v. ö. Vondrák, Altkirch. gr. 217, 320.). Ettől a mondattani szabálytól való eltérést, *da* «hogy» czélhatározói mellékmondatot találunk a Zogr. Ján. IV. 8. versében (**оученици бо его отıшли бѣахѫ въ градъ. да брашьна коупѧтъ**, ugyanígy Mar., Ass., Sav., Ostr. = Münch.-k.: mert ȯ taneituańi el mentenec vala hoǵ etket vennenec); 2. Az óbolg.-ban a birtokviszony kifejezésénél a birtokos genitivusban áll. Ettől a szabálytól a Zogr. es a többi nyelvemlék is nagyon gyakran eltér, mert a birtokost dativusba teszi. Jagić (Zur Ents. II : 80.) e jelenségben annak a folyamatnak a kezdetét látja, a mely oda vezetett, hogy a mai bolgárban nincs névragozás, hanem a bolgár nyelv præpositiókkal segít magán (*na*-val). E sajátságot egy példán azért mutatom be, mert a mi nyelvünkben is a birtokviszony régtől fogva a *-nek* raggal is ki szokott fejezve lenni. E példa a következő: Zogr. Máté XXVI. 28, Márk I. 4, Luk. XXIV. 47: **отъпоуштенне грѣхомъ** (**грѣхъ** helyett) = Münch.-k. mind a három esetben: bŭnȯ*cnec* bočanat́t́a. A mai bolgár nyelvnek még egy fontos sajátságát már e legrégibb kódexekben is megtaláljuk, s ez a mutató névmásnak a szó után való tevése (pl. **рабъ тъ, работъ** = a szolga); ez a jelenség a Zogr.-ban nagyon gyakori, csakhogy a névmás hol **тъ**, hol **сь**. Mindezekből már most következik, hogy a hangtanilag legtisztább óbolgár nyelvemlék sem őrizte meg úgy a Cyrill- és Method-féle nyelvet, a mint a IX. században beszélték. S e tény magyarázatánál a legfontosabb, hogy a mai kéziratok mind legalább száz esztendővel fiatalabbak a IX. századnál, s így egy hosszabb irodalmi nyelvbeli fejlődésnek az eredményei.

2. Quattuor evangeliorum versionis palæo-slovenicæ codex *Marianus* glagoliticus. Edidit V. Jagić. Szt. Pétervár 1883. — Rövidítése: *Mar.*

E nyelvemléket az Athos hegyen lévő Boldogságos Szűz Mária-kolostorban találták. Két levél kivételével a kézirat Grigorovič tulajdonába került (1844—45-ben), s halála után Moszkvába a *Nyilvános-* és *Rumjanczov*-féle múzeumba, a hol

ma is őrzik. A kézirat csonka, Máté I. 1.—V. 23. közt levő rész hiányzik, a min JAGIĆ, a kézirat kiadója úgy segített, hogy e részt a kiadásnál a középbolgár szerkesztésű, XIII. századi *Dečanskoje jevangelije*-ből közölte. JAGIĆ nézete szerint e kéziratot a X. század végén, vagy valamivel később, szerb-horvát ember írta. Ezt bizonyítja, hogy az író néhány esetben az óbolg. ѫ helyén szerb-horvát *u*-t írt; döntő bizonyíték azonban, hogy a másoló az óbolg. коуръ szót, a mely az emlékekben «kakas»-t jelent, következetesen кокотъ-ra javította, s ez a «kakas» szerb-horvát neve. Hozzátehetjük azonban, hogy *kokout* a «kakas» a hazai szlovénben is (v. ö. *kakas* alatt). E tekintetben a *Marianus* másolója, a ki az előtte érthetetlen коуръ-t kijavította az ő népi кокотъ-jára, éppúgy járt el, mint a középbolgár *Dobromir*- (Sitzungsb. 140. köt. III. 18.), *Srećković*- (Starine XXIX. 188.), *Prágai* evangéliumfordítások másolói (Starine XIX. 232. Márk XIII. 35. alatt), a kik az óbolg. коуръ helyett a Maczedóniában ma is járatos пѧтелъ (ma *pentélut* = kakas, JAGIĆ, Sitzungsb. 140 : III. 18.) szót írták. A коуръ-nál azonban fontosabbnak tartom, hogy az óbolg. сѫбота helyett e kódexben következetesen собота (szombat) áll. A cseh-tót, hazai és osztrák-szlovén, a horvát nyelv egy része (körülbelül Novi-ig, a sebenicoi VERANTIUS már *szubota*-t ír), ma is az olasz *sabbato*-ból kölcsönzött *sobota*-val nevezi a «szombat»-ot (lásd részletesen a «Hét és napjai» alatt). A *sobota* alaknak ez a geographiai elterjedése ellene mond annak, hogy JAGIĆ-csal a másoló hazáját a szerb-horv. nyelvterület legdélibb részén keressük. A legdélibb részeken ismeretlen a *sobota* alak; ott csak *subota* járja. A *Cod. Marianus*-t e hangtani és szókincsbeli sajátságok miatt némelyek, mint pl. SOBOLEVSKIJ (Drev. cerk. sl. j. 6.), nem is tartják óbolgár, hanem az egyházi szláv nyelv szerb-horv. szerkesztésű nyelvemlékének. Ha azonban e nyelvemléket a horvát-szerb szerkesztésűekkel összevetjük, ha a nyelvemlék szókincsét, fordítatlanúl hagyott kifejezéseit, szövegét, grammatikáját tekintjük, akkor a *Cod. Marianus*-t a legrégibb óbolgár nyelvemlékek közé kell sorolnunk s az említett sajátságokat olyanoknak kell felfognunk, a milyenek minden nyelvemlékben vannak: a másoló helyi hátterű használatának. A kódex nyelvéről beható tanulmányt írt orosz nyelven JAGIĆ, a mely a kiadás végéhez van csatolva. Végül meg kell említenem, hogy az óbolgár evangéliumfordítások kéziratai szókészletének összehasonlító tanulmányozása azóta vett nagyobb lendületet, a mióta e kiadás megjelent. E kiadáshoz ugyanis pontos szótár van csatolva, a mely az összehasonlító tanulmányozást végtelenűl megkönnyíti.

3. *Assemanovo* izbornô evangjelje. Na světlo dao Dr. IVAN ČRNČIĆ. V Rimu, 1878. A nyelvemléket először RAČKI FERENCZ adta ki (*Assemanov* ili Vatikanski evangelistar. U Zagrebu, 1865);

mivel azonban ez a kiadás glagolita betűkkel és hibásan van sajtó alá rendezve, én is a ČRNČIĆ-félét használtam, a mely latin betűkre átírva közli a szöveget. — Rövidítése: *Assem.*

Ezt a nyelvemléket, a mely csonka, ASSEMANI vette Jeruzsálemben 1736-ban szláv szerzetestől. A nyelvemlék Rómában, a vatikáni könyvtárban van, ennek a könyvtárnak ASSEMANI a könyvtárosa volt. A nyelvemlék nem nyújtja az evangéliumok teljes szövegét, hanem csak egyes lectiókat, ez tehát aprakos-evangélium. Figyelembe véve, hogy az evangéliumi lectiók sorrendje egyezik az ó-orosz szerkesztésű *Ostromir*-féle evangeliariummal, JAGIĆ azt tartja, hogy a berendezésre ezektől nem sokban térhetett el a CYRILL- és METHODtól Moráviába és Pannóniába vitt evangeliarium (JAGIĆ, Zur Ent. I. 18.). ČRNČIĆ nézete szerint a kézirat mai alakját, a mely másolat, a X. században írták valahol Bulgáriában. E nézet a nyelven kívül különösen két érvre épít: 1. A kézirat naptári részében Szent METHODIUSról az van mondva (április 6. alatt), hogy въıшнаꙗ Моравъї = «*Moraviae superioris*»-nak volt az érseke. Mivel ROSTISLAV, később SVATOPLUK fejedelemségének sohasem volt a neve *Moravia superior*, joggal következtette ČRNČIĆ, hogy a másoló ismerte a Balkánon a Morava folyót is, s valószínűen ennek a táján írhatta kéziratát; 2. ČRNČIĆ második bizonyítéka a naptári részben előforduló szentek ünnepeinek a száma, a mely határozottan a X. század mellett tanúskodik. E bizonyítás RAČKI ellen volt írva, a ki a kéziratot a XI. századba helyezte. Ma a tudomány azt tartja, hogy mivel a naptári részben maczedóniai h e l y i szentek ünnepei is benn vannak (v. ö. VONDRÁK, Altkirch. gr. 12, SOBOLEVSKIJ. Drev. c. sl. j. 13.), a nyelvemléket a X. században valahol Maczedóniában, CLEMENS († 916, ünnepe júl. 27, Assem. 170.), METHOD tanítványa működése helyén írták. Itt említem meg, hogy éppúgy, mint a mi Müncheni-kódexünkben van meg legrégibb naptárunk, a Cod. Assem.-ban is megőrződött a legrégibb szláv naptár.

4. *Psalterium* glagolski spomenik manastira *Sinai brda.* Izdao Dr. Lavoslav GEITLER. U Zagrebu 1883. (Opera academiæ scientiarum et artium slavorum meridionalium, Tom. III.). — Rövidítése: *Psalt. sin.*

Ez a nyelvemlék csonka, a CXXXVIII—CL. közti zsoltárok hiányzanak. A nyelvemléket a Sinai hegyén levő Katalin kolostorban őrzik. A mi már most a zsoltárok óbolgár fordítását illeti, nem tudjuk, METHOD (JAG. Zur Entst. I. 46.), vagy pedig CYRILL fordította-e (v. ö. JAG. Zur Entst. II. 51.). Egy azonban bizonyos, az t. i., hogy a zsoltárok egy része, a mint azt VALJAVEC kimutatta

(Rad XCVIII. 4—7.), latinból van fordítva. Ez a körülmény Jagićot arra a feltevésre bírta, hogy állítsa, hogy a két testvér csak néhány görögből fordított zsoltárt hozott magával, a többit pedig itt hazánkban fordították latinból, a hol számolniok kellett a helyi viszonyokkal (Jag. Zur Entst. II. 50—52.). A Psalt. sin.-ban tényleg találunk pannonismusokat, illetve moravismusokat. Ilyen a már bemutatott *rěsьnota* (veritas, óbolg. истина), a mely más óbolgár nyelvemlékekben nem fordúl elő (Arch. XV. 351. Jag., Cod. Mar. 475, megvan a Karp. Ev. és a Mis. Nov.-ban) s a mely hazai szlovén eredetű szó (v. ö. Vondrák, O mluvě Jana e. bul. 16.); ilyenek a невѣзѥстка, осльцѥ szavak, a melyek moravismusok, s ilyenek végül a вꙑ- igekötő délszláv изъ helyett (v. ö. Geitler, Psalt. sin., bevezetés XVII, éjszaki *ča*- horvát nyelvjárásokban sem ismeretlen: Arch. XV. 356. Šafařik: Ueber den Urspr. 44.), цръковь (LXXVIII. zsolt. 1; máskor кч. цркꙑ, 302. l. kiadás; v. ö. még ugyanitt χрıвєтъ 32, 39, 121, 141. l. és χрьвѣтъ 133. l.) szavak, a melyek pannóniai vagy morva eredetűek (Vondrák, Altk. gr. 7, Jag. Zur Entst. II. 58). Ilyen lehetne még a балнꙗ is краѵь helyett (v. ö. Kijevi tör.). Két nyelvből: görög és latinból való fordítás mellett tanuskodik végül a *szombat* neve is. E nyelvemlékben hol *sąbota* (v. ö. Zsolt. XXIII. 1, XXXVI. 1, XCI. 1.), a mely görög, hol *sobota* (v. ö. Zsolt. XLVII. 1, LXXX. 1, XCII. 1, XCIII. 1.) áll, a mely lat.-olasz eredetű (v. ö. A hét és napjai). — A zsoltárok egy része tehát görögből, más része latinból van fordítva. A mi már most e zsoltárfordítások kéziratát illeti, az a vélemény, hogy a ma meglevő kéziratot valahol Maczedóniában, a XI. században írták, illetve másolták. Az azonban kétségtelen, hogy e kézirat fiatalabb, mint az evangélium-fordítások kéziratai. Ebben a kéziratban ugyanis találunk három olyan fontos hangtani sajátságot, a mely nem óbolgár. E hangtani sajátságok közül kettő középbolgár, egy pedig orosz. E sajátságok a következők: 1. Óbolgár ѫ helyett középbolgár ѧ: óbolg. тꙑсѫшта = χιλιάς mille = középbolg. тꙑсѧшта LXXXIII. zsolt. 11, LXXXIX. 4, XC. 7, CXVIII. 72. (Psalt. Sluck тꙑсѫщь), ellenben óbolgár тꙑсѫшта alakkal: LXVII. 18, CIV. 8. A másik szó a magy. *szomszéd*, óbolg. сѫсѣдъ, a mely a LXXVIII. 12.-ben сꙑсѣдомъ alakban van meg. Mivel a тꙑсѧшта alak az óbolg. тꙑсѫшта helyett középbolgár nyelvemlékekből jól ismert alak (v. ö. Brandt, Grigor. Parim. I. 6. Mich. V. 2.: къ тꙑсѧщαχъ; XV. századi bolg. ev. Starine XIX. 200.), következik, hogy e hely középbolgár nyom; 2. Ugyancsak középbolg. szerkesztésű nyelvemlékekben gyakori jelenség, hogy az óbolg. ѣ ρ (= r) után ѧ, ꙗ-val van írva, s ma a keleti bolgár nyelvjárások az ilyen *r* utáni óbolg. ѣ-t tényleg *a*-nak mondják (Lavrov, Obzor 68.). A Psalt. sin.-ban erre példák ezek: погрꙗблꙗꙑ (погрѣблꙗꙑ h.), правратн (прѣвратн h.), врамꙗ (врѣмꙗ h., v. ö.

Geitler, Psalt. sin. bevezetés XXII.). Ha már most e két jelenséghez hozzákapcsoljuk a harmadik hangtani sajátságot, azt kell állítanunk, hogy a másolásba az orosz és bolgár határ nyelve is befolyással volt; e harmadik sajátság az orosz polnoglasije. A Psalt. sin.-ban ugyanis a LXXI. 15. (kiadás 150. l.) versben ezt olvassuk: отъ золъта, azaz otъ zolota (ъ = o, v. ö. pl. ugyanitt слъвеса = slovesa 31. l., покръвитель = pokrovitelь, кръви = krovi 176. l.), a mi szemben a rendes óbolg. отъ злата (v. ö. Psalt. sin. CXVIII. 72, 127, CXXXIV. 15.) kifejezéssel csakis orosz alak lehet (v. ö. még más forrásokból Vondrák, Altk. gr. 36.). E tények nagyon megnehezitik a feleletet arra a kérdésre, milyen lehetett a kézirat eredetije. Lehet, hogy több eredeti, egyes részeket magában foglaló kézirat lehetett, s a másolásnál, a mely a kézirat glagolita írású alakja miatt semmi szín alatt se történhetett keleti Bulgáriában, az orosz nyelvhatárral érintkező területen, ez eredeti kéziratokat egyesitették. Ez a másolás azonban csakis Maczedóniában történhetett. Ha azonban a kézirat mai alakja fiatal is, a benne levő szókincs olyannyira a legrégibb nyelvemlékek szókincse (v. ö. pl. a *tuždь* alakot), hogy a zsoltárok eredeti fordítását kétségtelenül a IX. századba kell tennünk. Még megemlítem. hogy a kéziratban itt-ott oldalszéli jegyzetek, glosszák vannak. Nagyon érdekes pl., hogy az óbolg. evangéliumokban és zsoltárokban a *veréb*-nek kizárólag пътица (v. ö. Jagić, Cod. Mar., index és a szavak tárgyalásánál: *veréb)* a neve. Így van ez a Psalt. sin.-ban (v. ö. X. 1. птица = Keszth.-k. X. 2: *wereb*, LXXXIII. 4. пьтица = Döbr.-k.: *vereb*, CXXIII. 7. пьтица = Döbr.-k.: *vereb)*. A kézirat valamely használója azonban a X. zsolt. 1. птица = *veréb* szava mellé oda írta a краби = *vrabej* alakot (v. ö. Psalt. sin. kiadás 18. l.) is.

5. *Euchologium*, glagolski spomenik manastira *Sinai brda*. Izdao Dr. Lavoslav Geitler. U Zagrebu 1882. (Opera academiæ scientiarum et artium slavorum meridionalium, Tom. II.). — Rövidítése: *Euch. sin.*

E nyelvemlék néhány töredékét ismerte a tudós világ Sreznevskij közléséből; az egész nyelvemléket azonban Geitler fedezte fel a Sinai hegyén levő Katalin kolostorban tett kutatásai alkalmával. A nyelvemlék külömböző alkalmakra írt imákat s végén a pœnitentialis könyvekből részleteket tartalmaz. Érdemes a feljegyzésre, hogy a kódex néhány imájának a görög eredetijét vagy pedig más, későbbi szláv forrásokban való előfordulását máig sem sikerült kimutatni (Arch. VII. 133.). A jelenlegi kézirat másolat, a mely valahol Maczedóniában, a XI. század vége felé készülhetett (Arch. VII. 133, XI. 590—594.). A kódex palæographiai és nyelvi sajátságai azonban a kódexet a legrégibb óbolgár nyelvemlékekek

közé sorolják. Nem állítja ugyan a tudomány, hogy a kéziratban levő összes imák meglettek volna a Cyrill- és Method-féle fordítások közt, de kétségtelen, hogy vannak egyes darabok, a melyek határozottan pannóniai eredetűek. Ilyen bizonyíték a többek közt, hogy az Euch. sin. imái közt van egy (v. ö. Geitler, Euch. sin. 131, 132. l.), a mely Szent Emmeram ófelnémet imájának a fordítása (v. ö. Vondrák, Altk. gr. 360—362, Arch. XVI. 118; Szent Emmeram vértanu egyháza Nyitra várában áll, Szabó Kár., Emlékiratok: Szent Zoerárd élete IV. 107.). Már pedig ez a fordítás csakis Morávia̋ban vagy Pannóniában történhetett. E tanítás mellett a legfontosabb bizonyíték azonban, hogy ez *Euch. sin.*-beli ófelnémetből forditott ima szorosan összefügg az ószlovén *Freisingeni nyelvemlékek* harmadik töredékével (v. ö. Vondrák, Frisinské památky, 12, Jag. Zur Entst. I. 18, II. 52—55.). E tanításhoz már most hozzákapcsolhatunk néhány szókészleti bizonyítékot is (v. ö. Jagić, Zur Entst. II. 77.). Ilyenek a következő szavak: **бали** (Euch. sin. 153. l., Arch. XV. 351.), **оукалоуетъ** (153. l.), **къ балованью крѣдомъ** (9. l.), **мьнишьскы** (147. l.), **комъкати** (128. l.), **неприѣзнь** (26, 73, 77, 78, 80, 89, 149, 173.). Ilyen helyi kifejezés nézetem szerint is még a **съ дрѫгы** (= m. *dorong*okkal) az óbolg. **съ дрькольми**-val szemben (v. ö. Arch. VII. 128, Cod. Mar. index). A *dorong*-nak (óbolg. **дрьколь**) a hazai szlovénben *droug* a neve (v. ö. Küzmics, Nuovi zákon, Máté XXVI. 47, 55, Márk XIV. 43, 48, Luk. XXII. 52: *zdrogmí*, ellenben az osztrák szlovén bibliában: *z... koli*, *z... kôli*, és Pleteršnik szót. *drǫg* alatt). — Mindezekből látható, hogy a nyelvtudománynak kétségtelen bizonyítékai vannak arra, hogy az *Euch. sin.* egyes darabjai egykorúak a Cyrill- és Method-féle korral. Az egész kézirat azonban mai alakjában nem lehet Cyrill és Method korabeli. Vannak e kéziratban szavak, a melyek az óbolgár nyelv szókészlete történetében fiatalabbak a IX. századnál. Ilyen pl. az eredeti fordítatlan óbolg. **ѵпокритъ** (ὑποκριτής) helyett a **лицемѣръ** (v. ö. Euch. sin. 17. l.: **не лицемѣрънѫ**, 98. l.: **лицемѣрнѣ**), ilyen az óbolg. **съньмъ**, **сънъмиште** helyett a **съборъ** (**съборъ** 73, 74, **къ съборѣ** 73, Arch. XV. 352.). Azt is fontos tudnunk, hogy itt-ott találunk középbolgár nyomokat a kéziratban, ilyen a kézirat **тысѧшѧ** alakja (v. ö. Euch. sin. X, 27, ж-nal 171.) a várható helyes **тысѫшта** helyett, ilyen továbbá a **пладьне** (Euch. sin. 92, v. ö. mai bolg. *pládne* «mittag» Cankof, Jireček, Gesch. d. Bulg. 107; Brandt, Grig. Par. 107. lp. I. Mózes II. 10: **ѿ едема на пладне**) az óbolg. **полоудьне** helyett (v. ö. Euch. sin. 32, 70, 92, 99. l.), s ilyen végül az **алъкати** (v. ö. Arch. VII. 127. Jagić, Evang. Dobr. Sitzungsber. 140. 28.) a **постити** helyett. Mindezek a tények azonban semmit sem vonnak le a kézirat nagy értékéből. A kéziratban előforduló evangélium-idézetek (Máté XXVI. 2—14, 196. l.-on),

zsoltárok (III, XII, XXIV, XXXVII, LIII.), az egész szókincs (pl. mindég тоуждь: alienus, v. ö. Sitzungsber. CXII, 775, истина: veritas, гласъмь гласомь helyett 79. l., v. ö. Zogr. Máté XIII. 14: слоуχъмь, плодось: плодъсь 25. l. stb.) és a palæographiai sajátságok e nyelvemléket a legrégebbiek közé sorolják. A mai kéziratban levő különbségek is úgy magyarázódnak, hogy a kéziratban levő imádságok nem egy időből valók s nem egy személytől eredő fordítások. Innen a másolásban levő eltérések.

6. Glagolita *Cloziiv.* Vydal Dr. Václav Vondrák. V Praze 1893. — E nyelvemlék mindössze 14 levélből áll; ebből 12 levél, a mely a többek közt *Cloz* grófé is volt, ma a trienti Museo civicoban van. Ezt a trienti kéziratot Kopitar B. adta volt ki «Glagolita *Clozianus* .... Vindobonæ 1836» néven más nyelvemlékekkel együtt. A nyelvemlék hátralevő két levele az innsbrucki Ferdinandeumban van. Ezt a két levelet Miklosich adta ki (Denkschriften X. Wien). Az egész nyelvemlék együtt Vondrák kiadásában van meg. — Rövidítése: *Cloz.*

A kódex másolat; a másolást minden bizonynyal horvát nyelvterületen végezték. Jagić szerint vagy Dalmatia, vagy Horvátország a másolás helye (Jagić, Cod. Zogr. XX.), Oblak szerint pedig horvát nyelvterület (Arch. XV. 348.). Horvát nyelvterületen történt másolás mellett bizonyít Vondrák is (Glag. Cloz. 6.). Támogatja e nézetet a kódex vándorlásának története, s támogatja a kódex nyelvének hangtana. Így a többek közt érdekes tudnunk, hogy a kézirat a XV. században Frangepán János grófé volt († 1482). Erről a kódex következő bejegyzése értesít: «mihi dono dedit D. Lucas de Reynaldis, presbyter Veglensis, qui habuit a Magnifico Domino Johanne de Frangepanibus, domino insule prefate Vegle».

A kódex tartalma: homiliák. Kérdés már most, hol készülhetett az eredeti fordítás, mert hisz ezek a homiliák is görögből való fordítások. Ha megengedjük is, hogy a fordítás megkezdődhetett Pannóniában, a kódex nyelvének hangtani és szókészleti bizonyítékai mégis a mellett tanúskodnak, hogy az egész fordítás valahol Maczedóniában vagy a legdélibb horvát nyelvterületen készült (Arch. XV. 353.), még pedig közvetlenül a Cyrill- és Method-féle nyelvi korszak után. Erre a következő bizonyítékok vannak: 1. A Glag. Cloz.-ban az evangéliumi idézetek nem egyeznek a Zogr., Assem. és Mar. evangéliumfordításokkal, hanem a későbbi redactiót tüntetik fel, azt, a mely a Savina knigában, Cod. Supraslben, az orosz redactiókban és a középbolg. Ev. Dobromiri és Trnovói ev.-ban van (v. ö. Arch. XV. 354, Vondrák, Glag. Cloz. 9.); 2. A Glag. Cloz. szókészletében az óbolgár nyelvemlékek szavainak

történeti fejlődése szempontjából a fiatalabb redactiójú kifejezések fordúlnak elő (v. ö. Arch. XV. 348—49.); 3. A hangtani részben az ъ helyett *o*, ь helyett *e* a fiatalabb szerkesztés mellett bizonyítanak; ugyanitt kell megemlítenem, hogy középbolgár nyom a két esetben előforduló ѧ óbolg. ѫ helyett (v. ö. VONDRÁK, Glag. Cloz. 16.); 4. Végül bizonyítékúl hozható fel az is, hogy a Glag. Cloz. homiliáinak egy része előkerül a Cod. Supr.-ben, a délszláv Hom. Mih.-ban és a középbolgár Zlatoust-ban (v. ö. Sitzungsberichte 139. köt. JAGIĆ, Bericht über einen mittelbulg. Zlatoust). E bizonyítékok támogatják azt a feltevést, hogy a fordítás is későbbi a CYRILL-METHOD-féle korszaknál, s valószínű, hogy ez délszláv területen a X. vagy XI. században Maczedoniában készült.

7. Kisebb glagolita óbolgár nyelvemlékek: *α*) Fragmentum Ephraemi *Syri*, más néven *Maczedóniai glagolita levél.* Kiadta JAGIĆ, Specimina 27—29. l., és SREZNEVSKIJ (v. ö. VONDRÁK, Altk. gr. 14.); β) Evangelium *Achridanum.* E nyelvemlék két levélből áll s facsimile kiadásban megvan GEITLER L. «Die albanesischen und slavischen Schriften» cz. műve mellékletei közt. A nyelvemléket SREZNEVSKIJ adta ki (VONDRÁK, Altk. gr. 14.).

b) Cyrill-betűs nyelvemlékek.

1. *Savina kniga.* Kiadta SREZNEVSKIJ: Drev. starosl. pam., Sbornik III. — Rövidítése: *Sav. kn.*

Ez a nyelvemlék ép olyan aprakos-evangelion, a milyen az Assemani-féle evangelistarion. A csonka kéziratot Moszkvában, a synodalis nyomda könyvtárában őrzik. A kézirat régóta van orosz földön; mai neve SREZNEVSKIJtől való, a ki a kézirat 25, illetve 30. lapján ezeket a lapszéli bejegyzéseket találta: поп сава ψ·алъ és помози ги рабоу твоемоу сави (esetleg савю? v. ö. Arch. V. 583. és SREZNEVSKIJ, Drev. slav. pam. 6.). E beírásokból SREZNEVSKIJ azt következtette, hogy a kéziratnak SAVA pap vagy a másolója, vagy pedig egykori tulajdonosa. Ma az a nézet, hogy SAVA a kéziratnak csupán a tulajdonosa volt. A *Sav. kn.* a XI. századból való nyelvemlék s SREZNEVSKIJ adta ki (v. ö. Drevnije staroslavjanskije pamjatniki jusovago pisьma: Izъ Savvinoj knigi, az orosz tud. Akad. Sbornikjának III. köt.-ben, 1—154. l.). A SREZNEVSKIJ-féle kiadás pontatlan, s azokkal az emendatiókkal használható, a melyek JAGIĆtól az Arch. V. 580. l.-án megjelentek; kívánatos, hogy újabb kiadása minél hamarabb megjelenjen. ŠČEPKIN V., a moszkvai történelmi múzeum őre, nagyobb tanulmányt írt e kézirat

nyelvéről, s szándéka a nyelvemléket is újból kiadni (Vondrák, Altk. gr. 14.).

Mint minden nyelvemléknek, a *Savina kniga*-nak is ismernünk kell az eredetére vonatkozó kérdéseket. A *Savina kniga* másolat, s ezért két kérdésre kell megfelelnünk; az első kérdés, hol készülhetett a másolat, a második, milyen volt az eredeti. Azt, hogy bolgár kézirat volt az eredeti, senki kétségbe nem vonta. Az sem okoz zavart, hogy a *Savina kniga*-ban a legrégibb evangéliumfordításoknál valamivel fiatalabb szerkesztésű szöveggel van dolgunk. Tanúságot tesz erről az a tény, hogy a *Glagolita Clozianus* és a *Codex Suprasliensis* evangélium-idézetei jobban egyeznek a *Savina knigá*-val, mint az *Assemani*-félével vagy a *Zographos*-szal (v. ö. Arch. XV. 354, Vondrák, Glag. Cloz. 9.). Az óbolgár nyelvemlékek csoportján belül tehát a *Savina kniga* a fiatalabb óbolgár redactiónak a képviselője, s valószínűvé teszi azt a nézetet, hogy az evangélium- és zsoltárfordítások Bulgáriában a X. században újabb átdolgozáson mentek keresztül (Arch. XV. 342.). A legrégibb óbolgár evangéliumok azonban c s a k i s glagolita betűkkel voltak írva. Ščepkin V. N. a *Savina kniga* nyelvéről írt értekezésében (Razsuždenije e jazykě Savvinoj knigi, Szt.-Pétervár 1899, hasonmással, I.) azt igyekszik bizonyítani, hogy a *Savina kniga* jelen alakjában k ö z v e t l e n ü l glagolita eredetiből van másolva. Igaza van Jagićnak, a ki azt állítja (Zur Entst. I. 68.), hogy Ščepkin bizonyításában csak a gondolat helyes, az t. i., hogy minél régibb egy cyrill betűs óbolgár nyelvemlék nyelvileg, minél inkább kimutatható szókészletileg is az összefüggés a legrégibb glagolita emlékekkel, annál valószínűbb, hogy glagolita eredetiből van másolva. Ščepkinnek az érvei azonban a *Savina knigá*-ra nem meggyőzők (v. ö. még Arch. XXII. 247. s köv. l.). Minden jel arra mutat, hogy az eredeti is délszláv: bolgár (és nem maczedón) földön íródott, s ezt támogatja a kézirat cyrillbetűs írása és oroszföldi vándorlása. A második kérdés már most az, hol készült a másolat. Vondrák régebben azt bizonyította, hogy a másolat bolgár eredetiből orosz földön készült (v. ö. Vondrák, Altslov. Studien. Sitzungsber. CXXII : VII. 71.); ezzel szemben Oblak (Arch. XV. 356.) a mellett érvelt, hogy a másolás Dáczia éjszaki részein történt. Ez érvelését arra építette, hogy Luk. X. 34.-ben az óbolg. къ гостиницѫ (= Károlyi: a *vendég fogadóba*, Münch.- és Jord.-k.-ekben más szóval van fordítva, Supr. 207. кь гостиньници) helyett egyedül a *Sav. kni.*-ban áll къ господѫ, ez pedig cseh-tót kifejezés (v. ö. kralici cs. biblia: do *hospody*, tót: do *hospodi*, ellenben a cseh Václav-féle biblia: do *chlewa*). Valószínű, hogy ilyen kifejezés a прахнѣнъ is (v. ö. t. *pŕchnuť*, Máté XII. 33. Arch. XV. 356. Jagić, Zur Entst. II. 64.). Vondrák e bizonyítás alapján később úgy módosította nézetét, főleg mert господа a kisoroszban is «gast-

haus, wirtshaus, herberge» (ŽELECHOWSKI: Rd. Wb.) jelentésben megvan, hogy a másolat a tót-orosz nyelvhatár közelében készült (Arch. XXII. 249.). A господа kifejezésből is azonban annyit mindenki láthat, hogy még az sem mind óbolgár kifejezés, a mi az óbolg. nyelvemlékekben tényleg előkerül, mert e szókészlet hoszszabb fejlődés szülötte s így benne gondosan ki kell válogatnunk a helyi hátterű kifejezéseket.

2. Monumenta linguæ palæoslovenicæ e codice *Supraslienst* edidit F. MIKLOSICH. Vindobonæ 1851. — Rövidítése: *Supr.*

A kódex kéziratából 118 levél Laibachban, 151 Varsóban (Zamojski-könyvtár) s 16 Pétervárott van (Csász. nyilvános könyvtár, BYČKOV hagyatékából). A kézirat 24 legendát és 22 homiliát tartalmaz, a melyek közül némelyek (v. ö. Слоко сватааго Єпифанна Supr. 337. l. 8. sor — 342. l. 16. sor = Cloz. 751. sor— 956. sorig) a Glag. Cloz.-ban s más fiatalabb emlékekben is megvannak. A kódex nevét a SUPRASLЬ folyó mentén fekvő kolostortól vette (Oroszország, Biały Stok táján), a melyet CHODKEVIĆ A. I. 1500-ban alapított (v. ö. Nov. Vrem. 1900 jún. 14. sz.). Ebben a kolostorban őrizték egykor a teljes kéziratot.

Mint minden nyelvemléknél, a *Cod. Suprasliensis*-nél is ismernünk kell a kézirat eredetére vonatkozó kutatásokat. S ez ennél a kéziratnál nagyon fontos, mert a kódex jelen alakjában határozottan fiatalabb a legrégibb evangélium-fordításoknál. A kódex egy része nyelvének beható tanulmányozását VONDRÁKnak köszönjük. Az ő kutatásai alapján (Sitzungsberichte, Wien. CXXII: Altslovenische Studien, CXXIV: Über einige orthographische und lexikalische Eigenthümlichkeiten des Codex Suprasliensis) a szláv nyelvtudomány kimondta a következőket (Arch. XV. 338.):

a) A *Codex Suprasliensis* tartalmának és terjedelmének jelen alakját Bulgáriában nyerte. A kéziratban azok a részek, a melyek egyeznek a *Glag. Clozianus*-sal, egyszerű másolatok; a többi rész vagy közvetlen Bulgáriában történt fordítás (a görög eredetiekről v. ö. ABICHT, Arch. XV. 321.), vagy már meglévő, de szintén Bulgáriában történt fordítások másolata.

Ez első ponthoz megjegyzem, hogy a *Cod. Suprasliensis* nézetem szerint 3 főrészből áll, a melyek egymástól a fordítás korát illetőleg külömböznek. A legrégibb rész szerintem a 330—391-ig terjedő szöveg. Erre a VONDRÁKnál felhozottakon kívül (v. ö. Sitzungsber. CXXII. 72, a hol ő a 337—357. közé eső részt tartja a legrégibbnek) a következő bizonyítékaim vannak: α) A CYRILL- és METHOD-féle nyelv a görög τὶς visszaadására az етеръ szót használta. Az egész Cod. Supr.-ben az етеръ csakis e 330—391. lapok közé eső részben fordúl elő (341, 351, 352, 359, 382; v. ö. VONDRÁK

Sitzungsb. CXXII. VII. 7.), a többi részben pedig állandóan és elég sűrűen a későbbi нѣкто, нѣкꙑи stb.; — β) A Codex Suprasliensisben a Cyrill- és Method-féle постъ: bőjt szó csak kétszer fordúl elő, még pedig az általam legrégibbnek tartott 330—391. lapok közé eső részben (v. ö. 379. 1: постъ, 379. 9. постомъ); a kódex többi részében a b ő j tnek a későbbi алъчьба a neve (v. ö. 205: алъчьбами, 260: о алкании, 263: алкании, 264, 265: въ врѣмѧ алъчбы, 289: алчьнꙑѩ дьни, 320, 321: алчьнꙑи троудъ, 321: ал'чѫтъ, 397, 429: алчьбѫ, 397: ал'чбоѭ, 400: ал'какъ, 412, 413, 429: алъчбоѭ, 429, 430, 448: алчьбѣ; v. ö. még 39, 129, 235, 254, 257, 258, 261, 263, 296, 301, 323); γ) A Cyrill- és Method-féle óbolgár nyelvben az «alienus, ἀλλότριος»-nak тоуждь volt a neve (v. ö. Vondrák, Sitzungsber. CXII. 775.); a mi kódexünkben ez csak a 375. l. 15. sorában fordúl elő (о тоуждерожденнии), máskor mindég a későbbi *štuždь*, *stuždь* (a helyeket lásd Vondráknál) és *čuždь* (385. l.) fordúl elő; δ) kisebb bizonyító erővel bír, hogy a *pap*-nak itt fordúl elő a иерен alakja (337, 339; v. ö. azonban 35, 36. l.), itt használatos a раи a későbbi порода (paradicsom) helyett; itt van meg a régi катапетазма (342.) a későbbi опона helyett (361, 371, 387.). — A kódex fiatalabb fordításai volnának szerintem az 1—330. lapig és a 391—452. lapig terjedő részek. E részek közül a 391—452. közé eső egy hangtani sajátságban külömbözik a második résztől s ez az óbolg. раз- helyén levő cseh-tót-kisorosz *roz-* (v. ö. роширити 417, розвѣ 298, 438, 441, розбити 404, розм'ꙑшлѩѩ 425, розмꙑсливъ 429, розличьнии 407, розличьнꙑѩ 437, розличьн'ꙑми 438 [различьнꙑѩ 450.], ростворивъ 436, отъ розбоиникъ 439, розбоиникомъ 440.). Főleg ennek a hangtani sajátságnak a tekintetbe vétele alapján mondta ki Vondrák, hogy a Cod. Suprasliensis kéziratát kisorosz ember másolta (Sitzungsber. CXXII. VII. 48.). Erre azonban az a megjegyzésem, hogy a bizonyítékokúl fölhozott adatok nincsenek meg az egész kódexben, hanem csupán az általam harmadik résznek tartott szövegben.

b) A Cod. Supr. az óbolg. nyelvemlékeknek nem a legrégibb, hanem fiatalabb szerkesztését tünteti fel. E tételt Vondrák a kódex evangélium-idézeteiből bizonyította be (Arch. XIII. 242, XV. 338. Sitzungsber. CXXII. VII. 35.). E tény megerősíti azt a feltevést. hogy a legrégibb Cyrill- és Method-féle zsoltár- és evangélium-fordítások Bulgáriában a X. században egy kis revisión mentek keresztül (Arch. XV. 342.). — E ponthoz azt adom hozzá, hogy az óbolg. nyelvemlékek szókincse történeti fejlődése alapján állítható, hogy e nyelvemlékben a szókincs fiatalabb a Cyrill-Method-féle nyelvemlékek szókincsénél. Az egész nyelvemlékben csakis скоро van a régi ıадро helyén, безоума a régi сп'ꙑти, ашютъ helyén, масло az олѣи helyett, лѣкъ a régi шюи helyett (56, 107, 123,

399, 403.), краѵь a régi бални helyett. Sőt a fordítatlanúl hagyott régi görög kifejezések is itt nagy részben a későbbi szerkesztésű szavakkal vannak fordítva (v. ö. pl. Psalt. sin. ѵпостасъ 83. l., ѵпостась 201. l. = Supr. 342: осниѫ, Cloz. 939, Zlatoust оусиѫ, Hom. Mih. богатьство). Mindezekből következik, hogy a Cod. Supr. fiatalabb a legrégibb emlékeknél s a mi tárgyalásunknál ennek nagy súlya van.

c) Az így Bulgáriában, nézetem szerint három részből, esetleg három különféle kéziratból megszerkesztett szöveget a XI. században (Miklosich, Jagić, Vondrák szerint) lemásolták s ez a másolat a mai Codex Suprasliensis (Sitzungsber. CXXII. 52.). A kérdés már most az, hogy hol és ki másolta.

Šafařik óta folytonos vita tárgya, hol történt a kódex másolása. Jagić vette először észre, hogy a Cod. Supr. hazája többek közt azert sem lehet Pannónia vagy Moravia, mert e kódexben a *Duná*-nak *Dunavъ* a neve (v. ö. 142. l.: Доунакъ, 145. l.: близъ Доунава, 145. l.: къ Доунакѣ, v. ö. Arch. I. 331, Sitzungsber. CXXII. 41, 50; Müllenhoff, D. Alt. II. 362.), Pannóniában pedig a *Duná*-nak mindég Доунай volt a neve. Jagić akkor azt vallotta, hogy a kódexet a régi Dácziában írták, a hol a dunai bolgárokkal nyelvileg rokon szláv törzs lakott. Vondrák szerint a kódexet orosz földön egy kisorosz ember másolta. E nézet mellett, mely szerint a másolás orosz földön történt, sok ok szól. Ilyen a kódex külső története, ilyen az a tény, hogy a legrégibb orosz emlékekkel a kódex tényleg összefügg (v. ö. Sitzungsber. CXXII. 45, 46, 68.). Hogy a másolást kisorosz ember végezte, azt Vondrák a раз- helyett álló роз-zal bizonyítja s azzal, hogy néhány esetben az ѫ helyett оу áll. Ez érvekhez én még egyet adok hozzá. A Cod. Supr.-ben a благодарити (= gratias agere) mellett a személy mindig accusativussal áll (v. ö. Vondrák, Altk. gr. 270, ugyanígy a régi orosz és szerb nyelvemlékekben); a Cod. Supr.-ben egyszer dativust találunk az accusativus helyett (v. ö. 227. l.: благодарѫ ти [helyesen тѧ volna], ѩко слоушаѥши мене). Ez a használat megmagyarázódnék a kisorosz nyelvhasználattal, a hol a благодарити mellett előforduló népi дякоувати (= gratias agere) mellett a személy tényleg csakis dativussal állhat (Vondrák e használatot a хвалѫ въздаѭ hatásából magyarázza, Sitzungsb. CXXII. 45.). — Jagić ma szintén orosz földre teszi a másolás helyét (Arch. XXII. 37.), s nem ragaszkodik többé Dácziához. Egyedül Oblak nem fogadta el Vondrák bizonyítását, s azt fejtegette (Sborn. IX. 17, Arch. XIII. 246, XV. 344.), hogy a másolás Dáczia északi részén, a Kárpátok tájékán történhetett. Az én nézetem szerint a kérdést azért nem lehet eldönteni, mert a kéziratnak nincs egységes eredete. A kézirat szerintem három részből áll. A legrégibb a második rész; az első és a harmadik egymással szorosan összefügg. Ezt

bizonyítja az, hogy e két részben fordul elő пронѣирнвъ (= 76, 151, 157, 244, 249, 273, 282, 321, 334, 393.) = gonosz, πονηρός; az első és a harmadik részben fordul elő az óbolg. ѣ helyén fellépő középbolgár а (v. ö. lejjebb). Ezekből a tényekből nekem az a meggyőződésem, hogy a Cod. Supr.-ben vannak olyan homiliák és legendák, a melyeknek eredetije Dácziában készülhetett; a kódex jelen alakjának másolását azonban, miután a kódex Bulgáriában meg volt szerkesztve, orosz földön végezték a XI. században. Az én nézetem szerint tehát külömböző helyről eredő kéziratokból szerkesztették össze Bulgáriában a Cod. Supr.-t, s egy ilyen szerkesztésű kéziratnak oroszföldi másolata a ma meglevő szöveg. E külömböző részek közt lehetett Dácziában készült rész is. S Dáczián értem az Erdélylyel határos megyék területét is. E területek egyes részein tényleg bolgár nyelvű lakosság volt, a mely keresztény volt. A Gellért-legenda szerint Ajton Bodonban (ma Widdin) tért át a gör. kel. vallásra s a Maros mentén görög barátok voltak a XI. század elején (Endlicher: Mon. Arp. 214.); a Szamos mente Kean bolgár fejedelem birtoka volt, a mely Szent István koronájához a XI. század elején csatoltatott (Századok XXXV. 1055.). Kereszténységről beszél az a tény is, hogy Beszterczéhez közel van *Jád* (legrégibb előfordulása 1334.), a mely az óbolgár адъ, gör. ᾅδης «pokol» szóból ered, s ugyanitt találjuk *Kerlés*-t is (= kyrie eleeson, a két helynévre v. ö. Kisch, Nösner Wörter und Wendungen 77, 83.). Ugyanezen a vidéken fekszik *Kajántó* is (Kolozs-m.). Mellőzve itt más adatokat (pl. hogy a Maros mentén volt a XI. században görög kolostor), tény az, hogy e területeken a X. század végén és a XI. elején bolgár nyelvű keresztény nép lakott, a mely Bulgáriával összeköttetésben állt. Lehetett itt egyházi szláv irodalom is.

A Cod. Supr. jelen kéziratának oroszföldi másolója meghagyta az eredeti kéziratnak néhány középbolgár hangtani sajátságát. Ilyen kettő van. Az első az ѫ helyén fellépő ѧ, a másik az óbolg. ѣ helyén fellépő а. Az elsőre két példa van: 1. тъісаштъноу 200, тъісаштъ 255. (máskor mindig ѫ-nal, v. ö. 80, 212, 254, 321, 350, 366, 381.); 2. стєлаштa 245. (helyesen стєлѫштѧ). Itt jegyzem meg, hogy ѧ helyett є áll két esetben (єзъікъ 417, облдниє 162.). A második hangtani sajátság az óbolg. ѣ helyén levő а. A Cod. Supr.-ben ugyanis бєсадамъ (268, óbolg. бєсѣдамъ, v. ö. Grigor. Parim. 7. Ezsai. XI. 3: по бєсѣдѣ), само (95, óbolg. сѣмо, v. ö. Dobrom. Ev. само, Sitzungsber. CXXXVIII. 21.), цасароу (142.), самарань (397.), самаранъ (309, 403, de самарѣнъ 400.), самаранъı (400, v. ö. Apost. Gršk. VI. 14: нсъ назараннинъ, Šiš. Назарıаннинъ) alakok fordulnak elő. Legfeltünőbb ez alakok közt a Dnjeper folyó neve, a mely szintén а-val van meg (къ странахъ рѣкъı Днапра 421. 1.), pedig orosz kútfőkben csakis

Днѣпръ fordúl elő (v. ö. Let. po Ipat. spis., és a magyar Anonymus *Deneper* szavát). E hangtani sajátság nem fordul elő az általam legrégebbinek tartott középső részben, hanem a két fiatalabban. De másért is ki kellett emelnem e sajátságot. Egy magyar szóban és egy magyar helynévben mi szintén ilyen *a*-t találunk az óbolg. ѣ helyén. A székely *marázsa* (= óbolg. мрѣжа), a Krassó-Szörény-, Bihar-, Alsó-Fehér-megyei *Preszáka* (= gyepű, v. ö. Csánki, Magyarorsz. tört. földr. II. 39. 1412. 1445. 1496. *Gyepew, Gyepew* al. nom. *Prezaka,* ma *Priszaka)* ilyen ѣ helyén levő *á*-t mutatnak. A *marázsa* lehet oláh közvetítés is, de a különböző *Preszáka*-k okvetlen a Szent István korabeli gyepű-rendszerrel s Erdély elfoglalásával függnek össze (v. ö. Karácsonyi J. czikkét, Századok XXXV. 1039: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határairól). Ebből a helynévből is gyaníthatjuk, hogy hazánk X. XI. századi bolgár lakossága keleti bolgár nyelvjárást beszélt, s ez a mi kutatásainkhoz végtelenül fontos.

Még egy szó az, a mely határozottan bolgár, s ez a 202. és 421. lapon levő: прѣпладнии, прѣпладьние, къ пладьные. Végül az orosz másoló mellett legfeljebb a сребро szó tanúskodhatnék, a mely az egész kódexen keresztül сьребро, сърebро-nak van írva (31, 70, 91, 92, 122, 163, 196, 198, 268, 273, 279, 292, 296, 318, 378.). Ez azonban egyszerű analogikus írásalak is lehet.

A Cod. Supr. egész szókincse, evangélium- és zsoltár-idézetei, egész hangtana fiatalabb a legrégibb emlékekénél. Joggal kérdezhetné valaki, hogy a nyelvemlék azért mégis óbolgár-e. A legnagyobb valószínűséggel állítható, hogy egyetlen darabjának sincs semmi köze Cyrill és Method moráviai munkásságához. Mindazonáltal a nevet kétségtelen bolgár eredete alapján megérdemli (Vondrák, Sitzungsb. CXXIV., II. 1.). S ezen kódex alapján jutunk olyan nagy szókincsnek a birtokába, a melyet nélkülöznünk kellene, ha a kódextől az óbolgár nevet megtagadnók. A szókincs tárgyalásánál látni fogjuk, mit köszönünk e szókincsnek; itt csak azt jegyzem meg, hogy idézeteimben csakis az előfordulás lapszámát jelzem, s a sorokat, mivel az adat megtalálása így se okoz nagy fáradságot, jelöletlenül hagyom.

3. Kisebb cyrill-betűs óbolgár nyelvemlékek: *α*) Psalmorum fragmentum *Slucense.* Rövidítése: *Psalt. Sluck.* — A töredék a 118. zsoltárt tartalmazza s ki van adva: Jagić: Specimina linguæ palæoslovenicæ. St. Peterburg 1882, 52—56. l. és Sreznevskij: Drev. slav. pam. 155—165. l.

β) Fragmentum *Chilandariense.* — Rövidítése: *Chil.* — Kiadta Sreznevskij (Drevn. slav. pam. 187—191.), Jagić (Specimina,

64—66.) s legújabban a görög eredetivel párhuzamosan és hasonmással Kulbakin (Chilandarskije listki. St. Peterburg, 1900.).

Kulbakin szerint a nyelvemlék a XI. századból való, kétségtelenül orosz másolat, ezt bizonyítja az ангела, ангеломъ: angyal szó g-és alakja. A nyelvemlék régisége mellett tesz tanúságot az образъмь (egyes instrum.) alak (v. ö. Zogr. Márk I. 26, Luk. XXIII. 46, Euch. sin. 79: гласъмь, Leskien, Altbulg. gr.[3] 72.), a mely rag azonban már az óbolg. nyelvemlékekben is csak a későbbi -омь alakkal járja.

γ) Evangeliorum libri fragmentum *Mosquense*, máskép *Undolskij*-féle evangélium-töredék. — Tartalma: Máté: XIII. 24—30, 36—43. — Rövidítése: *Undol.* — Kiadta Jagić (Specimina 48—49.).

Jagić kiadása jegyzetében azt mondja, hogy az Assemani-féle glagolita evangeliariumhoz hasonló cyrill-betűs evangeliariumok is voltak. Egy ilyen evangeliariumnak (v. ö. Sav. kn.) a része az előttünk fekvő emlék. A mennyiben egy ilyen töredékről itélni lehet, itt is ангелı alak fordúl elő, s ez orosz leíróra vall.

δ) Evangeliorum libri fragmentum *Petropolitanum.* Kiadta Jagić (Specimina 50—51.) s tartalma: Máté XXIV. 26—37, Ján. XI. 1—16. Rövidítése: Jag. Spec.

Ezt a nyelvemléket is orosz földön írták; itt is az *angyal* szónak g-és alakja fordúl elő (Máté XXIV. 31, 36: ангели), de a töredék régiségét bizonyítja a мѵръмь (Ján. XI. 2.) instrumentális alak a későbbi мѵромь helyett. Vondrák a töredéket ó-orosz nyelvemléknek tartja (Sitzungsber. CXXII. VII. 69—69.).

Mielőtt forrásaim ismertetésében tovább mennék, két dolgo tartok szükségesnek megemlíteni. Az egyik a kétféle szláv írás kérdése, a másik az óbolgár nyelvemlékek legfontosabb hangtani sajátságainak a felsorolása.

A legrégibb óbolgár nyelvemlékek nem a közönségesen cyrillica, cyrill-betűk néven ismert jegyekkel vannak írva, hanem a kevésbbé ismert glagolita betűkkel. Mivel az én czélom az, hogy e kérdésben is a tudomány mai álláspontját vázoljam, Jagićnak Entstehungsgeschichte cz. műve alapján a következőket írhatom: Cyrill nem a ma cyrill-betűk neve alatt ismeretes írásjegyeket találta fel, hanem a glagolita irást. E tényt Šafařík bizonyította

be először kétséget kizáróan (Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus, Prag 1858). Minden jel arra mutat, hogy CYRILL és METHOD magyarországi működésük ideje alatt a glagolita írást használták. Ezt támogatják a *Kijevi töredékek* is. S ha aztán tekintetbe vesszük a horvát szögletes glagolitához való átmeneti glagolita írásjegyeket a *Bécsi levelek*-ben vagy a *Grškovič*-féle glagolita apostolus-töredékben (Starine XXVI.), akkor e hitünk még inkább megszilárdul. A glagolita elnevezés az óbolg. глаголъ (ῥῆμα verbum, глаголати : λέγω, dico) szótól ered; ebből való az egyházi szláv horvát *glagolita* kifejezés, a mely a XIV. századtól fogva jelentette a horvát nyelvű dalmát-horv.-isztr. tengerparton azt a papot, a ki az isteni tiszteletet glagolita betűkkel nyomtatott könyvek szerint róm. kath. szertartással szláv nyelven végezte (v. ö. BERČIĆ, Čitanka IX, VONDRÁK, Glag. Cloz. 1. jegyzet, ÁSBÓTH, Magy. Könyvszemle, új folyam, IV. 121.). A mai glagolita elnevezés tehát horvát eredetű szó, s hogy CYRILL és METHOD korában volt-e e jegyeknek valami nevük s mi volt az, nem tudjuk. A ma cyrillbetűk néven ismert írásjegyek nem CYRILLtől valók; ennek a cyrill-betűs írásnak az eredetéről csak annyit tudunk mondani, hogy a X. században SYMEON czár idejében (893—927.) Bulgáriában és Maczedóniánan már használták (Arch. XXIII. 114.). Abból, hogy a cyrill-betűs írásban a betűknek számértéke a görög betűk értékével teljesen egyezik (a glagolita betűknél nincs meg az egyezés, pl. gör. β = cyrill в = 2, ellenben glag. ⰲ = v = 3), továbbá abból, hogy Bulgáriában a bolgárok közt még a X. század elején is a görög volt a hivatalos nyelv (Arch. XXI. 551.), végül abból, hogy az óbolg. nyelvemlékek közül a későbbi szerkesztést feltüntető *Sav. kniga* és *Cod. Suprasliensis* cyrill-betűkkel vannak írva, s ezek közül a *Cod. Supr.*-t Bulgáriában szerkesztették, s hogy csak innen terjedhetett el az oroszokhoz a cyrill-betűs írás, következtethetjük, hogy a ma cyrillica néven ismert írás, a mely a régi CYRILL-féle glagolita írást elnyomta, a X. század folyamán Bulgáriában fejlődött ki, még pedig valószínűen a görög uncialis írásból (Arch. XXIII. 113—121.). E cyrill-betűs írás legrégibb, keltezett emléke a 993-ból származó maczedóniai felirat (Arch. XXI. 543—551.).

A másik kérdés, a melyre szintén feleletet akarok adni, az, hogy melyek azok a hangtani ismertető jegyek, a melyek az óbol-

gár nyelvemlékeket jellemzik. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy egy-egy nyelvemlék óbolgársága megitélésénél a hangtani kritériumok mellett egyenlő fontossággal bírnak a palæographiai sajátságok és a nyelvemlék szókészlete. Mivel azonban éppen ennek a szókészletnek a történeti fejlődése, viszonyítva a mi legrégibb szláv jövevényszavainkhoz, értekezésem tulajdonképpeni tárgya, itt e nyelvemlékek szókincséről nem szólok. A szókincsnek és a hangtannak egyenrangú bizonyító erejét azonban itt is hangsúlyoznom kellett.

Ščepkin V. az óbolgárban három nyelvjárást vélt kimutathatni. E nyelvjárások volnának: 1. ősszláv ъ = óbolg. ъ, ősszláv ь = óbolg. ь; 2. ősszláv ъ = óbolg. ъ, ősszláv ь = óbolg, ѥ; 3. ősszláv ъ = óbolg. о, ősszláv ь = óbolg. ѥ (Izvjestija XI. archeolog. sjezda v Kíjeve. 1—20. aug. 1899. Kijev 1899. 49—50. l.). Mivel ez az osztályozás a szláv félhangzók (ъ, ь) történeti fejlődésének és a nyelvemlékek anyagának a félreértésén alapul, Ščepkin tanítását egyszerűen félre kell tennünk s az óbolgár nyelvemlékek jellemző hangtani és alaktani sajátságait a régi, de helyes Jagić-féle összefoglalás szerint adnunk. Jagić a jellemző tulajdonságokat tíz pontba foglalta s mi a következő sorokban erre az összeállításra (Arch. I. 4, 5.) támaszkodunk. E sajátságok a következők:

1. A ъ és ь szabályos használata tőszótagokban, a képzetlen és képzett szavak végén. E pontnál különösen kiemelendők a szótagképző ръ, рь és лъ, ль, a melyeknek az ősszlávban kettős megfelelésük van [α) ősszláv р, л + vocalis = óbolg. р҄ъ, рь, л҄ъ, ль; β) ősszláv vocalis + р, л = óbolg. ръ, рь, л҄ъ, ль]; — 2. Az orrhangzók (ѫ, ѭ, ѧ, ѩ) szabályos használata; — 3. A jotatio használata az р, ц, ч, ж, ш, жд, шт hangoknál, esetleg a lágyítójel ⁀ alkalmazásával; — 4. Az *l*- epentheticumnak nem egészen szakályos keresztülvitele (в, м, б, п után, v. ö. Vondrák, Zur Kritik der altslovenischen Denkmäler, Sitzungsber. CXII. 744—766.); — 5. Az u. n. synekphonesis használata, pl. издомоу = изъ домоу, бѥспрнтъчѧ = бѥзъ прнтъчѧ stb.; — 6. A melléknév határozott ragozásánál és az imperfectumban az összevonatlan alakok használata, pl. нов҄ыи, gen. новаѥго, dat. новоуѥмоу stb.; imperf.: нѥс҄ѣаше stb.; — 7. Rövid part. præt. act. I. alakok használata (Leskien, Altbulg. gr.[3] §. 97.); — 8. Néhány alaktani formának a kedvelése (a sigm. aor., sigm. aor. régiesebb formája, бъмъ és

въıхъ közti külömbség); — 9. Néhány szónak a kedvelése (братръ: братъ helyett, v. ö. VONDRÁK, Sitzungsber. CXII. 770—771; азъ изъ helyett, тоужда stb.); — 10. Néhány palæographiai sajátság. A cyrillbetűs emlékekben az отъ præpositio soha sem ѿ, az оу ritkán a későbbi ȣ (ez alól kivétel a Cod. Supr.); a glagolita emlékekben külömbség a *z* és *dz* hang között. — E tíz ponthoz hozzá kell még vennünk a következő kettőt: 11. Az ъı hang meg van külömböztetve az и-től (egy kivétel a Cod. Supr.-ben); — 12. Az ősszláv *ti*, *di* helyén a bolg. шт, жд áll. — Kisebb bolgár sajátságokat, a milyen pl. a сь és ть névmás hátratétele s mint articulusnak való használata (v. ö. Arch. III. 522.), a mely sajátság valamennyi óbolg. nyelvemlékben megvan, itt figyelmen kívül hagyok. — Nincs óbolgár nyelvemlék, a melyben a 12 pontban összefoglalt hang-, alaktani és palæographiai sajátságok mind tisztán megvolnának. Még az oly jellemző bolgár hangtani sajátságnál is, a milyen a жд, találunk óbolg. nyelvemlékeket, a hol a жд helyén más, nem óbolg. hang áll. Ilyen két szó van. Az egyik az óbolg. рождьство (γέννησις, hazai vend *rojsztvo)*; a Glag. Cloz.-ban (v. ö. a III. számú melléklet 1. sor, VONDRÁK Glag. Cloz. és a szótárt) kétszer *rodzьstvo* , a Cod. Mar.-ban egyszer *rozьstva* (Máté XIV. 6.) áll, s ez a *Prágai töredékek rozъstvo* szavával együtt (VONDRÁK, Glag. Cloz. 12.) határozott cseh-tót hangtani sajátsággal bíró szó.*) Ezzé avatja az óbolg. жд helyén fellépő *z*, illetve *dz* hang. OBLAK e *rozьstvo* alakot assimilatióval a *roždьstvo*-ból akarta magyarázni (Arch. XV. 356.), ámde ha itt assimilatió történt volna, akkor a szónak *rozdvo*-nak kellene lenni, a mint a szó tényleg meg is van a kisoroszban (v. ö. kisor. *rozdvó*, MAK., Malor. pěsni 206.). A másik ilyen szó a Psalt. sin. невѣзѣство adata az óbolg. невѣждьство helyett (v. ö. a források közt Psalt. sin.).

A többi hangtani sajátság szintén nincsen kivétel híján. Az óbolg. ѫ, ѧ közül különösen az ѫ itt-ott оу-val van írva, de ez a másolók rovására irandó. Kétségtelen ugyanis, hogy CYRILL és METHOD korában e jegyek tényleg orrhangú magánhangzók voltak, s ezt a többi közt olyan adat, mint a milyen az Euch. sinaiticum 90. l. (49. a.) пѫтьскоумоу пилатоу (= Pontius Pilatusnak) adata,

*) V. ö. e helyeket párhuzamosan Cloz. 877—900. = Supr. 340—341, Zlatoust és Hom. Mih.

fényesen igazolja (v. ö. Máté XXVII. 2: Mar.: понтьскоумоу пилатоу, Zogr.: пѫнтьскоумоу, Sav. kn.: поньтьскоумоу, Assem.-ban nincs meg | Luk. III. 1. Mar.: понтьскоумоу, Assem.: *pon'tъskumu*, Zogr.: пѫн'тьскоумоу; Supr. 131: при пѫнтьстѣмъ Пилатѣ). — Az ъі alól is van kivétel és néha *i*-vel találunk szavakat, v. ö. pl. Supr. 205: къ манастири.

Nem részletezem, mely nyelvemlék mennyiben tér el az óbolg. nyelvemlékek fent elsorolt sajátságai megtartásától. Tény, hogy a hangtanilag aránylag legtisztább nyelvemlék, a Cod. Zogr. is mutat nemcsak szókincsében, de hangtanában is eltéréseket. S ez az eltérés azért van, mert a meglevő nyelvemlékek X—XI. századi másolatok, még pedig külömböző helyeken történt s külömböző személyektől eredő másolatok. De ez a körülmény bizonyos mértékben szerencse; munkám második részében, a hol jövevényszavaink hangtanát fogom bemutatni, látni fogjuk, hogy ebből a körülményből igen sok fontos tanulságot meríthetünk.

* * *

Az óbolgár nyelvemlékekbeli szókincs történeti fejlődésének megállapítása végett át kellett kutatnom más régi egyházi szláv nyelvemlékeket is. Nem akartam abba a hibába esni, hogy a magyar nyelv egy-egy szláv eredetű keresztény terminologikus kifejezéséből vonjak következtetést az óbolgár szóra, mert igen könnyen megesik, hogy a régi nyelvemlékek közt megvan a magy. nyelv szláv eredetű szavának az egyértékese. Hogy csak egy példát említsek, felhozom az *eretnek* szót. Ásbóth szerint a magy. *eretnek* bizonyítja, hogy Cyrill és Method nyelvében *eretьnikъ* volt a szó alakja (NyK. XVIII. 359.). Az *eretnek*-nek azonban az orosz (Sreznevskij, Materialy), a szerb (Daničić, Rječ.), a középbolgár (v. ö. Mikl. Lex. pal.), az óbolgár nyelvemlékekben (v. ö. Suprasl. 424: на еретикы. 148: еретичьскыимъ) kizárólag *eretikъ* volt az alakja. Mivel már most vannak szláv nyelvek, a hol az *eretnek*-et tényleg *eretnik*-nek, *jeretnik*-nek nevezik (v. ö. hazai szlov. *jeretinsztvo:* eretnekség, általában idegen, nem keresztény felekezet, *jeretnik:* eretnek, horv. *heretnik*, *eretnik*, Jambr.), a pozitiv vizsgálódás azt mondja, hogy a szó csakis innen való lehet. Mivel tehát én nem kikövetkeztetett, hanem tényleg előforduló alakokból indulok ki, át kellett kutatnom más régi szláv nyelvemlékeket is. Az óbolgár egyházi

nyelv a X. századtól tovább él a délszláv népeknél, innen kerül az oroszokhoz is. Ennélfogva lesznek régi egyházi szláv nyelvemlékek, a melyeket orosz, középbolgár, szerb, horvát területen írtak, a hol azután az illető nyelvterületek helyi háttere a hangtanban is, a szókincsben is erősen kidomborodik.

Hogy megmagyarázzam, mit értünk egy szláv nyelvemlék ilyen vagy olyan szerkesztésén (redactio), egy pár példát fogok felhozni. A XI. századi glagolita Kijevi levelek-ben az óbolg. *št*, *žd* helyén következetesen *c* és *z* áll. Mivel pedig az ősszláv *ti̯*, *di̯*-nek = óbolg. *št*, *žd*-nek csakis a cseh-tót nyelvben van meg a *c*, *z* megfelelése, következik, hogy a Kijevi levelek az egyházi szláv nyelv cseh-tót szerkesztésű nyelvemléke. — A JAGIĆ felfedezte XII. századi glagolita Bécsi levelek az óbolg. ѫ helyén következetesen ѹ-t írnak. Összekapcsolva ezt szókincsbeli bizonyítékokkal, e nyelvemléket horvát szerkesztésű nyelvemléknek kell tartanunk. — A MIHANOVIĆ-féle Apostolus-töredék (Starine II.), továbbá *Apostolus Šiš. Hom. Mih.*-emlék szerb szerkesztésű nyelvemlék. Mindegyik az ѫ, ѧ helyén ѹ-t, є-t ír; az utóbbi szókincsbelileg is szerb eredetre vall. Így azokban a részekben, a hol az óbolg. *Supr.*- és a középbolg. *Zlatoust*-tal egyezik, az óbolg. моудити igét következetesen кьснѣти-re javítja (v. ö. Supr. 352, 353, Zlatoust és Hom. Mih. 46, 48, s lásd Cod. Marianus). A középbolgár szerkesztésű nyelvemlékeknek hangtani sajátságait, a milyen az ѭ helyén álló ѩ és megfordítva, LESKIEN állapította meg. E nyelvemlékek közül is a legrégibbeket át kellett kutatnom, mikor a felvetett kérdést a történeti fejlődés alapján akartam megfejteni. Nem bocsátkozhatom abba, hogy a külömböző szerkesztésű nyelvemlékek főbb ismertető sajátságait itt elmondjam. A felhozottak is eléggé megvilágítják, mit kell a szláv nyelvemlékek külömböző szerkesztésén értenünk s mikép kell történeti fejlődésében a CYRILL- és METHOD-féle óbolgár nyelvet a nyelvemlékekben egész a legújabb időkig lekisérnünk.

MELICH JÁNOS.

Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez.

I.

A finn-ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdését tudtomra először Castrén vetette fel egy 1845-ben megjelent értekezésében: *Anteckningar om samojediskans förvandtskap med de finska språken.*[1]) A két nyelvcsalád rokonságát több mint száz, nagyobbrészt szamojéd-finn egyeztetéssel bizonyítja. Igaz, hogy a legtöbb esetben a helytelen módszertani elvek s az egyes nyelvek hangviszonyainak hézagos ismerete hamis nyomra vezetik,[2]) de azért néhány egyeztetése még ma is megállja helyét: pl. szam. *hadī* gran ~ f. *kuusi*, osztj. *kut*; szam. *muid* lefver ~ f. *maksa*; szam. *njalam* ~ f. *nielen*; szam. *pideä* fogelbo ~ f. *pesä*, stb.

Ugyancsak a *Suomi*ban jelent meg Johan Adolf Lindström értekezése a finn-ugor, ural-altaji és kaukázusi nyelvek egyező szavairól: *Samling af med finskan beslägtade ord från de uralska, altaiska och kaukasiska språken.*[3]) Az értekezés minden rendszer nélkül összehordott szóhalmaz, de a rendkívül nagy anyagban[4]) igen sok érdekes megfigyelés is akad. Sok tekintetben értékes Ahlqvist értekezése: *Ueber die Kulturwörter der obisch-ugrischen Sprachen,*[5]) a mely az obi-ugorság szamojéd jövevényszavaival is

---

[1]) Suomi. I. folyam, 1845. 177—186.

[2]) Ime néhány példa: szam. *jiend* strid ström ~ f. *virta;* szam. *jier* (kas. *jier*, ell. *jiel)* midt ~ f. *väli;* szam. *taliem* stjäla ~ f. *piillän.*

[3]) Suomi. 1852. 1—110. l.

[4]) Több mint 1200 finn szó van egyeztetve finn-ugor, ural-altaji, kaukázusi, indogermán, sőt még sémi szavakkal is.

[5]) Journal de la Soc. Finno-Ougr. VIII. 1890. 1—22. l.

foglalkozik. Igaz, hogy értekezése, a mennyiben csak a szorosabban vett kultúrszavakra terjeszkedik ki (csak 19 szó szamojéd eredetét mutatja ki, s ezek közül is 6 kétségtelenül nem szamojéd eredetű) nem tekinthető a kérdés végleges megoldásának, de legalább sok tekintetben kijelölte a további kutatás irányát.

A mi nyelvészeti irodalmunkban, HUNFALVY jelentéktelen czikkét nem tekintve,*) a BUDENZ-REGULY-féle jurák-szamojéd szójegyzék megjelenése adta meg a kérdés tanulmányozására az impulzust. A NyK. XXIII. kötetében MUNKÁCSI BERNÁT összeállította a jurák-szamojéd első tekintetre föltetsző egyezéseit a finn-ugor, főkép a vogul-osztják nyelvekkel.**) Ugyancsak a NyK. XXIII. kötetében kezdte meg HALÁSZ IGNÁCZ *Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése* czímű hosszabb tanulmányát, a mely a finn-ugor és a szamojéd nyelvcsalád ősi egyezéseit állítja össze.

Evvel azonban a kérdésnek csak egyik oldala volt úgy a hogy tisztázva; hátra volt még annak tanulmányozása, hogy a szamojédségnek milyen hatása volt a vele érintkező obi-ugor nyelvek szókészletére; mert eleve kétségtelennek látszott, hogy a vogul-osztják s a szamojédség föltünően egyező szavainak nagyobb része nem ősrokonsági, hanem átvételi viszonyból magyarázandó. SIMONYI ZSIGMOND már MUNKÁCSI értekezése alkalmával reámutatott az ilyen irányú kutatás fontosságára, de mind ez ideig semmi sem történt ezen a téren.

A NyK. XXVIII. kötetében s a tavali kötetben közölt pótlásokban megkisértettem kimutatni a vogulság újabb keletű tatár és orosz jövevényszavait. A szamojéd elemek kutatásánál nem tartottam czélszerűnek csupán a vogulságra szorítkozni, a mennyiben világos, hogy a szamojéd nyelv hatása a vogulokkal szomszédos osztjákok, sőt részben a zürjének nyelvére is kiterjed. Annál ajánlatosabb az ilyen együttes tárgyalás, mert gyakran nem tudjuk eldönteni, hogy pl. a vogul és az osztják külön-külön vette-e át az illető szamojéd szót, vagy hogy a jövevényszó a vogul nyelvterületről kiindulva terjedt el az osztjákságban, illetőleg megfordítva.

---

*) MNy. III.

**) Adalékok a szamojéd-ugor nyelvhasonlításhoz. NyK. XXIII: 87—93.

A szamojéd nyelvhatás kimutatását két körülmény nehezíti; nemcsak az átvétel irányát kell meghatároznunk, hogy t. i. a finnugorság vagy a szamojédség-e az átvevő fél, hanem szét kell választanunk az ősrokonság s az átvétel eseteit is. Az alaki egyezés még az olyan esetekben is, midőn kétségtelenül ősrokonsággal van dolgunk, gyakran olyan meglepő, hogy az átvételt csak a legnagyobb óvatosság s körültekintés mellett mondhatjuk ki. Mindazonáltal néhány általános módszeres elv elég biztos támasztékot nyújt kutatásainkban. Pontos alaki és jelentésbeli egyezés mellett kimondhatjuk, hogy az obi-ugorság az átvevő fél:

1. ha a szamojéd szó megfelelői a többi észak-szibériai nyelvben is megvannak. Ebből a szempontból nagyon értékesek a nem ural-altaji nyelvek (kamcsadál, csukcs, jukagir stb.) vallomásai;

2. ha a kérdéses szó szorosabb értelemben vett terminus technicus, s különösen, ha a magasabb szélességi fok alatt lakó szamojédség specialis flórájára, faunájára vagy foglalkozásaira vonatkozik (l. erre nézve a tárgyi körök szerint való csoportosítást a befejezésben);

3. ha a kérdéses szó szamojéd képzés vagy hangállapot nyomait tünteti fel, pl. vog. *ńäntsati* rénünő ~ szam. *namdaseda ti* szarvatlan rén.

Igen sok esetben megbízható kritérium híján kénytelenek vagyunk az egyezés konstatálásával beérni, a nélkül, hogy az átvétel irányát közelebbről meghatározhatnók.

A szamojéd jövevényszavak kérdése szoros kapcsolatban van az obi-ugorság keleti-altaji elemeinek kérdésével is. Kétségbevonhatatlan tény egyrészt, hogy a vogul meg az osztják szókészletnek is vannak keleti altaji elemei vagy pontosabban beszélve, vannak olyan elemei, a melyeknek megfelelőjét eddig még csak a keleti altaji nyelvekben, szorosabban a tunguzban sikerült kimutatni. Tekintve már most azt, hogy a tunguz szókészletet eddig mindössze nehány jelentéktelen szójegyzékből ismerjük, valószínű, hogy számuk szaporodni fog. Másrészt ma tudomásom szerint sem az osztjákok, sem a vogulok nem érintkeznek a tunguzokkal s így a tunguz nyelv közvetlen hatása ki van zárva. E két, egymásnak látszólag ellentmondó ténynyel szemben kétféle magyarázat is lehetséges. Vagy fel kell tennünk, hogy az obi ugorság régebbi

hazája Dél-Szibériának a tunguz nyelvterülettel szomszédos részére esett,*) vagy azt kell feltennünk, hogy a keleti-altaji elemek egy harmadik nyelv közvetítésével kerültek az obi-ugorságba. Ezen feltevés, legalább a szóbanforgó szavak nagyobb részére vonatkozólag, annál valószínűbbnek látszik, mert nem szenved kétséget, hogy a tunguz a szamojédre szókészlet tekintetében nagy hatást gyakorolt.

E hatás legszembeötlőbb az állatnevekben, pl.

1. szam. Jen. *kēre'* Chan. | *kéde* Baich. wildes Rentier < tung. Kond. *χirú* unkastrirtes Rentiermännchen | Vil. *hiru* id. || mandzsu *iren* wildes Rentier (Czek. 376.).

2. szam. Tav. *ńami'á* Rentierkuh; *ńameanku* dem. (Castr. W. 58.) < tung. Kond. *ńamí* Rentierweibchen | Vil. *ńämi* id. | *neämi* Pall. | *ńāme* id. Midd. (Czek. 388.) || mandzsu *anami* Elentier (Gab. 11.).

3. szam. Tav. *satera* || Jen. *sedoro* (Chan.) Steinfuchs (Castr. W. 285.) < tung. Kond. *ċátira* | Vil. *ċatera* | Mid. *ċatara* Steinfuchs (Czek. 383.)

4. szam. O. *śar* N. | *śār* Baich. Tas. Kar. Meerschwalbe (Sterna hirundo) (Castr. W. 132.) < tung. *sar* Möve (Castr. 91.) || mong. *sar* der grosse Mäusefänger (eine Geierart) (Schm. 343. b.).

5. szam. Jur. *haŕo, haŕu* || Tav. *koka're* id. || Osztj. *kara* N. Jel. Baich. Tas. Kar. *karra* Np. || Kam. *kuro* Kranich (Castr. W. 243.) < tung. Kond. *karaú* | Man. *karáw* (Castr.) (Czek. 371.).

Az érintkezés tartósságát bizonyítja, hogy nem egy köznyelvi szó, sőt néhány ige is tunguz eredetű.

1. szam. Jur. *śumba* || Tav. *suŋfa* || Jen. *śubo* || Osztj. *sumba* | K. Tš. FO. *sümba* Axt (Castr. 202.) < tung. Kond. *súko* | *sụkä* (Castr.) id. (Czek. 396.) || jak. *sügä* Beil (Böhtl. 172.)

2. szam. Tav. *ńāgā, ńāgei* adv. *ńāgeikia* sehr gut (Castr. W. 230.) < tung. Man. Ur. *naka* gut (Castr. 104.).

3. szam. Jur. *tuŋudm* rauchen (Castr. W. 261.) < tung. Kond. *tánden* er raucht, *tánǯikal* rauche | Vil. *tāńďäm* id. (Czek. 390.)

4. szam. Kam. *ťāveľim* festnehmen, fangen (Castr. W. 187.) < tung. Man. Ur. *ǯawam* fangen, halten; *ǯawucam* halten (Castr. 93.).

E néhány példa (számukat természetesen szaporíthatnám)

*) Talán e mellett bizonyít az is, hogy Pápay József szíves közlése szerint az általa gyűjtött északi-osztják énekekben a *Tųūs* (= tunguz) mint mythikus alak szerepel.

valószínűvé teszi előbbi föltevésünket, hogy a vogul-osztják keleti-altaji elemei a szamojédség közvetítésével jutottak el az Ob vidékére. Különösen áll ez az állat- és növényvilágra vonatkozó szavakról.

Mindamellett nem zárkózhatunk el egészen azon föltevés elől sem, hogy valamikor más földrajzi elhelyezkedés mellett az Obi-ugorság valamely keleti-altaji nyelv közvetlen hatása alatt állott.

II.

Szójegyzék.*)

1. VogÉ. *āŋχä* hófajd II. 337. | K. *óŋkhė* id. 397. | T. *äŋghą* id. 163. || osztjD. *ēŋgh* V., *ünk* куроцатка (fajd) (NyK. XXVI: 16, 20.).

~ tung. Man. *iŋki* Haselhuhn (Czek. 344. id. Schiefner) |

*) A rövidítések jegyzékét lásd a NyK. XXVIII. 150—151. Addenda: Am. = Dictionnaire tartare-mantchou françois, composé d'après un dictionnaire mantchou-chinois, par M. Amyot, missionaire à Pékin; Redigé et publié avec des additions et l'alphabet de cette langue par L. Langlès. Paris. 1790. I—III. köt. | Castr. = déli osztják, szamojéd, jenissei osztják, kott, koibal-karagas, tunguz, burjét adat után a Nordische Reisen und Forschungen illető kötetére vonatkozik. | Czek. = Alexander Czekanowski's tungusisches Wörterverzeichniss, herausgegeben von A. Schiefner. Mélanges asiatiques tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. Tome VIII. | Gab. = Sse-schu, Schu-king, Schi-king in mandschuischer Uebersetzung mit einem Mandschu-Deutschen Wörterbuch herausgegeben von H. C. von der Gabelentz. Abhandlungen der deutschen morgenländischen Gesellschaft III. 1. 2. Leipzig, 1864.
Radl. Tsch. = Ueber die Sprache der Tschuktschen und ihr Verhältniss zum Korjakischen von L. Radloff. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg; VII. série. Tome III. 10. 1861. | Radll. = Ignacy Radlinski. Słowniki narzeczy ludów Kamczackich. I. Słownik narzecza Ainów, ze zbiorów Prof. B. Dybowskiego. II. Słow. narzecza kamczadałów zamieszkałych nad rzeką Kamczatką z. zb. Dyb. III. Słow. nar. kam. południowych. z. zb. Dyb. IV. Słow. nar. kamcz. zachodnich z. zb. Dyb. V. Słow. nar. koryaków wschadnich z. zb. Dyb. Kraków 1891—4. | Schief. Juk. = Über die Sprache der Jukagiren. A. Schiefner. Bul. 1859. | Schief. B. = Beiträge zur Kenntniss der jukagirischen Sprache (nach von Baron G. v. Maydell gesammelten Sprachproben) Bul. 1871. | Schief.-Mayd. = Über die von Bar. G. v. Maydell gesamm. tungusischen Sprachpr. 1874.

AT. *inuki* id. MIDD. I. | Udsk. *inkican* MIDD. II. | Maj. Udsk. *inki, inaki, inkičan* id. (SPASS.) (CASTR. 125.). A tunguz szó képzésére v. ö. tung. Kond. *legla-kí* Anas casarca; *tura-kí* Krähe; *noká-ki* Machetes pugnax. Tunguz madárnevek *-čan* képzővel: Kond. *iŋtolgu-čan* Nachteule; *kirak-čan* Möwe | Vil. *χunikičan* Haselhuhn. Talán ugyanezen tő más képzővel: tung. Kond. *enán* | Vil. *inam, onon* PALL. Birkhahn; Tetrao tetrix (CZEK. 360a.) v. ö. tung. Vil. *hiru* ~ mandzsu *iren* wildes Rentier. Az alapszót tünteti fel tob. šor. *agūn* das Rebhuhn (RADL. W. I. 172.) | bar. *agaun* id. | sag. *agïi* id. (RADL. W. I. 145, 154.) alt. *aguna* куропатка (Altgr. 140.).

2. vogÉ. *χāľ* nyírfa; *χāľäši* nyírfaerdő | KL. *khōľ* id. | AL. id. | K. id. | P. *khoľ* id. | T. *käľ* id. *khäľkhäš* nyírfaerdő (Nyr. 29 : 107.) || ? mordv. M. *kelu* | E. *kilej, khilij* Birke (PAAS. Mordv. Lautl. 83.).

~ szam. Jur. *hō, ho* Birke, Birkenwald (CASTR. W. 9.) *ho* id. REG. (NyK. XXII : 332.) || Tav. *kụa* id. (49.) || Jen. *kua* id. (81.) | Osztj. *kwé* N. id. | Tas. Kar. *kwä* | *kwäľ-pu* id. | KOb. K. Tš. Jel. *köe* | FOb. Np. *küe* | Baich. *kä, käl-pu* | Kar. *kă, kăl-pu* | Jel. *köel-pu* id. (128.) | Kam. *küjü* id. (182.) MUNKÁCSI szerint a vog. *χāľ* kaukázusi eredetű fanév: v. ö. chürkilin *galga;* akuša *galgi,* kaitach, varkun *kalka* baum (ERCK. 44.). Nem tekintve a jelentésbeli nehézséget, a kaukázusi eredet valószínűtlen azért is, mert nemcsak a szamojédségben, hanem alakra és jelentésre még pontosabban egyező másai megvannak több észak-szibériai nyelvben: tung. Man. Ur. *holo, hologdan* Esche (CASTR. 83.) | Nor. *hullö* id. (122.) | AT. *hul* Pappel (129.) | Kond. *ulá* | Čap. *χúla* | Man. *olóka, óluχa* Pappel, Espe (CZEK. 368.) || kamč. *kilch-* brzoza; Betula alba; *kilchin* betulaceus (RADLI. II : 41.) | Zach. *kilch* id. (IV : 40.) || korj. *gulgilin* id. (RADLI. V : 24.) Vog. *χaľ* ~ tat. *kajin* (NyK. XXVIII : 157.) MUNKÁCSI helyreigazító észrevételei után törlendő.

3. vogÉ. *χaŋsä* pipa | osztjD. *kelse* трубка (NyK. XXVI : 23.) | I. *χaŋsa* | S. *kansa* id. (CASTR. 83.)

~ szam. Osztj. *kanža* N. Jel. | *kaŋsa* MT. | *kanza* KO. Np. | *kanzza* K. | *kaŋza* FO. Tš. | *kanśa* Baich. Tas. *kanca* (CASTR. W. 113.) || koib. *kaŋza* Pfeife | kar. *taŋsa* id. || soj. *taŋza* id. (CASTR. 153.) || alt. *kaŋza* трубка (Altgr. 122.) || tung. Man. Ur. *gansa* | AT. *ganža* id. (CASTR. 81, 129.) || mong. *γansa* Tabackspfeife (SCHM. 191.) || jak. *χamsa* id. Uw. *changsa* Erm. (BÖHTL. 79, 181.) || Jen. Osztj. *kanśa* id. (CASTR. 166.) | kott *kanša* id. (CASTR. 205.) || korj. *kanz* fajka; aptus hauriendo tabaci fumo tubulus (RADLI. V : 32.).

4. osztjD. *kharńe* malicza-suba (NyK. XXVI : 26.) | J. *χarńa, χarni* (KK.) cserzett bőr (NyK. XXXI : 427.).

szam. Osztj. *kirri* Np. Oberkleid der Männer und Frauen aus Rentierfell, mit den Haaren nach aussen. | Kar. *kireńaŋ* | Tas. *kirńaŋ* (Castr. W. 122.) || alt. *kurjuk* das Fell (Radl. II. 941.) || ? juk. *kar* Fell. Bettlager; (Rais.) *χar* id. (Bill.) (Schief. B. 416.).

5. vogÉ. *χasiŋ* mohos III. 17; *χassaŋ* id. III. 52. *χasli* moh; *χasliŋ mā* ingoványos föld; *χasliti* mohosodik; *χaslitim* mohos osztjI. *χosar* (Patk. = *χos-ār*?) bölcső-moha; Moos in der Wiege, das den Harn einsaugt (NyK. 30 : 434.).

∾ szam. Osztj. *kič* Tas. Baich. | *kūt* Jel. (Castr. W. 253.)

6. osztjD. *khaulaŋg* kacsa-féle (NyK. XXVI : 26.).

∾ tung. Man. Ur. *galaf* Gans (Castr. 81.) || burj. *galuŋ (n)* T. | *galun* Ch. | *galû* S. Gans (Castr. 130.) || mong. *γalaγun* Gans; oft auch der Collektivname für Schwimmvögel überhaupt (Schm. (192c.) || korj. *galig* kaczka, kaczki; — anas, anates (Radli. V : 16.) *galga* Ente (Vogel überhaupt) (Radl. Tsch. 34.).

7. vogÉ. *χäjėχ* | KL. *khajėχ* | K. *khąjėχ* | P. *khąjeχ* Möve (чаика, мартышка) (Kauk. 284.) || osztjD. *kąllik, khąttiχ* K. мартышка halászmadár | S. *kallek* Meerschwalbe (Castr. 80, UgF. 12 : 14.) || zürj. *kal̆a*.

∾ szam. Osztj. *kal̆ak* FO. | *kal̆ek, kal̆eŋ* Baich. Tas. Kar. Möwe (Castr. 112.) || osztj. Jen. *ḱāleŋ* I. *ḱal̆aŋ* B. Möwe (Castr. 119.) *χāleŋ* pl. *χāl̆eŋen* id. (171.) || sag. koib. *kaiлāk* die Möwe (Radl. W. II, 27; Castr. 90.) | šor. sag. *ak-kaiлlk* чаика, die Möwe (Radl. I : 90.) || burj. *kala* NU. *χala* T. Ch. Möwe (Castr. 108.).

Mindenesetre összefügg az idézett alakokkal: vogÉ. *χaleu* csüllőmadár II. 166. *χalleuw* halászmadár (NyK. 26 : 23.) || osztjÉ. *χaleu* Sterna caspia, auch Larus (Ahlqv. 68.) | I. *χalèu* halászmadár, Seeschwalbe C. Möwe; larus *χaleuχ-* adi. (NyK. XXX : 425.) || ∾ szam. Jur. *haleu* Möwe (Castr. W. 6.) v. ö. vogÉ. *kasäuw* ∾ magy. *keszeg*.

8. vogÉ. *χąpt* rénökör IV. 372; *χąptėp, χąptiŋ* adi. u. o. osztjÉ. *χopti* verschnittenes Rentier, Wallach; *χoptija verlem* verschneiden, entmannen (Ahlqv. 73.).

< szam. Jur. *hābta, hābt, hābťe, hābťie* Rentierochse, *hābťeko, hābtieŋ* dem. (Castr. W. 8.) *habtie* herélt rén, rénökör Bud. *habt* id. Reg. (NyK. XXII : 330.) *hābdau* verschneiden | Kan. | *hābtaŋau* Tas. (C. 8.) *haptenta* castriren (R. 330.) || Tav. *kuabtáʼa* Ochse (Castr. W. 50.) || Jen. *káteʼo* Chan. *káteʼe* Baich. Rentierochse; *kattuŋabo, kattoŋabo* verschneiden (Castr. W. 79.) || Osztj. *kopte-hir* Ochse; castrirtes Pferd; *kuopte, kōpte-sir* Np. | *kūpte* Baich. Kar. | *kōpte* Jel. Tas.; *kōptap, koptembap* verschneiden, castriren; *kopteŋnam,*

kōpteŋbam, kōpteŋelľam; kopteŋnam; kōpteŋbam, kópteŋelľam Tas. | *kōpteŋnau* Keč. KO. | *kuopteŋnam* FO. Tš. | *kuoptaŋnam* | Np. *kupteŋnam* Baich. Kar. (Castr. W. 120.)

9. vogÉ. *χqraχt-jiw* Erlenbaum (вольха) | KL. *kuqreχtä-jiw* id. (NyK. 23 : 89.)

∾ tung. Kond. *irákta* Lärchenbaum; *irawan* Lärchenwald (Czek. 361.) | Man. Ur. *iräktä* id. | UKan. *iräkta* Midd. II. (Castr. 107, 127.) A tunguz hangviszonyok szerint valószínű, hogy az eredeti alak **kirákta*; hasonló képzésű tunguz növénynevek: tung. Kond. *bolgikta* Zirbelfichte; *iňokta* Traubenkirsche; *ǯalankakta* Holunder, *nukta* Eberesche.

10. vogK. *khqrep* vörösfenyves; Lärchenbaumwald, II. 235. *khworėp* czirbolyaerdő III. 226.

< szam. Jur. *haru* лиственникъ Reg. (NyK. XXII : 331.); *hāra, haru* Lärchenbaum (Castr. W. 7.) || Tavg. *karu* Lärche (Castr. 245.) || Jen. *kari* Chan. | *kadi* Baich. Tanne (Castr. 79.) || tung. Nor. *garra* Lärche Midd. I. (Castr. 127.) || jak. *χarija* Tanne Uw. *χarijalāχ* mit Tannen versehen, reich an Tannen (Böhtl. 81.). Munkácsi (NyK. XXIII : 89.) helytelenül veti egybe az idézett szamojéd stb. alakokat a vogK. *χqraχt-jiw* «Erlenbaum» szóval.

11. vogÉ. *χqrχëi* | L. K. *khuqrkhei* | P. *khqrkai* | T. *kharkhaj* picus varius, Buntspecht (дятель) (Kauk. 329.).

A Munkácsi idézte alakok mellett számba jön az alakra és jelentésre pontosabban egyező tung. Kond. *kirökta* Schwarzspecht (Czek. 372.) | tung Man. *kirähta* id. | *kirakta* id. Pall. | gold. *kúrakta* id. Egyéb tunguz állatnevek hasonló képzéssel: *silakta* Specht; *irgakta* Bremse, *ganmakta* Mücke stb.

12. vogÉ. *χqrtχqn* II. 42. *χqrtχėn* I. 7. | K. *khartkhän* id. II. 224. ölyv || osztjÉ. *χorteχōn* (Ahlqv. szerint *χorte-χōn)* Astur palumbarius (Ahlqv. 74.) | D. *χarʒagan* Habicht, Taubenhabicht | I. *kardagàn* (K.) ölyv (Castr. 24. NyK. 30 : 427.).

∾ kojb. *kartaga* | Kar. *hartaga* Habicht (Castr. 91.) || burj. *karsaga* NU. *χarsaga* T. *χarcaga* Falke (Castr. 109.) || mong. *χarcaγaj* Habicht (Schm. 142. b.).

13. vogÉ. *χis* fövény; *χ.-sam* I. 12; *χ.-nāmpėr* II. 26. fövényszem.

∾ osztj. Jen. *χäs* pl. *χäďeŋ* Sandufer (Castr. 171.); *ḱeäs* I. pl. *ḱeädeŋ* id. (Castr. 170.)

14. vogÉ. *χūś* szolga I. 165; *χqši* : *χqsi-χumlė-närin qtėr* sokszolgájú férfiúcska, szentséges hős; *χqšėŋ* : *rušiŋ aulėp-χqšėŋ-saiʼ* bojtos végű sokszolgájú hajfürt | T. *khqsiŋ-khar* katona || Ahlqvist

szerint idetartozik zürj. *kes-jalni* dienen, gehorchen, Knecht od. Magd sein; *kesjiś* dienend, gehorsam, Diener, Bote (Wied. 98.).

< szam. Osztj. *kaǯ* | KOb. *koč* | K. *kotte* | KK. *kote* | Tš. *kotö* Np. *kot* | Baich. *kēč* | Tas. *kēče* | kar. *kēte* Arbeiter, Leibeigener, Knecht (Castr. W. 113.).

15. vogK. *khwõŋgė: lo̤-kh.* tkp. Pferd-Rentier (Kauk. 304.); *kho̤ŋγä* rén II. 235; *khwonγ́ė-po̤n* rénszarvas szőre II. 223. | KL. *khunnä* rénszarvas 46. | *kunna, kunnie, koŋge, kuoŋge* Rentier (Ahlqv.).

Halász szerint megfelelői (NyK. 23 : 30.) lp. K. *koᵢnte, koᵢnt* wild, wildes Rentier | F. *godde* tarandus ferus | S. *koddē (kottē)* id. | E. *kodde* id. || fi. *kuntus* vierjähriges Rentier || szam. O. *könd, kündde, kündü, ťund, ťünd, čönd, čünde, čund* Pferd || Jen. *kate's, kate'e* Rentier (NyK. 23 : 30.). Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a jen. szamojéd alakok nem egyeztethetők az osztj.-szam. *könd* stb.-vel (l. 8. czikket). A finn, lapp és szam. Osztj. alakok összetartozása valószínűnek látszik ugyan, bár viszonyuk egyelőre tisztázva nincsen (Halász ősrokonságot vesz föl), de másrészt az is bizonyos, hogy a vogul *kho̤nγä* stb. hangalakját nem magyarázzák meg. Tekintve, hogy a vogulban a rénszarvas specialis nevezetei nagyrészt idegen (szibériai) eredetűek, eleve valószínű, hogy a *kho̤nγä* szó sem tartozott a vogul nyelv ősi szókészletéhez. Csakugyan pontos megfelelői a szibériai török nyelvekben: šor. *kunak: kunak alik* козелъ по третьему году, ein dreijähriges Rehjunges; *kunaγaś* жеребенокъ, das Füllen | leb. *kunajin* молодая лошадь по третьему году, ein dreijähriges Füllen | tel. alt. *kunajin* трехлѣтній теленокъ, ein dreijähriges Kalb | ? alt. tel. leb. kirg. قونان *kunan* трехлѣтній жереденокъ, ein dreijähriges Füllen (Radl. W. II. 910.). A jelentés fejlődésére v. ö. az osztj. *veḻi* szót. Teljesen hasonló hangmegfelelést mutat: vogÉ. *χāpχä, χāpγä* nyárfa | T. *khäpkhą* id. ∼ oszm. قواق *(kavak)* тополь, die Pappel (Radl. W. II. 463.).

16. vogÉ. *ini'* csipkerózsa III. 18. | KL. *jini* id. | K. id. || osztj. É. *anďi* Hagebuttenbeere; Pfeffer, *anďi-juχ* Hagebutte, Dornenstrauch (Ahlqv. 65.) | D. *'ėnčėχ-juχ* шипичникъ (csipkerózsa-fa) (Ug. F. 12 : 9.) | I. *anǯa, anǯe* Hagebutte, *anǯa-juχ* Hagebuttenstrauch; *anǯa* csipkerózsa és bogyója (NyK. XXX: 412.) | S. *anǯeχ, anǯeχ-juχ* id. (Castr. 76.)

∼ tel. *änä* высокій кусть, ein hoher Strauch (Radl. I. 729.) | tung. Kond. *innókta* Traubenkirsche (Prunus padus) (Czek. 363.) Man. Ur. *iŋäkta* id. (Castr.) | AT. *iŋnakta* Midd. (ibid.) A tunguz szavak *-ta* képzőjére nézve l. a 9. czikket.

17. vogP. *jaši* ró III. 521; *pal-jäši* széthasít, felszíjal 18.

< szam. Jur. *jaseau*, *jeseau* hobeln, schaben (Castr. W. 12.) *jeserda-* vakarni; *jeserbo-* faragni, gyalulni; *ješett-* hobeln (Reg. NyK. 22 : 338.).

18. vogÉ. *jäkti* metsz; *jäktli* vagdal | K. *jäχti* id. | KL. id.
< szam. Tav. *jagi'ema* zerschneiden (ein Rentier) *jakajeama*, *jagatatema* (Castr. W. 51.) || Jen. *johibo*, *johebo* zerschneiden (Castr. W, 83.).

19. vogÉ. *jąχ* : *ńoχsiŋ jąχi* nyuszt-galléros | K. *ją̄kh* bőr, suba (II : 235.).
< szam. Jur. *jikoda* : *ťuońe harta jiukina jikoda aś jīrime* a róka az ő ezer tanácsával subagallérra talált lenni (NyK. 22 : 91.) (?) || Jen. *jeggo* Chan. | *joggo* Baich. Pelzverbrämung von Hundefell (Castr. W. 83.) || alt. tel. *jakki* ein Pelz aus Rehfell, der mit den Haaren nach aussen getragen wird; 2. ein Pelz mit Shawlkragen, gewöhnlich aus Murmeltierfell (Radl. III : 32.) | bar. *jaγi* ein Pelz, der mit dem Felle nach aussen getragen wird (Radl. III : 41.) | tar. *jua* Pelz (Radl. III : 628.).

20. vogÉ. *jolti* igéz II. 150; rendel II. 242. (?)*joltχati* támad II. 331.
< szam. Jur. *jilteŋu* wahrsagen Reg. (NyK. 22 : 340.) *jilťe* ein Holz, das eine halbe Elle lang ist, auf dessen Ende der Schamane Erde legt, und die Bewegungen derselben erforscht. *jilťetādm*, *jiltetāŋudm* ; *jilsitam*, *jilcetadm*, *jilcetāŋum* zaubern (Castr. W. 14.).

21. osztjÉ. *joremalem*, *joremīlem* vergessen (Ahlqv. 83.) || D. *jaradem*, *jardem* I. *joroďem* S. vergessen (Castr. 85.).
< szam. Jur. *jurua-* felejteni, забыть | *jurrla-* R. id. (NyK. XXII : 341.) *jurau*, *juraŋū*, *juruŋū* id. (Castr. 15.) || Jen. *juťotabo* Chan. *jurotabo* Baich. vergessen (Castr. 84.).

22. vogÉ. *jārėn* szamojéd | K. *jorγėn* id. || osztjD. *jarghan* (FO.) Ig. *jargan* S. *iorėn* KO. *jerghan* id. (NyK. XXVI : 28.) | I. *jaran* | S. *jargan* id. (Castr. 85.)
< szam. Tav. *Jurā'ka* | Jen. *Juḻako* Chan. | *Jurako* Baich. Jurak (auch Samojede) (Castr. 239, 267.).

23. vogK. *jorsti* áld II. 379.
< szam. Tav. *jarsādetama*, *jarsadetema* lieben (Castr. W. 51.) || Jen. *jeďoribo* Chan. lieben. (ibid. 83.)

24. vogÉ. *jot* közép III. 423. | K. *jot* id. | KL. *jät* id. | T. *jėt* középső 321. || osztjD. *ješe* középrész (NyK. XXVI : 29.) | S. *ječe* Mitte (Castr.).

< szam. Tav. *jutea* Mitte *jutene* zwischen (CASTR. 55.) | Jen. *judā* Chan. *jodea* Baich. Mitte (CASTR. W. 84.).

25. osztjÉ. *joura* schräge, schief, krumm (AHLQV. 84.) | I. *joura, jourai* ferde (NyK. 30 : 455.).
< szam. Jur. *jaŕo* schief (CASTR. W. 11.).

26. zürj. Pš. *jyś* Schwan (GEN. O. 15.) || votj. *juś* (Sar. Kaz.) hattyú (MUNK. 283.).
∾ szam. Jen. *jeďu* Schwan (CASTR. W. 83.) || ? juk. *jaŋža* S. *jaŋže* R. *ľaŋgža* E. *landža* P. Gans (SCHIEF. B. 419.).

27. votj. *jürmäk* tengeri nyúl; menyét (Kaz.) (MUNK. 280.) *jurmäk* (Jel.) *ďurmäk, ďürmäk* tengeri nyúl; *tüďě ďurmäk* menyét (Mustela vulgaris; ласочка) (MUNK. 287.).
∾ szam. Osztj. *ńärmäk* sibirischer Feuermarder (Mustela sibirica) (CASTR. W. 142.). A votj. és szam. alakok összetartozása kétségtelen, bár viszonyuk egyelőre tisztázva nincsen. SCHIEFNER szerint a szam. *ńärmäk* alapszava *ńärg* Baich. Tas. Kar. roth; *ńärga kur* Mustela sibirica (ibid.). Megjegyzendő, hogy a cseremiszben is van *nerge*, borz, Dachs (SZIL. 135.).

28. osztjÉ. *kalaŋ* (Obd.) Rentier (AHLQV. 85.).
∾ soj. *kolun* das Füllen | alt. tel. šor. leb. kuär. sag. koib. kirg. krim. *kulun* ein einjähriges Füllen (RADL. W. II. 979.). A jelentés változására nézve v. ö. a 15. czikket.

29. osztjÉ. *kalńor* Möve (AHLQV. 86.) | D. *kąńar* VI. глухарь kakasfajd-féle madár; nem eszik, csupán a bőrét húzzák le, melyből subadísz készül (NyK. 26 : 22.) ∾ jak. *χoŋor* eine Art wilde Gans Uw. (BÖHTL. 85.) || tel. *kuŋurla* куликъ die Sumpfschnepfe (RADL. II. 900.) || kún. *koŋra* die Sumpfschnepfe (RADL. II. 523.) tel. *koŋročok* плишка ein kleiner Vogel (RADL. II. 254.). RADLOFF szerint alapszavuk *kuŋur-* schreien (von Vögeln) || ? korj. *kegergivgi* (tkp. többesszám, *-vgi* a többes jele) Mewy nadmorskie, Larus marinus (RADLI. V : 53.).

30. osztjD. *kāń* I. *kōń* AS. *kōń* F. S: Steinfuchs; Canis lagopus (CASTR. 80.) *köeń* песецъ (Eisfuchs, Steinfuchs, Polarfuchs) (UgF. 12 : 15.).
∾ osztj. Jen. *ḱāġan*, *ḱèaġan* Fuchs (CASTR. 169.). Hasonló hangalakú állatnevek zürj. *köin*, votj. *kion*, zürj. *kań* (Wolf, Katze), de hogy az előbbiekkel egyeredetűek, mint MUNKÁCSI véli (Kauk. 387.), nagyon kétségesnek tartom.

31. osztjD. *kańek* брусника (Preisselbeere) (NyK. 26 : 21.).
< tung. Kond. *kaŋáktu* Bärenbeere (v. ö. a *-ta* képzőre nézve

a 9. czikket); *kaŋamkura* Strauch der Beere | tung. Vil. id. | gold. *χiŋaχta* prunus padus. Ez utóbbinak a kondogiri tunguz hangviszonyok szerint pontos megfelelője volna tung. Kond. *innókta* is a szókezdő gutturalis elkopásával (Traubenkirsche). A *kaŋam-kura* összetételhez hasonlóak tung. Ohlča *odogkura* rhododendron chrysanthemum | gold. *dulgin-kura* alnaster; *bolbieŋ-kura* pinus cembra, pumila. *Kura* valószinűleg = kaz. tat. *kura* das Ebereschengebüsch; *kura čiläk* die Himbeere | kun. *kura* das Unkraut (Radl. II. 920.).

32. vogÉ. *kanťuri* a sapka karimája, ernyője (NyK. 23 : 88.) *kāńtūrėŋ* ernyős süvegű III. 257. | P. *käńi* ernyős III. 529.

< szam. Jur. *handʼari, handʼarea, hanťeri* Ring, grosser Ring (am Gurt) (Castr. W. 7.) *hanžaŕi* Reg. (NyK. 22 : 330.).

33. vogP. *käsi* szeg.

∾ tung. Man. Ur. *käďi, käǯi* Saum des Weiberpelzes, *käďeläm* einen Weiberpelz besäumen (Castr. 80a.).

34. vogÉ. *këli'* láp I. 105. || osztjÉ. *kāl* Morast (Ahlqv. 85.).

∾ szam. Osztj. *kālǯ* Np. eine feuchte schlammige Stelle | Tas. schmale nasse Tundra mit Wald auf beiden Seiten (Castr. W. 112.) || ? kott. *kalšu* gen. *kalšui* pl. *kalšutn* mit Gestrüpp bewachsenes Flussufer (Castr. 204.) || kamč. Zach. *kolχ* Stagnum, lacus, *kolχan* adi. (Radli. IV. 45.)

35. vogÉ. *kirt: k. ńolp-ekwä* fáczánkacsa-orrú asszony I. 19. | FL. *kirt* hegyes farkú récze (IV. 37.) || osztj. D. S. *kewert, kowert* Enteart (Anas acuta) (Castr. 81.).

∾ küär. *kürtä* тетеревъ, das Birkhuhn (Radl. II. 1461.) | koib. Soj. *kürkü, kürtkü* Kč. | kar. *ḱürtü, hürtü* Birkhuhn (Castr. 100.) || alt. tel. leb. šor. *kürtük* id. *kara-k.* der Birkhahn *sari k.* das Birkhuhn (Radl. W. II. 1461.) || jak. *kurtujak* D. Uw. Birkhuhn (Böhtl. 71.).

36. osztjD. *kąliu, kaleu* KO. *khalip* выдра (vidra), *ńighelkhalip* (KO.) летучая выдра (repülő vidra) (NyK. 26 : 22.).

∾ tung. Man. Ur. *kalun; kaľun* id. Otter (Castr. 79.) || mong. *χaliγun* der Fischotter, der Biber (Schm. 136. a.) | burj. NU. *kaľuŋ* | T. Ch. *χaľuŋ (n)* id. | S. *χaľū* Otter (Castr. 108.) || mandzsu *kajlun* id. || korj. *kaľakaľ* Bóbr morski, Castor marinus (Radli. V. 32.) | kamč. Poľ. *kulch* fóka, Phoca vitulina (Radli. III. 11.).

37. osztjD. *kuj* (K. S. KO.) *küj, khuj* чистое болото; tiszta mocsár, a mely körül erdő van; *küiχ* id. (NyK. 26 : 24.) | *kui* Morast (Castr. 82.).

∾ tung. AT. *χoi* tundra Midd. (Castr. 134.)

38. osztjD. *kujike* комаръ (szunyog) | *kajńi* V. K. *kéńė* id. (Ug. F. 12, 16.)
? ∾ jak. *kulaki* Floh (Böhtl. 71.).

39. osztjD. *kukel* сырокъ (halnév) (NyK. 26 : 24.).
< szam. Osztj. *kuegar* N. Baich. Stör (Acipenser Sturio) | *kuagan* K. | *kuana* Tš. FOb. *kuekar* Tas. | *kuogar* Kar. (Castr. W. 123.)

40. osztjÉ. *kurik* Adler (Ahlqv. 91.) | I. *kuruk* (Castr. 82.) id. | D. *kurėk* Vl. *koreg, kuroχ* орелъ (sas) (NyK. XXVI : 25.) | I. *kurèk, kurùk* sas; *kurùk-tīliš* (K.) Adler-Monat, Name des 12 Monats, wenn die Adler aus dem Süden ankommen (NyK. XXXI : 67.).
A Munkácsi idézte alakok mellett (Kauk. 352.) számba jön a jelentésre pontosabban egyező tung. Kond. *kíron* schwarzer Adler | tung. Man. *kíran* Aquila nævia | *kyrén* Aquila albicilla, Aquila clanga (Czek. 372.) | Uds. *kīran* Adler Midd. II. (Castr. 119.)

41. vogKL. *(tērėn-)läńsäŋ* kór gyötörte 20.
< szam. Tav. *lansamiem* sich abquälen (von Rentieren) | *lansamaśuina* | *lansamada'ama* plagen, quälen (Castr. W. 55.).

42. vogÉ. *lipi* weisser Hund || osztjÉ. *lēpek, lēbek* (Canis lagopus) (Ahlqv. 94.).
∾ szam. Jur. *lib* weisser Hund (dickes Haar) Reg. (NyK. 22 : 375.). Munkácsi szerint ide tartozik (Kauk. 521.) finn *repo*, osztj. I. *rapa* zottiger Hund | lp. *riehpie*.

43. osztjÉ. *logāli* Anas clypatea (Ahlqv. 94.).
∾ jak. *liglik* Baumgans, Anas crythropus Uw. (Böhtl. 151.) | tung. Kond. *leglaki* Gans, Anas casarca (Czek. 344.) || korj. *lege* gatunek gagary Gagara srednia Colymbus sp. (Radl. V. 38.) Böhtlingk szerint *legleg, leglek* ‚Storch', a kaukázusi tatár nyelvekben (Klaproth Kauk. Spr. 275.).

44. vogÉ. *lǫŋi* kopó III. 208. | KL. id. medvebocs III. 351.
∾ tung. Kond. *lóko* O. *luku* G. langhaariger Hund (Czek. 382.) || szam. O. *loga* Fuchs | *loka* Baich. Tas. Kar. | *lokka* K. *lokä* Tas. | *loga* Tšl. id. (Castr. 131.) Lindström idevonja a kaukázusi nyelvekből láz *lagi* Hund | abass. *lah* id. alakokat (? gör. λύκος, lat. *lupus* Lindst. Suom. 1852 : 56.).

45. osztjÉ. *luk* Tetrao tetrix (Ahlqv. 95.) *piti-luk* Tetrao urogallus (Ahlqv. 121.) | D. *luk* (KO.) K. *luk* глухарь тетерь (nyírfajd), *Lukkeŋg-rep.-p.* (falu neve), *lok* id. (NyK. 26 : 63, 64.) | *luk* Auerhahn; *χui-luk, pegda-luk* Auerhahn, *neŋ-l., χanǯeŋ-l.* Auerhenne (Castr. 87.).
< szam. Jur. *luk* Auerhahn Kan. (Castr. 17.)

46. vogÉ. *maχti : χūlpėt maχtsėm* hálómat kivetettem (NyK. 22 : 48.).

szam. Jur. *mō· (mōgu-)* vetni (pl. hálót) (NyK. XXII : 372.), *mōu* werfen (Castr. W. 41.) || jak. *muŋχa* Fischernetz (неводъ) Uw. *munχalā, munχalibin* mit einem Fischernetze fangen (Böhtl. 150.) || tung. Kond. *múnka* | Wil. *müŋga* | Man. id. Zugnetz (Czek. 402.).

47. zürj. *maibir* glücklich. glückselig; *maibirtni* glücklich preisen (Wied. 165.) || votj. *maibir* (Sar.) a szerencse kedveltje vagy gyermeke (Munk. 701.).

∾ szam. Jur. *maibidm, maimbidm, -jimbidm* sich freuen; *maijimbarkadm* dem. (Castr. W. 39.)

48. osztjÉ. *makir* Puckel (Ahlqv. 101.) | I. *mūker* Buckel; *mūkreŋ* mit einem Buckel versehen (Castr. 104.) (NyK. XXXI : 83.).

< szam. Osztj. *moŋor* | K. *mōgėr* | Np. *mokàr* | B. Tas. Kar. *mokal* Rücken, Axtrücken (Castr. W. 175.) || Kam. *begel (bögel)* Rücken, Axt- oder Messerrücken (Castr. W. 191.) || mong. *muγur* mousse, émousser (Kow. 2034. a.) s'émousser *muγuχu* (Kow. 2032. a.) || > jak. *muŋur* stumpf, ohne Spitze; *Muŋur süöm* die Spanne des Daumens und des im ersten Gelenk zusammengelegten Zeigefingers (wodurch dieser stumpf wird), der dicke Darm. Uw. (Böhtl. 150a.)

49. vogÉ. *manśik* farok II. 112. | FL. *manśėk* (IV. 37.) || osztjD. *messeχ, iχ-m.* medve, хвостъ (fark) (NyK. 26 : 60.).

∾ szam. Osztj. *mäčä* Baich. | *mäťä* Tas. | *meťä* Kar. Schwanz, Rentierschwanz (Castr. W. 173.). Közvetlen kölcsönvételről nem igen lehet szó, valószínűleg mind az ugorság, mind a szamojédség egy harmadik közös forrásból merített.

50. vogT. *(päl-)mälėmti* szétszakít 316.

< szam. Jur. *maľeu, maľau, mallieu, mallijeu* zerbrechen; *maľuk* Bruchstück | NB. *maľembiu, malliembiu* ich zerbreche (Castr. W. 40.) || Tavg. *maru'am* zerbrechen, in Stücke gehen; *maru'ama* zerbrechen (tr.) (Castr. W. 74.) || Jen. *moľei* Chan. | *morei* Baich. in Stücke gehen (Castr. W. 96.) || O. *mornam* zerschlagen, zerbrechen (ibid. 175.).

51. vogÉ. *mēkės* gyarló II. 329.

∾ mong. *maγo* schlecht, verwerflich (Schm. 210. c.) *maγu* mauvais, mal, vilain, laid, difforme (Kow. 2027.) > jak. *mökü* hässlich; schlecht, verwerflich Uw. (Böhtl. 149.).

52. vogÉ. *mil : milpä* süveges II. 321. || osztjÉ. *mil* Mütze (Ahlqv. 102.) | KO. Kond. *mül* шапка; *vüńiŋ m.* картузъ (ernyős sapka), *vąχ-m.* (sisak?) *müllоχ* hajadon fővel (UgF. 12 : 54.) | I. *mil*

S. *mül* Mütze (CASTR. 103.) | I. *mil* sapka, kalap, *milta*, *milte* ohne Hut; *mileŋ* sapkás, kalapos (NyK. 31 : 79.).

∾ szam. Osztj. *mola* Tas. Sommermütze (CASTR. W. 174.) | burj. *malγai* NU. T. *malagai* T. S. Ch. Mütze (CASTR. 172.) *malγa* sapka, föveg (NyK. 13 : 247.) || mong. *malaγai* die Mütze, die Kopfbedeckung; der Deckel (SCHM. W. 211. c.).

53. vogÉ. *moľsäŋ* maliczabunda (I. 152.) || osztjÉ. *moľsaŋ* auch *molipśa* innerer Pelz, mit den Haaren nach Innen (AHLQVIST 104.).

< szam. Jur. *mālite*, *mālitea*, *mālice*, *mālicea* Pelz (CASTR. W. 40.).

or. малица, малка (éjszak. és szib.) одежда въ видѣ рубаки, изъ оленъ, шерстью къ тѣлу (DALJ.).

54. vogK. *mǫr* lehelet II. 232.

∾ szam. Jur. *meaharadm*, *meharam* athmen (CASTR. W. 199.). A vogul névszó a szamojéd ige **mehar* alapszavának felel meg.

55. vogÉ. *moraχ* sárga málna III. 143. 360. *moreχ* id. | KL. *mǫreχ* | AL. *mōreχ* | K. *mǫreχ* | P. *mǫreχ* | T. *mǫrǫχ* sárga mocsári málna, морошка (Kauk. 72.) || osztjÉ. *moraχ* | D. *moreχ* bogyó; *ńuχes-m*, калина (juharbogyó), *pückе-m*. земляника (földi eper) (UgF. 12 : 53.) | AS. *mōrak* | FS. *mōrenk* | I. *mūraχ* Moltebeere (CASTR. 104.) *mūraχ*, *mūreχ* földi eper (NyK. XXXI : 84.).

∾ tob. tat. موراق id. *(mrak)* (BUDAG. II. 221.) || szam. Jur. *maraŋa* Schellbeere (CASTR. 40.) | Tavg. *mura'ka* id. (CASTR. 75.) | Jen. *mołagga* Chan. *moragga* Baich. Rubus chamæmorus (CASTR. W. 96.) || tung. Werch. *móloka* Traubenkirsche (CZEK. 400.). Vajjon nem ebbe a szócsaládba tartozik-e a finn *marja?*

56. vogÉ. *mori* bolondság 1 : 18; közönséges II. 74; könynyen | K. *mǫräi'* hiába, czél nélkül; *mǫri'* hitványan II. 233. | P. *mǫrė* hiábavaló 21.

< mong. *mari* sot, ignorant (KOW. 2020. b.) > jak. *märi* Schwätzer; *märilä*, *märilībin* schwätzen Uw. (BÖHTL. 148.)

57. vogÉ. *morjäm* zsombék III. 360.

∾ jak. *mār* Moosgrund, Uw. Moor M. (BÖHTL. 471.)

58. osztjÉ. *ńaχšemaḻem*, *ńaχtenḻem* niesen (AHLQV. 107.) | D. *ńaχtesem* id. (CASTR. 89.)

∾ mong. *nait-χo* niesen, чихать (SCHM. 79. c.); *naita-χo* (CASTR.) | burj. *naitanam* NU. *naitanap* T. *naitainap* Ch. *naitānap* S. niesen (CASTR. 143.). Mint burjét kölcsönszó, megvan a tunguzban is: *naitām* niesen (CASTR. 85.). Vajjon az osztják *ńaχt-* egyszerű assimilatióval keletkezett *nait*-ból ?

59. vogSzigv. *ńāli'* Schöpflöffel (NyK. 23 : 91.) || osztjÉ. *ńali* Löffel; *ńalina janslem* mit dem Löffel essen; *ńali-tēl* Löffelvoll (Ahlqv. 106.) | I. *ńāľa* kanál (NyK. 31 : 168, Castr. 90.).
< szam. Jur. *ńaľku* Schöpflöffel Reg. (NyK. 22 : 347.)

60. vogÉ. *ńalkän-χul* Hering; *ńälėk-χul* id. II. 160. III. 134. | szigv. *ńālėk* id. (NyK. 23 : 91.)
< szam. Jur. *ńilok: vog. meul* сельдь. hering (NyK. 22: 350.) || szam. Osztj. ∾ ? *ńorak* Np. Barbe, Cyprinus lacustris (Castr. W. 203.).

61. vogÉ. *nāŋk* vörösfenyő II. 120. *nāŋkläśi* vörösfenyő erdő II. 381. | KL. *ńiχ-jiw* fekete fenyő IV. 98. *ńiχläś* vörösfenyő | K. *ńiχ* id. | P. *ńiχpė-ju* fenyőág III. 539. || osztj. E. *naŋk, naŋk-juχ* Pinus larix (Ahlqv. 107.) | D. *neŋk* лиственница (pinus larix, vörösfenyő) (NyK. XXVI: 44.) | *nānk* Lärchenbaum (Castr. 89.) | I. *nānk, nāŋ* vörösfenyő (larix sibirica) (NyK. XXXI : 160.) || zürj. *nija, nīa, n.-pu* Lärche, Larix sibirica (Wied. 192.).
∾ tung. Kond. *nāŋta* (пихта) Edeltanne (Czek. 386.) | tungF. Maja *gaguta* Silbertanne Spassky (Castr. 132.) | tung. Nor. *ŋāŋtö* Ceder Midd. I. (Castr. 121.) | tung. Uds. *ŋānkta* Tanne Midd. II. (Castr. 133.) | tung. Amur. *ńanta* Cederschaalen (Gerstenfeld) (Castr. 121.). Hasonló képzésű tunguz növénynevek: *nukta* Eberesche, *hékta* Weidenruthe, *onikta* (tungWil.) Apfel *arpikta* Haselnuss.

62. vogÉ. *ńāmėk* puha III. 287. 439. puha ágy III. 278. | K. *ńąŋkem* id. (NyK. XXV : 264.) || É. osztj. *ńāmik* weich; *ńāmiksāmpa* weichherzig (Ahlqv. 107.) | D. *ńamak* schwach, locker, schlaff (Castr. 90.) | I. *ńamak, ńamek* lágy, langyos (NyK. 31 : 168.) || ? zürjPš. *ńibot* weich (Gen. O. 24.).
< szam. Tav. *ńamagā* weich (von Häuten, Riemen) | *ńamageikia* sehr weich | *ńamaľiku* etwas weich | *ńámaŋ* weich | *ńamamte'ama* weich machen; *ńamame'am* weich werden (Castr. 58.) | Jen. *ńuggo* Baich. weich; *ńuggeddebo* erweichen; *ńuggemedo'* weich werden (Castr. W. 87.) || tung. Kond. *ńömuma* weich | Wil. *ńämamukan* id. (Czek. 389.)

63. vogÉ. *ńaprėjawė* átázik III. 295. *ńaprėjaχti* id. III. 343. | KL. *ńäprėjaχti* átázik III. 203. *ńäpräjawė* (pass.) lucskos lesz III. 355.
< szam. Tav. *ńatebeá* nass; *ńatebeajer* etwas nass, *ńatere'áma* nass machen; *ńatereseama* nass werden (Castr. W. 58.) || Jen. *nudāro'* Chan. | *nudādo'* Baich. nass werden; *nudabā* nass; *nudatai* Chan. | *nudarai* Baich. etwas nass (Castr. W. 87.).

64. osztjI. *(nara) nar* szőnyeg, takaró; *χanǯėŋ narat tuat*

lip-taqamōt er bedeckte sich ganz mit einer bunten Decke (NyK. 31 : 160.) || zürj. *ńar, ńar-ku* dünnes Leder, sämisches Leder, Hundefell (WIED. 188a.).

∾ szam. Jen. *nári* Chan. *nádi* Baich. feiner Oberpelz (CASTR. W. 85.). Talán idetartozik mandzsu *nereku* espèce d'habit qui n'a ni manches ni boutons; c'est un long manteau ou simplement une couverture qu'on met lorsqu'il pleut ou qu'il tombe de la neige. Il s'appelle, en chinois teou pong. On en fait avec de la peau ou avec de la toile huilée (AMYOT I. 289.).

65. vogÉ. *ńārï', ńąrï'* | K. *ńori* | KL. *ńäri* | T. *ńärǫ* knorpel (Kauk. 367.) || osztj. É. *ńor* id. (AHLQV. 111.) | I. id. (NyK. 31 : 172.)

∾ szam. Jur. *ńer* Knorpel (bei Fischen, Rentieren) (CASTR. W. 21.). MUNKÁCSI szerint ide tartozik osszét dig. *nawr*, tag. *noar, nuar* Ader, de v. ö. cser. *nörgö* porczogó (alighanem más szó: *nörgö* bimbó, *nörga* sarj, hajtás; *nörgö* ág) (SZIL. 138.), *norgäš, nörgaš* porczogó (SZIL. 138.).

66. osztjÉ. *ńārïp* Schabeisen (AHLQV. 107.) | I. *nārėp* tiló (NyK. XXXI : 160, CASTR. 89.) || zürj. *ńarjan* Flachs- oder Hanfbreche; *kos ńarjan* altes Weib, langer hagerer Lümmel, Abgezehrter; *ńarjalnï* brechen (Flachs oder Hanf), quälen, peinigen (WIED. 188.) (GEN. O. 24a.).

< szam. Jur. *nadorŋau, nadortau, nadorpiu* schaben, *nadorte* Schabeisen zum Weichmachen der Felle (CASTR. W. 18.) || Tavg. *natúrum* schaben (CASTR. W. 56.) || Jen. *no'aro'* schaben, schälen; *nōdoďe', nudode'* Schabeisen (CASTR. W. 86.) || Osztj. *ńorbannau* K. abschaben | *ńorbannam* FO. Tš. Np. | *ńorbennam* Jel. | *ńorpennau* Tas. | *ńorbenńam* Kar. | *ńorpálnam* Tas. (CASTR. W. 143.)

67. vogÉ. *nāri* szablya II. 14. 33. || osztjD. *nerėχ* szablya, kard (NyK. 26 : 44.) | I. *nāre, nāra* (*neara* poet.) id. (NyK. 31 : 160.)
< szam. Jur. *narea* Speer (CASTR. W. 18.).

68. vogÉ. *ńäntsati* rénünő II. 49.

< szam. Jur. *ńāmdaseda* hornlos (CASTR. W. 20.) (< *ńāmd, ńamd* Horn (ibid.); *ńāmta* szarv; *ńamta-ta* рогъ R. (NyK. XXII: 346.); szam. Jur. *ńāmdaseda ti* hornloses Rentier (*ti* = Renthier) CASTR. W. 263. a. A vogul *ńäntsati* a szam. jelzős kifejezés összerántása. Hasonló körülírása a rénszarvasnak szam. Jur. *pāwaeseda* Rentier (tkp. nackenlos); szam. Jur. *śońeďï* hornloses Rentier (CASTR. W. 33.) v. ö. szam. Jen. *sojā, sojae* kurzer Hornstumpf des Rentiers (CASTR. W. 91.).

69. vogKL. *när-jiw* toló-rúd (a ladikon).
∾ szam. Osztj. *narä-pu* Baich. | Tas. id. Treibstock (CASTR. W.

138.) || ? tung. Kond. *ŋŏra* Schneeschuhstab der Weiber (собгуръ женщинъ) (CZEK. 381.).

70. osztjÉ. *nepľu* das Rentierkalb, bis es ein halbes Jahr alt ist (AHLQV. 109.). AHLQVIST szerint (Journ. 8 : 7.) szamojéd eredetű, a rendelkezésemre álló szamojéd nyelvanyagban azonban nem sikerült megfelelőjét megtalálnom. Megjegyzendő, hogy az oroszban is van неплюй, неблюй (Archang. Szibéria) олений теленокъ, старѣя пышика, до полу года (DALJ. 517.), a mely AHLQV. szerint szamojéd eredetű. Hasonló szavak, a melyek talán kapcsolatban vannak az idézett alakokkal: vogÉ. *ńāp* jávortulok II. 298. | osztjI. *ńop* (Dem.) egyéves jávor (NyK. XXXI : 172.).

71. osztjÉ. *ńesamlem* gleiten, glitschen; *ńosimlem* gleiten (AHLQV. 109, 112.) || D. *ńasamdem* gleiten, ausgleiten (CASTR. 90.).
< szam. Jur. *ńensahalŋau* ausgleiten; *ńensahalmi* glatt, schlüpferig; *ńenzadā, ńesadā* glatt; *ńenzadādm* ausgleiten (CASTR. W. 21.) (HALÁSZ).

72. osztjI. *nikém, nėkem* (fr. *niktem, nėktem)* taszítani (lassan) | S. *nikibem* stossen (CASTR. 89.).
< szam. Osztj. *nugudap* N. | *nokkonnau* K. | *nokkunnam* Np. | *nogonnam* Tš. FO. | *nokkolnam* Tas. | *nokalnam* Kar. | *nogornam* Np. | *nokaŋam* Baich. Tas. | *nokambam* stossen (CASTR. W. 286.).

73. vog. *punä ńiľi* v. *ńiľmi* (шерсть валится) szőrét hullatni (NyK. XXIII : 91.) || zürj. *nilol (nilov) munny, niloltny (nilovtny)* schwitzen, bähen (int.) | *nilödny* feucht werden, schwitzen, beschwitzen, beschlagen (v. Fenstern, Wänden), *nilalny (nilavny)* schwitzen, bähen (intr.), *nilaltny* schwitzen lassen, bähen (tr.); *nilöm* schweiss (WIED. 192, 193.) || votj. *ńulal* Kaz. *ńülal* izzadni; *ńulam* izzadság (533.).
∾ szam. Jur. *ńälena* szőrét hullatni, мнать, пускать волосы (NyK. XXII : 348.); *ńaľiēdm* Haare lassen (von einer Haut) schwitzen; *ńaľieriēu, ńaľereu, ńaľieďieu, ńaľiedieu,* zum Haare lassen bringen, kahl machen (CASTR. 19.) | *ńohādm* schwitzen (CASTR. W. 21.) || Tavg. *ńīkā'am* schwitzen (CASTR. 59.) | Jen. *noha'aro'* Chan. *nuhaedo* Baich. schwitzen (CASTR. 87.) || osztj. *ńälǯák* schwitzen; *ńälčaŋ* KOb. *ńelǯaŋ, -embaŋ* Baich. *ńeltaŋ* Tas. *ńelťaŋ* Kar. id. (CASTR. 142.) || Kam. *nogo* Schweiss; *nogolam* schwitzen (CASTR. W. 185.) || tung. Kond. *ńáldören* er schwitzt | *ńašundúi* er ist in Schweiss | Wil. *näǯim* id. | Kond. *ńásoŋ* | Wil. *ńähuŋ* | *nāšin, nāhin* (CASTR. 85.) | mands. *nei* Schweiss (CZEK. 388.).

74. zürj. *nič* Moos (számos összetételben, pl. *jag-n.* Gyrophora deusta, *jala-n.* Cetraria islandica stb.) (WIED. 194—5.), *niča* moo-

sig; *nićalni* bemoosen, mit Moos verstopfen (ibid.) | Pš. *nić* id. (GEN. O. 23.)

< szam. Osztj. *ńuʒ* N. Tel. Baich. Tas. Gras; *ńūʒe* Np. Tš. *ńuʒ* K. *ńūt* Kar. *nūʒe* FO. (CASTR. W. 143.) || Tavg. *ńota*, *ńot* Gras (CASTR. W. 229.).

75. vogKL. *ńiti*: *ńäri pū, ńäri oqi ńitėp wannėm* gyöngéded fiút, gyöngéded leányt szülő erdőm (III. 345.) | FL. *ńiti* kölykező (IV. 112.).

∾ szam. Kam. *nieläm* gebären (CASTR. W. 185.) || Jur. *ńi'idm* geboren werden; *ńibidm*, *ńītādm* id. (CASTR. W. 21.)

76. osztjD. *ńoχ* (KO.) VI. *ńuχ* лось (jávor) | S. *ńoχ*, *ńouχ* Elentier C. (NyK. 26.) | I. *ńoχ* id. (NyK. 31 : 171.) || vogK. *ńou* jávorcsillag, gönczöl (Kauk. 360.).

? ∾ szam. Kam. *ńi* Hirsch (CASTR. W. 185.).

77. vogÉ. *nāχėr* czirbolyatoboz | KL. *nēr* czirbolyatoboz magva (NyK. 23 : 92.) || osztjÉ. *nōgor* Cederzapfen; *nōgor-juχ* Pinus cembra (AHLQV. 110.) | D. *nāgar* Cedernuss (CASTR. 88.) | I. *nāgar*, *nager* id. (NyK. 31 : 159.).

∾ szam. Jur. *nahar* Zapfenfrucht (NyK. 23 : 92.).

78. osztjD. *nōgolʒem* támasztani; *nōgolʒep* támasz (CASTR. W. 89. NyK. 31 : 164.).

< szam. Osztj. *nugudap* N. | *nokkonnau* K. | *nokkunnam* Np. | *nogonnam* Tš. FO. | *nokolbam* N. | *nokkulbam* Np. | *Nogolbam* Tš. FO. | *nogornam* Np. | *nokkalbam* B. | *nokkolbam* Tas. stützen (CASTR. W. 287.).

79. vogÉ. *ńālėχ* vékony (hangú) II. 29; *ńawlėχ* zsenge III. 4; *ńārėχ* zsenge; *ńarχai* vékony zelnicze II. 247; III. 455. || osztjÉ. *ńulak-pun*, *ńelaχ-pun* Flaum, Flaumfeder, tkp. «puha toll» (AHLQV. 112.).

< szam. Jur. *ńulak*, *ńulk* weich; dem. *ńulkaku*; *ńulkādm* weich sein (CASTR. W. 301.) || jak. *nuolaŋai* weich, zart anzufühlen (BÖHTL. 119.).

80. zürj. *nomir* Wurm, Made; *jai nomir* Fleischmade; *nomirös (nomreś)* voll Würmer, Maden; *nomirös-sini* voll Würmer, Maden werden (WIED. 197.) || votj. *numėr* id. *tėl-nomėr* szentjánosbogár; *nomėr* Kaz. féreg, kukacz, nyű (519.) | *numireś* nyüves, férges, kukaczos; *numirʒ-* nyüvesedni, férgesedni, kukaczosodni (MUNK.).

∾ szam. Jur. *ńīberu*, *ńīberu* 1. Moschka (thrips); 2. kleine Mücke mit grossen Flügeln (greift Menschen nicht an), *ńīberoku* dem. (CASTR. 22.); *ńibru* = vog. *käpši* REG. (NyK. 22 : 350.) |

szam. O. *ńure* eine kleine Mückenart (мошка) KO. K. *ńeure* | Tš. FO. *ńeureä* | Np. *ńiuri* Baich. Tas. *ńimarä* | Jel. *ńimer* | Kar. *ńimere* (Castr. W. 143.). Talán ebbe a szócsoportba tartozik vogÉ. *ńumvirś* csúszó-mászó I. 163.

81. vogÉ. *ńqr* | KL. *ńor* bércz.
? < szam. Jur. *ŋońer* gebirgsspitze (NyK. XXIII : 88.).

82. osztjÉ. *ńōta* Rentiermoos (Ahlqv. 112.) | I. *ńata* rozsda, illetőleg a halászó szerszámokra rakodó üledék (NyK. 31 : 169.).
< szam. Jur. *ńada* Moos; *ńadaj* Rentiermoos (NyK. 22 : 346.) || Jen. *nára* Chan. | *náda* Baich. Moos; *náraggo* Ch. *nádaggo* B. moosig (Castr. W. 85.) || Kam. ? *nor* Moos (C. 185.).

83. vogAL. *ńq̄ti* segít 72. | K. *ńōti* id. II. 228. | T. *ńq̄ti* id. 327. || osztjE. *ńotłem*, *ńotiłem* zulegen, helfen; *ńotip* Zugabe, Zulage (Ahlqv. 112.) | D. *nodem* helfen (Castr. 89.).
< szam. Jur. *ńadāu*, *ńādāu*; dem. *ńādaeibťieu* helfen, hinzufügen (Castr. W. 235.).
Munkácsi szerint (Kauk. 477.) vog. *ńq̄t-* stb. < szkr. *nāth-* hülfe suchen.

84. vogKL. *ńqu* rekettyefűz, Bachweide III. 355.
< szam. Jen. *nigga* Weidengebüsch (Castr. W. 86.). Munkácsi a magy. *nád* rokonaihoz vonja (Kauk. 477.).

85. vogÉ. *nuj* posztó III. 101. | KL. id. III. 355. || osztjÉ. *noi*, *nui* Tuch (Ahlqv. 110.) | I. *nui* posztó, posztóruha, posztókaftán (NyK. XXXI : 166.) | D. *nuj* (K.), сукно (posztó); (Ig.) ruhaféle gyöngygyel; *käveŋg n.* (K.) fekete gyöngyökkel kivarrott női ruha, melyet esküvőn vesznek fel (NyK. XXVI : 45.) | *nui* Tuch (Castr. 89.) || zürj. *noi* Tuch, Wollenzeug, Wadmal; *vöśnid-n.* feines Tuch; *jur-n.* Brauthaube (Wied. 196.) | Pš. *noj* id. (Gen. O. 23.)
∾ szam. Jur. *nōi*, *noi* Tuch (Castr. W. 18.); *nqj* R. (NyK. XXII : 359.)

86. osztjÉ. *ńuga*, *ńuka*, *ńugi*, *ńuki* Sämisch, Leder, *ńugi-χir* Ledersack, Beutel; *ńuk-kel* Riemen; *ńuga voi* ostjakische Sommerstiefel (Ahlqvist szerint belőle származik az orosz неговаи) | I. *ńuk*, *ńuka* szattyánbőr (NyK. 31 : 173.) || finn *nahka* bőr || lp. Lule *naəke* Fell, Haut (Wikl. 71.).
A finn *nahka*-t már Lindström összeveti a gör. νάκη, νάκος «wolliges Fell» szóval (Suomi 1852. 63.). Újabban Munkácsi is az idézett alakokat (a lappot kivéve) a csecsencz *neha*, *nea* szavak mellé állította, nyilván azt akarva az egyenlőségi jellel jelezni, hogy az idézett finn-ugor alakok szerinte kaukázusi eredetűek.

A kaukázusi eredet sokat veszít valószínűségéből, ha tekintetbe vesszük a keleti altaji nyelvek következő adatait:

mong. *nekei* das Schaffell (Schm. 84c.) || > jak. *näk* ein abgeschabtes Fell (Uw. Böhtl. 119.) || gold. *naiaχsa* gegerbtes Fell (Czek. 347—8.). Képzésre nézve v. ö. gold. *tamnaχsa* Nebel, *anaχsa* rothe Farbe, *χimaχša* Fett.

Nem tartozik ide vogT. *ńuχ* «posztó bolyha», a melynek megfelelői Munkácsi szerint magy. *nyüst*, finn *niite* [talán inkább *nukka* pehely, pihe, finom szőr 271. *nuuha* pehely 273.].

87. vogÉ. *ńuli* jegenyefenyő III. 103. szurokfenyő III. 317. *ńuläś* lúczfenyves I. 105. | K. *ńol* vörösfenyő II. 378. | P. *ńuł* luczfenyő 8. | T. *ńuli* id. AT. *ńolə* 163. || osztjÉ. *ńołγa, ńołγi, ńołγa-juχ* Silbertanne (Pinus picea) (Ahlqv. 111.) | I. *ńatχa* | S. *ńatkai* Silbertanne (Abies picea) (Castr. 90.) | I. *ńatχa* jegenyefenyő (NyK. XXXI : 169.) | D. *neľki* пихта (luczfenyő) (NyK. XXVI : 44.) || zürj. *ńyl (ńyv), nil (niv)* sibirische Tanne (Abies pichta) *ńol* id. (Gen. O. 24.) (Wied. 203.) || votj. *ńil-pu*, Kaz. *ńěl-pě* pichtafenyő, lúcz- vagy szurokfenyő; *ńuläs* (tő: *ńuläsk-)* erdő, Wald (Munk. 527, 533.) [de van *ńulo* «sima szilfa» is, *ńuläs* inkább ebből származik] || cser. *nolgo* szil (Ulmus campestris) *nolgö* id. *nolgo kož* fehér jegenye (Abies picea) *ńolugaž* id. *nolgažla* Weisstannenwald (Szil. 137.) | *nulgo* fehér jegenye (Szil. 139.).

szam. Jur. *ńalk* = vog. *ńull* (пихта, Edeltanne) R. (NyK. XXII : 347.) || szam. Osztj. *ńulg* N. Baich. Tas. Weisstanne (Pinus abies) KOb. *ńolg* K. Np. *ńulge* Tš. FOb. *ńulgó* id. (Castr. W. 143.) || szam. Kam. *nelga* Weisstanne (Castr. W. 184.).

88. osztjD. *ńür* чирокъ kacsaféle (Anas querquedula).
∾ tung. Kond. *nigiri* Schneeammer (Plectriphanes) (Czek. 347.)

89. osztjI. *ōka (ōkem)* KK. (poet.) sok | viel (NyK. 31 : 175.).
< szam. Jur. *˘ōka* viel, pros. *˘ōkauna; ˘oka'* adv. *˘okarka* dem.; pros. *˘ōkarkauna* (Castr. W. 4.); *ōka, oka* sok Bud.; *ŋuka, ŋoka* viel R. (NyK. XXII : 326.) || Tawg. *˘ōka* viel; *˘amaŋ ˘ōka* soviel; *˘ōkagā* id. *˘ōkagā'* adv.; *˘ōkagei'* vielmals; *˘ōkagimi'e* zu viel werden; számos képzett alak (Castr. W. 45.) || Jen. *ōka* viel; *ōka'* adv. *ōkami'e* viel werden (Castr. W. 77.) || Kam. *īgö* viel; *-arak* mehr (Castr. W. 179.) || koib. kar. *ogā* sehr (Castr. 85.).

90. vogÉ. *qulaχ* császármadár II. 359. || ∾ tung. *elaki* Schneehuhn Spassky (Castr. 131.) | ∾ tung. Kond. *helaki* Schneehuhn | *χeleki* id. Pall. | mands. *fijeleŋu* id. (Czek. 380.) Hasonló képzésű madárnevek a tunguzban: *leglaki* Anas casarca; *ńuŋńaki* Anser segetum; *nokáki* Machetes pugnax; *burbuki* Auerhahn stb. [Talán ugyanez a tő más képzővel OT. اولار *aular* Tetragallus himalayensis, Tetragallus tibetanus (Radl. W. I. 77.).

91. vogÉ. *quléχ* jeges kacsa I. 29. (Anas hiemalis) || osztjÉ. *ouľaχ* Anas glacialis (Ahlqv. 116.).
< szam. Osztj. *alg* Tas. Kar. schwarze Ente (Castr. W. 98.) || koib. *ala* kar. *alè* Soj. Quakerente (Anas clangula) (Castr. 76.) | soj. *ali* (*alik) кракуша, Quakerente, *ala* (képzőtlen alak) гоголь, Anas clangula || kas. tat. *ala* id. (Radl. W. I. 352, 372.) || jen. O. *alg* Enteart | kott. *alľak* id. (Castr. 158. 197.) || korj. *aallek* (ааллек) gatunek kaczki nurkovatej: Sawka, Fuligula mersa (Radli. V : 1.).

92. vogT. *pajil* kárász-hal (NyK. 23 : 99.) || votj. *paja* (Jel.) durda-hal (лещъ Abramis brama) (Munk. 535.).
∾ szam. Jur. *paja*, *paiha* peljedka (hal) (Castr. W. 34.). *pajha* (hal-fajta) sirok (orosz сырокъ Salmo vimba) (NyK. 22 : 361.) | Jen. *faeha* Baich. Salmo peljet (Castr. W. 93.).

93. vogÉ. *pāľ* sürű I. 105. III. 18.
∾ szam. Jur. *paju* sürű (erdő) NyK. 23 : 92. *paľ* dick (z. B. Grütze) (Castr. 34.).

94. osztjD. *paǯa* getrockneter Hecht; *pąči* szárított hal; *paćeng-jüχe* (чевакъ-folyó).
< szam. Osztj. *peča* Hecht, getrockneter Hecht | *piť* KO. | *peťťä* FO. | *peťťeä* Tš. | *pičä*, *pitä* Baich. Tas. *piča* Jel. | *piťe* Kar. id. (Castr. 165.) Etymonját tekintve talán ugyanez a szó szam. O. *päče* Plötze (Cyprinus rutilus), *päǯe* Barbe (Cyprinus lacustris) (Castr. W. 166.).

95. osztjÉ. *pender*, *peńser* Zaubertrommel; *peńśer-ńaḻ* der mit einem Pfotenfell überzogene Zauberstrommelschlägel (Ahlqv. 120.).
< szam. Jur. *peanďer*, *peanser*, *peanzer* Zaubertrommel (Castr. W. 35.) | szam. Tav. *feanďir* Trommel (Castr. W. 71.) || szam. O. *pöŋer* K. Tš. FO. Trommel, Violine (Castr. W. 168.) || Kam. *phīri* Trommel, Zaubertrommel (Castr. W. 292.).

96. osztjÉ. *piḻ* Gesellschaft, Gefolge; Gesellschafter, Freund (Ahlqv. 120.) | I. *pit* barát, társ (NyK. 31 : 192.).
< szam. Osztj. *päl* | *pälle* K. Np. Kamerad (Castr. W. 165.) || Kam. *phele* id. (Castr. W. 190.)

97. osztjI. *pime* orosz nemezbotos (NyK. 31 : 190.).
∾ szam. Osztj. *pöu* Stiefel | Np. *pöwa* Baich. Tas. | *pēme*, *pēm* Jel. | *pīme* Kar. Megjegyzendő, hogy az oroszban is van пимы, пимушки; arch. prm. szib. пимы сапоги изъ олень камысовъ (Dalj.).

98. vogÉ. *pirwä* felelő rucza (Anas cricca) I. 29. makkrécze

II. 181. || osztjÉ. *piri* Anas querquedula (Ahlqv. 120.) | *pira* Anas crecca (ibid.) | D. *pülke* чирокъ Anas querquedula (UgF. 12 : 46.).

< szam. Osztj. *pur* Ente (Anas clangula) | KO. FO. Keč. *puŕa* *pūria* Np. | *pur-kulǯa* Baich. das Weibchen || Kam. *phürü* Entenart; Mergus merganser (Castr. W. 169, 191.) || JenO. *fir* Tauchergans (Mergus merganser) | Kott. *fur*, *pur* pl. *furan* id. (Castr. 191.) || jak. *birginäχ* Pfeifente Uw. (Böhtl. 139.)

99. osztjI. *polā* (KK.) kés (NyK. 31 : 194.).

< szam. Jur. *pali* Schwert, Degen (Castr. W. 34.).

100. vogÉ. *pon* : *χultnė-p.* Fischreuse, aus Weide geflochten (Kauk. 176.) keczeháló III. 500. || osztjÉ. *pun*, *pon* Fischreuse (Ahlqv. 126.) | D. *pōn*, *pon* (S. KO.) K. *pun* морда (varsa-féle) (UgF. 12 : 44.) | I. *pun* id. (NyK. 31 : 199.)

< szam. Jur. *pōga* háló (NyK. XXII : 365.); *poŋa* Netz, Reuse (Castr. W. 35.) || Jen. *foga* Chan. *fuga* Baich. Netz (Castr. W. 94.) || Osztj. *pok*, *war-pok* N. Jel. Baich. Tas. Kar. Netz | MO. *poŋ* ; K. Np. *poŋa* | Ts. FO. *poŋo* (Castr. W. 166.) || Kam. *phaŋa* Netz (Castr. W. 190.) || Jen. Osztj. *boḱ*, pl. *bokŋ* Reuse (Castr. W. 190.). Munkácsi szerint (Kauk. 176.) a vogul és osztják alakok megfelelői kabardin, csecsencz *boнaχ* Zaun, Einfassung (> magy. *boné*).

101. osztjÉ. *pon* ein Quartier breites Saumgebräme an der Malitza von weissem, langhaarigem Hundsfell (Ahlqv. 122.).

< szam. Jur. *pān* der untere Saum am Samojedenpelz; *pānde'*, *pānd* der ganze Saum am Pelz (Castr. W. 34.) || szam. O. *ponǯar* Saum, der untere Saum (ibid. 167.) || Kam. *phandār* Saum (ibid. 190.).

102. osztjÉ. *porχa*, *parχa* Pelz von leichten und dünnen Rentierfellen (Ahlqv. 123.) || vog. *pą̄rkä* Reg. Kleidungsstück aus dem Fell der jungen Rentiere, wird zwischen Malica und Sawik getragen (NyK. 22 : 363.).

< szam. Jur. *parka* = vog. *porka* Reg. (NyK. 22 : 363.) szam. O. *porg* Nb. Tas. Kar. | *porga*, *porge* K. Np. | *porgo* Tš. FO. Kleidungsstück (Castr. W. 166.) || szam. Kam. *parga* Pelz (Castr. W. 189.).

103. osztjI. *poroχ*, *poraχ* belső test, gyomor; *poraχ* das Innere (NyK. 31 : 195, Castr. 100.).

< szam. Osztj. *pärg* N. Baich. | *pärgä* K. Tš. FO. Np. | *perge* Tas. Kar. das Innere, die Eingeweide, der Magen des Tieres (Castr. W. 166.).

104. vogÉ. *pulėp* dugó; *pulp* nyílásfödél III. 98, 444. || Irt. *pūdop*, *pədop*, *pōdep* a nyírhéjdoboz tetejének abroncsszegélye

(NyK. XXXI : 198.) | É. *pūlėp* Heustöpsel, womit der Rauchfang der Winterjurten zugestopft wird; auch Spund; *pūlėp-vis* ein solcher Rauchfang (Ahlqv. 125.).

∾ mong. *büglü* der Pfropfen; пробка, зашычка; *büglekü* verstopfen, verpropfen; запкнуть (Schm. 121. a.) || > jak. *büö* Stöpsel, Pfropfen Uw.; *büölä*, *büölübün* verstopfen Uw. (Böhtl. 121. a.)

105. osztjI. *pura* lábikra; *pura* = *kur-pura* Wade (NyK. 31 : 200. Castr. 100.).

∾ szam. Osztj. *puroǯ* Wade | *puroʒ* K. | *puraǯ* Jel. Baich. | *puraǯet* Tas. | *puradet* Kar. (Castr. W. 169.)

106. vogÉ. *pūtäsi* köp | AL. *putasi* id.

< szam. Osztj. *puttu* Speichel; *puttunaŋ* speien | *puttonaŋ* id. K. | (Castr. W. 170.) A szamojéd nyelvek közül csak az osztjákszamojédban van meg a vogulnak megfelelő alak.

107. osztjD. *čaχeče* зуекъ (Tringa squatarola; Brachvogel) NyK. 26 : 32. || zürj. *čukči* Auerhahn (Tetrao urogallus) (Wied. 369.)

∾ jak. *čokčoŋo* Schnepfe Uw. (Böhtl. 120.) || tung. Kond. *čukčaŋa* Tringa зуекъ (Czek. 384.).

108. vogÉ. *sāχi* suba 1 : 31, 45. || osztj. É. *saχ*, *soχ* Fell, Hemd, Kleid; *saχ-kus* (Hemd und Pelz) Kleider; *saχ-ńir* (Hemd und Schuh) Kleider (Ahlqv. 129.) | I. *saχ* | AL. *sak* Sarafan, Weiberkleid (Castr. 95.) | D. *sak*, *jargan-s.* (FO.) rénbőrből készült egészen hosszú suba (NyK. XXVI : 39.).

< szam. Jur. *sawik*, *sauk* Oberpelz (Castr. W. 30.) | szamO. *sok (sokk)* der obere Pelz.(Castr. W. 159.).

109. vogK. *sairiŋ* fehér II. 376; *sạirėŋ*, *sạiriŋ* III. 126. 127. | P. *sạiriŋ* 14. (Possessiv *-ᵢŋ* képzővel?) | T. *sairėmė* fehéredik (a gyolcs) 315.

∾ szam. Jur. *serko* fehér (NyK. 22 : 358.); valószinűleg ugyanez a szó *sear*, *sēr*, *sǒr* Salz, weiss, Eis; *searatau*, *seartau*, *sērotāu*, *sērutau* salzen; *sēraĺuku* eisfarbig (Castr. W. 30.) Regulynál (NyK. 22 : 357.) csak «só» jelentéssel || tavg. *sera'a* weiss; *sera'aimúam* weiss werden (Castr. W. 65.); *ser*, *sēr* = jég, só || Jen. *siĺoi* weiss (v. ö. *siĺa* Chan. *sira* Baich. Schnee) (Castr. W. 91.) || Kam. *siri* weiss (v. ö. *sirä* Schnee) (Castr. W. 189.) || tung. Am. *saχare* weiss Gerstfeld (Castr. 135.).

110. osztjÉ. *sakalt-juχ* Weidenbaum (Ahlqv. 129.) | D. *saχėlt* тальникъ (homok fűzfa) (NyK. 26 : 39.) | I. *sagĕt*, *sagĕtt* fűzfa, *saχte-pai* fűzfa-bokor (NyK. 31 : 295.).

∾ ? tung. Man. Ur. *śĕktan*, **śīktan* Weidengebüsch (Castr.

84.) | Kond. *héka* Weidenruthe, Salix | Wil. *häkta* (Czek. 380.). Az alapszót a kondogiri tunguz *héka (< *séka)* tünteti fel. A *-ta* képzőre nézve l. a 9. czikket.

111. vogÉ. *sāli* rénszarvas; *sāli-uj* 1 : 50; *sāli-purn-uj* II. 199. farkas (tkp. rénszarvas-harapó-állat).

~ mong. *cari* das wilde Rentier, дикій олень (Schm. 319b.) | burj. *zāri* Rentierochse (Castr.) || tung. Man. Ur. *car* Stier (Castr. 92.) || soj. *sar* Ochse (Castr. 102.) || jen. O. *seär*, *seäl̃* Rentier; *śäl̃* id. (Castr. 186, 188.)

112. vogT. *sanatė* megízlel 325.

< szam. Osztj. *saŋam* Baich. Kar. | *saŋásam*, *saŋaŋam*, *saŋatam*, *saŋambaŋ* id. Tas. schmecken; — inch. *saŋanänǯaŋ*, *saŋanǯaŋ* (Castr. 156.).

113. vogÉ. *sānki* fekete kacsa I. 29. II. 323. || osztjÉ. *siŋk* Anas nigra (Ahlqv. 134.) | D. *sink* eine kleine weisse Ente mit weissem Schnabel (Castr. 96.)

< szam. Jur. *sáneke* Chan. | *sánneke* Baich. Möwe (Castr. W. 90.).

114. vogÉ. *sāp* fatörmelék; *sāpiŋ-jiw* korhadt fa II. 61. | P. *śap-au* (pass.) rothad 22.

< szam. Jen. *saibe* Baich. sauer, verfault; *saibedo* sauer werden; *saetabo* sauer machen (Castr. W. 91.).

115. vog. *sar* Tabak || osztjÉ. *śār* id.

~ szam. Jur. *sear*, *śar*, *śār* Tabak || Jen. *śara* Baich. id. (Castr. W. 288.) || jen. O. *sar*, *sal*, *sal̃* id. (Castr. W. 256.)

116. vogÉ. *śārāk* rénszarvas-csorda III. 111. *śark* csorda II. 280.

~ mong. *sürük* die Heerde, стадо (Schm. 374. c.) || kar. *sürüg* grosse Viehheerde, Tabune (Castr. 123.) || kel. tör. سوروك *sürük* troupeau, tous ensemble || oszm. سورى *(süri)* سورو troupeau, foule, grand nombre d'hommes ou d'animaux (Zenk. 525a.).

117. vog. *śaw-ńeχ* szarka-asszony || osztj. É. *sav-nē*, *savi-nē* id. | I. *sāu*, *sāv*; *sāu-nēŋ*, *sav-neŋ* (Castr., Ahlqu.) | S. *seuχ* id. Hasonló vogul és osztják összetételeket idéz Munkácsi Kauk. 625.

~ szam. Jur. *sauńe* сорока Reg. (NyK. 22 : 356.) Ebben az esetben mindenesetre a szamojéd volt az átvevő fél.

118. vogÉ. *śärχql* : *ś.-q̄ŋėt-jutlän-q̄jkä* rénbikaszarvijjas öreg.

~ mong. *sorγol-boγu* ein einjähriges Hirschkalb, однолѣтній олень (Schm. 311.).

119. osztjÉ. *sira* einjährige Rentierkuh (Ahlqv. 134.).
∼ szam. Jur. *sirej* jähriges Rentierkalb (Castr. W. 32.) *sirej* egyéves rénszarvas Reg. (NyK. 22 : 359.). Bár maga a szamojéd szó sem eredeti, az osztják *sira* mint speciális rénszarvas nevezet, szamojéd eredetűnek látszik.

120. vogK. *ser* homok, kavics II. 235. | T. *ser-ku* kavics 165.
< tung. **seruk*, **siruk* Sand (Castr. 84.) | *sergi* id. Midd. I. | *sirgi* id. Gerstf. (Castr. 130.)

121. zürj. *zer* Regen, *ji-z.* Hagel, kalter Regen; *zerni* regnen (Wied. 445—6.) || votj. *zor* eső; *jo-zor* jégeső; *zor-vu* esővíz; *zor*-esőzni, *zoro* esős, esőben gazdag (Munk. 443.).
? ∼ szam. Jur. *sāŕo*, *sāŕu* (*saľu*) Kdn. Regen, es regnet; *Num sāŕu* Ζεὺς ὕει *sāŕuda jaŋu* es regnet (Castr. W. 29.) || Kam. *surnu* Regen (Castr. 29, 189.).

122. vogÉ. *sā̦χėrtanti* vonszolja magát (III. 231.) *śoχėrtaχti* kapaszkodik (I : 121.).
< szam. Osztj. *sokkaŋ* Tas. Kar. kriechen | *sokarnaŋ* Baich. | *sokkarnaŋ*, *-rpaŋ* Kar. | *sokkornaŋ* Tas. | (Castr. W. 159.)

123. vogT. *śąŋlo* fűzfa 163.
∼ szam. Osztj. *sāńa* Eberesche (Castr. W. 213.) || jen. O. *sāńef* id. (Castr. 236.)

124. vogÉ. *śorak* zuzmara II. 253.
< szam. Tav. *sóruaŋ* Regen (Castr. W. 66.). V. ö. a 120. czikket.

125. vogÉ. *śorχilti* rovásra metsz; einkerben (III. 445.) *śor-χāliŋ* rovátkos IV. 419. | KL. *sąrpä* rovásfájú IV. 87. | K. *sorkhėl-jiw* rovásfa (IV. 422.).
< tung. *ȝorgum* schnitzen, B. *ȝornap* (Castr. 93.)

126. vogK. *sŏri* hazudik.
< szam. Jur. *sije* hazudni; *sījeka* hazug; *śiek* falsch R. (NyK. XXII : 358.); *sījedm* lügen; *sījeibťēdm*, *sījerkadm* dem. (Castr. W. 32.)

127. osztjÉ. *suju* (Obd.) Kalb des Rentieres (Ahlqv. 137.).
∼ szam. Jur. *suju* пыжка Rentierkalb, v. Fell von demselben (NyK. 22 : 359.) *suju*, *suiju* Kalb, Rentierkalb; *sujako* dem. *suiju-jirī* Kalbmonat (der achte) (Castr. W. 32.).

128. vogÉ. *sūk* hajtórúd; Bootstange II. 50. | FL. *sūw* id. (IV : 20.)
< tung. *ȝoko*, **ȝokowun* Bootstange (Castr. W. 93.) || Kar.

söigö Stossstange; *söigölärmen* mit der Stossstange stossen (Castr. 123.).

129. osztjD. *śur* Stange, Stock, Pfahl (Castr. 88.).
< szam. Jur. *ťur* Treibstock für Rentiere; Fahrstange (NyK. XXII : 344.) || O. *čür* Stab | *cür* K. | Np. Tas. *čüre* id. (Castr. W. 137.)

130. osztjÉ. *śurim* Mustela vulgaris (Ahlqv. 137.).
∾ Talán összefügg vele osztj. Jen. *sūrak*, **surak*, pl. *surakŋ* Feuermarder (Castr. 187.).

131. vogP. *śurkėn* fajd 18.
∾ mandzsu *corhon* Specht (Gabel. 34.). Ugyanazon tő más képzővel tung. Man. *corkelú* | Ur. *cotkiru* || burj. *corχeru* Haselhuhn (Castr. 92.) || koib. *sorklō* | kar. *śorklö* Haselhuhn (Castr. 123.).

132. vogÉ. *suw* mohlegelő I. 133. *sāt ujpä ujiŋ suw* hét jávorú jávoros legelő.
∾ tung. Kond. *čowi* schwanker Boden (Czek. 384.), *čawí* Moosplatz (ib. 383.).

133. vogÉ. *tāχt* Colymbus arcticus || osztjÉ. *taχtiŋ* Colymbus cornutus, *toχtiŋ-riχ-vol* Vaccinium uliginosum (Ahlqv. 145.) | D. *taχeteŋg* V. *taχtan* rarapa búvárkacsa (UgF. 26.).
∾ osztj. Jen. *takť*, I. *takti* Knäkente (Anas crecca) ? ∾ *toχ*, *tōr* Quakerente (Anas clangula) (Castr. 175, 177.).

134. vogÉ. *tājä* merőkanál III. 423. III. 229.
< szam. Kam. *tojo* Schüssel; *thojo* id. (Castr. W. 185, 186.) JenOsztj. *toiga*, pl. *toigān* Eimer (Castr. 177.) || tung. *tigä* Gefäss (Castr. 87.) | Kond. *tiga* Holzschale (Czek. 390.).

135. vogT. *(tėmėr-)tanšepi* (rá-)hág 313.
< szam. Jur. *tānāu*, *tānau* treten; *tānambiu*, *tāŋalŋau* mom.; *tānabťe*, *tānate*, *tānace'* Treppenstufe (Castr. W. 23.).

136. vogÉ. *tāŋχ : sis-t.* háti uszószárny; *kāt-t.* elő uszószárny; *sorvit-t.* hastáji uszószárny | L. K. *tėŋkh* id. | T. *tāŋ* háti uszószárny | É. *tāχ* hátszárny (Ethn. IV : 302.).
∾ tung. Am. *digin* Rückenflosse Gerstfeld (Castr. 123.) korj. *takatak* dorsum piscis; *takatam* pinna dorsalis (Radl. V. 60.).

137. vogÉ. *taŋerti* nyom II. 295; *taŋrali* gyúr; *taŋräli* I. 145, 144. | K. *täŋerti* szorít 372.

szam. Osztj. *tinalbam* drücken | *tinalbeŋam* Kar. id. | *tinaľeltam* Tas. id. (Castr. W. 149.)

138. zürj. Parš. *tar* Birkhuhn (Gen. O. 16.).

∾ tung. Kond. *tarmi* утка косатка Enteart (Czek. 390.). Hasonló képzésű szavak tung. Vil. *kormi* Scheide; *holmi* Brustlappen | Kond. *učišmi* Schraubenzieher.

139. vogÉ. *tārkä* | L. *tāri* | K. *toqrei* | P. *tąri* | T. *tāru* Perca cernua (Ethn. IV : 303.) || osztj. É. *lar* trerina cernua, Kaulbarsch; *tāra* id. (Ahlqv. 142.) | D. *tareŋg* S. KO. *lereχ* ершъ (sérincz) (NyK. 26 : 35.) | I. *tara* KK. *tära* id. (NyK. 31 : 322.) || zürj. *darga*.

∾ szam. Jur. *ľar* окунь, ершъ Reg. (NyK. 22 : 375.) *leara*, *lear* Barsch, *learako* dem. (Castr. W. 17.) Ide tartozik még osztjD. *jeroχ* (V.) ершъ (NyK. 26 : 29.). A szamojédség volt az átvevő fél.

140. osztjÉ. *tārėχ* Fischfloss (Ahlqv. 142.).

∾ szam. Jur. *tora* Fischflosse Reg. *tora* id. Steuerruder, *toraku* dem. (Castr. W. 25.) || szam. Tav. *ťuaru*, *tuaru* id. (64.) || Jen. *tuaľa* Chan. | *tuara* Baich. (Castr. 89.)

141. vogÉ. *täŋkw* gyujtó moszat IV. 419. | *taŋkw* tűzmoha, moszat II. 94. I : 38. | KL. *täŋkw* id. 3. *Taŋkwtur ājkä* tűzmohástavi öreg || osztjÉ. *tuŋk* Moos; *tuŋkiŋ* moosig, bemoost; *tuŋktaľem* mit Moos belegen oder zustopfen (Ahlqv. 148.).

∾ mong. *tügene* die Moxa, das Zugpflaster, моска, мягучий пластырь; *tügene talbiχu* Moxa auflegen, ein Zugpflaster auflegen (Schm. 258.) || jak. *tüön* eine Moxa von Feuerschwamm Uw. (Böhtl. 111.) || ? szam. Jur. *tutuko* Schwamm, Zunder (Castr. 26.) *tudoku* Pilz Reg. (NyK. 22 : 355.) || jen. O. *ťadeŋ* | Kott. *ďigen* weisses Moos (Castr. 247.).

142. osztjD. *teagat* Ceder (Castr. 91.) | I. *teagat*, *tegat* sibirische Ceder (Pinus cembra) — *tēgat-kār* Cederrinde (NyK. 31 : 325.).

∾ szam. Jur. *tidi*, *tede* Ceder, Zirbelfichte (Castr. W. 26.), *tide* id. Reg. (NyK. 22 : 354.) || O. *tädäk* Ceder KO. | *tädik* K. KO. | *teteŋ* Tšl. | *täčeŋ* Baich. Tas. Kar. | *titeŋ* id. (Castr. W. 148.) || Kam. *thēdeŋ* Ceder (Castr. 186.) || jak. *tätiŋ* Espe Uw. (Böhtl. 94. b.) | tung. Kond. *taktikán* Zirbelfichte; *taktikagχ* Cederwald (Czek. 389.).

143. vogÉ. *tińsäŋ* pányva II. 107, 108, 279.

< szam. Jur. *tinďe'*, *tinse'*, *ťinďe'*, *tinze'* Rentierschlinge (Castr. W. 26.) | Tavg. *tānsaŋ* id. (Castr. W. 61.) || Jen. *ťioďe'* gen. *-eo'* Chan. *ťiese* Baich. id. (Castr. 89.) | szamO. *česen* Schlinge, Band. *čäsen* Baich. | *česan* Np. Schuhband | K. *cesen* id. (Castr. 135.) | *ťesen* Jel. Baich. Kar. Schlinge | *ťäsen* Tas. id. (Castr.

153.) || jak. *täsīn* Halfterriemen Uw.; *tösün* id. (Böhtl. 95, 101.) || tör. تسكين, تسكن, تزكن, تزكون id. || mong. *degesun* (?) corde, liens (Kow. 1736a.) || burj. *dēhäŋ* NU. *dēhän* T. *dēhen* Ch. *dēse* S. Pferdeschlinge (Castr. W. 153.) || tung. *däsun*, *dähun* Haarstrick. Rossschlinge Castr. 89. Úgy látszik, burjät jövevényszó. Aligha tartozik ide kel. tör. دوزاق, توزاق *tuzak*, توزاغ *tuzag* lacet, filet (Zenk. 321. a.) || jak. *tusaχ* Schlinge Uw. (Böhtl. 110.) || tung. *tusā*, *ťusā* Riemen um die beiden Vorderfüsse festzubinden (Castr. 88.) || burj. *tuśā* T. S. Riemen für die beiden Vorderfüsse des Pferdes (Castr. W. 151.) || *tušige* v. *tusige* Pferdespannriemen (Schm. 254. c.).

144. vogÉ. *tojäs* hótalpon való vadászat II. 21. *tojänti* hótalppal jár II. 129; *tojilti* id. (IV : 180.)

< szam. Tav. *tuta* Schneeschuh (Castr. W. 63.) || Jen, *turo* Chan. | *tuďo* Baich. id. (Castr. W. 89.) || Osztj. *tolʒ* N. Np. Jel. Tas. id. | *tolď* KO. B. id. | *tolďe* K. *tolďö* Tšl. id. (Castr. W. 148.) [? *taŋaś* Tas. Kar. mit Leder bedeckter Schneeschuh (Castr. W. 144.)] || tung. *tatin* Schuhwerk; *tatilʒem* Schuhe anziehen (Czek. 390.) || čukč. *tiigit* R. Schneeschuhe (Radl. Ueb. 47. b.) || JenOsztj. *teäǵ*, pl. *teäkŋ* Ostjakenschuh (Castr. 176.) | *teäs* id. (ibid.); *ťeäs*, pl. *ťeäseŋ* id. (ibid. 178.)

145. vogT. *tōji* havazni 327.

~ osztj. Jen. *tik* pl. *tigēŋ* Schnee (Castr. 177.)

146. vogT. *taŋghél* liliom (IV : 401.).

~ szam. Kam. *dugul* Lilienzwiebel (Lilium martagon) (Castr. W. 188.).

147. vogÉ. *tōńś* földi giliszta | K. *tōńś* id. | P. féreg 10. | T. *tūńś* földi giliszta | T. *tańś* id. 156.

~ szam. Jur. *tāns* Angelwurm, Köder (Castr. 24.) || Tav. ? *tansú* Neunauge || Jen. *taďu* Chan. | *tasu* Baich. id. (Castr. W. 61, 87.).

148. osztjÉ. *toba* (Obd.) *tupa* Huf (Ahlqv. 145.).

~ szam. Jur. *tovo* pata (rénszarvasé) (NyK. 22 : 355.) || O. *tob* Fuss; *toppa* K. | *toppe* Np. | *tōba* Tš. | *töbe* FO. | *tope* Tas. | *tup* Kar. (Castr. W. 149.)

Budenz MUSz.-ban az osztj. *toba* szót több ugor nyelvi alakkal együtt (votj. *tub-* aufsteigen; cser. *tośk-* treten; észt *touze-* emelkedni) a magy. *tapod* alapszavával egyezteti, v. ö. erre nézve NyK. 31 : 248.

149. vogÉ. *torästi* támogat II. 145.

< szam. Jur. *tārūu* sich stützen; *tārūdm* sich bemühen;

tārā es ist nöthig; *tārana, tārahad* fleissig (CASTR. W. 23.), *tarhalidm* sich stützen (ibid.) || jak. *tiriä, tirībin* stützen (BÖHTL. 105.) || kel. tör. تيرمك *(tiremek)* ériger, élever, rendre droit (ZENK. I. 331. b.). Megjegyzendő, hogy a kaz. tatárban is van *torγoz-* fölkelteni, fölállítani, föltámasztani (BÁL. 120.).

150. vogÉ. *tą̄rni* zajg II. 30. *jōl ta tą̄rnenätä sujtilāli* zaja aláhallatszik.

< szam. Jur. *tōriŋadm, tōrinādm* schreien; *tòrinorŋadm* id. *tōrinarkādm, torieibtajū* dem. (CASTR. W. 28.); *tore* hang; *torieij* kiáltott 14. 49; 3, 24. *torina-* kiáltani | *torena-* schreien, *torinorga-* кричать R. (NyK. XXII : 343.) || jak. *dorγōn* Schall, Echo (Uw. (BÖHTL. 116a.) || tung. *tūran* Stimme (CASTR. W. 88.) || mong. *daγon* die Stimme, der Laut; der Gesang, Lied (SCHM. 267. b.) a melylyel BÖHTLINGK a jakut *dorγōn*-t összeveti, alig tartozik ide; a mongol *daγon* megfelelője burj. *duŋ, dun, du* Ton, Laut (CASTR. 155.).

151. vogÉ. *tōs* talpbőr III. 402. bocskor III. 143. | KL. *tōśkitä* bocskorpár III. 491. | P. *tōś* czipő III. 523.

< szam. Tav. *tósu* kleines Rentierkalb (im Frühjahr), *tosúa* Rentierkalbleder (CASTR. W. 62.).

152. vogÉ. *turkä* puska III. 190.

< szam. Jur. *turka* дробовикъ (szélpuska) R. (NyK. XXII : 356.)

153. vogÉ. *ūs* (tő: *ūns-)* nyelmalazacz | L. K. *uś* Salmo Njelma | P. id. (Ethn. IV : 303.) | T. *oś* id. || osztjÉ. *vunʒ, vuś, unś, uns, uś* Nelma (Coregonus Nelma) (AHLQV. 158.) | D. *unč* id. (CASTR. 79.) || zürj. *uǯ, uč* Coregonus Nelma (WIED. 389.).

< szam. Osztj. *vanǯe* Tš. Np. | *wuenǯ* Tas. Kar. | *muenǯ* Baich. id. *vuenǯe-ireäd* der Njelmamonat, der Juli (CASTR. W. 171.).

154. osztjK. *'ut* ягода (bogyóféle) | *vot* vörös ягода (UgF. 12 : 11, 48.).

∾ szam. Jur. *ŋuďe* bogyó REG. *ľie-ŋuďi* черемуха, Faulbeere, Elsebeere (NyK. 22 : 327.), *˜odea* Wasserbeere, Empetrum nigrum; *˜odembea* Traubenkirsche; Prunus padus (CASTR. W. 4.) || Tavg. *˜uta* Beere || Jen. *óde* Baich. | *óre* Chan. (CASTR. W. 78.) || jak. *oton* Beere Uw. (BÖHTL. 21. b.)

155. vogÉ. *vą̄ŋχä* gödör; *tur-vą̄ŋχä* a tó medenczéje; *vītvą̄ŋχä* víz-forrás; adi. *vą̄ŋχėŋ* | KL. *woąnkhä* id. | AL. *vąnghä* id. | T. *vonghą, vąnkhą* id. | K. *voąŋkhėŋ* gödrös || osztj. É. *voŋχlem* behauen; *voŋgiḽiḽem* oft behauen (AHLQV. 157.) | D. *wanχ* Grube (CASTR. 101.).

< szam. Jur. *vāk: pāuvan-vak* Nacken (tkp. Nackengrube)

Bu.; *vaŋ* Grube vog. *vuoŋa* R. (NyK. XXII : 367.) *wāŋ* Grube, Grab (CASTR. W. 38.) || Tavg. *báŋka* gen. *báŋa* Grube, Nest; *baŋutua*, *baŋubála* grubenreich; *baŋu'áma* graben (CASTR. W. 68—9.) | Jen. *baggabo*, *baggoddabo* graben, aushöhlen; *bággo* Grube; *baggago* grubig. *baggota* Fuchsloch in der Erde (CASTR. W. 92.) || Jen. Osztj. *baŋél*, *baŋel'*, *bāŋel* pl. *baŋil'* Grube (CASTR. 188.).

III.

Ha a szójegyzékben felsorolt szamojéd illetve általánosabban szibériai eredetű szavakat jelentés szempontjából csoportosítjuk, két körülmény első pillanatra szembeötlik: 1. hogy a jövevényszavak legnagyobb része speczialis jelentésű szó, többnyire egyszersmind terminus technicus. 2. hogy, kevés kivétellel, négy fogalmi körhöz tartoznak. Ez a négy fogalmi kör: 1. Szibéria (különösebben az északibb vidékek) állatvilága. 2. Növényvilága. 3. A magasabb szélességi foknak megfelelő ruházkodás, bőrkikészítés műszavai. 4. A samanismus. Külön csoportot tesz néhány általánosabb jelentésű igeszó; lássuk e csoportokat egyenként.

I. Fauna. *a)* Rénszarvas (Cervus tarandus). Hogy az obi-ugorság a szamojédektől tanulta a rénszarvas-tenyésztést, bizonyítja a speczialis rénszarvas-nevezetek szamojéd eredete: v. *χqpt* | o. *χopti* rénökör (herélt rén); v. *khwoŋgė* rén; o. *kalaŋ* rén; v. *ńäntsati* rénünő; o. *ńeplu* rénborjú; v. *sāli* rén; v. *śärχal* rénbika; o. *sira* réntehén; o. *suju* rénborjú. Ide vehetők még jelentésüknél fogva v. *śārāk* rénszarvascsorda; v. *tińsäŋ* pányva. A rénszarvastenyésztés szamojéd eredete mellett tanuskodik az a körülmény is, hogy a rén jelentésű eredeti obi-ugor szavak legnagyobb részénél ez utóbbi jelentés másodlagos fejlemény. Eredeti finn-ugor szónak látszik vogÉ. *pāsi'* szarvasborjú, rénborjú; *χār-p.* szarvastulok || osztjÉ. *pěš*, *pěsi* rénborjú | I. *peč*, *peš* id. || zürj. *pež* rén || votj. *pužej*, *pužej* rénszarvas || cser. *puċö*, *püċö* szarvas, rénszarvas | M. *puča*, *puše*, *püċö* iramszarvas, *poče* szarvas || lapp Lu. *pocuj* gen. *poəcu* rén. A finn-ugor alapjelentés általában szarvas lehetett. Vajjon az obi-ugor alakok átvétele-e a tájnyelvi orosz пыщикъ (молодой сѣверный олень, без рогій теленокъ на немъ малкая DALJ.). Eredetileg jávorszarvast jelentett vogÉ. *surti* rénszarvas, *s.-χār* réntulok. Megfelelői cser. *šorďo* jávorszarvas; *š.-šodor* nagy

medvecsillag; *ś.-modo* Vaccinium uliginosum || mord. *śarda* jávorszarvas A. *śardo* szarvas W. (NyK. 5 : 198.) A rénszarvas jelentés az eredetibb «ló» jelentésből fejlődött az osztj. *vili* szóban: osztjÉ. *vili, vila, vula* rénszarvas; *vili-porta-voi* farkas | D. *veli* олень | I. *veta, veda* S. *veli, vela* id. Az eredeti jelentést megőrizték zürj. Parš. *völ* ló, *vőlon* v. *völ volón* lovon (Gen.) || votj. *val* ló; *er-val* kancza-ló, *už-val* csődör || cser. *wülö* kancza; *wülö, wlä* | M. *wüle, uülü, wölö* id. (Szil.) Hasonló jelentésfejlődést mutat: vogÉ. *pawel* jávortulok, *püwil* IV. 307. de v. ö. AL. *päwel, päul* másodfű csikó (Kauk. 445.).

b) Mustela vulgaris et sibirica. Pall: o. *śurim,* votj. *jürmäk* [o. *kań* sarki róka]. Keleti altáji eredetűnek látszik még vog. É. *śolśi* | L. *sǫlśi* | K. *sōliś* | KL. id. hölgymenyét; hermelin (горностай) || osztjÉ. *sos* Mustela erminea (Ahlqv.) | D. *sās, sas* горностай; *köiχ-s.* id. *norem-s.* Mustela sibirica (Páp.) | *sos* Hermelin (Castr.). Megfelelői: mong. *soloŋγo, soloŋγa* хорекъ, колонокъ, le putois, la martre de Sibérie (Kow. 1401.) | burj. *soloŋo* Iltis; *holoŋo* Feuermarder, Mustela sibirica (Castr.) || tung. Man. Ur. *sūlakı* Fuchs (Castr.) | gold. *soli, soloki* id. | tung. Kond. *solongo, śolongo, χolongo* Wiesel (Czek.) || mandsu *soloχi* Zobel (Gab.) eine Art Iltis (хорекъ: Zach.) || szam. Kam. *śili* Zobel | kott. *holonka* Feuermarder (C.). Az összetartozás valószínű, bár a *-χi* > *-śi* hangváltozásra nincsen példánk. Török eredetű osztjD. *susar* Mustela sibirica v. ö. csuv. *sizar* (Zol.) куница || tat. *susar* (Voskr.) id. || alt. *suzar, sosar* id. (Altgr.) Ugyancsak török eredetűnek látszik a vog. *śoräs-oχsar* fekete-róka magyarázó összetétel első tagja is, v. ö. alt. *sar'as* (e h. *sari as* = sárga *as* [hiúz]) куница (Altgr. 248.).

c) Egyéb emlős állatok: o. *kǫliu* vidra; v. *lipi* fehér kutya; v. *lǫŋi* kopó.

d) Madarak. α) Fajd. v. *āŋχä* | o. *ēŋgh* hófajd; o. *luk* fajd; v. *śurken* fajd; v. *ǫulaχ* császármadár; zürj. *tar* fajd. β) Kacsafélék: o. *loŋāli* Anas clypatea; v. *tāχt* | o. *taχtiŋ* Colymbus arcticus; v. *qüleχ* | o. *oulaχ* Anas glacialis; v. *pirwä* | o. *piri* Anas querquedula; v. *sāŋki* Anas nigra v. *kirt* fáczánkacsa; o. *ńür;* o. *khaulaŋg* kacsafélék (a források ez utóbbi kettőt nem határozzák meg közelebbről). γ) Egyéb madarak: o. *kalńor* sirály, Larus rid.

v. *χąjeχ;* o. *kąllik* sirály; o. *čaχeče* Tringa squatarola (зуекъ); zürj. votj. *jiś*, *juś* hattyú.

e) Halak: v. *ńalkän-χul* hering; v. *pajil* kárász; v. *ūs* | o. *vunʒ* lazacz; o. *kukeľ* halfaj; o. *paǯa* csuka. Ide tartozik még: v. *tāŋχ* úszószárny; o. *tāriχ* id.

II. Flora. Az északi sarkkör vidékének flórájára vonatkozó obi-ugor nevezetek nagy része szamojéd eredetű. Ilyenek: 'v. *naŋk* vörösfenyő; ? v. *ńuli* | o. *ńolga* | z. *ńil* | votj. *ńil* fenyő; v. *khorėp* vörösfenyves; o. *nąχėr* toboz; o. *teagat* czédrusfa; v *χąraχt-jiw* égerfa; v. *χāľ* nyírfa; v. *śąŋlo* fűz; o. *sakalt-juχ* id. v. *ńąu* rekettyefűz; v. *ini* csipkerózsa | o. *anďi* Hagebutte; o. *kańek* áfonya; o. v. *moraχ* sárga málna; v. *täŋkw* gyujtó moszat; z. *nič* moha, v. *χas* o. *χos* moha; o. *ńota* rénmoha; v. *suw* mohlegelő; v. *morjäm* zsombék; o. *kuj* mocsár, v. *kēli* láp.

III. Öltözetnevek: o. *kharńe* suba; v. *jąχ* id.; v. *moľsäŋ* | o. *moľsaŋ* malicza; o. *pon* subaszegély; v. *pąrkä* | o. *porχa* suba; v. *saχi* | o. *soχ* id.; v. *mil* süveg; o. *nar* | z. *ńar* bőr, takaró, v. *nuj* | o. *noi* posztó | o. *ńuga* bőr v. *tōs* talpbőr. Ide tartozik még v. *käsi* szeg; v. *ńili* | z. *ńilol* szőrét hullatni; o. *ńārip* | z. *ńārjan* tiló.

A három szócsoport egybevágó tanúsága megerősíti azt a következtetést, a melyet Ahlqvist a rendelkezésére álló csekély anyagból egészen helyesen vont le. Említett értekezésében ezt irja: «Der Umstand, dass im Ostjakischen samojedische Wörter unter Anderem als Benennungen für solche Gegenstände angetroffen werden, die ausschliesslich zur Lebensweise unter diesem Himmelsstrich gehören, weist darauf hin, — was auch aus der gegenseitigen geographischen Lage dieser Völker hervorgeht — dass die Ugrer später als die Samojeden in diese Gegenden gelangt sind und von diesen letzteren sich die Lebensweise, die allein hier möglich ist, als eine fertige angeeignet haben» (5.). Ahlqvist szavait a szójegyzékben közölt nagyobb terjedelmű anyag teljes mértékben igazolta. Az érintkezés idejére vonatkozólag bajos valami feltevést megkoczkáztatni. Régisége mellett bizonyít az a körülmény, hogy néhány szamojéd szó mását (nem ősrokonsági esetben) megtaláljuk még a votják nyelvben is.

IV. A szamojéd samanizmus hatását mutatja, hogy a varázsdob neve s varázslás műszava szamojéd eredetűek, v. ö. o. *pender* varázsdob, v. *jolti* rendel, idéz. Maga a «saman» szó (osztjÉ. *šaban*, *šeban* Zauberer; Zauberei; *š. verļem* zaubern; *šaban-verta-χo* Zauberer, Schamane AHLQV. 138.) keleti altaji eredetűnek látszik, v. ö. tung. Man. Ur. *saman* Zauberer, Beschwörer (CASTR.) | Kond. *hamán* Schaman | Vil. *háman* Schamane (CZEK.) || mandzsu: *saman* id. (GAB.) v. ö. még szam. Kam. *samaľam* zaubern (CASTR.). A végső elemzésben minden valószínűség szerint iráni eredetű a vog. E. *ńajt-χum* sámán II. 374. Megfelelői: finn *noita* varázsló, boszorkánymester, javas-ember, boszorkány; *noita-akka* javas asszony, boszorkány; *noiti-*, *noitu-* bűvölni, igézni, varázsolni; *noituri* varázsló || lappD. *noqitie*, St. F. *n°qitie*, *nqitie*, *noitie*, F. *nuqitie*, *nuqjĕtie* St. varázsló, boszorkány; *noqitāstallet* inch. *noqitāstallejit*, *nuqitas-tallejit* varázsolni, bűbájos igéket mondani (HAL. 167.) | Lule *noiᵉte-* Zauberer, *noıtạstaļa-* zaubern (WIKL. 74.) < perzsa, török نخود *(noχud)* = نخود pois chiche, Kichererbsen (ZENK. II. 908.) | kaz. tat. *nuγit: n. karamak* jósolni, wahrsagen (BÁL.); *nuγit* Wahrsagerei, ворожба (OSTR.) | miš. ? *noγit*, ein Gesträuch mit nussähnlichen Früchten. Mint ujabb török kölcsönszó, megvan a mordvinban is: *nogot : nogotso sodį* er kann wahrsagen (PAAS. 40.) (BUDAG. II. 282.).

GOMBOCZ ZOLTÁN.

A nyelvbeli kiegészülésről.

A nyelvbeli kiegészülésnek újszerű nevével óhajtanám — a német nyelvészet terén újabban használatos suppletivismus kifejezés mintájára — azoknak a jelenségeknek egy részét megjelölni, a melyeket az iskolai nyelvtan a ‚rendhagyóságok‘nak sokat és sokfélét magában foglaló rovatában szokott tárgyalni. Értem a *sum fui esse, fero tuli latum, bin war sein, bonus melior optimus, sok több*-féle csoportokat, a melyeknek az a sajátossága, hogy az egy rendszerré fűződött alakok külömböző gyökerekből képződtek, hogy nem az eredet közössége s a hanganyag egyező volta, hanem csak a jelentésbeli megfelelés kapcsolja őket együvé. Magukat e tényeket évszázadok óta adja elő a leíró nyelvtan, természetesen beérve azzal, hogy kivételeknek, rendhagyóságoknak, esetleg hiányos alakoknak keresztelje el őket. Hogy csak a régi hazai nyelvtanok körében maradjunk: már Erdősi Sylvester János a *comparatio irregularis* (*Corpus grammaticorum* 13. l.) és *verba defectiva* (69. l.) neve alatt, Szenczi Molnár Albert az *anomalia comparationis* (134. l.), Komáromi Csipkés György a *defectiva* (396. l.) neve alatt tárgyalja az idetartozó jelenségeket s Pereszlényi Pál pl. a *vagyok* igéről azt mondja, hogy «aliqua tempora accipit a *lészek*» (503. l.). És e jelenséget ily felfogással tárgyalja a leíró nyelvtan egész az újabb és legújabb időkig.

Az összehasonlító és történeti nyelvtudomány művelői jóformán kezdettől fogva ügyet vetettek ezekre a jelenségekre is és, mint más ‚kivételes alakokat‘, ezeket sem tekintették fattyúhajtásoknak vagy korcsalakoknak, hanem ép ellenkezőleg a nyelv ősrégi sajátságainak.

A német nyelvtudomány terén már Grimm Jakab hangoztatott efféle felfogást. Az úgyn. rendhagyó fokozásról szólva ősréginek és organikusnak mondja e rendhagyóságot, alaki szempontból a nyelv kiválóságának, a mely változatosságot szül s a nyelv szépségét fokozza. Több erő nyilatkozik szerinte a *gut besser best*-féle változó fokozásban, mint ha egyhangú *gut guter gutest*-féle alakok fejlődtek volna ki. Megjegyzi azt is, hogy ez effajta rendhagyóság mind a fokozás, mind a név- és igerago-

zás terén főképen a nagyon sűrün használt szókon mutatkozik (*Deutsche Grammatik* III [1831], 600. s k. l.).

Egy más helyen a személynévmások ragozásában feltünő többtövűséget magyarázza GRIMM (*Über den personenwechsel in der rede* czímű tanulmányában). Itt kifejti, hogy az 1. személyű névmás az egyes számban más tőből alakúlt, mint a dualisban vagy a többes számban, minthogy az a két vagy több személy maga is külömbözik az egyszerű én-től. Az *ich*-nek megfelelő casus obliquusok, *mein mir mich* is mástövűek, valószínűleg azért, mert az *ich* magát a beszélőt mint gondolkodót fejezi ki, a többi casus ellenben mint valami gondoltat. A második személy az elsővel szemben mindig csak gondolt valami s azért itt egyformaság van (*du, dein, dir, dich*). Megjegyzi GRIMM azt is, hogy ha egyes nyelvekben az 1. szem. esetei is ezt az egytövűséget mutatják, ez már aránylag újabb fejlődés; megemlíti itt a lapp és a finn nyelvnek egyformán *m*-mel kezdődő eseteit is (*Kl. Schriften* III, 239—241. l.).

Az e tárgyra vonatkozó későbbi fejtegetések közül figyelmet érdemelnek a CURTIUS Györgyéi. A *Grundzüge der griech. Etymologie* (1858—1862) bevezető részének 13. fejezetében (4. kiad. [1873] 94. s köv. l.) CURTIUS a jelentés fejlődéséről szólva, kifejti, hogy az indogermán ősnyelv az egyest, a különlegest előbb jelölte meg mint az általánost. Az ember évezredeken át nevükön nevezte már az e g y e s állatokat, mielőtt olyan kifejezésre jutott, a mely az ö s s z e s állatokat magába foglalta. A l á t á s fogalma a görög ember előtt oly kevéssé egységes, hogy még a külömböző időalakokban is más-más gyökérrel él: a hirtelen észrevételt, a megpillantást az ἰδεῖν fejezi ki, a folytatott nézést a ὁρᾶν s ha a jövőt, alkalmilag a befejezett cselekvést is ki akarja fejezni, az ὀκ-, ὀπ- gyökérhez folyamodik. Mindez arra mutat, hogy a sokféleség e téren megelőzte az egyformaságot. A szavak jelentéseit mindig lehetőleg e g y é n i képzetekre kell visszavezetnünk. Ha az igerendszer körében szemügyre veszszük a beálló, tartós és befejezett cselekvés külömbségeit, azt látjuk, hogy mivel bizonyos gyökerek már alapjelentésüknél fogva csak tartós, mások csak beálló cselekvést jelölnek, azért némelyek csak a præsens, mások csak az aoristos alakjaiban használatosak. Ez az oka annak, hogy a nyelv olykor külömböző defectiv-gyökereket és töveket egyesített, hogy egy-egy egységes jelentésű teljes ige rendszerét megalkossa, mint: ὁρᾶν — εἶδον — ὄψομαι, φέρω — ἤνεγκον — οἴσω, *sum* — *fui*, εἰμί — ἔφυν vagy ἐγενόμην — πέφυκα vagy γέγονα stb. (id. h. 103. l.)

Látni való, hogy CURTIUS a külömböző gyökerű igealakok csoportosulását nem a szeszélyes véletlennek tulajdonította, hanem valami okszerűséget igyekezett benne kimutatni. Az ő fejtegetéseire támaszkodva külön tanulmányt szentelt e kérdésnek TOBLER *Die anomalien*

der mehrstämmigen comparation und tempusbildung czímmel (*Zeitschrift für vergl. Sprachforschung* IX [1860], 241. s k. l.). Értekezése bevezetésében Tobler azt az előzetes kérdést veti fel, vajjon itt igazán a nyelvnek avagy talán csak a nyelvtannak rendhagyóságáról van-e szó? Mert hisz lehetséges volna, hogy az eleven nyelvérzék e külömböző alakokat sohasem érezte együvé tartozóknak s csak a későbbi reflexio illesztette őket egységes egészszé. Majd részletesen felsorolja az egyes idg. nyelveknek idetartozó igealakjait és ‚rendhagyó' fokozású mellékneveit. Az emez összehasonlításokhoz fűződő magyarázataiban Tobler is kiemeli, a mit már Grimm megjegyzett, hogy bizonyos különösen fontos és gyakran előforduló fogalmak kifejezéseiről van itt szó. A nyelvnek általában véve az a törekvése, hogy a fogalom módosulásait alakilag kifejezze; ama fontosabb és gyakoribb fogalmaknál ez a törekvés oly elevenné lett, hogy a nyelv itt nemcsak a szokásos eszközökre (præsenstő-bővülés, ablaut stb.) szorítkozott, hanem egész külön tövekhez nyúlt (252. és 274. l.). Kiemeli továbbá, hogy ebben valami ősrégi állapot tükröződik: a nyelv olyan korszakának maradványai ezek, a mikor a teremtő erő még elég eleven volt, hogy a fogalmi módosulások számára mindjárt más-más szókat hozzon létre, holott a későbbi nyelv vagy egyazon alakra halmozza ama külömböző jelentésmódosulásokat, vagy inkább mechanikus módon képez új alakokat. Egyébiránt Tobler munkája befejező részében is újra hangoztatja azt a már a bevezetésben említett gondolatot, hogy e külömböző alakok, főleg a melléknéviek, tulajdonkép nem is alkotnak szigorúan vett egészet, hanem csak a synonymumok csoportját, a melyek külön-külön tekintve defectivumok (274. l.).

Tobler óta az idg. összehasonlító nyelvtudomány meglehető hosszú ideig nem foglalkozott e kérdésekkel, sőt, úgy látszik, hogy e czikk — bár elég hozzáférhető helyen jelent meg s bár Curtius a *Grundzüge* újabb kiadásaiban utalt is reá (⁴ 103. jegyz.) — egészen feledésbe ment, a mi a tudományos folytonosságra annyira ügyelő német nyelvészetben elég ritka dolog. Így pl. Osthoff mindjárt említendő munkájában a tőle tárgyalt kérdést olyannak mondja, a melyet a régibb nyelvészet nem méltatott figyelemre (woran die sprachbetrachtung der älteren zeit achtlos vorübergiug 3. l.) és sehol sem idézi Tobler értekezését és Brugmann is azt mondja: «merkwürdigerweise hat man ihnen [jenen thatsachen] eine zusammenfassende wissenschaftliche behandlung noch nicht angedeihen lassen» (*Zeitschrift f. d. Gymnasialwesen* 54 [1900], 459. l.).

Mielőtt Osthoff munkájának ismertetésére rátérek, meg kell említenem, hogy a Brugmann és Delbrück nemrég befejeződött nagy összefoglaló munkájában (*Grundriss der vergl. Grammatik der idg. Sprachen*)

Delbrück a mondattani rész illető helyein a fokozásnak (III, 415.) és az igeragozásnak (IV, 256) szóban levő ama sajátosságát is tárgyalja, hogy külömböző gyökerű alakok egy rendszerré alakulnak, de pl. az utóbbi helyen nem igen tudok a Curtius magyarázatától lényegesen eltérő felfogást látni. Delbrück szerint az idg. gyökerek egy része, még pedig nagyobb része, oly cselekvést jelölt, mely beálltával mindjárt be is fejeződött *(punktuelle Wurzeln)*: eredetileg csak ilyenekből lehetett képezni az aoristost s valószínűleg a perfectumot is. Ezekkel szemben állott a gyökerek másik része, a melyre nem áll ama meghatározás *(nicht punktuelle Wurzeln*, lehetne őket határozatlan vagy durativ gyökereknek is mondani), ilyen pl. az *es* ,lenni' gyökér: ebből az osztályból eredetileg csak a præsens és talán még a futurumot lehetett képezni. Már most könnyen beállhatott az az eset, hogy egy-egy ,nem punktuell' gyökérből képezett præsenssel egy ,punktuell' gyökérből való aoristos vagy perfectum társult s vele együtt úgyszólván egy egységes igét alkotott. Így pl. a ,lenni' jelentésű *es* gy. a præsenst, a *bheu* gy. az aoristost és futurumot szolgáltatta: ezt az állapotot tükröztetik vissza a litván alakok: *esmì*, præt. *buvaû*, fut. *búsiu*, inf. *búti* s a görögben is eredetileg alkalmasint ekkép alakúlt a megfelelő sor: *εἰμί, ἔφυν, φύσω.* Delbrück e magyarázata, a mint mondtam, nem külömbözik lényegesen a Curtius-étól: a Delbrück ,punktuell' gyökerei által kifejezett cselekvés az, a mit Curtius «momentan gefasste Handlung»-nak mond, s a ,nicht punktuell' gyökerek a «dauernd gefasste Handlung» kifejezésére szolgálnak (Curtius id. h. 103. l.).

A szóban levő kérdéseknek igazán széles alapon nyugvó s a mai nyelvészeti kutatás módszerével való vizsgálatát legújabban Osthoff ejtette meg *Vom Suppletivwesen der indogermanischen Sprachen* czímű tanulmányában (Heidelberg, 1900. 95 l.). Munkája bevezetésében mindenek előtt elutasítja azt a felfogást és elnevezést, mely a szóban levő alakokat ,hiányosak'nak, d e f e c t i v u moknak mondja. E defectivum-féle felfogás szerint bizonyos gyökereknek nem volt meg az a képessége, hogy a maguk erejéből létrehozzák az alakoknak azt a teljességét, a mely befejezett rendszer alkotására szükséges. A *gut* alak ebben az értelemben azért ,hiányos', mert nem fejlesztett önmagából közép- és felsőfokot, viszont a *besser* és *best* is ,hiányos', mivel nincsen ugyanazon fajtából való alapfokuk. Azonban itt — úgy mond Osthoff — nem az a lényeges, hogy egyik-másik tőalak hiányzik, hanem az, hogy kölcsönös kisegítés, k i e g é s z ü l é s forog fenn. Ez pedig fennforoghat oly esetekben is, a mikor nincs is igazi alakhiány. A lat. *tuli* és *lātum* (régibb **tlātum)* a præsens dolgában voltaképp nem hiányos: ott van az ugyanabból a gyökérből képezett *tollo* præsens, — csakhogy a nyelvérzék nem

ezt az etymologiailag hozzájuk tartozó alakot, hanem a *fero*-t kapcsolta amazokhoz s ekkép most a *fero tuli latum* alakok kölcsönösen kiegészítik egymást. Ép ezért OSTHOFF e jelenség megjelölésére a suppletivismus elnevezést tartja alkalmasabbnak, — én ezt a kiegészülés szóval próbáltam kifejezni.

OSTHOFF ezután gazdag nyelvi anyagban mutatja be az indogermán nyelvek körében uralkodó eme jelenséget. Az igei és melléknévi alakokon kívül a névmások, számnevek s a főnévképzés köréből is számos példáját állítja össze. Legyen szabad e példák közül a legjellemzőbbeket itt is bemutatnom.

Az igék sorában az evést jelentő ige a germánságban teljes rendszert alkot *(ich esse, aß, gegessen)*, épúgy a latinban is *(edo, ēdi, ēsus)*, több rokon nyelvben azonban kiegészülő alakokat mutat, pl. gör. *ἔδω* és *ἐσθίω*, fut. *ἔδομαι*, aor. *ἔφαγον*. Igen gyakori a kiegészülés a jövést-menést jelentő igéknél: gör. *ἔρχομαι, ἐλεύσομαι, ἤλυθον (ἦλθον), ἐλήλυθα*; a gót *gagga* és *iddja*, a német *gehe* és *ging*, az ang. *I go* és *I went* alakok szintén külömböző gyökerűek; míg a latinban az *īre* és *vādere* igék önállóan vannak meg, addig egyes román nyelvekben ez igék egymás közt s esetleg még egy harmadik igével is keverednek: fr. *je vais, j'irai* és *aller*; ol. *vo* és *andare*. A ‚futni' jelentésű ige a görögben *τρέχω, δραμοῦμαι, ἔδραμον* stb. A ‚vinni, hozni' igék a gör.-ben *φέρω, οἴσω, ἤνεγκον*, a latinban a *fero, tuli, lātum*, ellenben a gót *baíran*, ném. *gebären* ige teljes rendszerű. A látást jelentő igék kiegészüléséről idéztük már CURTIUS magyarázatát, a ‚lenni' ige megfelelő jelenségeiről (ói. *ásti* — *ábhūt*, lat. *sum, est, esse* — *fui, fore, futurus*, ném. *ist, sind* — *bin* — *war, gewesen* stb.) DELBRÜCK nézetét.

Igen gyakori a kiegészülés a nőnevek képzése körében. Míg az egyes nyelveknek erre szolgáló ismeretes képzésmódjai (gör. *θεός : θεά, λέων : λέαινα*, lat. *rex : regina, victor : victrix*, ném. *löwe : löwin* stb.) kétségkívül újabb keletűek, a legrégibb eredetű nőnevek nem motio, hanem külön-külön gyökerekből való szóalkotás utján keletkeztek. Elég itt a következő szópárokra emlékeztetni: ói. *pitā* — *mātā, bhrātā* — *svasā, sūnus* — *duhitā*, gör. *πατήρ* — *μήτηρ*, lat. *pater* — *māter, frāter* — *soror*, ném. *vater* — *mutter, bruder* — *schwester, sohn* — *tochter*. És bizonyos, hogy az efféle, motio útján alakúlt szópárok, mint: gör. *ἀδελφός : ἀδελφή*, lat. *filius : filia* újabb keletűek. Vagy az ói. *nár* — *gnā*, gör. *ἀνήρ* — *γυνή, πόσις* — *ἄλοχος* bizonyára ősibb felfogásmódot tükröztet vissza, mint *δεσπότης : δέσποινα*, lat. *dominus : domina, puer : puella*, ném. *gatte : gattin* stb. Hasonló elveket látunk az állatok elnevezéseinek körében is: a házi állatoknál vagy másoknál, a melyekkel az embernek több dolga van, más-más szó jelöli a hímnemet és a nőnemet,

pl. a németben *ochse* v. *stier* és *kuh, hengst* — *stute, bock* — *geiss* v. *ziege;* a *wolf : wölfin* stb. itt is újabb kifejezésmód.

Részletesen ismerteti OSTHOFF a melléknevek fokozásánál feltünő kiegészülés eseteit. Itt is bizonyos általánosan használt fogalmak, *jó* és *rossz, nagy* és *kicsiny, sok* és *kevés* azok, a melyeknek kifejezései a külömböző fokokban külömböző gyökerekből valók. A számnevek körében az *egy* és *kettő*nek megfelelő sorszámnevek rendesen más gyökérből vannak képezve: *unus* — *primus, duo* — *secundus; ein* — *der erste, zwei* — *der andere* (még Luthernél; *der zweite* újabb eredetű); *one* — *first* stb. A kiegészülésnek nagy szerepe van a névmások terén is. Itt igen gyakori az az eset, hogy a külömböző nemek számára külömböző gyökéralakok vannak: a személynévmás terén ném. *er, es* ellenben *sie;* a mutató névmás: gör. *ὁ, ἡ* — *τό*, gót *sa sô* — *þata*, míg a ném. *der die das* már nem tükrözteti vissza az eredeti viszonyokat. Kiegészülés viszonyában lehet — a mire, mint láttuk, már GRIMM figyelmeztetett — az alanyeset a többi esettel is: *ἐγώ* — *μοῦ, μοί, μέ, ego* — *mei, mihi, me, ich* — *mein, mir, mich;* világosan újabb fejlődés, ha pl. egy eredeti casus obliquus alakja nominativusul is használatos, mint fr. c'est *moi*. Külömböző gyökéralakokat látunk a névmások egyes és többes számában is: *ego* — *nos, tu* — *vos, ich* — *wir, du* — *ihr* s itt is a régi állapotot elhomályosító fejlődés, ha pl. az újgörög a régi *ὑμεῖς* alakot a *σύ, ἐσύ* hatása alatt *σεῖς, ἐσεῖς*-szel helyettesíti.

A mi már most e jelenségek lélektani magyarázatát illeti, OSTHOFF is hangsulyozza, hogy az itt szóba került alakok mind olyan képzetek kifejezései, a melyek a beszélő embert közelről érdeklik: bizonyos mindennapi, elemi cselekvések, a legegyszerűbb rokonsági viszonyok, gyakori tulajdonságok és számviszonyok. Az ember az ő lelki szemével a képzetvilág tárgyait annál élesebben s annál egyénibb módon fogja fel, mennél közelebb jutnak az ő érzéséhez és gondolkodásához, mennél mélyebben s élénkebben ragadják meg a lelkét, felkeltik érdeklődését. A szóalkotás és formaképzés terén két irány küzd egymással: az egyénítő felfogásmód, a mely régibb keletű, a mely úgyszólván tulajdonnevekül alkotja meg a szókat és a csoportosító felfogásmód, a mely a belső okokból együvé tartozó dolgok neveit a hasonló alakok segítségével fűzi egybe s azt, a mi jelentésben egyezik, hangban is egyezővé teszi. Azt az egyénítő felfogást, mely a *sohn* és *tochter*ben nyilatkozik, a *filius* és *filia*-ban elhomályosítja és elenyészteti a csoportosító felfogásmód. A közelebbről érdeklőnek ez az élesebb, egyénítő megfigyelése okozza azt, hogy egy-egy tulajdonság fokozott mértékben egész másnak látszik, az igei cselekvésnek mintha megváltoznék a minősége, mikor más időben történőnek gondoljuk; a személyről való képzet megváltozik, ha nem cse-

lekvőnek, hanem szenvedőnek vagy valamely cselekvéstől illetettnek képzeljük. A nyelvet alkotó naiv ősember élénkebben érezte egy nekünk egységesnek látszó általános fogalomnak konkrét árnyéklatait s különkülön néven nevezte őket, feltéve, hogy a dolog kellő érdeklődés mellett elég mélyen hatott kedélyére is. Valami költői vonása van ennek az egyénítő felfogásmódnak s azért napjainkban is a költészet az, a mely ama kiegészülésre emlékeztető kifejezésbeli változatosságot kedvel és alkalmaz. OSTHOFF tanulmánya végén rámutat arra, hogy míg a prózai beszéd pl. a *veszélyes*nek külömböző fokait egyszerűen a *gefährlich*, *gefährlicher*, *am gefährlichsten* alakokkal fejezi ki, Schiller *Glocke*-jében ez esetben a suppletivismus szellemében jár el:

> *Gefährlich* ist's, den Leut zu wecken,
> *Verderblich* ist des Tigers Zahn;
> Jedoch der *schrecklichste* der Schrecken,
> Das ist der Mensch in seinem Wahn.

OSTHOFF tanulmányának főérdeme — a mint már említettem — hogy széleskörű nyelvi anyagot tett vizsgálata tárgyává, hogy abból lehetőleg egységes következtetéseket igyekezett vonni s hogy a lélektani magyarázatot mélyítette. A lényeges pontokban nem mondhatom egészen újnak ezt a magyarázatot: láttuk a kérdés történetének tárgyalásában, hogy már az előző kutatók, GRIMM, CURTIUS, TOBLER, DELBRÜCK kiemelték a jelenségnek régi, eredeti voltát, hogy rámutattak arra, hogy ép az emberre nézve különösen fontos, sűrűn előforduló fogalmakra vonatkozik, hogy a sokféleség megelőzi az egyféleséget s hogy a formák bőségét bizonyos sajátos jelentésárnyéklatok kifejezésére való törekvés idézte elő. De OSTHOFF mégis alaposabban s találóbban rajzolta meg a nyelvet alkotó embernek, hogy úgy mondjam, azt a lélektani helyzetét, a mely ama nyelvi jelenséget létrehozta: most jobban értjük, hogy pl. az embert kevésbbé érdeklő távolabbi rokonok nevei (mint *ἑκυρός ἑκυρά*, *socer socrus*, *neffe nichte* stb.) azonos gyökerűek, míg a szívéhez közelebb állókéi (*pater mater*, *frater soror*) egyéniebben vannak felfogva s külön szókúl képezve. Voltakép itt is a mai nyelv bizonyos jelenségeinek analogiájára próbáljuk megmagyarázni a nyelvalkotás szóban levő eseteit: a mint ma tapasztaljuk, hogy a bizonyos fogalomkör iránt való elevenebb érdeklődés vagy a szakismeret az illető körre vonatkozó szókészletnek gazdagabb kifejtését eredményezi, úgy lehetett az amaz őskorban is. Már régebben figyelmeztettek arra, hogy »a paraszt szájában a nemzésnek, a terhességnek, a szülésnek, halásnak, ölésnek majd minden egyes állatnál külön neve van, így a vadász is szeret külön nevet adni más-más állat járásának és teste részeinek» (MÜLLER MIKSA *Felolvasásai* I, 61), sőt GELEJI

Katona István már 1645-ben jegyezte meg, hogy: «A lelkes állatoknak teniszetik mind az önnön nemekhez illendő szókval mondathatnak ki. Mint: az asszony *szül; a* ló *tsikózik*, a szamár *vemhezik*, a tehén *borjuzik*... Nem mind *fiazik*, a mint szoktak szollani... A madár továbbá *költ*, a hal *ívik*, a méh *ereszt* avagy *rajzik*» (u. o. 448. l. és *Corpus Gramm.* 316. l.).

Az egész jelenség kiindulópontját, a lélektani magyarázat alapját Osthoff bizonyára helyesen határozta meg s kétségkívül igaza van abban is, hogy a nyelvnek az a hajlandósága, hogy a közelebb esőt és mélyebb érdeklődést keltőt egyénileg alakúlt szavakkal fejezi ki, általános emberi vonás. A sémi nyelvek köréből — Bezold és Nöldeke közleményei alapján — maga Osthoff sorolja fel munkájában az ide tartozó eseteket és hogy az ugor nyelvekben sem ismeretlen e jelenség, azt akár csak a magyar nyelvre szorítkozva könnyen megállapíthatjuk. Hisz ugyanaz a nyelvi ösztön működött közre, ha a magyar nyelv — az indogermán nyelveknél finomabban egyénítve — megkülömbözteti a *bátyá*t az *öcs*től, a *nénét* a *húg*tól. Jól tudom, hogy ép e primitiv rokonságneveket egynek kivételével kölcsönszóknak, mégpedig a *bátyá*t és *húg*ot árja, az *öcsö*t a kaukazusi nyelvterületről került kölcsönszóúl igyekszik újabban kimutatni Munkácsi *(Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* 153., 356., 496. l.): azonban akár van valószínűség e föltevésben, akár nincs, az esetleges átvétel s a jelentések megállapodása kétségkívül amaz egyénítő felfogásnak régi korszakában ment végbe, míg az általánosító *testvér* kifejezésnek már képzésemódja is világosan mutatja az újabb keletet. Egyébként azonban feltünő, hogy a magyar nyelvben aránylag kevés az igazi kiegészülés példája. A melléknévi fokozás terén a *sok* — *több*, az igeragozás terén a *vagyok* — *lenni*, a számnévképzés terén az *egy* — *első*, *kettő* — *második*, a névmásképzés terén az *én* — *mi* viszonya a szembetünőbb esetek és, tudjuk, ezek sem egyformán régi példái a kiegészülésnek: régi nyelvemlékeinkben megvannak még a *valni*, *valván* alakok, a melyeket ma *lenni*, *lévén* helyettesít (Simonyi, TMNy. 273. l.) és az *én* és *mi* névmásokban a nyelvtudomány egyazon gyökérnek külömböző alakulatait látja (Szinnyei, *Nyelvhasonlítás* 29. és 83. l.). Lehet, hogy a magyarban az általánosításra és kiegyenlítésre való törekvés elenyésztette a régibb korokban az említett alakokon kívül esetleg másokban meglevő külömböző gyökerű képzéseket, lehet, hogy egyrészt a magyar nyelv régibb emlékeiben, másrészt a rokon nyelvekben még nagyobb számmal vannak ama jelenségnek kimutatható példái. Mindenesetre örvendetes lenne — s ezzel magának Osthoffnak előttem kifejezett óhaját is tolmácsolom — ha valaki, a ki ezen a nyelvterületen nálamnál járatosabb, e példák összeállítására vállalkoznék.

Osthoffnak, mint mondtuk, elvitázhatatlan érdeme, hogy e jelenségeket együttesen s egységes szempontból tekintve tárgyalta, ezt az érdemét elismerték birálói is, mint Wundt (*Anzeiger f. idg. Sprach- u. Altertumskunde* 11, 6) és Brugmann (*Zeitschr. f. das Gymnasialwesen* 54, 459). Azért azonban mégis jogosúlt annak a kérdésnek felvetése, vajjon ebben az egy kalap alá foglalásban nem rejlik-e valami kis veszély is, vajjon nem általánosítunk-e mi is kelletén túl? Hisz tudjuk, hogy a nyelv terén gyakran külömböző úton-módon is egyformáknak látszó eredmények jönnek létre. Kérdés tehát, igazán egyforma suppletivismus uralkodik-e a külömböző kategoriákban, egyformán szoros-e az összetartozás a főnevek, a melléknevek, az igék, névmások és számnevek föntebb felsorolt ,kiegészülő' alakjai között? Erre, azt hiszem, nemmel kell felelnünk: bizonyos fokozati külömbség van e külömböző alakok összetartozásának erejében.

Igazán szoros kiegészülés van az igei alakok között. A *sum fui esse*, *bin war sein* nemcsak a nyelvtanban szerepel egységes paradigmában, hanem kétségkívül a nyelvérzék is egynek érzi és érezte e rendszereket. Ennek világos bizonyítékot ép a német *bin* alak története szolgáltatja: kezdő hangja a *bheu* gyökér eleme (1. szem. **bheuō)*, végső hangja a régi **esmi* személyragjának maradványa s hogy a kettőből contaminált alak keletkezett, ez arra mutat, hogy a nyelvérzék szorosan egymáshoz tartozóknak, azonos jelentésűeknek tartotta a külömböző gyökerekből való alakokat.

Ugyancsak erős a kiegészülő alakok összetartozásának érzete a névmások terén: a külömböző nemben, számban és esetben levő alakok sűrűn befolyásolják egymást. Így tudjuk, hogy a ném. *der* és *die* vagy a litv. *tàs*, *tà* kezdő dentalisa a semleges alak és a cas. obliquusok hatása alatt jutott a hím- és nőnemű nominativusba, v. ö. gör. *ὁ ἡ τό*, viszont a gör. *οἱ αἱ* többes alakok régibb *τοί ταί* helyett valók stb. (Brugmann, *Grundr.* II, 2, 767). Gyakori az az eset is az idg. nyelvekben, hogy a névmások többesét az egyesszámú alak befolyásolja, az ,én' jelentésű alak hatással van a ,mi'-re, a ,te' a ,ti'-re, a megfordított eset, hogy pl. a ,mi'-hez igazodnék az ,én' szó kezdete, úgy látszik, nem fordúl elő (Brugmann id. h. 805. l.). Befolyásolják egymást az esetek is: a gör. *σύ* alak (dór *τύ*) *σ*-ja a *σέ* hatása alatt (Brugmann I² 311. l.) stb. Mindezek a kereszteződések azt tanusítják, hogy a nyelvérzék egymást igazán szorosan kiegészítőknek érezte e névmási alakokat.

Jóval lazább a kapcsolat a névszóképzés terén kiegészülő alakok között. Itt mindenekelőtt a melléknévi fokozás eseteit említhetjük, a melyeknek tárgyalása Osthoffnál — a mint ezt már Wundt (id. h. 4. l.) és Brugmann (id. h. 464. l.) is megjegyezték birálataikban, különben sem

kifogástalan. Az ide tartozó kiegészülő alakok, mint *multus* — *plus*, *viel* — *mehr*, *sok* — *több* viszonya kétségkívül más, mint az efféle alakoké: *édes édesebb*, *gonosz gonoszabb*. Az utóbbi igazi fokozás, *gradatio*, az előbbi hasonlítás, *comparatio*. Mert világos, hogy ha azt mondom, hogy *A gonoszabb* mint *B*, akkor az alapföltevés az, hogy mindakettő *gonosz* és a ‚gonoszabb' igazán magasabb fokot jelent, — de ha azt mondom, hogy *A*-nak *több* a pénze mint *B*-nek, ebből még nem következik, hogy akár *A*-nak, akár *B*-nek absolut értelemben *sok* pénze van. A mi különösen az idg. nyelveket illeti, ezek terén a nyelvtörténeti kutatás kiderítette, hogy bizonyos tulajdonságfogalmakat korábban használtak pusztán hasonlító jelentéssel, mint absolut értelemben: korábban mondták azt, hogy valaki egy másiknál jobb, nagyobb stb. s csak későbben azt, hogy (absolut értelemben, hasonlítás nélkül) jó, nagy stb. Delbrück összeállította az óind melléknevek elég nagyszámú csoportját, a melyek csak közép- és felsőfokban fordúlnak elő s a melyeknek alapfokuk egyáltalában nincsen (*Vergleichende Syntax der idg. Sprachen* III, 1, 414) s újabban Sommer a latin nyelvi comparatióval foglalkozva kifejtette, hogy azok a melléknevek, a melyeknek efféle relativ értelme van, voltakép positivus nélkül szükölködtek s csak újabb jelenség, másodlagos fejlődés az, hogy positivusuk is alakúlt, a mely az illető tulajdonságnak mintegy normalis mértékét jelöli meg. Ép ilyenkor lehetséges azután, hogy ama comparativussal egészen más gyökérből való szó associálódik alapfokúl. Innét van az, hogy a mit a grammatika a *melior* positivusának tekint: a *bonus*, egészen más gyökérből való; ilyen a viszonya a *plus* és *multus*nak (*Idg. Forsch.* 11, 264.l. NyK. 30, 477.) és a *sok* — *több*nek is. Az itt kifejtett elmélet értelmében a *sok* és *több* eme viszonya is igen régi lehet s e tekintetben nem vagyok egy véleményen Zolnaival, a ki azt mondja, hogy a *sok* «ősugor eredete ellen egyeben kívül épen hiányos, még teljesen ki nem fejlődhetett schemája is erős gyanút támaszt» (*Defectivumok a magyar nyelvben*. Phil. Közl. 15, 1060). A ki nem fejlődött schema itt ép oly keveset bizonyít az ősi eredet ellen, mint a hogy pl. a ném. *viel* ősnyelvi eredete ellen nem szólhat az a körülmény, hogy nincsen ugyane gyökérből való közép- és felsőfoka, — az ősnyelvi eredetet itt a rokonnyelvi alakok (szkr. *purú*, gör. *πολύς* stb.) egész kétségtelenné teszik. Ha ezeket szem előtt tartjuk s ha figyelembe veszszük azt, hogy ezen a téren aránylag ritka a kiegyenlítődés, hogy a *gut*-ból való *gutest* igazán kivételes korcsalak (Osthoff 5. l.), akkor be fogjuk látni, hogy a melléknevek ‚kiegészülése' már sokkal lazább, mint az előbb tárgyalt kategoriáké, a nyelvérzék itt jobban érzi az alakok önálló voltát s itt már inkább a grammatikusnak volt gondja rá, hogy egy-egy rovat ne találjon üresnek maradni.

Még lazább a kiegészülő alakok viszonya a szóképzés egyéb eseteiben. Osthoff itt csak egy-két kategoria vizsgálatára szorítkozott, a nőnevek és egy pár kicsinyítő szónak a képzése módjáról szólva. Pedig több-kevesebb joggal ide lehet számítani egyéb eseteket is. Pl. a többesképzés és a vele fogalmilag rokon gyűjtőnévképzés terén is gyakran hasonló viszonyt találunk. Ismeretes, hogy a németben a *mann* szó többesét bizonyos összetételekben *leute* helyettesíti (*kaufleute*, *landleute*), voltakép ez is külömböző gyökéralakok kiegészülése. A mi a gyűjtőneveket illeti, a magyarban az összetartozást jelentő *-s* képzővel alakúltak egyes erdőnevek, pl. *fűz : füzes*, *tölgy : tölgyes*, *fenyő : fenyves*, de már a *fá*ból nem képződött ily gyűjtőnév, itt erre csupán az *erdő* szolgál, — bizonyos joggal tehát azt mondhatjuk, hogy a *fa* és *erdő* szintén a kiegészülés viszonyában vannak.

A melléknévről szólva Osthoff csak a fokozás jelenségeit tárgyalja, de ugyancsak a kiegészülés viszonyában vannak egyes melléknevek a nekik értelmileg megfelelő, de más gyökérből képezett határozószókkal is, pl. gót *gôds*, ófn. kfn. *guot* ,jó' és g. *waila*, ófn. *wela*, *wola*, kfn. *wol* ,jól'; csak az úfn.-ben lehet a *gut* adverbium is. A kfn.-ben *michel* és *grôz* mellett határozószóúl *sêre* használatos, a *manec* mellett *vil;* az úfn.-ben a *gern* a *lieb*nek megfelelő határozószó.

A kiegészülés viszonya létesülhet továbbá — s erre Osthoff szintén nincs tekintettel — az igeképzés terén is. Pl. a kfn.-ben a *stërben* (ófn. *stërban*) ,meghalni' erős ige mellett volt egy *sterben*, *sterbte*, *gesterbt* (ófn. *sterben*) ,megölni' jelentésű gyenge ige, a mely az amabból képezett műveltető ige volt; szintúgy a *töuwen* (*töun*) ,meghalni, haldokolni' ige mellett a *tœten* ,megölni'. A mai németben azonban a második és a harmadik ige kiveszett s most a *sterben* és *töten* a kiegészülés viszonyába jutott: viszonyuk, jelentésüket tekintve, ugyanaz mint pl. a *liegen* és *legen*-é. Vagy az úfn. *tod* főnév jelentés dolgában oly viszonyban van a *sterben*-hez, mint a *lage* főnév a *liegen*-hez.

Ez utóbb említett esetekben az összetartozás érzése kétségkívül sokkal lazább, mint pl. a *sum fui esse* alakoknál s így a kiegészülés szorosságára nézve bizonyos fokozati külömbségekről lehet szólanunk. Látni való egyuttal, hogy a kiegészülés jelenségét a nyelvnek számos más kategoriájában is ki lehet mutatni, a melyeket az eddigi kutatók nem is számítottak ide. Sőt ha a suppletivismust, a kiegészülést a szó tulajdonképi értelmében lehetne venni, akkor az ilyen, egymást fogalmilag szintén kiegészítő szócsoportok is tartoznának ide, mint: *tavasz nyár ősz tél* (l. Brugmann, *Zeitschrift f. d. Gymnasialwesen* 54, 460). Ezek persze az Osthoff-féle elmélet értelmében nem igazi ,kiegészülő' csoportok, mert az ez értelemben vett ,kiegészülés' kriteriuma az, hogy az illető csopor-

tok mellett, velük párhuzamosan léteznek hasonló értelmű csoportok, a melyek egyazon gyökérből vannak képezve, már pedig az évszakok kifejezésére ilyen egygyökerű szavaink nincsenek.

OSTHOFF felfogása, nézetem szerint, még egy fontosabb pontban helyreigazításra szorúl. Abban kétségkívül igaza van — s ezt már GRIMM is hangsúlyozta — hogy a kiegészülés jelenségeiben rendszerint valami ősrégi felfogás tükröződik s hogy a mai nyelvek efféle esetei jórészt még a legprimitivebb korszakok maradványai. Azonban mégis tartózkodnunk kell a túlságos általánosítástól s nem szabad a kiegészülésnek minden újabb jelenségét kapcsolatba hoznunk amaz ősrégi viszonyokkal. OSTHOFF az újabb keletű kiegészülő alakokat is úgy magyarázza, hogy ezek régi minták módjára keletkeztek. Pl. a latin *fero — tuli* és a gör. *φέρω — οἴσω — ἤνεγκον* paradigmájában a præsens-alakok egyezők, a többiek eltérők, OSTHOFF ebből mégis azt következteti, hogy a **bhérō* ige már az idg. ősnyelvben kiegészülő volt, a suppletivismus állapota itt ősrégi, azonban az egyik vagy a másik nyelv idővel más — de szintén kiegészülő — alakokkal helyettesítette a régieket, a mint OSTHOFF mondja: «új bort töltöttek a régi tömlőkbe» (6. l.). Vagy feltünő, hogy egyes román nyelvekben keverődnek a lat. *īre* és *vādere* alakjai, holott a latinban *īre* is külön végig ragozható, *vādere* is. Ezt OSTHOFF így magyarázza: «Da im latein die mutterverba *īre* und *vādere* ungemischt ein jedes für sich bestehen, möchte man vermuten, dass durch irgend einen uns nicht mehr offensichtlichen nebenkanal der vulgärsprachlichen überlieferung die romanischen konjugationsverhältnisse mittelbar auf die tradition des alten suppletivwesens bei dem verbalbegriff *gehen* sich zurückleiten» (9. l.). E szerint egyes alakoknál valami hagyománya volt a régi kiegészülésnek s az új alakok ama régi minták alapján keletkeztek. Ez a felfogás, azt hiszem, nem helyes. Magában véve sem igen képzelhető, hogy egyes igefogalmakhoz a formai viszonyoknak efféle emlékezete fűződhetnék. De meg aztán miért ne tulajdoníthatnók az újabb korok emberének — habár csak szűkebb határok közt is — azt az ösztönt s azt a képességet, a melyet az ősembernek tulajdonítunk, hogy minden mintától és hagyománytól függetlenül, első sorban jelentéstani okokból, bizonyos sajátos értelmi árnyéklatok kifejezésére törekedve pl. egy-egy igealakban más gyökérből való képzést használ és állandósít, mint más alakokban? Miért kellene feltennünk, hogy az egyénítő felfogásmód csak az ősembernek volt sajátja s az utódokban már egészen kiveszett? A nyelvtörténet adatai, azt hiszem, ép azt mutatják, hogy a kiegészülés újabban keletkezett eseteiben nem régi minták mechanikus utánzása, hanem szintén jelentéstani okok szerepeltek, mellettük néha bizonyos hangtani mozzanatok is. A régi németségben pl. az úrnak

és az úrnőnek neve egyazon gyökérből volt képezve: ófn. *frô* és *frouwa*, az első alakot idővel kiszorítja a *hêr* melléknév comparativusa *hêriro*, *hêrro*, *herre* s már most pl. a mai németben *herr* és *frau* nem egygyökerű, hanem kiegészülő alakok. De, a mint itt világosan látjuk, ez alakok nem azért kerültek egymás mellé, mivel az ős- nyelvben külön-külön alakkal fejezték ki a férfit s a nőt és ennek a kétféleségnek a hagyománya valamikép fennmaradt, hanem egész újonnan: a szót alkalmasint először a megszólításban, czímezésképen használtak (Kluge, *Et. Wb.*[6] 173), az alárendelt különösen ki akarta emelni azt a mozzanatot, hogy az ura nálánál magasabb vagy tiszteletreméltóbb s e törekvés állandó lévén, a szó is állandóvá vált. Vagy a lat. *magnus*, *major*, *maximus* sor helyett az olasz a *grande*, *maggiore*, *massimo* sort használja (Osthoff 26. l.): a kiegészülést bizonyára itt sem valami ősi hagyomány emléke okozta, hanem valószínűleg az, hogy az efféle jelentésű melléknevek positivusa az absolut értelem kifejezésére szolgálván, a magában véve is nagynak, a kiválóan nagynak kifejezésére idővel alkalmasabb volt a *grandis*, mint a szintelenebb jelentésű *magnus*. Ugyanez az eset az, mint mikor a németben a régi *michel* ,nagy' melléknevet kiszorítja a ,terjedelmes' jelentésű *grôz* (v. ö. Grimm, *Gramm.* 3, 608: «das ahd. *grôz* hat ursprünglich den sinn von crassus, fortis, mittellat. grossus, nicht von magnus»), csakhogy itt ezt a melléknevet a közép- és felsőfokban is használták. Az igeragozás terén a magy. *vagyok* és *lenni* alakok viszonyát említhetjük. Tudjuk, hogy a *lenni* inf. helyettesíti az elveszett *valni* alakot s a jövő időben a *leendek*, *fogok lenni* a **valandok* alakot. Kétségkívül itt is az az eset forog fenn, hogy bizonyos jelentésbeli mellékárnyéklatok jobban hozzáfűződhettek a *lenni*-hez, mint a *vagyok* illető alakjaihoz. Budenz szerint a *lenni* mozgást, eredetileg menést jelentett (MUgSz. 698) s ma is érezzük ,fieri'-féle jelentését. Minthogy már most a jövő időalakkal inkább a valami felé mozgás, mint a nyugvás képzete associálódik, azért érthető, hogy a *leendek*, *fogok lenni* kiszorította a **valandok* alakot. Maga a *lenni* infinitivus — Simonyi szerint — azért szorította ki a *valni* infinitivust, mivel ez alak rendesen czélhatározóúl volt használatos s a *lenni* alapjelentésénél fogva erre is alkalmasabb volt. Azt hiszem, e példákból kitünik, hogy a kiegészülésnek újabban keletkezett esetei szintén bizonyos jelentésbeli árnyéklatok kifejezésére való törekvésből, vagy, ha úgy tetszik, az egyénítő felfogás ösztönéből magyarázandók. Mert, hogy ez az egyénítő felfogás épen nem veszett ki, azt épen egyes ősrégi kiegészülő alakok megmaradása bizonyítja: pl. hogy a németben megmaradtak a külömböző gyökerű *sohn* és *tochter* alakok s nem szorította ki őket egy *filius* : *filia*-féle szópár, azt ép az egyénítő felfogás erősebb hatásának tulajdoníthatjuk.

Az itt kifejtett nyelvi jelenségek magyarázatában bizonyára nem egy pont olyan, a mely bizonytalan s még felderítésre szorúl. Ezek azonban inkább részletkérdések; a főszempontokat, azt hiszem, helyesen állapította meg a nyelvpsychologiai kutatás. S így látjuk, hogy a nyelv úgyn. rendhagyóságainak egy része nem a nyelv szeszélyének, gyöngeségének vagy elfajulásának szüleménye, hanem annak az ősi kornak maradványa, a mikor a nyelvben még nem fejlődtek ki a szabályos és arányos alakrendszerek, a mikor a későbbi szürke egyformaság helyét az alakok gazdagsága és költői változatossága foglalta el. Ekkép ez az elmélet is szolgálatába lép a nyelvtudomány ama nehéz, de szép feladatának, hogy a maga szövétnekével világosságot igyekszik deríteni arra a rég letünt, homályos korszakra, a melybe az emberi gondolkodás kezdetei esnek.

PETZ GEDEON.

Külföldi irodalom.

ÄIMÄ FRANS. Äänneopillinen tutkimus Tytärsaaren murteesta. Helsingissä, 1901. (= Vähäisiä kirjelmiä XXXI.) 94 l.

Finnisch-Ugrische Forschungen. I. band, 1. heft. (Nyelvészeti közlemények: WIKLUND K. B. Zur geschichte des urlappischen *ā* und *ū* in unbetonter silbe. II. — MIKKOLA Joos J. Finnisch-slavische beziehungen. — Ua. Nochmals *kъnjiga, könyv* und *koňov.* — SETÄLÄ E. N. Beiträge zur finnisch-ugrischen wortkunde. — Anzeiger, 1. heft. WIKLUND lapp nyelvtanának bírálata ÄIMÄ F.-től. — Nyilatkozatok a finn-ugor nyelvek fonétikus írásáról a következőktől: SIEBER, THOMSEN, KATANOV, KARJALAINEN, SIMONYI, TEZA, BALASSA, SZINNYEI.)

PAASONEN H. Tatarische Lieder. Gesammelt und übersetzt von —. Helsingfors, 1901. IX + 67 l. (Különnyomat a Finn-Ugor Társaság Journal-jának XIX. kötetéből.)

PAASONEN H. Die sogenannten Karataj-mordvinen oder Karatajen. Helsingfors. 51 l. (Különnyomat u. annak XXI. kötetéből.)

Journal de la Société Finno-Ougrienne. XX. (NIELSEN KONRAD. Zur aussprache des Norwegisch-lappischen. — KARJALAINEN, RAMSTEDT, ÄIMÄ jelentése tanulmány-útjáról, stb.)

A határozókról.

(Második közlemény.)

III.

Befoglaló körülmények határozói.

1. *Helyhatározók.* A helyhatározóról Brassai ilyforma nézetet nyilvánít: «az *-on* rag az alanynak (a 8. §-ban részletezett szélesebb értelmében) [vagyis a nominativusnak és accusativusnak] helye», a *-ra -re* rag «az alanynak elfoglalandó helyét mutatja» (Akad. Ért. 1864. 339. és 341. l.). Simonyi szerint (1883.[3] 440. §. 1897.[5] 47. §.) «valamely személynek vagy dolognak helyét jelöljük meg» a helyhatározóval; Szinnyei szerint (1885. 280. §.) «különféle helyviszonyokat fejez ki», 1897.[6] 199. §.: «a cselekvésnek, történésnek a helyét határozzák meg»; Halász szerint (1897. 246. §.) szintén «a cselekvés helyét határozzák meg»; Gulyásnál (1897. 131. l.) «érzékelhető alany érzékelhető cselekvésének érzékelhető tárgyból való kiindulását jelenti» a helyi eredethatározó.

E határozó jelentését fentebb már elemeztem, kimutattam, hogy nem csupán a cselekvésnek, hanem többnyire az alanyoknak, vagy esetleg egy más tárgyszerű (konkrét) határozónak is helye. De nem mennék annyira e szabály keresztülvitelében, hogy mikor semmi olyan mondatrész nincsen, mely a cselekvésen kívül összeesnék a helylyel, akkor eredménytárgyat (belső tárgyat) képeznék a hely elfoglalása kedveért. Pl. «Toldira és Piroskára gondolt», «Toldiról és Piroskáról gondolkodott», nincs oly bővítő resz, mely a határozóban helyet foglalna, tehát nincs helyhatározó sem, mint lentebb látni is fogjuk; de ebben: «Gondolatja Toldiról Piroskára röppent», «Gondolata Toldin járt», van helyhatározó, mert a gondolat kitett alany és ezt befoglalja a határozó. Az előbbeni mondatokban is nyerhetünk, bár nehezen olyan tárgyat, mely a határozón helyet foglalhatna, pl. így: «Toldira és Piroskára gondolt gondolatot», «Toldiról és Piroskáról gondolkodott gondolatban, vagy elméjében». Ily erőszakos úton azonban nem kell keresni a helyhatározót. Hanem mégis van olyan helyhatározó is, melyhez kellő

egyedi bővítő rész nincsen s mégis helyhatározó marad: homlokomra ütök, az asztalra csapok, de ezekben könnyű egy eszközhatározót kiegészíteni, pl. kezemmel, s ennek helye a helyhatározó.

A folyamati helyhatározóban a cselekvés folyamata alatt, vagy ennek valamelyik időpontjában van együtt a hely a cselekvéssel és alanynyal, tárgygyal, eszközzel stb., az eredetbeli helyhatározóban a megindulás-, a végbeli helyhatározóban a végződés időpontjában vannak ezek együtt, még pedig mindenik egyszerre: a szobában késsel hadonázik, kocsin jött a városból, kocsin megy a faluba: a hadonázás, az alany és a kés mind a szobában van; a jövetel, az alany és a kocsi hasonlókép mind a városban volt.

A helyhatározó befoglalja az alanyt, vagy más tárgyszerű körülményt, tehát általában nagyobb ezeknél, de ez a nagyobb terjedelem sokszor csak egy irányban van meg: botjával a szamár fejére üt: a fej vastagabb és szélesebb mint a bot, ámbár nem hosszabb; a madár ujjamra szállt: az ujjam csak hosszában ér tovább; a kalap egy karón lóg: a karó lefelé, magasságban nagyobb; a tű hegyén inog a körlap: az eset az előbbihez hasonlít, úgyszintén ebben is: vállán, vagy vállról köpeny lebeg, ámbár ez analogikus szerkezetnek is tekinthető, mert a köpeny lefelé is tovább ér, mint a váll, de elemezhetjük úgy is, hogy csak a vállon levő rész vékonysága, tehát a fölfelé menő irány jön tekintetbe.

De bármilyen változatosságot mutat a terjedelem viszonya a hely- és a többi határozók között, a középpontok változhatatlanul egybe esnek, középpontúl nem a méréstani közepet, hanem a tárgy leglényegesebb részét számítván, pl. a köpeny középpontját a nyaka körül.

A cselekvéshez való viszony felől kifejtettem, hogy nemcsak a cselekvés tartalmával és távolságával, vagyis külsőségeivel, hanem a cselekvés másnemű természetével, pl. hatékonyságával is viszonyban vannak a határozók. Így a helyfélék tétlenek, passziv körülmények, a város a jövetelhez, a váll a «lebegéshez» nem járul hozzá, míg az eszközhatározó még erősebben cselekszik mint az alany. A tétlen helyből a részvevő határozókhoz átmenetül szolgálnak az ily mondatok: fején találja a szeget, a «fején» helynek látszik, de nem közömbös hely, hanem félig-meddig már tárgy is, mert nemcsak a szeget, hanem a fejet is üti az alany. A helyhatározó passziv körülmény, a szenvedő tárgy pedig társa az alanynak, csak kissé távolabb esik a cselekvéstől, mint az alany. E példában: Vállán mente lebeg, helyhatározó van, de ha így mondom: Vállán mentét hord, vagyis cselekvő igét alkalmazok, akkor nemcsak az alany, hanem a váll is hordja a mentét, a határozó többé nem tétlen, hanem közös cselekvésű az alanynyal és még köny-

nyebb nem tekinteni helyhatározónak. Ebben s az ilyenekben: arczul ütötte az inast, nyakon csípte a tolvajt, a határozó kisebb mint a tárgy, sőt egy része ennek, nem is helyhatározó, hanem tekintethatározó. Ilyenkor attól függ, hogy mit tartunk fontosabbnak, azt-e, hogy az arcz, fej, nyak stb. helye a cselekvésnek, mely esetben helyhatározóval van dolgunk, vagy azt, hogy e testrészek részt vesznek a cselekvés elszenvedésében, s ekkor már tekintethatározók.

Tehát igen fontos, hogy a cselekvés tekintetében milyen viszonyban van a határozó a szomszéd bővítő részekkel.

A közelség és távolság kérdésében csak azt emelem ki, hogy a közellét esetében minden tényező közel van a helyhez, a cselekvés is, a tárgyszerű határozók is, míg pl. az okhatározóban néha az alany közel van ugyan a határozóhoz, de a cselekvés mindig távolinak számít: örömében tánczol, az alany benne van az örömben, de a cselekvésnek az öröm műveltető, tehát távoli alanya: az öröm tánczoltatja az alanyt. A közelség és távolság részletezésében a helyhatározó oly gazdag, hogy a tárgyak legbelsejétől kezdve számos fokozatban jelzi a mind jobban növekvő távolságot: *-ben, -n, -nál, mellett* stb.

Fontos a helyhatározóban a metafora kérdése. Mint kifejtettem, a képleges szó is olyan mondatrész, mint azok az eredeti kifejezések, melyekhez hasonlít: akár a szó repül, akár a madár, a *repül* állítmány, pedig egyik esetben képleges a repülés, a *szó* alany, pedig csak képlegesen személy. S ha *észszel* és *fegyverrel* is egyformán eszközök, akkor nemcsak ez helyhatározó: a kés a zsebemben van, hanem ez is: a kés az emlékezetemben van még, itt is terjedelmesebb, közös középpontú és tétlen körülmény van. Tehát azok az állapotot jelentő gondolati (abstract) nevek, melyeket eddig az állapothatározóba soroltunk, többnyire mind helyhatározók, még az is fölösleges, hogy «képes» vagy «átvitt értelmű» helyhatározónak nevezzük őket, mert akkor az eszközhatározóban is meg kellene különböztetni ezt a két osztályt.

Különben is oly nehéz ezeket jól megmagyarázni. Halásznál (250. §.) «az átvitt értelmű helyhatározók olyan határozók, melyek nem jelentenek helyet, de alakjuk olyan, mint a helyhatározóké», mikor pedig majd minden határozó alakja olyan, még az okhatározóe is!

Öcsém betegségben fekszik: a betegség is hely, körülfogja öcsémet, de nem fekszik vele, tehát tétlen, nem közös cselekvésű. Az ily mondatokban is: felverték álmából, álomba merült, valódi helyhatározó van, az álom oly szemlélhetően fogja körül a tárgyat (vagy alanyt) és a cselekvést, mint akármelyik ágy vagy párna. Minden nyelvtan szerepeltet a helyhatározók közt tárgyneveket is: a batyuba mindenét belekötötte; csak egy lépés kell tovább, hogy

nemcsak tárgyszerű (konkrét), hanem másféle, eredetileg nem helyet jelentő szókat is helynév gyanánt használt szóknak ismerjünk el. Igaz, hogy a betegség, álom, képzelem állapotot jelentő szók, de itt nem állapotúl, hanem helyűl vannak használva. Az állapot tulajdonkép nem egyéb, mint kissé mulékonyabb tulajdonság s látni fogjuk, hogy minden tárgyszerű (konkrét) nevet is használunk állapot, illetőleg tulajdonság gyanánt. Miért ne lehetne viszont a tulajdonságot és állapotot is használni átvitt értelemben hely gyanánt. Ha az álom lehet eszköz (pl. álommal nem kormányozzák az országot), akkor talán hely is lehet. Az ilyen mondatokban: álomban hever, álmából felriad, egészen azok a kritériumok vannak meg, melyek a helyhatározóban szükségesek; ellenben hiányzanak, mint látni fogjuk, éppen azok, melyeket az állapothatározóban elvárunk. Legczélszerűbb tehát az állapothatározók közűl az ilyen gondolati neveket kivenni és a helyhatározók közé tenni őket. Az ily határozók az eredeti helyhatározóktól csak abban különböznek, hogy nem hol? honnan? hová? hanem miben? miből? mibe? stb. kérdéssel kérdezzük őket.

Alakja szerint lehet tehát a helyhatározó: 1. helyet jelentő főnév; de ezen kívül minden más hely gyanánt használt szó, így 2. tárgynév: golyó van a puskájában; 3. tulajdonság- vagy cselekvésnév: szegénységben él, mulatságon van, izzadásba jött; 4. melléknév, vagy számnév: «mindenben, jóban, rosszban követni fogunk téged» (az alany és a vezér benne van a jó dologban s ebben foly a követés is); «kettő a hatban megvan háromszor»; 5. névmás: abban lakik, bennem van; 6. határozó szó: künt, bent stb. ezek már csonkult alakú szók; 7. névutó (nem akármelyik), ez is úgy, vagy még jobban el van csonkulva, mint a határozó szó, s még általánosabb és határozatlanabb lett a jelentése; 8. kötőszó, még pedig *a)* az alárendelt mondatok kötőszavai közűl helyet jelentenek: a vonatkozó névmás helyi alakjai: *melyben, miben* stb. és ezek az elavúlt vonatkozó névmási alakok: *hol, honnan, hová*; *b)* a mellérendelő kötőszók közűl helyet jelentenek: *és, meg, ellenben, viszont, mindamellett* (l. SIMONYI: A magyar kötőszók I. k.). A kötőszók éppen olyanok, mint a névutók, csakhogy nem még egy névszóhoz, bővítményhez, hanem már csak az igéhez csatlakoznak s eredeti jelentésük még általánosabb lett. Lehet végre még a helyhatározó 9. rag, eredetileg ezek is külön helyhatározók voltak, majd határozószók, azután névutók lettek, végre raggá egyesültek a névszóval.

Így a mondatszókon kívül, melyek állítmányok, minden más beszédrész szerepel a helyhatározóban, a mint ez természetes is, ha mindenik határozó (az alanyt is ide értve) egyenlő rangú bővítmény.

Néha kétszeres helyhatározóval élünk: az erdő-

ben egy fán fészkel egy madár. Az egyik határozó nagyobb, a másik kisebb terjedelmű és egyúttal része a nagyobbnak. Ha a nagyobb határozó névmással, vagy más ilyen általánosabb jelentésű szóval van kifejezve, pl.: *itt* születtem én *ezen a tájon*; vagy *itt* + *kinn* + *a pusztákon* élek, akkor értelmezős (appositiós) szerkezetet látunk, de ez tulajdonképen ál-értelmező, inkább partitivus van a kifejezésben. Némely ilyen általános értelmű szó mellett állandóan egyféle szerkezetű ál-értelmező ismétlődik: át az udvaron, kerten, utczán, keresztül az udvaron, vagy más szórendben: az udvaron keresztül, az udvartól messze. Az ilyen aztán névutóvá lesz s ilyenek az indogermán præpositiók. Ennélfogva nyelvtörténetileg teljes joggal soroltam a többi helyhatározói beszédrészekkel egy vonalba a névutót s ha ezt jogosan iktattam be oda, önként következik, hogy a kötőszót és a ragot is helyes volt egyenes sorba tenni a többi beszédrészek mellé. Nálunk appositio helyett inkább birtokviszonyos névutók vannak s ezek még jobban igazolják eljárásomat. A ház mellett (= a háznak mellette): világos, hogy ebben eredetileg csak a névutó volt helyhatározó, a ház birtokos jelző volt s csak a birtokviszony értelmének elhomályosúltával lett a «ház» is a helyhatározó belső része. Tehát egy ragos vagy névutós szóban tulajdonkép kétszeres, háromszoros határozó van. Az iskolában azonban elég volna a helyhatározói szókkal csak a fentebbi 6. számig haladni, mert a többiekben a tanuló nyelvérzéke már nem támogatná tanításunkat.

2. *Időhatározó.* Az időhatározó minden nyelvtan szerint «a cselekvésnek idejét határozza meg» (csak GULYÁS fejezi ki máskép magát: az időt jelentő névszókból alkotott eredethatározót időhatározónak mondjuk, 131. l.), sőt BALOGH PÉTER egyenest kiemeli, hogy «az idő már tisztán a cselekvésre, a történésre vonatkozik és semmiképen sem a létezőre» (értsd alanyra) [Nyr. 26: 355. «A hat. oszt.»].

Az időhatározó tulajdonkép csak a helyhatározónak egy alfaja. Azok a helynek képzelt gondolati nevek vannak benne, melyek időt jelentenek: betegségben vergődik, futásban fárad, télben útazik, ezek egészen egyforma mondatok. De most már külön vált a helyhatározótól, néhány külön ragot, névutót, kifejezést fejlesztett s az időt jelentő szót már használhatjuk az első fajta helyhatározóban is: a lovas eltünt az éjszakában. Ez már olyan helyhatározó, mint ez: eltünt a sűrűben.

Hangsúlyozom, hogy valamint a helyben, úgy az időben is benne van a cselekvésen kívül az alany is. Az ember idő alatt tulajdonképen azt a fényt, illetőleg sötétséget érti, mely szemeire hat; ebben pedig csakugyan benne van minden tárgy és személy. De még elvontabban véve is a dolgot, világos, hogy lehetetlen oly cselekvést elképzelni, mely beleessék az időbe, de a cselekvőjét az

időn kívül hagyja lógni. A cselekvő is jelen van abban az időben, a melyben a cselekedete: három órakor járt nálam, este jött a parancsolat: az alany élt, megvolt, benne volt a mondott időben; reggel óta mind halászgat, szellő támad hűs hajnalra: ezek eredetbeli és végezeti időhatározók és ezekben is bennük van az alany a mondott időpontban.

Tehát az idő is befoglaló határozó; s gondolati dolog levén, még könnyebben állíthatjuk, hogy terjedelmesebb az alanynál, oly állandó hozzá és a cselekvéshez képest, mint a hely, pl. egy mező, sőt az időtől még nehezebb szabadulni, mint a helytől, de képzeletünk szerint inkább felülről borúl az alanyokra, fölöttük nyúlik el. Ha a cselekvést körnek rajzoljuk, a helyhatározó a kör alatt haladó érintő, az időhatározó a kör felett vont érintő lehetne. A cselekvés iránt is olyan tétlen az idő, mint a hely.

Az időhatározó hármas irányát is könnyű szemléltetni; feltünő a folyamati (mikor kérdésű) időhatározó gazdagsága, a mint hogy a helyhatározónak is erre van legtöbb alakja. A folyamati időhatározóban megkülönböztetünk egyidejüséget, elő- és utóidejüséget, a mi megfelel a cselekvő, magáraható és szenvedő alanyok helyzetének, vagyis az innen, rajta és túl helyzetnek. Az időnek távolságbeli eredet- és véghatározója pedig a távoli műveltető alanynak és a tárgynak felel meg:

Eredet	Folyamat			Vég
mióta?	mikor?			mikorra?
	elő-	egy-	utó-	
	idejűség			

Az időtartam és időpont is csak úgy szerepel itt is, mint a helyhatározóban a kiterjedés (irány) és pont.

Az időhatározóban előforduló beszédrészek a következők: 1. időt jelentő főnév; idő gyanánt használjuk azonban a többi főneveket is, főkép 2. a cselekvések neveit: lefekvéskor, haza jövet; de néha 3. tárgyszerű nevet is alkalmazunk időnév gyanánt: Mátyás alatt, egy darabig, sőt bármely nevet megtoldhatunk az «idején» szóval, mely félig-meddig már névutó s ekkor semmivel sem nyerünk erőszakosabban időhatározót, mint a *kor* raggal, mely szintén főnév: éhség idején, kolera idején: éhségkor. Az *idő* (vagy *kor*) szó jelentése átharapózik az előtte levő szóra s azt időt jelentővé teszi. Szóval az a képleges szóhasználat, melyet a helyhatározóban kimutattam, itt is megvan. Lehet az időhatározó 4. melléknév, számnév: jókor, négykor, tizenkettőkor; 5. névmás: mikor? 6. határozó szó: ma, holnap stb.; 7. névutó, külön idő-

határozói névutó az *óta, fogva, múlva*; 8. kötőszó, mint a helyhatározóban: (a) *mikor, míg, ha,* mellérendelők: *tehát, ennélfogva, még, pedig, hanem, de, mégis, mindazonáltal* (SIMONYI: Magyar Kötőszók I.); végre 9. rag, külön időrag a *-kor*. A rag könnyen hiányozhatik főkép a *nap* szóról, *-at -et* képzős cselekvésnevekről. Itt általában kikerülte nyelvtaníróink figyelmét az ilyen ragtalan birtokviszonyos időhatározó: *most három hete volt itt* (mikor?), *három hete nem ettem* (mióta?).

3. *Állapothatározók.* Ez a legnehezebb határozói osztály, a határozóknak mondhatni gyüjtőfogháza. BRASSAI, ki nem rendszerezi csoportokban a határozókat, elmondja ugyan a felfogását felőle, de nem tudjuk, mennyi határozót lett volna hajlandó ide osztani be. Így szól pl. az *-úl -űl* ragos szókról: az *-úl -űl* ragos nevek tulajdonítmányt [prædicatumot] jelző igehatározók, melyeknek mindig bizonyos alanyok felelnek meg ugyanazon mondatban: a legény katonának állott, *emberűl* küzdött és nyomorékká lövetett; vagy pedig accusativus-alanynyal: a fiút az apja katonának adta, a tábornok *segédül* használta s egy ágyú nyomorékká lőtte. SIMONYI (Magyar nyelvt.[3] 1883) így magyarázza az állapothatározót: 452. §: «A helyhatározókat nagyon gyakran használjuk átvitt értelemben, úgy hogy nem igazi helyet jelentenek, hanem a személynek vagy dolognak állapotát, helyzetét s azért nevezzük ilyenkor állapot-határozóknak. Az állapothatározó tehát képes beszéd». 453: «Az állapothatározónak is három főosztálya van, pl.: Mátyást, ki szomorú fogságban élt Prága városában, kivették a fogságból és királyi méltóságra emelték; itt három átvitt értelmű helyhatározó van: az első a *hol*, a második a *honnan*, a harmadik a *hová* kérdésre felel»; neveik: állapot , eredet-, véghatározó. [Mint láttuk, e példának mind a három határozóját ki kell venni innen s meghagyni helyhatározónak.] 455. §: az állapothatározók vagy az alany, vagy a tárgy állapotát szokták meghatározni: búja örömre változott, búját örömre változtatták. — Állapothatározók SIMONYInál az ilyenek is: kedvét leli, gyönyörködik, bízik valamiben; továbbá a társhatározó: eljött családjával; a hasonlítás határozója: fehérebb a falnál; a helyettesítés határozója: helyette, érte fizettem, csörög-csattog szélvész gyanánt; az *-úl -űl* ragos főnevek: vitézűl harczolt, és a melléknevek: merészűl, merészen, szomjasan; eredethatározók nemcsak az ilyenek: kiszabadult a fogságból, ébredj álmaidból, hanem az ilyenek is: tud-, megismer valamiről, fél-, külömbözik valamitől; a szenvedő ige határozója: gyenge széltől földre teríttetik; véghatározók az ilyenek: ájulásba esett, továbbá az ilyenek: bele kezd valamibe, hozzá szokik valamihez, törekszik valamire; és a részes határozó: ad valakinek. — Ezt a felfogást megtartja SIMONYI a Magyar Határozókban és a Magyar Nyelvben is, azzal a külömbséggel, hogy két részre osztja az ide sorolt határozókat: az efféléket: bízik valamiben, fél valamitől, törekszik valamire, az állapothatározó különösebb eseteinek, a többit pedig igazi állapothatározónak nevezi s megkülönbözteti köztük az essivust, exessivust és factivust. «Az essivus azt a viszonyt jelöli, melynek rendes kitévői nyelvünkben *-úl, -kép, -an*, finnül *-na*: pl. gyűrűje zálogban van nálam = zálogúl, zálogkép, mint zálog. Az ex-essivus

ezen viszonynak megszünését, a belőle való kijutást fejezi ki; pl. kutyából nem lesz szalonna; pásztorból pappá lett A factivus ellenkezőleg valaminek megtevést, valamivé változást jelent (nyelvünkben rendszerint a *-vá -vé* és *-nek* ragokkal); pl. zálogba, foglalóba adni; kettőbe törni stb. Mindezekben a metafora elég világos. «*Az órám van ott zálogban*» = az órám zálog; itt egészen a logikai subjectum és prædicatum viszonyát látjuk, mely szerint az egyik fogalmat a másikban foglaltnak, körébe tartozónak tünteti fel az itélet. «*Füstbe megy*» (v. ö. *es geht in Flammen auf*), «*szárba indul a vetés*» és más efélék az igében is mutatják az átvitelt. «*Derék ember válik a gyerekből*» = derék ember lappang *benne* (mint a csírában megvan a leendő fa, a bimbóba zárva a virág és gyümölcse) s idővel mintegy *kiválik* (= fr. *devient* stb.) *belőle.*» (Magy. Hat. I. 72. k. l.)

A factivust már BECKER is magyarázta (347. k. l.) a föltétlenül szükséges «kiegészítők» során, ilyenek: *einen todt schlagen, sich müde arbeiten* stb. a segédigék melletti infinitivusok: *wollen, sollen, beginnen* mellett, meg az ilyenek: *du machst mich lachen, ich hörte ihn singen, videor, dicor* stb. (385. l.), de megjegyzi, hogy a factivus nem attributum prædicativum (347. l.). Az angolok külön mondatrészt alkottak belőle: *oblique predicate*-et (*Tancock* 93. l.) *supplement*-et, *factitive object*-et (Maxwell 227. k. l.) *object-complement*-et (Sweet I. 96. l.); ők csak az egyeztetett factivust veszik föl ide, valamint a német nyelvtanok is csak ezeket tárgyalják a Prædikatsbestimmung, illetőleg Prædicativum fejezetében.

SIMONYI nagy művének I. kötetével egy időben jelent meg RÁCZ SOMA értekezése: Állapotjelző és attributum (Zombori gimn. progr. 1888/9.), melyben az állapothatározókat két rétegre osztja: egyik réteg egy névszóra is vonatkozik, ezek az állapothatározók, a másik réteg «merőben külömböző határozó, melynek szétválasztása» az előbbitől nagyon szükséges, ilyenek: megmenekedik a veszedelemtől stb. De RÁCZ annyira nem megy, hogy külön határozó osztályt alkotna ezekből. Az állapothatározót összehasonlítja a latin attributum prædicativummal s ez utóbbit «állapotjelzőnek» magyarázza, mert csak abban külömbözik a «tulajdonságjelzőtől», hogy nem olyan állandó tulajdonságot fejez ki. Ezt a műszót aztán DÓCZI is elfogadta görög nyelvtana második kiadásában. SIMONYI nyelvtana negyedik kiadásától kezdve az állapothatározókat «körülményhatározók» néven egy osztályba egyesíti a módhatározókkal, de azért juttat külön fejezetet az állapothatározó mindhárom csoportjának is.

Többi nyelvtanaink többé-kevésbbé már mind SIMONYItól függenek ebben a kérdésben. SZINNYEI (1885. 280. 2.) mindazt, a mit SIMONYI az állapothatározók közé sorol, «képes helyhatározóknak» nevezi, «ezeknek néhány faját külön nevvel szoktuk megnevezni, ilyenek»: az állapot-, az eredet-, eredmény-, részes- és hasonlítási határozó. A rendszeres csoportosítást SZINNYEI elejti.

Én iskolai nyelvtanomban (1894.) az állapothatározók közé csak SIMONYI essivus-, exessivus és factivus csoportjait vettem föl, állapot-, eredet- és véghatározó néven, de összefoglaló névül az «állapothatározó» helyett alanyi határozóknak neveztem ezeket, hogy jobban feltüntessem a tágabb mondattani alapot és azt, hogy e határozók az alanyról is

szólnak. A «képes» és «állandó» határozókat pedig a hely- és időhatározó után külön határozó faj gyanánt «gondolati», átvitt értelmű helyhatározóknak tanítottam. Ezt a kiválasztást Halász is követte (1897.), de nála, mint az utóbbi időkben Simonyinál, csak egy «mód- és állapothatározó» van, «melylyel kétfélét jelölhetünk meg: 1. hogy mi *módon* történik valami, pl. a ki könnyen igér, nehezen ad; 2. hogy ezen kívül a mondatnak alanya vagy tárgya milyen állapotban van; pl. vígan tért haza, a gyermeket sírva találta» (261. §.). Éppen így van az eredmény a czélhatározóba beiktatva (275.), az eredet pedig minden név, vagy párhuzamos felemlítés nélkül az okhatározóval összeolvasztva (271). De ezt a túlságos rövidítést birálója, Zolnai Gyula sem helyeselte. A két utóbbi csoport Halásznál külön-külön határozó faj s nincs az állapothatározóhoz fűzve. Az így fönnmaradó mondatbővítéseket Halász is külön czím alatt adja a helyhatározók fejezetében, tehát sokkal jobb helyen, mint én, részben «átvitt értelmű helyhatározók» czímén, pl. nincs áldás a hamis kereseten, kibújik a dolog alól stb. (250.), részben «állandó határozók» néven, pl. bízik valakiben, s ezek közé sorolja a részes határozót. — Balogh Péter is eltávolít az állapothatározókból minden más elemet s csak a gondolati neveket hagyja ott az essivusok és factivus mellett: sárosan jött be, betegségben fekszik, szerencsétlenségbe esett, felépült betegségéből (Nyr. 26: 354.). Ezt a módszert követi végre Szinnyei is nyelvtana említett ötödik kiadásában (1897.), itt a «képes helyhatározót», mint kezdetben is, legjobb helyén, a helyhatározó után külön tárgyalja, de már az állandó határozóknak megfelelő bővítményeket most nem ezekkel együtt, hanem a határozófajok utolsó helyén «tárgyhatározókká» teszi s ezek közé sorolja a részes- és hasonlítási határozót is. Így az állapothatározóban nála is csak a gondolati nevek maradnak meg az essivuson kívül. Külön sorolja ide Szinnyei a társhatározót, majd az eredethatározót (exessivus és adverbiale «originis») meg az eredményhatározót (factivus). — Gulyásnál az alaktani rendszer következtében a negyedik alfajban «általában eredet-, illetőleg folyamat- és véghatározók» közt talál helyet az állapothatározó. az állandó és képes helyhatározókkal együtt, minden közelebbi megkülömböztetés vagy részletezés nélkül, a miért, mint említettem, Kardos ugyancsak megrótta őt.

Mint látjuk, ez a fejezet a határozók csatatere, de nemcsak az a kérdés, hogy mit hagyjunk ki belőle, hanem az is, hogy a kihagyottat hová tegyük s főkép, hogy a megtartott határozók milyenek és miben különböznek a módhatározóktól. Ez az utóbbi kettős kérdés különösen nehéz s megoldása végett az eddigi nézetekkel és saját eddigi felfogásommal szemben is teljes szabadságot fogok fentartani magamnak.

Mindenek előtt a határozó nevével kell foglalkoznom. Felfogásomnak legjobban megfelel az állapothatározó, s ámbár annyira megszoktuk már az állapotot jelentő gondolati (abstr.) neveket főkép itt szerepeltetni: *betegség*, *fogság*, *izzadás*, *fáradalom* stb., hogy néha még egy-egy okhatározót is állapothatározónak elemeznek a nyelvtanírók: nem tudott hova lenni

örömében, sírva fakadt örömében, és ámbár én éppen ezeket a gondolati neveket szorítottam ki ebből a határozóból, mikor a metafora alapján a helyhatározók közé helyeztem őket: mégis föntartom az állapotot jelentő szók nélkül is a megszokott és ismert állapothatározó nevet. Könnyen kinálkoznék ugyan e határozó nevéül a tulajdonság szó, mely az állapottal majdnem egyenlő értelmű, a mellett használatos és — a mi főkép a tanulóra nézve fontos, — igen világos szó is: tulajdonsághatározó, de talán czélszerűbb a szokott név mellett megmaradni.

Mint már említettem, én az «állapot»-határozók közé csak az essivust, exessivust és factivust vettem föl, tehát látszólag csak igen szűk körű mondatrészt állítottam föl e fejezetben. SIMONYI Magyar Határozói szerint az essivusnak következő esetei vannak: *-ben* raggal: száz forint jó pénzben; a pénz adóban adatik; (*-n:* elavúlt) *-an -en:* (melléknév és számnév) szegényen él, százan jönnek; *-nek*: szegénynek lenni; *-úl:* jobbágyúl szolgál valakit; *-kép:* új vívmánykép fogad valamit; *helyett* névutóval: valakit anyja helyett szeret; *fejében:* napidíj fejében ezer forint; *számban:* elmegy egy közember számban; barom számában élnek; *gyanánt:* orvosság gyanánt használt valamit; — az exessivus csak *-ből* raggal szerepel: csinál, tesz valamit valamiből, áll valamiből stb.; — a factivus alakjai: *-ba* raggal: ajándékba kap valamit; *-ra:* jóra fordul, keserűre válik; *-nek:* felfogad valakit szolgának; marad hírmondónak; nevez, tart valaminek; *-úl:* hítvesűl bír; *számba* névutóval: holt számba juttat.

Mindezekhez ki lehet tenni a minőség, tulajdonság szót: jobbágy minőségében, adó minőségében, s így annál igazoltabb volna közös névűl a «tulajdonsághatározó». Mint már SIMONYI-tól is olvastuk, a határozókból állítmányi névszót lehet alakitani: jobbágyúl szolgál: ő jobbágy és szolgál, de én iskolai nyelvtanomban úgy mondtam, hogy az ilyen állítmányi névszó képzése végett az állapothatározói *-úl, -kép, -en, gyanánt* stb. ragokon és névutókon kívül a többi ragok szava mellől nemcsak a ragot, hanem a képzőt is el kell hagyni s így kapjuk az állítmányi névszót, esetleg egy állítmányt is: *csúszva* végig mászott: elhagyjuk a *-va* képzőt s állítmányt nyerünk: csúszott s végig mászott; az úr két évig volt *inaskodásban*: elhagyjuk az *-ás* képzőt: két évig inaskodott, vagy a *-kodás* képzőt: két évig volt inas; Mátyás *rabságban* élt: elhagyjuk a *-ság* képzőt: rab volt és élt; felriasztták *álmaikból:* elejtjük a főnévképzőt: aludtak s felriasztták; *megerősödött lélekkel* tértek vissza: képzőt teszünk a rag helyébe: megerősödött lelküek voltak s visszatértek; az *uraságnak* adom: a részeshatározó rag helyébe más ragot teszünk: oda adom s az uraságé lesz.

Így aztán az én állapothatározóimba is bekerültek még akkor a gondolati nevek s ez a határozó-osztály is elég népes volt.

De most már kénytelen vagyok ezen az elméleten változtatni s a gondolati neveket ott hagyni a helyhatározók közt, a hová az imént soroltam. Lesz módom az így megfogyatkozott tulajdonsághatározókat másfelől annál jobban meggazdagítani újra. Most ahhoz tartom magamat, hogy a nyelvet úgy kell megmagyaráznunk, a hogy találjuk s nem tanácsos egy mondatrész elemzésében még a képzőt is lemetszeni, talán éppen elevenbe vágunk vele. Már pedig, ha a föntebbi példákban a képzőt meghagyjuk, nem nyerhetünk állítmányi névszókat: az úr nem inaskodás, Mátyás nem rabság és az emberek nem álmok, csak benne vannak abban a hely gyanánt felfogott dologban.

Feltünt nekem, hogy a múlt (előidejű) tulajdonságban (exessivus), bár ez a legszegényebb csoport, minden megszorítás nélkül állhat főnév vagy melléknév: vadon erdőkből szántóföldeket varázsoltak: a szántóföldek előbb állandóan erdők voltak; homokból nem fonsz ostort: az ostor előbb állandóan homok lett volna; szegényből gazdag lett: előbb állandóan szegény volt; a leendő tulajdonságban (eredményhatározó, factivus) pedig némelyik az előbbiekhez hasonló (a hős szablyája a pánczélon darabokra törött: eltört és valóban több darab lett s állandóan az maradt; feleségül vette: ez felesége lett és az maradt; pirosra festette: az piros lett és maradt); más utóidejű tulajdonságok pedig csalókák, így a nevezőhatározók: Huszth várát erős fészeknek tarták: azt hitték, erős fészek, pedig talán nem volt az; tréfának vette a dolgot: pedig ez komoly volt; Péternek hívják: nem igazi tulajdonsága neki, nem jelent róla semmit az, hogy ő Péter.

Ezeket a határozókat már Becker kiemeli a factivusok közt (347. k. l.), az ő nyomán Brassai is (Akad. Ért. 1864. 245. l.) és minden külföldi nyelvtan odasorolja a nevezést és látszást jelentő igék bővítményeit, a hová a factivust: (*creare, eligere*) *iudicare, nominare* stb. Én ezeket külön szóval «nevező határozóknak» neveztem el s nálunk erre külön okot ad az igeképzés is, mert nekünk külön nevező igéink is vannak: gyengéllem: talán nem gyönge, de annak vélem, mondom, nevezem; sokallom: soknak nevezem, mondom; az író megvereti a törököt: azt mondja, hogy megverték, pedig ő győzött stb. V. ö. Gabelentz denominativ és factív kínai igéivel, 106. l.

A múlt és leendő tulajdonsággal ellentétben a folyamatos állapothatározóban csak mulékony, futólagos, vagy éppen látszólagos tulajdonságot fejezünk ki: az öröm is megfordult néha vendégkép e szűk lakásban: az öröm tulajdonkép nem vendég; száz forint jó pénzben: másféle pénz is lehetne; botját fegyver gyanánt használja: a bot éppen nem fegyver. Ezek tehát mind csak a nevező határozók párjai a folyamatos csoportban, az igazi leendő tulajdonságnak nincs itt megfelelő párja, mely meglevő igazi tulajdonságot fejezne ki.

Ez az észrevétel vezetett annak a felismerésére, hogy igazi állapothatározóúl tulajdonkép maga az állítmányi névszó szolgál: az alma gyümölcs, a rózsa piros, csakhogy ebből még a ragot sem kell elhagyni, hogy kisérletet tegyünk vele, mert ez ragtalan, illetőleg egyeztetett határozó, s így ezt a dicső múltú fő-főmondatrészt, a logika prædicatumát, a prædicativ viszony legtiszteltebb kifejezőjét még mélyebbre kell taszítanunk régi magas polczáról, mint az alanyt; nem egy határozó osztályt alakítunk belőle, hanem egy osztály egyik csoportjának egy töredékéül illesztjük be az alkotmányos három tagozatú rendszerbe, de ezzel aztán ugyancsak felgazdagítjuk ezt a már-már szűkre zsugorodott határozó-osztályt.

Az állítmányi névszó a logikusok és nyelvészek felfogása szerint mind máig egy dolog magával az állítmánynyal, sőt ennek lényegesebbik fele, mert az ige mellette kötőigévé van lesűlyesztve. S ez az elmélet legtöbbet ártott eddig a nyelvtani rendszer kifejlesztésének. Még Delbrück és Wundt is ennek a felfogásnak az áldozatai, e miatt nem találják meg az alaktani rendszer helyett a mondatrészek természetes rendszerét. De azért az állítmányi névszó elmélete sem egységes, sőt czáfolattal is találkozott már. Becker még pusztán ezt teszi a prædicativ viszonyba, s a factivusról, melyet a kiegészítők közé sorol, kifejti, hogy nem attributum prædicativum (347. k. l.). Paul, ki szintén egyszerűen állítmánynak veszi az ily névszót (100. l.), az attrib. præd.-mot, mely a magyar ragos essivusnak felel meg, közép helyre állítja az ily állítmány és a jelző közé (116. k. l.), nagyon közeledve ezzel a helyes mondattani felfogáshoz. Az attrib. præd.-mot Paul önállóbbnak tartja a jelzőnél és külön mondatrészszé teszi, mely lazábban függ össze az alanynyal mint a jelző, mivel nem szükségképeni és tartós tulajdonságot jelez, hanem csak esetlegeset és mulékonyat. Ámbár innen csak egy lépés van addig, hogy a «szükségképeni és tartós tulajdonságot» az ige bővítései során az ú. n. állítmányban találjuk meg, s ennélfogva ne tekintsük ezt egyenlőnek az igei állítmánynyal s ne lássunk külömbséget a prædicativ és obiectiv kapcsolat között: úgy látszik, hogy ezt a lépést érczfal gátolja, mert az állítmányos elmélet még teljes virágjában van. «A nélkül, hogy grammatizálásba esnénk, a prædicativ kapcsolatnak elsőséget kell adnunk valóban az attributiv és objectiv kapcsolat felett s így Trendelenburgnak és társainak egyes formai logikák és Steinthal felett», mondja még legújabban is (1897.) Erdélyi L. (Ny. K. 27 : 302. k. l.). Ám mint veszszük észre, Steinthal már megingatta az állítmányos elméletet és Brassai is csak határozóvá teszi az állítmányi névszót, szerinte ez a létige határozója, mely állandósága miatt állandó nevet is kapott, még pedig «a logikától kölcsönözött szóval prædicatumnak, vagy nyelvtani eredetű műszóval attributumnak hivják» (Akad. Ért. 1860. 349. l.), és ehhez sorolja a nevező határozót is (u. o. 1864. 245. l.). Kern is egészen elszakad az állítmányi elmélettől. Szerinte csak a «verbum finitum» lehet állítmány, nem pedig ez a tartalmának egy határozójával (Prädikatsbestimmung) együtt (Die deutsche Satzl. 1883. 104. l.); az állítmányi névszó közönséges határozó, még csak nem is

fontosabb vagy közelebbi bővítmény a többinél: «Es ist eine Schädigung der grammatischen Einsicht, wenn man den Satz: die Blüte wird Frucht anders behandelt. als den Satz: die Blüte hängt am Zweig, ‚Frucht' ist eben so gut Bestimmung des Werdens, wie ‚am Zweig' des Hängens» (105. l.). «Es erscheint mir unangemessen vom Prädikatsnominativ als von der nächstliegenden Verbalbestimmung zu handeln» (106. l.). Ennélfogva a Leitfaden-ben (1888. 138. §.) együtt sorolja el ezeket a példákat: Er *starb* achtzigjährig (als ein achtzigjähriger); Er *kehrte* von seiner Reise sehr befriedigt zurück (als ein befriedigter) és: Diese Rose *ist* wunderschön. Azonban Kern helyes tanítása Delbrück-öt és Wundt-ot nem győzte meg, ők nem tudják a prædicatumot a határozókig szállítni le. Rácz említett programm-értekezésében szintén felismerte, hogy «a latin lét-igével álló névszó tulajdonkép nem állítmány, hanem az alany állandó ... állapotának jelzős kifejezése», «tágabb értelemben vett állapotjelző», de a következéseket épp oly kevéssé vonja le ebből, mint Paul. Úgy látszik, Kernnek és Rácznak nyomán sorolja Balogh Péter is az állítmányi névszót az állapothatározók közé (Nyr. 26 : 354. l.).

A német nyelvtanok nem választják külön az állítmányi névszót az attrib. præd.-tól, a mieink azonban, mivel nálunk ez utóbbinak ragos alakok felelnek meg, az állítmányi névszóból külön mondatrészt alakítottak. Azonban erre a mondatrészre is az a sors vár, a mi a külön «tárgy»-ra: be kell iktatni a maga igazi helyére. Különös volna egy oly mondatrész, mely egyesegyedül van hármas irány, illetőleg közelségi és távolsági viszony nélkül, még különösebb, hogy legyen a nyelv alkotmányos szervezetében három-négy ige, mely azt a fényűzést engedi meg magának, hogy saját külön mondatrészt teremtsen és tartson fenn s e mellett részt kérjen mindazokból a többi mondatrészekből, melyek a többi igéket környezik: *itt* van, *ott* van, *velem* van, *most* van stb. Semmi sem igazolja pl. a *marad* igének ezt a nagy fontosságát. Ellenben az állapothatározó folyamatos csoportjának hiányossága az eredet és vég csoportjával szemben és az a könnyűség és természetesség, melylyel az állítmányi névszót az állapothatározók közé lehet illeszteni, szinte erőltet, hogy ezt oda soroljuk s ne tartsunk fenn külön mondatrész gyanánt egy oly bővítést, mely egy szerves mondatrésznek csak egy töredéke. Némely ige mellett a hely iránt ébred fel az érdeklődésünk, mások mellett a tulajdonság iránt, ennyi az egész külömbség. Ha azt mondom: leszálltam, mindenki azt kérdi: hová? vagy honnan? ha azt mondom: voltam, éppen olyan érdekes lehet, hogy hol voltam, mint hogy milyen voltam; egyszer az a fő, hogy az iskolában voltam, máskor, hogy szorgalmas voltam. Hangsúly, szórend és értelmi hangoztatás semmikép sem különbözik a kettőben, csak a nyelvtani alak tér el, jelezvén, hogy az egyikben hely, a másikban tulajdonság van értésül adva. Azért csak le a névszó-állítmánynyal, fából vaskarika az, mikor ige is van a mondatban.

A latinban a szók alakja is megkönnyíti a «nomen prædicativum» és az «attrib. præd.» egyesítését, mert mind a kettő egyenlő, t. i. meg van egyeztetve az alanynyal; hasonlóképen a németben is mind a kettő ragozhatatlan. Az attrib. præd. mind a három fajta állapothatározó gyanánt szerepel, leggyakrabban a folyamatos (tartó) tulajdonságot jelzi: socius est, hilaris est, hilaris venit; igen sokszor «utóbbi» (leendő) tulajdonságot: nemo fit casu bonus, iudicatur bonus, socius assumitur; de néha előbbi tulajdonságot is: mensa est quernea, ide tartoznak az anyagot jelentő képzett melléknevek, *aureus*, mert honnan-irányú ablativust pótolnak; a németben is *von* vagy *aus* felel meg nekik: eisernes: ist von Eisen; ide tartoznak továbbá a birtokot jelentő genitivusok: patris est liberos bene educare. Ezek az attributumok úgy viszonylanak egymáshoz, mint a vezető, cselekvő és szenvedő alanyok: közelségi viszonyt jeleznek, egy pár az innenső, több a középső és túlsó ponton, de mind egyenlő alakúak. Valamint a távolsági viszonyban levő szenvedő alany nem nominativus, hanem accusativus, úgy a távolsági viszonyban levő factivus *in* præpositiós accusativus: mutatur in aliquid, a távolsági exessivus is *ex*-es kifejezés: ex nihilo nihil fit. Azért a latin, német, franczia stb. nyelvekben ritkábban van alkalom a rag vagy præpositio elhagyásával ismertetni föl a tulajdonsághatározót, mert már eleve olyan egyeztetett alakú a határozó, mint a logikai «prædicatum». Az attrib. (appositio) prædicativumokat magyarra többnyire távolsági ragokkal fordítjuk le: *-nek, -vá, -úl*, ennek igen egyszerű magyarázata az, hogy valamint az alanyban a latin és német jobban szereti a közelségi szenvedő alanyt, míg a magyar e helyett a távolsági tárgyat alkalmazza (nem szereti a szenvedő igét): épp úgy az állapothatározóban is a latin és német a közelségi, a magyar a távolsági viszonyt szereti alkalmazni. De azért megvan a magyarban is a közelségi túlsó pont: a bimbó rózsává válik (távolság): a bimbóból rózsa válik, ez is factivus, de a közelségben. Ilyen közelségi, de túlsó pontra esnek azok a közelségi ragok, melyek tulajdonkép eredmeny helyett állnak: simán fésüli magát: simára; megcsinálom szépen: széppé, szépre, stb. Előbbi tulajdonságot a magyarban is az anyagnevek fejeznek ki: ez a gyűrű arany (távolsági viszonyban: aranyból van), ez a lépcső fa, ez meg vas; birtok: ez a ház az apámé.

Fölületes áttekintésre talán lehetne az állapothatározó számára különösebb alakja, t. i. az egyeztetés miatt másnemű rangot követelni, de könnyű észrevenni, hogy nincs minden állapothatározó egyeztetve: *meum est*, de: *patris* est, cuiusvis hominis est errare; (magyarul is: ez a ház az *apámé*, az *apámé* lett); erat ille magni ingenii, magno corpore.

Delbrück is az ige melletti genitivust tartja eredetibbnek az indogermán nyelvekre nézve a főnév mellettinél (I. 307—8.), a mi

a mondattani alapon azt jelenti, hogy eredetibb az állapothatározóban szereplő birtok, mint a birtokosjelző genitivusa.

A németben meg többnyire éppen az egyeztetés hiányzik, de lehet a Prädikatsbestimmung egyeztetve is, vagy genitivusban, vagy præpositióval; hasonlókép a francziában; a magyarban csak négy ige (van, lesz, marad, múlt) mellett van egyeztetés, de lehet meg ezek mellett is ragos alak. Szóval ez a mondatrész is oly sokféle alakú, mint a többi bővítmény, nincs mért kiemelni köztülök.

Említettem, hogy a nevező igékkel egy nevező határozót teszünk fölöslegessé: gyengének mond. A többi leendő tulajdonsághatározót is fölöslegessé tehetjük így: *gyengít:* gyengévé tesz, *gyengül:* gyengévé lesz; a tartó tulajdonságot hasonlóképen sokszor könnyű képzett igével pótolni: *zöldellik:* zöld, *királykodik:* király, *szolgál:* szolga. Így a szóképzés mondattani alapon a nyelv szellemével bizonyítja, hogy az állítmányi névszó csakugyan nem egyéb, mint az eredményhatározóval egyenrangú állapothatározó. Annál készségesebben tartom fenn és ajánlom követésre én is Kern-nek és Balogh-nak azt az állítását, hogy az állítmányi névszót is a határozók közé kell sorolni. Egészen más úton, még mielőtt az ő műveiket olvastam volna, én is ugyanarra az eredményre jutottam, s ime a helyét is pontosan kijelölhettem a többi határozók között.

Ha az egyeztetett állapothatározót akarjuk átalakítani, ilyen határozókat nyerünk: az alma gyümölcs: a gyümölcsök közt van; ő nekem barátom: barátaim közt van (est mihi in amicis). És ez az átalakítás is azt mutatja, hogy az állapothatározó, mint a hely, a befoglaló határozók közé tartozik, a tulajdonság a képzelet szerint nagyobb terjedelmű, mint az alany, körülfogja, tartalmazza ezt. Mondhatnók, hogy a hely alatta, az idő fölötte van a szereplőknek, a tulajdonság pedig rajtuk, vagy bennük van, középükön halad át, de mindenik nagyobb terjedelmű legalább egy irányban az alanynál. Innen a logikai prædicatumnak az a szabálya, hogy többnyire tágabb fogalom az alanynál s csak ritkábban egyenlő, azonos, és sohasem kisebb. A tágabb fogalom mint prædicatum a jelzőnek felel meg, az egyenlő (identificus) fogalom pedig az értelmezőnek.

Mint láttuk, a folyamati (tartó) állapothatározóban két réteget különböztetünk meg: az igazi, állandó tulajdonságot, melyet eddig állítmánynak, illetőleg állıtmányi névszónak stb. neveztünk: ez a réteg tulajdonkép a tartamot kifejező hely- és időhatározónak felel meg (*egész úton hazafelé* azon gondolkodám); megkülönböztetünk továbbá múló vagy helyettesítő tulajdonságot, ezek a Simonyi-féle essivusok és a pontot kifejező hely- és időhatározók párjai (az éjjel meghalt: az éjnek egy pontjában). Az utólagos tulajdonságok közt az első rétegnek a factivus, vagyis eredményhatározó,

a másodiknak a nevezést, látszást jelentő szók «nevező határozói» felelnek meg. Az «előző» tulajdonsághatározóban nincs két réteg, csak igazi tulajdonság.

A közelségi viszonyban a középső, innenső és túlsó pontnak így felel meg az állítmányi névszó: középpont a prædicatum, innenső pont a birtokos, túlsó pont az appositio.

Közelség		
Innenső pont birtokos	középső pont kiegészitő	tulsó pont belső (eredmény) alany
patris est educare	rosa est *flos*	nemo fit *bonus*
	értelmező hoc est *corpus* meum	

Abban is rokona továbbá a helyhatározónak az állapothatározó, hogy a cselekvés iránt *egészen tétlen*, abban nem vesz részt, vagy pedig szenved tőle: az ékszer zálogban van, ez éppen olyan, mint ez: az ékszer a zálogházban van: abból, hogy az ékszer *van*, éppen nem következik, hogy a zálogházban legyen, tehát az sem, hogy zálog legyen, a zálogház, illetőleg a zálogi minőség nem adja neki a létet, az ékszer megvolt azelőtt is, meglesz azután is, tehát a mondatnak ennyi része: «az ékszer van» érvényes marad nélküle is, csak kevésbbé érdekes lesz; «a gyermek jó» ez a tulajdonság sem adja a létet, más tulajdonság is léphetne helyébe s a gyermek csak megvolna; «a gyermek ember», a gyermek egyéb is lehet, pl. tanuló, a «vansága» mégis megmaradna. A magyarban ugyan kihagyjuk a *van* igét, de ez csak olyan rövidség, takarékosság, mint midőn a számnév mellett kihagyjuk a többes ragot, mert a többség úgy is világos a számnév tövénél fogva, így ha valami *jó*, vagy *piros*, vagy *ember*, természetes, hogy *van* is egyúttal. Az eddigi példákhoz hasonlók azok is, melyekben nem *van* az ige: A gyermek *vígan* tért haza; mint ebben: a gyermek víg, a vígság nem adja a létet, úgy az előbbeniben sem a vígság okozza a hazatérést; a vígság a hazatérésben egészen tétlen, ebben az esetben nem mondhatni, hogy a hazatérés maga is víg, de az alany is csak ideiglenesen van a tulajdonságban. Ha a vígság eredeti, illetőleg előbb kezdődött, mint a hazatérés és tán tovább is tart, akkor állapothatározóval van dolgunk, de ha a hazatérés miatt víg a fiú, akkor a «vígan» módhatározó. Ez a példa mutatja, hogy a melléknév is a két réteg szerint szerepel, s a magyarban a futólagos tulajdonság esetében a melléknév is ragos, mint a főnév. A gyermek árva: ki tudja, mióta az; A gyermek árva marad: ezelőtt is az volt, ezután is az lesz; vagy: ezelőtt nem volt az, ezután az lesz; A gyermek árván marad: ezelőtt nem volt az, hogy ezután árva

lesz, azzal nem törődünk, ennyiben futólagosabb, rövidebb, mint az előbbi (közelségi viszony a túlsó ponton), de az árvaság egyik esetben sem hozza magával, hogy a gyermek megmaradjon, legfeljebb szenvedi a határozó a cselekvést, természetesen érzelem nélkül, mert csak tulajdonság, nem mint a mondat tárgya, mely érző személy. Így szenvedik a cselekvést ezek is: *állva* hagy, *sírva* talál valakit.

Ez a tétlenség oly mozdulatlanná teszi a tulajdonsághatározót a cselekvéssel szemben, a milyen a hely és idő. Az állás és sírás a hagyástól és találástól függetlenűl tart tovább; még a futólagos tulajdonság is ilyen: éhen, szomjan a pinczéhez ére, a tulajdonság, éhség, szomjuság az érkezéssel semmi változást nem szenved; az előző tulajdonság a cselekvés előtt volt változatlan: a posztó *gyapjúból* készűl; az utólagos tulajdonság pedig a cselekvés után marad változatlan s nyomatékosan kiérezzük az ily tulajdonságoknak előző vagy utólagos változatlan voltát.

A tulajdonsághatározó szenvedő és változhatatlan természetével függ össze, hogy a határozó igenevek közűl csak a szenvedő értelmű fordul elő benne: állva hagy, sírva talál, írva van, nyitva van (többese: nyitvák). Ezért van az is, hogy az állapothatározó látszólag jobban fűződik az alanyhoz mint a cselekvéshez, pedig ehhez is hozzákapcsolódik legalább oly szoros kötelékkel, mint a hely, de a hely szemlélhetőbb a cselekvés alatt, mint a tulajdonság. Gazdagon megyek el: inkább én vagyok gazdag, mint az elmenetel, éppen azért valahányszor kétes az eset és a határozó értelme nemcsak az alanyhoz, hanem a cselekvéshez is illenék, inkább módhatározót kell a szóban látnunk: fehéren csillog a deres fű, nemcsak a fű, hanem a csillogás is fehér, a fehérség is hozzájárul a csillogáshoz; érzéketlenűl hallgatta a beszédet: az alany és a hallgatás is érzéketlen volt, az érzéketlenség csak a hallgatás tartamára terjed ki; a tehén csendesen kérődzik: nemcsak a tehén csendes, hanem a kérődzés is, és a csendesség csak a kérődzéssel együtt tart. Ezek módhatározók; részletesebb magyarázatukat az illető fejezetben fogom megadni. Ilyen ez is: quam inulti, quamque fœde periere vostri defensores (Sallustius): a védők boszúlatlanok s a boszúlatlanság megmaradt, de inkább csak a pusztulás rút s ez a rútság elmúlt.

Állapothatározóúl főkép melléknév és számnév szolgálnak, mert ezek jelentenek tulajdonságot s ha más főnév az állapothatározó, ez már másodsorban, átvitt értelemben van tulajdonság gyanánt használva. Egyáltalában valamint a helyhatározóban az is, a mi eredetileg nem hely, az időhatározóban, a mi eredetileg nem idő, mégis lehet hely-, illetőleg idő gyanánt használva, úgy az állapothatározóban is lehet akármi tulajdonság gyanánt alkalmazva. A melléknév és gondolati főnév között éppen az a külömbség, hogy a melléknév eredetileg csak itt fordulhat elő,

a hol t. i. már van egy főnév vagy főnévi mondatrész, mely az igéhez kapcsolja, míg a gondolati főnév közvetlenűl is kapcsolódhatik az igéhez mint alany, határozó stb. Ellenben tudjuk, hogy a melléknév csak kihagyásosan, vagy átvitt értelemben lehet alany. PAUL is úgy véli, hogy a melléknév a prædicativumból keletkezett s WUNDT is nagyon jól mondja (II. 283.) el, mikép keletkezhetett itten a melléknév. A melléknév után nem lehet külön kitenni a «tulajdonság» vagy «minőség» szót, ellenben a főnevek után mindig: vendégkép: olyan, mint a vendég, vendégi minőségben; darabokra tört: darab minőségébe jutott; az alma gyümölcs: gyümölcs minősége, tulajdonsága van; az erdőből szántóföldet varázsoltak: az erdő tulajdonságból szántóföldet. A logika is úgy magyarázza a «prædicatumot», hogy az alany jegyeit, azaz tulajdonságait magában foglalja, hogy ama t u l a j d o n s á g o t állítjuk az alanyról, a mit a prædicatum megnevez, pl. az alma gyümölcs: gyümölcsi tulajdonságai vannak. Tegyük hozzá ezt a példát is: az öröm vendégkép fordult meg a szűk lakásban: vendégi tulajdonsága volt, mert csak néha és rövid ideig volt ott.

Az átvitt értelmet nem érezzük nagyon élénken, a metafora, mint már említettem, oly ügyesen játszik, hogy az eredeti beszédtől nem tudjuk megkülönböztetni. Még a helyhatározóban is annyira ellepleződött, hogy a logika, mely «a tiszta valóra», nem a nyelvérzékre támaszkodik, s így a gondolati dolgokat nem tekinthette helyeknek, a gondolati nevek számára idegen osztályban keresett helyet. De az átvitt értelmű szót mindig megtoldhatjuk az ertelem kára nélkül egy eredeti helyet jelentő, illetőleg az i d ő vagy t u l a j d o n s á g szóval: gondban él: a gond tengerében él; fogságban él: fogság falai közt él; búba sűlyedt: a bú habjaiba sűlyedt; vacsora alatt: vacsora ideje alatt; visszajövet: visszajövet ideje alatt; az alma gyümölcs: gyümölcs tulajdonságú.

Nézetem szerint az állapothatározó alapbeszédrésze a melléknév és számnév és ezeknek itt van a legeredetibb helyük, használatuk, nem a jelzőben, mint a logika tanította. Eddig azt tanították, hogy ebben: az apa jó, jelző van: az apa jó apa. De ez nem áll, e szerint csak főnév lehetne prædicatum, pedig melléknévi névmás is lehet olyankor is, mikor semmi elmésséggel sem tehetünk utána főnevet, pl. a darú ilyen (és megmutatom a képét). Ha a névmás a maga erején állhat a prædicatumban, a helyettesített eredeti szó is úgy állhat. A mi rendszerünk alapján ide tartozik ez a példa is: a fiú vígan jött haza: «lætus domum rediit»: ebbe még kevésbbé lehet egy jelzett szót beszúrni. A melléknév és számnév tehát ebben a mondatrészben keletkezhetett s viszont a többi beszédrészek itt keplegesen, metaforásan állanak. Jól kiérezzük a képleges használatot, ha mennyiség kifejezésére főnév szolgál: sereg, falka, nyáj: hiszen ez egész sereg; voltak ott egy regimenten is.

Lehet tehát a tulajdonsághatározó: 1. melléknév vagy számnév (melléknévi igenév); 2. szenvedő szereplésű határozó igenév. A cselekvő igenév: csúszva végig mászott, nem járulhat ide, mert a képzőjét is el kellene hagyni s ekkor sem tulajdonsághatározó, hanem igazi állítmány lenne belőle: csúszott s végig mászott; még a szenvedő igenév idevétele ellen is szólna alakilag az, hogy a *van* igét nem hagyjuk el mellőle: írva van, egy legény halva van; de mivel sokszor előfordul az is, hogy a *van* nincs kitéve: Feldúlva és kardélre hányva a nagy város Potenciána (Arany); Veszve, veszve koronája legtündöklőbb éke, dísze (Tompa); halva a vezér; azért a szenvedő igenevet mégis ide kell számitani. Ez is ragtalan határozó, változtatás nélkül lehet állítmányi névszó, de ez még a többesben is ragtalan marad: a katonák is halva; csak régebben volt ennek is többese: az ajtók nyitvák. Lehet a tulajdonsághatározó továbbá 3. bárminő főnév; 4. névmás; 5. határozószó: *így, úgy;* de külön határozószava, legalább a magyarban nincsen; 6. névutó, külön névutója: *gyanánt, fejében, számban;* 7. kötőszó, alárendelők: *hogy*, és kissé németesen: *mint:* ezer forint, mint fizetés; mellérendelők: *szintén, mind, mind-mind, következésképen;* 8. rag, külön ragja: *-an, -en, -úl, -kép (-képpen), -é.* Ez a birtokos rag ugyanegy a hová-irányú *-é* helyraggal, v. ö.: es gehört *mir*, il est *à* moi. Mint az *-an* és *-úl*, úgy az *-é* is a futólagosabb, külsőségesebb tulajdonság határozóit jelzi. 9. Igen sok a *ragtalan* tulajdonsághatározó; a *van, lesz, marad* igék mellett hol ragtalan, hol ragos a határozó: árva vagyok, árván vagyok; árva leszek, árvává leszek; árva maradok, árván maradok; a *múltam* ige mellett csupán ragtalan határozó áll: tíz éves múltam. A ragtalan határozót egyeztetjük, de csak számban: a többes alany mellett többes a határozó is: az emberek halandók és azok is lesznek a világ vegéig. Az «esetbeli» egyeztetés nálunk elesik, mert az alanyi alak ragtalan, illetőleg mikor személyragos, a személyrag nem ugrik át a határozóra is. Azért azonban lehet az állítmányi nevszót a rendszer értelmében akár «ragtalan», akár «egyeztetett» tulajdonsághatározónak nevezni. A latinban csak egyeztetettnek, a németben csak ragtalannak nevezhető a ragosak és præpositiósak ellenében. De nem szabad az egyeztetés miatt ezt a határozót külön mondatrészszé tenni. Először is csak egy töredéke esik egyeztetés alá és napnál világosabb, hogy a ragos csoportok szerves párjai ennek a töredéknek; másodszor nemcsak itt van egyeztetés, hanem a nevmások révén bármely határozóban: Az országok, *a melyekben* jártam, műveltek. Úgy látszik, az indogermán egyeztetés (de a magyar is) a névmásokból indult ki, ezek máig is megegyeznek nemben és számban azzal a szóval, a melyre vonatkoznak, csak esetben fűződnek a maguk mondatához, de a görög «attractio»-ban még esetben is kirínak a mondatból s az illető szóval egyeznek meg:

μέμνησθε τοῦ ὅρκου, οὗ ὀμωμόκατε: genit. az acc. helyett. Az állapothatározóbeli egyeztetés azonban inkább megszorításoknak van alávetve, igen könnyen lép föl benne semleges, vagyis a nembeli egyeztetés hiánya. És a hol legszokottabb az egyeztetés: a jelzőben, ott is ragos vagy præpositiós kitétel léphet helyébe: vir boni ingenii, pugna ad Cannas. A németben éppen az egyeztetés hiánya a leggyakoribb: die Menschen sind sterblich; de felléphet az egyeztetés is: die Menschen sind die sterblichen; vagy eseti. vagy præpositiós alak: die Menschen sind guten Sinnes, vagy von gutem Sinne. Tehát magyarban és latinban, németben egyformán keveredik ebben a mondatrészben egyeztetés, rag, névutó, ragozhatatlanság. Sőt a jelzőben is a latinban lehet egyeztetés, eset (genit. és abl. qualit.) præpositio, a németben ugyanaz, a magyarban ragozhatatlanság (ez a főszabály) és egyeztetés. Sem a jelzőnek, sem az állapothatározónak nem az egyeztetés a fősajátja, s viszont az egyeztetésnek nemcsak ez a két mondatrész a tere, hanem az állítmánytól kezdve az utolsó határozóig mindenütt előfordulhat, sőt az állapothatározóhoz (præd.-hoz) is egyezkedhetik az alany: (Karthago) *Hoc* regnum gentibus esse (dea tendit) Verg. Aen. Sed retro vertere gressum: *hic* labor, *hoc* opus est. U. az. Nem lehet tehát valamely mondatrészt az egyeztetésre alapítani.

Az állapothatározókat így lehet hármas csoportba osztani:

Távolság honnan?	Közelség hol?			Távolság hová?
	innenső pont	középső pont	tulsó pont	
Eredethatározó	birtokos	kiegészitő, értelmező	belső alany	Véghatározó
E fiuból katona lesz	e fiu a *katonáké*	e fiu *katona* e fiu *a katona*	e fiu *katona* lett	e fiu *katonává* lett

KALMÁR ELEK.

Ismertetések és birálatok.

Újabb fonétikai irodalom.

DUNAY FERENCZ. *Átíró hangrajz* különös tekintettel a magyar nyelvhangok kifejlődésére szóban és írásban. Budapest, 1901. — *Hangrajz és helyesírás* különös tekintettel a magyar hang- és nyelvtan követelményeinek lehető összeegyeztetésére. Budapest, 1902. — *A magyar hangrajz gyakorlása* és az ebből kiderülő igaz helyesírás. Budapest 1901.

SARBÓ ÁRTUR dr.: *Népszerű útmutatás a beszédhibák felismerésére és elhárítására* szülők és tanítók részére. Budapest, 1901.

KLIS LAJOS: *Közérdekű tudnivalók a siketnémákról.* Vácz 1901.

La Parole. (Revue Internationale de Rhinologie, Otologie, Laryngologie et Phonétique expérimentale. Directeurs: M. NATIER et l'abbé ROUSSELOT).

Midőn a fonétika irodalmának újabb haladásáról legutoljára hírt adtam (NyK. 30: 121), csupa külföldi munka ismertetésére kellett szorítkoznom. Annál örvendetesebb, hogy most magyar művekről is szólhatok, melyek vagy egészen, vagy legalább részben fonétikával foglalkoznak. E művek közűl a figyelemre legméltóbb DUNAY FERENCZ *Átíró hangrajza*, mely egy hatalmas kötetben (524 l.) tárgyalja a magyar és több idegen nyelv hangjainak képzését s az ezzel érintkező kérdéseket, bemutatja az ő új fonétikus írását, végül még a magyar írásmód teljes átalakításáról és egyszerűsítéséről is szól. E nagyobb munkának könnyebben érthető kivonata a *Hangrajz és helyesírás.* E két könyvön kívül egy kisebb füzetben bemutatja *A magyar hangrajz gyakorlását* is.

DUNAY könyve csaknem 50 évi munka eredménye. Már akkor hozzáfogott rendszerének kidolgozásához, midőn BRÜCKE alapvető munkája *(Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute)* 1856-ban megjelent, s azóta folyton figyeli és tanulmányozza a legkülönbözőbb nyelvek kiejtését s az egyes hangok képzését. Azonban a fonétika irodalmát, mint az előszóban maga is megvallja, nem kisérte figyelemmel. «Igaz, az utóbbi években már nem is nagyon kerestem [t. i. megfigyeléseinek igazolását]; mert, meg levén győződve saját rendszerem alaposságáról, csak ezt fejthettem ki, vagy semmit, s lemondtam oly tekin-

tályek után nézni, melyek a magam nézeteit támogathatnák.» (26—27. l.) TECHMER folyóiratával még megismerkedett, arról azonban már nem vett tudomást, a mi a fonétika irodalmában az utóbbi két évtizedben történt. E mellett DUNAY nem a hangok képzésének elemzésére fekteti a fősúlyt, hanem arra, hogy bemutassa, mily tökéletes az ő fonétikus írása. «Átíró hangrajznak — phonetica transscriptoria — azért nevezem dolgozatomat, mert nemcsak a nyelvhangok czélszerű leírását, hanem főleg azok természetének kitüntetését tűztem ki feladatomúl; ezt pedig az azt híven követő s a hangoknak egymáshoz való viszonyát minden egyes jegyben megvilágító vonások, vagyis minden mástól független és csupán a hangok természetét néző írás nélkül nem lehet.» (23. l.) «A magánhangzók feltételeinek szervi kutatása a gégében, torokban, hangrésben és hangszalagokban nem is igen érdekelt, mert szerintem nem azok eredetének kutatása s a szervek általi létesítése, hanem azoknak minősítése, hangzási pontok meghatározása a hangrajz feladata.» (27. l.)

A mű keletkezésének története s a szerző világosan meghatározott czélja megmagyarázza a mű érdemeit és hibáit. DUNAY kitünő megfigyelő s idegen nyelvek hangjait és kiejtését pontosan és híven tudja utánozni; tehát könyvében is gyakran találunk finom megfigyeléseket, tanulságos fejtegetéseket, midőn egy-egy idegen hangról van szó. Azonban nagy kár, hogy a fonétikának fiziológiai részét mellőzi, sőt néha lenézi (v. ö. pl. 49. l.). Pedig a fonétikának biztos alapja csakis az anatomia és a fiziologia. Akár az élő nyelv hangjainak megfigyelésében, akár az idegen nyelvek kiejtésének elsajátításában, vagy a siketnémák tanításában akarjuk a fonétikát használni, mindenütt az egyes hangok képzésének pontos elemzésére van első sorban szükség. Igaz, hogy ebben nagy segítségünkre van a hangok akusztikai hatásának megfigyelése is; tehát ha egy nyelvet fonétikai szempontból akarunk tanulmányozni és tárgyalni, nem szabad elhanyagolnunk sem az akusztikai, sem a fiziológiai szempontot.

Az egyes hangok elemzésében túlzásba is megy DUNAY. A magyar nyelvnek eddig megállapított magánhangzóival nem elégszik meg, hanem mindegyiknek különböző fajtáját keresi, úgy hogy a magyar nyelv kiejtésében kétféle rövid *e*-t *(e, ä)*, kétféle *ë*-t *(é. ę)*, *i*-t *(i, y)*, *o*-t *(o, ɵ)*, háromféle *ö*-t *(ö, ŏ, ə)* stb. talál s az ő új helyesírásában mindezeket jelölni is akarja, úgy hogy 15 magánhangzónk helyett 19-et sorol el, s a különböző ékezetekkel együtt 28-féle magánhangzó jel van az ő magyar betűi közt. E nem létező különbségek megállapítására csak úgy juthatott DUNAY, hogy nem elemezte az egyes magánhangok képzése módját, nem vizsgálta eléggé beszélő szerveink működését, hanem összezavarta a nyelvtörténetet a mai kiejtés tárgyalásával és fonétikai alapon akarta

magyarázni a magyar nyelvnek egyes történetileg fejlődött sajátosságait. A magánhangzók illeszkedését nem lehet csakis fonétikai alapon tárgyalni, mert ennek mai állapota a magyar nyelv több százados fejlődéséének eredménye. Még kevésbbé lehet a tővégi magánhangzók (mások szerint kötőhangzók) és a ragok magánhangzóinak minőségét fonétikai alapon magyarázni, mert a magánhangzók mai használatába is a szavak történetének számos más mozzanata játszik belé. Azok a törvények, melyeket DUNAY e fejtegetései közben felállít, kényszerítették őt arra, hogy a magyar hangok között oly különbségeket keressen, a milyeneket az élő kiejtésben megállapítani nem lehet.

DUNAY könyvében fontosabbnak tartja az ő hangrajzát a hangok elemzésénél. Oly írást akart megalkotni, melyben «a hangjegy úgy van alkotva, hogy maga mondja meg mindenkinek, a ki az írás néhány alapvonalával és annak jelentőségével megismerkedett: é n a z a h a n g v a g y o k é s m á s h a n g n e m i s l e h e t e k.» (Hangrajz és helyesírás, 12. l.). Ha sikerül akár DUNAYnak, akár másnak ilyen hangírást megalkotni, igen nagy hálára kötelezi le a fonétika s általában a nyelvtudomány minden művelőjét. Milyen szép volna, ha az alapelvek megismerése után könnyű szerrel le lehetne olvasni evvel az új fonétikus írással feljegyzett bármely szöveget!

E folyóiratban többször volt már alkalmam a különböző fonétikus írásokról szólani s kifejtettem már, hogy legpontosabban az olyan írásrendszert lehet kidolgozni, mely nem ragaszkodik a hagyományos betűkhöz; csakhogy az ilyen írásrendszer nem számíthat elterjedésre, legfeljebb egy-két fonétikai mű veszi hasznát. Ellenben a meglévő betűkhöz némileg ragaszkodó írásmód könnyebben terjed el s ez is fejleszthető s a tudomány czéljaihoz alkalmazható.

DUNAY egészen új írásmódot dolgozott ki, melyben minden egyes jelnek az a feladata, hogy maga mondja meg képzése módját. Az írásmód kidolgozása igazán szellemes, ügyes s a hangképzés mindenféle mozzanatára kiterjeszkedő, s ha mégsem felel meg annak a czélnak, a melyet megalkotója vele el akart érni, ennek főoka az, hogy a czél a maga teljességében elérhetetlen. Minden egyes hang képzése oly bonyolult s beszélő szervünk egyes részeinek oly sokféle működésétől függ, hogy az írásban e működést egy jellel feltüntetni lehetetlen,*) s az illető jegy,

*) Ha a hangok képzésének minden egyes mozzanatát jelölni akarjuk, ezt egy jellel nem lehet elvégezni. Ezért próbálta meg JESPERSEN (*The Articulation of Speech Sounds represented by means of Analphabetic Symbols*), hogy a hangképzés minden egyes részletét külön-külön jelölje, tehát egy-egy hang teljes képzését 5—6 jel együttesen mutatja.

akár betűt, akár másféle jelet használunk, mindig csak szimboluma lesz az illető hangnak, sohasem pontos mása. Minél egyszerűbbek és minél könnyebben megjegyezhetők ezek a szimbolumok, annál egyszerűbb és könnyebb az illető fonétikus írás. BELL *Visible speech*-e sem igazán az, a mit neve mond; az ő jelei is csak szimbolumok, csakhogy alakjuk bizonyos tekintetben utal az illető hang képzése módjára. Erre törekszik DUNAY is s ennél többet nem is érhet el.

Irásrendszerének egyik alapelve, hogy a magánhangzók (az ő elnevezése szerint: *szólalók*) alakja más legyen, mint a mássalhangzóké *(neszejtők)*. A magánhangzók jelölésére a vízszintes egyenes vagy görbe vonást használja. «Az egyenest az *á*-nak, a kétféle fekvésű görbe közűl pedig észszerűen a homorúat csak az *ú*-nak és a domborúat csak az *í*-nek jelzésére fogjuk fordíthatni; mutatja az I. tábla első fejsorán látható nyelvállás, mely szintén *ú*-nál homorú, *á*-nál egyenes és *í*-nél domború» (u. o. 15. l.). A magánhangzók alakjának megállapításában egy nagy tévedés vezeti félre DUNAY-t. Azok a rajzok, melyek a *Tagoló táblán* az egyes hangok képzésének módját mutatják, nagyon tökéletlenek s az *ú* rajza egészen rossz. Az *ú*-t ejtve nyelvünk a szájüreg hátsó részében a szájpadlás felé emelkedik s felülete épp oly domború, mint az *í* ejtésekor, csakhogy az *í*-t a szájüreg elülső, az *ú*-t pedig a hátulsó részében képezzük. Tehát a domború vagy homorú vonás használata akár az *ú*, akár az *í* jelölésére egyformán használható. S e vonások változtatása a többi magánhangzó jelölése czéljából szintén nem függ össze képzésük módjával, hanem teljesen önkényes. A mássalhangzókat függőleges vonal jelöli; az ajakhangokat egy vonal, a nyelvhangokat két párhuzamos vonal, a torokhangokat hurokvonal. A vonalak különböző alakítása jelöli a mássalhangzók képzésének egyéb sajátosságait is. E jelek alakja sem mutatja magát a képzés módját, mert a jelölésnek mindegyik módja épp úgy jelölhetne bármely másforma képzést is. Tehát DUNAY fonétikus írásában is minden egyes jel csak szimboluma egyik vagy másik képzésmódnak, de nem mutatja meg magát a képzésmódot. Az egész írásmód igen érdekes, azonban az a nagy baja, hogy megtanulása nehéz, olvasása még nehezebb. Irásban elég könnyen folyik, de nyomtatása, az eddig megjelent szövegekből itélve, úgy látszik nehézséggel jár.

E fonétikus íráson kívül DUNAY a latin betűk változtatásával új magyar helyesírást is ajánl, mely eddigi betűinket számos új jellel gyarapítaná. Habár mai történeti írásmódunk sok tekintetben tökéletlen, mégsem hiszem, hogy egyáltalán szó lehet egészen új írásmód elfogadásáról, mely mai közhasználatban levő írásmódunk helyébe lépne. Hiszen látjuk, mily nagy nehézségekbe ütközik, ha helyesírásunkat csak egy-egy kis részében akarjuk javítani, egyszerűsíteni.

A fonétikát, mint nélkülözhetetlen alapvető tudományt használják a siketnémák iskoláiban, a hol a néma gyermeket a hangos beszéd használatára tanítják. Ezenkívül fontos a hangképzés pontos ismerete a beszédhibákban szenvedők gyógyítása szempontjából is. Ez utóbbi czélra rendez a közoktatásügyi kormány néhány év óta tanfolyamokat a hebegők és más beszédhibákban szenvedők számára. SARBÓ ARTUR dr., e tanfolyam vezetője egy rövid, népszerűen írt füzetben össze is foglalt a szülők és tanítók részére egy kis útmutatást, melyben elmondja, hogy kell a beszédhibáknak elejét venni vagy pedig a már meglevő hibákon segíteni. Előbb röviden, nem tudományos czéllal, hanem úgy, hogy laikus olvasója is megérthesse, szól a beszéd élettani feltételeiről s az egyes hangok képzésmódjáról. Azután bemutatja a gyakrabban előforduló beszédhibákat (dadogás, pöszebeszéd, hadarás) és szól gyógyításuk módjáról is.

A siketnémák tanítását tartja szem előtt BIHARI KÁROLY *Gyakorlati Hangtana* (ismertetését l. Nyr. 29: 260) s ugyane czéllal írta meg KLIS LAJOS *Közérdekű tudnivalók a siketnémákról* czímű füzetét. E tanulságos és szintén a nagy közönségnek szánt füzetben előbb a némaságról és siketségről általában szól, azután jellemzi a siketnémák testi és lelki tulajdonságait, majd áttér a füzet főtárgyára, hogy hogyan történjék a siketnémák tanítása. Ebben a fejezetben szól a hangképzésről is s egyenként tárgyalja a magyar nyelv egyes hangjainak képzését, még pedig olyan sorrendben, a mint a siketnémák legkönnyebben megtanulhatják. KLIS az egyes hangok képzését általában helyesen jellemzi, csak egy-két állítása ellen van kifogásom. Az *ú*-ról azt írja, hogy a rövid *u*-tól abban különbözik, hogy «képzésekor a nyelv még inkább visszahúzódik s még jobban lelapul.» Ez nem helyes; a rövid és hosszú *ú* képzésekor a nyelv helyzete egyforma, csakhogy a hosszú *ú*-t ejtve a nyelv közepe kissé kidomborodik, ezért nevezem szűk ejtésűnek. Az *ő* kimondásakor a nyelv helyzete nem olyan, mint az *e*-é, hanem mint a zárt *ë*-é. Az *ly* hangot nem kellene külön tanítani a siketnémák iskoláiban, hisz az országnak csak igen kis részén él, mint külön hang. Minek szaporítsuk a szegény siketnéma munkáját felesleges vesződséggel, mikor a magyarság legnagyobb része úgyis *j*-nek ejti az *ly*-t. Örüljünk, hogy egy hanggal kevesebbet kell tanulnia.

A külföldi fonétikai irodalom újabb jelenségei közűl meg kell említenem, hogy megjelent ROUSSELOT nagy munkájának *(Principes de Phonétique Expérimentale)* második része. Az egész mű ismertetésére akkor fogok visszatérni, ha a befejező rész is megjelent. A ROUSSELOT és NATIER szerkesztésében megjelenő *La Parole* czímű folyóirat folyton közöl a kisérleti fonétika körébe vágó dolgozatokat. A II. és III. évfolyam egy terjedelmesebb dolgozatot közöl JOSSELYN-től: *Études expéri-*

mentales de phonétique italienne. MEILLET és ROUSSELOT a görög aspiráták kiejtéséről szólnak, RIGAL az orrhangú magánhangzók képzését vizsgálja, GAUTHIOT pedig a litván hangsúlyt és időtartamot tanulmányozza. Mindezen vizsgálatok ROUSSELOT hangjelző és hangíró készülékeinek segítségével történnek, tehát a lehető legpontosabbak. S e vizsgálatokat a kutatók az *Institut de Laryngologie et Orthophonie* helyiségében végezhetik, mely ROUSSELOT vezetése alatt nemcsak elméleti fonétikával, hanem a helyes kiejtés tanításával s a beszédhibák gyógyításával is foglalkozik. Az intézetet Párizs városa évenként 4000 frankkal segíti.

BALASSA JÓZSEF.

Kisebb közlések.

A jésített mássalhangzók.

A finn-ugor nyelvek számára készült fonétikus írás ismertetésében kifogásoltam, hogy SETÄLÄ egységes jelet használ a jésített mássalhangzók jelölésére s hogy beosztja őket az egyszerű mássalhangzók táblázatába. Evvel szemben SZINNYEI JÓZSEF a jésítés jelének alkalmazásában nem lát következetlenséget s PAASONENnek levélbeli közlésére is hivatkozva állítja, hogy a *ṕ*, *b'*, *v́*, *f'*, *ḿ* nem kettőshangok, hanem épp olyan egyszerű mássalhangzók, mint a többi ékezetesek (*ń*, *ť*, *ď*, *ś*, *ź* stb.) Hivatkozik még SIEVERS Phonetikájára is. (NyK. 32: 95.)

Említett czikkemben abból indultam ki, hogy a jésítés (Mouillirung) szót a fonétikai irodalomban gyakran kétféle értelemben használják s ez okozza a zavart. A magyar nyelv palatalis mássalhangzói: *gy*, *ty*, *ny* egyszerű hangok, melyeket a szájpadlás közepén képezünk, tehát nem jésítettek, noha hangzásuk hasonlít a jésített dentalisokhoz, melyeket így jelölhetünk: d^{i}, t^{i}, n^{i}; így ejtik pl. a franczia *diable*, *tiers*, az angol *tune* stb. szavakat. Ez utóbbiakban jésített hangokat ejtenek s ezek nem állíthatók egy sorba az egyszerű mássalhangzókkal. Épp ily jésített mássalhangzóknak tartom azokat is, melyek úgy képeztetnek, hogy a labialis és palatalis ejtés egyesül (SETÄLÄ táblázatában a *ṕ*, *b'*, *f'*, *v́*, *ḿ*), mert képzésmódjuk nem egységes, hanem két articulatio egyesül bennük. Igaz, hogy a két képzésmód, a labialis és a palatalis, teljesen egybeolvadhat az által, hogy az ajkak és a nyelv működése egyszerre történik,

mindamellett nem helyeslem, hogy az így képezett mássalhangzókat az egyszerűek közé sorozzuk.

SIEVERS azt állítja ugyan, hogy az ilyen jésített mássalhangzó éppoly egységes hang, mint a nem jésített; csakhogy ő itt főleg az *ń*, *ľ*, *ś* hangokról beszél s ő is összezavarja azt a kétféle képzésmódot, melyről előbb szólottam. Maga SIEVERS is a jésítésről (*Mouillirung*) a «Combinationslehre» czímű fejezetben és «Gleichzeitige Bildung verschiedener specifischer Articulationen» cz. pontban szól, tehát mégsem tekinti ezeket egészen egyszerű hangoknak s nem is veszi fel őket a mássalhangzók táblázatába. Részemről sokkal helyesebbnek tartom, ha az egyszerű mássalhangzók táblázatában csakis az egységesen és egyszerűen képzett hangoknak adunk helyet.

SETÄLÄ táblázatában a *ḱ*, *ǵ*, *ŋ́* jeleknek értékét is pontosan meg kellene határozni. Ezek a táblázatban egy sorban vannak a *j*-vel, tehát értékük nem lehet más, mint a megfelelő explosiva, illetőleg nasalis s ez a magyar *ty*, *gy*, *ny*; ha az átírás tervezői más hangra gondoltak, akkor rossz helyre jutottak e betűk a táblázatban.

BALASSA JÓZSEF.

Votják-török szóegyeztetések.

Nagy gondossággal összeállította már a votják nyelvben levő törökeredetű szavakat MUNKÁCSI «Votják Nyelvtanulmányok» czímű érdemes munkájában (= Ugor füzetek 5. szám. Különnyomat a Nyelvtud. Közlemények XVII. és XVIII. kötetéből) az akkor rendelkezésére álló nyelvanyag alapján, kimutatván mindössze 608 olyan szót. Később a Votják Szótárban még azonkívül néhány, részben előbb nem ismert votják szót török (tatár vagy csuvas) eredetűnek jelez. Ismeretes dolog, hogy az ilyenféle föladatnál egyszerre lehetetlen a teljességet elérni, hogy az ilyen munkát rendesen új meg új pótlékok követik. Ebben az esetben még hozzá járul azon körülmény, hogy a török szókincs terén ismereteink az utolsó évtized alatt megjelent munkák által valamivel bővültek. Miután minden tekintetben kívánatos, hogy tisztában legyünk a finnugor nyelvekbe behatolt török szavakkal, legyen szabad nekem, jóllehet nem is vagyok specialista a votják nyelv terén, a NyK.-ben közölni azon új adalékokat, a melyeket a Votják Szótár használata közben magamnak följegyeztem. Szükségtelen mondanom, hogy a szóban forgó anyagot ezzel nem tartom kimeritettnek, annál kevésbbé, mert nem is nagyon törekedtem arra.

Az alant következő jegyzékbe fölvettem néhány olyan szót is, a melyet előbb, az én nézetem szerint hibásan, török eredetűnek tartottak, illetőleg az átadó török nyelv mivoltát nem állapították meg helyesen, valamint néhány olyant is, a melynek megmagyarázásához valamely új adatot közölhetek.

Ha másképen nincs jelezve a kirgiz és baskir szavakat (rövidítve «kirg.», «bask.») ezen munkákból idéztem: KATARINSZKIJ, Киргизско-русскій словарь, Orenburg 1897, Русско-киргизскій словарь. 2-е изданіе. Orenburg 1900, Башкирско-русскій словарь. Orenburg 1900, az altaji-török szavak (rövid. «alt.») forrásául

pedig szolgál: Verbiczkij, Словарь Алтайскаго и Аладагскаго нарѣчій тюркскаго языка, Kazán 1884.

A csuvas szavaknál az egyszerű «csuv.» azt jelenti, hogy az illető szó a saját (még kiadatlan) szógyűjteményemből való, a mely a szamarai kormányzóság Buguruszlán nevű kerületéből, Novoje Jakuškino és más szomszédfalvakból származik, a melynek csuvas lakosai az anatri- vagy alsó nyelvjárást beszelik; «csuv. (Spaszk)» azt, hogy az illető szóalakot a kazáni kormányzóság Spaszk nevű kerületének délnyugati részében lakó csuvasoknál jegyeztem föl. a kiknek nyelve szintén ugyanazon főnyelvjáráshoz tartozik; «Učebn.» ezen czímű orosz kiadványra utal: Первоначальный учебникъ русскаго языка для Чувашъ, 5. kiadás, Kazán 1898.

A másik főnyelvjárásból, a fölső vagy vir-jalnak nevezett nyelvjárásból a szavak Zolotnitzkij után vannak idézve (Корневой Чувашско-русскій словарь, Kazán 1875), röviditve «Zolotn.»

A kazáni-tatár szavakat az ismert Bálint-, Osztroumov-, Voszkreszenszkij- és Radloff-féle szótárak szerint idézem. A szamarai kormányzóság Bugulyma nevű kerületének északnyugati részében lakó mišär-tatároknál följegyzett szavaim mellé «miš.-tat.» jelzés van irva.

alama (Jel. Uf.) rossz, hitvány (худой, плохой). — tat. (Osztr.) *alama, älämä* rossz, tisztátalan (дрянной, неопрятный). Előfordul a tatár evangéliumfordításban is, pl. Máté 11,21, Luk. 10,8. — V. ö. csuv. *älämät* id.

argamat poroszka ló. — tat. *arγamak* (Radl.) arabisches vollblutpferd turkmenischer zucht; überhaupt jedes gute pferd; miš.-tat. *arγėmak* jó, tüzes (zabolátlan) ló, kirg. *arγėmak* «аргамакъ», csag. *argamak* guter renner, edles pferd (Vámbéry). V. ö. csuv. *u̯rχamaχ**) jó, tüzes ló, fölső-csuv. *orgamak* áldozatul hozott állatalakú mézeskalács (пряникъ съ изображеніемъ животныхъ), l. Magniczkij, Матеріалы къ объясненію старой чувашской вѣры, Kazán 1881, 253. l. — Megvan ezen szó a cseremisz és a mordvin nyelvben is: keleti-cser. *orkamak* (Genetz) sehr gutes ross, (Uf.)

---

*) *u̯*-val azt a nyilt *u*-hangot jelzem, mely az anatri-nyelvjárásban a fölső-csuvas *o*-nak felel meg, kivéve *j* és *ś* előtt, midőn zárt *u*-hang hallatszik. Ezt a két *u*-t Asmarin csuvas nyelvtanában nem külömbözteti meg, jóllehet máskülönben a hangjelölése elég pontos.

orγamak id. (l. Keleti Szemle 1901, 124., 126. l.), mordE. *argumak*, *arguma* (részint átvitt értelemben). A votj. *-t* a tat. *-k* helyett úgy mint ebben: votj. *kakit* ~ tat. *akĕk*.

barak (Sar.) szeméremtest idősb nőknél. V. ö. keleti-cser. (Birszk, Krasznoufimszk) *parak* női szeméremtest (a Budenz-féle szótárban is), hegyi-cser. (Ramstedt) *pärăk* id. Miután az eltatárosodott karataj-mordvinok nyelvében is megvan ezen szó: *pärăkä* id., átvétel lehet valamely török nyelvből.

basma (Wied. *basna*) kartonvászon (каттунъ, ситецъ). — tat. (Osztr.) *basma* id. (набойчатый холстъ, пестрядь), bask. *basma* набойчатый холстъ, выбойка; csuv. *pusma* id. (ситецъ). V. ö. keleti-cser. *pasma* id.

bič : bičäez potä csiklandik, *bičat-* csiklandoztatni (Wied. *bić*, *być : b.-potyś* kitzlig, *bićal-*, *byćal-* kitzeln). — V. ö. csuv. (Zolotn.) *pĕča* viszketés (восца).

bernо garatfiók | mühltrichter (Wichmann, Zur gesch. des vokal. 78. l., 147), zürj. *burńa* brunneneimer; ständer (?). — V. ö. csuv. *pernä* hársból készített magas kosár, Učebn. 52. l. кузовъ, Mát. 15,37 корзина. A jelentés elég eltérő ugyan, de szint' ilyen jelentésváltozás mutatkozik a következő votj. szóban: *muško* fonott nyírhéj-kosár; garatfiók.

buzara görény (хорекъ). — csuv. *pĕžara* (Spaszk) *pĕsara* id. (хорекъ), (Zolotn.) *psara* marmota (сурокъ).

čagĕr (Jel.) lazúrkék (голубой). — csuv. *čaɢĕr* sárgásbarna (csak a szemről mondva; «mint a füles bagolynál (какъ у филина)» | Zolotn. косой (kancsal), szintúgy Magniczkij 197. l.: *čagĕr koś* косой глазъ, kirg. *čagĕr* szürkeszemű (ló) имѣющій сѣрые глаза (лошадь); v. ö. alt. *čokur*, *čokĕr* tarka (пестрый, полосатый, чубарый, цвѣтный); alt. *čaŋkĕr* голубой; csag. *čakil* hellblau (nur von augen) Vámb. — Rátaláltam erre a szóra a cseremiszben és a mordvinban is: kel.-cser. (Birszk) *čakĕr* szürke (csak a szemről mondva), mordM. (Pšenevo) *čagĕr-śeľmä* (mondják olyan emberről, a ki a mit lát, mindent magának akar), mordE. (Ahlqvist kéziratában) *čagoro* szürkeszemű, *čago* id. Habár ezen szó nincs kimutatva a kazáni-tatárban, mégis bizonyosnak vehető, hogy onnan került az említett finnugor nyelvekbe, valamint a hangalak után itélve a csuvasba is. Munkácsi (Votj. Szót.) orosz jövevényszónak jelzi, összeállítván a következő alakilag lényegesen eltérő orosz szóval: чагравый aschgrau, dunkelgrau, a mely természetesen szintén

török eredetű (DAL szerint csak keleti Oroszországban fordul elő).

čibor, čěbor, čubor tarka (пестрый). — tat. (BÁL.) *čiuar*, (Nytan 10. §) *čubar* foltos, pettyes, (OSZTR.) *čuar*, *čiuar* пестрый, miš.-tat. *čobar* pettyes, kirg. *šubar* чубарый (масть животныхъ), bask. *sěbar* id., csuv. *čěвar* (ZOLOTNICZKIJ-nél is) id. — Az orosz nyelv is átvette e török szót: or. чубарый getiegert (von hunden und pferden), a melyet MUNKÁCSI a votják szó eredetijének tart.

čigěnal-, *čignal-* (Kaz.), Sar. *čignal-*, Glaz. *čidnal-* hátrálni; megmakacsolni magát (спятиться). — tat. *čigėn-* hátrálni, пятиться VOSZKR., v. ö. Luk. 14,18; BÁLINT és OSZTROUMOV-nál csak a *čik-*) alapszó található), bask. *sigėn* пятиться назадъ, kirg. *šegin-* id.; v. ö. csuv. *čěaěmla-* makacskodni (a lóról mondva). Néhány mokša-mordvin nyelvjárásban is található az idézett tatár alapszó mellék-névi származéka: *čigėn* csökönyös (ló), valamint a cseremiszben is: keleti-cser. (Birszk) *čegėn* id., TROICZKIJ-nál: *čegėn* csökönyösség (норовъ у животныхъ), *čegėnlem* csökönyösnek lenni, hegyi-cser. *tsəγə·näš* (RAMSTEDT) id.

čija (Jel. Kaz.) meggy; cseresznye. MUNKÁCSI egyenesen csuvas eredetűnek jelzi, valószínűleg csak azért, mert jobban látszik illeni a csuv. *čija* alakhoz (a mint a ZOLOTNICZKIJ-nál előforduló чія szót átírja), mint a szintén idézett tat. *čijä*, *čejä* alakhoz. A csuvas szó pedig *čijä*-nek hangzik és valószínűleg a tatárból ered; v. ö. kirg. *šije*, bask. *sejä* id.

čumon (Sar.) nyírfakéregből készült edény. — csuv. *čuman* hársból készült hosszas, alacsony edény, melyben malátát csiráztatnak. V. ö. cser. (TROICZKIJ) *čoman* schlitten mit einem kasten, worin man mist, schnee etc. hinausführt (Sz.), keleti-cser. (Birszk) *čoman* egy nagy, hársból készült edény, melyben lisztet, gabonát tartogatnak és melyet gyakran fuvarozó szánra állítanak. TROICZKIJ szótárában egy tatár *čuman* szóra utal. Megvan ezen szó az oroszban is, világosan mint kölcsönszó, чуманъ, DAL szerint keleti és északi Oroszországban fordul elő. A ZOLOTNICZKIJ-féle csuv. *čikmän* кузовъ világosan ama szó mellékalakja, v. ö. csuv. *soχman*, *suman* (mord. *sumań*) ~ tat. *šikmän* kaftán, l. a *sukman* czikk alatt.

čup, Kaz. *čub*, *čup*, *čup* : *čup karini* megcsókolni. — csuv. *čup* csók; *äbė č. turěm ana* megcsókoltam őt; ZOLOTN. *čöp* csók, *čöp tu-* csókolni.

čuči (Sar.), Kaz. *čučė* (M.), *čučė* bőrkiütés (проказы); zabola az ajak szélén; tetvesedésből származó kelések a fejen; vérkelés. — Valószínűleg összeállítandó a tat. *cǫcǫ* szóval ‚valamely bőrbetegség', melyet egy a nizsnij-novgorodi kormányzóságból való mišärtatártól hallottam; ugyanazon szó a mordM. *šučä*, mordE. *čuče* id., (WIED.) *čuču* rák (krebs), cser. *čuči*, *čuču* rák (Tr.). V. ö. csuv. (ZOLOTN.) чечу ‚почечуй, ракъ болѣзнь', a melynél ZOLOTN. egy tatár тяче szóra utal.

dalaj (Kaz.) elég ideje már, meglehetős régen. — kirg. *talaj* néhány; *bir t. ksi* нѣсколько человѣкъ, *talajdan bermen* съ нѣкотораго времени, keleti-tör. *talaj* viel, zahlreich, ZENK. 247,s, csag. (VÁMBÉRY, Wbuch 162. l.) *talai* viel, reich, gross; v. ö. RADLOFF, Phon. 201. §. Megvan a mordvinban is: *talaj* genug, hinlänglich, ziemlich; vor einiger zeit, l. JSFOu. XV, 2, 53. l.

dėm (Kaz.) éppenséggel, teljesen, tökéletesen, tisztán. — tat. (OSZTR.) *döm* tökéletesen (совершенно), *d. kazañγė* совершенно темный, bask. *döm* id., kirg. *dėm* совершенно; *d. kalmadė* совсѣмъ ничего не осталось, *d. ǯaksė* вполнѣ хорошій, csuv. *tėm : t. χura* egészen fekete. A mordvinban is: *dum*, *tum* egészen (csak a színről mondva).

eptäš (Uf.) csupán egy textusban fordul elő: *piniez — šuon eptäšezli* kutyája elmondotta ebtársának (разсказала другой собакѣ). MUNKÁCSI ezen szónál a tatár *ėt* ‚kutya' és *daš* ‚társ' szavakra utal, de kétségkívül a tat. (OSZTR., VOSZKR.) *iptäš* (miš.-tat. *ibdäš*) ‚társ' (товарищъ) szó átvétele.

iži, Kaz. *ižė*, GAVR. *iǯi* báránybőr-sapka. Ezen szót MUNKÁCSI a csuv. *islek*, *silek* (ZOLOTN.) szóval összefüggőnek véli, a Votj. Szótárban mégis megkérdőjelezve. Azt hiszem, nincs semmi közük egymáshoz; a votják szó talán összefügg a mokša-mordvin *vaš* ‚sapka' szóval.

jam (Kaz.) dísz, szépség, jó állapot; (WIEDEM.) herrlich, *janlik* pracht, herrlichkeit. Vnyt. 357 össze van állítva az alt. *jamė* szóval ‚rang, állás', mely BUDAGOV szerint a mongolból való. Aligha helyesen, — közelebb áll a következő tatár szó, melynek valószínűleg nincs semmi köze az előbbihez: tat. (BÁL., OSZTR.) *ėjäm* ékesség, dísz, szépség, miš.-tat. *jäm* (az ufai kormányzóságban is így hallottam); bask. *ejäm* красота, верхъ совершенства.

jum : äm-jum (Sar.) orvosság. — csuv. *ju̬m : im-ju̬m* gyógyító varázsigék (*im-ju̬m kala-* varázsolni). Ezen csuvas szó az ismert

jumėś, (Spaszk) *jumėžė*, (Zolotn.) *jomėś*, *jomźe* ,varázsló' szónak alapszava és megfelel az alt., tel., kojb., ujg. stb. *kam* szónak, melynek jelentése ,varázsló, samán'. Munkácsi a votják szót NyK. XX, 473. l. ezzel a csuvas szóval állítja össze: *ėm-śom (ėm-śom)* ,füvekből készült orvosság', Zolotniczkij-nél *imśom* лекарство изъ трухи, megjegyezvén, hogy a votják *em-jum* igen érdekes nyelvemlék a csuvasra nézve, a mely nézetet az előbbivel szemben nem lehet fönntartani. Ugyanabban a csuvas nyelvjárásban, melyből az *im-jum* szót följegyeztem, megvan *im-śam* ,mindenféle orvosság', v. ö. Ašmarin, 115. l.: *im-śam (im-jam)* eszköz, orvosság (средство, лекарство), a mely összetételnek a utórészét a szerző csak az előrész puszta változatának tartja, sok olyan összetételt idézvén a csuvas nyelvből. A Zolotniczkij-féle *-śom* (e h. *-śam*) ebben: *im-śom* népetymologián is alapulhat (*śom* ,gyom').

kabači, Glaz. *kabači* női mellrevaló. — V. ö. oszm. (Radl.) *kabažča* ein kurzer rock, eine art weste, *kaba* (perzsa eredetű) das oberkleid, das die perser über dem hemde tragen. Ugyanolyan jelentésbeli változás mutatkozik a következő finn szóban: észt. *sōba* brustlatz stb., finn *sopa* hemd, kleidungstück.

kakit karneolkő (сердоликъ); drágagyöngy. — tat.-ar. *akėk* karneolkő, csuv. *aχaχ* id. Votj. *-t* a tat. *-k* helyett mint a fennt idézett *argamat* szóban.

kalta kis bőrtáska (сумочка), melyet a férfiak az övön, elül viselnek. — bask. *kalta* bőrtáska (сумка), kirg. *kalta* zseb (карманъ); v. ö. Orosz-kirg. Szót. s. v. Сума: киргизская калта, которую привязываютъ кожанымъ понсомъ снаружи платя), alt. *kalta* кисеть; кожаный кошелекъ для табаку; карманъ. — V. ö. cser. *kalta*, *kalda* bőrzacskó, melyet az övön hordanak.

kaptirna (Jel.), *kattėrma* (Kaz.) ruhakapocs (крючекъ на одеждѣ). — tat. (Radl.) *kaptėrma* haken und oesen (zum zuhaken), bask. *kabtėrma* крючекъ, застежка у одежды, kirg. *kabtėrma* id. Előfordul a keleti cseremiszben is: *kaptėrma* (Birszk) ruhakapocs.

kaudan egy fűnek neve, mely gyökerén szárad. Munkácsi rá-utal ezen szavakra: kirg. *kau* altes, verdorrtes gras, *kaudak*, *kaulak* avarfű Bud. II, 29. Található teljesen megfelelő alakja is Radloff-nál: *kaudan* (Kūr. Krm.) 1. (Krm.) dürres gras, 2. ein mit trockenem grase bedecktes land (im herbste), sőt a n.-novgorodi kormányzóságból való mišär-tatártól is hallottam: *kaudan* száraz fű. —

Megvan a mordvinoknál is: mordE. *gavdan*, mordM. *gavdan*, *galdan*, *kaldan* száraz (tavalyi) fű stb.

ken, *keń* meny; menyecske, ifj'asszony. — csuv. *kin* (ZOLOTNICZKIJ-nél is s. v. *kil* ,невѣста, младшая сноха') id. V. ö. tat. *kilėn* id., alt. *kelin* (ab.) *kilin* id. (невѣстка; сноха), oszm. *gelin* id. V. ö. ASMARIN XIX. l.

kis, *kiś* (Kaz. Sar.) szövőborda, zürj. *kiś*, perm *kiś* id. MUNKÁCSI helyesen csuvas eredetűnek tartja: csuv. *χis* szövőborda; kard (ZOLOTN.; az anatri nyelvjárásban *χėś*), azonban Vnyt 172. l. tévedésből «olyan egyező csuvas-votják szók» közé sorozza, «melyeknek a törökség egyéb részeiben nem ismerjük megfelelőit», jóllehet BUDENZ már NyK. X, 1, 135. l. a csuvas szót a tat. *kėlėč* szóval állította össze: tat. *kėlėč* kard, szövőborda, kirg. *kėlėš* id. сабля; деревянный ножикъ, которымъ ткутъ, (Orosz-kirg. szót.) бердо, bask. *kėlės* kard (сабля, мечъ), alt. *kėlėč*, *kėlėš*, *kėlės* kard stb.

kokėrok, *kokrok* (Kaz.) kakastaraj. — V. ö. tat. *kikrėk* (VOSZKR. s. v. гребень) id., *kikiriki* (BÁL.) id., miš.-Bug. *kikėrik*, csuv. *kiɢirik*, (Spaszk) *kikeriɢuk* id., ZOLOTNICZKIJ szerint (s. v. терекэ) az alsó csuvasoknál *kikrik*. Hangutánzó szónak látszik, a hasonlatosság azonban aligha véletlen.

kolźo zablisztből készült tészta különféle gyümölcstöltelékkel. — tat. *kölčä* (OSZTR., VOSZKR.) süteményféle, лепешка, куличъ, bask. *kölsä* лепешки.

kudi, Kaz. *kudė*, WIED. *kudu*, Kaz. Mát. 14,20 коды kisebb fajta kosár; *kudo* (Sar.) nagyobb fajta kosár; zürj. *kud* geflochtener korb; tschetvert; keleti-permi (GENETZ) *kud* korb. Található még a cseremiszben és mordvinban: erdei- és keleti cser. *komdo* gömbölyű doboz hárshéjból, keleti-cser. (Birszk) *komdo̜*, Učebn. 37. l. *komdo* hársból készült kosár, лукошко, hegyi-cser. *komdė* (RAMSTEDT) ein korb (für getreide); mordM. *kunda* (*ė*-) id. (лукошко).

V. ö. bask. *kumta* koporsó, hosszas szekrény v. láda (гробъ, ящикъ продолговатый, csuv. *ky̨nDė* nagy hársból készült kosár, лукошко, Učebn. 52. l. *kumėt* id., ZOLOTN. *konda*, *kondėk* id. (лукошко); bölcső (дѣтское ложе, колыбель); (ASMARIN, Mater. 51. l.) *konDėk* (fölső-csuv.) лукошко; RADLOFF-nál: *komda* (kojb. leb.): 1. (leb.) kasten, 2. (kojb.) sarg, grab; tob. *kumta* ein schächtelchen; alt. *komda*, *komdė* ящикъ; гробъ.

Nagyon érdekes török jövevényszó. Részt vett az ismert a

permi nyelvekben (mint a magyarban) történt hangváltozásban *nd* > *d* (v. ö. pl. votj. *tod-*, zürj. *töd-* (magy. *tud-*), finn *tunte-*). A mostani csuvas alak *kunDė* stb. aligha tekinthető ezen nyelv régi szókincséhez tartozónak (a *k* miatt, e h. *χ*). V. ö. AŠMARIN XVIII. l.

kukej, kuko (Jel.) tojás. — tat. *kükäj* tojás (BÁL.), яйцо куриное (въ разговорѣ съ дѣтьми) (OSZTR.), miš.-tat. *kukaj* id., bask. *kükäj* tojás (яйцо). Sok mordvin nyelvjárásban is található: mordE. *koko,* mordM. *koka(ė-), koku, kuku* tojás (mint gyermekszó). Legalább az előbbi votják alak a tatárból valónak látszik.

kulo (Sar.), *kėlo* fakó, világosbarna (ló) [v. ö. Y. WICHMANN, Zur gesch. des vokalismus d. erst. silbe im votj. 16. l.]. — tat. *kola* id., bask. *kola* id., kirg. *kula* id., csuv. *χėla,* (ZOLOTN.) *χula* id., alt. *kula* id.

kwan- (Kaz.) gyönyörködni, örvendeni, jó hangulatban lenni. — tat. *kiuan- (kuwan-)* örülni, vigadni, kirg. *kuan-* id. (радоваться), bask. *kiuan-* id. (веселиться, быть въ хорошемъ настроеніи), — alt. *kubat-, kubuj-* öröm, *kubuksu* víg; vigadni.

güj, kirʒqn-güj (Uf.) ének, nóta, dal. — V. ö. tat. *köj* dallam, széphangzat, kirg. *küj* id. (напѣвъ, голосъ, мотивъ пѣсни на какомъ нибудь музыкальномъ инструментѣ), bask. *köj* id. (напѣвъ, голосъ; *miñä ber köj äjtse* скажи (спой) мнѣе хоть одну пѣсню), alt. *kög, küü* звукъ, гулъ; голосъ громкій; напѣвъ, мотивъ; csuv. *kėvė* id.

mukša (Kaz.) mordvin. — tat. *mukšė* mordvin (akár mokša, akár erza).

muško (Sar.), Glaz. *mučko* fonott nyírhéjkosár; garatfiók. — miš.-tat. (Ufai korm., Birszki ker.) *müškä* garatfiók (a saját hallomásom szerint). Az ottani cseremiszeknél is: *müška* garatfiók.

miʒ (Sar.), Glaz. *miź* halikra. Lehetne arra gondolni, hogy talán átvétel valamely régi, csuvas-féle nyelvből, v. ö. csuv. *vėlʒ'ė.* (ZOLOTN.) *vėlča* halikra. A hangalakra nézve v. ö. csuv. *χėś* szövőborda, tat. *kėlėč*; csuv. *pižän*, bot., tat. *bilčän*; csuv. (ZOLOTN.) *šalča, šalža, šoča* rúd, csuv. *viś-* mérni, tat. *ülčä-* id.; csuv. *vėlzam*, *vėzäm* ők; *ilzä, izä* vévén; *pėlʒ'ėra, pėčra* pénzesláncz (AŠMARIN 52. l.) és csuv. *vėGėr* ökör, Učebn. 45. l. *mėGėr*; *val, mal* elõrész; *väsärlä, mäsärlä* hátra, AŠMARIN 48. l.

pagʒa (Kaz.), Sar. Mal. *padʒa*, Jel. *pagža* létra, lépcsőzet

(лѣстница). — V. ö. (?) alt. *pakĕš* лѣстница ebből: *pak-* hágni (лѣзть вьерхъ [на гору, на дерево]).

partča, *parča* (Sar.) szőnyeg. Bizonyosan a tatárból való átvétel: tat. (Osztr.) *parča* rajzminták, virágok a kartonvásznon, kárpiton (узоръ, цвѣты на ситцѣ, обояхъ). A tatár szónak a jelentése Osztroumov szerint ugyan épp annyira vagy még inkább eltérő, mint az orosz szóé: or. парча ‚arany- v. ezüstszövet, az aranynyal vagy ezüsttel átszövött selyemszövet', de a baskirban már jobban hasonlító jelentéssel fordul elő e szó: bask. *pärʒä* függöny, terítő (занавѣсъ, попрывало). Eredetije a perzsa *pārče*.

pisäj (Jel.), Glaz. *piśaj* macska. Jóllehet hangutánzó szó, még sem lehet véletlen a hasonlatossága ezzel: bask. *bsäj* macska.

purt kés, zürj. *purt* kés, kard, perm. *purt* kés. V. ö. csuv. *pụrDĕ*, (Zolotn.) *porda* fejsze.

sandal (Sar.) durva kék festőszer. — tat. (Osztr.) *sandal* szantálfa-festék (сандалъ), *sandalga buja-* красить сандаломъ. Valószinűbb, hogy a votják nyelv ezen araberedetű szót a tatárból vette át, mint az oroszból.

sarana (Kaz.) liliom (лилія). A Votj. Szótár oroszeredetűnek jelzi. Megvan a volgai török nyelvekben is: tat. (Osztr.) *sarana* лилія цвѣтокъ; csuv. *sarana* valamely növény «szép, halványvörös virágokkal, melynek sárgaszínű gyökerét eszik», «луковица».

sèńèk (Kaz.), *śèńik* (Amin. mes. 10) félszer, szín. — A Votj. Szót. szerint tatár eredetű.*) A tatár *sinnèk* fészer, kocsiszín (Bál.) pedig maga orosz eredetű (Osztroumov is arra utal szótárában), or. сѣнникъ, és hogy a votják szó egyenesen az oroszból vétetett át, arra a lágyított *ń* (ill. *ś* is) szolgálhat bizonyítékul.

sukiri (Sar.), *sükèri* (Gavrilov), *sukuri* (Wied.) egész kenyér. Helyesen van összeállítva (Vnyt. 422.) a csuv. (Zolotn.) *śukkur*, *śugur* szóval (alsó-csuv. *śĕGĕr*), de az idevont zürj. *sukaŕ* ‚zwieback' szónak nincs hozzá semmi köze, mert ennek eredetije az orosz сухарь ‚zwieback' szó.

sukman hátul ránczos téli zubbony. — csuv. *sĕχman*, (Spaszk) *soχman*, (Zolotn.) *suχman* kaftán. V. ö. tat. *čikmän* id. csag. (Vámb.) *čekmen* ein weites winterkleid, tob.-tat. *sükmän* kaftán. Előfordúl

*) A tatárból átvett szónak tartja Wichmann is (Zur Gesch. 25. l.).

a mordvinban is: mordE. *sumań*, mordM. *sumań*, *sėmań* (JSFOu. XV, 2, 50. l.).

sur (Sar. Glaz.), Uf. Kaz. *sür* szürkés (ló v. macska). — tat. (Osztr.) *soro* szürkés («сѣрый», miš.-tat. «саврасый»), kirg. *sur* сѣрый, голубой (масть лошади), alt. *sur-at* голубой конь, csuv. *sėrė*, (Zolotn.) *suru* szürkés (сѣрый, голубой). — V. ö. cser. *sur*, *suro* szürke; feketebarna.

zur-muš hereméh | drohne Wied., *zuri* bögöly; hereméh bremse (oestrus); drohne Wied. — V. ö. csuv. *sėrė-χurt*, (Spaszk) *sor-χurt*, (Učebn. 88. l.) *sar-χurt* hereméh (трутень), (Zolotn.) *suru-χort* трутень, сѣрая пчела, tat. (Zolotn.) *soro-kort;* mordM. (Penza) *sar-ḿeš*, (Saratov) *sar-ńeškä*, (Tambov) *sarėm*, (Kazan) *anėk-sarks*, mordE. *sarks*, *saŕks* hereméh, keleti-cser. *śurij*, *śure*, Učebn. 59. *śüre*, Troiczkij-nál *sure*, *süre*, *śure* id.

zurod, Wied. *zuröd* boglya, széna- v. kenderrakás (стогъ), zürj. *zoröd*, *zaröd* schober, heuschober. — tat. *zurat* kéverakás (Bál.), продолговатая кладушка сноповъ въ полѣ, miš.-tat. *zurat* id., csuv. *surat* id., bask. *ǯurat* снопы сложенные въ скирды. Megvan a mordvinban, nyilván mint tatár jövevényszó: mordM. *sorat* (Penza), *zorat* (Tambov) nagy kéverakás, valamint a cseremiszben: keleti-cser. (Birszk) *sorat* id.

śam (i; instr. *śamän)* szokás, tulajdonság; mód, természet, minőség (нравъ, привычка, свойство); *śamän*, Sar. *-śeän*, Jel. *śain* 1. (módhatározó) szerint, módjára, hasonlóan, mint; 2. (időhatározó) vmi közben, alkalmával, vminek ideje alatt, a mint; v. ö. zürj. *śam* verständnis, einsicht, geschicklichkeit; art, *as-ś.* eigensinn; keleti-permi *śam* kraft, stärke. — V. ö. csuv. *sämmėn* képest, szerint: *lažėna vėjė sämmėn tijä* rakj fuvart a lónak erejéhez képest, (Ashmarin, 218. l.) *śämėn*, *śäm* képest, szerint (сообразно съ —, по); *χėvačė śämėn* az ő erejéhez képest (смотря по его силѣ); ebből: *śämė* способъ; мотивъ, напѣвъ. A cseremiszben is található: keleti-cser. *sem*, *śem* dallam, hegyi-cser. *sem* id., kel.-cser. *semon*, *śemon* szerint, módjára; *toj tudon semon* te ő vele egyenlő vagy; *nomo semonat šten om γert* semmiképen se tehetem; (kel. és erd.-cser.) közben (während); *užmožo semonak palen* als er ihn erblickte, erkannte er ihn, hegyi-cser. *semɨń* in übereinstimmung (Ramst.). — Munkácsi a votják szót (Votj. Nyelvt. 197. l.) eredetinek tartja (valamint Anderson, Wandlungen 42. l.) és a cseremisz *semon* szót

a votj. szó átvételének magyarázza, de valószinűbbnek látszik, hogy mind a kettő csuvas eredetű. Meglehet azonban, hogy a permi nyelvekben volt egy oly hangzású eredeti szó is, melylyel az új jövevény összevegyült. (Lehetne talán arra gondolni, hogy a csuvas szó = alt. *süme*, melynek jelentései között VERBICZKIJnél található ez is: способъ, средство).

śėri (Sar. Glaz.), Kaz. *śire* csév, csörlő cséve (цѣвка, шпулька). MUNKÁCSI tatár eredetűnek jelzi: tat. *śürė* cső, csév; nádsíp. A szókezdő *ś* pedig a csuvasra vall: csuv. *śėrė* csév. Más csuvasoknál *š*-vel kezdő alakok találhatók: (Učebn. 38. l.) *šurė, šürė* (az utóbbit egy a tetyusi kerületből való csuvastól hallottam), melyek valószinűleg átvételek a tatárból.

śuan az utolsó lakodalmi szertartás a nyári ünnepen (свадьба); lakodalmi nép; *śuanči, śuanći* (Glaz.), Kaz. *śuanśi* lakodalmas ember, lakodalmi vendég. V. ö. erdei-cser. *süan* lakodalom, nász, keleti-cser. (Birszk) *süjan* id., *kuγo süjan* azon halotti ünnep, melyhez a cseremisz hit szerint az előbb meghalt rokonok a negyvenedik napon a haláleset után összegyűlnek véglegesen elkisérni a halottat (*«nėlloże poćeš kolšėm kuγo-süjan dene nalėn γajat»*); akkor fölkérik a «halottak főnökeit» (*kijamat-törä, kijamat-saus*), hogy meg-, ill. kiházasítsák az új halottat, ha t. i. nőtelen vagy hajadon volt, hegyi-cser. (RAMSTEDT) *süän* das hochzeitsfest; die ehe; mordM. *śėmėńćä* (Penza), *śufėńćä* (Penza, csembári ker.), *śuvėńćä* (Kazán) örömhír; *simėńćä (-ė)* (Szaratov) azon ajándékok neve, melyek gyermekszülés alkalmával rokonoknak küldetnek, mordE. *suvońʒej, suvońćej* örömhír (különösen gyermekszülés alkalmával); ama férfi, a ki a negyvenedik napon a haláleset után megjelenik a rokonoknál és meghívja őket a megtartandó halotti ünnepre.

V. ö. tat. *söjön-, söjėn-* örvendezni, *söjönöš, söjönöč* öröm, örvendezés, *söjönčė* örömpénz (hírhozónak, találónak), kirg. *süjün-* örvendezni, *süjünšü* öröm; örömpénz (радость; вознагражденіе за сообщеніе какой либо радости), csag. (VÁMBÉRY) *süjünǯ* freudenbotschaft, *süjünǯülük* ein geschenk, das für die freudenbotschaft gegeben wird, alt. *sügünči* öröm («радость; въ древнетюркскомъ нарѣчіи *sügünči* назывался вѣстникъ, посланный съ радостною вѣстію; отсюда слово, встрѣчающееся въ русскихъ лѣтописяхъ: сіунчи»).

Aligha lehet kétségbe vonni, hogy a mordvin szó, melynek alakjai és jelentései is a külön nyelvjárásokban oly szembetűnően térnek el, átvétel valamely régi török nyelvből. Az idézett votják és cseremisz szavak is valamiképen össze látszanak függni vele, jóllehet a viszony egészen homályos.

śur mostoha, *śur aji* mostoha apa, *śur mumi* mostoha anya. zürj. (P.) *śor* mostoha. — csuv. *śu̬ri*, (Spaszk) *śu̬r* fél; mostoha; *aśa śu̬rri̬* mostoha apa, *ama śu̬rri̬* mostoha anya, *ivĕl śu̬rri̬* mostoha fiú, *χĕr śu̬rri̬* mostoha leány (v. ö. finn *puoli* fél, *isä-puoli* mostoha apa sat.), (Zolotn.) *śora* fél (половина). V. ö. tat. *jarĕm, jartĕ* fél, kirg. *ǯarĕm, ǯartĕ* stb. V. ö. Asmarin, XIX. l.

śadra himlőhelyes, ragyás (рябый), permi *śadra* (Wied., Rog.) id. — at. *śadra* ragyás. V. ö. bask. *śaʒra* рябой, alt. *śadralu* корявый, рябой (о лицѣ), csuv. *śatra* valamely bőrkiütés, Učebn. 102. l. himlő (оспа): (Zolotn.) *śatra* himlőhelyes; himlő, pattanás, pörsenés (рябой; оспа, угри), hegyi-cser. *śaδ°ra* (Ramstedt) die pocken, blattern, keleti-cser. *śeδra̬* himlő, Učebn. 71. l. *śadra* рябой. Munkácsi ezen votják szót orosz eredetűnek tartja, valamint Bálint a tatár megfelelőjét szótárában *ρ*-val jelölte meg. Azonban ellenkezőleg az orosz nyelvbe kétségkívül a tatárból került (v. ö. Miklosich, Etym. Wb. s. v. *śadra)*, a jelentése is valamivel eltérő, legalább Dal szerint шадра természetes himlő (природная оспа), щедра himlőhely (оспинка, рябинка, знакъ отъ оспы).

šajir, Kaz. *šajĕr* tájék, vidék; idegen. — tat. (π) *šägär* város (Machmudov *šaχr* id.), miš.-tat. *šäχär* id., csuv. *šäχär*: *šäχärdä vĭrdan* valamely szellem, (Zolotn.) шегерь «губернскій городъ». Található a cseremisz és mordvin nyelvben is: keleti-cser. *šar*, *ša̬r* (Birszk) vidék, ország, mordM. (Penza) *šäχär*, mordE. (Szamara) *čaχaŕ* világ, ország (v. ö. JSFOu. XV, 2, 51. l.). Perzsa eredetű szó: *šeχr*, *šeχir* stadt, Zenk. 553, 3, v. ö. Horn, Grundr. 797. sz. — A votjákban *j* a tatár *g* helyett, mint ebben: votj. *zajat* óra < tat. *saγat*, *säγät* id.

šipkon (Jel.) tövisalj-galócza (рыжикъ, agaricus deliciosus). — A Votj. Szótár szerint csuvas eredetű (csuv. *šĕpkan* «рыжикъ» (úgy Učebnikban is), Zolotn. рыжикъ-грибъ, a mint nekem megmagyarázták, nem a рыжикъ nevű gomba, hanem egy más növény, v. ö. Dal s. v. рыжикъ: «грибъ agaricus deliciosus; растенie camelina sativa), azonban aligha kell a tatáron túl keresnünk az

eredetét: tat. *šėpkän* tövisalj-galócza, agaricus deliciosus (BÁLINT), «рыжикъ (грибъ)» (OSZTROUMOV), miš.-tat. *šėpkän* valamely növény (nem gomba; v. ö. VOSZKRESENSZKIJ s. v. рыжикъ: *šėpkän* «(сѣмянное растенiе)». Vajjon nem alapszik-e a gomba-féle fordítás az orosz рыжикъ szó félreértésén, a mely először ZOLOTNICZKIJnél fordúl elő, a kitől azután a többi fent említett szótárírók talán átvették? v. ö. hegyi-cser. *šipkän* «konkoly | lolium» (BUD.), *šəpkän* knöterich (RAMSTEDT).

takmak bizonyos dalfajnak az elnevezése; v. ö. csuv. *tokmak*, tat. *tukmak* bunkó, mozsártörő; az illető dalfajnak a rhythmusa hasonlítható a kalapáláshoz, Votj. Szótár. Ezen magyarázat nem helyeselhető, nyilván egy más török (tatár) szóval van dolgunk: miš.-tat. *takmak* gyors tactusban éneklendő dal, bask. *takmak* tánczdal (пѣсня подъ пляску), csuv. *takmak* egy lakodalmi dal (стишекъ), MAGNICZKIJ (Матерiалы 209. l.). A keleti cseremiszek is átvették e szót: *takmak* (Birszk) gyors tactusban éneklendő dal, (GENETZ) tánczdal, tanzlied («mit vielen worten»).

tärkï (Sar.), Jel. *tärki*, Kaz. *tärka*, *tärkė* tányér; csésze, WIED. *terki*, *terky* schüssel, schale (MUNK. a Votj. Szótárban orosz eredetűnek jelzi, talán az orosz тарелка, (népies) талерка szóra gondolva). — V. ö. csuv. *tirėk*, Učebn. *tirgė* tál, tányér, блюдо, (ZOLOTN.) *tirik* блюдо, alt. *tergi* кузовъ, въ который собираютъ кандыкъ; берестяный коробъ. A cseremiszben szintén megvan: *terke*, *tereke* tányér, hegyi-cser. *-ðer*: *ätə-ðer* die fässer, das geschirr (RAMSTEDT). — V. ö. ASMARIN, XVIII. l.

tėgėľi (Kaz.) kerek (круглый), *tėgėľan*, *tėgėlan*, *tigėľan* (Kaz.) kerék, *tėgėľt-* (Kaz.) gurítani, hengeríteni (покатать), *tėgėľal-*, *tėgėľľal-*, *tigėľľal-* (Kar.) hengeregni, gurulni. — V. ö. kirg. *döngelek* kerek; kerék (круглый; колесо az orosz-kirg. szótárban: круглый = *döñölek*, колесо = *döñgelek*]), alt. *tegelek* кольцо, (abak.) *tegilik* id., *tegilek*, *teglek* кружокъ, маленькая монета, *tegilen-* катиться (кубаремъ), *tegilet-* катить.

tugim (Jel.) keréktalp (ободъ). — tat. *tuγėm* (BÁL., VOSZKR.), *duγėm* (OSZTR.) id., bask. *tuγėn* id., kirg. *toγėn* id., csuv. *tŭgŭn* id.

tuj sárgaréz. Valamint cser. *toj* azonos a hasonló értelmű csuv. *toj* szóval (ZOLOTN.; az anatri dialektusban csak ebben: *tuj-šėlän* vak kígyó, мѣдьница), mely azonban a többi török nyelvekben nem található.

turkkičo (Sar.) szénvonó, azsag (кочерга). Úgy látszik, metathesis által ebből: csuv. *tuṛž'ěǥa*, felső-csuv. (Asmarin, Mater. 33. l.) *torčka* id., v. ö. tat. (Osztr.) *tärtöškä* id., miš.-tat. *tärtėškä*.

A Votj. Nyelvtanulmányokban a következő számok alatt levő szóegyeztetéseket aligha lehet fönntartani: 151, 198, 350, 384, 420, 437, 441. — Néhány más összeállítást a szerző maga későbbi munkáiban visszavont, másképpen magyarázván meg.

Magától érthető, hogy olyan esetben, midőn valamely szó csak a votjákban (illetőleg zürjénben is) és csuvasban található és török eredete mellett semmiféle külön bizonyítékok nem hozhatók föl, lehetetlen teljes bizonyossággal eldönteni, melyik az átadó nyelv. Sőt azon körülmény, hogy valamely szó a csuvason kívül előfordul a tatárban is, nem eléggé bizonyítja az átmenet irányát. Munkácsi Votj. Nytan. 197. l., úgy látszik, helyesen utal rá egy olyan csuvas szóra, mely alakjához képest permi eredetűnek bizonyúl: csuv. *pogan* (anatri *puǥan)* fatuskó, melyen ülnek; pad (Zolotn. стулъ) < votj. *pukon* szék, ülőhely ebből: votj. zürj. *puk-* ülni. Megjegyzem, hogy az illető szó megtalálható a tatárban is: *bükän* tuskó, tőke (magashangú alakban, mint a cser. *püken* szék), és azt hiszem, hogy nem az egyetlen ilyenféle jövevényszó az utóbbi nyelvben.

Paasonen H.

Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez.

(Első közlemény.)

Ács (*alč* MünchC., *alch* Schlägli Szój. 1311. sz., Beszterczei Szój. 746. sz., *álch* Telegdi; *áts* Calepinus, Pázmán; *âlcs* Gömör-m.) «faber lignarius; zimmermann», *ácsság* «ars fabri; zimmermannshandwerk»; *ácsol-* «fabrico, fabrefacio; zimmern» (NySz., MTsz.).

< Török *āčči*, *aγačči*: taranči *jaγašči* «der holzarbeiter, zimmermann» (плотникъ; *jaγaščilik* «die holzarbeit, zimmerarbeit, das gewerbe des zimmermannes»; Radl. III : 40.) a taranči *jaγač* = köztör. *aγač*, ozm. *a'ač*, *āč*, csagat. *jiγač*, csuvas *jïwêš*, *jëwêš* «baum, holz» szó képzése.

Már Fábián István említi, hogy a magy. *ács*, *álcs* szó végzetében ép úgy mint a *szatócs*, *szűcs* és *bölcs* szavakéban a török -*či* nomen actoris képző rejlik (NyK. 2 : 2.), ujabban pedig Vámbéry írja (Magy. Ered. 300.), hogy *ács* szavunkban «összevonást sejt e török alakból: *agašči*, *aačči* ‚a fás ember, a faműves, a gerendás ember' (ebből: *agač*, *aač* ‚élő és kivágott fa, gerenda')». Bár Vámbéry utal arra is, hogy «hasonló alakulás van a török *temirǯi* ‚kovács' szóban (ebből: *temir* ‚vas')», a tőle idézett török *agašči*, *aačči* ‚faműves' mégis csak föltevéses adat, melyről csak most derül ki Radloff szótára alapján, hogy valahol tényleg használatos a törökségben. Megjegyzendő, hogy ép olyan kifejezés, mint a taranči *jaγašči* a mongol és kalmuk *modoči* «der holzarbeiter, zimmermann od. tischler» (Schmidt 220; kalmuk Učebn. 11.) ettől: *modon* «baum, holz» (v. ö. kirgiz *agaš ustasi* «плотникъ»; «zimmermann» Bukin 118. és jakut *mas-ūsa* «zimmermann» = *mas* «baum» + *ūs* «handwerker» + -*a* suffix. person. 3.). Ezek szerint a régi s a palóczban ma is dívó *álcs* alak *l* járulék-mássalhangzóval bővült

úgy mint a *bölcső*, *gyümölcs*, *erkölcs*, *bulcsú*, *bolcsát* (ma: *búcsú*, *bocsát)* s több más ily hangalkatú török eredetű szavunk.

acsari (Heves-m.) «fanyar; sauer, herb»: *acsari bor* «sauerer wein». — **icsar** (Hegyalja) «lőre, csiger; sauerer wein, tresterwein» (MTsz.).

< Csagataj, azerbajdsán *ačar* (آچار) «sauer, säure; sauer eingemacht; in essig eingemachte früchte und gemüse» (ترشی, اکشیله تربیه اولمش میوه و سبزه‌وات, SEJKH SZULEJMAN 6; RADL. Wb. I : 503.), mely az ozm., krimi-tatár *ači* = volgai-tatár *äčė*, altaji-tatár *ačū*, jakut *asi*, csuvas *jüẓė* «sauer, bitter, salzig, herb», krimi-tatár, teleut *ači-* «säuern; sauer werden» és csagataj *ačamli* «ein saueres zugericht» szavak családjába tartozik (RADL. Wb. I : 503, 511.).

Az *acsar-i* alaprésze s a vele azonos *icsar* e szerint voltakép «sauer, herb» jelentésű, e jelzőt különösen a borra alkalmazva. Megjegyzendő, hogy az utóbbi változat esetleg török alapú is lehet úgy mint a *csipa* (= tör. *čapak)*, *tinó* (= tör. *tana)*, *tiló* = volgai-tat. *talkė)* stb. török eredetű szavakban. Tekintve a magyar szónak földrajzi elterjedését, ez esetben palócz-kún hatásra is gondolhatunk.

ár-ik (Moldva) «romlik, rothad, poshad (főtt étel, málé, víz); verderben (intr.), faulen, schlecht werden (gekochte speise, wasser»; MTsz.); **árt-** «noceo, officio; schaden» *(ártalom* «nocumentum; schaden, schädigung», *ártatlan* «innocens; unschuldig»; NySz.).

< Kirg., taranči, volgai-tat. *az-* «verdorben werden, schlecht werden, sich verschlimmern; (krimi-tat., kirg.) «sich abhärmen, abmagern» (volgai-tat. *ẑarasi azγan* «die wunde hat sich verschlimmert», kirg. *žaram azdi* «meine wunde hat sich verschlimmert»; RADL. I : 557; OSZTROUM. 5.), csag., ozm. *az-* id. *(it turganča aznajiz* «je länger das fleisch steht, desto mehr verdirbt es sich»; BUDAG. I. 37.); innen: *az-dir-* (causat.) «schlecht machen, verderben; mager machen, verursachen dass jemand mager wird, abnimmt» (RADL. I : 580—1.).

A magy. *ár-ik* igével s *árt-* causativum képzésével BUDENZtől egybevetett rokon nyelvekbeli adatoknak, jelesen az ÉV. *ūr-* «ab-

magern» (*ürėm* «mager» = ÉO. *ōrėm* id.), *ąrt-* (KV. *ōrt-*, KLV. *oąrt-*, TV. *ąrt-)* «müde, matt werden» és zürj. *or-* «matt werden, ermatten; vergehen, hinschwinden, schaden leiden» igéknek (MUgSz. 754.) alakilag és jelentésben szorosan egyező másai: volgai-tat., kún, csagat., ujg. *ar-* «matt, müde werden», köztörök *ari-* «abmagern, mager werden; mager, krank, siech, hinfällig sein; ermatten, müde werden, schlaff, abgestumpft werden» (innen: *arik* «mager, abgemagert, schwach, matt, siech» = taranči, keleti török *oruk* id.; RADL. I: 244, 266, 268, 1057.), minélfogva azok régi török jövevényszóknak tekintendők (v. ö. a zürj. *o*, vogul *ū*, osztj. *ō* hangzóra nézve: ÉV. *ūp* «tante; ältere schwester» = ÉO. *ōpi* «ältere schwester; tante, schwester des vaters» = zürj. *ob* «tante» = csuv. *appa*, kirg., volgai-tatár, csagat. *apa* «ältere schwester», tobolszki tat. *aba, äbe* id.; vog. *sun* «schlitten» = magy. *szán* = csuv. *śonà, śunà*, volgai-tat. *čana)*. Jobban megfelel a magy. *ár-ik* általánosabb «verdorben werden» jelentésének a török *az-* ugyanilyen értelme, melyet e szerint a gyakori tör. *z* = magy. *r* hangmegfeleléssel a magy. szó mintaképének is vehetünk. Megjegyzendő, hogy VÁMBÉRYnak ujgur *arta-* «ártani, kárositani» (a Kudatku Bilik-ben: «schaden, böses tun») adatát (NyK. 8:128.), melynek alapján BUDENZ (NyK. 10: 77.) e szót a magy. *árt-* igével «ősrokonnak» minősítette, RADLOFF (I: 319.) *arda-* alakban «zu grunde gehen, umkommen, verderben» fordítással adja, a mint e szó ma is él a szagaj, kojbal, kacsincz és *arta-* alakkal a teleut nyelvjárásokban (u. o. 309; портиться VERBICZKIJ). Az ekkép intransitivumnak bizonyúló ujgur, altaji *arda-*, *arta-* a transitivum magy. *árt-* igével nem egyeztethető; ellenben jól felfogható ez az *ár-ik* mellett mint magyar képzés, úgy mint a szintén török eredetű *gyül-* alapszó mellett a *gyüjt-*.

arat- «meto; ernten» *(aratás* «messio; ernte»; *arató* «messor; messis; falx; schnitter; ernte; sense»; NySz.).

< Csag. *ora* (اورامق) «mähen, ernten; auf einen haufen zusammenbringen» (طوپلامق, اوراقله بچمك; SEJKH SZULEJMÁN 29; RADL. I: 1408.), ozm. *ora-* «moisonner, couper le blé avec la faucille» (BARB. DE MEYNARD I: 148.), mely mellett köztörök alak: *or-* «mähen, ernten, schneiden» = csuv. *vir-* «ernten» (innen: kojbal, szagaj, kirg. *orγak*, csag., ozm., krimi tatár *orak*, volgai-tatár *ǫrak*, baskir *urak* «sichel; ernte»; RADL. Wb. I: 1047, 1049, 1061.).

Számon kívül hagyhatjuk BUDENZnek ama nézetét (MUgSz. 751.), mely a török eredetű *tarló* (= kirg. *tarlau)* és *sarló* (= csuv.

śorlà) névszókból csak ujabban elvont s nyelvtörténetileg nem igazolható *tarol-* és *sarol-* igékre támaszkodva a cserem. *tured-*, *türed-* «ernten» igével véli társíthatónak *arat-* szavunkat annál is inkább, minthogy magyar magánhangzós szókezdet egyáltalában nem felelhet meg cserem. *t* szókezdőnek. Kétségkívül egybefügg azonban a magy. *arat-* szóval a votják *aral-* «ernten» *(araś* «schnitter». *aram kuro* «stoppel»); de tekintve hogy ez utóbbi szó már a zürjénben sem ismeretes, legalkalmasabban úgy magyarázhatjuk a két adat kapcsolatát, hogy mindakettő a török *ora-* «ernten» szó átvétele egy olyan régi nyelvjárásból, melyben az első szótag *o*-jának *ą*-féle ejtése lehetett, a mint ez a *kancsó, apró, apol*-féle (magy. *a* = tör. *o* hangmegfelelést mutató) adatokból is következtethető. Ujabb átvétele a tatár *or-*, *ur-* szónak a vog.: PV. *vur-l-* *(tēp vurläχw)* «ernten», KV. *vor-laχt-*, TV. *urąl-* id., mely mellett átjött a «sarló» *urak* neve is a KV. *vorèχ*, PV. *vurèχ* alakban.

Különös magyarázatra szorúl az *arat-* képzője. Nem gondolhatunk ennél a *vezet-*, *szeret-* igék intensiv képzőjére (MUgSz.); mert ilyen, csak kevés adatban fenmaradt s a magyar-török érintkezések korában élőnek alig gondolható képző török eredetű alapszóhoz nem csatlakozik. Tetszetősbnek látszik a *szánt*, *vet*, *gyűjt* fogalmilag kapcsolatos igék analogiai hatásának fölvétele, de még inkább jöhet itt figyelembe a csuvas *-at-*, *-ad-* præsensképző, melylyel személyragozva pl. a *pol-* (infin. *pol-as*, imper. sing. 2. *pol)* «sein» és *kala-* (infin. *kala-s*, imper. sing. 2. *kala)* «reden» igék így alakúlnak: *polądèp, polądèn, polàť* (dial. *polądè, polàt)*; *polátpèr, poláttèr* (dial. *polądèr), poláššè* (dial. *poláťťè)*; *kalądèp, kolądèn* , *kalàť* (dial. *kalądè, kalàt)*; *kalátpèr, kaláttèr* (dial. *kalądèr), kaláššè* (dial. *kaláťťè)*; l. Budenz: NyK. 1: 355. és Asmarin: 291, 318.). Ha oly törökségből került az *arat-* szó nyelvünkbe, melynek præsensképzése egynemű volt a mai csuvaséval — s ezt, tapasztalva a magyar nyelv török elemeinek jó részén mutatkozó csuvasszerű vonásokat, bizvást föltehetjük — igen alkalmasan volt elvonható az *-ad-* (illet. *-at-)* képzővel jelentkező alakokból a magy. *arat-* tő, mely ezzel magyaros alakot is nyert.

árkány (Kis-Kún-Halas) «félig lószőrből, félig kenderből font s a végén hurkos kötél, a melylyel a szilaj lovat a ménesből kifogják; strick aus pferdehaar und hanf mit einer schlinge am ende zum pferdefangen» (MTsz.).

< Csagataj, kirgiz, volgai-, krimi-tatár *arkan* «dicker strick, strick aus pferdehaar» (Radl. I: 288.) = ozm. *orγan* «ein dicker strick, tau, seil» (u. o. 1061.). — V. ö. altaji-tatár, teleut *arγamči* «strick aus pferdehaar», taranči *arγamči* «falle, schlinge»

(u. o. 299.) = mongol *arγamči* «strick» (SCHMIDT 16.), burjét *argamdī, argamdē* id. (CASTRÉN).

Előfordulásának földrajzi helyénél fogva a magy. tájszó kún eredetűnek gondolható. Ugyane török szó átvétele a lengyel, kisorosz és bolgár *arkan* «tau, strick, schlinge zum pferdefangen» (MIKLOSICH: EtWb. 4.), de fogalmi természeténél fogva bajosan gondolható, hogy a lótenyésztő kúnsági nép e szót a hegylakó ruthénektől kapta volna, kikkel külömben a közvetetlen területi kapcsolat is hiányzik.

ártány (*artan* 1247-iki oklevélben) «verres, majalis; exsecta sus; verschnittener eber» (NySz.); «kiherélt disznó» (Soprony-m., Balaton-vid.; Tsz.).

< Török **artān*: altaji-tat. (šor) *arlān* «castrirt» (*arlān at* «castrirtes pferd, wallach») ettől: *arla-* «castriren» (RADL. I: 304.).

Az *ártány* valódi értelme e szerint: «herélt». A benne fölvett *rl* > *rt* hangváltozás olyan mint a kirgiz *ertä-*, altaji-tat., lebed., teleut *ärtä-* «satteln» = tuba-tat. *ärlä-* id. (ettől: kirg. *er*, altaji *är* «sattel» a *-lä-* denominativummal) szóban s változata a keleti törökségben (pl. kazak-kirgizben, szagajban s jakutban) ismeretes *rl* > *rd* hangváltozásnak, mely tővégi *r* és képzőbeli *l* csatlakozása esetén szokott beállani (pl. kazak-kirg. *žar-dï* «bettler», *žar-dïk* «befehl» = kirg. *žarlï, žarlïk*; jakut *samïr-dā-* «regnen», *χār-dā-* «schneien» a *samïr* «regen» és *χār* «schnee» szókból a *-lā* denominativummal; l. LAPTYEV: 122; MELIORANSZKIJ: 26; BÖHTLINGK: 293.). Ha RADLOFF nézete helyes, mely szerint a šor *arla-* «castriren» az egyéb altajságban ismert *arla-* «reinigen, säubern, rein machen» szóval azonos, meg is találjuk e szónak *arda-* változatát a kojbalban és szagajban (RADL. I: 320.).

baka (Heves-m.) «marha lábszárbőre, a melyből bocskort készítenek; schienbeinhaut des viehes, von welchem man riemenschuhe macht» (MTsz.).

< Csagat. *bakaj* «das schienbein des schafes» (VÁMB. Stud. 245; *bakaj, bokaj* «wade»; u. o. 248.) = kirgiz *bakaj* «hufknöchel» (козонки въ копытѣ; BUDAGOV I: 234; KATARINSZKIJ). — V. ö. kirgiz *bakalšak* «kleine hufknöchel, die letzten fingergelenke» (маленькіе козонки въ копытѣ, послѣдніе суставы въ пальцахъ; u. o.), mandsu *bakalǯi* «knochen beim pferde oberhalb des hufes und unter den köthaaren, huf- u. köthaare,

köthaare beim pferde» «кость выше копыта и ниже щетокъ, кость и щетки вмѣстѣ, щетки у копытъ лошади; Zacharov 471.) és volgai-tatár *bekel* (بكل) «köthaare beim pferde» (щетка у лошад. ноги; Budag. I : 263.).

E szerint a tájnyelvi *baka* eredeti értelme: «lábszár (illetőleg ennek alsó része) a marhánál» s midőn a bőrre alkalmazzák, «baka-bőr»-féle összetételből való elvonás. A végzetek viszonylása olyan a magyar és török alakokban, mint a *búza* = tör. *boγdaj, budaj* esetében. Tekintve előfordulásának helyét e tájszót kún eredetűnek gondolhatjuk.

bákány (Somogy-m., Göcsej) «kákabot, kákának buzogányos feje; binsestock; der gerade aufrecht stehende kolbigestengel einer binsenart» (MTsz.).

< Kirg. *bakan* «stange, mit welcher man die filzdecke an der oberen lichtöffnung der jurte aufhebt u. richtet; шесть, которымъ поднимается и поправляется самая верхняя кошма въ кибиткѣ, закрывающая отверстіе вверху; Katarinskij 222.), baskir *bakan* id. (u. a.) = abakan-tat. *pakan*, kumandu-tat. *pagan* «säule, pfahl, stütze» (столбъ, стойка, подставка), *kakan-bakan* «pfahl (zum einrammen; свая), teleut *pakana, pagana* id. (Verbiczkij), tobolszki-tat. *bagan* id. (Giganov : 580.), volgai *bagana* «säule, pfahl, pfosten» (Budagov I : 233; Bálint), jakut *baγana* «pfahl» (Böhtlingk 126.) = mongol *baγana* «pieu ou barre de bois sur laquelle on attache les tentes, pilier, colonne» (Kovalevszkij 1056.), «säule, pfeiler» (Schmidt 98.), mandsu *baχana* id. (баканъ: шесть поддерживающій кругъ, сводъ въ юртѣ; упорка, подставка; Zacharov 473.).

E szoros alaki egyezés szerint a «bákány» tulajdonkép: «káka-bákány» = «káka-bot», «botja, rúdja a kákának», a mely nevezet jól is illik a peczkesen kimagasló, nyúlánk és vastag növényszárra. Olyan nevezet tehát ez, mint a Dunántúl dívó *bozogány* «bunkós tetejű sásféle; a nádnak bunkós teteje» (MTsz.) = *buzogány* «keule, streitkolbe».

bakó «carnifex, tortor; henker» (Calep., Moln. Alb.); «kínzó, csigázó, hóhér» (Székelység; Tsz.); egyéb helyeken ily szólásokban: «*a bakó vágja lë a fejed!*» «*a bakó vigyen el!*» «*gom-*

bozzon le a bakó!» «bakó ojtsa el a gyertyádat!» (Fehér-m.; Nyr. 17 : 135—6.).

< Csagat. *bokaul* (بوقاول, بكاول; Budagov átírása szerint: *bokoūl*) «polizeibeamter (so wurden in Grusien jene gerichtsleute genannt, deren aufgabe die untersuchung und die vollführung der gerichtlichen urteile war»; такъ назывались въ Грузіи лица, состоявшія при судебныхъ мѣстахъ и обязанныя изслѣдовать дѣла на мѣсты и приводить въ исполненіе судейскія рѣшенія; Budag. II : 396.), kún *bogaul* «placerius» (mely szó Du Cange-nál: «scriba, publicus, tabellio»; franczia «gressier»; l. Kuun: Cod. Cum. 105. és Radl. Cod. Cum. 73.) = ujgur *bögäül* (بوكاول): *bögäul tutkaullarga* «den geheimen wachen und polizeiagenten» (Vámb. Ujg. Sprachmon. 173.).

E szerint a *bakó* eredetileg általánosabb értelemben a «poroszlót» helyettesíthette. Alakilag végzete *(bakó < *bakól)* a *hangya, körte, este*, dial. *bagó, bögő (< hangyál, körtvély, estvel, bagoly, bögöly)* hangváltozását mutatja, míg az első szótag magy. *a* = tör. *o* hang-megfelelése a *kancsó, apró, apol-, arat-* szavak ugyanily esetével egynemű. Megjegyzendő külömben az utóbbi szempontjából, hogy Vámbéry (Stud. 243.) *bakaul* (باقاول) alakot is közöl «ein hofbeamter der tatarischen fürsten; der mundschenk, speisenaufseher» értelemben, mely jelentéssel Šejkh Sulejman (83.) بوكاول (= *bögeül*, Radl. olvasása szerint: Cod. Cum. 73; Kúnos átírásában: *bukaul* = وكيل خرج, كهيا, آش خانه ناظرى «hausmeister, hausverwalter, aufseher der küche») szót ír, jeléül annak, hogy ez a fentebbiekkel összefüggő. Zenkernél (204.) is: *bakawul, bukawul* (بكاول, بوكاول) «vorkoster an der fürstlichen tafel, oberkoch, koch». — Simonyi szerint a magy. *bakó* «hóhér» = olasz *baco* «ein wort die kinder zu erschrecken, wie mit dem Ruprecht», úgy hogy «a ,hóhér' jelentés a ,mumus'-ából fejlődhetett» (NyK. 23 : 128.).

barom (accus. *barmo-t* VirgC., plur. *barmo-k* BécsiC.) 1. «pecus, jumentum; vieh» *(eke-b, iga-b.* «jumentum; zugvieh»; *vonó-b.* id.; *gulya-b.* «armentum; zuchtvieh»; *apró-b.* «pecudes minores; kleinvieh»; *ünő-b.* «vitula; kuhkalb»; *disznó-b.* «sus; schwein»; *juh-b.* «ovis: lamm»). — 2. (Kiskún-Halas) «baromcsorda; viehheerde». — 3. (Székelység) «baromvásár; viehmarkt». —

4. «ingens, rudis; ungeheuer, grob» (pl. «nagy barom álgyu» Heltai; «nagy barom üveg borok» Pázmány; NySz., MTsz.).

< Ujgur *barim* «habe» (*jilkisin, barimin anda altim* «ihre heerden und ihre habe habe ich dort genommen»; *altunin, kümüšin, aγišin, barimin* «sein gold, silber, seinen reichtum und seine habe»; Radloff: Alttürk. Inschr. 136.), «bien» (*äbin, barimin ḳop kälürti* «ils livrèrent leurs maisons et leur biens en grand nombre» Thomsen: Inscript. de l'Orkhon 111, 120, 123, 129.); csagat. *barim* «das vermögen, reichtum» (Vámb. Stud.), tkp. «das vorhandene» a *bar* «ist, existirt» igéből.

Vámbérynak ez egybevetését (NyK. 8 : 130; Magy. Ered. 283.) támogatja az egész keleten «barom, marha» értelemben használt, de eredetileg «vagyon» jelentésű arab-török *mal* szón kívül különösen a magy. *marha* szó is, mely a régiségben általán «possessio, bona, opes» jelentésű. Hasonló példa a *jószág*, mely szintén főkép a baromra használatos.

(I.) **bëgy,** *bögy* (accus. *bëgyë-t, bögyö-t*) «ventriculus volatilium; kropf»; (Csallóköz) «csecs; mutterbrust, zitze» (*vërës-bëgy* «rotkelchen»; *galamb-bëgy* «scrophularia minor; feldsalat»; *tyúk-bëgy* «anagallis; gauchheil»), *bëgyës, bögyös* «kropfig»; (Baranya-m.) «melles, nagycsecsű; grosse zitzen habend»; (Csallóköz, Somogy-m., Székelység) «kevély; akaratos; aufgeblasen, hochmütig; trotzig», *bëgyëszt-* «inflo; aufblasen» (*sziluet begyeztette* Illyefalvi), *bëgyëz-* «biggyeszt» (NySz., MTsz.).

(II.) **bëgyëk,** *bögyök* «bizonyos edények öblös része, mely a nyak alatt, mint tömött madárbegy kidudorodik s hasat képez (korsó, kancsó, palaczk, fazék, bögre, begyeke; tágas kidudorodott begyek); bauchiger teil eines gefässes» (CzF.); *bögyöke* (Vas-m.), *bögyöge* (Zala-m.) «kőkorsó, köcsög; steinkrug, langhalsiger milchtopf», *bëgyëkës* «öblös, hasas (edény); bauchiges gefäss»; *begyegez* (Szatmár-m.) «öblösít, hasasít (edényt); bauchig machen (ein gefäss»; MTsz.).

< Mongol *beteγe, beteγi* «gésier des oiseaux» (птичій зобъ; Kowal. 1113.), *betege* «kropf der vögel», *betegi* «geschwulst, blutgeschwür» (Schmidt 106.) = jakut *bötöγö* «vogelmagen» (*ataχ bötöγötö* «wade»; Böhtlingk 135.) = csagat. *pötege* (پوتکا) «magen, kropf der vögel» (Vámb. Stud. 245.), *bötke, bötege* «magen,

bauch, kropf (der vögel); eine art futter (für das vieh»; بر نوع علف اسیدر, معده, قورساق : بوتکه و بوتەکه; SEJKH SZULEJMAN 76.) = volgai-tatár *bütäkä* «kropf» (птичій желудокъ; OSZTROUMOV) = kirgiz *böteke* «niere» (почки у животныхъ), *betege* «niedriges gras, welches dem pferde als gutes futter dient (низенькая трава, хорошій кормъ для лошадей; KATARINSZKIJ) = baskir *bütägä* «federartiges pfriemengras (in den steppen»; ковыль, степная трава; u. a.) = tunguz *bätägi* «vogelkropf» (CASTRÉN) = csuvas *pözegä* «vogelkropf».

A magy. *bëgy* és *bëgyëk* egyazon török-mongol szónak két nyelvterületről való átvétele. Az utóbbinak teljesebb végzetű mása, a *bögyöge*, *bögyöke* (e h. *bögyöge-korsó* = «begyes, bögyökös korsó», mint: *butykos* = «butykos korsó») pontos megfelelője a török *bötege*, *böteke* ejtésnek, számbavéve a magy. *gödény* = jakut *kütän* (csagat. *kotan*, mongol *χutan)* s ezenkívül a magy. *gügyü* («a lekaszált rend egy kis csomója») = tatár *küdü* hangviszonylását (v. ö. még: *gagya* < *gatya*, *gyergya* < *gyertya)*. Az *imëly* szónál (l. alább) fölhozott esetek megértetik különösen a mongol *beteγi (betegi)* végzetének alapján a rövidebb *bögyök* alakot is, mint egyszerű változatot; de egész más úton keletkezettnek kell vélnünk a *bëgy* alakot. Ennek hang-megfelelése ugyanis a *bér* = altaji-tat. *perü*, csuvas *parú* = csagat. *birgü* szóéval egynemű, t. i. közvetetlen előképül **bedγi* (= **bedeγi* = mong. *beteγi)* ejtést föltételez a középső hangsúlytalan szótag magánhangzójának olynemű elisiójával, a minőt ugyanitt a csagat. *bötke* (= *bötege)* s hasonlókép a magy. *borjú*-nak megfelelő csagat. *bozγu* (= *bozaγu*, tat. *bëzau)* esetében is tapasztalunk. Jelentés tekintetében figyelemreméltó, hogy a *bëgy*-nek növénynév gyanánt való alkalmazása *(galamb-bëgy, tyúk-bëgy)* a keleti törökségben szintén mutatkozik. Megjegyzendő mindezekhez, hogy BUDENZnek szószármaztatása, mely a magy. *bëgy*-et a finn *päkiä*, *päkkä* «caro crassior (sub pede)», mord. *pekä* «bauch», osztB. *puka* «kropf» szókhoz csatolja (MUgSz. 453.), hangtani nehézségeknél fogva (magy. *gy* ~ finn *kk*, mord. *k?)* fönn nem tartható.

bekecs *(bekes* Székelység) «szőrös bőrbéléssel és prémezettel ellátott, saját szabású téli felöltő» (CzF.); «bekesche, art pelzrock aus lammfell».

< Volgai-tatár *bekäč* «junges, weibliches schaf» (молоденькая овца самка; ASMARIN közlése), «ünőborjú; kuhkalb» (BÁLINT); *bekäč-bärän* (бикяч бярян) «lamm» (ягненокъ; KAZA-

RINOV: Jizvjest. Obšč. Archeol., Jist. ji Etnogr. Kazans. Univers. V : 9.), *bègäč-bzau* (بيكاچ بزاو, бигячь бзау) «kalb» (теленокъ: MALOV u. o. 74.) e mellett: volgai-tatár *bègäč* «braut» (BÁLINT). «verlobtes mädchen, braut» (сговоренная дѣвица, невѣста: BUDAGOV I : 303.) = kirgiz *bijkäš* «schwägerin (des mannes schwester, wenn sie noch mädchen ist; золовка, дѣвица; KATARINSZKIJ) = csagataj *bigäǯ* (بيكاچ) «die tochter eines vornehmen, fräulein» (VÁMB. Stud. 252.), «mädchen» (дѣвица, дѣвушка; BUDAGOV u. o.), «ehrwürdiges weib, frau» (خانم, خاتون, محترمه: SEJKH SZULEJMAN 93.), mely nyilván származéki viszonyban van ehhez: csagataj *bike, bige, bije* (بيكا) «frau, dame» (VÁMB. Stud. 252; بيكه госпожа; хозяйка: BUDAGOV I : 303.), «ehrwürdiges mädchen, vornehmes fräulein, gattin eines vornehmen, unverheiratetes mädchen» (اصلى بك خاتون, هنرز, تاهل ايتميان قيز, خانم كوچك, قيز محترمه; SEJKH SZULEJMAN 93.).

NAGY GÉZA a «Magyar viseletek történeté»-ben (201. l.) így ír a szóban forgó ruhadarabról: «A *bekecs* lényegileg nem új ruhafajta, de nagyobb jelentöséget csak a múlt század vége felé nyert. Eredetileg *bőrruha*, mégpedig hosszú gyapjújú *birkabőrből* varrták s a ködmentől abban külömbözött, hogy míg amaz rövid, a bekecs hosszabb, derékba szabott felső resze testhez áll, alja pedig bő s gallérja, eleje, alja s ujjai prémmel vannak szegélyezve. Egész a mult század végeig megmaradt népies ruházatnak s úgy látszik főkép a palóczoknál volt használatban, a kiktől a tót, cseh és lengyel, sőt a felvidéki német-szász parasztok is átvették». Van t. i. tót-cseh *bekeš* «báránybőrből készült férfikozsók» (melyet MELICH J. a magyarból eredtnek magyaráz: NyK. 25 : 290.), lengyel *bekiesza* (melyet végzeténél fogva sem lehet a magy. *bekecs* mintájának gondolnunk; v. ö. LEHR A. ellenkező nézetét: Nyőr 3 : 524.) s német *bekesche, pekesche* (mely KLUGE szerint: «erst nhd. aus poln. *bekiesza*» EtWb.[6] 293.). Ez idegen nyelvi egyezésekkel szemben a magyar szó kétségtelenül eredeti s a szláv másoknak közvetetlen előképe; bizvást réginek is vehetjük, noha a NySz., mint szókincsünk sok más régi elemét nem ismeri. Ez esetben a *bekecs* amaz állat nevének alkalmazása, melynek bőréből készül, vagyis annyi mint: «bekecs(-ködmön)» = «báránybőr(-ködmön)».

beleget- (Székelység, *bellëget-* Gömör-m., *belget-* Szeged) «bölcsőt ringat, kis gyermeket *bel-bel* v. *beli-beli* szóval rin-

gatva altat; eine wiege schaukeln, ein kleines kind schaukelnd einschläfern» («gonosz *bölcsőben belegetett* bélyeges próféta» Pázmány); *bell°ő* (Gömör-m.) «bölcső; wiege», *bell°őke* (Palóczság) «fölfüggeszthető vászonhinta, a melybe a kis gyermeket fektetik; eine hängwiege aus leinwand» (NySz., MTsz.).

< Jakut *biliä-* (præs. 1. *bilibin)* «schaukeln» (Böhtlingk 140.) = ozm. **bel- belin-* (reflex.) «frisonner, trembler» (Barbier de Meynard I : 313.). — V. ö. ozm. *beliŋlen-* «être dans les transes, éprouver une vive anxiété» (u. o. 312.) és ujgur *balinkla-* «sich schaukeln, sich umherwälzen, sich umherwerfen» (Vámb. Ujgur. Sprachmon. 210.); kirgiz *bulaŋda-*, *bulγaŋda-* «schaukeln, sich bewegen (von einem hängenden gegenstande»; качаться, висячая вещь), *bulaŋdat-(kujruk)* «den schweif schwingen (wie der hund; вилять хвостомъ, собака; Katarinskij).

Az élő s a fogalom természetéhez jól illő frequ. *-get* képzővel alkotott *bele-get-*, *bel-get-* «schaukeln» jelentésű alapszava, mely világosan mutatkozik a *bellő* (= «ringató») igenévben is, híven egyezik mind alakra, mind jelentésre az idézett török igével. A *belleget-* és *bellő* alakok hosszú mássalhangzója könnyen magyarázható magyar nyelvtörténeti fejleménynek is a *hálló = háló*, *fullánk = fulánk*, *allig = alig*, *czédolla*, *zálloq*, *riolla*-féle nyelvjárási változatok esetével, de lehet, hogy az eredeti török mintakép **belgeejtésén* alapúl. Talán azonegy a *beleget-*, *belleget-* igével a török *bel-* és *bil-* alakok hangviszonya szerint a magy. *billëget-* «moto, vibrisso, modulamen motito, cio» (*barázda-billëgető* «cinclus, motacilla; ackermännchen»; NySz.), sőt ez esetben a *billen-* (melynek causativuma: *billen-t-)* az ozm. *belin-* képzéssel volna egybevethető (ill. ennek föltehető **bilγän-* változatával). Ellene szól e föltevésnek, hogy bár ritkán s későbbi íróknál *billëg-* «moveor, nuto, oscillo, propendeo in utramque partem» («az tenger billeg», «kézijja billege» NySz.) képzés is igazolható, mely a *billege-t-* képzés intransitivum alapszava gyanánt emezt nem frequ., hanem causat. képzésnek mutatja s olyan képzővel *(-g)* jelentkezik, mely egyébként török eredetű igén nem található. Lehetséges azonban, hogy ez a *billeg-* csak a *billeget-* népetymologiai elemzésével alakúlt, t. i. a *csavarog-: csavargat-*, *tekereg-: tekerget-*, *kevereg-: keverget-*, *mozog-: mozgat-*, *rezeg-: rezget-* stb. páros alakok nyomán induló analogikus elvonás folytán.

bërke *(birke* Moln. Alb., *börke* Páriz-P., *bürke* Ádámi; *berke* Szatmár-m., Palóczság, *birke* Zemplén-m.) «julus, virgultum;

knospe; kätzlein an den bäumen»; (Szatmár-, Zemplén-m.) «kukoricza virágja, kalásza; maisblume»; *bërkéz-ik* «gemmo; knospen» (NySz., MTsz.).

< Kún *bür* «knospe» (RADL. Cod. Cum. 76; «*bur*: en knospe» KUUN Cod. Cum. 222.), tobolszki-, krimi-tat. *bür* id. (почка на деревѣ; BUDAGOV I: 250.) = altaji-tat. *pür* «baumblatt, zweig»; (teleut) «knospe» (листъ древесный; вѣточка; почка; VERBICZKIJ) = volgai-tat. *bǫrö* «knospe, auge an bäumen (почка, сережка на деревѣ; OSZTROUMOV), baskir *büre* «knospe» (почка; *bürʒän-* «knospen treiben»; KATARINSZKIJ) = kalmuk *bür* id. (Učebn. 52.).

A magyarban állandósúlt kicsinyítő képzés igen jól illik a fogalom természetéhez, a mint van a kirgizben *büršik* «knospe» (листовая почка на деревѣ; KATARINSZKIJ) s a teleut-tatárban is *pürčük*, valamint a šorban *pürüčik* «knospe» (почка древесная; VERBICZKIJ) a kicsinyítő *-čik* képzővel. A magy. *ë (ö)* hangzó megfelelése török *ü*-vel szemben olyan, mint a *sëpër-*, *söpör-* = tör. *süpür-*, *söpür-* «kehren, fegen» szó esetében. A régiségben csupán Pázmánynál igazolt (NySz.), de ma közhasználatú *barka* «palma; palmzweig» szó, úgy látszik, a *bárány* beczéző *bari*, *barika* alakjának hatása alatt keletkezett változat, lévén t. i. a fűzfa barkája hasonló a bárány gyapjához (v. ö. erre nézve: orosz барашекъ «lamm» és барашки «krause haare, kätzchen an den bäumen»). — A vogulban is van: TV. *pėr* «knospe» a tobolszki tatárból.

birke (Somogy-m.) «tetű; laus» (MTsz.).

< Csagat. *bürke*, *bürge*, *bürgü* «floh» (блоха; BUDAGOV I: 252, 276.), *bürge* id. (VÁMB. Stud. 246.) = ozm. *bire*, *pire* (BUDAGOV I: 252.), *pire*, *püre* (ZENKER 234.) id., azerbajdsán *birä* Učebn. 60.) id. = kalmuk *bürge* id. (Učebn. 69.) = mongol *bürege* «zecke, hundszecke, schaflaus» (клещъ; tique; KOVAL. 1255.). — V. ö. volgai-tatár *bǫrčä* (OSZTROUMOV), kirgiz *büršö*, baskir *bürsä* (KATARINSZKIJ), tobolszki-tatár *bürcä* (бюрца; GIGANOV 18.), kún *bürcä* (írva: *burča* Cod. Cum. KUUN 129, RADL. 76.) «floh» az előbbivel egyazon alapszótól *-čä* kicsinyítő képzővel.

Természetrajzi nevek, különösen apró állatok s növények jelzései körében gyakran tapasztalható a külömböző fajtákra való átvitel nemcsak egymással érintkező idegen nyelvterületek közös

elemeinél, hanem egyazon nyelvben is, így a mongol *bügesün* «laus» ebben: *noχaj-bügesün* «floh» (tkp. «hund-laus»; SCHMIDT 120, 91; KOVAL. 1243.) s a magy. *tetű* ezekben: *ló-tetű* «erdgrille», *vak-tetű* «krätzmilbe». Maga a török *bürge* «floh» szó is, mely még a kalmukban ugyanily jelentésű, a khalkha-nyelvben a «schaflaus; kullancs» jelzése. Bizvást egynek vehetjük tehát az alakilag megfelelő tájnyelvi magy. *birke* «laus» szót a csagat. *bürke, bürge* «floh» szóval, sőt tekintettel a magy. *vak-tetű* = «krätzmilbe» kifejezésre, azt hihetjük, hogy a török *bürge* «floh» mása a palócz **bürge,** *birge* «rüh; krätze» (*bürgês* «rühes; krätzig»; MTsz.) szó is.

(I.) **bócsing** (Soprony-m.) «marhának lábaszára; unterschenkel des viehes». — **mócsing** (Bihar-m., Tokaj, Szeged, Csallóköz, Zala-m.), *morcsing* (Gyöngyös) «szijas, nyúlós ín; flechse; die dicken muskeln des viehes» (MTsz.).

(II.) **bucz** (Székelység, Hétfalu, Moldva, *buccz* Hétfalu) «czomb; schenkel, dickbein» (MTsz.); «femur, ingven, femen; hüfte, scham» (PÁRIZP.-BOD), *buczi* (Háromszék) «vastag czombú» (MTsz.).

< Mongol *bulčing* «mollet, gras de la jambre, cuisse; muscle» (икра, бедро, лядвея; мускулъ, мышца; *bulčing-miχa* «muscle, les filaments de chair sèche des mains et des pieds»; KOVAL. 1199.) «wade, muskel des oberarms» (SCHMIDT 115.), burjét *bulčiŋ, bulšiŋ (-n), bulšeŋ* «wade» (CASTRÉN), kalmuk *bulčing* «wade» (икра; Učebn. 6.) = mandsu *bulčań-jali, bulčajali* «die fleischigen teile an händen u. füssen; wade» (мясистыя части рукъ и ногъ, икры у ногъ: *jali* «fleisch» ZACHAROV 536.) = kirgiz *bulšuk-et* (KATARINSZKIJ), *bolušuk* (بولشق; BUDAGOV I: 289.) «die muskel der waden» (толстая мышца на икрахъ).

Alakilag pontosan megfelel a tájnyelvi *bócsing* (e h. **bolcsing*, úgy mint a török eredetű *boda, búcsú* szavak a régi *bolda, bulcsu* helyett) a mongol *bulčing* szónak, melynek szorosabban meghatározott értelme egyszersmind azt mutatja, hogy a szélesebb területen ismeretes *mócsing* csak változata a *bócsing*-nak (emezt talán helyesebben így értelmezve: «wade» = «fussmuskel») ama török jellegű szókezdő *b* ∼ *m* váltakozással, mely pl. a kirgiz *masak* «ähre» = csagat. *bašak*, kirg. *meŋ* «muttermal» = ozm. *beŋ, ben*, kirg. *min-* «zu pferde steigen, reiten» = ozm. *bin-*, kirg. *mojun* «hals» = ozm. *bojun*, kirg. *monšak* «perle» = ozm. *bunčuk*, kirg. *muz* «eis» = ozm. *buz*, kirg. *murt* «schnurbart» = csag. *burut*,

kirg. *murun* «nase» = csagat. *burun* s a kirgiz *marka* «erwachsenes u. fettes lamm» = magy. *birka* hangmegfelelésében is mutatkozik. De a kirgiz *bulšuk* (< *bulčuk*) alapján ugyane szó harmadik nyelvterületről eredt változatának tetszik még a székely *bucz* is a szóvégnek ama csonkulásával, a melyet a *bodócs* szónál tapasztalunk (l. itt e hangjelenség magyarázatát) s a mutatkozó *č* > *c* változást illetőleg figyelembe véve, hogy ez kún hangsajátság (Radloff általában *c*-nek irja a Cod. Cum. kún szavaiban a török *č*-t), melyet még a tobolszki- és mišär-tatárból ismerünk (l. az utóbbira nézve Paasonen «Türkische lehnwörter im mordvinischen» értekezésének bevezetését: 9—10. l.). S itt fölmerülhet a kérdés, hogy más-e a dunántúl s felvidéken elterjedt s már a Weszprémi-codexből igazolt boncz «femur; schenkel» (NySz., MTsz.) szó, mint eme *bucz* föltett eredetibb **bolcz*, **bulcz* alakjának olyan módosulata, a minő a *bilincs*-ben mutatkozik s nem nyer-e ily módon megfejtést az eddigelé merőben homályos eredetű magy. czomb «schenkel» szó is mint az utóbbinak metathesise?

bodócs, *bodocs* (Székelység, Hétfalu) «rügy, bimbó; éretlen apró gyümölcs; keim, knospe; kleine unreife frucht»; *bodócsoz-ik* «bimbózik; treibt knospen» (MTsz.).

< Ozm. *budaǯik* «bourgeon, petit branche» (Barbier de Meynard I : 319.), mely kicsinyítő képzése a köztörök *budak*, *budag* «ast, zweig» meg «spross, schössling, keim» («rejeton, pousse» Barbier de M., سرکون Sejkh Szulejman) = magy. *buda* «játekkaró» szónak.

A magy. *bodócs*, *bodocs* és török *budaǯik* hangviszonylása egészben olyan, mint (járulék-mássalhangzóját nem tekintve) a magy. *beléncs*, *bilincs* és mongol *biličük* = ozm. *bilegčik* közt. Valamint a tör. *burčak* alaknak a magyarban *borsó* a megfelelése, úgy érthető a *bodó-cs* előrésze is, mint a török *bŭdak* mása, s a szóvégző *-cs* mint a török *-čik* képző kopott maradványa. A szóvégnek ilyetén alakulata, melyet a *bögöly* és *imëly* szavak esetében is van módunk tapasztalni, úgy látszik olyan hangsúly-rendszerben, illetőleg hangváltoztató hajlandóságban bírja okát, a minőt a mai csuvasban látunk. Itt a török *-čik*, *-čik* kicsinyítő képző csak gyér nyomokban maradt fenn, a minők Asmarin kimutatása szerint (Матеріалы для изслѣд. чуваш. языка 111—2. l.): *pẽrdàk* «eine kleine quantität» (небольшое количество): *pẽrdákšė* «ein wenig, wenigchen» (немножко), *pẽǯ'ik* (virjal *pėǯegė*) «klein»: *pẽǯ'ikšė*, *pẽǯ'ikš* «kleinchen»; egyébként csak a birtokragozásban, pl. *ut* «pferd»: *ut-šė-m* «mein pferdchen» (лошадушка моя) = tör. *at-čik-im* (v. ö.

ut-śù «dein pferdchen»), *túrè* «gott» : *túrè-ẓè-m* «mein lieber gott» (боже мой), *aťťè* «vater» : *aťťé-ẓè-m* «mein lieber vater, mein väterchen» (батюшка мой), *ṗigè* «frau, herrin» : *ṗiǵé-ẓè-m* «meine liebe herrin» (сударыня моя), *túlè* «weizen» : *túlè-ẓè-m* «mein wenig weizen» (пщеничка моя). Kitetszik e példákból, hogy a *-čik*, *-čik* kicsinyítő képző csuvas *-śè*, *-śè* megfelelője nem hangsúlyos s alakilag egybeesett a szintén nem hangsúlyos csuvas *-śè*, *-śè* = török *-či*, *-či* képzővel, mely valamivel való foglalkozást jelent (pl. *púlè* «fisch» = tör. *balik* : *púlè-ẓè* «fischer» = *balikči* ; *śirú* «schrift» = tör. *jazik*, tat. *žazèu* : *śirú ẓè* «schreiber» = tat. *žazèučè* ; *ťímèŕ* «eisen» : *ťímèŕ-śè* «schmied») s a magyar *ács*, *szatócs*, *szűcs* szavakban elvesztette véghangzóját nyilván azért, mivel e hangzó a hangsúlyos szótag után következett, a hogy a csuvasban is vannak ilyen rövidebb alakok: *púlèś* «fischer», *ťímèŕś* «schmied» stb. (l. Asmarin 105.). Tanulságos ez esetekkel szemben, hogy a magy. *borsó*, *szöllő*, *gyűrű* és *seprő* («hefe») = tör. *burčak*, *jizläk*, *jüzük*, *šeprek* szóknak csuvas megfelelői megőrzik végtagjukon a hangsúlyt, így: *porźà*, *śirlà*. *śörö̀*, *śöpr̀ä* (v. ö. magy. *tinó*, *disznó*, *túró* = csuv. *tinà*, *sisnà*, *turà*) jeléül annak, hogy a török *-k* (*-ak*, *-ik*, *-uk*, *-äk*, *-ik*, *-ük*) szóvég külömböző alakulatait a magyarban megelőző hangzójának hangsúlyos, vagy hangsúlytalan volta is befolyásolja.

Különválasztandó a «rügy, bimbó» jelentésű *bodócs* szótól az ugyancsak székely **bodacs**, melynek értelme: «csiribiri apró szarvasmarha, tinó; kleines hornvieh, kalb, junger ochs» (MTsz.) bár a két hasonló szó összezavarása folytán helyenként (Udvarhelymegyében) ezt is mondják *bodócs*-nak s CzF. szótára azt véli, hogy «alkalmasint az apró éretlen gyümölcsöt jelentő *bodocs* szónak átvitt értelmű változata, t. i. a tinók, borjúk is a magok nemében még apró éretlen, fejletlen állapotban vannak». Ezt a *bodacs* szót ugyanis Miklosich szláv eredetűnek tartja; mert a szerbben is van *bodač* «bos petulcus» a *bod-* (*bodem*, inf. *bosti*) «stechen, mit den hörnern stossen» tőtől (Nyőr 11 : 116; EtWb. 16.). Ámde föltűnő ez egyezésben, hogy a székely *bodacs* éppenséggel nem a «döfős ökröt», hanem ellenkezőleg a szelid «apró szarvasmarhát, tinót» jelenti, mely értelemhez jobban illik a fentebbiek szerint alakilag is pontosan megfelelő: **buta-ǯik* (dimin.) ettől: csagat. *buta* «schössling, sprössling; das junge eines tieres, kind, knabe» (Zenker 214.), «kind, das junge od. kleine eines tieres» (بچه, بالا, ياورو; Sejkh Szulejman 76.), kirgiz *buta* «kind; junges kameel» (Vámb. Stud. 245; Budagov I : 272.), *bota* «junges kameel» (верблюженокъ; Katarinszkij); v. ö. a *t* ∼ *d* hang-megfelelésre: *gödény* = jakut *kütän*, tör. *kotan*.

(I.) **boglya** (*baglya* Nomencl., 1629; *bagla* Soprony-m., *baglya* Balaton.-vid., *baggya* Fehér-m., *buglya* Hont-m., *bugja* Szatmár-m., Székelység) «acervus, cumulus fœni; schober» (*széna-b.* «heuschlage»), *boglyácska* «metula»; *boglyáz-* (*bagláz-* Göcsej, *bugjáz-* Háromszék) «boglyába rak; in schober setzen» (NySz., MTsz.).

(II.) **boglyas** (*baglyos* Pázmány; *baglas* Göcsej, Tolna-, Somogy-m., Csallóköz, *bagjas* Halas, *boglyos* Rimaszombat, *bugjas* N.-Kúnság, *bugjos* Debreczen, *buglyos* Zemplén-m.) «hirsutus; struppig» *boglyas fő* v. *haj*, *boglyas gyerek*; v. ö. «*úgy áll a haja, mint a boglya*, mint a petrencze», Nyőr 29 : 134.), *boglyocska*, *boglyaska* «kis boglyas, kóczos, fésületlen hajú» (Zemplén-m.; NySz., MTsz.).

< (I.) Mongol *baklaγa* «ein getreidehaufen von aufeinander geschichteten garben» (куча сложенныхъ вмѣстѣ сноповъ; Schmidt 99.), «faisceau, fagot, paquet, tas, gerbe, monceau, botte, morceau de drap ou de tissu» (пукъ, пучокъ, связка, куча, суслонъ, снопъ, кусокъ сукна, ткани; *baklaγa-ebesun* «botte de foin; беремя сѣна», *cecekün baklaγa* «bouquet de fleurs»; *baklaγala-* «mettre en tas, entasser, mettre en paquet, en fagot; placer des troupes par détachements», Koval. 1091: «getreidegarben aufschichten»; екладывать снопы кучами, Schmidt 99.) a mongol *bakla-* «ein pack od. ein bündel machen» igetőből.

(II.) Volgai-tatár *boγol* «heuschober» (стогъ сѣна; Osztroumov) = jakut *bugul* «heuschober» (Böhtlingk 143.) = teleut *puul*, *puγul* «haufen heu» (копна сѣна; *puulam* снопъ; Verbiczkij) = tobolszki-tatár *moγol* копна (*moγolla-* «haufen oder schober setzen; копнить, ставить копны; Giganov 242; Budagov I : 284, II : 264.) = mongol *buγul* «ein haufen heu, ein heuschober» (стогъ сѣна, копна; Schmidt 110.), «un meule de foin» (Koval. 1160.), burjét *bukul*, *buχul*, *boχol* «heuschober, heuhaufen» (*bukulle-*, *boχolle-* «häufen» = mong. *buχulala-* id. Castrén); v. ö. mongol *boγu-* «umwickeln, verbinden» (Schmidt 111.).

Ha a magy. *boglyá*-t csupán a tör. *bugul*, *boγol* szóval vetjük egybe (l. Árja és kauk. elem. 169. és Gombocz: Nyr. 29 : 54.), érthetetlen marad előttünk a magyar alak magánhangzói végzete,

valamint az is, hogy miért váltakozik az első szótag *o*, *u* hangzója *a*-val, holott ez török *o*, *u* megfelelés esetében egyébként nem fordúl elő (van t. i. tör. *o* = magy. *a*, de nincs tör. *o*, *u* = magy. *o*, *u* és *a*). Szerencsére előkerül a *baglyá*-nak jelentés és alak szerint pontosan egyező párja a mongol *bakla*γ*a*-ban, melynek végzete a mongolban szokásos *bakla'a*, *baklā*-féle összevonással jól megmagyarázhatja a magyar megfelelő magánhangzói végzetét. Azonban ha pusztán egy első szótagjában *a* hangzós alakból indulunk ki, ebből nem találjuk meg értelmezését az *u*, *o* hangzós (*buglya*, *boglya*) változatoknak; e mellett fültünő a *boglyos*, *boglyas* melléknévi képzés alakulata is (*boglyás* helyett), melyet legalább a nyelvérzék az előbbi szóhoz csatlakozó származéknak vesz («boglyas haj» = «boglyaszerű, olyan kuszált mint egy boglya»). A török *bugul*, *bo*γ*ol* számbavételével olykép fejthetjük meg e különösségeket, ha föltesszük, hogy a *baglya* (talán nem is közvetetlenül a mongolból került) szó mellett más nyelvterületről átjött a *boglyos*, *buglyos* alapját tevő **bogoly*, **bugoly* szó is, mely egészen egyértelmű levén az előbbivel, evvel egybekeveredett: amabból lett az eredeti *baglya* hangzás módositásával *boglya* és *buglya*, a *boglyos*-ból pedig a *baglya* befolyása alatt *baglyas*, *baglyos*. — A rokon nyelvek terén a tobolszki-tatár *mo*γ*ol* szónak ismerhetjük föl mását a tavdai-vogul, kondai-vog. *mo*χ*ol*, pelimi-vog. *makhwèl* «schober (копна)» szóban, mely tehát különválasztandó az éjszaki vog. *mo*χ*ël*, szigvai *muñkali*, éjszaki osztj. *muŋgali*, *muŋgël*, déli osztj. *muŋol* «band, bund, knoten» szótól. A magyarból vett jövevényszók a szerb *bagl̓a* «büschel heu u. stroh» (*bagl̓ati* «heubüschel machen»), horvát *bagl̓a* id. (*bagl̓ič* «ein kleiner heuschober»; NyK. 17 : 77.), tót *bugl̓a* «acervus» (Nyr. 17 : 252.), oláh *bogjă* «heuschober» (Nyr. 16: 399.). — Vajjon más-e a csallóközi *buglya*, *bugla*, székely *bugoja*, *buguja* «madárkonty, tolltaréj, bóbita», mint: «(feder-)büschel, strauss»? V. ö. itt: mongol *üdüjin bakla*γ*a* «paquet des plumes пучокъ перьевъ»; Koval. 1091.).

bojtorján (*baytoryan* Schlägli Szój. 901. sz., de: *aproboytorian* 907. sz.; *bojtorvány* Pósaházi: *böjtergyán* Zala-m., *bojtorjáng*, *bojtorváng* Zemplén-m.. *bojtoráng* Kálló, *bujtorján* Balaton-vid., *bujtërgyán* Soprony-, Vas-m.) «acanthus, carduus; aparinæ; klette» (*apró-bojtorján* «agrimonia, eupatorium; odermennig»), *bojtorjánkod-ik* «adhæresco; sich anklammern» (NySz., MTsz.).

< Volgai-tatár *baltërγan* «bärenklau (heracleum sphondylium), ein dem sauerampfer ähnliches gewächs, welches auf den wiesen wächst» (борщовикъ, трава въ родѣ щавеля, ра-

ступцая на лугахъ и въ лѣсу на полянахъ; OSZTROUMOV), baskir, kirgiz *baldirgan* id. (KATARINSZKIJ), csagataj *baldirγan* «name einer pflanze» (بر نوع نبات اسبيلدر; SEJKH SZULEJMAN 72.), ozm. *baldiran* «schierling», *baldirgan* «laserkraut» (laserpitium»; ZENKER 171.), *baldiran* «cigue» (*küčük b.* «petite ciguë, ou ciguë des jardins», *su-baldirani* «fenouil»), *baldirγan* «assa fœtida, nommée aussi *baldirγan samgi* gomme du silphion ou serpitium et *šejtan tersi* ou *šejtan boki* ‚excrément du diable'» (BARBIER DE MEYNARD I : 276.), *baldiran* «schierling (conium; болиголовъ)», *baldirgan* «laserkraut (laserpitium trilobum; гладышъ; BUDAGOV I : 237.) = altaji-tatár *paltirgan* «bärenklau (heracleum; борщовникъ)»; teleut *juktu-p.*, *elik-p.* «angelica, engelwurz, angelica sylvestris: дягиль»; šor. *apšak-p.*, *mokai-p.* русянка; VERBICZKIJ) = csuvas: anatri *puldĕràn* (Učebn. 24.), virjal *poldĕràn*, a malokaračkinszki nyelvjárásban *potràn* (ASMARIN: Матеріалы. 367.) «bärenklau».

Magánhangzóit tekintve a magy. *bojtorján* úgy viszonylik a török *baltirγan* alakhoz, mint *oroszlán* és *boszorkány* az *arislan* és *basirkan* ejtésekhez. A harmadik szótagnak *v*-vel váltakozó *j*-je a *borju*, *gyapjú*, *burvány* s *orv* szavak *γ*-ből vált *j*, illetőleg *v* hangjával igazolható, míg az első szótag *j*-je assimilatio eredményének (*bojtorján* < **bolytorján*, **boltorján*) vehető. Külömböző gyomnövénynek (a büröknek, bordamagnak s a medvetalpnak) neve a *baltirγan* a törökség terén is s így a szoros alaki egyezés mellett nem képezhet nehézséget az egyeztetésben, hogy a magyarban ismét egy másik gyomfajtára vonatkozik a megfelelő szó. — A rokon nyelvek terén egyazon szó a cseremisz *poldran*, cserM. *boldoran*, *baltran* (ZOLOTN.), *poldĕran* (ASMARIN: Матеріалы, IX.) борщовикъ a csuvasból.

(I.) **borogat-** (*borongat-* Geleji-Katona, *boringat-* Gyöngyös-vid.) «valamit bizonyos takaróval, ruhával stb. körültekerget, befödöz (különösen sebet, testnek fájós részét gyógy- v. enyhítő szerekkel»; CzF.); «etw. mit einer decke od. einem kleide umhüllen, zudecken (bes. umschläge setzen auf eine wunde od. ein krankes glied»; pl. *kendőbe borogatni vlmit*, *jeges ruhával borogatni a beteg fejét*). — *borít-* (*burít-* Comen., Bornemisza; *burító* Soprony-m., *burétó* Göcsej) «contego; decken» (*be-borít* «zudecken», *el-borít-* «verdecken, verhüllen»; *boriték* «velamen, tegmentum;

hülle, überzug, decke», *borítoz-ik* «beborúl, felhőz-ik; der himmel umwölkt sich» Székelység). — *borúl-* (*burul-* DomC., ÉrdyC.; Göcsej, *burôl* Palóczság) «tegor, mergor; bedeckt, überzogen werden» (*borulás* «obnubilatio; umwölkung»; NySz., MTsz.).

(II.) **borong-** «involvor, tegor; überzogen werden (bes. von wolken»; pl. «*ködben borong*», «*kedvetlen üdők boronganak*», «*borongós idő*» NySz.).

(III.) **boru** «gewölk, trübes wetter» (pl. «*borura derü*», «*derüre-borura*»), *borus* (*burhos* Geleji-Katona, *borhús* Balatonvid.) «nubilus, tristis; bewölkt, trüb»; *burús*, *burus* (Székelység) «lombos, sürü lombú, terebélyes; laubig, mit dichtem laube» (NySz., MTsz.).

(IV.) **burok** (accus. *burko-t; burko* Comen.; *burik* Szatmár-m.) «velum, velamen; hystera; putamen; frons; hülle, decke; nachgeburt; schale; laubast»; *burkós* (Veszprém-m.) «borús, borongós; trübt, bewölkt», *burkos* (Székelység, *burgus* Háromszék) «lombos, sürü lombú, terebélyes; laubig, mit üppigem laube»; *burkol-* «umhüllen, einwickeln in etw.», *burkóz-ik* «sich einhüllen in etw., sich umhüllen». – **bürök** (Szeged), *bürög* (Bihar-m.) «nachgeburt» (pl. «*bürökbe született, bürögben termett*» = «burokban»; NySz., MTsz.).

< (I.) Ozm. *bur-, buru-* = *bür-, büri-* «einhüllen, ganz bedecken (z. b. vom wasser, welches das land überschwemmt), ganz u. gar einnehmen (z. b. hitze od. kälte den körper), verdunkeln» (pl. *'akli burur* «es umhüllt, verdunkelt, stört den geist» ZENKER 217.), «покрывать, накрывать; охватить, омрачить» (BUDAGOV I : 277.), *bürü-* («forme prime» *bürgü-*) «envelopper, entourer, couvrir» (pl. *havaji pus bürür* «le brouillard couvre le ciel» BARBIER DE MEYNARD I : 327.); csagataj *buru-* = *börü-* «verhüllen, verdecken» (VÁMB. Stud. 247.), *bur-* = *bür-* (بورماق = بورمك; SEJKH SZULEJMAN 89.) e mellett: بوركاماق (KUNOS közlése szerint: *borka-mak*) «den kopf mit etw. bedecken; ein tuch od. eine schürze anlegen, damit umhüllen; etw. einhüllen» (پشتمالی تلفیف ایتمك, باشنه بر شی اورتمك, بورمك, چورمك; u. o.) = *börke-* «verschleiern, umhüllen» (VÁMB. Stud. 246.), volgai-tatár *bǫrkä-* «bedecken, zudecken, umhüllen» (закрывать, закутывать, покрыть; *bǫrkäl-* «zugedeckt sein, umhüllt werden»; «быть покрыту, закутану»; OSZTROUMOV),

tobolszki-tatár *bürkä-* (præs. 1. بُرْكايمن = бурькаймен) «umhüllen» (закутывать; GIGANOV 163.), kirgiz *bürkö-* «den kopf bedecken» (закрыть голову; KATARINSZKIJ), altaji-tatár *pürke-* «bedecken, in etw. einhüllen» (накрыть, покрыть, завернуть въ что-нибудь; VERBICZKIJ), jakut *bürüi-* (præs. 1. *bürüjäbin)* «verdecken, von oben zudecken» (BÖHTLINGK 145.) = mongol *büri-* «überziehen, mit einem überzuge versehen» (SCHMIDT 122.), «couvrir, mettre un couverture (mettre une peau à un tambour), voiler; transformer» (покрыть, закрыть; претворить; KOVAL. 1258; *bürkü-* «bedeckt sein: bedecken; bezogen od. wolkig sein» SCHMIDT 123; «être couvert; couvrir; envelopper; obscurcir; быть покрыту, подернуту облаками: покрыть, накрыть, закрыть; затмить» KOVAL. 1263.), kalmuk *bürkü-* «zudecken» (покрывать; Učebn. 91.) = mandsu *buri-* «mit etw. zudecken, bedecken, überziehen» (покрываю чѣмъ: чахмомъ, пеленою, парчею; покрываю шубу, дѣлаю покрышку на шубу etc. ZACHAROV 539.).

(II.) **burun-* = ozm. *bürin-* «sich einhüllen (z. b. in ein kleid), einwickeln, sich bedecken» (ZENKER 217.), *bürün-* «s'envelopper» (BARBIER DE MEYNARD 327.); csagataj **burun-* : *burun-ǯak* (بورنجاق) = *börünǯek* (بوروننجك) «schleier; dünne, durchsichtige leinwand» (SEJKH SZULEJMAN 80; VÁMB. Stud. 247; v. ö. ezekhez: azerbajdsán *burunduk* «das tuch, mit welchem der leere sattel zugedeckt wird» VÁMB. u. o.): volgai-tatár *bǫrkän-* «zugedeckt, umhüllt werden» (закрыться, закутаться; *bǫrkän-ček* «brautschleier»; OSZTROUMOV), kirgiz *bürkön-* «sich zudecken, umhüllen (wie die tatarinen vor einem mannsbilde; закрываться, какъ татарки отъ мужчинъ»; *bürkönšük* «brautschleier», KATARINSZKIJ), jakut *bürün-* (præs. 1. *bürünäbin)* «sich mit etw. umwickeln, sich in etw. hüllen» (BÖHTLINGK 145.).

(III., IV.) Mandsu *buru* : *buru-bara* (adv.) «dunkel, unklar, schimmernd, kaum sichtbar» (темно, въ затмѣніи; мрачно, во мракѣ, мелькомъ, едва замѣтно, неясно, тускло, слѣпо), *buruχun* (adj.) «dunkel, finster, sich in dunkel befindend, kaum sichtbar» (темный, мрачный, во мракѣ, въ затмѣніе находящійся, мелькающій, чуть видный издали мелькомъ; ZACHAROV 539.) = mongol *bürük* «dunkel, undeutlich, schwer zu erkennen» (темно, неявственно, трудно узнать; SCHMIDT 123.),

«obscurément, d'une manière terne, peu claire» (KOVAL. 1260.), *bürük-baruk* (= mandsu *buru-bara)* «kaum sichtbar» (SCHMIDT u. o.), «obscurément, d'une manière terne, peu claire» (KOVAL. u. o.), *bürgük* «dunkel, bezogen (vom wetter»; SCHMIDT u. o.), *bürgek*, *bürgük* «obscur, sombre; obscurité, ténèbres» (темный, сумрачный, насмурный; тма, темнота» (KOVAL. 1261.); v. ö. még: *bürüj* «dunkel, dämmerig, gegen abend» (SCHMIDT u. o.), «obscurément, crépuscule, sur la brune, entre chien et loup, vers le soir» (KOVAL. 1259.), *bürükej* «dunkel, trübe, ohne sonnen- od. mond-schein, kaum sichtbar» (SCHMIDT u. o.), «obscurément, peu claire, d'un air sombre» (KOVAL. 1260.) = burjét *burχek* «bewölkt, trübe» (CASTRÉN) = volgai-tatár *bǫrküü* «schatten, schirm, schutz» (тѣнь, покровительство; OSZTROUMOV) = jakut *bürüö* «verdeck» *(bürüölāχ sirγa* «ein verdeckter schlitten»; BÖHTLINGK 145.) = teleut *pürkü* «decke, hülle, decktuch» (одѣяло, покровъ; VERBICZKIJ). — V. ö. csagataj *börke* «schleier, hülle» (VÁMB. Stud. 246.), továbbá: csagataj *börk* «pelzmütze, hut» (VÁMB. u. o.), *bürg* id. (ZENKER 216.) = ozm. *bürk*, *bürg* «bonnet de peau de mouton» (BARBIER DE MEYNARD I : 325.) = kirgiz *börük*, baskir *bürek* «mütze» (шапка; KATARINSZKIJ), kojbal *bürük* (CASTRÉN), *pürük* (KATANOV) id., abakan-tatár *pürük* id. (VERBICZKIJ) = mongol *bürgü* «hut, sommerhut» (SCHMIDT 123.), «bonnet d'été» (соломенная шляпа; KOVAL. 1262.) = mandsu *boro* id. (лѣтняя шапка, шляпа изъ соломы и ковыля-травы; ZACHAROV 520.), tkp. «decke, kopfdecke, kopfhülle».

Bár a NySz. egy czikkbe foglalja, kétféle egymástól értelmileg lényegesen külömböző és ennélfogva különválasztandó *borúl-* (ill. *borít-)* ige van a magyarban, az egyiknek jelentése: «procidere; niederfallen», a másiké «tegor; bedeckt werden». Az előbbinek BUDENZ (MUgSz. 465.) a rokon nyelvek terén mutatja ki kapcsolatait, az utóbbinak ellenben itt eddigelé nem találtuk nyomát. Bízvást azonosítható tehát ennek a *borúl-* (régi s dial. *burul-)*, illetve a hozzátartozó *borít-* s az élő gyakorító *-gat* képzővel alkotott *borogat-* igéknek transitiv alapszava az ozmanli-csagataj *bur-*, *buru-* «bedecken» igével, mely egyébként a keleti altaji nyelvekben csak magashangú változatában igazolható, kivéve még a mandsuban, hol ismét mélyhangú *buri-* másával találkozunk. Minthogy ennek a török *buru-* igének passivuma (illetve reflexivuma) **burul-* (= volgai-tat. *bǫrkäl-)*, igen érthető az egészen magyaros *borúl-* képzés keletkezése, mely mellett már csak a másik, t. i. a «niederfallen»

jelentésű *borúl-* transitivum párjának a *borít-* «niederfällen» igének analogiai hatása folytán is keletkezhetett a *borít-* «decken, bedecken», evvel pedig a *borogat*-ban még világosan mutatkozó, magában is transitivum **bor-*, **boro-* ige fölöslegessé válván, ez ép úgy elavúlhatott, mint a török eredetű *arat-*, *apol-* s *őröl-* igéknek alapszava. A másik, jelesen ozm. *bürün-* (= volgai-tat. *bǫrkän-*) féle reflexivum hatása adhatott létet a *hajlong-*, *dülöng-*, *bolyong-*, *forrong-* módjára szerkesztett *borong-* igének, mihez tekintettel e szónak sajátos jelentésére hozzájárulhatott a kojbal *bürünkü* (CASTRÉN), *pūrünkė* (KATANOV) «dämmerung» = teleut *pürüŋkij* id. (*p. boldi* «es dämmerte; смерклось» VERBICZKIJ) = mongol *bürüŋkküj* «dämmernd; die dämmerung» (SCHMIDT 123.), «obscur, sombre, offusqué, obscurci, éclipse» (KOVAL. 1259.) föltehető magashangú változata is (v. ö. jakut *boruor* «dämmerung», *boroŋ* «schwarzgrau, von pferden», *borolχoi* «grau, dunkel, trübe» = mongol *bürülküi* id. KOVAL. 1259.). A *boru*, különösen a régi *burhos* (dial. *borhús*) képzésben mutatkozó alakja szerint pontosan egybevág a mongol *bürük*, *bürgük*, *bürgek*, burjét *burχek* = mandsu *buru* (*buru-bara*, *buru-χuń*) = volgai-tat. *bǫrkäü* szókkal s találkozik velük az eredeti «decke, hülle» (jakut *bürüö* «verdeck», teleut *pürkü* «decke, hülle») jelentésből fejlődött «dunkel, finsterniss; bewölkt, trüb» értelemben is. A *boru*-val eredeti mintaképe szerint egyazon szó, csupán más török nyelvjárásból került alak a *burok*-nak fölteendő **burku*, **burk* előzménye (v. ö. *burko-t*, *burko-l*; *burko* Comen. s a török *pürkü*, *bürk*, *bürük* változatokat), melynek ismeretes «decke, hülle» jelentésén kívül figyelembe veendő a «dunkel, gewölk» értelem a dial. *burkós* = «borus, borongós», ill. *burkos* «laubig» (tkp. «schattig»; v. ö. volgai-tatár *bǫrkäu* «schatten») képzésben. V. ö. az utóbbi mellett a székely *burus* «laubig» szót, továbbá SEJKH SZULEJMAN csagataj szótárának következő adatát: بورق (KUNOS közlése szerint: *buruk*) «wald» (اورمان; 79. l.). Harmadik alakkal jelentkezik a magy. *boru* és *burok*-nak megfelelő török eredeti a tiszántúli *bürök* «nachgeburt» szóban, mely azt mutatja, hogy a magyarság egy része oly törökséggel is érintkezett, hol — úgy mint ma általában a török nyelvjárásokban — ama szó *ü* hangzós változatában élt.

(I.) **bosszonkod-ik,** *boszankod-ik* (*bozywnkodnak* KulcsC., *boszonkod-ik* Székelység) «indignor; conqueror; sich ärgern, grollen». — **bosszont-,** *bosszant-* (*boszont-* Gömör-, Hont-, Nógrád-m., *boszint-* Veszprém-, Tolna-m., *bosszint-* Baranya-m.) «irrito, incesso, insulto, lacesso, exacerbo, iniurio; ärgern, reifen» (*bosszontás* «irritatio, insultatio; ärgernis, kränkung»).

(II.) **bosszú.** *boszu* (*bujszu* Hargita-vid., *busszu*, *buszu*

Székelység, Moldva) 1. «contumelia, indignatio; ärger, verdruss» (= «bosszúság», pl. *szeress rózsám a kit tetszik, nekem boszúmra nem esik* Székelység); 2. «ultio; rache» *(bosszut áll, boszuját tölti* «ulciscor, vindisco; rächen, mit rache vergelten»); 3. «maledicus, acerbus; lästerlich» (pl. *zayabol soha senky nem hallott valamy bozzv bezedet* MargL.), *bosszús* «indignabundus, iratus; infestus, inimicus; unwillig, ärgerlich; feind, feindselig», *bosszúság* «injuria, contumelia; ärgernis, verdruss», *bosszúl-* «indignor, ægre fero; unwillig sein» *(még-b.* «vindico, ulciscor; rächen»; NySz., MTsz.).

< (I.) Volgai-tatár *busan-* «megbosszankodni, elkeseredni; erzürnt werden, sich erbittern» (Bálint), «sich erzürnen, aufgebracht werden, erbittert werden; zürnen, böse sein, grollen» (раздражаться, сердиться, Osztroumov; прогнѣваться, придти въ азартъ, въ злобу, Budagov I : 282.), *busandur-* (caus.) «überdrüssig sein» (прискучить, принести скуку; Budagov u. o.), mely szónak rokonsága a mongol *boχsa-* «schmollen, grollen, üble laune zeigen» (ворчать, брюзжать; Schmidt 112.) s a törökség terén: csagataj *boš-*, *bošuγan-* «sich sehr erzürnen, aufgebracht werden, in zorn geraten; sich beunruhigen, sich erbittern; traurig sein» (сильно разгнѣваться, безпокоиться, тревожиться, огорчаться, печалиться; *bošuk-*, *bošurγan-* id.; Budagov I : 282, Zenker 220.), ujgur *boš-* «zornig werden, zürnen, böse sein, hassen» (pl. *ökünclük bolur tutči öpke iši, jazukluk bolur išde bošsa kiši* «reuevoll ist immer des zornes werk, schade kommt ins werk, wenn man zornig wird»; Vámb. Ujgur. Sprachmon. 215.).

(II.) Ujgur *bošu* «zorn, hass, groll, kampf, krieg» *(bošilik* «zorn, heftigkeit, hass, groll») e mellett: *bosu* «krieg» (= per. جنك «krieg, streit»; Vámb. u. o. 215, 214.).

A KulcsC. *bozywnkodnak* írása kapcsolatban a székely *bujszu* ejtéssel arra vall, hogy a hosszú *ssz* a *bosszonkod-ik* és *bosszú* szavakban ugyanúgy keletkezett, mint a *hosszú* = székely *hojszu, hoszju* szóban (v. ö. votj. *kuź*, vog. *χąsä* «lang»), vagy a *kúszszon, vadászszon (< *kúsz-jon, vadász-jon)* felszólító igealakokban. Egynek ismerszik föl ez alapon a *bosszon-t* és *bosszon-kod-ik* alapszava a volgai-tat. *busan-* igével számbavéve, hogy a csagat. *bošuγan*-tanusága szerint **bus(u)γan-* előzménye vehető föl s hogy török *γ*-nek magyar *j* mása mutatkozik a *borju, bojtorján, gyapjú* és *sajt*

szavakban is. A második szótag régi *o*-ját a *bosszont-* és *bosszonkod-ik* alakokban szemben a török megfelelő *a*-jával e mellett akár az *ildom* = mandsu *ildamu*, *túzok* = tör. *toγdak*, *homok* = tör. *kumak*, *kalokány*, *karakány* = altaji-tat. *karaγan*, *érdëm*, *érdöm* = tör. *ärtäm* adataival, akár a *-γan (-an)* reflexivumképző gyakori *-γon*, *-γun (-un, -ïn)* változatával (pl. csagat. *ojγan-*, ozm. *ujan-* «erwachen» = altaji-tat. *ojγon-*, ujgur *odun-* id.; ozm. *umsan-* «hoffen» = csagat. *umsun-* id.; *ur-* «schlagen» : *urun-* «sich zu etw. hinschlagen, an etw. stossen» ; *jiw-* «waschen» : *jiwin-* «sich waschen»), vagyis a volgai-tat. *busan-* mellett föltehető **busun-* < **busγun-* alakulattal magyarázhatjuk. A *bosszon-t-* képzés olyan mint ugyancsak török eredetű alapszón a *gyűjt-* (v. ö. *gyűl-* = tör. *jiγil-)* s a *busandur-* causativumot magyarítja, míg a *bosszonkodik* nyilván analogiai alakulat a *reménykedik*, *dühösködik*, *búslakodik* stb. lelki állapotokat kifejező igék mintájára. Külön török szónak átvétele s ennélfogva a *bosszont-* igével nem magyar alapon összefüggő a *bosszú*, melynek pontos mása az ujgur *bosu*, *bošu* számbavéve, hogy emitt a végzet a csagat. *alγu* «vevés» *(al-* «venni»), *ujγu* «álom» *(uju-* «aludni») szókban jelentkező rendes nomen verbale képzés mása (ujgur *bosu*, *bošu* < **bosχu*, **bošχu)* s így a *bosszú* hosszú mássalhangzóját, illetőleg e szó **boszju* = székely *bujszu* előzményét megérteti. Máskép magyarázza az itt tárgyalt szavakat Budenz (MUgSz. 466.), ki a lapp *puoše*, *puošak* «böse, grimmig, bissig» (ebből: *puošo-* «ira aut alio affectu incitari ad aliquid») = finn *paha* «schlecht» szóra hivatkozik s e névszókat egyszersmind igetőknek véve, azután a lapp *š*-nek *d* előzményt tulajdonítva s ily alapon a magy. *bal*-lal családosítva *bossz-ú*-t *bol-* (igei alapszó) + *-sz* (frequ. képző) + *-ú* (nomen verb.) elemekre taglalja. Ezzel szemben a kimutatott török adatok kész szók alaki és jelentésbeli szoros egyezését láttatják. — Hasonló alakja s közelálló jelentése mellett sem származott a magyarból a szlovén *bussia* «insidiæ» *(bussiu chinim* «insidior» Jambressich), *busija* «hinterhalt», horv. *busija* «versteck, verlagerung, hinterhalt» (NyK. 17 : 78.), hanem az ozmanliból, hol *pusu*, *busu*, *busi* «hinterhalt, versteck» (Zenker 221.) = csagat. *busku* id. (засада, секретъ казачій; Budagov I : 281.).

botor (Marczal-vid.) «hebegő, akadozó nyelvű; stotterer, der im reden anstosst», *botorkál-* «stolpernd herumirren», *botorkáz-ik* «interbito; hin- u. herstraucheln», *botorâsz-ik* (Mátra-vid.) «botorkál». — **botol-**, *botlik* «cæspito, offenso, talipedo; stolpern, straucheln» *(csëtël-botol-*, *csëtlik-botlik* id.; *botlás* «cæspitatio; das straucheln»; NySz., MTsz.).

< Csagataj *bodur* «holperig, uneben, ungestaltet» (Vámb. Stud. 246.), kirgiz *budur* «holperig, uneben, rauh» (шерехова-

тый; KATARINSZKIJ), özbég *budir : adir-budir* id. (шерековатый; LAPIN 105.) = jakut *büdür* «das stolpern» *(büdürüi-*, præs. 1. *büdürüjäbin* «stolpern, in die knie sinken», *büdürt-* causat., *büdürüjü* «das stolpern»; BÖHTLINGK 145.) = teleut **püdür : püdürlü* «uneben, ungleich, von ungleicher höhe» (неровный, негладній съ возвышеніями), *püdürlü-*, *püdürle-* «gehindert werden, stolpern, im reden anstossen, straucheln» (VERBICZKIJ 273, 494.) = mongol *büdür : büdür-badur* «stolpernd, strauchelnd, nicht gerade (gehn; [идти] неровно, спотыкаясь, криво; [marcher] mal et, comme on dit, de guingois), *büdüre-*, *büdüri-* «stolpern» (SCHMIDT 124.), «broncher, faire un faux pas» (KOVAL. 1233.). — V. ö. tobolszki-tatár *bitirγak* «holperig, uneben» (шереховатый; GIGANOV 664.) és ozm. *potur* «faltig, runzlich» (ZENKER 214.), «pli, ride, fronces» *(damaγiŋ poturu* «parois inégales et ridées de l'interieur du palais»; BARBIER DE MEYNARD I : 413.).

Ezek szerint a magy. *botor* tkp. «holperig, uneben», a beszédre alkalmazva: «stolpernd, stotterig», *botol-* pedig e h. **botorl-* (mint: *sugall-* a régi *sugarl-*, *sugarol-*, *bitol-* a *bitorl-*, *bitorol-* helyett) jóformán ama török denominativum utánzása, melyet a teleut *püdürlü-* «stolpern» igében látunk. A *botorkál-* (mint *jár-kál-* s török eredetű alapszón: *ir-kál-)* s *botorkáz-* talán igei alapúak (v. ö. mongol *büdüri-* «stolpern»), vagy a **botorl- : botol-* nyomán keletkezett analogikus igei alakulatok. Néhány kapcsolatos szó a *botránkoz-ik* ige belevegyítését mutatja, így: *botránkod-ik* (Veszprém-m.) «botorkál, lábatlankodik», *botrángol-* *(bé-b.* Kapnik-vid.) «(be-)botorkál» (MTsz.). A NySz. néhány régi adattal magának a *botránkoz-ik* igének is igazolja «stolpern» értelemben való használatát (pl. «*meg botrankoztanak a meg zertű kwbe*» Komjáti), de könnyen érthető ez az értelmi csere a *botorkáz-ik* és *botránkoz-ik* alaki hasonlóságából s fogalmi közelségéből *(botránkoz-ik* t. i. tkp. «lelkében megütközik, megzavarodik»; l. e szó magyarázatát alább). Még a *botor* szó alakjára nézve megjegyezzük, hogy benne a *t* szemben a török *d*-vel ép oly hang-megfelelés, mint a magy. *kút, kutu* = csagataj, altaji-tatár, mongol, tunguz *kuduk* s hasonló ahhoz, hogy a *bika, béka, sárkány, kökény, kökörcsin* és sok más szóban *k* hangzik a legtöbb török nyelvjárás *g* hangjával szemben. Különválasztandó az itt tárgyalt *botor* szótól a «hebes, stolidus, stupidus, bardus; albern, dumm» jelentésű **botor** (NySz.), melynek megfelelője az ozm. *butur* «sehr fröhlich, munter, ausgelassen» (ZENKER 221.), *butur, budur, podur* «effronté, impudent, bravache; très-gai, pétulant» (BARBIER DE MEYNARD I : 334, 413.), melyet

بوطور-nak is írnak (meg így: پوتور) s az arab *batar* (بطر) «mutwille, übermut, ausgelassenheit» származékának tartanak. Így tehát ez a *botor* aligha régi török eleme nyelvünknek.

botránkoz-ik, *botránkod-ik* 1. «offendor, scandalizor; anstoss nehmen» (pl. «*bóldog aki én bennem meg nem botránkozik*» Pázmány), *botránkoztat-* «scandalizo; anstoss geben» (pl. «*botránkoztató szörnyűség és hiuság*» Pázmány, «*erdegy kesertet, kyben emberth megh akar bothrankoztathny*» ÉrsC.), *botránkozás* «scandalum, offendiculum; ärgernis»; — 2. «offensor, talipedo; stolpern» (pl. «*meg botrankoztanak a meg zertő kwbe*» Komjáti; «*egyenes ewswenyen botrankodasnekwl yaryak*» ÉrsC.); 3. *botránkoz-il* (Göcsej) «vétkezik; sündigen» (NySz., MTsz.).

< Csuvas *potran-* «sich empören, beunruhigt werden, sich verwirren, irre werden, in verwirrung geraten, bestürzt werden: erschüttert werden; wanken, wackeln» (возмущаться, смѣшаться, смущаться, колебаться) ezek mellett: *potrat-* «trüben, empören; mischen, schütteln; aufwiegeln, zur empörung bewegen» (мутить, смѣшать, взболтать; замѣсить, растворить: возмутить, взбунтовать), *potránǯek* «trüb» (z. b. wasser: *p. šiu* мутная вода), *podormak* «aufruhr, empörung» (бунтъ, смятенie; Zolotn., Asmarin: Матеріалы XVI, 153, 293, 304.), melyekhez mint jövevényszók csatlakoznak: cseremisz *pudran-*, *puduran-* «vermischt, verwirrt werden; sich empören», *pudurat-*, *pudərat-* «mischen, umrühren, verwirren; aufwiegeln» (*pudrine* «zorn; гнѣвъ» Szilasi 179—180.). — V. ö. csagataj *botra-* «zerstreut, zerrüttet, gestört, in unordnung, verwirrt, beängstigt, betrübt sein» (اولمق پراكنده, پريشان; Sejkh Szulejman 76.), *botrak* «zerstreut, verwirrt, beängstigt, betrübt» (پريشان, مختل, پراكنده; u. o.), «störend» (Vámb. Stud. 245, hol *botra-* «zerstreuen, auseinanderwerfen, vernichten», *botraštur-* «zerstäuben, hin- u. herschländern»), *butra-*, *potra-* «sich zerstreuen, zerstieben, sich entfalten, sich auflösen», *butraš-* id., *putrat-*, *potrat-* «zerstreuen, auflösen, auseinander werfen, treiben, jagen» (Zenker 214.).

CzF. szótárának meghatározása szerint *botránkoz-ik* annyi mint: «általán erkölcsi értelemben megütközik; különösen: mások gonosz, vagy gonosznak vélt tettein fönnakad, s a miatt hogy

ezek által másokban is bűnös gondolatok, gyanuk keletkeznek, vagy mások is hasonló tényekre kapnak kedvet, ösztönt, boszonkodik, utálatra gerjed». Tényleg a «lelki fölháborodás, az erkölcsi megütközés» jellemző jegye a «botránkozás» fogalmának, szemben a «botlásával», mely viszont úgy mint a «botorkázás», a «testi (különösen lábbal való) megütközés» szava. A két fogalomnak közös jegye megérteti ugyan, hogy a két szó használata átvitelesen átcsap egymás körébe, vagyis hogy beszélünk «lelki v. erkölcsi *botlás*ról» s viszont egyes régi irók elvétve a *botránkozást* is használják a «testi botlás» kifejezésére, mégis a két szónak különválasztását javallja azon körülmény, hogy a török eredetűnek bizonyult *botor, botorkál-, botol-* török-mongol kapcsolatai közt nem találjuk meg azt a reflexivum *(-n-, -an-)* igei képzést, melyből a *botrán-kodik, botrán-kozik* alapszavát úgy magyarázhatnók, mint pl. az ugyancsak török alapú *boszan-kodik, bocsán-ik* igéknél; már pedig föltéve, hogy a *botorkál-, botol-* csakugyan török eredetű igei alapból valók (l. erre nézve fentebb), még akkor sem gondolhatnók, hogy ezen igei alaphoz a magyar nyelvtörténetben csatlakozott volna a nem élő s aránylag gyér *-án* képző, minthogy török eredetű igén ilyen *ujabb* (azaz nem a törökségből való) alakulat nem igazolható. Nincs is szükségünk e fölvételre, minthogy a csuvas *pǫtran-* igében megtaláljuk alak és jelentés szerint pontosan egyezo mását a *botrán-kodik, botrán-kozik* alaprészének, mely egyszersmind arról tanúskodik, hogy itt a közhasználatú «lelki fölháborodás» értelem az eredetibb s a «testi botlás»-féle csak a hasonló s fogalmilag is közel álló *botorkál-, botol-* szavak hatása, más szóval hogy itt a jelentesbeli egybekeveredes gyakori esetével van dolgunk.

bozontos «villosus, hirsutus, hispidus; struppig» (Kreszn., NySz.); «hosszú, fityegő s összekuszált szőrű, baglyas, borzas, fésületlen, kóczos; zottig; mit langen, verwirrten, struppigen haaren» (pl. «*bozontos guba, kucsma, komondor, czigány-purdé*» CzF.).

< Ozm. *bozïntï, bozuntu* «ce qui est détordu, défait, effilé; das aufgedrehte, aufgetröselte» a *boz-* «zerstören, verderben; in unordnung bringen» stb. igéből (Zenker 219, 218.).

A *bozontos* e szerint fölös *-s* melléknévi képzövel megtoldva magyarítja a már magában is melléknévi értelmű török szót, melynek alaki egyezése mellett különösen «aufgetröselt» jelentése illik a magyar szóhoz.

bölcs (accus. *bölcse-t; bewch* WeszprémiC., ÉrdyC., KazC., *bwlch* Schlägli Szój. 24. sz., *bŭlcz* VirgC., *belch* RMNy. II., *belcz* JordC.) 1. «doctus, eruditus, consiliosus, literatus, sapiens, philosophus; weise; gelehrt, klug»; 2. «magus; zauberer» (pl. «*napkeleti bölcsek*» = «magi» a bibliában; «*a Pharahó varasló bölcsei*» 1675-ből), *bölcses (böccses* Kecskemét) 1. «bölcs; weise»; 2. «utilis, salutaris; lehrreich», *bölcseség, bölcsesség* «doctrina, sapientia, sophia; weisheit», *bölcsel-* (Székelység): *el-bölcsel-* «elokoskodja, elvitatja; abstreiten, wegdisputiren», *le-bölcsel-* «okoskodva ledisputál, letanácsol, lebeszél; abdisputiren, abraten, abreden», *bölcselked-ik* «philosophor, sapio»; *bölcsköd-ik (böcsköd-ik* Székelység) «elbizakodva, henczegve, sértőleg beszél; übermütig, hochmütig, beleidigend sprechen» (NySz., MTsz.).

< Mongol *bügeči* «chaman, enchanteur, bonze» (шаманъ, бонзъ) e mellett: *büge* «chaman, enchanteur» (шаманъ, волшебникъ, волхвъ, melyből: *bügele-* «exercer la magie, battre la caisse pour évoquer les esprits; cela se dit de ces enchanteurs, qui portent à la ceinture quantité de grelots et un tambour sur lequel ils frappent, et qu'ils accompagnent du son de leur grelots, en remuant le corps ou en marchant»; Koval. 1245, 1242—3.), *bögê* «zauberer, schaman» *(bögêle-* «zaubern, gaukeln» Schmidt 120.) = kalmuk *bö* «zauberer» *(böle-* «zaubern» Zwick 162.), burjét *bö* «schaman» *(böle-* «zaubern» Castrén) = ujgur *bögü, bögi* (ezen ujgur glossával magyarázva: *biliklik)* «kenner, wissender, weiser, gelehrter» (pl. *hekimlerke hikmet asik kilmadi, bügilerke bilik elik tutmadi* «den weisen hat die weisheit nicht genützt, den gelehrten hat das wissen nicht getroffen»; Vámb. Ujgur. Sprachmon. 212.), kún *bügü* «weiser, prophet»: *bv gvlarde'ulam ol sözleptrur* = *bügülärdän ulam sözläp turur* «durch die weisen spricht er (der heilige geist) zu uns» (Cod. Cum. Kuun 212, Radl. 76, 109.), csagataj *bögü* «zauberer» (Sejkh Szulejman 84.).

A török *sat-* «verkaufen» igéből származó csagataj *satkuǯi* = volgai-tatár *satėučė*, ozm. *satiǯi* «verkäufer, krämer» = magy. *szatócs* egyezések tanulsága alapján helyesen véli Budenz, hogy a *bil-* «wissen» igéből hasonló módon képzett csagataj *bilgüǯi* = volgai-tatár *bėleučė*, ozm. *biliǯi* «ein wissender, gelehrter» (Zenker 238—9, Osztroumov) mint jövevényszó a magyarban nem *bölcs*,

hanem *bölöcs*-féle alakkal jelentkeznék (MUgSz. 469—770.). Bár ujabban is történt kisérlet a magy. *bölcs* = ozm. *biliʒi* egyeztetés támogatására*) (Nyőr 29 : 353—6.), ezt a nézetet mégis végkép el kell ejtenünk; mert a magyar szó alakjának értelmezésében nem indulhatunk ki az ozmanli alakból s mert nem tudnánk rá egyéb esetet, hogy valamely törökből eredt szavunk második zárt szótagjának diphthonguspótló hosszú hangzója minden nyelvtörténeti nyom nélkül elenyészett volna. De igen valószínűtlen az a föltevés is, hogy *bölcs* szavunk a finn *miele*, lapp *miälä*, mordvin *meľ*. zürjén-votják *mil* «sinn. verstand, gesinnung» megfelelője volna *-s* képzővel bővülve (MUgSz. u. o.); mert nincs az ily elemzéssel kifejtett alapszónak egyébként semmi nyoma a magyarban s a képző különös hangalakulata is igazolásra szorul. A *bölcs*-éhez egészen hasonló végzetű *álcs*, *erkölcs*, *gyümölcs* s az ugyanily hangcsoporttal szóközépen ejtett *bölcső*, *bulcsú* és a régi *bolcsát-* (= *bocsát-*) szavak ujjmutatását követve alkalmasabb megfejtése kereshető szavunknak a mongol *bügeči* szóban, melynek a *büge* alapszó *bő* változatával bizonyára **böči* mellékalakja is van. Alakilag pontosan megfelel ennek a magy. *bölcs* < *bőcs* az idézett adatok *l* járulékmássalhangzójával s a rövid szóvégi hangzónak ugyanolyan kopásával, mint a *gyöngy* = tör. *jinʒi*, *szatócs* = tör. *satiuči*, *szűcs*, *kút* s más szavak esetében. A mi a jelentést illeti, erre nézve figyelembe veendő, hogy a keleti nomád magyar népnek «bölcse», nem ám az a «doctus, literatus, philosophus», a mely fogalmakra e szót a későbbi nyelv alkalmazza, hanem az ki ma is a népnek «tudósa», minden nagyobb bajában tanácsadója és «ráolvasásaival» segítője (v. ö. or. знахарь «zauberer», tkp. «kenner» a знать «kennen, wissen» igéből). Ezeknek a mi korunkbeli «tudósok»-nak a pogány hitéletben a samán felel meg s ennek magyar neve voltakép a *bölcs*, mely ugyanonnan került nyelvünkbe, a honnan a *bűbáj*. Ha tehát az első keresztény tanítások kapcsán a «magus» fogalomra a «napkeleti bölcsek» kifejezést alkalmazták, ebben csak a régi nyelvszokás érvényesült, mely szerint a *bölcs* éppen a mágusi mesterséget gyakorló bű-bájos embereknek volt a neve. E mellett igen föltehető, hogy megvolt már akkor e szónak általánosabb

*) Helytelen itt a hivatkozás a magy. *szűcs* = csuvas *śėwėś*, virjal *śüźė* «schneider» egyezés esetére; mert itt a csuvas szó nem igéből való képzés (nem a csuvas *śöľä-*, *śėľä-* = tat. *žöjlä-* «nähen» származéka), hanem a csuvas *śėwė* «naht» (шовъ; Asmarin: Матеріалы 297. l.) = tat. *žöj*, baskir *jüj* id. névszónak a valamivel foglalkozást jelentő *-či* = csuv. *-śė*, *-ś* képzővel való szerkesztése (= tat. **žöjčė*). A félreértést okozó Zolotniczkijtól közölt сўльсь alak a *śüźė* mellett olyan változat, mint *aldan* az *avdan*, *adan* «hahn» szó mellett.

«tudós, okos»-féle értelme is, úgy mint ezt a mongol *bügeči*-vel azonos jelentésű képzőtlen *büge* «chaman, enchanteur» alapszónak kún *bügü* «weiser, prophet», ujgur *bögü* «kenner, wissender, weiser, gelehrter» másánál igazolva látjuk.

bölény (*bwlen* Schlägli Szój. 1634. sz., *belyn* Beszterczei Szój. 1050. sz., *belén* Heltai, *böliny* Molnár A., *belénd* Melius, *belind* Páriz-Pápai) «bison, vison; auerochs» (NySz.), «bosellus» (Beszterczei Szój.) = «basellus» (*belem* Schlägli Szój. 1631. sz.), «centaurus» (*bwlen* u. o. 1634. sz.). — **bölöm-bika** (*belem bika* Beszterczei Szój. 1053. sz.; *böm-bika* Háromszék, *bömbös-bika* Zemplén-m.) «ardea stellaris; rohrdommel» (Comen.; «*ökör avagy bölöm bika* onocratulus seu taurus» u. a., *bömbölő bölöm bika* Zrinyi; NySz.).

< Baskir *büläu* «elentier» (лось; Katarinszkij), *bulan* id. (orenburgi szót. 37.), csagataj *bulan* id. (Budagov I: 289.), kojbal *buŋan* (Castrén), *pulan* (Katanov) id., altaji-tatár *pulan* id. (сохатый, лось; Verbiczkij) = volgai-tatár *bolan* «hirsch, rentier» (олень; Osztroumov, Učebn. 38.), csuvas: anatri *pĕlàn*, *polàn*, virjal *pulàn* id. — V. ö. mongol *buγu* «hirsch» (олень; Schmidt 110.), «chevreuil, cerf» (изюбрь = «reh»; Koval. 1160.), burjét *bugu*, *bugo*, *bogo* «hirsch» (Castrén: német-burj. szót. 198.), tunguz *bugu* «hirsch», mandsu *buχo*, *buχu* id. (олень; Zacharov 528.) = csagataj *bogu* «eine gazellenart» (Vámb. Stud. 248.), kirgiz *bugi* «elentier» (лось, олень; Katarinszkij), *bogu* «hirsch» (олень, самецъ; u. a.), melyek a török *bulan* szót (e h. **buγulan*) származéknak mutatják az *arslan* «löwe», *kaplan* «tiger», *zirtlan* «hyäne», *ärlän* «maulwurf» állatnevek utórészével.

A magy. *bölény*-nek pontosan megfelelő magashangú alakot csak a baskirban találunk, ép úgy mint a *gödény* esetében, melynek a köztörök *kotan* mellett csak a jakutban akad hangrendileg is híven egyező *kütän* párja. Ez esetek tanulságosak a *böncsök* (= magy. *boncsok*), *böncső*, *tömlő*, *pëczëk* s más hasonló szavakra nézve, melyeknek csak mélyhangú másait igazolják forrásaink, de a magyar adatok nyomán magashangú változataik is joggal föltehetők. A jelentéseltérés a magyar és török szavak közt különösen természetrajzi neveknél s némileg hasonló fajoknál több más esetben is tapasztalható. Kétségtelen, hogy a *bölöm-bika* előrészében ugyancsak a *bölény* szó van alkalmazva; mutatja ezt e madárnak régi

ökör-bika neve («a gémnek nem utolsó neme az *ökör-bika*, kinek nagy hosszú nyaka és nagy begyi vagyon» Miskolczi, NySz.), továbbá hogy a mongolban is *buχa-sibaγun* «rohrdommel» (выпъ, tkp. «bullochse-vogel», Schmidt 110.), «butor (ardea stellaris»; Kowal. 1159.), ép úgy mint a burjétban *ukur* «taucher, reiher» (Castrén) = mongol *üker* «rindvieh» (= magy. *ökör*). Ez utóbbi adatok alapján magát a *bölöm-bika*, ill. *ökör-bika* kifejezést is török eredetűnek vehetjük annál is inkább, minthogy az összetétel elemeit alkotó szók is török eredetűek. A nyelvjárási *böm-bika*, *bömbös-bika* változatok e szerint a *bölöm-bika* előrészének félreértése folytán keletkezett népetymologiai alakulatok. A régi forrásokban előforduló *belénd*, *belind* alakokban a vég-mássalhangzó nyilván a *belénd-fű* «hyoscyamus» (Meliusnál: *belénfű*) nevével való összezavarás folytán keletkezett járulékelem.

börtű, *bërtű* «globulus aureus; goldkorn» (NySz.); «a filigrán munkában használt ezüst- vagy aranygolyócskák»; (Szentpéterynél:) «körner: *bertők*, kisebb s nagyobb golyóbis formájú darabokba öszve futott ezüstaprólék» (*bőrtűs mű, bertős gomb*; Ballagi A. Kecskeméti ötvöskönyve 140; NySz.).

< Kún *bürtük* «sandkorn» (Radl. Cod. Cum. 76; «...*rtuk*: eyn santkorn» Kuun Cod. Cum. 135.), volgai-tat. *bǫrtǫk* «(kleine) teile eines gegenstandes einzeln genommen, krümchen, körnchen» (часть чего либо отдѣльно взятая, крошка, зерно; *bǫrtǫklä-* «klauben; einzeln, körnerweise auflesen; брать что либо, перебирать, выбирать по одиночкѣ, *kura-žilägen bǫrtǫkläb žėjalar* «die himbeere klaubt man einzeln»; Osztroumov) = baskir *bürtük* id. (*ikmäk bürtüge* «ein krümchen brod», *büjʒaj bürtüge* «das weizenkorn; зерно пшеницы»; *bürtüktä-* «klauben, körnerweise auflesen»; *tauėk jemde bürtüktäb ašaj* «das huhn kjaubt körnerweise sein futter»; Katarinszkij), kumik *bürtuk* «korn» (зерно; Mochir 57.) = jakut *burduk* «mehl; korn» (Böhtlingk 143.).

A magyar és török szavak pontos alaki és jelentésbeli egyezése a végzetek szabályszerű eltérése mellett ótörök átvételre vall. Valószínű, hogy a magy. *börtü*-nek nem pusztán ötvösműves, hanem szélesebb körű alkalmazásban volt «körnchen, kügelchen»-féle értelme.

bötke, *bötkő, bötyök, bütyök, bütykő* (accus. *bötkö-t, bögykö-t, bütyköt; bőtke, bőtkés* Moln. Alb., *bőthkyben* ÉrsC., *bötykő, bütkös* PárizP.-Bod; *bötök* Balaton-vid., *bötkő* Erdővidék, *böcsök* Somogy-m.) «nodus, geniculum, bulbus, tuber; knoten, knorren» *(szölö-fa bötköje; bötkő, íz a fűszáron; kákán bötyköt keresni), bötök* «az öreghálό mindkét húzókötelének a hossza közepén kötött bog», *böcsök* «göb a fában»; *bötkös, bötkés, bötykös, bütykös* «geniculatus, nodosus, bulbosus; knotig, knorrig»; *bötykös* (Baranya-m.) «hasas, domború (pl. a lámpaüveg, toronytető); bauchig (z. b. ein lampenglas»; NySz., MTsz.).

< Mongol *biteγe, biteγi* «tumeur, squirre, excroissance, glande» (желвакъ, нарость, желѣза; KOVAL. 1137.).

A szoros jelentésbeli azonosság mellett alakilag a magy. *bötyök, bütyök* viszonyát a mongol *biteγi (bitegi)* szóhoz olykép lehet fölfognunk, mint a *bögyök, bëgyëk* szóét a mongol *beteγi*-hez (l. fentebb a *bëgy* szónál), mely két egybevetésnél tanulságos, hogy míg emitt az *ë*-vel váltakozó *ö*-nek *e*, amott az *ü*-vel váltakozó *ö*-nek *i* hangzó felel meg a mongol egyezésben (v. ö. magy. *bötü, bëtü, bütü* = tör. *bitik).* Hogy amott a *t (ty)* hangzás ezen minőségében megmaradt, emitt pedig *gy*-re változott, külömböző nyelvjárásokból való eredetben bírja legvalószínűbb okát. A *bötke* ejtés (mely a *bötkő, bütykő* változatoknak is alapja), úgy látszik, a *bögyök: bögyöke, bögyöge* (= mong. *beteγe)* alakok viszonya szerint föltehető ép véghangzójú mása a *bötök, bötyök* alaknak, vagyis végzetében a *biteγe (bitege)* véghangzóját tükrözi; emellett benne a hangsúlytalan középső magánhangzó elisióját a *bötök, bötyök* ragozott és képzett alakjainak *(bötkö t, bötykö-s, bötyk-e)* analogiai hatásának tulajdoníthatjuk (v. ö. külömben e ponthoz a csagat. *bötege* «kropf» mellett igazolt *bötke* változatot; l. fentebb a *bëgy* szónál). Végül a *böcsök* < *bötyök* nyilván újabb magyar nyelvtörténeti alakulat, a mint talán eme tájnyelvi mélyhangú változatokat is magyarázhathatjuk: *butykó, butyikó, butikó, buczkó* «bütyök, bog, görcs, csomós, kidudorodás» (MTsz.). — A «bütyök» jelentésű *buczkó* szónak köznyelvi alkalmazása a «homok-*buczkák*ra», vagyis «homokdombokra», számbavéve hogy a somogymegyei «fabütyök, göb» jelentésű *böcsök* mellett is van: *böczök* «a talaj kis emelkedése, domborulata» (Somogy-m.), azt a sejtelmet keltik, hogy a kirgiz *betkej* «abhang eines berges; anhöhe überhaupt» (склонъ горы, косогоръ, вообще возвышенность; KATARINSZKIJ) szintén az itt tárgyalt szókhoz tartozik s így a törökség terén is igazolva volna másuk.

MUNKÁCSI BERNÁT.

Szláv jövevényszavaink.

(Harmadik közlemény.)

B) **Egyházi szláv nyelvemlékek.**

α) Cseh-tót szerkesztésű nyelvemlékek.

1. *Kíjevi levelek*. Kiadta Jagić V. a Denkschriften der kais. Akademie der Wissen., phil.-hist.-Classe, Wien, Bd. XXXVIII.-ban. Ebből készült egy különlenyomat e czímmel: «Glagolica. Würdigung neuentdeckter Fragmente mit zehn Tafeln. Wien 1890.» Ezt a különlenyomatot használtam, mivel csak ehhez vannak mellékelve a kézirat hasonmásai. — Röviditése: *Kíj. lev.*

E nyelvemlék a XI. századból való latin szertartású missaletöredék; Jagić Specimina-iban (30. l.) «Missarum liber glagoliticus» néven közli. A nyelvemlék latinból van fordítva, az eredetit azonban mindez ideig nem sikerült megtalálni. A nyelvemléket Antonin archimandrita hozta Jeruzsálemből, s 1874-ben mutatta be Sreznevskij a kíjevi archæologiai kongresszuson. Sokat vitatkoztak és vitatkoznak arról, hol keletkezhetett a nyelvemlék eredetije. Ez eredeti a X. századból (Jagić, Spec. 33.), vagy talán egyenesen Method működése korából való (Jagić, Zur Entst. II. 34.). A nyelvemlék a legtisztább óbolgár nyelvemlékek közé tartoznék, ha csupán az orrhangzók és a félhangzók szabályos használata szempontjából itélnők meg. Az óbolgár nyelvemlékek legjellemzőbb hangtani sajátsága, az ősszláv *ti̯*, *di̯* = óbolg. *št*, *žd* nincs meg e nyelvemlékekben, helyette következetesen *c*, *z*-t találunk (az óbolgár *št* helyén levő *šč* szerintem nem olyan fontosságú, a milyennek eddig a kutatók tartották, Arch. XV, 362.). Ennek a hangtani sajátságnak az alapján a kézirat eredetét a legnehezebb megállapítani. Azoknak a nézetét, kik a nyelvemlékben elő bolgár (Ščepkin, Arch. XXII. 39—45.) vagy macedon nyelvjárást láttak (Geitler, Kalina, Arch. XV. 359.), egyszerűen el kell vetnünk. A nyelvemlék eredetije is, mai alakja is másutt, mint Magyarországon nem kelet-

kezhetett. Ezt bizonyítja, hogy a nyelvemlék a latin szertartás szerint készült; ezt bizonyítja az óbolg. *št*, *žd* helyén levő cseh-tót *c*, *z*, a mely világosan tanusítja, hogy itt a X—XI. században is *c*, *z* volt a hang (Jagić, Zur Entst. II. 34.); ezt bizonyítják végül a nyelvemlék szókincséből a *mьša* = mise és a *cirkъnaě*, *cirъkъve* szavak. Jagić szerint a mai szöveg eredetije, a missale első fordítása a Balaton melletti szlovének közt keletkezhetett (Arch. XX. 10.). Ezt a pannóniai szlovén fordítást másolta volna le egy cseh-tót ember, s ez a mai nyelvemlék. E feltevés főleg a *Bécsi levelek* szókincsbeli adataiból meríti a bizonyítékokat. A nyelvemlek *cirkъnaě*, *cirъkъve* szava szerintem erre bizonyíték volna. A «templom, egyház» nemcsak cseh-tót területen hangzik *cirkev*-nek, de a *kaj*-horvát területen is (régen szlovén) *cirkva* a szó alakja. A hazai szlovénben is ma *czérkev* a szó alakja (v. ö. Küzmics, Nouvi zákon: Ján. II. 20: vu *czérkvi*, II. 24: *zczérkvi*, II. 15: eto *czérkev*, II. 19, 21: od *czérkvi* stb.). A mai hazai szlov. nyelvben azonban az óbolg. ъı és н helyén *r* előtt hangsúlyos szótagban mindig *é* a megfelelő (v. ö. óbolg. мнрь: hazai szlov. *mér*, Küzmics, Pál I., Tim. I. 2. stb.; óbolg. пастырь: hazai szlov. *pastér*, óbolg. шнрокъ: spatiosus: hazai szlov. *sériti*: erweitern); ez a hangsúly alatt álló *i* néhol nem *é*, hanem *ü*-nek hangzik (hazai szlov. *razsüro*, *razsürjenye* Luther 25.). Hangsúlytalan szótagban azonban az *i* megmaradt (v. ö. hazai szlov. *sirjávajo*, Küzmics 840.). Valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy a mai hazai szlov. *czérkev* (a MTsz. *cerkó* szava a kisor. *cerkov* átvétele) a X—XI. században **cirkev* lehetett. Ezt támogatja a mai *kaj*-horvát alak is. A tengerparti horvát-szerb nyelvben *crikva*, *crekva*. *crkva* a szó alakja. Valószínűvé tehetjük még e magyarázatot azzal is, hogy az óbolg. nyelvemlékek közt a Psalt. sin.-ban, a melynek egyes részeit hazánkban latinból fordították, az óbolg. цръкы (v. ö. LXXXVIII. zsolt. 6: кцръкъı) mellett előkerül a цръкокъ alak is (v. ö. LXXVIII. zsolt. 1. s ugyanitt 32, 39, 121, 141. l.-on lásd a χρικєтъ alakot). E nézetem fejtegetésénél engem is az az elv vezet, hogy hibás az az elmélet, a mely szerint a pannóniai szlovének a honfoglaláskor ezerszámra tönkrementek volna vagy a magyarságba felolvadtak volna (Miklosich után nálunk Hunfalvy, Volf és mások hirdették; v. ö. Jagić, Arch. XX. 7, Zur Entst. II. 84.). A *cirkъve* alak nekünk nem okoz annyi gondot, mint Vondráknak (Altk. gr. 19.) vagy Oblaknak (Arch. XV. 362.), de azért a nyelvemléknek mai alakja ezzel nincs megmagyarázva. Erős meggyőződésem, s e tekintetben Oblakkal tartok, hogy a *Kíjevi levelek*-et cseh-tót ember írta a Vág mentén vagy Nyitra vidékén (Arch. XV. 359, 366.). E területen a IX. század eleje óta állandóan, megszakítás nélkül laknak keresztények. Adalrammus 836 előtt szenteli fel a nyitrai templomot, talán éppen szent Emmerám tiszteletére; e templom szent

EMMERÁMé a XI. században, a mint azt a «Szent Zoerárd élete» bizonyítja, s az még ma is. S az ilyen dolgok nem a megszakítás, hanem a folytonosság mellett beszélnek. A CYRILL- és METHOD-féle munkásság ideig-óráig megzavarta e területeken a német térítést, de múló nyom nélkül még sem maradt. Ilyen gyér nyom lehet a *Kíjevi levelek* glagolita írása és nyelvi alapja. Tagadni e gyér hatást nem lehet, mert hisz némi bizonyítékok mégis vannak reá (v. ö. VONDRÁK: Die Spuren der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung in der altböhm. Literatur és Zur Würdigung der altsloven. Wenzelslegende und der Legende vom heiligen Prokop, Sitzungsber. CXXVII, CXXIX.). A mikor azonban ezt vallom, nem hallgathatom el egy kétségemet. Feltünő előttem, hogy egy szöveget úgy lehessen lemásolni, a hogy az a *Kíjevi levelek*-ben van. A *Kíjevi levelek* másolója egyszer az óbolg. ѫ helyett ѹ-t ír (*nebesьkują*, instr. sing. nőn.), máskor azonban helyesen ѫ-t ír. Ez a tévedés leírásnál óbolg. nyelvemlékeknél elég gyakori (v. ö. LESKIEN, Altbulg. gr.[3] §. 21.). Feltünő azonban, hogy a tiszta óbolg. nyelvemlék másolója külömbséget tudott tenni az ősszláv *tį*, *dį* = óbolg. *št*, *žd* és az ősszláv *stį*, *zdį* közt, a mely az óbolg.-ban szintén *št*, *žd*-ét ad. E kétféle eredetű óbolg. *št*, *žd* közti külömbséget a másoló annyira tudta, hogy az első esetben következetesen *c*, *z*-t (= cseh-tót *c*, *z*) írt, a második esetben pedig következetesen *šč*-t (v. ö. *zaščiti*, *zaščititъ*, *očiščenię*, *očiščenie*, Arch. XV. 362.). JAGIĆ erre azt mondja: «Wer weiss, ob nicht das mit Absicht geschah» (Zur Entst. I. 59.). Nagyon különös előttem e szándékos másolás; különös, mert sehogy se tudom felfogni, honnan szerezte a XI. századi másoló azt a nyelvészeti ismeretét, hogy az óbolg. *št*, *žd* két-, illetve háromféle eredetű. Ellenvetésül még csak azt kérdem, lehetséges-e pl. a négy evangelista ófelnémet vagy középfelnémet szövegét úgy lemásolni, hogy az alnémet leíró az eredeti szöveg nyug. germ. *d*: ófeln. *t* szavait következetesen *d*-vel írja (pl. aln. *dohter*, *word*, *herde*, az eredeti ófeln.-ben pedig *tohter*, *wort*, *hirte* áll), ellenben a vocalisok közti és vocalisok utáni nyug. germ. *k*-val biró szavakat meghagyja ófelnémet *h*, *ch* fokon (pl. *ich*-et, *machen*-t, *suchen*-t ír). A másolásnak e neme szinte lehetetlen, s az orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékek a maguk *ž*-jével, vagy a horvátok a maguk *j*-jével az óbolg. *žd* helyén nem állíthatók e másolással párhuzamba. Mivel azonban a *Kíjevi levelek*-ben annyi más kétséget kizáró nyom van (helyesírás, szókincs), hitelességükben nem kételkedem, a jelenség megmagyarázását azonban méltán várja a tudomány a szlavistáktól.

2. *Prágai glagolita töredékek.* Rövidítés: *Prág. tör.* — E nyelvemléket a prágai metropolita könyvtárban HÖFLER Károly fedezte

fel, s ŠAFAŘIKkal szövetkezve adta ki e czímmel: «Glagolitische Fragmente, herausgegeben von Dr. Carl C. HÖFLER und Dr. P. J. ŠAFAŘIK. Mit 5 Tafeln Abbildungen. (Abhandlungen der böhm. Gelehrten-Gesellschaft der Wissenschaften. Fünfter Folge X. Bd. 1—62. l., Prag 1859.)».

A kódexet egy XI. századból származó latin praxapostolus kötés-tábláiban találták. A két töredek tartalma a görög(?) ritus szerint berendezett himnus és passiói officium-töredék. Koruk: XII. század (Arch. XV. 358.). A nyelvemlék eredetije VONDRÁK szerint bolgár (VONDRÁK, Altslov. Stud. Sitzungsber. CXXII. VII. 76.), JAGIĆ szerint bolgár-orosz volt a nyugati orosz nyelvterületen (JAGIĆ, Zur Entst. I. 57.). VONDRÁK szerint a töredéket Magyarországon (Pannónia vagy Morávia) írták, a minek támogatására felhozza a nyelvemlék bohemismusait. Nekem is az a meggyőződésem, hogy e nyelvemléket cseh-tót ember másolta. E nyelvemlékben két esetben az óbolg. *žd* helyén *z* fordúl elő; az egyik: *rozъstvo*, a másik: *utvrъzenie* (*roždьstvo*, *utvrъždenьe* helyett). A *rozъstvo* alak más óbolgár nyelvemlékekben is előkerül (v. ö. feljebb); az *utvrъzenie* alakra meg összevetendő a Psalt. sin. нєкѣзєство (lásd a Psalt. sin. 57. l.-ot) adata нєкѣждьство helyett. E *z* itt is, más nyelvemlékekben is kétségtelen moravismus; ennek az alapján azonban még nem cseh-tót szerkesztésű a nyelvemlék. E *z* hangtani jelenséggel azonban párosítva a szókincs vallomását (pl. *světьline*, *križ*), a töredéket cseh-tót szerkesztésűnek kell tartanunk. Kívánatos volna a nyelvemlék újból való kiadása.

Az egyházi szláv nyelvnek más cseh-tót szerkesztésű emlékei nincsenek s nem tekintendők ilyeneknek a SOBOLEVSKIJ ismertette XIII—XV. századi orosz kéziratok.

β) Orosz szerkesztésű nyelvemlékek.

1. *Ostromirovo* jevangelije 1056—57 goda . . . izdannoje A. VOSTOKOVYM. Szt.-Pétervár 1843. — Rövid.: *Ostrom.*

E nyelvemlék evangelistarium, az egyes lectiók sorrendjére megegyezik az ASSEMANI-féle óbolgár nyelvemlékkel. — Nevét OSTROMIR novgorodi polgármestertől vette, a kinek a számára e nyelvemléket GRIGORIJ diaconus a XI. században készítette. Régiségénél fogva rendkivül becses az óbolg. nyelv szókincse történeti tárgyalásánál.

2. Más orosz kútfőket eredetiben csak akkor használtam fel, ha erre különös szükség volt. Így nem mulaszthattam el az orosz szerkesztésű XIII. századi «Vita Sancti Methodii» (russico-slovenice et latine edidit Fr. Miklosich, Vindobonæ 1870) czímű legendát, a melynek historiailag is, szókincsileg is hasznát vettem. Rövidítése: *Vit. Meth.* — Minden egyéb orosz nyelvtörténeti adatot vagy a Jagić féle Specimina-kból (Obrazcy pravopisanija russkago), vagy Sreznevskij-féle orosz nyelvtörténeti szótárból (röv.: Srez. Mat.), Amfilochij evangélium, apostolus és apocalypsishez ırt összehasonlító tanulmányaiból (röv. Amfilochij), vagy pedig Miklosich Lex. pal.-ból vettem. Mivel az oroszoknak kereszténységre való térése délszláv és görög papok érdeme, nagyon világos lesz, ha azt mondom, hogy e legrégibb orosz szerkesztésű nyelvemlékek délszláv, még pedig bolgár eredetiből valók. Ilyen pl. az 1073-diki *Izbornik* vagy a XII. száz. *Zlatostruj* (v. ö. Jagić, Sitzungsb. CXXXIX : 1.). Itt említem meg, hogy orosz szerkesztésű nyelvemlékek közül a *Reimsi evangeliumot* (állítólag a magyarországi ruthének közt írták volna, kiadta Hanka V. Prága 1846 és Sylvestre de Sacy, Arch. IX. 478.), az 1144. évi galicziai evangéliumot vagy az Apostolus Christonopolitanust azért nem használtam, mert nem fértem hozzájuk (Jagić, Zur Entst. I. 56—57.).

γ) Középbolgár szerkesztésű nyelvemlékek.

1. Evangelium *Dobromiri*. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des 12. Jahrhunderts von V. Jagić. Rövid.: *Dobrom.*

Az óbolgár nyelvemlékekkel való összehasonlitás alapján nyelvét behatóan ismertette Jagić a Sitzungsber. (Wien) CXXXVIII. (idézeteimben *Dobrom.* I.) és CXL. kötetében (idézve: *Dobrom.* II.). — Ez ismertetésből kiemelem, hogy Jagić szókincsbeli bizonyításokkal érvelt a kódex maczedón eredete mellett. Ilyen szó volna szerinte a *Dobrom.* пѧтєль «kakas» szava az óbolg. коуръ (Cod. Mar. кокотъ) helyett (Dobrom. II. 18.). Maczedóniában (Visoka) a «kakas»-t ma is *pentélut*-nak hívják. A пѧтєль szó más középbolg. nyelvemlékekben is előfordúl (v. ö. Starine XXIX. 188. és XIX. Polivka közlésében: Márk XIII. 35, XIV. 30, Luk. XXII. 34, 60, 61.). E nyelvemlékek eredetére azonban magában véve ez a szó nem döntő bizonyitású. A szerb nyelvben ismeretes a *boj*

petlova (kakasviadal) s a karint. szlovénben a «kakas»-nak szintén *petelín* a neve (v. ö. Megiser *han* alatt).

2. VALJAVEC Mat.: Trnovsko tetra-jevangelije XIII. vieka. (Starine XX. és XXI. köt., Zágráb.) Rövidítése: *Trn.*

3. Srednje bugarsko jevangjelije *Srećkovićevo* .... Napisao GJ. POLIVKA. (Starine XXIX.) — Rövidítése: *Srećk.*

4. Bugarsko četverojevangjelje u biblioteci českog muzeja u Pragu. Privbćio GJ. POLÍVKA (Starine XIX.). — Rövidítése: *Pol.*

5. JAGIĆ, V.: Bericht über einen mittelbulgarischen *Zlatoust* des 13—14. Jahrhunderts (Sitzungsber. CXXXIX.). Rövidítése: *Zlato.*

A JAGIĆ-közölte szöveg egyezik az óbolg. Glag. Cloz. és Cod. Supr.-ben levő megfelelő szöveggel. Párhuzamosan közölve van a szerb szerkesztésű Homiliarium Mihanović szövege is (más része közölve a Glag. Cloz. VONDRÁKnál). Ezekből a külömböző szerkesztésű szövegekből lehet arra következtetni, hogy valamennyi *Zlatoust* eredetije a X. századból való.

6. BRANDT Roman: *Grigorovičev* Parimejnik. Moskva 1894. Vypusk I. II. — Rövidítése: *Grig. Parim.*

E XII. századi nyelvemléket (v. ö. LAVROV, Obzor 1, jegyzet) a Jordánszky-kódexszel és a KÁROLYI-féle bibliával párhuzamosan használtam. Megemlítem, hogy a kiadáshoz írt külömbözű kéziratokból vett és idézett variæ lectiones-t is figyelembe vettem.

7. Ezen fölül felhasználtam VONDRÁK V.: «O mluvě Jana exarcha bulharského, v Praze 1896 (röv. VONDR., O Jana ex. bul.)», valamint LAVROV P. A.: «Obzor zvukovych i formalnych osobennostej bolgarskago jazyka, Moskva 1893. (Rövid.: LAVROV, Obzor) czimű munkáját. Mindkettőnek főleg szótárát használtam. A LAVROVnál közölt MANASSIJ-féle «lětopis»-t párhuzamosan használtam a MIKLOSICH-kiadta *Trojanska priča*-val (Starine III.).

Más középbolgár nyelvemlékeket (v. ö. LAVROV, Obzor, 1—2; SZOBOLEVSZKIJ, Dr. cerk. slav. j. 18.) csak akkor használtam, ha ki vannak adva (pl. a SREZNEVSZKIJ-féle «Drevnije slavjanskije pamjatniki jusovago pisjma» cz. könyvben).

δ) Szerb szerkesztésű nyelvemlékek.

1. *Fragmentum Mihanović.* Ez egy XII. századi aprakos-apostolus, a melyet valahol szerb nyelvterületen (Arch. XV. 347.)

másoltak. Kiadta Jagić e czímmel: «Gradja za glagolsku paleografiju». Rad II. 1—35. — Rövidítése: *Mih. frag.*

2. *Homiliarium Mihanović.* — Rövidítése: *Hom. Mih.*

E terjedelmes, XIII. századi kéziratból csak azokat a részeket használtam fel, a melyek párhuzamos szövegként a Jagić kiadta középbolg. *Zlatoust*-ban (Sitzungsber. CXXXIX. IV.) és a Vondrák kiadta *Glag. Cloz.*-ban (52—57. lp.) vannak közölve. A kéziratnak előttem ismert részeiből a következő két dolgot emelem ki: 1. Az egyező szövegeknél ott, a hol a Cod. Supr. az óbolg. моудити igét használja (352, 353: не моудите, 352: моудити), a Hom. Mih. не кьсните, кьснѣти (v. ö. *Zlato.* кьснѣте, моудити, моудѣте 46, 48. l.) szavakkal helyettesíti az illető helyeket éppúgy, mint az óbolg. *Cod. Mar.* — 2. A *Hom. Mih.* olyan adata, a milyen вастанетъ (Vondrák, Glag. Cloz. 55. l. 9. sor: ѥда падаѥн не вастанетъ, = óbolg. въстанетъ, Máté XVII. 23. Marian.), azt bizonyítja, hogy e kéziratot a horvát *csa*-nyelvi dalmát vidékek táján írhatták (v. ö. azonban *Hom. Mih.* Sitz. CXXXIX. IV. 54: вьстанѣте).

3. *Miroslavljevo jevandjelje.* Rövidítése: *Mir.*

A nyelvemléket a szerb király költségén Bécsben adták ki. E kiadást az teszi becsessé, hogy szókincsbeli eltérései más szerb szerkesztésű evangéliumokkal vannak összehasonlítva (pl. a Pétervári-, Belgrádi evangéliumokkal).

4. *Nikoljsko jevandjelje.* Na svijet izdao Dj. Daničić. Belgrád 1864. — Rövidítése: *Nik.*

Ez a nyelvemlék a XV. század elejéről való (lásd a kiadás bevezetésében a XI. l.-t), valamikor a szerbiai Szt.-Miklósról nevezett kolostor tulajdona volt. Ma Belgrádban őrzik.

5. Apostolus e codice monasterii *Šišatovac* . . . edidit Fr. Miklosich. Vindobonæ 1853. — Rövidítése: *Šiš.* — XIV. századi nyelvemlék. Ezzel párhuzamosan használtam «*Hvalov* rukopis» (Starine III.) cz. apostolust (rövidítése: *Hval.)*

6. A szerb szerkesztésű nyelvemlékek közül másokat nem használtam fel. E helyett segítségül hívtam a Daničić-féle «Riječnik iz knjiž. star. srpskih» czímű szerb nyelvtörténeti szótárt (I—III. köt., Belgrád 1863—64).

ε) Horvát szerkesztésű nyelvemlékek.

Tanulmányomban a legfontosabb szerep a horvát nyelvemlékek szókincsének jut. Azért részletesebben kell szólanom a horvát-dalmát-tengerparti nyelvemlékekről és szláv nyelvű istentiszteletről.

A horvát-dalmát-tengerpart *csa*-nyelvű horvát lakossága mindíg róm. katholikus volt. De épp ezen a területen tudjuk kimutatni, hogy a pannóniai, CYRILL és METHOD-féle irodalom hatása alatt (Arch. XV. 348.) igen korán kifejlődött a szláv nyelvű istentisztelet s meggyökerezett a glagolita írás. Magában a glagolita írásban is megtalálta a tudomány az átmeneti fokokat. Először a horvát-dalmát tengerpartra a gömbölyű, CYRILL-féle glagolita került. Ez később a horvát szögletes glagolita írássá fejlődött. A gömbölyű és a szögletes glagolita írás közt az átmenetet megtalálta a tudomány a *Bécsi levelek*ben, s néhány kőfeliraton, a melyeket a horvát szigeteken találtak. A szláv nyelvű istentiszteletre is elég biztos nyom van. Így 924-ben a spalatói zsinat ellenzi a METHOD-féle szláv istentiszteletet (JAGIĆ, Zur Entst. I. 16, 43.); 1059—60-ban, ugyancsak Spalatóban tartott zsinat megtiltja a szláv liturgikus nyelv használatát (JAGIĆ, Zur Entst. I. 56.). A szláv nyelvű liturgiát azonban nem tudták a zsinati határozatok a horvát-dalmát tengerpartról kiszorítani. Sok küzdés után IV. INCZE pápa 1248-ban a zenggi püspöknek, 1252-ben pedig a vegliai püspökhöz czímezve a castelmuschioi benczések kérésére megengedi, hogy «ezentúl is bántatlanúl glagolita könyvekből végezhetik az istentiszteletet». «Ezek a körülmények — a mint ASBÓTH igen helyesen megjegyzi — kétségtelenné teszik, hogy a szláv istentisztelet vagy még CYRILL életében terjedt el a horvátokhoz, vagy nemsokára az ő, illetve bátyja halála után került oda» (M. Könyvszemle, új foly. IV. 122.). — E horvát-dalmát területeken róm. kath. szláv nyelvű isteni tisztelet volt a X. század elejétől; ma pedig a zenggi, vegliai és a dalmát püspökségekben községről-községre van megállapítva, hol kell szláv, hol pedig latin nyelven végezni a szent misét. A mit azonban már itt is kiemelek, e terület akkor is, most is két-, illetve háromnyelvű volt: olasz, régi dalmata (vegliai) és *csa*-nyelvű horvát. A nyelvemlékek közül a következőket használtam:

1. JAGIĆ V.: Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Frag-

mente. Wien 1890. Rövidítése: *WBl.* (= Wiener Blätter). Facsimilés kiadás.

E nyelvemlék egyike a legbecsesebbeknek a glagolita írás szempontjából a szláv palæographiában. A nyelvemlék glagolita betűi átmenetet alkotnak a Cyrill-féle gömbölyű és a későbbi horvát szögletes glagolita betűk közt. A latin ritus szerinti nyelvemlék a XII. századból való, s a *Kijevi levelek*kel, valamint az óbolg. nyelvemlékek pannonismusaival való szókincsbeli egyezései miatt rendkívül becses a hazánk területén (Pannónia, Morávia) lévő X. századi keresztény terminológiára.

2. Rački Fr.: Staro hrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Lucije kod *Baške* na Krku, közölve *Starine* VII. 130—163. és Geitler L.: Die albanesischen und slavischen Schriften. Wien 1883. Die grosse Inschrift von Baška. XI. század végéről való felirat. Rövidítése: *Baškai felir.*

3. *Grškovićev* odlomak glagolskog apostola, priobćio V. Jagić. Kiadva más kéziratok párhuzamos szövegével *Starine* XXVI. köt. Rövidítése: *Gršk.*

A nyelvemlék a XII. vagy a XIII. század elejéről való, s horvát esetleg szerb szerkesztésű. Jagić szerint Bosznia déli részén, vagy a régi Halom (Hum) földjén, Zeta folyómentén vagy Dioklea vidékén írhatták. E területeken kellett lenni glagolita irodalomnak; ezt nézetem szerint fényesen igazolja a bosnyák cyrill-betűs oklevelek ч = č = 1000 számértéke. A glagolita írásban ugyanis a č = 1000, a cyrill-betűsben azonban 90 (v. ö. Šaf., Über den Urspr. 8.). A cyrill-betűs oklevelek č = 1000-ja tehát kölcsönvétel a glagolita írásból.

4. *Regule* sv. Benedikta od A. Pavića. *Starine* VII. 57—129. Latinból fordított XIV. századi glagolita nyelvemlék naptárral. — Rövidítése: *Reg. sv. Ben.*

Pavić párhuzamosan közli a latin szöveget is (1780-ban Bécsben megjelent «Regula emblematica sancti Benedicti» czímű könyvből). E nyelvemlék azért becses, mert a benczések a horvát-dalmát tengerparton állandóan szláv nyelven végezték az istentiszteletet. Ha ehhez már most hozzávesszük, hogy a mi első szerzeteseink is mind benczések voltak, s hogy benczések voltak a csehországiak is (v. ö. Jag., Zur Entst. I. 55, 56.), e nyelvemlék rendkívüli fontosságát keresztény terminológiánk szempontjából lehetetlen át nem látnunk.

5. Berčić J.: Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu

svetih Ćirila i Metuda. U Zagrebu 1870. Rövidítése: *Berč.*: *Dvie.* E nyelvemlék a XIV. század második feléből való.

6. Črnčić I.: Rimsko-slovinska služba sv. Kurilu i Metodu. Kiadva: *Starine* XIV: 210—220. Röv.: *Črnčić*: *Rimsko.*

A nyelvemlékben levő bejegyzések közül magyar szempontból érdekes az 1387. év alatti: «1387. v to vreme beše smutna v Ugrskom kralevstvi velika po Karli kralo, koga ubiše Ugre.» — Az emlék XIV. századi horvát tengerparti nyelvemlék.

7. Berčić Ivan: Ulomci svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom. Prága 1864. — Rövidítése: *Berč.*: Ulomci.

E könyvben Berčić különféle korú horvát glagolita nyelvemlékekből összeállította a teljes bibliát, s ez összeállítást öt füzetben a fenti czímmel közölte. Van e szerzőnek még egy ilyen szemelvényes munkája («Čitanka staroslovenskoga jezika Praga 1864»), a mely iskolai czélra való volt, ujabb időben a Šurmin-Bosanac-féle «Čitanka» szorította ki (Zagreb 1896).

8. Statuta lingua croatica conscripta. Hrvatski pisani zakoni ... uredili Dr. Fr. Rački, Dr. V. Jagić i Dr. J. Črnčić. U Zagrebu 1890. (Monumenta historica juridica slavorum meridionalium, pars I, volum. IV.). — Rövidítése: *Mon.*

9. Hrvatski spomenici. Acta croatica ab anno 1100—1499... za tisak priredio Dj. Šurmin. U Zagrebu 1898. (Monumenta historica-juridica slav. merid., volumen VI.). — Rövidítése: *Šurm.* — Ez oklevélbeli adatokat főleg a személynevek szempontjából használtam fel.

10. A M. N. Muzeum könyvtárában őrzött legrégibb *zenggi* nyomtatványt, az 1894-ből származó horvát glagolita missalét (ismertette Ásbóth, M. Könyvszemle, új foly. IV.) szintén felhasználtam itt-ott; ellenben nem használhattam az 1368 Novak-féle kézirati missalét (Novak Nagy Lajos királyunk lovagja volt), se az 1463-diki vrbeniki missalet és až 1483-diki editio princepset. — Rövidítése: *Zeng. miss.* Itt említem meg, hogy a kézirati *novi*-i XV. száz. missalé-t és XVI. száz. breviáriumot szintén használtam.

11. A latin betűs horvát-dalmát fordítások közül felhasználtam a *Zárai* (XIV. század), spalátói *Bernát*-féle (XV. száz.) es a Raňin-féle (raguzai fordítás a XVI. századból) lectionariumokat. kiadva Rešetar Milántól, illetve Maretić T.-től (Opera acad. scient. et art. slav. mer., V, XIII.).

Végül megemlítem, hogy felhasználtam a *Rad* népnyelvi közléseit, használtam a különféle szótárakat, figyelembe vettem *Nemanić*: Čakavisch-kroatische Studien-jeit (röv. *Nem.* I. vagy II., I. = Sitzugsb. 104 II. = Sitz. 108 köt.). Forrásaimat e tekintetben munkám végén közlöm, s a rövidítések megértésére oda utasítom az olvasót.

C) Egyéb régi szláv nyelvemlékek.

1. *Frisinské* památky, jich vznik a vyznam v slovanském pisemnictvi. Podává dr. Václav Vondrák. V Praze 1896. Rövidítése: *Fris. pam.*

E mai alakjában XI. századi, latin betűkkel írt nyelvemlék kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a Cyrill és Method-féle nyelv, mint népi beszélt nyelv, sem pannóniai, sem moráviai eredetű nem lehet. — A *Freisingeni nyelvemlék* (Freising bajor várostól, a müncheni püspökség egykori székhelyétől; a nyelvemlék ma Münchenben van) három darabból áll; az egyik egy formula confessionis, a másik egy homilia, a mely megegyezést mutat orosz kéziratokban megőrzött s szent Kelemennek tulajdonított homiliával; a harmadik darab egy ima, a mely az ófelnémet szt. Emmeram-féle imának a fordítása (Arch. XVI. 118.). Mivel ez az ima előfordul az *Euchol. sin.* óbolg. nyelvemlékben is, az összefüggés a két nyelv közt így is meg van. E három nyelvemlék a latin ritushoz tartozó nyelvemlékek közül való s csak annyi összefüggésben áll a Cyrill és Method-féle óbolgár nyelvvel, hogy egy olyan ember volt a fordító, a ki annyira-mennyire jártas volt az óbolgár egyházi szláv nyelvben, még pedig annak fiatalabb szerkesztésű alakjában. Úgy látszik, hogy a pannóniai szlávok részére a salzburgi egyházmegyei papság közt volt olyan iskola, a mely Cyrill és Method működését ellensúlyozandó, e nép nyelvére fordított egyes liturgikus szövegeket. A három nyelvemlék nyelve azonban nem egységes. Az óbolg. ѫ helyén háromszor *un*-t (*vuerun* kétszer; *sunt*) kétszer meg *on*-t (*mogoncka*, *poronjo*) találunk, a többi esetben meg hol *u*, hol *o* helyettesíti az óbolg. ѫ-t. Az ѧ helyén meg egyszer *en* áll: *vuenjich*. E példák során kiemelem, hogy a nasalis főleg *cs* előtt maradt meg. Vondrák az ilyen eltérésekből azt következteti, hogy ez emlékek a szlovénekhez a horvát glagolita iráson keresztül jutottak. Már most csak az a kérdés, hol készülhetett a nyelvemlék első fordítása s hol a jelenlegi alakja. A második számú nyelvemlékről Vondrák kimutatja, hogy német ember másolta; *b*-t, *ch*-t írt a szláv *p*, *k* helyett, *u*-t az *o*, *o*-t az *a* helyén. S ez Pannóniára, Kocel tartományára nagyon ráillik, a hol, a mint azt

a Conversio Bag. et Car. tanúsítja, sok volt a salzburgi egyházmegyei pap és német mesterember. A nyelvemlók eredeti fordítása és jelenlegi alakja VONDRÁK (Arch. XVI. 132.) és JAGIĆ (Arch. XX. 8.) szerint pannoniai származású. OBLAK ezzel szemben azt bizonyította, hogy Karinthia e nyelvemlékek hazája s a Gail folyó völgyére mutatott, a hol a Freisingeni emlékek nyelvéhez hasonló nyelvjárást beszélnek (Arch. XVI. 163.). Mi e nyelvemléket szintén pannóniainak tartjuk. Ide utalja a többi közt a *zpitnih* szó is, a mely összevetendő az óbolg. nyelvemlékek *spyty* pannonismusával. Ide utalja a szlov. *č* helyén levő *k* irás is. A Freisingeni nyelvemlékekben ugyanis az óbolg *št*, szlovén *č* helyén *k* betűt találunk irva (az eseteket l. Arch. XVII. 52); ebből JAGIĆ azt következtette, hogy a X. században a pannóniai szlovénnek egy nyelvjárásában az óbolg. *št* megfelelője *ć*-nek hangzott. Nekem az a meggyőződésem, hogy ilyen szlovén nyelvjárás sohsem volt. Jól tudom, hogy a mai hazai szlovénben a *k* bizonyos hangtani helyzetben *ć*-nek hangzik (adataim Péterhegyről (Vasmegye) a következők:- *pisćer: pisker* helyett, *ćüpila: küpila, cirćer: cirker, bićer:* bükk, *mrćevca:* murokrépa, *rećer*, többes *rekvi:* retek, ugyanitt *ogyen* = ogen. stb. v. ö. *angyal* szó tárgyalásánál), de az óbolg. *št* itt a X. században is *č* volt. Ezt bizonyítja a Freisingeni töredékek *poronſo:* parancsol, *vuenſich* (olv. *venčih* «több») adata is. Az óbolg. *št* helyén levő, vagy más eredetű *ć*, *ć*-nek *k* betűvel való irását latin helyesirási hatásnak tartom a horvát (v. ö. ŠURM., Hrv. sp. 231, 232.) és a szerb-bosnyák oklevelekben (v. ö. XII., XIII., XIV. századi adatok MIKL., Mon. Serb. és DAN., Rječ. ҳоттҍтн alatt a ҳокє, ҳокıє, ҳокѹ alakokat = Freis. tör. *choku*). E bosnyák-horvát-szlovén *k* ép olyan latin helyesirású alak, mint mikor a görög átirásban κε-t találunk a lat. *ce* helyén (v. ö. GRÖBER I. 362. és részletesen az *angyal* szó alatt). Én tehát az óbolg. *št* helyén levő *k* irásban újabb bizonyítékát látom annak, a mit az *un* és *on*, *u* és *o* irásból VONDRÁK következtetett, hogy a Freisingeni nyelvemlékek a délszláv, szerinte horvát, szerintem szerb-horvát nyelvemlékekkel vannak összefüggésben. -- A Freisingeni nyelvemlékek nyelvét *ó-szlovén*nek nevezem.

2. Cseh biblia 1469-ből. — A M. N. Múzeum könyvtára egy VENCZEL iskolamestertől másolt cseh Újtestámentomot őriz. Mivel a fordítás régibb a cseh *kralici* bibliánál, kutatásomban felhasználtam.

A kézirat 259 lapján ez áll: «Dokonana gest řecz Noweho zakona leta Bozieho Tisyce(h)o | cztyři steho ssedesateho dewa teho. a to u Wigily Swate | po Jakuba Appostola Bozie | ho skrze ruce Waclawa niek | dy u Swateho Woytiecha | Přebywagicieho za mistra | Skolnieho. — Rövidítése: *Václ.*

Más cseh nyelvtörténeti adatot a GEBAUER-féle «Historia mluvnice jazyka českého (Prága)» műből vettem; a GEBAUER-féle cseh nyelvtörténeti szótárt, a mely most jelenik meg, itt-ottt felhasználhattam.

D) Újabbkori bibliafordítások és egyéb források.

Különösen az egyházi szláv kifejezések történeti fejlődése helyes megállapításához szükségem volt az egyes szláv népek újabbkori bibliafordításaira is. Nem használtam fel e tekintetben se valamennyit, egyeseket pedig, a milyen a lauz. szorb FRANCZEL-féle fordítás (1670—1728) eleve is kizárhattam kutatásaimból. Azok a biblia-fordítások, a melyeket használtam, a következők:

1. *Orosz.* α) 1759-ben Kijevben megjelent *Erzsébet-biblia.* Rövidítése: *Erzs.;* β) Az angol biblia-társaságnál megjelent (Bécs 1878.) orosz népnyelvi újtestámentom. Röv.: *Orosz nép.;* γ) Kisorosz újtestámentom, ford. P. A. KULIŠ és dr. S. PULJUJ. Bécs 1900. Röv.: *Kul.* — Más orosz forrásaim közül kiemelem az 1581-ben megjelent *Osztrogi* bibliát, röv. *Osztrog.*, DALJ szótárát és a kisorosz ŽELEHOWSKI-félét.

2. *Bolgár.* α) Novyj zavětъ . . . ot P. P. RYLCA. Smyrna 1840. Rövid.: *Ryl.* — β) Az angol biblia-társaság 1897 Bécsben megjelent Újtestámentoma. Röv.: *Nov. zav.* — Más bolgár forrásaim a DUVERNOIS-féle szótár mellett a LAVROV-féle középbolgár szójegyzék (az *Obzor*-ban), rövid.: *Lavr.* és a bolgár oktatásügyi min. *Sbornik*-jának népnyelvi adatai. Röv.: *Sbornik.* — Egyéb bolgár forrásaim művem végén lelhetők.

3. *Szerb-horvát.* α) Novyj zavětъ . . . po prevodu Ath. STOJKOVIČA. Lipcse 1834. Rövidítése: *Stojk.* — β) Sveto pismo . . . preveo stari zavjet Gj. DANIČIĆ, novi zavjet V. Št. KARADŽIĆ. U Biogradu 1871. Rövid.: *Vuk-Dan.* Ugyane fordítás latin betűkkel is megjelent. — γ) TRUBER-DALMATIN: Der erst halb Theil des newn Testaments, . . . zum ersten mal in die Crobatische Sprach verdolmetscht und mit Glagolischen Buchstaben getruckt. Leipzig 1562. — Rövidítése: *Trub.* — E bibliafordítás a horvát protestáns mozgalmaknak köszöni eredetét s a *csa*-nyelvű horvát terület emléke. Itt említem meg, hogy használtam a szerzőknek Tübingában 1562-ben megjelent «Edni kratki razumni nauci, najpotrebneji i prudnei artikuli» czímű művét is, idézem *Trub.*: *Art.* alatt. — δ) Veteris testamenti prophetarum interpretatio istrocroatica sæculi XVI. . . . edidit JAGIĆ V., Vindobonæ 1897. — E latin betűs protestáns horvát bibliafordítást Schläglben találták, ugyanott a hol a magyar Schlägli szójegyzéket. A nép nyel-

vén irott emlék, s azért igen becses a mi tárgyalásunknál. Rövidítése: *Isztr. horv.* — A különféle horvát szótárakat, népnyelvi közléseket, a melyeket használtam, művem végén találja felsorolva az olvasó.

4. *Szlovén.* A szlovének egy része protestáns, másik nagyobb része róm. katholikus. A hazai szlovének kisebb része ág. ev. vallású. A katholikus hazai szlovéneket Szombathely látja el könyvekkel. α) Az ág. ev. hazai szlovének nyelvére KÜZMICS ISTVÁN fordította le az újtestámentomot (Nouvi zákon . . . po Števan Küzmicsi Surdanszkom v Halli saxonskoj 1771, röv. *Küzm.*), a zsoltárokat pedig TERPLÁN Sándor (röv. *Terpl.*) — Az ág. ev. hazai szlovének legrégibb könyve egy «Györszki katekizmus Halle 1715.» (fordította magyarból TEMLIN Ferencz) és vanecsai SZEVER Mihály 1747 Hallében megjelent «Réd zvelicsánsztva» czímű könyve. E két könyvet nem láthattam; korra utánuk következik a Hallében 1754-ben megjelent KÜZMICS-féle «Vöre krsztsánszke krátki návuk», melynek értekezésemben *Náv.* a rövidítése. — A hazai szlovén nyelv emlékeinek adatai nincsenek meg a WOLF-PLETERŠNIK-féle szlovén szótárban, azért kétszeres figyelmet kellett fordítanom ez emlékek adataira. — Más hazai szlovén források közül kiemelem az 1900-ban megjelent «Luther Mártona zsítek . . . po Luthár Pavli.» Röv.: *Lut.* — β) Az osztrák szlovének biblia-fordításai közül nagy hasznát vettem a DALMATIN-féle (Wittemberg 1584) krajnai szlovén protestáns fordításnak; az e műhöz csatolt Register szintén jó szolgálatomra volt. Rövidítése: DALM. és REGISTER. – γ) A katholikus szlovének újtestámentumára használtam az angol biblia-társaság 1885-ben megjelent fordítását. Röv.: *Osztr. szlov.*

Más szlovén forrásaim voltak MEGISER, HABDELICH és WOLF-PLETERŠNIK szótárai, továbbá a lajbachi Slov. mat. *Letopisai.* Rövidítés: *Let.*

5. *Cseh-tót.* α) Biblj české. — Ez a Kralici bibliának 1601. évi kiadása. Röv.: *Kral.* — β) A hazai tótság a cseh bibliát használja. Tekintetbe vettem azonban a PALKOVICS GYÖRGY-féle fordítást is, a melynek 1896-diki kiadását használtam. Rövidítése: *Palk.*

Más cseh-tót forrásaimat művem végén találja az olvasó.

6. *Lengyel.* Nowy zákon polský . . . w Brzegu 1725. Rövidítése: *Lengyel.* — A lengyel nyelvemlékek közül felhasználtam a sárospataki bibliát is. E kiadás czíme: MAŁECKI ANT.: Biblia Królowéj Zofii żony Jagiełły z kodex Szaroszpatackiego. We Lwowe 1871. — E nyelvemlékek a XV. századból való s az ótestamentom néhány könyvét foglalja magában. A tárgyalásnál főleg a Bécsi és a Jordánszky-kódexszel való összehasonlításnál vettem hasznát. Rövidítése: *Lengy. sárosp.*

Más lengyel forrásaim a LINDE-féle meg a KARŁOWICZ-féle szótárak voltak.

Az újtestámentom szövegének helyes megértésére gyakran folyamodtam a latin-görög szöveghez is (Basileæ, 1544); ha idézem a latinnak *Vulg.*, a görögnek *gör.* a rövidítése.

Végül megjegyzem, hogy fölsorolásommal csupán forrásaimról s nem a szláv bibliafordításokról akartam számot adni.

III.

A következő sorok tárgyalásánál engem is az a gondolat és meggyőződés vezet, hogy az a nyelv, a melyre Cyrill és Method a IX. században Magyarországba jövetele előtt egyes szentirási részeket s néhány liturgikus darabot fordított, *élő nyelvjárás volt* (Šafařik, Über den Urspr. 26. l.). Ezt a nyelvjárást a IX. században valahol Maczedóniában, illetve a Szalonoki és Konstantinápoly közti területen beszélte a nép (Jagić). Ebben a nyelvjárásban erős volt a görög hatás; minden, a mi itt kultúra lehetett, görög vagy görög eredetű volt. A nép vezetői okvetlenül kétnyelvűek voltak s e tekintetben nem sokban különbözhetett e terület a mai állapottól. Ma is pl. a Szalonikitől nem messze fekvő Kerečki bolgár lakosságú faluban görög az iskola tanítója (vö. Vukčević, Rad CXLV. 106.). Nagyon természetes, hogy a IX. századra még inkább illik az, hogy a ki a byzanczi birodalomban valami lenni akart, csakis a görög nyelv és kultúra által lehetett azzá, a mivé lenni akart. Azzal, hogy Cyrill és Method e bolgár nyelvjárást irodalmi nyelvvé emelte, a dialektus osztozott az irodalmi nyelvek fejlődése sorsában. Csak az volt a baj, hogy e dialektus nem a saját területén fejlődött irodalmi nyelvvé. Ott, a hol megalakulása után kifejlett, más, nem bolgár nyelvjárást beszélő szlávság lakott. Kultúra tekintetében is az a terület, a hol e nyelv irodalmivá fejlődött, nem a görög, hanem a latin, illetve olasz és ófelnémet kultúra hatása alatt állott. E fejlődési fokon áthaladva hang- és alaktana e nyelvnek megmaradt ugyan bolgárnak, szókészletében azonban gazdagodott az itten beszélt szlovén-horvát nyelvből (vö az óbolg. nyelvemlékek germán eredetű keresztény terminologikus kifejezéseit). Azt a jelenséget, hogy az óbolg. nyelvemlékek szókészletének speciális szavairól többször lehetett kimutatni, hogy az illető szó nem bolgár volt, hanem szlovén-horvát, esetleg csehtót, csakis úgy magyarázhatjuk helyesen, ha ez irodalmi nyelvet

fejlődési fokozataiban figyeljük meg. E fejlődésnek négy fokozata van. Az első, midőn a két testvér Konstantinápolyban görögből bolgárra fordít. Ebből a szakaszból nincsen nyelvemlékünk. A fejlődésnek második szakasza, midőn e kész fordításokat hazánkba hozzák s itt latinból és németből fordított részekkel megszerzik. Ennek a korszaknak sincs egykorú nyelvemléke. Mindazonáltal a ma óbolgár néven ismert emlékek ennek a kornak őrizték meg a nyelvét, még pedig X—XI. századi másolatokban. E nyelvemlékek szókészletéből, szövegéből kell a szláv nyelvtudománynak kihüvelyeznie, milyen lehetett az első fordítás szókészlete s mennyivel gazdagodott hazánkban. A szláv nyelvtudománynak, a mint azt első sorban Jagić hangsúlyozta, elsőrendű feladata, hogy az óbolgár nyelv szókészletében a fokozatos történeti fejlődést kimutassa. A harmadik fejlődési fokozat, mikor Cyrill és Method tanítványai kivonulnak hazánkból s működésüket átteszik Bulgáriába és Maczedóniába. Bulgáriában úgy látszik, a nyelvemlékek szövege ujabb szerkesztésen megy át, a mint az orosz nyelvterületen másolt *Savina kniga* és a *Cod. Suprasliensis* szentírási idézeteiből kitetszik (Vondrák, Oblak). E szerkesztés azonban nem oly nagy, hogy a hazánkban nem bolgár szavakkal meggazdagodott keresztény terminológia valami nagy változáson menne át. Itt Bulgáriában kifejlődik a cyrill-betűs írás, s ezzel az írással vonul be az egyházi szláv nyelv az oroszokhoz. S ezzel az óbolgár nyelv elérte fejlődése negyedik szakaszát. Egyházi szláv nyelv néven folytatja életét az oroszoknál, bolgároknál, szerbeknél és az Adria-tengerparti róm. katholikus horvátoknál egész napjainkig. A horvátoknál az egyházi szláv nyelv több-kevesebb megszakítással 924 óta van használatban, megpedig az eredeti glagolita írással, a mi azt bizonyítja, hogy ide közvetlen Cyrill és Method halála után került e nyelv. A fejlődésnek e negyedik fokozatában az egyes nyelvemlékekben fellépnek a helyi hátterű: orosz, középbolgár, szerb, horvát hang- és alaktani, valamint szókészletbeli sajátságok. Innen kezdve beszélünk az egyházi szláv nyelv orosz, középbolgár, szerb, horvát szerkesztéséről. Eddig se állíthattuk, ha a ma meglevő óbolgár nyelvemlékekben egy-egy szót vizsgáltunk, hogy az mindig bolgár nyelvjárási szó is, ezentúl azonban még óvatosabbnak kell lennünk. Ha egy-egy szó csakis horvát szerkesztésű glagolita emlékekben fordul elő, nem állítható, hogy úgy volt a szó a Cyrill és Method-

féle nyelvben is, mert egy-egy ilyen szó legtöbbször helyi hátterű, jelen esetben horvát szó. Kiállítaná, hogy a horvát glagolita emlékek *križь* = (kereszt), *kaležь* (kehely) szava Cyrill és Method nyelvének is sajátja volt. S a mint áll ez a *križь*-ről, *kaležь*-ről, áll egyéb, egy-egy szerkesztéshez tartozó speczifikus szavakról is. Az óbolgár és az egyházi szláv nyelv történeti fejlődésben való megfigyelése azonban azt a tanulságot is rejti magában, hogy a szláv nyelvek elterjedése hazánkban s a vele határos részekben a IX—X. században, a mi az elhelyezkedést illeti, nem sokban különbözött a mai állapottól.

A magyar nyelv szláv elemeinek tárgyalása is csupán a feljebb vázolt történeti fokozatnak szemmeltartása mellett lehet helyes; igaz képet ez átvételekről csakis ebben a történeti fejlődésben való fejtegetésből kaphatunk.

Fejtegetésemet két főrészre osztom. Az egyik nyelvünk közkeletű s kétségtelenűl szláv eredetű szavaival foglalkozik. E rész czélja bebizonyítani, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai hosszas történeti folyamat során kerültek nyelvünkbe. S mert hosszas történeti fejlődésnek az eredménye szókincsünk e szláv eredetű része, benne több réteget külömböztethetünk meg. E rétegek közt kétségtelen, hogy van bolgár is, s e bolgár eredetű szavak a Cyrill és Method nyelvéhez hasonló bolgár nyelvjárásból valók (Ásbóth). De vannak más rétegek is. A milyen kétségtelen a bolgár, épp oly kétségtelen régi réteg a hazai szlovén-horvát is. A magyar nyelv szláv elemei hű tükre annak a történeti érintkezésnek, a melyben a különféle szláv népekkel történelmünk folyamán állottunk és ma is állunk. A hatás azonban kölcsönös. Számtalan régi szavunk van nekünk is nem csupán a bolgár nyelvemlékekben és nyelvjárásokban (v. ö. az 1350 tájáról való középbolgár szerkesztésű *Trojanska priča*-t, a hol *úr* = magnas, dominus, *rusag* = ország, v. ö. Starine III. 153.), hanem még inkább a horvát s főleg a hazai szlovénben (v. ö. pl. szlov. *vadlüvati:* vallani, *vadlüvanye:* vallás, hit, tót *vodluvať* és *voluvat).* A tudomány feladata a mi szláv szavainknál éppen az, hogy gondosan elkülönítse e különféle rétegeket s kimutassa, hogy milyen e tekintetben szókincsünk történeti fejlődése. Ez első részben tehát e rétegek meglételének a bizonyítása a czélom.

Fejtegetésem második része behatóan foglalkozik nyelvünk

keresztény terminológiájával. Ennek a résznek a végén fejtem ki az egész tárgyalásból levonható tanulságokat. A keresztény terminologikus kifejezések azért alkalmasak e fejtegetésre, mert az óbolgár nyelvemlékek is egyházi nyelvemlékek. Megkapjuk e szakaszban arra is a feleletet, kik térítettek bennünket a keresztény hitre.

E második részhez azonban már itt is néhány kisérő és felvilágosító szót kell előre bocsátanunk.

Mindnyájunk előtt ismeretes VOLF GYÖRGYnek az az általánosan elfogadott magyarázata, hogy a latin betűs írást, az olvasást, s ezzel együtt a keresztény hitet a velenczés olaszoktól tanultuk. VOLF Velencze és vidékén, a mint ezt *Első keresztény térítőink* czímű művében többször hangsúlyozza, érti «Dalmácziát, Fiumét, Isztriát, Triesztet, a hajdani Friaul déli részét, a lagunák szigeteit, Velenczét és a velenczei szárazföldet egész az Adige folyóig.» Ez volna az a terület, a hol kereszténységre térésünk előtt is a velenczei nyelvjárást beszélték; innen kaptuk volna első térítő papjainkat is. Ez látszólag végleg eldöntött kérdés; VOLF legalább annak tekintette, s ÁSBÓTH cseh elméletéről írva ezt mondja: «talán sikerült nemcsak ezt az első kisérletet lerontanom, hanem minden jövendőbeli hasonló próbálgatásoknak is elejét vennem (Kiktől tanult stb. 33. l.)»

VOLFnak ezen alapjában véve helyes fejtegetése tudvalevőleg azon elmélet ellen volt írva, melyet ÁSBÓTH OSZKÁR a *Szlávság a magyar keresztény terminológiában* czímű tanulmányában fejtett ki, s a hol azt bizonyította, hogy a cseheknek «kiváló részük volt a magyarok térítésében.» A VOLF-féle elméletet azonban nyelvészeti szempontból senki bírálat alá nem vette. Nem kérdezte senki, hogy pl. Dalmácziában vagy az Isztriához tartozó Veglia szigeten vagy Arbén, Isztriában csakugyan velenczés volt-e a honfoglalás idején az olasz nyelv, vagy pedig ott más nem velenczés s nem is olasz nyelvjárás dívott. Magáról Isztriáról, Friaulról nem is beszélek, mert hisz az előbbiben IVE kutatásai Rovigno s a többi helység ladin nyelvéről úgy is meggyőzhették volna a kutatót, hogy a népi beszéd ott ma is csak részben velenczés. VOLF nagyon sokat adott az *ś*, *ź* kiejtésre, sok mozzanatot mellőzött, s a mellett elfeledte, hogy e kiejtés van az összes glagolita tengerparti horvát oklevelekben, a mint a *Šurmin*-féle *Hrvatski spomenici*-ből kitűnik. Van azonban bolgár nyelvemlék is, a hol ez *ś*, *ź* kiejtés meg van. Az 1350-tájáról

való *Trojanska priča* nyelvemlékben Acileš (Achilles), Ajakš, (Aiax), Brišeida (Briseis), Benuš (Venus), Dardanuš (Dardanus), Ešeona (Hesione), Kalkaš (Calchas), Pariš (Paris), Polikšena (Polyxena) stb. alakok vannak. Igaz, hogy e nyelvemlék eredete homályos, az is igaz, hogy e kiejtés sohasem volt bolgárföldi az idegen nevekben, de tényleg meg van, s e ténynyel is számolni kell (v. ö. Starine III, JIREČEK, Gesch. 381. részletesebben lásd a források közt). Figyelmen kívül hagyta VOLF, hogy a latin-betűs horvát ča-nyelvi emlékekben milyen a helyesírás. De más kérdések is felelet nélkül maradtak. Így érdemes lett volna átvizsgálni a legrégibb, velenczei nyelvjárásban írt okleveleket, vizsgálni helyesírásukat, kutatni, hogy a velenczei helyesírással írt latin-betűs horvát nyelvemlékek hogyan vannak írva. Hiszen velenczésen a Halotti Beszéd *scerelmeſ* szava nem olvasható *sz*-el, hanem csak *s*-sel; az *sc* a velenczésen író dalmát horvátoknál a XIV—XV. században is *š* (v. ö. Zadarski i Rańinin lekcionar: *bisce* = biše, *pridosce* = pridoše, *uidifsci* = vidivši, stb.); mindaz a mit VOLF az *sc*-ről mond, nem magyarázza meg a tényeket. Maguk a legrégebbi velenczés olasz oklevelek helyesírásukban nem egyeznek a magyar helyesírással (v. ö. *sc* = š, *gn* = ny, *x* = ž stb.). Maga az olasz eredetű keresztény terminológia sem részesült kellő figyelemben. VOLF kevés kétségtelen olasz eredetű s magyar népies keresztény terminológikus szónak tudta bebizonyítani velenczés olasz eredetét. Soknak meg sem próbálta írni az átkerülése útja-módját. A nyelvészeti bizonyítás rávezette volna arra, hogy az olyan szavak, mint *kámzsa*, *ereklye*, *dézsma* épenséggel nem lehetnek velenczések, s egyáltalában nem lehetnek olasz eredetűek.

A magyar nyelv keresztény terminológiája azonban csak akkor ad fölvilágosítást kereszténységre térésünkről, ha nem egyes belőle kiszakított szavakat vagy szócsoportokat tárgyalunk. Összefoglalóan kell tárgyalnunk az összes idetartozó kifejezéseket. Ilyen összefoglaló tárgyalásból az derül ki, hogy e terminológiának nagyobb s népiesebb része szláv szavakból áll; elismeri ezt VOLF is, mondván: «Egyházi kifejezéseink legnagyobb része ugyan világosan szlávból került (Kiktől tanult 586., 86. l.)», de a mit e sorok után ír, vizsgálatlanúl odavetett megjegyzés. Erről a szláv részről ÁSBÓTH OSZKÁRnak az a nézete a mi legrégibb szláv szavainkról hogy CYRILL és METHOD nyelvéhez hasonló bolgár nyelvjárásból

való. A lényegre nézve VOLF és ÁSBÓTH közt itt nincs nagy külömbség. VOLF azt tartotta, hogy a magyar nyelv szláv keresztény kifejezései a Magyarországon *beszélt* CYRILL és METHOD-féle ószlovén (szerintem: óbolgár) nyelvből valók. Ez volt tudvalevőleg MIKLOSICHnak is az álláspontja. ÁSBÓTH felfogása lényegében ugyanaz, csakhogy szerinte az átvétel a Duna-Tisza közén s Tiszántúl történt a CYRILL és METHOD-féle nyelvhez hasonló bolgár nyelvjárásból. Lényegében, mint említettem, e két nézet közt nincs nagy külömbség. Mindkét esetben a magyar nyelv keresztény terminológiájának szláv része a *görögkeleti egyház szláv* terminológiájából való. A CYRILL és METHOD-féle nyelvemlékek a görögkeleti egyház emlékei, a bolgárok pedig, jóllehet 870 táján a római szentszék kisérletet tett arra, hogy magához édesítse őket (v. ö. JAGIĆ, Zurkuts. I. 25), mindég görögkeletiek voltak. Az a csekély számú bolgárság, a mely a XIV. század óta római katholikus, keresztény terminológiájában is más, mint a CYRILL és METHOD-féle nyelv alapján álló bolgárság (v. ö. pl. a hazai róm. kath. bolgárság nyelvét, a hol *križ* = kereszt). A ki tehát a magyar nyelv keresztény terminológiájanak szláv részét a CYRILL és METHOD-féle nyelvből vagy ehhez hasonlóból származtatja, annak okvetlen azt kell vallania, hogy a magyarság előbb görög-keleti vallású volt. Ez a nézet pedig általánosságban helytelen. Alább látni fogjuk, hogy a magyar nyelv azon keresztény kifejezései, a melyeknek ismerete magában hordja a nép kereszténységét is, szláv részében csakis a *róm. katholikus szlávság keresztény terminológiájával egyezik*, ellenben a görög-keleti egyház kifejezéseitől merőben külömbözik. Mindaz a kifejezés, a mi a hitélet bensőségével függ össze, róm. katholikus szlávságtól való (v. ö. *pokol, parázna, malaszt, pilis, eretnek, alamizsna, apát, apácza, husvét, pünkösd, kehely* stb.). A róm. kath. szlávság közül is azonban a magy. szláv eredetű keresztény terminológia csakis a szlovén-horváttal egyezik, míg pl. a cseh-lengyeltől merőben külömbözik. A keresztény hitélet bensőségéhez tartozó kifejezések közt egyetlen egy sincs, a mely a görög-keleti egyház kifejezései közül való; s ha mégis találkoznak olyan szavak, mint *oltár*, akkor nem szabad felednünk, hogy ez olyan kifejezés, a mely mind a róm. katholikus, mind pedig a görög szertartású szlávság tulajdona, s így a kérdés eldöntésénél nem vehető számba. Azon kifejezések közt, a melyek nem a hitélettel függnek össze, hanem

általános keresztény jelvények, mint pl. a *kereszt*, tényleg a görög szertartású egyház kifejezéseiből való. A mint azonban a magy. *mecset, dervis, hodsa* stb. finn *risti* (kereszt) szavakból nem következik, hogy valaha mohamedánok lettünk volna s a finnek görög keletiek (v. ö. Volf, Első ker. tér. 21. l.), épp úgy az egy *kereszt* szóból nem következik kereszténységünk, főleg ha annak minden egyéb kifejezés ellentmond. De e tanítás szépen igazolja történelmi érintkezésünket; mi a keresztény bolgárokkal érintkeztünk honfoglalásunk előtt; a Vita Methodii-ban szó van arról, hogy szent Methodot egy aldunai magyar ur (v. ö. Vita Meth. cap. XVI.) rendkívül nyájasan fogadta s távozásakor kérte, hogy emlékezzék róla imáiban. Csoda-e tehát, hogy ilyen a hitélettel össze nem függő szó görög szertartású egyház kebeléből való. A magyar keresztény terminológiája szláv részében is tehát rétegek vannak, a hitélettel össze nem függő külsőségek, a milyen a *kereszt* tényleg bolgár eredetű, a keresztény hitélettel összefüggő, a keresztény magyarság népi kifejezései azonban római katholikus dél-szláv terminológikus kifejezések. A részletes bizonyítás során, a mellékelt rajzokon látni fogjuk, hogy csakis az itt kifejtett nézet áll positiv vizsgálati alapon, minden egyéb állítás elméleti s hijával van a históriai ismeret alaposságának.

Közkeletű magyar szavak, a melyek nem lehetnek bolgár eredetűek.

Ebben a fejezetben néhány közkeletű s régi szavunkat akarom bemutatni, a melyek egyszerűen azért nem lehetnek bolgárok, mert a bolgár nyelvben soha sem voltak meg. Hogy a bolgárból ilyen rendszeresen kivesztek volna a IX. század óta, arra gondolni sem lehet, mert hisz egy-egy szó ugyan eltünik a nyelvből, de a szavak ilyen tömege s éppen azok tünjenek el, a melyek a magyarban meg vannak, az teljes lehetetlenség.

Ablak.

A magy. szó régiségét bizonyítja, hogy megvan az Ehr. k.-ben (NySz.) és a MargL.-ban (vasablak). Az *ablak*ra megfelelő szó az

óbolgár nyelvemlékekben nem kerül elő. Sem az evangéliumi, sem pedig a többi óbolgár textusban nincsen szó *ablak*ról. A különféle szerkesztésű egyházi szláv szövegekben azonban előkerül az *ablak* egyházi szláv neve is.

1. Apost. csel. XX. 9: Jord. k.: yl vala azert egy yffyw az felső *ablak*ban; Kár.: az *ablakban* = Vulg.: Sedens autem quidam adolescens . . . in *fenestra* | gör.: καθήμενος δέ τις νεανίας . . . ἐπὶ τῆς θυρίδος = szerb szerk. Apost. Šiš.; сѣдє жє ієтєрь юноша . . . при ѡкьньци; Hval kézirata: о к а н ь ц ѵ, orosz szerkesztésű apostolusokban: при оконци, esetleg: къ окнѣ vagy: ѹ двьрць (v. ö. Amfilochij, II : 1 : 505.). A bolgár szerkesztésű Ochridai ap.-ban a hely meg van, de éppen a «fenestra, θυρίς» fordítatlan maradt s hiányzik.

2. II. Kor. XI. 33.: Kár.: Egy *ablakon* át kosárban bocsáttattam le a kőfalon = Vulg.: per *fenestram* in sporta demissus sum per murum | gör.: διὰ θυρίδος ἐν σαργάνῃ ἐχαλάσθην διὰ τοῦ τείχους = szerb szerk. Apos. Šiš.: ѡкьньцємь вь кошьници по стѣнѣ свѣшєнь быхь; Hval kézirata: о к а н ь ц є м ь; az orosz szerkesztésű emlékekben ѡконцьмь-et találunk (Amfilochij, I: 1 : 713.).

Ez adatokból az derül ki, hogy a Cyrill és Method-féle óbolgár nyelv alapján fejlődött szerb-bolgár-orosz egyházi nyelvben az *ablak*-nak окъньцє = *okъnьce,* esetleg окно = *okno* a neve. Az újabb bibliafordításokban az *okъnьce* és *okno* így oszlik meg:

α) окъньцє: Osztrogi biblia: pri *okonci* (Ap. XX. 9.), horvát glagolita emlékek: *okancemь* (Berč.: Ulomci, II. Kor. XI. 33, Šurm., Hrv. spom. 55: *oknice),* mai kisorosz: *vikoncem* (II. Kor. XI. 33.) ; β) *okno*: cseh (Kral., Václ.), lengyel, tót (Palkovič), népnyelvi orosz, szerb (Stojković), osztrák szlovén, krajnai szlovén (Dalmatin), kisorosz népi (Ap. XX. 9.), hazai szlovén (Küzmics: Ap. XX. 9.).

Ez adatokból a nyelvemlékek alapján Cyrill és Method nyelvére nézve csak az következhetik, hogy benne az *ablak*-nak о к н о vagy о к ъ н ь ц є volt a neve (Mikl., Lex. pal.).

Az *ablak*-nak a bibliafordításokban még két neve kerül elő:

α) *prozor*, *prozorec*: szerb-horvát (Vuk-Daničić), bolgár (népi és a Rylec-féle); β) *ponistra* (a horvát népnyelvre fordított Truber-féle fordítás, Ap. XX. 9.), *funjestra*, *ponistra* (dalmát-horvát nyelvű, latin betűs Raňin és Bernát-féle fordításokban, II. Kor. XI. 33.; Genes. VI. 16., VIII. 6., Ének. II. 9.).

Figyelmen kívül hagyom egyelőre a mai élőszláv nyelveket,

kiemelem azonban azt a tényt, hogy nincs az óbolgár nyelv alapján fejlődött orosz-bolgár-szerb-horvát nyelvemlék, a hol az *ablak*-nak *oblokъ* volna a neve. MIKLOSICH Lex. pal.-ban sincs meg a szó, vitatni tehát e szó meglételét az óbolgár nyelvben tisztán elméleteken alapuló játék, a melynek semmi pozitiv alapja nincs.

Van azonban két bibliafordításunk, a hol a magyar szentírásbeli *ablak*-nak tényleg *oblok* a megfelelő szláv egyértékese. Az egyik a hazai szlovén fordítás. KÜZMICS Nuovi zakon-jában ezt olvassuk (II. Kor. XI. 33.): szkousz *obloka* vu kosari szam püszcsen doli po zídi = Kár.: »egy *ablakon* át kosárban bocsáttattam le a kőfalon.« A másik a XVI. századi latin betűs protestáns szellemű isztriai horvát fordítás (ed. JAGIĆ), a hol a következő adatokat olvassuk:

1. Dániel VI. 10: Bécsi-k.: az *ablakoc* meg ńituan = isztriai horv. népnyelvi fordítás: otvoreni *obloki*.

2. Jochel II. 9: Bécsi-k.: *ablakokon* bemennec monnal or = isztr. horv.: (oni hote . . .) kako tat *oblokom* vnutar listi.

3. Sofon. II. 14: Bécsi-k.: Eneklőnoc zaua az *ablakon* = isztr. horv.: hote na *oblokih* peti.

4. Jerem. IX. 21: Kár.: az mi *ablakunk*ra = isztr. horv.: *oblokom*.

5. Ezékiel XL. 16: Kár. szoros *ablakai* valánac az kamoráknac = isztr. horv.: bihu vsi *oblоčiću* u komorah.

6. Ezsai. LX. 8: Kár. : mint galambok *ablakok*-hoz = isztr. horv.: kako golubić k svoim *oblokom*.

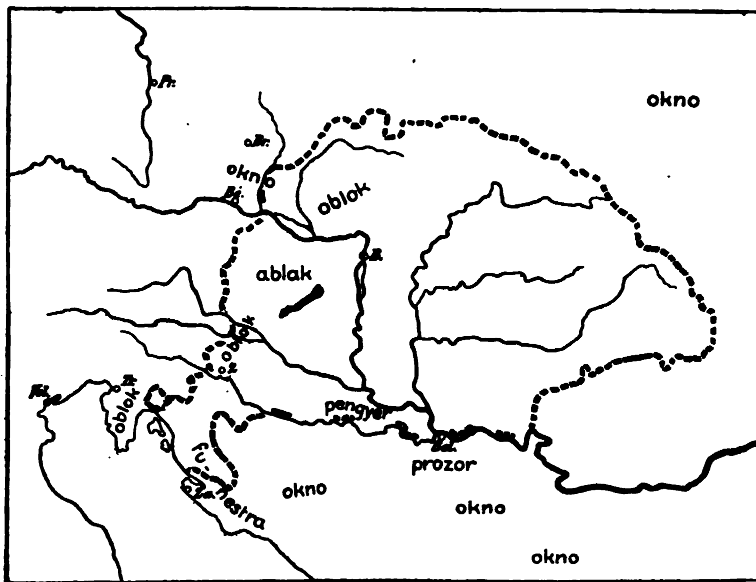
Ez idézetekkel eljutottunk olyan nyelvekhez, a hol az *ablak*-ot tényleg *oblok*-nak hívják; ilyen két nyelv az isztriai horvát és a magyarországi szlovén. Ezek után két dolgot kell tisztáznunk; kutatnunk kell, milyen a szláv *oblok* földrajzi elterjedése ma és a multban, s másodszor, mikép nevezik ma és nevezték a multban a különféle szláv népek az *ablak*-ot.

α) Oblok: horv.: *ča*-nyelvterület: *oblòk*, — *òka* (VERANTIUS, MICALIA, STULLI, VOLTIGGI), a saját megfigyelésem az, hogy az egész Vinodolon le Záráig, Raguzáig *punešlra* a népies kifejezés, RAD LXV. 158, 160, 163, 165, CXXIV. 113, 122; *kaj*-terület: *oblòk* (BJELLOST., JAMBR., HABD.) | hazai szlovén: *óblok*, — *óka* (PLETERŠNIK, RAD 43.) | keleti és középtót: *oblok* (RANK, ZÁTURECKÝ: Slov. přisloví, szótár) | kisor.: *óblok* (ŽELEHOWSKI; a magy. kisor. *óblačok* [LAM. Sborn. 230] *a*-ja miatt magyar eredetű).

A többi szláv nyelvben az *ablak*-ra a következő kifejezések járatosak: β) *okno:* lengy., cseh, nyug. tót és morva-cseh (BARTOŠ,

Dial. mor.), or., szerb, osztr. szlov., bolgár (*oknó*: Sbornik XIII. 258.). El lehet mondani, hogy nincsen szláv nyelv, a hol az *okno*: ablak elő ne kerülne, s ez az *ablak* közszláv neve (v. ö. SCHRADER: Reallex., fenster) | γ) Egyéb kifejezések: szerb *prozor*, horv. *ponistra*, szlavón. horv. *pengyer* (BJELLOST., RELKOVICH Gram.), déloroszorsz. kisor. *obolonka* (PISKUNOV 77), éjszaki tót: *obłonka*.

Ha mi már most az *oblok* geografiai elterjedését nézzük (lásd a térképet), akkor sem lehet a szó más, mint horv., szlovén vagy pedig tót eredetű. Bolgár eredetű semmi esetre sem lehet, mert az *ablak*-ot csak néhány szláv nép nevezte az *oblъ* «rotundus» szó *oblokъ* származékával (v. ö. MIKL., EtymWb.). Mivel tehát ma és a multban a szláv *oblok* a szerb-bolgár-oroszban sohasem volt meg, következik, hogy a magy. *ablak* csakis olyan nyelvből való, a hol a szó ma is, a multban is járatos volt.

Asztal.

Közkeletű szó az *asztal* is, s a szláv *stolъ*-ból való eredetében kételkedni nem lehet. Már a tájékoztató megjegyzések során megemlékeztem e szóról (NyK. XXXII. 54.), az alábbi sorokban pedig

azt igyekszem kifejteni, hogy ez a szó se lehet sem ó-, sem közép-, sem pedig újbolgár eredetű a mi nyelvünkben egyszerűen azért, mert a bolgár nyelv történetének egyetlen egy szakaszában sem fordúl elő a *stolъ* «tisch» szó; a mai bolgárság sem hívja az «asztal»-t *stol*-nak, hanem egészen más szóval él e fogalomra.

Az óbolg. evangélium-, zsoltár- és egyéb fordításokban gyakran van szó «mensa»-ról. A helyek ezek:

1. Máté XV. 27: Münch.-k.: kic esnek ȍ vrocnac *aztalokrol* = Vulg.: quæ cadunt *de mensa* dominorum suorum | gör.: . . . τῶν πιπόντων ἀπὸ τῆς τραπέζας τῶν κυρίων ἀυτῶν = Mar.: падажштихъ съ трапезъі господен своихъ, Sav. kn.: съ трапезъі, Zogr.: отъ трепезъі. — Assem.-ban nincs meg a hely.

2. Máté XXI. 12: Münch.-k.: A' penz valtocnac . . . *aźtalocat* = Vulg.: *mensas* numulariorum | gör.: τὰς τραπέζας τῶν κολλυβιστῶν = Mar.: дъскъі тръжьникъ, Zogr. (későbbi, középbolg. részben): дъскъі тръжъникъ. Assem.- és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

3. Márk VII. 28: Münch.-k.: eznec a'derebecbȍl ģermekecnec *aźtaloc alat* = Vulg.: comedunt *sub mensa* de micis filiorum | gör.: ὑποκάτω τῆς τραπέζης ἐσθίει ἀπὸ τῶν ψιχίων τῶν παιδίων = Mar.: подъ трапезоѭ ѣдатъ отъ кроупицъ дѣтескъ, Zogr.: подъ трепезоѭ. Assem.-ban és Sav. kn.-ban hiányzik a hely.

4. Márk XI. 15: Münch.-k.: a' penz valtocnac *aźtalocat* = Vulg.: *mensas* argentariorum | gör.: τὰς τραπέζας τῶν κολλυβιστῶν = Mar.: дъскъі тръжъникъ, Zogr.: дъскъі тръжьникъ. — Assem.-ban és Sav. kn.-ban hiányzik.

5. Luk. XVI. 21: Münch.-k.: a' kazdagnac *aźtalarol* = Vulg.: *de mensa* divitis | gör.: ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῦ πλουσίου = Assem.: *sъ trapezъı* bogataago, Mar.: отъ трапезъі, Zogr.: отъ трепезъі. Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

6. Luk. XIX. 23: Münch.-k.: az *aźtalra* = Vulg.: *ad mensam* | a gör. szövegben ἐπὶ τραπέζαν áll, a szláv fordításokban *pěnęźьnikomъ* (Assem., Mar., Zogr.) E helyen a legtöbb szláv fordításban «pénzváltóról, uzsorás»-ról van szó, s így feltehető, hogy a fordítás alapjáúl szolgáló görög eredetiben is κολλυβιστος, κερματιστής = numularius állhatott.

7. Luk. XXII. 21: Münch.-k.: az *aztalon* = Vulg.: *in mensa* | gör.: ἐπὶ τῆς τραπέζης = Mar.: на трапезѣ, Zogr.: на трепезѣ. Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg e hely.

8. Luk. XXII. 30: A Münch.-k.-ben a lat. *super mensam*-nak megfelelő fordítás nem található, a Jord.-k.-ben azonban ez áll: ygyatok *en aztalomon* en orzagomba = Vulg.: bibatis *super mensam* meam in regno | gör.: πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου = Mar.:

пнєтє на трапєзѣ моєи, Zogr.: на трапєзѣ моєι. = Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

9. Ján. II. 15: Münch.-k.: a' penzualtocnac . . . *ažtalocat* = Vulg.: nummaliorum . . . *mensas* | gör.: τῶν κολλυβιστῶν . . . τὰς τράπεζας = Assem.: prodajǫštiimъ . . . *dъskъı*, Mar., Zogr.: дъскы. Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

10. Zsolt. XXII. 5: Döbr.-k.: *aztalt* zerzettel en előmbe = lat. parasti in conspectu meo *mensam* | gör.: ἡτοίμασας ἐνώπιόν μου τράπεζαν = Psalt. sin.: оуготовалъ єсι прѣдо мноѭ трапєзѫ.

11. Zsolt. LXXVIII. 23: Apor-k.: ő *aztalok* = lat.: *mensa* eorum | gör.: ἡ τράπεζα αὐτῶν = Psalt. sin.: трєпєза.

12. Zsolt. LXXVII. 19: Apor-k: *aztalt*=lat.: *mensam* | gör.: τράπεζαν = Psalt. sin.: трьпєзѫ.

13. Zsolt. LXXVII. 20: Apor-k.: *aztalt* = lat. *mensam* | gör. τράπεζαν = Psalt. sin.: трєпєзѫ.

14. Zsolt. CXXVII. 3: Apor-k.: te *aztalodnak* kőrnőllő = lat.: in circuitu *mensae tuae* | gör.: κύκλῳ τῆς τραπέζης σου = Psalt. sin.: окрѫсть трєпєзъı твоєѩ.

Ez idézetekből az derül ki, hogy a magy. *asztal* = 1. tisch, mensa, óbolg. *trapeza, trepeza, trъpeza*; 2. pénzváltó-asztal, rechenbank, abacus, óbolg. *dъska* (régibb *dьska*. Ezt az állítást megerősítik azok az óbolgár nyelvemlékek is, a melyekből párhuzamos magyar szövegeink nincsenek. Az előfordulások ezek:

1. Glag. Cloz.: *trapěza, trapeza* (a helyeket lásd a Vondrák kiadásához mellékelt szótárban), 2. Euch. sin.: *trapeza*: 19, 31 (2-szer), 41, 84, 123, 144, 184. l., 3. Cod. Supr.: *trepeza*: 28, 91. 92, 136, 153, 195, 213, 265, 294, 302, 307, 312, 314, 315, 376. 377, 429. l.

A legrégibb szerkesztésű óbolg. nyelvemlékekben *stolъ* nem kerül elő, a fiatalabbak közül is csakis a Cod. Supr.-ben van *stolъ*-ról szó, de ez ,thronus' jelentésű (v. ö. 139, 173. l.) s a régibb *prěstolъ* ,thronus'-t helyettesíti (Sitzungsber. CXXII. 46.). Ilyen jelentésű *stolъ* van a szerb és orosz szerkesztésű nyelvemlékekben (v. ö. Nyk. XXXII. 55.) és az ószlovén Freising. töredékekben (v. ö. Vondrák, Frisin. pam. 49, 76. l.).

A magy. nyelv a maga *asztal* szavát csak olyan nyelvből vehette, a hol a *stolъ* jelentése: «tisch, mensa; rechen-bank, abacus» volt. A Cyrill és Method-féle óbolgárban a *stolъ*-nak ez a jelentése nem volt meg, mert különben nem fordítják a gör. τράπεζα-t egyszer *trapeza*-nak (= mensa), másszor *dъska*-nak (= aba-

-cus). Az újabb szerkesztésekben előforduló *stolъ* «thronus» jelentésű, ez a jelentése azonban a magyar *asztal*-nak sohasem volt meg. Nem marad más hátra, mint kutatni a multban és jelenben, hol jelentett s jelent a szláv *stolъ* annyit, mint a m. *asztal*.

Ha mi a fenti 14 pontban elősorolt ‚asztal'-előfordulásokat a különféle szláv nyelvi újtestámentom- és zsoltár-fordításokban végig kisérjük, a következőket fogjuk találni:

α) Az orosz szerkesztésű nyelvemlékekben a magy. *asztal* = 1. tisch, mensa = *trapeza* (Ostr., Ostrog., Erzsébet-biblia); 2. pénzváltó-asztal: *dъska*: Ján. II. 15. (Ostr., Osztrog., Erzsébet-bibl.: *dsky*), *trapeza*: Máté XXI. 12, Márk XI. 15 (Ostrog., Erzsébet-bibl., Ostromirban hiányzik). A különféle szerkesztésű apostolusokban szintén *trapeza* az *asztal* neve. Van azonban egy 1525-diki apostolus, a hol az *asztal*-nak kivétel nélkül *stolъ* a neve (v. ö. Ap. csel. VI. 2, XVI. 34, Róm. XI. 90, I. Kor. X. 21, Zsid. IX. 2, a helyeket lásd Amfilochij, I. 1, 160, 425, II. 1, 204, 442, II. 2, 638, III. 2, 146.). Ez előfordulás bizonyítja, hogy az oroszban csak egyházi kifejezés a *trapeza*, népnyelvi azonban a *stolъ*. S erre bizonyíték az orosz földön másolt Cod. Supr. is, ha ugyan a 92. lapon előforduló *stolъ* adat ‚asztal'-nak, és nem ‚szék'-nek fordítandó (Mikl., Lex. pal.-ban ez adat hiányzik, Vostokov-nál «mensá»-val fordítja helytelenül, mert szerinte *stolъ* = mensa = *prěstolъ*). Az orosz egyházi nyelv-ben *trapeza* = mensa, *stolъ* = thronus, sedes (v. ö. Cod. Supr., Vita Meth. cap. VIII, XII, XIII.). A nép nyelvében azonban *stolъ* a m. ‚asztal'; ezt bizonyítja az orosz népnyelvi újtestamentom fordítás, a hol 13 eset közül 9-szer *stolъ* = magy. *asztal*, s csak 4-szer *trapeza*; a népnyelvi kisorosz fordításban pedig 13 eset közül csak egyszer fordúl elő *trapeza*, (Róm. XI. 9.), különben mindég *stil* (gen. *stolá*).

b) A szerb szerkesztésű nyelvemlékekben a m. *asztal* = 1. tisch = *trapeza* (Daničić, Rječ., Hom. Mih., Mir., Nik., Grč. és Šiš. ap.), 2. pénzváltó-asztal = *dьska* (Mir., *daska* Nik.: Máté XXI. 12, Márk XI. 15, Ján. II. 15.); *trpeza* (Stojk., Vuk: Máté: XXI. 12, Márk XI. 15.). A szerb nyelvemlékekben itt is *stolъ* = thronus (v. ö. Daničić, Rječ.). — Az újabb szerb fordításokban azonban előkerül a *stolъ* a magy. *asztal*-nak megfelelően mindkét jelentésben, v. ö. tisch = *stol* (Daničić, zsoltár CXXVII. 3.), pénzváltó-asztal = *stol* (Ján. II. 15: Vuk, Stojković). Ez előfordulás bizonyíték arra, hogy a *trapeza*, *trpeza* mellett a szerbben meg van a *stol* is ‚asztal' jelentésben.

c) A horvát nyelvemlékek közt három alosztályt kell megkülömböztetnünk: *α)* A róm. kath. glagolita irású bibliafordításokban a m. *asztal* = 1. tisch = *trpeza*, 2. pénzváltó-asztal =

daska (v. ö. Berčić, Ulomci, Máté XXI. 12, Ján. II. 15). A népnyelvén írt s északi horvát ča-nyelvű, glagolita írású Benczés-regulákban (XVI. száz.) azonban a *mensa* kivétel nélkül *stolь* [v. ö. Reg. sv. Ben. Starine VII. 100, 105 (3-szor), 122]; β) A latin-betűs horvát (dalmácziai) népi biblia-fordítások közül a Zárai és a Bernardin-féle lectionariumok kivétel nélkül *stol*-nak fordítják az *asztal*-t mindkét jelentésben, míg a Raňin-féle lectionariumban *trpeza* = tisch (Máté XV. 27, Luk. XXII. 21, 30.), *stol* = pénzváltó-asztal (Máté XXI. 12, Ján. II. 15.); — γ) A protestáns, északi *ča*-nyelven írt emlékek közül Truber 11 eset közül 8-szor ír *stol*-t s csak 3-szor *trpeza*-t (mindkét jelentésben); az isztriai horvát népnyelvi fordításban meg (XVI. száz.) 3-szor van *trpeza* (Ezs. XX. 5, Ezek. XXIII. 41, XLIII. 16) és 9-szer *stol* (Ezs. XXVIII. 8, LXV. 11, Ezek. XXXIX. 20, XL. 39, 40, 41, 42, 43, XLI. 22, Dan. XI. 27, Malach. I. 7, 12.).

Ebből az a tanulság, hogy a mint ma, úgy a multban is, a horvát nyelvterületen vagy *trpeza*, vagy *stol* volt az *asztal* neve a népnél. A geografiai elterjedésre majd később térek rá.

d) A szlovén biblia-fordítások közül a krajnai nyelven írt Dalmatin-féle (XVI. száz.) kizárólag *misa*, *mysa*-t ír a m. *asztal*-nak mindkét jelentésében. *Miza*-t találunk a mai osztrák szlovén fordításban. Abban a gondos ‚register'-ben, melyet Dalmatin fordítása végéhez csatolt, azt olvassuk, hogy a mi Krajnában *misa*, az a bezjákoknál, a Dráva és a Száva közti kajkavac szlovéneknél *stóll*; Megiser szerint is, a mi Stájerországban *misa* (disch alatt), az a horvátban *stol*. Stiriában és Krajnában a *stol*-nak ‚szék' a jelentése (v. ö. Sitzungsb. CXIII. 389, Štrekelj, Megiser). A hazai szlovénben azonban az *asztal*-nak a magyar szó mindkét jelentésében kizárólag *sztō* (<+ *stol*) a megfelelője, ezt tanusítja Küzmics: Nouvi zákon-ja és Terplán S. zsoltár-fordítása.

e) A cseh és lengyel emlékekben a magy. *asztal*-nak állandóan *stůl*, *stoł* (v. ö. Václ., Kral., lengy., Sárosp. biblia: *stool*) a megfelelője, ugyan így van ez a Palkovič-féle tót fordításban, csakhogy itt a pénzváltó-asztal egyszer *stol* (Máté XXI. 12.), kétszer pedig *stolík* (Márk XI. 15, Ján. II. 15.).

A mai szláv nyelvekben az *asztal*-nak következő nevei vannak:

α) *stolъ*: orosz, kisorosz (stil), lengy., (*stoł*), cseh *stůl*, t. *stol*, magyarorsz. szlovén (*sztō* < *sztol*-ból, e jelentésben csakis magyarországi szlovén, v. ö. Pleteršnik), *kaj*-szlovén (ma horv.): *stol* (v. ö. Habd., Bjelostij., Jambr. *stol.*: werkbank Hefele, Opan č. 77.), északi horv. *ča*: *stol* (v. ö. Volt., Ver., Neman.: *stôl*, *stolà* I. 375; e mellett előkerül itt a *trpeza* is), szerb: *sto*.

β) *miza* (lat. *mensa*-ból) az egész szlovénségben (v. ö. PLETERŠNIK, MEGISER, DOBROV. Slav., Hanka-féle 119), itt a *stoll* (MEGISER: banck), *stòw* (Sitzungsb. CXIII. 389, PLETERŠNIK) «széket» jelent.

γ) *trpeza*: déli horv. dalmát-nyelvben (v. ö. MICALIA, BJELOST., STULLI, Raguzában *tȑpeza* RAD LXV. 168, Trpań-ban Raguza mellett: RAD CIII. 80.).

δ) *astal:* szerbben magyar eredetű, VUK és MIKL. (Slav. Elem.); ugyanígy a szerbiai bolgár nyelvű Pirot-ban Sbornik VII. 230: астáл. Ez *astal* megvan a szerbiai oláhban is (v. ö. WEIGAND, Die rum. Dialekte der kl. Wal., Serbiens und Bulgariens 82. lp.).

Az eddig tárgyalt nyelvek közt nem volt szó a bolgárról. Azt ugyan értettük, hogy Maczedóniában CYRILL és METHOD görög szóval nevezték az *asztal*-t épp úgy, mint latin, illetve északi olaszszal a szlovénség egy része *(misa)*. Nekünk azonban azt kell kimutatnunk, hogy sem ma, sem a multban semmiféle bolgár nyelvjárásban az *asztal*-t nem hívták *stol*-nak.

A középbolg. szerkesztésű evangélium — (Dobromir, Trn., Srečk., Poliv.) és apostolus-fordításokban (v. ö. Ochridai, Ap. csel. XVI. 34.) csakis *trapeza* fordúl elő. Ugyanezt találjuk egyéb emlékekben is (v. ö. JAGIĆ, Zlatoust, 55). LAVROV szótárában sincs egyetlenegy *stolъ* ‚tisch' középbolgár nyelvű adat. Az újabb biblia-fordítások azonban tanulságos vallomást tesznek; meg tanuljuk belőlük, hogy az *asztal*-nak *trapeza, trъpeza* a neve, míg ellenben a *stol* állandóan széket jelent. Ime az idézetek:

1. Márk XI. 15: Münch.-k: *aźtalocat* es zekeket = RYLEC-féle ford.: *trapézyte* i *stolovete*. Népi bolg.: *trъpezy-té* i *stolove-té*. (Óbolg.-ban *sědalište* = szék).

2. Máté XXI. 12: Münch.-k.: *aźtalocat* es zekeket = RYLEC: *trapézyte* i *stolóvete*. Népi bolg.: *trъpezy-té* i sědališča-ta.

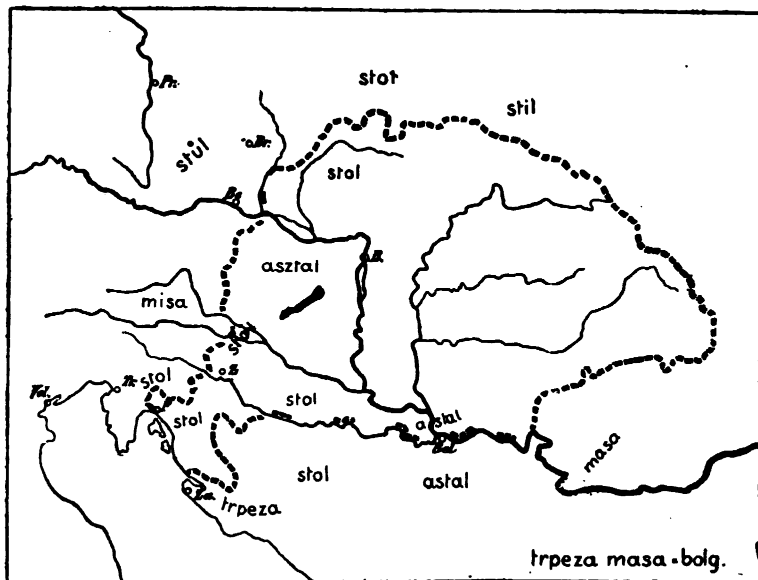
Hogy itt a bolg. *stol* szék-et és nem *asztal*-t jelent, arra összevetendő, hogy a mai bolgárban is a *stol* = ‚szék, sella' jelentésű (v. ö. DUVERNOIS, CANKOFF). RYLEC-nél a *stol* ‚gyertyatartó, candelabrum' jelentésű is (v. ö. Márk IV. 21, Luk. VIII. 16, XI. 33: *na stólatъ* = Münch.-k.: *a' ǵerťa tartora*). A hazai bolgárban az *asztal* szintén *tarpéza* (v. ö. UZUN, Manakii kathekizmus, 22. l.).

Ezek után kimondhatom azt, hogy a bolgár nyelvtörténetben (a Troj. priča adatait itt figyelmen kívül kell hagynunk, Star. III. 160, 164, 174.) az *asztal*-nak *trapeza*, *trъpeza* a neve, a bolg. *stol*

meg ,szék, gyertyatartó' jelentésű. A népnyelvi közlések meg arról is értesítenek, hogy a bolg. *stol* a kocsi tengelyének a vánkosa (v. ö. DUVERNOIS és Sborn. VII. 229.). A hazánkon kívüli bolgár nép nyelvében az *asztal*-nak ma *masa* a neve, a mi török eredetű szó (DUVERNOIS), ugyancsak *masă* az oláhban is az ,asztal', a hol pedig meg kellene lenni a *stol* = tisch-nek, ha a bolgárban meglett volna (v. ö. WEIGAND, Jahresb. VIII. 316.).

Ha e hosszú fejtegetés után megrajzolom az *asztal* = szláv *stol* geografiai térképét, az fog kiderülni, hogy az *asztal* lehet orosz, szerb-horv., hazai-szlovén-tót-cseh-lengyel eredetű, csak éppen bolgár nem, mert itt sohasem hívtak az *asztal*-t *stol*-nak, hanem *trapeza*-nak, *masa*-nak, míg a *stol* itt ,széket' jelentett.

Végűl megjegyzem, hogy az *asztalnok* méltóságnév bolgár czímek közt nem fordúl elő, ellenben megvan a XIV. században az oroszban, a XII-ben a csehben. De ennek a fejtegetése ezúttal nem tartozik ide.

Derék.

Mindenek előtt egy nézettel kell leszámolnunk, a mely a szó szlávságát érinti. MUNKÁCSI a tények teljes ismerete nélkül azt írja

(Árja és kauk. el. 210. l.), hogy a cs. *dřík*, *dříčný* (és nem *dríčny)*, a t. *driek*, *driečný* (és nem *dryčny)* magyar eredetű szavak, míg a magyar szó az újperzsa *dār* stb. szavaknak felelne meg, a melyeknek jelentése: ‚baumstamm, holz, balken' volna. E nézetnek rendkivül sok elemi tévedésen alapuló hibája van; a szerző szerint a «szláv szó csekély elterjedtsége» és «a magyar szó bő jelentésfejleménye» (?) támogatja a szláv szavak magyar eredetűségét. E «súlyos és nyomós» okok ellenében szinte restelve írom le a következő elemi tényeket: 1. A magy. szó legrégibb alakja kétségtelenül a *drék*, a mint az a Guary-k.: *drecaba* (v. ö. Nyszót.) adatából kitűnik, hogy ebből *darék* és *derék* egyként lehet, felesleges bizonyitani; *derék* azonban a magyarban, a hol a faz*ék*, faz*ak*, faz*ok*, *hajlék*, *hajlok*, *hajlak*, *marék*: *marok* alakok vannak, igen is válhatott dar*ak*, dar*ok*-ká. Ez alakok megmagyarázásáért tehát nem szükséges Perzsiáig elvándorolnunk, de még a tör. *direk*-hez (oszlop, átment a horv., szerb, bolg.-ba *direk* alakban, Vuk, Duvernois, Rad LXV. 161, horv. nagyszótár) sem kell folyamodnunk; 2. A szláv szó azonban nemcsak a cseh-tótban van meg, hanem megvan, a mint azt fejtegetéseim során látni fogjuk, a kisoroszban, szlovénben és horvátban. A litván nyelv arra is megfelel, hogy az alapnyelvi szláv *drěkъ* nem lehet magyar eredetű. A litvánban ugyanis megvan a szó, s *draikas* az alakja (v. ö. Nesselmann, LitWb.: *draikas*: langgestreckt, schlank von bäumen, *iszdrykēlis*: ein grosser, schlanker mensch). Tudnunk kell, hogy a litv. *ai (ë)*-nek szabályos megfelelöje a szlávságban az *ě*; óbolg. *sětь* (hurok, tőr) a litvánban *pá-saitis* (riemen), óbolg. *sněgъ* (hó) = litv. *snaigýti* (havazni, *snëgas*: hó, óporosz *snaigis*). A litván *draikas* tehát azt bizonyítja, hogy a cseh *dřík*, t. *driek* ősrokonságon alapuló szláv szó, s nem átvétel (v. ö. Gebauer, Hist. ml. I. 40.). Mellőzve egyéb okokat, e tények Munkácsinak az adatok nem ismerésén alapuló egész okoskodását halomra döntik, s nem is taglalom tovább, hogy a magy. *derék*-beli *k* nem lehet magyar képző stb., hanem áttérek arra a kérdésre, honnan, mely szláv nyelvből való e *derék* szavunk.

Az evangelisták szövegében háromszor van szó *derék*-ról:

1. Máté III. 4: Kár.: az ő *derekának* öve bőrből (volt), Münch.-k.: valuala ködmen ruhat ő *forčoka* kőrnől, Jord.-k.: vala ködmenes zoroytoya hw *eha* kórwl = Vulg.: habebat zonam pelliceam circum lumbos suos ; gör.: εἶχε . . . ζώνην δερματίνην περὶ

τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ = Assem.: ïmèaše poèsъ usnïènъ o *črěslěhъ* svoïhъ, Sav. kn.: о чрѣслѣхъ его. Zogr.-ban és Mar.-ban hiányzik a hely.

2. Márk: I. 6: Kár.: Vala öltözve bőrből való övvel *dereka körül*, Münch.-k.: kȯdmeń ruha vala ȯ *forčoka* kȯrńȯl, Jord.-k.: kódmen nemew ówe hẅ *eehanak* kẽrwle = Vulg.: erat zona pellicea circa lumbos suos | gör.: ἦν . . . ἐνδεδυμένος ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ = Assem.: poèsъ usnïěnъ ïmъï o *črěslěhъ* svoïhъ, Mar., Zogr., és Sav. kn.: о чрѣслѣхъ его.

3. Luk. XII. 35: Kár.: Legyen a ti *derekatok* felövezve, Münch -k.: Leǵenec tü *farčoktoc* megźoreituan, Jord.-k: Legyenek az thy *ehotok* fel ewedzwen = Vulg.: Sint lumbi vestri præcincti | gör.: ἔσωσαν ὑμῶν αἱ ὀσφύες περιεζωσμέναι = Assem.: bǫdǫ *črěsla* vaša prěpoěsana, Mar., Zogr., Sav. kn.: чрѣсла ваша.

E történeti világításban már most azt látjuk, hogy a mi Károlyinál *derék* (v. ö. még Efez. VI. 14, I. Pét. I. 13; Jób XXXVIII. 3, XL. 2, 11, Prov. XXXI. 17, Ezsai. XI. 5, XX. 2, XXI. 3, Dán. X. 5, Naum II. 1.), az a Müncheni (és Bécsi, Dan. II. 32, X. 5, Naum II. 1.) kódexben *forcsok, farcsok*, a Jord.-k.-ben meg *éh* (v. ö. még ugyanitt Ap. csel. II, 30, Zsid. VII. 10, I. Pét. I. 13.). Ilyenkor a latinban *lumbi*, a gör.-ben ὀσφύς: ὀσφύες, az óbolgár emlékekben meg *črěsla* (plur. tantum) áll. A Jord.-k. azonban ismeri a *derék* szót is, III. Móz. I. 17-ben ez áll: «az *derekath* egbe zoroyttya», a latin eredetiben csak a szöveghez írt magyarázatok közt találtam ezt: «videlicet a relinquo *trunco* separabit eas».

Az óbolg. nyelvemlékekben tehát *črěsla* (v. ö. Euch. sin. 157, 172, 180. l.) a Károlyi-féle *derék* megfelelője; a latin *lumbi*-ra azonban az óbolg. nyelvemlékekben más kifejezés is előkerül.

1. Zsolt. XXXVII. 8: Kulcs.- és Keszth.-k.: *agyekym* (Döbr.-k.: másolatbeli hibából: *aiakim*) = lat. *lumbi mei* = Psalt. sin.: лѧдвиѩ моѩ. (A görögben más fogalmazással; s ez is egyik bizonyíték, hogy a Psalt.-sin-ban vannak latinból fordított részek is.)

A különféle egyházi szláv nyelvemlékekben a lat. *lumbi*-ra a következő kifejezéseket találjuk:

1. *črěsla* (or.-ban: v. ö. Amfilochij, I. 1, 83, II. 2, 93, 611, 614, Sobol., Grig. Церк. 56; középbolgár: Grig. Par. 8: Ezsai. XI. 5; szerb: Frag. Mih. Ephes. VI. 14, Ap. Šiš.; horvát: Berčić: Ulomci és Dvie 34, az egészre v. ö. Mikl. Lex. pal.); 2. *bedra* (v. ö. or.: Amfilochij, II. 2, 611, 614, cseh: Václav, Kral.; horvát: Rańin: IV. Kir. IV. 29.); 3. *ledvje* (horv. istriai fordítás); 4. *boki*

(horv.: Reg. sv. Ben. Star. VII. 73, RANININ, Zárai és BERNARDIN-féle lectionarium); 5. *stegna* (v. ö. középbolg. Par. Grig. 11. l.: Dan. II. 32.).

Semmiféle egyházi szláv nyelvemlékekben sem fordúl elő a *drěkъ*, MIKLOSICH, SZREZNEVSZKIJ, VOSTOKOV, DANIČIĆ ide vágó szótári művei sem tudnak semmit egy óbolgár vagy egyházi szláv nyelvemlékbeli *drěkъ*-ről. Mivel a *drěkъ* semmiféle szláv fordításban elő nem kerül, kénytelenek vagyunk mai elterjedését vizsgálni, s ebből megállapitani, milyen nyelvű átvétel a *derék*. A szláv *drěkъ*-nek következő elterjedése van:

1. Kisor.: *dríčnij*: anständig, ordentlich, brav; *drik*: gewisser theil des hemdes (ŽELECHOWSZKI), hazai kisor.: *dričnij*: derék, termetes, markos, jeles, *drik*: derék, törzs (CSOPEY).

2. tót: *driek*: derék, *driečný*: derék, derekas (JANCSOVICS); BERNOLÁKNÁL: *drék*: derék, erősség, *dréčni*: termetes, szálas, testes, izmos (itt *é* = ie).

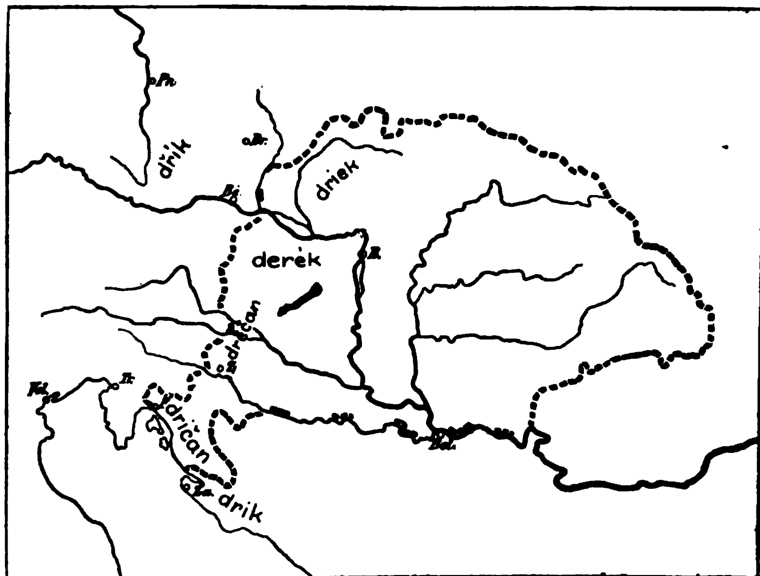
3. cseh *dřík*, *dříček*: stamm, rumpf, schnürbrust, *dříčnosť*: stärke, dicke, wohlgestaltheit, *dříčný*: stämmig, wohlgestaltet, wacker, brav (RANK, JUNGMANN), morv. cs. *drýčný*: hodný, hezký (BARTOŠ, Dial. mor, I: szótár, GEBAUER, Hist. ml. I. 40.).

4. szlov. *drèk*, *dreka* (gen.): die corpulenz, *dréčen*: corpulent, robust, gedrungen (PLETERŠNIK, GEBAUER, Hist. ml. I. 41.).

5. horv. *drȇčan*, *dričan*: testes, erős, jól megtermett (v. ö. horv. Akad. nagyszótára). A szó elterjedésére roppant fontos, hogy ma is, a multban is csakis a horv. *ča*- és *kaj*-nyelvjárásban volt és van meg. A horv. Akadémia nagyszótára külön veszi a *ča*-horvát *drik* és a *kaj*-horvát (recte szlovén) *drek* alakokat; mindkét helyen a két kocsi oldal létráinak *drik*, *drek* a neve (v. ö. STULLI: *drik*: pars currus scalæ instar), s ezt össze kell vetnünk a m. kocsi *derék* kifejezéssel (v. ö. egy kocsi *derék*-kal = horv. *kaj*: *drēk*: kola poňavama zastrta, da se pšenica na ńima nositi može, Akd. nagy szótár).

A kisor., cseh-tót, szlovén és horvát nyelven kívül nincsen szláv nyelv, a hol a *drěkъ* előkerülne. Hasztalan keresnők a szót az orosz (nagy és fehéror.), bolgár, szerb, lengyel nyelvtörténeti multjában vagy a mai nyelvjárásokban, nem találnók meg. Állítani azt, hogy a szó a IX. század óta veszett ki a bolgárságból, az oroszból, szerbből, helytelen volna, mert a szó mai geografiai elterjedése azt tanúsítja, hogy a mennyire pozitív alapra vizsgálódhatunk, a szó csak a szlávság egy részében volt meg. Állitani tehát,

hogy a bolgárban volt a történelmi korban *drěkъ* alak, elméleti játék, a melynek semmi pozitív alapja nincs. A hangtani bizonyítékok azt fogják mutatni, hogy a *derék* csakis szlovén, esetleg tót eredetű lehet a magyarban.

Dézsa.

A m. *dézsa* nyelvtörténeti adataink szerint nem régibb a XVI. századnál. CALEPINUS és MOLNÁR A. ‚scaphium'-nak értelmezik. A régibb nyelvben a ‚scaphium'-nak *szapu* volt a neve (v. ö. Schlägli Szj. 1020, Beszt. Szj. 486.). Legrégibb evangélium-fordításainkban azonban a *szapu* ‚modius' jelentésben van meg (v. ö. Münch. k.: Máté V. 15, Márk IV. 21, Luk. XI. 33, Jord.-k.: Luk. XI. 33.), s ilyenkor az óbolg. emlékekben a m. *szapu*-nak *spądъ* a megfelelője.

Rendkívül fontos a magy. *dézsa* eredetére a szó pontos jelentésének az ismerete; a m. *dézsa:* 1. általában scaphium, schaff, scheffel: 2. mulctrum, vajköpülő faedény, túrós bödön (NySz., CzF., MTsz.). E jelentések közül a ‚scaphium'-ra megjegyzem, hogy hogy a magyarorsz. latinságban ‚fejő, köpülő, fejő edény' (Beszterczei szójegyzék 1024, Schlägli sz.-jék 1444, 1446)-nek is volt a neve.

Az óbolgár nyelvemlékekben, valamint az általam elolvasott egyházi emlékekben nincsen szó sem ‚scaphium'-ról, sem pedig ‚mulctrum'-ról. Sok folyadékmértéknek és folyadéktartónak a neve van meg az általam használt nyelvemlékekben, de *dézsá*-ról, *sajtár*-ról sehol sincsen szó. Segítségül kell tehát hívnunk a szótári műveket. Nincs azonban óbolgár vagy az óbolgár nyelv alapján fejlődött egyházi szláv nyelvemlék, a hol a magy. *dézsá*-hoz hasonló szó előkerülne (v. ö. MIKL., Lex. pal., SREZNEVSKIJ, Materialy, DANIČIĆ, Rječ., LAVROV, Obzor). Azok a nyelvek, a hol a szó ma is meg van, a következők:

1. or. *deža*, *děža* : dagasztóedény, edény, dézsa (DALJ, MITRÁK); ó-or.: *děža* (UHLENBECK, Got. EtymWb. : deigan alatt) | kisor. *diža* : backtrog, *dižka* : fass, backtrog, ein gew. maass (ŽELECHOWSKI).

2. lengy. *dzieża*, *dzieżka*, *dzieszka*, *dzieżeczka* : der backtrog, die beute, backdöse, szorb: *žeža*, *žežka*, *džeža* (LINDE, MIKL., EtymWb.).

3. ó-cseh *dieže*, cseh *díže* : döse, backdöse, backtrog, *dižka* : melkkübel, milchkübel, gelte, wassergelte, wasserbutte, wassersechter (RANK, GEBAUER, Hist. ml. I. 40) | t. *déža*: dézsa, sajtár, *dĕžka* : dézsácska (BERNOLÁK). A t. alakról meg kell jegyeznem, hogy igen kis területen lehet elterjedve.

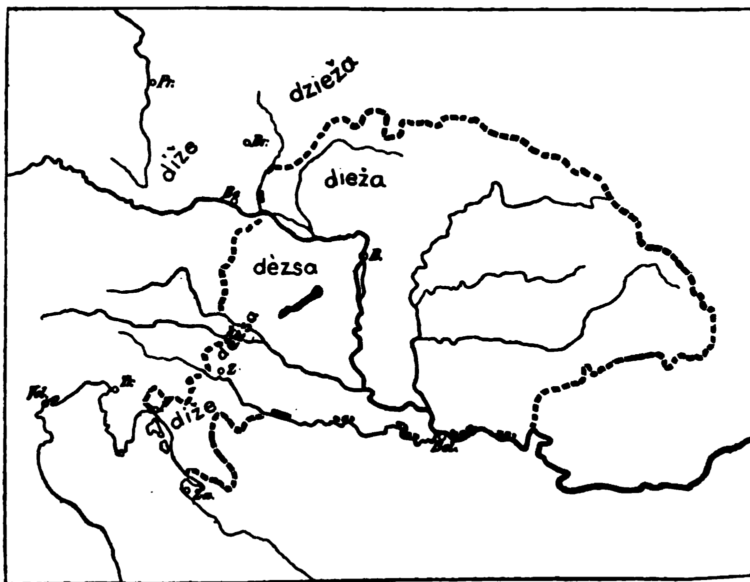
4. szlov. *d҄ęža* : vajköpülő edény, kübel, bienenkorb, mulde, maltertruhe (PLETERŠNIK), stajeri szlov. : *desha* : kübel, situla (MEGISER).

5. horv. *díža* : mulctrum, scaphium, *vydro* (VERANTIUS), *disa*, *disha* : mulctrum (BJELOST.) A szó csakis Veglia szigeten, Zagorje (Varazsd-m.) és Prigorje (Zágráb-m.) területen járatos | *dížica* : juhfejő sajtár, járatos a čakavac Brazzá-n (Brača) és a horvátországi Fužinén | *dižva* : mulctrum, vas ligneum, fejősajtár, bor és más folyadék tartására szolgáló edény, egy füles borhordó-edény, lóitatásra való rocska. Járatos Horvátországban s a horvátországi tengerparton (v. ö. a horv. akadémiai nagyszótárt).

Ez összeállításból kitetszik, hogy csakis a bolgár és a szerb nyelvben nincs meg a szó (VUK szótárában nincs meg a szó, BRANTSICS és DERRA-szótárban közölt *deža*, valamint az arad- és biharmegyei ol. *dezä* magyar eredetű (Nyr. XVI, 442.); a szerbben, ha a szó eredeti volna *dijèža*-nak kellene lenni. A magy. *dézsa* jelentését (scaphium, mulctrum) és hangalakját véve alapúl a mi szavunk csakis horv.-szlovén eredetű lehet.

Hátra van még, hogy néhány szót szóljak a szláv szavak alapalakjáúl szolgáló ős-szláv **dězia*-ról. MIKLOSICH s utána a többi

kutató (v. ö. Nyk. VI. 302, LINDE, PLETERŠNIK) a szót német átvételnek tartották. A külsőségek, a milyen pl. hogy a *bödöny*, *csöbör*, *köböl* végelemzésben germán szavak, támogatják e feltevést. A ném. nyelvjárásokban tényleg vannak ilyen alakok (v. ö. thür. *daisn*, felsől. butter*teuse*, sziléziai: *têse* ,schachtel', osztr. *têse*, *tôese* ,holzgefäss für butter, salz, käse', KLUGE, EtymWb.[5], baj. *dêstn*, *dêstl* ,hölzernes gefäss zu wasser, milch, salz, mehl, schmalz, käse' SCHMELLER, BWb. I. 550); a német alakok megmagyaráznák a szláv *ē*-t, a mely eredetibb diftongusból való, megmagyarázatlanul hagyják azonban a szó *ž*-jét és az általános ,backtrog' jelentést. ZUBATÝ (Arch. XVI. 369, Got. EtymWb.: *deigan* alatt) e két körülményt véve alapúl a szláv *dēzi̯ā*-t (indogerm. alapalak **dhoi̯ĝhi̯ā*) a gót *deigen* ,kneten', *deigs* ,teig', ó-ind *dēhati* ,anstreichen' stb. alakokkal hozza össze, s e helyes magyarázat szerint a szláv szó ősi rokonságon alapuló szó. A német szavak szláv átvételek; a litv. *deže* (eine hölzerne büchse od. dose, butterbüchse, seifenbüchse zum rasiren, geldbüchse, hölzernes futteral, NESSELMANN, LitWb.) német, litv. *dēszka* (backtrog) lengyel jövevény. A litv. *deže* alak *ž*-ja miatt nem lehet ősrokonsági szó, mert indogerm. *ĝh*, szláv *ź* mellett a litvánban csakis *z* állhatna. Ha az ősszláv *dēzi̯ā* köz-

szláv szó is lehetett valamikor, a nyelvemlékek korában azonban sem a bolgár (bolgárban backtrog = нощовн), sem a szerb nyelv nem ismerte, az is lehet, hogy soha sem is ismerte. Meddő dolog tehát a magy. *dézsát* a bolgárból származtatni.

Dorong.

Az óbolgár evangéliumfordításokban ötször van szó *dorong*-ról. A helyek ezek:

1. Máté XXVI. 47 : Jord.-k.: *dorongok*kal, Heltai: *dorongockal*, Márkfi-féle Codex græcus-hoz mellékelt fordításban: *dorongokkal* = Vulg.: cum . . . *fustibus* | gör.: μετὰ . . . ξύλων = Assem.: *sъ drъkolьmi*, Mar.; съ дрькльмн, Zogr.: съ др'ъол'мн, Sav. kn.: съ жрьдьмн.

2. Máté XXVI. 55: Jord.-k.: *dorongokkal*, Heltai: *dorongockal*, Márkfi: *dorongokkal* = Vulg.: cum *fustibus* | gör.: μετὰ ξύλων = Assem.: *sъ drъkolmi*, Mar.: съ дрькольмн, Zogr.: съ дрькол'мн, Sav. kn.: съ жьрьдьмн.

3. Márk XIV. 43 : Jord.-k.: *dorongokkal*, Heltai: *dorongockal*, Márkfi: *dorongokkal* = Vulg.: cum *fustibus* | gör. μετὰ ξύλων = Zogr.: съ дрькол'мн, Mar.: съ дръкольмн. — Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

4., 5. Márk XIV. 48, Luk. XXII. 52: Jord.-k.: *dorongokkal*, Heltai: *dorongockal*, Márkfi. *dorongokkal* = Vulg.: cum *fustibus* | gör.: μετὰ ξύλων = Zogr.: съ дрькольмн, Mar.: сь дръкольмн. — Assem.-ban és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

A magyar bibliafordításokban a *dorong*-on kívül a következő szavakat találjuk a lat. *fustis* helyén:

α) *rúd* (Münch.-k.: Bécsi-k.: Dán XIV. 25.); β) *fabot* (Erdősi Silv.); γ) *fustély* (Károlyinál az újtestamentomban, az ótestamentomban a *fustis-t* következőkép fordítja: *pálcza:* IV. Móz. XXII. 27, *fadarab*: II. Makkab. IV. 41, *dorong*: Dán. XIV. 25); δ) *estáp* (Jord.-k.: IV. Móz. XXII. 27.). A magy. *dorong* eredetére fontos tudnunk, hogy nincsen régibb adatunk a XVI. századnál.

A fenti 1—5. alatti idézetekben láttuk, hogy a magy. *dorong*-nak az óbolg. evang. fordításokban *drъkolь* és *žrъdь* a megfelelője. E két szó közül *drъkolь* fordúl elő a régibb szerkesztésű evangéliumokban (Assem., Zogr., Mar.), *žrъdь* pedig a fiatalabbaknak (Sav. kn., v. ö. Jag., Zur Entst. II. 64.). Ez időrendi egymásutániság helyességéről meggyőz minket a Cloz. és Supr. egyező szövege is.

A régebbi Cloz.-ban *drъkoli*-t olvasunk, míg ugyanannak a szövegnek Supr.-beli részében (337. l.) *žrъdi* áll (v. ö. Sitzungsber. CXXII. Vondrák, 4.). A fejlődés tehát az, hogy Cyrill és Method fordításában *drъkolъ* volt a *dorong* neve (v. ö. még a Supr.-ben 59. l. = *drkolmi*).

Vizsgálnunk kell most azt a kérdést, hogy a Cyrill és Method-féle nyelv alapján fejlődött különféle szerkesztésű egyházi szláv és egyéb szláv nyelvemlékekben milyen kifejezések járatosak a *dorongra*. Az eredmény a következő :

α) Orosz bibliafordítások: 1. *drъkolъ* (Ostrom., Ostrog., Erzsébet-biblia, Amfilochij III. 2, 43.): 2. *žrъdъ* (Amfilochij, III. 2, 43.); 3. *posochъ* (Amfilochij, u. o.); 4. *žъzlъ* (Ostrogi bibl.: IV. Móz. XXII. 27.); 5. *drévo* (Amfilochij, III. 2, 43); 6. *kolьja* (orosz népnyelvi fordítás); 7. *kij* (kisor. népnyelvi fordítás, v. ö. Żelechowski: *kij* = stock, prügel); 8. *drúk* (kisorosz népnyelvi ford. Máté XXVI. 47, v. ö. *druk* = stange, stock, hebel, hebebaum).

β) Bolgár bibliafordítások: 1. *drъkolъ* (középbolgár Dobrom.: Luk. XXII. 52: въ *drъgolъmi*, Trn.: Márk XIV. 43, 48, Polivka: Luk. XXII. 52.); 2. *posohъ* (Dobr.: Márk XIV. 48, Trn.: Máté XXVI. 47, 55); 3. *žъzlъ* (Dobr.: Márk XIV. 43.); 4. *tojága* (a Ryleo-féle bolg. népies fordításban: тояга, v. ö. тояга: палка, посохъ Duvernois, *tojágŭ*: stock, Cankoff); 5. *sopa* (az angol bibliatársaság által kiadott bolg. népnyelvi bibliában, v. ö. Duvernois: *sopa* = будина, палка, Cankoff: *sópŭ* = knittel);

γ) Szerb fordítások: 1. *drъkolъ* (Mir., Nik.); 2. *kolje* (Stojković, Vuk); 3. *štap* (Daničić: IV. Móz. XXII. 27 = v. ö. Jord.-k.: *eštappal*);

δ) Horvát fordítások: 1. *drъkolъ* (a horvát glagolita emlékekben, Berčić, Ulomci s egyszer, mint a «spalicami» kifejezés magyarázatául rekeszjelben Truber-nél: z drkolami Luk. XXII. 52.); 2. *palica* (a dalmát-horvát latinbetűs lectionáriumokban: Ranin, Zárai és Bernard-félében, továbbá a protestáns Truber-nél, v. ö. Verantius: fustis = *palicza*);

ε) Szlovén fordítások: 1. *štanga* (Dalmatin); 2. *palica* (Dalmatin: IV. Móz. XXII. 27.); 3. *kol* (osztrák szlovénfordítás);

ζ) Cseh-tót-lengyel fordítások: 1. *kyj* (kralici, lengy.); 2. *kyják* (tót: Palković-féle).

Vannak azonban bibliafordítások, a hol a magyar újtestamentomi *dorong*-gal szemben a szlávban is hasonló hangtestű szó áll. Az egyik a bibliafordítások közül a hazai szlovén Küzmics-féle fordítás. Itt a Jord.-k. és Heltai *dorongokkal* szavának állandóan ‚*zdrogmi*' a megfelelője (v. ö. Máté XXVI. 47, 55, Márk XIV. 43,

48, Luk. XXII. 52.). A hazai szlovénben a *dorong*-nak tényleg *droug* (gen. *drogá)* a neve. A másik hely a DALMATIN-féle krajnai szlovén fordításban van, itt ezt olvassuk: »brez meča in *droga* (az idézet PLETERŠNIK-ből való) = Károlyi: Dán. XIV. 25: fegyver nélkül és *dorōng* nélkül; Bécsi-k.: . . . rudnal kűl.

A hazai szlov. *droug*, krajn. szlov. *drôg*-nak régebbi alakja *drągъ*. Ez az alak elő is kerül az óbolg. Euch. sin.-ban, még pedig mint szentirási idézet; a hely ez (87. l.): sъ meči i sъ *drągy* = KÜZMICS: Luk. XXII. 52: z mecsmí i z *drogmí* = Jord.-k.: kardokkal es *dorongokkal*. — Az Euch. sin.-ról azonban tudjuk, hogy egyes részeit hazánkban a IX. században fordították, *drągъ* szaváról meg JAGIĆ bizonyította (Arch. VII. 128.), hogy e kifejezése pannonizmus. Az egyházi szláv nyelvemlékek közül a *drągъ* előkerül egy orosz (SZREZNEVSZKIJ, Materialy) és két szerb emlékben tignum jelentésben, MIKL. Lex. pal, XV. XVI. száz.). Bolgár szerkesztésű nyelvemlékekben azonban semmi nyoma a szónak, s mint látni fogjuk, a mai bolgárban sincs meg.

A szláv nyelvekben a *drągъ*-nak következő az elterjedése:

1. A Dráva és Száva közti horvát nyelvterületek (régi Szlavoniát kivéve): α) *drûg* ili sztanga: *a)* pertica, baculus longus, *b)* pertica longa, longurius, *c)* contus, *d)* longurium, *e)* phalanga (BJELOSTIJENEC, e szótár szerint Szlavóniában: *motka*, Dalmácziában: *pritka*, a Bjelost.-féle értelmezésekre v. ö. NySzót., a hol a *dorōng* = phalanga, fustis, pertica, palus), β) *drúg:* pertica. contus (HABDELICH); γ) *drug* — štanyga, pertica, *drugaszt* = perticalis (JAMBREŠIĆ); valószínű hogy ideváló a horv. *drug* = daljak, kesselhaken (v. ö. HEFELE, Opanč. 75.) szó is.

2. Hazai szlovén *droug:* dorong, osztr. szlov. *drôg:* stange, leiterbaum (PLETERŠNIK).

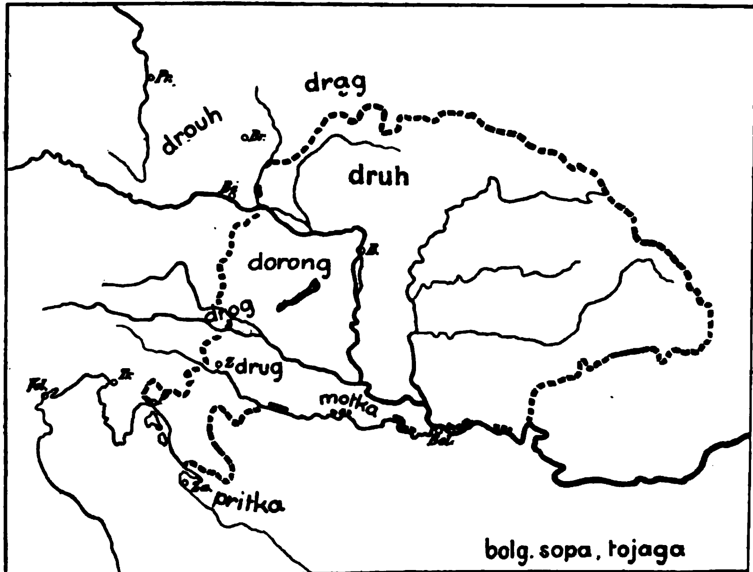
3. cseh: *drouh:* hebebaum, hebestange, schlagbaum, klotz (RANK). BERNOLÁK szerint van t. *druh* is, tudtommal csakis *druk* — van a tótban (v. ö. JANCS.), a mely ,vendégoldal', stange-jelentésű.

4. lengy. *drąg* = stange, hebebaum, hebestange (LINDE; v. ö. Sárospataki bibl.: IV. Móz. XXII. 27: s *drogy)*.

Van egy hasonló szó még a szlávságban, s ez az or. *drukъ* (DALJ, MITRÁK), kisor. *druk* (ŽELECHOWSKI), t. horv. *drúk* = rúd, dorong. Ennek azonban *k*-ja miatt a magyar szóhoz semmi köze.

Átkutattuk már most mind a multat, mind pedig a jelent, hogy a *dorong* eredetét megvilágitsuk. Ugy találtuk, hogy a szó ma csakis a horvát nyelv egyrészében, a szlovénben, a csehben és

a lengyelben van meg. Nincs meg azonban a horv. ča-nyelvben, a szerbben (v. ö. szerb *durunga* Vuk, *doronga:* Brancsits-Derra szótár, magyar eredetű szó Mikl. Hav. El. 25. l.), az oroszban. Hasztalan kerestük a bolgárban is. Miklosich EtymWb.-ja szerint ugyan volna bolg. *drъg* szó, de ezt semmiféle bolgár szótár, vagy tájszógyűjtemény nem ismeri. A bolgárban ma *sopa* vagy *tojága* a ‚*dorong*' neve. Az összes bizonyítékok tehát a mellett szóltak, hogy a *dorong* nem lehet bolgár nyelvi vagy nyelvjárási átvétel. A szó geografiai elterjedése alapján is csakis horvát-szlovén eredetű lehet.

Melich János.

A határozókról.

(Harmadik közlemény.)

IV.

Kisérő körülmények határozói.

1. *Társféle határozók.* (Máskép módhatározók.)

A módhatározókat BECKER az általánosabb objectiv viszonyok, vagyis a kiegészítő viszonyok mellé sorolja külön szakaszban, az okot pedig az egyénítő objectiv viszonyok, vagyis a hely- és időviszony után teszi harmadik határozóúl. Azt mondja, hogy a mód fogalmilag nem különbözik a jelzőtől, csak alakjában: *er redet laut, die laute Rede* (322. l.), ennélfogva a mód a cselekvésnek jelzője s a módhatározó adverbium a módviszonyban levő object-nek alap-alakja (381.). A német nyelvtanok azonban most már nem a kiegészítő mellé sorolják a módot, hanem külön, negyedik határozóvá teszik: hely-, idő-, mód-, okhatározó. KUMMER-nél a módhatározó kifejezi: a módot, fokot, mértéket, következményt és korlátot (= tekintethatározó) ily kérdésekre: *wie, wie sehr, inwiefern?* (96. 142. ll.). LYON-nál a módhatározó kifejezi: a módot: *wie?* (95. l.), kiséretet vagy kisérő körülményt: *mit wem? wie? in welcher Weise?* (193.), a módhatározó mellékmondathoz tartoznak: a tulajdonképeni módhatározó mondatok, a hasonlító mondatok, a következményes mondatok (225.). — BRACHET-DUSSOUCHET franczia nyelvtana nem foglalkozik külön a módhatározóval, az adverbiumok közt említ mód-, fok-, mennyiség-, igenlő-, tagadó- és kétkedő határozószókat (255. kk.), a hol a bővítéseket felsorolja, mindig első helyt említi a módot: «*manière, lieu, temps etc.*» (187—278. l.). — Az angol TANCOCK a hely-, idő- és számhatározószókon kívül (kétszer, ötször) «leíró» határozószókat ismer, ezek kifejeznek mennyiséget, minőséget, módot; külön állanak még az igenlő és tagadó határozószók (83. l.); a mondattanban ez is csak említi a módot: hely, idő, ok, mód, mérték, kiterjedés, feltétel (93. l.). MAXWELL szerint is időt, helyet, módot, vagy egyéb jellemző dolgot fejez ki az adverbium; a melléknév és más adverbium mellett kifejez még fokot is (16. l.). A hétféle adv. közt van hely-, idő-, szám-, mód-, fok-, ok-, jelentő- és igenlő- vagy tagadó-adverbium (192. k.).

A módhatározót a mi nyelvtanaink is mindig kellőkép tanították. Szvorényi az akkori német nyelvtanok módja szerint ismer mód-, hely- és időhatározót, illetőleg: eszköz-, mód- és érintkezési (= társ) határozót (47. 278. l.). — Simonyi jobban kifejtette a módhatározó rendszerét s hármas csoportba állította az okkal és czéllal. A mód lett a szorosabb értelemben vett módhatározó, ezt «azért nevezzük így, mert meghatározza, hogyan, miképen, mi módon történik a cselekvés. Kifejezhet *a)* általában módot, *b)* összehasonlítást, *c)* eszközt, *d)* a cselekvésnek vagy pedig az állítás bizonyosságának fokát. A módhatározónak többnyire olyan alakja van, mint egyik vagy másik állapothatározónak.» (1883[3]. 151. kk., általában így 1897[5]. «Rövid magy. mondattan 31. kk.). Hasonló a Szinnyei felfogása is: a módhatározó azt fejezi ki, hogy mi módon történik a cselekvés s ezen kérdésekre felel: hogyan, mint, miképen, miként, mi módon; a módhatározóhoz tartozik a fokhatározó: nagyon sok, a mértékhatározó: egy arasszal rövidebb, az eszközhatározó (1885. 128.). Ugyanígy tanít az átdolgozott ötödik kiadásban, csakhogy itt rendszert is nyújtván, összefoglaló névűl a «módozathatározók» szót használja s hármas csoportosítása ez: 1. mód-, fok-, mérték-, eszköz-, 2. ok-, 3. czélhatározó (86. l.). Halász a módhatározót egészen összeolvasztotta az állapothatározóval, úgy hogy nehéz eldönteni, vajjon egyes részeket a módhatározóhoz számít-e, vagy inkább az állapothatározóhoz. A Simonyinál és Szinnyeinél elsorolt részletek nála is megvannak: a módhatározóval megjelölhetjük, hogy mi módon történik valami, pl. a ki könnyen igér, nehezen ad. Van összehasonlítást kifejező rag: *-ként*, *-úl* s van összehasonlításkor *-val* ragos «mód- és állapothatározó»: sokkal szebb; eszköz- (és társ-) határozó, de előfordul nála a közbenjáró, közreműködő, mely nem egyenes eszköz: *általad* nyert szép hazát; továbbá módhatározó mint bővítmény (ez már nem «mód- és állapothatározó»), t. i. az igenevek és a határozószókhoz járuló határozó: igen gazdag. Nem tudom, inkább módnak, vagy inkább állapotnak tartja-e a társhatározót, az együttlétet, ennek ellentétét és a helyettesítést jelentő kifejezéseket, melyeket szintén említ. Gulyás él ugyan a módhatározó szóval, de ezt megmagyarázni rendszerénél fogva nem volt módjában. Nála a *-vel* ragos «módhatározók» «kétfélék»: vagy az alanynak, esetleg tárgynak társát jelölik, vagy azt az eszközt, melynek segítségével a cselekvés végbe megy, «vagy végre» (azaz harmadszor) «egyszerűen a cselekvés mikéntjét határozzák meg» (140. l.). — Én iskolai nyelvtanomban (1894.) Simonyi nyomán a módhatározót az ok- és czélhatározóval csoportosítottam, az egész hármas csoportot «állítmányi határozók»-nak neveztem, megkülönböztetésűl az «alanyi» állapothatározóktól s a kiterjesztett mondattani alapot arra a magyarázatra használtam fel, hogy a módhatározó az állítmánynak közelebbi, kisebb alanya: az ember nyugodt hangon mondá: a «hang» is mondá; e magyarázat alá beillettek: a hasonlati határozók: a tó tükörként nyugodott: a tükör is nyugszik, bár máshol; az eszköz- és a mértékhatározó: kötéllel fog: a kötél is fog; tíz évvel ezelőtt: a tíz év veti messzire az eseményt. Így hagytam ezt a második kiadásban is (1897.), csak a «*csúszva* végig mászott»-félék határozóját, mely azelőtt nálam az állapothatározók közé esett, csak ezt tettem át ide a fokhatározó mellé. Pedig utánam Gulyás is állapothatározóknak elemezte az ilyen igeneveket (148. l.). A fokhatá-

rozóból ugyanis nem új alanyt, hanem az állítmány társát lehet képezni, mégis módhatározó: nagyon szegény: a szegénység nagy, ilyen az igenév is: csúszva mászott: csúszott s mászott, és mint láttuk, az állapothatározók közé a határozó igeneveknek csak egy része, t. i. a szenvedő értelmű illik be.

A módhatározóknak SIMONYI-féle beosztása azonban, melyet mindnyájan követtünk, *nehézségeket okozott*. «Szeretném látni azt a logikus főt, mondja DÓCZI (A határozók logikája, T. E. K. 19: 73. l.), a ki ezen három mondatnak: *rosszúl* ír, megrendűl a *csapás miatt*, *vadászatra* megy, határozó tagjai közt valami rokonságot tudna felfödözni .... Részemről hiába keresem a közös szempontot, a mely alatt az ok-, mód- és czélhatározók egyesíthetők volnának. SIMONYI azt írja a Nyr. XI. kötetében, hogy e három határozó egységét az oksági viszony állapítja meg: az ok és czél nyilván rokonok, az ok és mód közt pedig az eszköz szolgál átmenetűl.» De DÓCZIt ez a magyarázat nem elégítette ki, ámbár ő sem tudott jobbat állítani a helyébe, sőt nála is egyforma két határozó ez: garason vesz valamit és lassan járj (u. o. 78. l.). BALOGH PÉTER «módozathatározóknak» nevezi a SIMONYI-féle hármas csoportot (s ezt a műszót át is vette SZINNYEI), az ok és czél szerinte «támogatói a cselekvésnek», de «a mód, a hogyan lefolyik a cselekvés, logikailag lazább összefüggésben van az okkal és czéllal, mint az eszköz. Nem támogatója a cselekvésnek, mint az eszköz, hanem egyszerűen csak kisérője: jól beszél, szépen ír» stb. «A módhatározó csak mintegy alfaja az eszközhatározónak, nem pedig megfordítva, mint nyelvtanaink veszik. (A határozók osztályozása, Nyr. 26: 356.)

Tehát most úgy áll a módhatározó kérdése, hogy a módhatározóban magában két réteget választunk el: a módot és az eszközt; a másik két csoportot, a honnan és hová irányt, pedig az ok és czél teszi. Nézetem szerint ezt a két réteget egészen el kell választani egymástól és az ok-, eszköz- és czélhatározót, mint a németországi nyelvtanok teszik, külön határozó osztálylyá kell emelni. Akkor a módhatározót is eme nyelvtanok rendszeréhez hasonló önálló határozóvá tehetjük. Csakhogy a német nyelvtanokban a hármas csoport nincs kidolgozva, pedig egy folyamathatározó, a milyen a mód is, magában véve önálló nem lehet s nem csoda, hogy e miatt a mi nyelvtanaink az okviszonynyal kapcsolták egybe. Azonban remélem, sikerülni fog a m ó d h a t á r o z ó e r e d e t b e l i é s v é g b e l i t á r s a i t is kimutatnom.

A t á r s h a t á r o z ó b ó l indulok ki. Nem is kell magyaráznom, hogy a társ az alanyon kívül esik, tehát nem foglalja magába az alanyt: *A fiú barátjával sétál*, ők csak egymás mellett vannak; de a cselekvéssel sem közös középpontú a társ: a fiú sétál, a barátja nem ugyanazt a sétát teszi, hanem külön sétál mellette, tehát az alany cselekvését csak kiséri a társhatározó, éppen úgy tesz ugyan, de külön a maga lábán, kívül esik a m o n d a t eseményén.

A szemlélet előtt a társhatározó egy másik személy az alany

mellett. A személy nem olyan gondolati (abstract) fogalom, mint a hely, idő és tulajdonság, hanem tárgyszerű, «concretum». Az esemény mellett lát az ember befoglaló körülményeket és tárgyszerű személyeket; az egyik személy akarja és indítja a cselekvést, vagy lelki erejével vesz részt benne, ez alany vagy szenvedő tárgy, a másik szintén részt vesz ugyan a cselekvésben, de nem tőle indult ki az akarat, nem az ő lelke működésének eredménye a cselekvés. A fiú barátjával sétál: ebben az esetben világos, hogy nem a barátja akart és kezdett sétálni, ennyiben a barátja, mivel csak kisérő és társ és lelke működését nem vesszük tekintetbe, úgyszólván lelketlenné válik. És valóban, nyelvérzékünk semmi iniciativát nem tulajdonít a hasonló mondatrészeknek és lelki működést nem vesz észre bennök.

Nem kivánok annak elemzésébe bocsátkozni, hogy vajjon a személy a legősibb társhatározó-e, vagy valamely tárgy, de tudjuk, hogy a régi felfogásban személyek is lehettek tárgyi birtokok: a rabszolga, az asszony, a gyermek a «patria potestas» idejében csak dologi vagyon számába mentek. Az alany az úr, a ki tervez és vezet, a társhatározó az ő rabszolgája, gyermeke, alárendeltje, a ki esze nélkül engedelmeskedni tartozik. Ha nem igazi tárgydarab volt a legősibb társhatározó, akkor ilyen alárendelt kiséretet láthatott az ősember a «személy» mellett, s bátran nevezhetnők a társhatározók osztályát «tárgyhatározóknak» s állíthatnók, hogy a személynevek tárgynevek gyanánt állanak benne. A pária, helóta és rabszolga annyi ezer éven át forgott az emberiség szemei előtt és foglalkoztatta szívét, lelkét, hogy csoda lenne, ha képe a nyelvben semmi nyomot nem hagyott volna. De hogy ne járuljon annyi nyelv- és műveltségtörténeti fejtegetés az elemzésünkhöz, páros nevet adhatnánk ennek az osztálynak: személy- és tárgyhatározók, így a mondattárgygyal sem vétené össze a tanuló; vagy mivel az ily hosszas név nehézkes, élhetnénk a rugalmas dologhatározó névvel. A módhatározó nevet nem tarthatom meg, mert, mint látni fogjuk, nálam ez csak igen kis töredéket tesz; a módozathatározó jobb lenne, sőt meg is felelne, ha nem leplézne el azt, a mit én nyomatékosnak tartok, hogy ez az osztály tárgyszerűségeket (concretumokat) tartalmaz; ennélfogva talán iegegyszerűbb lesz az ismert társhatározó nevét kiterjeszteni az egész osztályra, bár nálunk ez eddig nem volt a módhatározók közé beosztva.

Ugyanis Simonyi a tágabb értelemben vett állapothatározók közé sorolta, Szinnyei 1885-ben, midőn még nem rendszerezte a határozókat, a hetedik helyen említi, az 1897-i átdolgozásban pedig szintén az állapothatározók rendszerébe illeszti, Halásznál «eszköz- és társhatározó» névvel találkozunk (81. l.), tehát a «mód- és állapothatározó» név analogiájára nála is állapothatározónak kell érteni az együttlétet, társaságot

jelentő határozót; GULYÁSnál hasonlókép nem egészen világos, hogy hova kell tenni a társat, de mivel a társhatározót a «szorosabb értelemben vett módhatározótól» és az eszközhatározótól is elválasztja (140. l.), világos, hogy ő sem teszi egyszerűen a módhatározók közé, csakhogy ő az állapothatározót egyáltalában nem akarja ismerni. Én iskolai nyelvtanomban az átvitt értelmű helyhatározók közé soroltam, a tekintethatározóval, a középfok (*-nál* ragos) határozójával és a felsőfok partitivusával együtt. BALOGH P. (A határozók osztályozása. Nyr. 26: 351. 385.) szintén kiveszi az állapothatározók közül és a «helyzethatározók» osztályában egyesíti, a középfok határozójával és a partitivussal, melyekkel én is egyesítettem: barátjával sétál, ismeretes mindenki előtt, fia helyett fizet, nagyobb atyjánál, okos vezér alatt, szép az egyetértés testvérek között. Ezeket «első sorban a létező (névszó), nem pedig a cselekvés (ige) közelebbi meghatározására szolgáló» határozóknak tekinti és messze elkülöníti az állandó határozóktól: gyönyörködik valamiben. Ez utóbbiakat a tárgyi mondatrészszel hozza kapcsolatba: «a *-t* ragos, meg a más (*-n, -ben, -ról, -től, -hoz, -ra*) ragos mondatrészek teljesen azonos logikai viszonyt fejeznek ki: a cselekvés passziv tényezőjét», «ezek a cselekvés tárgyát határozzák meg, azért tárgyhatározóknak kell őket helyesen neveznünk». Egyedül KIRÁLY PÁL sorolja a társhatározót a módhatározók közé (az eszközzel és állapottal együtt. Rendsz. nyelvt. 175. l.).

A társhatározónak több faja van. Legismertebbek az előre bocsátott példához hasonlók: öcsémmel érkeztem, az igazakkal tartok, valakivel együtt harczolok valahol. Ezekben a társhatározó éppen úgy teljesíti a cselekvést, mint az alany, mellette van ennek. *Öcsémmel járok* majdnem annyi, mint «öcsém mellett» járok, csakhogy ez utóbbi mondat szerint én ugyan az öcsém melletti helyen járok, hanem hogy ő mit csinál, az nincs megmondva, lehet, hogy ő csak ül, ellenben az előbbi példában egyúttal az is ki van fejezve, hogy ő is úgy cselekszik, mint én.

Vannak olyan cselekvő társak, melyek kevésbbé tevékenyek, mint az előbbi példa határozója. Ha fegyverrel jövök, a fegyver egészen közömbös kisérője az alanynak és jóformán tétlen; «fegyverrel» helyébe tehetem, hogy: «bottal» jövök, ilyenek ezek is: kalappal vagy kalapban, fekete ruhával vagy ruhában járok, ezek a határozók teljesen ártatlanok a cselekvésben, csak az alanynyal egy irányban haladnak, k i s é r ő t á r s a i. Kisérő társak a cselekvő személy, a ruha, felszerelés és külső megnevezése: ép kézzel, lábbal, barna hajjal.

A kisérő társakhoz tartoznak a h e l y e t t e s í t é s t jelentő kifejezések: öcscse helyett fizet. Az összefüggés világos: öcscsével, öcscse nélkül, (öcscsén kívül), öcscse helyett, a határozó egyszer tevőleges, másodszor tagadó, harmadszor nem valódi (positiv, negativ, irrealis) kisérő.

Ugyane társhatározók közé sorolnám az úgynevezett t e k i n t e t h a t á r o z ó t: hasonlít valakihez *valamiben*, bűnös valamiben,

igaza van valamiben, enni eszik, evést eszik, lábaira nézve gyors. Azt hiszem, helyes ezeket úgy fogni fel, hogy a mondat a határozó nélkül is érvényes, tehát az alany a határozó nélkül is hasonlít valakihez, bűnös, igaza van, eszik; és ámbár tulajdonkép nem az egész alany, hanem csak a határozó hasonlít, bűnös, igaz és a határozóval megszorítjuk az evés értékét, mégis nem úgy van értve, mintha ezek befolynának a cselekvésre, hanem mintha csak kisérnék az alanyt, véletlenűl megvolnának mellette, mint a fegyver, a bot, a kalap.

A tekintethatározót a magyar nyelvtanok mellőzik, csak Szinnyei régibb nyelvtanában fordul elő a határozók legutolsója gyanánt. Én az átvitt értelmű helyhatározók közt a társhatározóval soroltam össze, Simonyi a Magyar határozókban a módhatározók közt tárgyalja (T. 95. 384. l.), mint Kummer (142. l.). A jelen dolgozat rendszerében is íme a társ- és módhatározó osztályába kerül.

Hasonló közömbösséggel az alanynyal egy irányban haladnak a középfok *-nál* ragos határozója és a felsőfok «közt», «közűl» névutós határozói, a csoporthatározók (partitivus), mint az eddigiek is, nem ugyan az alany cselekvését, de hasonlót teljesítve: az egészséges arcz szebb a rózsánál; a rózsa nem teszi az arcz szépségét, csak osztozik benne, társúl van az arcz mellé állítva, a szépségük nem közös; «a rózsa legszebb a virágok között»: a virágok a rózsa társai, a rózsa is virág és vagy köztük van hagyva, vagy ki van emelve közűlök: a virágok *közűl* legszebb a rózsa, és a cselekvést a virágok is teszik, ők is szépek. Míg a tekintethatározó kisebb az alanynál, a középfok határozója egyenlő vele (csak a tulajdonsága más fokú), a csoporthatározó pedig nagyobb az alanynál s ennyiben majdnem átmenetűl szolgál a hely- és társhatározók közt. Csak azért nem lesz a csoporthatározó mégsem helyhatározóvá, mert belőle új alanyt vagy tárgyat lehet a mondat alanya mellé szerkeszteni: kiválasztok egyet a virágok közűl: az az egy is virág. De nem csoporthatározó a Balogh Péter példája (ő sem mondja annak): szép az egyetértés testvérek közt: a testvérek nem egyetértések, hanem úgy foglal helyet közöttük az egyetértés, mint a virág a fák között. Szükséges, hogy a csoporthatározó és az alany társak legyenek.

Az alanynyal egy irányban haladó társak az alapfokú hasonlatokban előforduló *-ként* ragos szók is: a tó tükörként nyugszik; a tükör is nyugszik, de nem az alanynak, a tónak nyugvásával, hanem egy más hasonlóval, mely nincs is jelen, mert a tükör sincs jelen. «Az apostolként», «az apostol szerint»: az apostol is úgy beszél, bár nem ő indítja a beszélőt vagy az alanyt szólásra: «pórúl jár»: úgy jár, mint a pór, de a pór nem foly be az ő esetére; «magyarúl beszél»: mint egy magyar ember, tehát a magyar *is*

beszél, de nem éppen az illető beszédet mondja. Az eredményhatározó *egy* az alanynyal (vagy tárgygyal): Küldjünk néhány embert követűl: az ember és a követ egyek, a követ magában foglalja az embert, az eredmény foglalathatározó; de a ki pórúl jár. maga még nem pór, az alany és a pór két külön dolog, bár a cselekvésük hasonló.

Ezt a hasonlati határozót a nyelvtanok mellőzik, de mivel a mellékmondatok közt a hasonlító mondatok nagy szerepet játszanak, üdvös dolog az egyszerű határozók közt is felemlíteni ezeket, hadd legyen világos, hogy a nyelv egész szerkezete az egyszerű mondat szerkezetét ismétli és váltogatja.

Ha tekintetbe veszszük, hogy a m e t a f o r a mindenik határozóban újra meg újra kezdi a játékát: nemcsak *arczban* hasonlítok valakihez, hanem *járásban*, *gondolkodásban* is, nemcsak a *rózsánál* van szebb, hanem a *hálánál* is, és nemcsak a *virágok közt* lehet valamelyik legszebb, hanem a *gondolatok* és *érzelmek közt* is, végre nemcsak *Szent Pál szerint*, hanem a *tanítás* vagy *sejtelem szerint* is lehet valami igaz: akkor méltán feltünhetik, hogy az általános értelmű kisérő társak közt nem találunk a nyelvtanokban olyan példát, melyben a társhatározó gondolati név volna. Tegyünk gondolati nevet ezen társhatározó helyébe: *öcsémmel* jöttem haza: van-e nyelvtan, melyben a megfelelő példa a társhatározók közé volna sorolva? Legfeljebb a német nyelvtanok nevezik ezt is «begleitender Umstand»-nak (LYON 193. l.). Pedig a hogy öcsémmel vagy fegyverrel, éppen úgy jöhetek bizonyos szándékkal vagy örömmel vagy aggodalommal haza.

A kisérő társak közé kell tehát számítani az úgynevezett m ó d h a t á r o z ó t is, mert csak az a különbség, hogy mikor sereggel jövök, akkor személyek, ha doronggal, fegyverrel jövök, akkor tárgyak, ha pedig *haraggal* vagy *örömmel* jövök, akkor egy tulajdonság vagy cselekvés kisér. A harag vagy öröm nem okozza és nem segíti elő a jövetelemet, talán nem is folynak be erre, de jönnek ők is velem, mint a ruhám és botom, oda, a hova én. «Post equitem sedet atra cura.» «Örömmel» éppen olyan mellékalany, mint sereggel, fegyverrel, kalapban, tükörként, csakhogy a seregről a tő jelentésénél fogva képzeletünk csalódásában azt hiszszük, hogy szintén majdnem oly akarattal vesz részt a cselekvésben, mint az alany; a fegyverről, botról és örömről pedig érezzük, hogy erre képtelenek. De ha fölveszszük, hogy fegyverrel, bottal az eredeti határozók, «sereggel» pedig már metaforásan van mondva, azaz a személy tárgy gyanánt van használva, akkor éppen semmi különbséget sem találunk e határozók között.

Mondhatom: jó szívvel, vérem hullásával, találgatással, találgatva. Így jutunk egy igen ismert módhatározó-alakhoz: a cselekvő h a t á r o z ó i g e n é v h e z. Dalolva jár: a dalolás kiséri a járást;

dicséri az urat, mondván: a mondás is csak kiséri a dicséretet, mert a dicséret benne volna már a gondolatban a mondás nélkül is. A folyamatos cselekvő értelmű határozó igenév akár *-va*, akár *-ván* a képzője, tisztán kisérő módhatározó. Ezek tulajdonkép másodlagos állítmányok, kisérő eseményei lettek egy másik eseménynek.

A gondolati neveken és gerundiumokon kívül ismert, sőt ezeknél is ismertebb módhatározók a melléknévből képzett határozók, illetőleg határozószók: *jól ír, szépen dolgozik, nagyon hanyatlik, bizonyára ismered,* «szólott haraggal s vakmerőn».

Tulajdonkép ezekről kapta a módhatározó a nevét is és Becker ezeket tartja a módhatározók főalakjának (Grundform 381. l.). Így vélekedik még Wundt is (II. 286. l.) s a nyelvtanok többnyire ezeken magyarázzák meg a módhatározó jelentését s bizonyára ezek miatt nem került össze eddig teljesen a módhatározó a társhatározóval.

Én iskolai nyelvtanomban azzal törekedtem módszeres eszközt nyujtani a tanuló kezébe a módhatározók felismeréséhez, hogy a módhatározóból új alanyt lehet az igéhez képezni: a férfi nyugodt hangon mondá: csak a ragot hagyjuk el s új alanyt nyerünk: a hang is mondá, csakhogy gépiesebben, mint a férfi. Ennek alapján legjobban szerettem volna az ide tartozó határozókat alanyszerű határozóknak nevezni, és akkor a tulajdonsághatározót az állítmányi névszóról állítmányszerű határozónak neveztem volna, de éppen a melléknévi módhatározók nem illettek be az elméletbe, ezekből lehetetlen új alanyt képezni, csak új állítmányi névszóvá lehet őket átalakítni az igéből nyerhető «belső tárgy»-hoz: «szépen dolgozik: a dolgozata szép, nagyon hanyatlik: a hanyatlása nagy, bizonyára ismered: az ismerés bizonyos, stb. Ezek tehát az eredménytárgy tulajdonsághatározóinak, azaz állapothatározóknak látszanak, de az állapothatározók közé áttenni nem mertem őket, mert nem vonatkoznak az alanyra. mint amazok. Tehát régi helyükön hagytam s mivel ezek is csak az állítmányra vonatkoznak, mint a többi módhatározók, az «állítmányi határozók» nevét választottam összefoglaló névűl. Nagyon zavart e határozók makacssága a rendszerrel szemben s ez volt a legutolsó kérdések egyike, melyek miatt teljes rendszeremet még nem bocsáthattam nyilvános megvitatás alá. Ezek a határozók más rendszerekben is nehézségeket okoztak, pl. Balogh is kénytelen egy részüket, az erősítő szócskákat, mint: bizonyára, valószínűleg, stb. kirekeszteni a módhatározók közűl (Nyr. 26: 356.), de hogy akkor mik, azt még Simonyi egyenes kérdésére sem tudta megmondani. Engem végre Becker segített ki a nehézségből. Ő különösen hangsúlyozza, hogy ezek a módhatározók tulajdonképen a cselekvés jelzői: das Adverb der Weise von dem attributiven Adjektiv nur darin unterschieden ist, dass Ersteres ein Attribut des Verbs, und Letzteres ein Attribut des Substantivs ist (391. l.). Mivel az ő nézetei mindig igen egészségesek, erősen megragadtam ezt a gondolatot, melyet addig csak oly frázisnak találtam, mely elüti a kérdést a nélkül, hogy megfejtené. Becker ugyan megzavarhatott volna azzal a hozzátoldásával, hogy a módhatározók főalakja a melléknévi adverbium, de erre most már nem tekintettem, csak azzal a kér-

déssel akartam végezni, hogy miképen lehet az ily határozó a cselekvés jelzője. A választ megtaláltam.

Ismeretes, hogy a jelzőt sokszor használjuk a jelzett szava nélkül s ilyenkor a jelző válik olyan mondatrészszé, mint a kihagyott jelzett szó: a jó embereket becsülik: a *jókat* becsülik; jó sorsban sok barátod van, *rosszban* kevés; *jókat* tárgy, *rosszban* helyhatározó, t. i. rossz sorsban. A magyarban különösen világosak az ilyen esetek, mert a melléknév, a míg csak jelző, teljesen ragtalan, ha a jelzett szavát kihagyjuk, megkapja a kihagyott szó ragjait; a többi nyelvekben, a hol a jelző egyeztetve van, ez nem tűnik fel úgy. S íme a módhatározóban is mindig ragos a melléknév, t. i. az az igazi módhatározó, melyről könnyű volna kimutatni, hogy az alanynak társa, ki van hagyva: a férfi nyugodtan mondá, t. i. nyugodt hangon. De a hol egyeztetve van a jelző, ott is nyilvánvaló, hogy a melléknevi adverbiumok a kihagyott főnevekkel megegyeztetett esetben vannak; az adverbiumok elavúlt accusativus, ablativus vagy más esetalakok: *male, suaviter, δικαίως* stb., sőt némelyiket hímnemű nominativusból, tehát egyeztetett határozóból magyarázzák (DELBR. I. 628.).

A melléknév az állapothatározón kívül minden más mondatreszben nem is átvitt értelemben, hanem gépies, technicai alapon szerepel, vagyis jelzőből lett hely-, vagy időhatározóvá, alanynyá, tárgygyá és társhatározóvá. Ez utóbbi esetben, ha gondolati név van kihagyva mellőle, a módhatározó nevet kapta, és ezt meg is érdemli, ha a gondolati főnévből való határozó érdemel külön nevet. De szerintem sem itt, sem a helyhatározóban nem érdemel külön nevet a gondolati főnévvel kifejezett határozó, mert az alanyban sem kapja meg. A módhatározóban többnyire azért marad ki a gondolati főnév, mert az igével úgynevezett figura etymologicá-t tenne: jól ír: jó írással ír; nagyon hanyatlik: nagy hanyatlással hanyatlik stb. DELBRÜCK (I. 625. l.) a nőnemű adverbiumokat egy kihagyott nőnemű főnévből magyarázza, melyek az igével egyenlő tövűek vagy jelentésűek: ἐριζέμεναι ἀντιβίην (ἔριν), τύφον σχεδίην (πληγήν). Latinúl: *aliquam (partem) diu, perperam (viam)*. Érthető, hogy a takarékos beszéd minden nyelvben nagy számban képzett ilyen kihagyásos határozókat, s az is érthető, hogy a többi mondatrészekben többnyire világosan átérezzük, hogy a jelzett szó hiányzik, mert e szó többnyire előre van már egyszer bocsátva, de itt nem érezzük olyan könnyen, mert utólagosan van az igébe rejtve. Különben a főnévvé vált melléknevekben, mesterek, eszközök neveiben a sűrű használat folytán szintén elveszthetjük a kihagyás érzetét. Így vélekedik DELBRÜCK is (III. 136.): egy főnév, melynek jelentésbeli tartalma a mondat igéjével megegyezik, éppen ezen megegyezés miatt könnyen elmaradhat s

ha a főnév eredetileg accus. vagy instrumentalisban állt, az ilyen melléknév határozószóvá fejlődhetett.

Most tehát merem állítani, hogy nem a melléknévi határozók a módhatározók főalakjai, hanem a társhatározó az s a melléknévi határozók csak kihagyásos mód-, azaz társhatározók. Ezek közé tartoznak a fokhatározók: nagyon szép, nagyon hanyatlik, és az igenlő vagy tagadó határozószók, vagyis az állítás módját kifejező határozók: igazán eljött: igaz véleményem szerint eljött, igaz jövetellel jött.

Tulajdonkép csak ezektől a melléknévi módhatározóktól nehéz az állapothatározót megkülönböztetni. Három esetben fordul elő a melléknév. Az elsőben könnyű megállapítani, hogy a melléknév az alanyra vonatkozik s ekkor világos, hogy a szó állapothatározó: gazdagon jöttem, szegényen megyek el; máskor épp oly világos, hogy a melléknév «az állítmányra vonatkozik»: a fiú szépen ir, ez módhatározó; a harmadik esetben az alanyra és az igére is vonatkozhatik a melléknév s ezek a kétes esetek: vígan ugrándozik: ő is víg, az ugrándozás is; leghelyesebb ilyenkor is módhatározót megállapitanunk, vagyis mihelyt kétes, hogy a határozó mód- vagy állapothatározó-e, mindig jobb inkább módhatározót látnunk benne: víg ugrándozással ugrándozik; mozdulatlanúl feküdt: mozdulatlan fekvéssel feküdt; tüzesen játszik: ő is lehet tüzes, de inkább a játék az; fegyveresen jő: fegyveres az alany is, de nem az a jövetel előtt is és azután is, hanem csak a jövetel alatt, csupán a cselekvést kisérő külsőség ez, módhatározó, mint általában a külsőnek leírása. Azt hiszem, jobban eltaláljuk így az igazat, az ily módhatározók csak a cselekvés által vannak, azt kisérik, a vigságot nem értjük az ugrándozás előtti és utáni időre, sem a mozdulatlanságot a fekvésen innen vagy túl is, hogy befoglalhatná a cselekvést, ellenben a gazdagság az előbbi tulajdonsághatározóban állandóbb, mint a cselekvés. Így legalább van egy gyakorlati szabályunk, mely a habozástól mindig megóv és legtöbbször az igazsághoz vezet elemzésünkben. A beszélő képzelete dönt, hogy az alanyhoz fűzte-e jobban a melléknévi határozót, vagy az állítmányhoz, de legalább nyelvtörténetileg jobb úton járunk, ha az oly kétes esetekben, midőn a beszélő képzeletét nem látjuk tisztán, módhatározót állapitunk meg. Pl. «fegyveresen vagy fegyverben jön» lehet, hogy most már élénkebben képzeljük az alanyt fegyverrel borítva, mint a cselekvést fegyvertől kisérve, de a fegyver közép- vagy főpontja a fejen vagy a mellen van, a jöveté a talpunk alatt: a fegyver nem fogja körül a jövetelt; azonkívül a fegyver velünk mozog, ha hely volna, nem mozoghatna. A kétes alak a beszélő értelmét, azaz képzeletét is határozatlanná, ingadozóvá teszi, pl. a nominativust és accusativust nehezen tanulja meg helyesen megkülönböztetni az olyan ember, kinek anyanyelvében e két eset

sohasem különbözik. Az ilyen módhatározókat a latinban is nehéz megkülönböztetni az állapothatározóktól, mert egyeztetett alakjuk is lehet, mint az attributum prædicativumnak: quam te *libenter* quamque *laetus* inviso (Catullus), úgyszintén a németben is, a hol az alak egyforma, de az állapothatározó valószínűleg egy ragozhatatlan szónak nominativusa, a módhatározó pedig ennek accusativusa.

Vannak honnan és hová irányú ragokkal használt kisérő társak: előzetes kiséretek: látatlanból, szívből, torka szakadtából, minden erejéből: minden erejének kifejtése előzi meg a cselekvést, pl. kiabálást; de még több a hová-irányú rag, az utólagos társ: találomra, untig, fogytig, körömszakadtáig: a találgatás, megúnás, körme szakadása kiséri utólag a cselekvést. Ide tartoznak az ilyen következmények: nagy örömemre megtaláltam, honfitársai nagy bosszúságára visszatért: a cselekvést öröm, illetőleg bosszúság kisérte, de csak utólagos érintkezésben. Az ilyet nem lehet eredményhatározónak nevezni, mert ha mondhatjuk is, hogy «a találás örömmé lett», ez kissé erőltetett magyarázat, mert a találás megmarad találásnak s csak kiséri az öröm, mintha így lenne: nagy örömmel találtam meg, a hogy latinúl kell mondani: cum lætitia. Mivel a mellékmondatok közt a következményes mondatok oly fontosak, mint a hasonlító mellékmondatok, talán lehet az egyszerű határozók közt is fölemlíteni az ilyen következményes határozókat.

Az előzetes és utólagos kiséretek távolsága a cselekvéstől nem szembeszökő, inkább az innenső, illetőleg túlsó ponton érintkeznek vele.

A kisérő társak közé gyűjtöttük tehát a föntebbiekben a kisérő személyt (sociativus vagy comitativus), kisérő tárgyat, ruhát, külsőt, a tekintetet (respectivus), az alap-, közép- és felsőfok határozóit (comparationis positivæ, comparativus, partitivus), az úgynevezett módot főnévvel és melléknévvel (modus, gradus), a következményt (consecutivus). Megtaláltuk a hármas csoportot: az előzetes érintkezést, utólagos érintkezést és folytonos együttlétet. A kisérő társban is szerepel minden beszédrész: 1. személynév, 2. tárgynév: bottal, ruhával stb., 3. gyűjtőnév: virágok közt legszebb, 4. gondolati név: aggodalommal, békeséggel, 5. főnévi és határozó igenév: aggódva, enni evett, 6. névmás, 7. határozószó: így, úgy, egyrészt (francziában külön partitivus: *en*), 8. melléknév: jól, nagyon, 9. névutó: *nélkül*, *helyett*, valamin kívül, közt, közül, valamire *nézve*, valamivel *együtt*, *módon*, *formán*, *szerint*, 10. rag: *-vel* (-ben, -re, -nek, -ből, -t: tekintet-hat.), *-nál* (középfok-h.), *-an*, *-en*, *-stul*, *-nként*, *-ért* (= helyett), *-lag*, *-st (örömest)*, 11. kötőszó: mellérendelők: így, úgy, eszerint, ekképen, ugyan, bár, ugyanis, csak; alárendelők: mint, mikép, miszerint, hogy stb.

E sok határozóval még mindig nem merítettük ki a társhatározók számát. Ugyanis vannak olyan társhatározók is, melyek az alany cselekvését viszonozzák, vele kölcsönösen cselekszenek: a kocsis *veszekedik egy emberrel:* az ember is veszekedik, a kereskedő *verseng szomszédjával:* a szomszéd is verseng, *beszélek apámmal:* apám is beszél. Ezekben a társhatározó viszonzásúl teszen éppen úgy, mint az alany, az alany van megszemélyesítve, az ő lelki működéséből fakad az esemény, a másiknak viszontcselekvése az eseményt nem is mozdítja elő, inkább gátolja; a ki viszont veszekedik, verseng, az az alanynak tulajdonkép megnehezíti a cselekvést. Annál világosabb, hogy a határozó cselekvése itt is más, mint az alanyé, de van olyan eset is, hogy a határozó még világosabban mást tesz, mint az alany, nem éppen azt, hanem csak valami megfelelő, viszonos, reciprok dolgot, a mit az alany cselekvése maga után von, vagy a mi az alany cselekvését kiegészíti: *kiköt az idegennel is:* az idegen már nem »kiköt«, hanem csak fölveszi a harczot és folytatja, mint az, *a kivel kötekednek.* Mivel pedig e két mondat közt: *kiköt valakivel* és *beleköt valakibe,* semmi különbség nincsen, azért ez a *-ba* ragos mondatrész is kétségtelenűl társhatározó s így a társhatározók száma még az eddigiek után is hihetetlenűl fölszaporodik. Ha beszélek *valakivel,* éppen olyan helyzetben vagyok, mint ha *hozzá* vagy *előtte* beszélnék, tehát ez utóbbiak is tisztán csak társhatározók, mert lehet, hogy az illető, a kihez vagy a ki előtt beszélek, szintén meg fog szólalni, viszonozni fogja a cselekvésemet; vagy ha nem felel is, elég, hogy hallgat rám, ez is a cselekvésemnek megfelelő cselekvés, mit e nélkül nem tehetne, nem végezhetne. Ily viszonosság van ezek között is: tudakozódik valakinél, valakitől izen, ír valakinek: az illető felelni fog, stb.; a mint czivódom valakivel, úgy lehetek kegyes valakivel: ekkor az illető élvezi a kegyességet, — de mondhatom ezt így is: kegyes valakihez, valaki iránt. Rokon valakivel, egyenlő valakivel, hasonlít valakihez, különbözik, eltér valakitől. Már Becker mondja, hogy a hasonlóság és egyenlőség kifejezéseiben (*ὅμοιος, similis, ähnlich, gleich*) egyenlő cselekvésviszony van az alany és a kiegészítő között, melyek egymással szemben állanak (381. l.).

Vannak távolabbi viszonzó társak is: elszakad valakitől (pedig vele volt), átpártol valakihez (a kivel nem volt együtt); az egyik volt társa, a másik leendő társa az alanynak. Ide tartozik különösen a részeshatározó, dativus is: ad valakinek: ez viszont kiegészítéskép elfogadja azt, megenged valakinek: és ez megteszi a megengedett dolgot, tilt valakinek: és ez viszonzásúl nem is teszi a tiltott cselekvést; izenek, írok valakinek (vagy valakihez): ő meghallja, elolvassa. A részes határozó a végponton, túlsó ponton áll, a kiinduló pontban megfelelő párja *-től* ragos, melyet viszont

v e s z t e s h a t á r o z ó-nak nevezhetnénk: megtud, elvesz, megvon valakitől, megfoszt valamitől vagy valakitől, tilt valamitől vagy valakitől, «tiltnak, rózsám, tiltnak tőled», elzár valamitől vagy valakitől, «el voltak zárva a művelődéstől»: az ily határozók viszont híjával lesznek a társnak, mely néha már megvolt, néha csak kellene nekik.

A részeshatározó cselekvőleg viszonzó természetét mutatja az is, hogy többnyire külön szenvedő tárgy áll mellette: ad valakinek valamit, izen valakinek valami felől, hírt hoz valakiről valakinek, adós valakinek valamivel, tilt valakinek valamit. Brassai azt mondja róla, hogy «a *-nek* irányragos határozónak a cselekvő nevezővel szemben önállósága, személyisége van. A nominativus és dativus polgártársak.» (Akad. Ért. 1864. 282. l.). A részes- és vesztes határozó közt az ellentét szembeszökő: tilt valakitől valamit: ad valakinek valamit, őrizkedik valakitől: átengedi magát valakinek, kitér valakinek: kitér valaki elől, megfosztja őt szemétől: elveszi tőle szemét: ad neki látó szemet. A dativus nemcsak *-nek* ragos, hanem *számára, részére* névutós is lehet.

Érdekes, hogy a dativusnak két rétege van, az egyikből, ha a *-nek* ragot elhagyjuk, *-é* ragos állítmányi névszót nyerünk: az uraságnak ajándékozom: és az uraságé lesz; a másik réteggel ezt a változtatást nem lehet megtenni: jó nekem, hasznos nekem.

A részeshatározónál kisebb, de szintén viszonzó tevékenységük van az ilyeneknek: könyörög (valakinek és) valakihez, folyamodik valakihez, férjhez ad, férjhez megy, szab, mér valamihez stb.

Viszont a vesztes határozókhoz hasonló egykori társ az úgynevezett e r e d e t h a t á r o z ó k némelyike: Hunortól ered, származik: ő azért nem Hunor, ez neki csak távoli társa. «Szent István Árpádtól származik»: Szent István nem Árpád, illetőleg csak részben az, jobban kielégíti elménket és nyelvérzékünket, ha úgy magyarázzuk a dolgot, hogy Árpád másik személy gyanánt van oda téve, ő Szent Istvánnak távoli társa. Már ez a másik példa: Szent István Árpád nemzetségéből ered, lehet állapothatározó, mert áll, hogy Szent István Árpád nemzetsége, s a nemzetség nincsen személy gyanánt használva.

A viszonzó társhatározóban tehát még világosabban ki lehet mutatni a h á r m a s c s o p o r t o t, mint a kisérő társban, de úgy látszik, itt is inkább csak az innensö és túlsó pont világos, mint a távolság vagy közelség. Azt hiszem, hogy ebben: tudakozódom *valakinél* vagy *valakitől*, mindkét alak közelséget fejez ki; ezek is: beszélek *valakivel, valakihez, valakinek, valaki előtt* mind közelséget jelenthetnek. Izenek, írok *valakinek* már inkább távolabbi társak, mert az ige jelentése úgy hozza magával, a közelséget és távolságot tehát inkább az összefüggésből állapíthatjuk meg. De még az irányokat is könnyen összecseréljük: kitér valakinek és kitér

valaki elől egészen egyenlő jelentésűek; az orvosság jó valami ellen és jó valamitől; a latinban *oro a te* és: posco *te* aliquid; így a francziában és angolban is; mind e nyelvekben és a németben is nemcsak a *commodum* jár dativussal, hanem az *incommodum* is: *do* tibi: *adimo* tibi, ich gebe *dir:* ich *nehme* dir weg, je vous *donne:* je vous *prends;* de az elvételt jelentő igék melletti dativus a germánban nem őseredeti, mondja DELBRÜCK (I. 282.).

A viszonzó társhatározóban nem választotta külön a nyelvtan a gondolati főnevet a tárgyszerűtől, mindeniket meghagyta társhatározónak: birkózik az ellenséggel, a hideggel, széllel, nagy lelke fellázadt dühével. E határozó *ragjai* főkép a *-vel, -től, -hoz, -nek,* névutója *iránt, részére, számára, ellen,* de vannak más alakjai is: közös, egyenlő, felér, küzd valakivel; alatta áll, fölötte áll valakinek; valaki előtt van, lebeg, áll, kedves; hizelkedik, forgolódik, ólálkodik valaki körül; versengenek, egyetértenek egymás között; eltér, visszatart, titkol valakitől; tiszta, szűz valamitől; elűz valaki elől; elpártol valaki mellől; elvet, kiírt valamik közül; tesz, ad, kapcsol valamihez; törvény-, biró elé hurczol; ad még, keres valami mellé; elegyít valami közé; használ, jut valakinek, valaki részére, valaki számára; jó valaki iránt.

A viszonzás módja, azaz foka, mint már láttuk is, különböző; néha teljesen hasonlóval viszonoz a tárgy: harczol valaki ellen, ismerős valakivel; néha csak megfelelő cselekvéssel viszonoz: parancsol valakinek: ez engedelmeskedik, ismeretes vagyok valaki előtt: de én talán nem ismerem őt, ilyenkor ez a viszonosság igen csekély ellen-cselekvéssel jár, mint ezekben is: csatlakozom valakihez, elpártolok valakitől: az illetők semmit sem tesznek a dologban, csak az egyik részesedik valamiben, a másik megfosztódik valamitől.

Ezek majdnem átmenetűl szolgálnak ama társakhoz, melyek csak viszonos, kiegészítő szenvedésben vannak, csak szenvedik az alany cselekvését: foglalkozom valakivel, törődöm valakivel: ő ezt tűri, sem okot nem szolgáltatott rá, sem ellen nem áll, se nem engedelmeskedik benne, teljesen szenvedőleges a dologban. De ha *valakivel gondolok,* ez nyelvtanilag ugyanolyan, mint: *valakire gondolok*, csak stilisztikai különbség van a kettő között, nyelvtanilag mind a két határozó szenvedő társ. Következésképen szenvedő társ van minden hasonló kifejezésben: gondolkodik valamin, fő a feje valamin; verseng, vitatkozik valamin, valami felett; megnyugszik valamin, borzadoz valamin; hisz, bízik valamiben; adós, tartozik valamivel. Kell-e ezeknek jobb magyarázat, mint hogy ezek a cselekvésen (és alanyon) kívül eső dolgok, tétlen, szenvedő tárgyak. Hogy ezek a határozók rokonságban vannak a tárgygyal, ezt minden külföldi nyelvtan bizonyítja, mely ezeket egészen egyesíti a tárgygyal, nálunk BALOGH fejtegette, de ő a társhatározói

viszonyt nem ismerte föl és azt sem, hogy az alanynak is vannak hasonló rokonai a többi társhatározókban. Azért nála az én kisérő és viszonzó társhatározóim egészen külön, mint «helyzethatározók» szerepelnek. De ez a «helyzet» szó nem sokkal többet vagy kevesebbet jelent, mint a «hely», tehát nem sokat magyaráz. Sokkal jobb helyük van e határozóknak a társak közt. Tettem ugyan én kisérletet azzal is, hogy nem lehetne-e őket a helyhatározók közé sorolni, a hogy HALÁSZ tette, de a kisérlettel nem boldogúltam.

Az ily kitételek: *gyönyörködöm a palotában*, nem lehetnek helyhatározók, én nem vagyok a palotában, talán csak előtte, úgy nézem, de a gyönyörködésem se történik a palotában, hanem bennem. Még a telepathia sem tudná kimutatni, hogy mint lehet a cselekvésem a palotában, ha én magam nem vagyok ott. Tehát ilyenkor sem az alany nincs, sem az esemény nem történik igazán a határozóval megnevezett helyen. Ha valamin gondolkodom vagy valamire gondolok, az illető tárgy mintegy előttem van, de kívül rajtam; ennyi világos, az is világos, hogy akár órámra, botomra, akár barátomra, hazámra, multamra gondolok, ezek mind rajtam kívül eső tárgy gyanánt szerepelnek itt, tekintet nélkül a terjedelmükre. Tehát a hely és a szenvedő társak közt is az a legfőbb különbség, hogy a szenvedő társak nem foglalatai az alanynak, sem a cselekvésnek, csak melléjük eső kiséretei. Ugyanis, ha a városból jövök, nemcsak én voltam a városban, hanem a jövésem is ott kezdődött, ha a városba megyek, az ellenség felé megyek, vagy vágok: a cselekvésem is épen addig jut, a meddig én, a meddig a határozó jelzi; de ha a városról gondolkozom vagy a városra gondolok: nem a gondol*ás*om, vagyis a cselekvésem, hanem csak ennek a z e r e d m é n y e, a gondolat éri el a határozóban megnevezett dolgot, ez pedig lényeges különbség. A gondolás eredménye, a gondolat, mint önálló főnév, lehet alanynyá is: gondolatim mostan mulatozva járnak csekély gazdasága körül jó anyámnak; a képzelet elfárad, mire oda ér; mint arany vetéllő, gondolata jött-ment, Toldiról meg vissza Piroskára röppent; de ne feledjük, hogy itt már nemcsak a gondolás cselekvése, hanem egy más cselekvés: a járás, röpülés is szerepel. Vagy lehet az alany a beszélés eredménye, a «beszéd», «dal»: rege szállott, régi, néminemű Tarról; nem a regél*és* indul el Tarról, hanem csak a beszéd; régi dal, régi dal régi dicsőségről, fényes napnak ragyogása rózsa-felhős égről = úgy jön a dal a dicsőségről, mint a nap ragyogása az égről; de a kettő közt mégis van különbség: a nap maga is az égen van, nemcsak a ragyogványa, a cselekvő ragyogása is onnan kezdődik, a dal eldalolása pedig nem kezdődik a régi dicsőségben, hanem ma, csupán az eredmény indul el onnan. Tehát a szenvedő társ csakugyan nem foglalja be a cselekvést, hanem csak melléje esik. Különös, hogy a szenvedő társ nem hogy helyül szolgálna, hanem mint amolyan

tárgydarab, inkább maga foglal helyet a cselekvés eredményében, mely gondolati név, tehát terjengős határú: rege Tarról: Tar van a regében; gondolatja Toldira röppent: Toldi jött a gondolatába; dal a dicsőségről: a dicsőség van a dalban; könyvet írt a bölcseségről: a könyv nincs benne a bölcseségben, de a bölcseség benne van a könyvben. Különben helyhatározók is vannak ilyen megfordított ragokkal: kalapom szemembe húzom, fejembe nyomom, csizmám lábamba húzom. Egy másik különbség a helyhatározó és a szenvedő társ közt, hogy ebben: Toldira ütök: az ütés elvégződik Toldin, a hegyre megyek: a menés elvégződik a hegyen, de ebben: Toldira gondolok, a hegyre gondolok: a gondolat tovább időzhet Toldin, illetőleg a hegyen. Innen a közömbösség e határozókban a közelségi és távolsági ragok iránt, azért a szenvedő társak közt a közelségi és távolsági viszonyt még nehezebb megkülönböztetni, mint a viszonzó társak közt: gondolkodik valamin, valamiről, gondol valamire. Csak az innenső, egybeeső és túlsó pontot különböztetjük meg világosan.

A szenvedő társ teljes részvétlenségénél fogva még mozgónak sem látszik s ebben a tekintetben már jobban emlékeztet a szintén részvétlen és passziv helyre és tulajdonságra. A szenvedő társ alakjai összefüggnek a másik két társsal. Mindenütt van *-vel* rag, a kisérő társ egy fajában, a tekintethatározóban azonkívül főkép a *-ben*, *-ből*, *-be*, a viszonzó társban a *-nál*, *-től*, *-hoz*, a szenvedő társban pedig a *-n*, *-ról*, *-ra* a leghasználtabb ragok. Szenvedő társak pl. a 356. lapon levők s az ilyenek: könyörül valakin; itél valaki fölött; válogat, bővelkedik valamiben; vélekedik, tud, bizonyos valamiről; ír, végez valami felől; osztozik valamiből; gondol, vetemedik valamire, gyanakodik valakire; neki ered, neki vadúl valaminek.

Ime, kimerítettem az összes ú. n. állandó határozókat, vonzatokat, képes helyhatározókat, a külföldi nyelvtanok kiegészítő objectumait. Csak a most adott felfogás szerint tűnnek föl e határozók természetes szerepben, hogy t. i. az állítmányon és alanyokon kívül eső, ezek mellett közelebb vagy távolabb társúl jelen levő tárgyak, vagy alárendelt személyek. Igy egyszerre hajlékot nyernek azok a kóbor határozók, melyeket eddig annyit hánytunk-vetettünk mindenféle rovatba és mindenféle értelmezés alá. Nem szükséges többé, csak hogy külön nevet nyerjünk, állandónak neveznünk azt, a mi semmivel sem állandóbb a többinél; sem képes helyhatározónak azt, a miben csak annyi képlegesség van, mint akármelyik másban, hely pedig még annyi sincs; sem végre tárgynak nem kell neveznünk azt, a mit az igeragozás és a teljesen elütő névrag egészen külön választ a mondat tárgyától.

Az összes társhatározók abban egyeznek meg, hogy

a cselekvést nem mozdítják elő, nem folynak be reá segítőleg és mégis ott vannak körülötte. Legvilágosabb ez a szenvedő társban: gondolok valamire, azután a kisérő társban: örömmel gondolok valamire, de még a viszonzó társ sem foly be segítőleg az alany cselekvésére, inkább nehezíti azt: verekedik valakivel: az alany cselekvése könnyebb volna, ha a megtámadott nem viszonozná a verést. E határozókban tehát olyan tárgyak és személyek, vagy tárgy és személy gyanánt használt dolgok vannak, melyek az alany cselekvését teszik, vagy szenvedik a nélkül, hogy azt kezdenék, előmozdítanák vagy okoznák.

Mind a három társban, kisérőben, viszonzóban és szenvedőben vannak hol-, honnan- és hová-irányú ragok és névutók, lehet tehát a hármat egymás alá rendelni s oldal irányban a honnan- és hová-irányú ragokkal szerkeszteni a hármas tagozatot, de még jobban lehet egymás mellé is osztályozni őket. A derékzömöt a kisérő társhatározók teszik a maguk sokféle alfajával, ezek tehát a folyamatos határozóknak felelnek meg, honnan és hová irányú tagjaik pedig az érintkező innenső és túlsó pontoknak, mint az alanyban, az idő- és az állapothatározóban láttuk.

Ebben az esetben a szenvedő társ a véghatározó tagozatába esik, mint a mondat tárgya az alanyok mellett. Így én csak annyit változtatok a német nyelvtanok és Balogh rendszerén, hogy a tárgyat lejjebb tolom a személyhatározók (azaz alanyok) osztályába, érző szenvedő személynek magyarázom. Ezt a különbséget Balogh is kereste, bár meg nem találta, mert ő is mondja, hogy a *-t* ragos tárgy szorosabb viszonyt fejez ki, mint a többiek (Nyr. 26: 387.). De nem fogadhatom el Baloghnak azt a következtetését, hogy e szenvedő határozókat egészen külön határozó-osztálylyá kell tenni; megtaláltuk fentebb az alanyhoz hasonló aktiv tényezőket (helyesebben csak körülményeket), ezekkel egy osztályba kell sorolni, bár külön tagozatba a passziv körülményeket. Valamint a kisérő társ gazdagabb alakokban az alanynál, hasonlóképen a szenvedő társ is gazdagabb a tárgynál, sőt hármas csoportja is van: hol, honnan és hová irányú ragokkal az innenső, belső és túlsó pontoknak megfelelőleg.

Az eredetbeli határozónak, a műveltető alanynak helyére kerülnek a viszonzó társak, mert ezektől a határozóktól csakugyan árad is valami cselekvés az alany felé: a viszonzás. A viszonzó társak száma csekélyebb a szenvedő társakénál és ez a kiindulópontbeli állapot- és időhatározó, valamint a műveltető alany nagyobb szegénységével is rokonságban álló jelenség. A határozótól az alanyra visszaháramló cselekvés iránya tulajdonképen visszás, ha valakinek adok valamit, ő előttem áll az adáson túl, mint a tárgy, de a cselekvés folytatásában, midőn ő elfogadja, a mit adok, tőle száll felém a cselekvés, tehát csak megvan a hon-

nan irány. Mint láttuk, ennek a tagozatnak is megvan a hármas csoportja, de a honnan- és hová-irányuk igen könnyen cserélődik: kitér valakinek, vagy valaki elől, latinúl *dat alicui, adimit alicui*. Ez bizonyosan azért van, mert a ragok többnyire helyragok, itt pedig helyzet-, vagy társviszonyt kell kifejezniök. A cselekvés folytatásával, az elfogadással, elvesztéssel szemben a részes határozó csakugyan előidejű, a szenvedő mindig utóidejű: előbb a cselekvésnek eredménye kell, hogy képződjék, mielőtt a határozót érintené.

A társhatározók tagozatai:

Távolság: honnan?			Közelség: hol?			Távolság: hová?		
Viszonzó társak			Kisérő társak			Szenvedő társak		
inn. p.	középső p.	túlsó p.	inn. p.	középső p.	túlsó p.	inn. p.	középső p.	túlsó p.
fosztó-h.	középfoku h.	részes-h.		tekintet, csoport, hasonlat, mód	következmény			
-től	-*vel* -nál	-hoz iránt	-ből	-*vel* -ben	-be -ra	-ról felől	-*vel* -n	-ra

Kalmár Elek.

Kisebb közlések.

Zabola. A *zabola* szó magyarázatában ott áll a tudomány, a hol már körülbelül száz évvel ezelőtt is állt; a szót a cseh-tót *zubadlo*-ból magyarázzák, a mint azt GYARMATHY 1816-ban és LESCHKA 1825-ben tette. Így magyarázza MIKLOSICH *Slav. Elem. im Magy.*, BALASSA Tüz. M. Ny. 173. l. és magyarázta a szót az akkor igaz még nagyon fiatal MELICH is Nyr. 22 : 418, pedig hogy tót *zubadlo*-ból nem lett volna a magyarban *zabola*, az olyan nyilvánvaló, hogy kár erre csak egy szót is vesztegetni, külömben sem nagyon valószínű, hogy egy közkeletű magyar szó épen tót eredetű legyen. Kiinduló pontúl mégis választhatjuk ezt a cseh-tót szót, mert jelentése ugyanaz mint a *zabolá*-é és bizonyos távoli kapcsolat a két szó közt igenis fönnáll.

Eddig általánosan azt tették föl, hogy a cseh-tót *zubadlo* a *zub* «fog» szóval függ össze. Minthogy ennek a *zub*-nak az óbolgár nyelvben *ząbŭ* felel meg, *d* pedig a délszláv nyelvekben — csakúgy mint az oroszban —, ha közvetlenűl utána *l* következett, nyom nélkül eltünt, a cseh-tót *zubadlo*-nak óbolgár *ząbalo* felelne meg. A mai bolgár nyelv is ilyen alakra látszik vallani, mert a fogat *zęb*, a zabolát pedig *zębalec*nek híják. De a magyar *zabola* szó óbolgár **ząbalo*-ból meg nem magyarázható; ennek **zombola* felelne meg. A tőszótagban álló magyar *a* a régi időben átvett szláv szókban szláv *o*-nak szokott megfelelni, a magyar *zabola* is valószinűleg egy **zobalo* alakból lett. Úgy látszik tehát, nincs más mentség, mint a szlovénhez fordulni, a hol PLETERŠNIK szótára szerint valóban találunk is egy *zobalo* alakot. Ezt az alakot, igaz, csak a magyarországi szlovének ismerik, de tudva azt, hogy az óbolgár *ą*-nak a szlovén nyelvben rendesen *o* felel meg, ez a *zobalo* egy óbolgár **ząbalo*-nak ép oly pontosan felelne meg, mint akár a közkeletű szlovén *zob* «fog» az óbolgár *ząbŭ* szónak. Én a *zabola* szó szlovén eredetét még sem tartom valószinűnek azért, mert annak semmi biztos jelét nem tudtam eddig fölfedezni, hogy a szlovén nyelvből akár csak egyetlen egy közkeletű szót

vettünk volna föl. Bő alkalmam lesz ezt MELICHchel szemben **kifejteni**, ha majd nagyterjedelműnek igérkező értekezése be lesz fejezve. **Ezúttal** arra szorítkozom, hogy azokat a szókat fölsoroljam, a melyekben az óbolgárban *ą*, a szlovénben pedig *o* hangzik, hogy kitünjék belőle, mi szokott e két hangnak a magyarban megfelelni: ób. *obręčĭ*, szlov. *obroč* : m. *abroncs* ; ób. *blądu*, szlov. *blod* : m. *bolond* ; ób. **čąbrĭ*, szlov. *čober* : m. *csombor* ; ób. *dąga*, szlov. *doga* : m. *donga* ; ób. *drągŭ*, szlov. *drog* : m. *dorong*; ób. *gąba*, szlov. *goba* : m. *gomba*; ób. *grąbŭ*, *-a*, *-o*, szlov. *grob* : m. *goromba* ; ób. *kąsŭ*, szlov. *kos* : m. *konc* ; ób. **kądrĭ*, szlov. *kodra* : m. *kondor* ; ób. *kąkolĭ*, szlov. *kokolj* : m. *konkoly* ; ób. *krągu*, szlov. *krog* : m. *korong* ; ób. *ątŭkŭ*, szlov. *otek* és *votek* : m. *ontok* ; ób. *ątorŭ*, szlov. *otor* : m. *ontora* ; ób. *prądŭ*, szlov. *prod* : m. *porond* ; ób. *sląka*, szlov. *sloka* : m. *szalonka* ; ób. *sąbota*, szlov. *sobota* : m. *szombat* ; ób. *sąsêdŭ*, szlov. *sosed* : m. *szomszéd* ; ób. *tąpŭ*, *-a*, *-o*, szlov. *top* : m. *tompa* ; ób. *trądŭ*, szlov. *trod* : m. *torongy* (NySz.). Tehát 19 esetben találunk ób. *ą*, szlov. *o*-val szemben *on* illetőleg *om*-ot a magyarban. Magyarázatra szorul, hogy miért hangzik a *munka* (ób. *mąka*, szlov. *moka*) szavunkban *u* az orrhang előtt. A *parancsol* és *galamb* szavak második *a*-ját a hangsúlyos szótagban álló hangzóhoz való hasonulásból lehet magyarázni, meggyőződésem szerint ezek is régibb **paroncsol*, **galomb* alakokra vezetendők vissza (ób. *porąčiti* : szlov. *poročiti*, ób. *goląbĭ* : szlov. *golob*). Nem régen fejtegettem, hogy mikép keletkezhetett a *szúszék* szó egy régibb **szonszék* alakból (Nyr. 31 : 186.), és ép így lehetett a *gúzs* is régibb **gonzs*-ból. Ugyancsak nyújtást okozott az orrhang elveszése a *pók* szóban is, a mely helyett *páonk* alakot kellene várnunk (v. ö. ób. *pąkŭ* és a magyar *pank*, *pánk*, *ponk*, *punk* tájszókat). Bizonyosan így magyarázható a *pózna* hosszú *ó*-ja is. Szó sincs róla, hogy ez az országszerte ismert szó a kisorosz *pauzyna*-ból lett volna, a mint MIKL. EWb. *enz* a. tanítja; a mint *pók* szavunk egy ób. *pąkŭ*-nak felel meg, úgy megfelelhet a *pózna* is a kisorosz *pauzyna* óbolgár másának, azaz **pązina*-nak (v. ö. ób. *ązina* angustiæ — a pózna eredetileg a szénát leszorító rudat jelentette). MELICH, a ki nagyra van a szlovén hatással. el fogja nekünk majdan mondani, vajjon mindezekben a szavakban szlovén hatást kell-e talán látnunk ; én addig is mindezeket bolgár forrásból átvetteknek tekintem, de természetesen egy perczig sem tagadom, hogy valamikor régen mindezekben a szavakban a szlovén nyelvben is nem tiszta *o*, hanem orrhangú *õ* hallatszott. De már azt tagadom, hogy a föntemlített szavak, *abroncs*, *bolond*, *csombor*, *donga* stb. stb., a *zabola* szóval egy időben, egy forrásból kerülhettek, ha ugyanis a *zabola* egy eredeti szláv **ząbalo* alakon alapszik. MELICH újabban határozottan azt állította, hogy a magyar *rocska* szó csakis szlovén lehet (NyK. 32 : 45.);

ezt az állítást ugyan semmikép sem lehet igazolni,*) de egyre mégis jó, azt bizonyítja t. i., hogy M. sem tekintené a magyar *zabola* szót a szlovén *zobalo* (= ób. **ząbalo)* másának, mert ő szerinte a magyar nyelvben *ą*-ból lett szlovén *o*-nak *o* felel meg és nem *a!* Ennél fogva szabad talán kijelentenem, hogy ezúttal MELICH sem találhat szlovén hatást, a *zabola* szó nem származik régibb **ząbola*-ból lett szlovén *zobálo*-ból, hanem igenis egy óbolgár **zobalo*-ra mutat vissza, tehát olyan alakra, a melyben eredetileg nem hangzott orrhangzó az első szótagban, hanem az a régi, eredeti *o*, a melynek a magyarban rendesen *a* felel meg.

Nézzük, mit szól e feltevésünkhöz az oláh nyelv, a mely tudvalevőleg legtöbb szláv eredetű szavát épen a bolgár nyelvből merítette, még pedig olyan időben, mikor az orrhangzók még el nem tüntek a bolgár nyelvből. Az oláh a zabolát *zăbálă* (azaz *zębálę)*-nak híja. Óbolgár **ząbalo*-ból ez sehogy sem magyarázható, annak csakis **zîmbálă* vagy **zumbálă* felelhetne meg. Az óbolgár *krągŭ* (magy. *korong)*-nak oláh *crîng* felel meg; az ób. *tąpŭ* (m. *tompa)*-ból képezett *tąpiti* igének ol. *tîmpi;* ób. *sąbota* (m. *szombat)*-nak ol. *sîmbătă;* ób. *trądŭ* (m. *torongy)*-nak ol. *trînd.* Ép így viszonylanak egymáshoz: ób. *(gąsĭ* lúd, dim.:) *gąsíka* > ol. *ginscă*,**) ób. *obląkŭ* nyeregkápa > *oblînc*, ób. *mądrŭ* bölcs > ol. *mîndru* régebben még «bölcs», ma «büszke, szép», ób. *(pątĭ* út:) *raspątije* keresztút > ol. *răspîntie*, ób. *(dobyti* adipisci præs.:) *dobądą* > ol. *dobîndi* és *izbyti* liberari præs.:) *izbądą* > *izbîndi*, ób. *(sądŭ* ítélet:) *osąditi* elitélni > ol. *osîndi*, ób. *pąditi* kergetni, *pądarĭ* őr, csősz (tulajdonkép «kergető, hessegető») > ol. *pîndi, pîndar* stb. Ezekben és hasonló esetekben az óbolgár *ą*-nal szemben az oláhban *în- îm*-et találunk, de vannak olyan esetek is, a melyeken egy eddig ki nem derített oknál fogva az ób. *ą*-nak az oláh nyelvben nem *în- îm-*, hanem *un- um-*

---

*) Én már bővebben kifejtettem egy ízben *(A szláv szók a m. ny.*-ben 20—22. l.), hogy az óbolgár *rąčĭka*-val szemben a magyarban **roncska* alakot kellene várnunk és hogy e nehezen ejthető alakon a magyar kétféle módon segített: vagy *rocská*-t ejtett helyette, a mint *potyká*-t mondunk *ponty* mellett, vagy az utolsó két mássalhangzó közt egy a kiejtést könnyítő hangzót fejlesztett és lett a Schlägli Szójegyzékből és a Németujvári Glosszákból ismert *roncsika*. Szakasztott így lett az óbolgár *krŭčĭma*-nak megfelelő *korcsma*-ból a nép ajkán hol *kocsma* hol *korcsoma* — mindenesetre a szlovének közreműködése nélkül!

**) *Gînscă* helyett gyakoribb a *gîscă* alak, a melyben az *n* úgy tünt el, mint a magyar **roncska*-ból lett *rocska*-ban, míg a gúnárt jelentő *gînsac*-ban, a hol nem torlódott össze három mássalhangzó, mindig ott van az *n*, akár a magyar *rocska* mellett kimutatható *roncsika* alakban.

felel meg, ób. *prądŭ* (m. *porond*)-nak ol. *prund* felel meg, *skąpŭ* avarus (a mai bolgárban *skęp* ép úgy mint a megfelelő horv. szb. *skup* azt jelenti, hogy «drága, theuer», csak úgy mint az oláh szó) > *scump* stb. a *porąčiti (parancsolni)*-nak megfelelő *porunči* a régibb forrásokban még *porînci*-nek hangzik. Szóval az eddig föltett óbolgár **ząbalo*-val szemben az oláh *zăbálă* olyan meglepő, hogy eddig valamennyi kutató épen ezért ahhoz a következtetéshez jutott, hogy a szó nem is szláv, hanem magyar eredetű (l. MIKLOSICH, Sitzungsber. 101 : 26, ALEXICS *Magy. elemek az ol. ny.* 109. l., MÂNDRESCU *Elemente ungureştĭ în limba română* 190. l.), én magam sem láttam régebben más lehetőséget magam előtt és szó nélkül elfogadtam ezt a magyarázatot (NyK. 27 : 341. és 485. l.). De ha megfontoljuk, hogy a *zăbálă* általánosan elterjedt oláh szó és az általánosan ismert oláh szavak között aránylag kevés a magyar eredetű,össze-vissza valami 100-ra tehető, míg a szláv eredetű kerek számmal 1000-re; ha továbbá azt tapasztaljuk, hogy az oláh szóban a szláv képző és a szláv hangsúly híven tükrözik, kétség támadhat bennünk, vajjon az oláh *zăbálă* szót valóban a magyar *zabolá*-ból szabad-e magyaráznunk, csak azért, mert így legkönnyebben magyarázható az első szótagban álló *ă*. A magyar *zabola* szó egy óbolgár **zobalo* föltevésére vezetett bennünket, már pedig ebből az oláh *zăbálă* könnyen kimagyarázható, mert hangsúlytalan szláv *o*-nak megfelelhet az oláhban tompa *ă (ę)*, a mire, minthogy ezt már TIKTIN több példával bizonyította (l. GRÖBER, Zeitschrift f. rom. Phil. 11 : 81.), csak egyetlen egy példát akarok fölhozni. A szarvasbogarat az oláh *răgáciŭ*-nak nevezi, a bolgár *rogáč*-nak; ez a szó, a mely szarvast (cervust) is jelent, nincs ugyan meg az óbolgár forrásokban, de hogy *rogŭ* szarv-ból képződött, ép oly kétségtelen, mint hogy csakis *rogačĭ*-nak hangozhatott. Az oláh *zăbálă* tehát igenis keletkezhetett ép úgy mint a magyar *zabola* egy óbolgár *zobalo*-ból, a magyar meg alig is magyarázható másból.

De hát mit ér mind ez az okoskodás, szemben azzal a kétségtelen ténynyel, hogy a cseh-tót a zabolát *zubadlo*-nak híja, a bolgár pedig *zębalec*-nek és hogy ezek az egymástól annyira távol eső nyelvcsoportokból vett adatok csak úgy egyeztethetők össze, ha föltesszük, hogy az eredeti alak **ząba(d)lo* volt, mert cseh-tót *u*, ha annak a bolgár nyelvben nem felel meg szintén *u*, hanem egy tompa *ę* hangzó, csakis *ą*-ból lehetett, csakúgy a mint másrészt a bolgár tompa hangzó, mihelyt neki a cseh-tótban és hozzá tehetjük, a horvát-szerbben meg az oroszban *u* felel meg, csakis régi *ą*-ból keletkezhetett. Az óbolgár alak tehát erős bizonyítékok alapján csakis **ząbalo* lehetett, a magyar *zabola* szó ezek ellen nem nyom semmit sem a latban, ennek a magyarázatát ám lássák a magyar nyelvészek, a szlavisták az oly annyira világos és kétségtelen

tényállás mellett nem hallgathatják meg a magyar szó tanúságtételét És mégis! A szláv szók megfelelése és a szó eredeti alakja csak addig látszik olyan nagyon egyszerűnek és tisztának, míg nem kutatjuk a szláv szó képzését; mihelyt azonban azt kérdjük, de hát az a föltett, olyan nagy biztossággal föltehető óbolgár **zǫbalo* milyen módon képződött, halomra dől minden és a szlavistát a legnagyobb kétkedés szállja meg. Mert könnyű ám a **zǫbalo*-ból a *zǫbŭ* «fog» szót kihámozni, de ebből hogyan lehetett azután **zǫbalo*, mikor az *-alo (-adlo)*-ra végződő szavak külömben *a*-tövű igékből képződnek és az ige cselekvésének végrehajtására alkalmas eszközt jelentenek, **zǫbati* ige pedig nincs egyetlen egy szláv nyelvben sem?! Azok a szlavisták, a kik mégis ahhoz ragaszkodnának, hogy a zabola eredeti szláv neve **zǫba(d)lo* volt, kénytelenek volnának kijelenteni, hogy e szó képzését nem értik, a mit Miklosich így fejez ki, mikor az ide vágó cseh képzésekről szól «secundär *zubadlo* frenum» l. Vergl. Gramm. II. 2 : 100. l. Egészen máskép áll a dolog, mihelyt a magyar nyelv tanúságtételét elfogadjuk és azt állítjuk, hogy az eredeti alak nem lehetett más, mint **zoba(d)lo*, így a szó egyszerre teljesen világos előttünk és annyi meg annyi más *-alo -adlo* végű szóhoz csatlakozik, a melyek *a*-tövű igéből képződtek. Hiszen ott van a *zobati* ige, a mely végig vonúl a szláv nyelveken, a mely átment a mi nyelvünkbe is *zabál* alakban, annak bizonyságául, hogy megvolt minden esetre abban a szláv nyelvben is, a melyből mi a legtöbb szláv eredetű szavunkat átvettük. Miklosich a *Lexicon palaeoslov.*-ban a *zobati* igének az «ἐσθίειν, edere» jelentést tulajdonítja, de az idézetekből kitetszik, hogy nem közönséges evésről van itt szó, hiszen ezt a latin *ed-ere*-nek megfelelő *êd-* tő fejezi ki, a mely benne rejlik egyebek közt az *obêdŭ* «ebéd» és *medvêdĭ* («mézevő») «medve» szókban, míg a *zobati*-t szőlő, cseresznye, árpa, zab,*) só stb. evéséről mondják, azaz olyan nagyobbára aprószemű eledel evéséről, a melyet az ember meg madár szomenként eszik, a ló pedig rágdicsál. Ezt az élő szl v nyelvek is igazolják. A bolgár nyelvben az illető ige a Duvernois szótárában közölt példák tanusága szerint (l. *zobję, zobam)* csak szőlő és cseresznye evéséről használatos meg ló etetéséről. Vúk a szerb *zobati* (præs. *zobljem)* igét így értelmezi: («Körner) fressen, manduco fruges: *zoblje* konj, kokoš; ljudi *zoblju* trešnje, groždje» [azaz: *zabál* a ló, a tyúk; emberek *zabálják* a cseresznyét, szőlőt]. A lengyel *zobac* jelentése: «mit dem Schnabel pickend auffressen, aufschnabeln, verzehren; Körner fressen». — Ha már most

*) Maga a tőszó *zobĭ*, a melyből a *zobati* ige származott, egyes szláv nyelvekben egy általánosabb «eledel, takarmány» jelentésből a *zab* szavunkban megnyilatkozó speciális jelentéshez jutott l. NyK. 30 : 5.

ebből a *zobati*-ból képződött a *zabola* neve, akkor csakis **zoba(d)lo*-nak hangozhatott régebben (nem **zǫba(d)lo*-nak!) és nevét onnan kapta, mert a ló a zabolát **rágja**!

Nem tagadom, hogy föltevésemet épen a cseh-tót *zubadlo* és bolgár *zębalec* egybehangzó tanúsága miatt olyan merésznek tartottam, hogy sokáig nem mertem vele előállani és még e czikk írása közben is ugyancsak meghánytam-vetettem a kérdést, sőt nem egyszer közel voltam ahhoz az elhatározáshoz, hogy újra félretegyem az egészet. De a bizonyítékok olyan erőseknek látszottak nekem, több körülmény olyan határozottan arra vallott, hogy helyes úton járok, hogy végre is megkisértettem a nehéz, de érdekes kérdés megoldását. Mielőtt tovább megyek, hadd mondjam el, mikép történhetett az eredeti alak elhomályosodása mind a bolgár, mind a cseh-tót nyelvben. A bolgár *zębalec* a *zęb*, a cseh-tót *zubadlo* a *zub* szóval cseng össze, a *zęb-zub* pedig fogat jelentenek, csak úgy, mint az óbolgár *zǫbŭ* másúk. Hogy az eredetileg *zobalo-zobadlo* nak nevezett zabola a *zęb-zub* «fog» szóval összekeveredett, abban természetesen nincs semmi különös; különös inkább csak az, hogy ez az összekeveredés két egymástól olyan távol eső helyen egyaránt történt meg; ez tett engem is annyira kétkedővé, hogy mindeddig kutatásaim eredményének közzétételével haboztam. De lehetetlennek azért ezt a két ponton egymástól egészen függetlenűl történt összekeveredést épen nem mondhatjuk, hogy mennyire nem, arra szolgálhatok példával a horvát-szerb nyelvből. Én föntebb azt mondtam, hogy **zǫbati* ige, a melyből egy **zǫbalo* főnév képződhetett volna, egyetlenegy szláv nyelvből sem mutatható ki, míg a *zobati* ige, a melyből az a **zobalo* névszó képződött volna, a melyet a magyar *zabola* szó alapjáúl tekintek, végig vonúl a szláv nyelveken. Mindenek előtt hadd álljon itt az utóbbi állításom igazolásáúl még az orosz *zobatĭ* «picken, aufpicken (mit dem Schnabel)», a cseh *zobati* «picken, mit dem Schnabel hacken», tót *zobat'* «csőrrel eszik, csipked, vagdal» és végre a szlovén *zobati* is «mit dem Schnabel aufpicken; Beeren, Kirschen u. dgl. essen, (Körner) fressen».*) Tehát *zobati* igét igenis minden szláv nyelv ismer (talán csak az egy lauziczi szerbet kivéve), **zǫbati*-félét egy sem. De hát a szerb *zùbati*? Hiszen az, minthogy régi *ǫ*-nak a szerbben *u* felel meg, egyenesen egy régi **zǫbati* igére

---

*) A szlovén *zobati* igaz megfelelhetne akár egy régi **zǫbati*-nak is, mert, a mint már említettem, e régi *ǫ* a szlovénben és csakis ebben *o* lett: de ha azt látjuk, hogy **zǫbati* ige a többi szláv nyelvekben nincs, hogy továbbá a szlovén *zobati* jelentése és præsensképzése *(zobljem)* szakasztott olyan, mint a többi szláv nyelvekben, egy perczig sem kételkedhetünk abban, hogy itt az *o* valóban régi, eredeti *o*.

látszik visszamutatni! Kiírom először is az adatokat, a melyeket VUK szótárában találunk: *zùbati* 1. (u Risnu) kauen, manduco, 2. (u Slavoniji) eggen, occo; *zubati se* vide *svadjati se*. Van tehát egy a Bocche di Cattaro-ban fekvő Risano-beli *zùbati* ige, a mely azt jelenti, hogy «rágni», van egy Szlavóniában jártas *zubati* «boronálni» ige és van egy *zubati se* visszaható ige, a mely a *svadjati se* «veszekedni» értelmében használatos. A két utolsó kétségkívül összefügg a *zub* (= ób. *zǫbŭ*) «fog» szóval, de minthogy egyetlenegy szláv nyelvben sem található másuk, azok később keletkezett helyi kifejezéseknek tekintendők, a melyek nem alkalmasak azt bizonyítani, hogy volt valamikor egy közös szláv **zǫbati* ige, a melyből egy **zǫbalo* «zabola» elnevezés származhatott volna. Másként áll a dolog a *zùbati* «kauen» igével, itt a jelentés ugyan pompásan illik, de annál több kétségünk támad az alak eredetisége iránt, annál inkább, mert a szerb mindenfelé ismer ugyan egy *zòbati* «manduco (fruges)»-féle igét, de nem egy *zùbati* «manduco»-félét; ez mindössze egyetlenegy helyről ismeretes és kétségkívül semmi egyéb, mint amannak a *zub* «fog» hatása alatt történt elferdítése. Így azután szép analógia a hasonló elváltozásra, a melyet a bolgár és cseh-tót nyelvben a mai *zębalec-zubadlo* «zabola» elnevezésben teszek föl.

De visszatérek e kitérés után ahhoz a ponthoz, a hol abban állapodtam meg, hogy a zabola neve a régi szlávságban *zobati* igéből származott, eredetileg **zobalo*-nak hangzott és származásánál fogva olyan eszközt jelentett, a melyet a ló rág, mintegy «zabál». Olyan tagadhatatlanúl merész föltevésnél, mint a milyen az enyém, nemcsak másoknak tetszhetik, hanem tényleg nekem is mindig tetszett, semmit sem szabad szemünk elől téveszteni, a mi a kérdésre világot vethet. Áttérek tehát annak föltüntetésére, hogy a szláv a zabolát tényleg olyan eszköznek tekinthette, a mely arra való, hogy a ló azt rágja. A lauziczi szerb nyelvben *hryzać* azt jelenti, hogy «nagen, benagen», a belőle képezett *hryzadlo* pedig a zabola neve: «Gebiss für Pferde»; ennek hű mása a szlovén *grizalo*, a melyet JANEŽIČ úgy fordít, hogy «Beisswerkzeug», míg PLETERŠNIK nagy szótára «Gebiss» (azaz zabola) szóval adja vissza. Itt tehát nemcsak az alapfölfogás, hanem a képzés módja is szakasztott olyan, mint a föltett *zobati* > **zoba(d)lo*-nál, míg a szerb *žvatati* «kauen» és a csak többesben használt *žvale* «der Gebiss am Zaume, orea» szópárnál csak az nyilvánvaló, hogy itt is ugyanaz az alapfölfogás vezetett a zabola nevéhez, de hogy a képzés eredetileg szakasztott ugyanaz volt-e, ki nem mutatható, ámbár elég valószínű. De ez a fölfogás korántsem volt csak szláv, hasonló fölfogáson alapul a zabola olasz (*morso*), franczia (*mors*), német (*Gebiss*), angol (*bit*) neve is és a mi ránk nézve még érdekesebb, a csikózabola régi magyar *emlő* elnevezése is,

a melyet FRECSKAY helyesen *emleni* «szopni» igéből magyarázott (Nyelvőr 30: 192). FRECSKAY rövid, de ránk annyira tanulságos czikkéből hadd álljon itt a következő hely, a mely a nem szakértő előtt egészen új világításban fogja a kérdést bemutatni: «Ez *emlő*vel s mert a ló fejébe vetett fékre van csatolva: *fékemlő*nek is nevezett eszközzel bírják rá a lovat fejének hajlítására és változtatják el a ló keményszájúságát lágyszájúvá, mert ez a kormányozhatóságnak egyik föltétele. E végre azonban a lovat a szájvas r á g á s á r a kell szoktatni. Erre nézve a honvédlovasság számára 1900-ban kiadott Gyakorlati Szabályzat a 158. lapon meg hagyja: Különös figyelem fordítandó arra, hogy a ló a csikózablát r á g j a. Egy idevágó német munkában pedig ezt olvasom: ‚Man muss das Pferd zu fortwährendem Kauen und Saugen der Trense veranlassen.' A lónak tehát a fékemlőt folyton rágnia, szopnia, *emlenie* kell.»

Én nem fejezhetem be jobban czikkemet, mint FRECSKAY barátom ez érdekes fejtegetésével, a mely újra bizonyítja, hogy nyelvészet és szakismeret mennyire támogatják egymást és mennyire szorúlnak egymásra. Ha kicsit hosszúra nyult fejtegetésem még így sem győzi meg nyelvésztársaim egyikét-másikát, reménylem, legalább azt a szemrehányást senki sem teheti nekem, hogy könnyelműen fogtam a bonyolúlt kérdés megoldásához, hogy nem iparkodtam lépésről-lépésre előre hatolni és minden állításomat pontosan igazolni is. A kit pedig meggyőzött az én fejtegetésem, a ki maga is kedvet és tudást érez ilyen rejtvények megfejtésére, annak íme szolgálhatok mindjárt egygyel, a melylyel én nem tudtam megbirkózni. A kisoroszban a zabolát egyebek közt *zubélo*-nak hívják; első tagja (*zub*-) mintha újra hangosan követelne egy eredeti **ząbalo* alak föltevését, a melyet én tagadok, de a mi rá következik, az az érthetetlen *-elo* végzet ép olyan hangosan tiltakozik az ellen a föltevés ellen, hogy ebben eredeti orosz szót lássunk, hiszen *-alo* végű eszköznév van az oroszban is szép számmal, egy régi **ząbalo*-nak az oroszban csak **zubalo* felelhetne meg, az *-alo*nak *-elo*-vá való válását sem hangtani, sem semmilyen más módon megmagyarázni nem tudnám. A szó tehát érthetetlen előttem, de a teljesség kedvéért fölemlítem, hátha mások figyelmét ráterelve, a kérdés végleges tisztázását siettetem.

ÁSBÓTH OSZKÁR.

Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez.

(Második közlemény.)

(I.) **báj** «magia, incantatio, veneficium, superstitio; zauberei, hexerei» (Moln. Alb.), *báj-fü (bay fiw* Schlägli Szój. 856; Beszterczei Szój. 353.) «laurus Alexandrina» (u. o.); *bájos (bávos* Megyeri, ApáczaiCs.) «magicus, incantator, veneficus; zauberisch, zauberer» *(báuság* «bübájosság, babonaság; szándékosan elvetett rongy-, vagy papir-csomag, a melybe liszt, korpa, krajczár, sárgarépa, kenyérélesztő stb. efféle van belekötve babonaság végett, hogy azt, a ki fölveszi és kibontja, megrontsa; ilyesmire azt mondják: *fë në vëdd, mert báuság van benne!* Vas-m., Őrség); *bájol-* «incanto; zaubern» (NySz., MTsz.).

(II.) **bű-báj** «cantamen, magia, incantatio, veneficium; zauberei, hexerei»; *bü-bájos, bűvös-bájos (byes bayos* JordC., *bůjös-bájos* Com., *bíbânyos* Mátra-vid., *búvájos* Torontál-m.) «magicus, incantator; zauberisch; zauberer»; *bű-bájoz-, bű-bájol-, bűvöl-bájol* «incanto; bezaubern» (NySz., MTsz.).

< (I.) Csagat. *baj* «band; zauber, bezauberung» (Vámb. Stud. 243.) = ozm *baγ, bag* «band, binde, schnur, schlinge, riemen, fessel, bund, gebund» (Zenker 167.); «noeud magique qui, selon la croyance populaire, empêche la consommation du mariage» (Barbier de Meynard I : 269.) és általán «zauber» ebben: *bag etmek* «durch zauber binden, bezaubern, behexen» *(bagli* «gebunden, angebunden, verstrickt; verzaubert, behext, durch zauber seiner mannheit beraubt»; Zenker 168.). — Csagat. *baji* «zauber» (Vámb. NyK. 8 : 129; Magy. Ered. 387.) = ozm. *baγi* «charme, enchantement, fascination» *(baγiǯi* «sor-

cier. enchanteur, qui charme et fascine beauté séduisante», *bagiǯi, bajǯi : göz-b.* «zauberer, gaukler, betrüger» ; BARBIER DE M. I : 272 ; ZENKER 168.). — V. ö. ozm. *baj-* «tromper, fasciner, séduire par des enchantements» (BARBIER DE M. I : 284.), *bag-, baj-* «binden, bezaubern, betrügen» *(göz bajmak* «durch den blick bezaubern» ZENKER 174.); *bagla-, baγla-* «binden, knüpfen; umstricken, verstricken, bezaubern, behexen, insbesondere durch zauber der mannheit berauben» *(göz baglamak* «den blick auf jmden od. etw. heften, mit dem blicke bezaubern»; *baglajǯi* «der bindende: zauberer» = kirgiz *bäjlä-* «binden, anbinden, zuschliessen; bezaubern, behexen» (связать, привязать, запереть; очаровать, заколдовать) = tat. *baula-* id. (BUDAG. I ; 232.).

(II.) Ozm. *bögü-baγ : b. b. etmek* «durch zauber binden, bezaubern, behexen» *(bögü-baγla-* «einen zauber auf etw. binden, d. i. bezaubern, behexen» ; ZENKER 167 ; BUDAG. I : 232.).

Az a körülmény, hogy nemcsak az egyszerű *báj* (= tör. *baj, baγ,* vagy *baji, baγi)* szó, hanem sűrű alkalmazású összetétele, a *bű-báj* (= ozm. *bögü-baγ)* is előkerül a törökségben, döntőleg határoz a mellett, hogy emitt keressük szavunknak eredetét s nem, mint MIKLOSICH véli (EtWb. 5.), a szlávságban. Vannak ugyan itten: óbolg. *bajati* «fabulari, incantare», szlov. *bajati* «zaubern; löseln, fabeln erzählen», *baja* «zauber; reif, loos», *bajavec* «zauberer». *bajilo* «zaubermittel», horv. *bajati* «fabeln erzählen», *baj* «mythe, märchen; reif, anmut», *bajač* «zauberer, besprecher», szerb *bajati, bajač* id., *bajka* «fabel», bolg. *baja* «zaubersprüche hersagen, dadurch heilen», *bajilka* «zauberspruch», *bajačka* «zauberin», lengyel *bajać* «fabuliren», *baja* «fabel», kisorosz *bajaty* «erzählen; zaubern», *baj* «erzähler», orosz *bajatь, baitь* «reden» stb. (MIKL. u. o.; NyK. 17 : 92.); ámde figyelembe veendő, hogy a magy. *baj* előképe gyanánt vehető névszói szláv alaknak (a minő az óbolg. *bajati* mellett óbolg. **baj* lehetne) nincs igazolva régisége, hogy a horv. *baj* jelentésénél, a szlov. *baja* pedig végzeténél fogva*) nem gondolható szavunk eredeti másának, végül hogy itt

---

*) A szláv *-a* végzetnek tapasztaljuk ugyan hiányát a *kolbász, lapát, szombat* és *beszéd* = szl. *klъbasa, lopata, sąbota, besêda* szavakban; de mindezekben a szláv eredeti háromtagú, mig kéttagún hasonló eset nem mutatkozik (v. ö. *pára, répa, suba, hála, kasza* = szl. *para, rêpa, šuba, chvala, kosa* stb.).

igei elvonásról sem lehet szó (úgy mint pl. *parancs* lett a régibb *parancsol*-ból), mert a szláv *bajati*-nak megfelelő *-ál* végű magyar ige éppenséggel nincs. Merő esetlegesség a szláv *bajati* és tör. *bajmak* alaki és értelmi találkozása; amannak t. i. eredeti értelme: «sprechen» (ebből: «besprechen», «mit zauberspruch besprechen»), ezé: «binden» (ebből: «mit zauber binden») s hogy a magy. *báj*, *bájol* szókhoz is efféle alapgondolat csatlakozhatott, jellemzon mutatja a *mëg-köt* igének alkalmazása «fascino; beschreien, bezaubern» értelemben («*igezőt, megkőtőt:* fascinatus; verzaubert»; *varáslással megkötni a hold járását* PárizP.; *zeremnek tűze langa meg g'oyta es megkőte engőmet* NagyszombC., NySz.). Hangzóközi, illetőleg szóvégi *γ* > *j* változásával a *báj* a *borjú* (= csagat. *bozaγu, bozγu), sajt* (= csuv. *čěγět)* és *tyúk* (e h. **tijuk* = csagat. *taγuk)* szók csoportjához csatlakozik s akár a török *baji*, *baγi* képzés másának is vehető, tudva azt, hogy ily szóvégi *i* enyészett el az *ács* és *szatócs* szavakban is (l. u. i. az *imëly* czikket). Megjegyzendő, hogy a *bájos*-nak *bávos* változata csak a *bűvös-bávos* összetételben van igazolva, tehát bizonyára az előtag hangtani hatása alatt keletkezett.

békó (accus. *békó-t; beko* BécsiC., ÉrdyC., Schlägli Szój. 1072.) «compedes, compes, pedica; fessel, fusseisen»; *békóz-* «compedio: fesseln, fesseln anlegen» (NySz.).

< Volgai-tat. *běγau* «fesseln, ketten, eisen, bande» (оковы, кандалы, узы; *běγaulě* «in fesseln geschlagen», *běγaula-* «in ketten od. fesseln legen»: Osztroumov), baskir *běγau* id. (Katarinszkij) = tobolszki-tat. *buγaw* id. (кандалы; Giganov 224.) = csagat. *buγaγu, bugaγu* (Zenker 221; Sejkh Szulejman 82.), ozm. *bukagi, buχagi, bugaw* «fessel (an den beinen), kette für tiere u. verbrecher» (*bukagili* «gefesselt an den füssen», *bukagila-* «fesseln anlegen, fesseln»; Zenker 223, 221.), *bokaγu* «lien, entrave, chaîne aux pieds des prisonniers; carcan» (Barbier de Meynard I : 338.) = szagaj *pogō* id. (Asmarin 84.) = csuv. *pějäw* «bund, knoten, band, strick» (связъ, узелъ, завязка, тесьма, веревка; Zolotn.). — V. ö. csagat. *bogak* «fusseisen» (Vámb. Stud. 248.) és mongol *boγo, buγū* «lie, attache, noue, panse; bracelet, anneau» (Koval. 1160.).

A magy. *békó* alak első szótagjának magánhangzója a tatár-baskir *běγau*, illetőleg csuv. *pějaw*-féle változat nyomán érthető, a hangzóközi *k* pedig a váltakozó török *g (γ)* és *k* mellett olyan megfelelés, mint az *eke, iker, béka, bika, káka, kökény, karakány, ökör*,

sárkány, *tükör* török eredetű szavak esetében. A rokon nyelvek terén ugyane szónak mása a votjKaz. *bugol* «fessel» (v. ö. a vegzetre nézve: votjKaz. *bujol* «farbe» = tat. *bujau* id., votjKaz. *ujol* «wachsam» = tat. *ujau* id., votjKaz. *soŋrol*, votjJel. *soŋro* «taub» = tat. *saŋrau* id., votjKaz. *sül* «gesund» = tat. *sau* id.).

Külön kell választanunk a *békó*-tól a hasonló alakú és jelentésű **béklyó** *(békló)* szót, mely a régi írókon kívül a mai népnyelvben is előfordúl s emitt különösen a «szabadban legelő lovak lábára való nyügöző vas-szerszámot» jelenti (MTsz.). Ez t. i. nem tekinthető a *békó* teljesebb hangtestének, minthogy a *l*, *ly* hasonló helyzetben nem szokott enyészni (v. ö. *toklyó*; *csáklya*, *csuklya*, *boglya)*; de másrészt vele, úgy látszik, némileg összefügg. Ez utóbbi szempontból alkalmasan kinálkozik vele egybevetésre a tatár *běγau*, *buγau* szóval egytövű kirgiz *buγalik* (v. ö. a második hangzó elisiójára nézve: magy. *borjú* = csagat. *bozaγu*, magy. *sarkány* = kún *sazaγan)*, mely szintén «lökötő szerszámot» jelent, noha nem lábnyügöt, hanem «pányvát» (длинная веревка съ петлей. ею ловять дикихъ лошадей; KATARINSZKIJ, BUDAG. I: 284.). Ezen kívül számba jöhet a *béklyó* eredetére nézve a török *baγlik* is (ZENKER 168.), mely mint a *baγ* «band, schlinge, fessel, bund» szó származéka «kötelék, kötő szerszám» értelemben nyerhetett alkalmazást a «béklyóra» (v. ö. az első szótag hangzójának megfelelésére nézve: magy. *béka* = tör. *baγa*, *baga)*.

bér (accus. *bér-t*; *ber* MünchC., *beer* ÉrdyC.; *bír* Tiszántúl) «merces, salarium, pensio, præmium; preis, werth, lohn, sold» *(föld-bér* «grundzins», *hajó-bér* «schiffslohn», *ház-bér* «hauszins», *kocsi-bér* «fahrlohn», *napi-bér* «taglohn»), *bérës* «mercenarius; servus boarius; gedungen, mietling; ochsenknecht» *(napi-bérës* «taglöhner»), *bérël-* «conduco, pretio conduco; dingen, mieten» (NySz.).

< Jakut *biärī* «das geben, die gabe» (BÖHTLINGK 138.) = teleut, kumandu *perü* «gabe, geschenk, opfer» (даръ, жертва; Alt. Gramm. 236; VERBICZKIJ) = csuvas *parú* «gabe, almosen» (милостыня; ZOLOTN.) = csagat. *birgü* «das geben, abgabe» (отдаванiе; BUDAG. I : 300.) = ozm. *vergü*, *virgü* «gabe, geschenk; abgabe; steuer, zoll» *(virgü vermek* «steuer zahlen»; ZENKER 936.), *vergi* «don, présent, cadeau; taxe, tribut; contribution directe» (BARBIER DE MEYNARD II : 847.) aköztörök *bir-*, *ber-* (jakut *biär-*, altaji-tat. *per-*, csuv. *par-*, ozm. *ver-)* «geben» igei tőből.

A magy. *bér* végzete az idézett török alakok mellett **beri*, vagy **berü*-féle rövid véghangzós előkép nyomán érthető (v. ö. altaji *perü*, csuv. *parú)*, a melynél t. i. a véghangzó ép úgy enyészhetett el, mint a *szűcs, gyöngy, imely* s más szavakban. Egyező szó a szlávságban: óbolg. *birъ* «census» *(birъcij* «steuereinnehmer», szlov. *bir, bira* «abgabe», horv. *bira* «steuer, abgabe, pfarrzehent, grundzins», szerb *bir* «abgabe, steuer», bolg. *bir, birija* «steuer», kisorosz *bir, byr* id. (a déli szlávságból: oláh *bir)*, melyet MIKLOSICH is (EtWb. 13.) idegen eredetűnek tartva a magy. *bér*-rel vet egybe (l. még NyK. 17 : 94.).

bögöly *(bögöj* Kiskún-Halas, *bögő* Fehér-m., *bögü* Őrség, *bégély* Székelység) «tabanus, asilus; bremse» (NySz., MTsz.); «mezei, nagyobbféle szürke légy, mely a barmok körül szállong s azokat meleg nyári napokon éles mérges fulánkjával bökdösi, csipkedi, vérig üldözi s gyakran felbőszítve futásra kényszeríti» (CzF.).

< Kirgiz *bügölök* «ein insect, welches heftiger als die bremse die pferde belästigt» (насѣкомое, которое сильнѣе овода безпокоитъ лошадей; *bügölöktö-, bügöłöktö-* «stossen mit den füssen u. hinaufwerfen mit dem kopfe, wie das pferd, wenn es insecte beunruhigen; лягаться, вскидывать ногами и головой, когда безпокоятъ насѣкомыя лошадь»; KATARINSZKIJ), *bügäläk, bügülek* «строка, насѣкомое безпокоющее лошадей сильнѣе овода, asilus crabroniformus» (BUDAGOV I : 287.), baskir *bügäläk* «bremse» (оводъ; KATARINSZKIJ, orenburgi szót. 49.) = ozm. *bükelik* «eine blaue od. grüne fliege, welche pferde u. anderes vieh belästigt» (ZENKER 224.), *büje, büjelik* (بوكه: *buyé* et بوكلك: *buyèlik*; «on prononce aussi *buvèlik*») 1. «grosse mouche bleue qui s'attache aux animaux; espèce de taon, mouche d'âne سيككى اشك»; 2. *büjelik, büve, bevì* «araignée venimeuse, espèce de tarentule»; 3. «fureur, rage des animaux tourmentés par les mouches» *(büje-* «devenir furieux, s'agiter, comme l'animal piqué par les mouches; BARBIER DE MEYNARD I : 342, 348—9.), *büjelök* (بوكلك: *buïéleuk)* «espèce de mouche qui pique et exaspère les bestiaux; taon» (SAMY BEY 266.), *bülek, büvelek* «art bremse» (родъ шершня; BUDAGOV I : 294.) = teleut *pökönök* «mücke» (комаръ; VERBICZKIJ 494.) e mellett csuvas: anatri *pŭwăn*, virjal *pŏ'an* «viehbremse» = mongol *büküne* «mücke» (комаръ; SCHMIDT 120.), «cousin de couleur jaune»

(желтый комаръ; Koval. 1249.), kalmuk *bökūne* «комаръ» (Učebn. 68.). — V. ö. volgai-tat. *bögälčän* «libelle u. besondere insecten mit gebogenem leibe, welche die tiere stechen» (стрекоза и особыя насѣкомыя съ согнутымъ туловищемъ, кусающія животныхъ; Osztroumov), mely magyarázat a tat. *bögöl-* «gebogen sein, gekrümmt sein» (быть согнутымъ, скорченнымъ; ettől: *bök-* «biegen») igére s *bögölǖčän* «biegsam» (гибкій; u. o.) származékára czéloz. E felfogással szemben más nyomok a török-mongol szónak kaukázusi eredetére utalnak (l. «Arja és kaukázusi elemek» művemben 171. l.).

Közvetetlenül a magy. *bögöly* a törökség teréről való, hol a kirgiz *bügölök*, ozm. *bükelik* végzetét tekintve úgy viszonylik hozzá, mint a tatár *īnälėk*, altaji *inelik* a magy. *imëly* szóhoz (l. ennek tárgyalását alább). Valamint ez utóbbi csuvasféle alakulat, ugy ennek vehető a magy. *bögöly* is; meg is találjuk talán ezt a votják (Kaz.) *bugēľi-papa* «schmetterling» szó előrészében (utórész: *papa* «vogel»), melynek változata a votják (Sar., Mal., Glaz.) *buľiľi* «schmetterling». A mai csuvas *pěwan*, *po'an* is ily kopott alakulat, mint a mongol *bükūne* s még teljesebb végzetű teleut *pökönök* mutatják. Ez utóbbi csak változata a kirgiz *bügölök* alaknak olyas hangviszonylással, mint a kún *kükäl* (írva: *kukel*) «spina» = mongol *kügül* «schleedorn» = csuvas *kigěń* «helleborus, nieswurz» (чемерица), ozm. *köken* «erdbeerstaude», *küven* «bocksdorn, tragantstaude», *gögem* «eine art wilde pflaume, schlehe», kirgiz *kügen* «weichsel» = magy. *kökény* szavak közt (v. ö. még: csuvas *kěwaγàl* «ente» = jakut *köγön*, kojbal *kögön* «enterich»); tehát hangelemeinek etymologiai értéke szerint csuvas *pěwan* = magy. *bögöly*. A székely *bégély* a *bögöly* mellett ugyanazt a hangváltozatot mutatja, mint *kék* a tör. *kök* mellett, tehát emezétől eltérő eredetében, vagyis más nyelvjárás teréről való. — Külön török alaknak átvétele a magy. **bögöcs** (Duna-Pentele) «bögöly» tájszó, mely az előbbihez úgy viszonylik, mint *imecs* az *imely*-hez. Emitt megtaláltuk az előbbi alaknak mását a baskir *iŋeš*-ben s így nem vehetjük merő esetlegességnek, hogy Katarinszkij a *bügölöktö-* képzésnek *bügöžöktö-* változatát közli, mi nyilván mutat a *bügölök*-nek *bügöžök* mellékalakjára. Ugyanez alakhoz csatlakozik a mongol *bügesün* «laus» (*noχaj-bügesün* «floh», tkp. «hundslaus»; Schmidt 120, 91.), «pou; en general petits insectes, vermine» (*čitkür-bügesün* «punaise: клопъ» = «wanze»; Koval. 1243.), kalmuk *bösün* «laus» (Učebn. 69.).

bú (birtokosragokkal: *bú-m, bú-d, bú-ja: bújában* és *buvában; buv-látott* Geleji-Katona, *buvát* Pázmány, *buaban* Bornemisza; *búj nékü* Palóczság) «moeror, tristitia, dolor; kummer, gram» (*bú-bánat* id., *bú-látott* «a ki sok bút, nyomorúságot szenvedett»), *bús* «tristis, moestus; kummervoll, grämlich» (*búsít-* «contristo, exacerbo; betrüben, kränken», *búsúl-*, *búsúlog-*, *búsúlkod-ik*, *búskod-ik, buslakod-ik, búsod-ik, búsong-* «tristor, moereo, lugeo; betrübt, traurig sein, trauern»; NySz., MTsz.).

< Csagataj *muγ (mug,* موغ) «trauer, gram, sorge, kummer, schmerz» (غم, اندوه, آه‌و, درد) e mellett: *muŋ* (مونك) id. (درد, غم, الم, كدر; SEJKH SZULEJMAN 279, 280.), *muŋ, mung* «not, unglück, armut, betrübnis, kummer; unglücklich, traurig» (нужда, несчастіе, бѣдствіе; уныніе, печаль, огорченіе; переводится также прилагательными; RUDAGOV II: 266.), *munk* «trübsal, beschwerde, kummer, trauer» (*munkal-* «trauern, leiden, schwer arbeiten», *munklaj-* «betrübt sein, bekümmern», *munklan-* «sich betrüben, sich abhärmen, trauern», *munklug* «betrübt, bekümmert» VÁMB. Stud. 340.) = ujgur *munk* «beschwerde, mühe, arbeit» (*munkluk* «mühevoll, mühsam, mit drangsalen behaftet», *munkar-* «sich plagen, sich betrüben, sich bekümmern», *munkat-* «plagen, peinigen, quälen» VÁMB. Ujgur. Sprachmon. 228—9.) = kirgiz *muŋ* «betrübnis, kummer, gram» (огорченіе, печаль; *muŋdu* «traurig, kummervoll, unglücklich; печальный, огорченный, несчастный, горемыка»; *muŋaj-*, *muŋdan-* «traurig sein, sich kümmern; опечалиться, горевать»), baskir *moŋ* id. (печаль, горе; *moŋlĕ* «traurig; печальный, скорбный», *moŋaj-* «verzagen, traurig sein; унывать, печалиться»; *mojok-* id.; «печалиться, быть печальнымъ, скучать» KATARINSKIJ), volgai-tatár *moŋ* id. (*moŋnĕ, moŋaj-* id.; OSZTROUMOV), altaji-tatár *muŋ* «kummer, trauer, betrübnis; qual» (огорченіе, печаль; мученіе; teleut, kumandu *muŋdu*, šor. *muŋu* «unglücklich; traurig; arm, dürftig, krüppel, missgeburt, ungeheuer; несчастный, печальный, убогій; калѣка, горемыка; уродъ»; teleut *muŋdan-*, šor. *muŋun-* «sich quälen; мучиться, маяться» VERBICZKIJ), jakut *muŋ* «qual; mühe, anstrengung» (BÖHTLINGK 150.). Tekintve, hogy a csagataj *muγ (mug)* egyszersmind «dampf, dunst, wolke» (بخار, بلوت, ابر) s a *muŋ*

is még «nebelig» (مغ كبى; S. SZULEJMAN u. o.) jelentésű, úgy látszik, hogy a szó alapértelme: «düster, finster» (v. ö. magy. *komor* «tristis» és *komor felhő* = «sötét felhő» = zürjén *kimör* «wolke»), melynek alapján megtaláljuk e szónak *b* kezdő mássalhangzójú változatát is ezekben: csagataj *buγ (bug,* بوغ) «nebel, dampf, dunst, wölkchen» (دومان, بخارات; SEJKH SZULEJMAN 81.), ozm. *buγ* «ausdünstung, erstickende eigenschaft der luft» (испаренiе, удушливость; BUDAGOV I : 283.), *buγu (bugu)* «dampf, dunst» (ZENKER 222.) = volgai-tatár *bëw* id. (паръ; OSZTROUMOV), kirgiz *buu* «dampf, dunst; kraft, stolztum» (паръ отъ воды; сила, гордость; KATARINSZKIJ). A fentebbiekhez hasonló átvitellel ugyane szónak tetszik a kojbal *buχ* (CASTRÉN), *pug* (KATANOV) «zorn» *(bugluχ, puγlug* «böse, zornig»).

A *birka* és *buga* szavaknál is észlelhető magy. *b* = török *m* szókezdők hang megfelelésével a magy. *bú (buv-)* = csagat. *muγ* «trauer, kummer», a mely egyezésben a vég-mássalhangzók (magy. *v* = tör. *γ)* az *orv, burvány* és *bojtorvány* szavak hasonló esetével vethető egybe. Valószínűleg egybefüggő, de számomra egyelőre megfejthetetlen képzés a székely *bucsálódik, bucsálodik* (moldvai *bucalodik, busálódik, buszálódik)* «buslakodik, töprenkedik» (MTsz.), mely mintha a *bú* szónak valamely török igével való szerkesztése volna (v. ö. ozm. *čal-* «schlagen, leicht berühren, auf etw. treffen od. werfen» és ezt a használatát: *e ü ujku čaldim* «ich habe einen guten schlaf geschlafen» ZENKER 344.).

búcsú *(bolczo* EhrC., *bulcho* CornC., *bulczu* VirgC., *bulcsu* Pázmány, *boczo* Molnár Alb., *buczó* XVI. sz.; *bolcsu* Szekelység, *bulcsó* Erdővidék, *bulczu, bulszu* Moldva, *bócsú* Gömör-m., *bócsu, bocsú* Udvarhely-m.) 1. «licentia; erlaubnis» (a régi nyelvben, pl. «*ez vrnak bolczoyaual helyett foglaluan :* licentia», «*keruala bolczot alamyznaert* = «engedelmet» EhrC.); 2. «discessus, abitus; abschied» (pl. «*a kyraltul bulczut vewn*» VirgC.); 3. «indulgentia; ablass» (pl. *buču, kit mondonc bintůl valo oldozatnac* GuaryC.); 4. «consecratio, encænia, benedictio; peregrinatio sacra; kirchmesse, kirchfest, wallfahrt»; *búcsús* «indulgentiarius; peregrinator religiosus; ablass-; wallfahrer», *bucsúz-ik (bolcsúz-ik* Székelység, *bolcsuz* Hétfalu, *bulcsúzik* Gömör-m., *bocsuz-ik* Csík-m.) «valedico, discedo; sich verabschieden» *(bucsuzód-ik* id., *bucsúztat-* «dimitto; verabschieden»; NySz., MTsz.).

< (I.) Mongol *bošuk* «das versprechen, die zusage, erlaubnis, verheissung» (обѣщаніе, дозволеніе, разрѣшеніе, посулъ; SCHMIDT 119.), «mot, sentence; ordre, ordonnance, mandat, décision; permission, dispense; prédiction; prophétie (вѣщаніе, слово, изреченіе; приказаніе, повелѣніе; дозволеніе, разрѣшеніе; пророчество; *bošuk olχu* «recevoir l'instruction ou l'ordre, le mandat, la permission etc.»; KOVAL. 1173.).

(II.) Kun *bošak* (írva: *bozak)* «befreiung, verzeihung (der sünden»; *Kim egi congulbile bisim gichövga kelsa ulukun agirlap. anga bolgay altigil bozak. Kim egi congulbile ezitse tang sösun anga bolgay altmiz kun bozak. Kimkim egi congulbile ezitmese anga heč neme iwc bozak:* «wer mit gutem sinne zu unserer kirche kommt, indem er den feiertag heiligt, der erhält sechs jahre *indulgenz*. Wer mit gutem sinne die worte Gottes vernimmt, der erhält sechzig tage *indulgenz*. Wer aber nicht mit gutem sinne zuhört, der hat keinerlei *indulgenz* [zu erwarten]»; RADL. Cod. Cum. 73. 81—82.) a *boša-* «frei gehen lassen» ige (melytől *bošat-* = magy. *bocsát-*) származéka.

Pontosan egyezik értelmében a kún *bošak* az «ablass; indulgentia» jelentésű magy. *búcsú*-val s tekintve a tör. *boša-* «entlassen, frei gehen lassen» alapszó értelmét a *bošak* képzésnek s a vele egyező magy. *búcsú*-nak tágabb körű «entlassung, elbocsátás»-féle jelentést tulajdoníthatunk, a mely a magy. «búcsút venni» = «sich entlassung (v. freiheit zur entfernung) nehmen», «abschied nehmen» szólásban s az evvel egyazon értelmű *búcsúz-ik* képzésben mutatkozik. Némileg ellentétes fogalom az «elbocsátás»-sal a «hozzábocsátás», vagy «megengedés; erlaubnis», a mely jelentésben a *búcsú*-t a régi nyelvből ismerjük; de e fogalmi viszonyban rejlő nehézségen kívül igen föltünő, hogy míg a *borsó, komló, kancsó, olló* = tör. *burčak, kumlak, končak, oγlak* szavakban a köznyelvi alak végzete *-ó* (mely helyett *-u* csak igen kicsiny nyelvterületen mutatható ki, pl. az őrsegi *borsu* eseteben) az utóbbiakkal végzeteben egészen egynemű kún *bošak* szó magyar másában a köznyelvi alak végzete *-ú, -u* (a régiségben s népnyelvben *-ó* változattal). A *búcsú* (régi *bolcsó, bulcsó*, erdövidéki *bulcsó)* végzetéhez hasonló alakulata van a *tanú* (régi *tanó)* «zeuge» = tör. *tanuk*, valamint magashangú változatban a *gyűrű* (régi s dial. *gyűrő)* = tör. *jüzük* szavaknak s tényleg a kún *bošak*-on kívül találkozik a keleti altajságban a *bulcsú* (dial. *bolcsú, bocsú)* alakot a régi «erlaubnis» jelentéssel igen jól magyarázó *bošuk* «erlaubnis» adat is, úgy hogy tekintettel a felhozott okokra azt kell velnünk, hogy a

magy. *búcsú* nyelvtörténeti alakulataiban két külömböző szó keveredett egybe, jelesen: 1. *bocsú, bolcsú* = mong. *bošuk* «erlaubnis» és *bocsó, bolcsó* = kún *bošak* «entlassung; ablass (der sünden)». Meg kell jegyeznünk, hogy bár a *bošuk* alak egyelőre csak a mongolból igazolható, végzetének alakulata csak olyan, mint a *borsó, karó, koró, tanu, ocsú* stb. szavaké, tehát ama csuvas hangsajátságaival jellegzetes török nyelvből való, melynek sok egyéb nyomát is találjuk a magyar nyelv török elemeiben. Egyébként az alakra nézve figyelembe veendő az első szótag *u* hangzója, mely arra vall. hogy a mintaképül szolgált alakok egyike ily hangzású (**bušu* > **bulsu, bulcsu, bucsú)* lehetett. A magy. *č* = tör. *š* hangmegfelelésre s a *l* járulék-mássalhangzóra nézve v. ö. *bocsát-* (HB. *bulscassa)* = tör. *bošat-*, *gyümölcs* = tör. *jimiš*, *bölcső* = tör. *bešik* stb. szókat.

[1]**buga** (Kiskún-Halas, Szeged, Balaton-vid., Zala-, Vas-m.) 1. «csonka, különösen kis szarvú, vagy épen szarvatlan barom; verstümmelte od. kleine hörner habend, hornlos» (*buga ökör, tehén, kos;* CzF.), *buga szarvak* «egymás felé összehajló szarvak; zu einander gebogene hörner» (Bács-m.); 2. «ostoba, buta, sült paraszt; dumm, einfältig, stumpfsinnig» (pl. *buga paraszt); 3. buga-ködmön* (Pécs) «prémtelen ködmön» (CzF., MTsz.).

< Csuvas: virjal *mugà*, anatri *mọgà (muga* Učebn. 97; bujinszki *muga*, malo-karačkinszki *moγa;* Asmarin Матеріалы. 356.) «stumpf, verstümmelt» (тупой; anatri *mọgat-* «stumpf machen», *mọgal-* «stumpf werden») = baraba-tatár *moγau*, karakirgiz *mokok* «stumpf» (Radl. Cod. Cum. 78.), altaji-tatár *moku* «stumpf, stumpfes beil od. messer» (тупой, тупица; teleut, kumandu *moko-* «stumpf werden; schwach werden, die kräfte verlieren; ohne erfolg bleiben; притупиться; изнемочь, потерять силу, не имѣть силъ что нибудь дѣлать; остаться безъ успѣха»; *mokot-*, *mokor-*, *mokort-* «stumpf machen; schwächen; притупить; обезсилить», šor *moga-* = *moko-*, *mogat-* = *mokot-*, *mogus* «schwach, unkräftig, z. b. wein; слабый, несильный, некрѣпкій, на пр. матерія, вино»; teleut *mokur* «stumpfspitzig; тупой, о концѣ; Verbiczkij 203, 488.) = mongol *moχoγa*, *moχoγu* «mousse, émoussé (тупой, иступленный; Koval. 2032.), *moχoγu* «stumpf an der schneide od. spitze» (*moχoγo-* «stumpf sein od. machen, abstumpfen; beendigen, zu ende bringen», *moχur* «abgestumpft, klumpig», *moχudur* id., *moχudak* «stumpf»,

moɣudur «eine hornlose kuh», *moɣulcar* «hornlos, vom rindvieh u. anderm gehörnten vieh» SCHMIDT 218; *moχoɣu sedkil* «esprit accablé, abattu; stupidité», *moχodok bidaɣu* «le stupide»; KOVAL. 2032—3.), burjét *moko* «stumpf» (CASTRÉN), kalmuk *muχā* id. (тупой; Učebn. 78.). — V. ö. kirgiz *moka-* «stumpf werden» (притупиться; *pšak mokaldi* ножъ сталъ тупой, притупился), *mokul* «ungehörnt. ohne hörner» (безрогій, комолый; KATARINSZKIJ), tobolszki-tatár *muk* «stumpf» (тупой), «einfältiger mensch» (простякъ), *mugat-* «stumpf machen», *mugaj-* «stumpf werden» (тупить; тупѣть), *moktuk* «stumpf an der spitze» (тупоконечный; GIGANOV 614, 474.), kún *mohdak* (KUUN: Cod. Cum. 233.) «stumpf» (RADLOFF olvasása szerint: *mokak* = baraba-tatár *moɣau*; de v. ö. mong. *moχudak)*, jakut *muŋur* «stumpf, ohne spitze» (BÖHTLINGK 150.), továbbá: mandsu *mokto, moktu, moɣoto* «stumpf. abgeschnitten, abgehauen, abgebrochen; schweiflos, hornlos» (тупой, обрѣзанный конецъ чего, тупоконечный. усѣченный, безхвостый, кургузый, обрѣзанный, обломленный, комолый), *moχolo* «ein ochs ohne horner» (безрогій, комолый волъ). *muχulu* «ein ungehörnter drache» (комолый драконъ), *muχuri* «gerundet, mit abgeschnittenen ecken, abgestumpft» (закругленный, съ обрѣзанными углами, тупоконечный, притупленный; ZACHAROV 892 - 3, 903.), tunguz *mugdäkän* «abgehauener baumstamm» (CASTRÉN).

A *birka, bú* s *boncsok* szók kezdő mássalhangzójának alakulatával (magy. *b* = tör. *m)* a «csonka» jelentésű magy. *buga* = csuvas *mugà*, mely viszont szabályos mása a baraba-tatár *moɣau*, kara-kirgiz *mokok* «stumpf» szónak, úgy hogy a magy. *buga* végzetének hang-megfelelese a *csipa* = tör. *čapak*, *bóda* = tör. *baldak*, *buda* = tor. *budak* szavakéval egynemü. A különös «hornlos» jelentésre nézve figyelembe veendo a kirgiz *mokul* és mandsu *moχolo,* továbbá a mongol *moɣudur* képzeseknek ugyanily jelentése. A «dumm, einfältig» jelentést szintén igazolva látjuk a tobolszki tatár *muk* és mongol *moχoɣu, moχodok* adatainál.

Hangalakjában és jelentésében foltünöen egyezik a kún *mohdak* = mongol *moχudak* «stumpf» szóval (melynek változatai: mong. *moχodok* = tobolszki-tat. *moktuk* = mandsu *moχoto, mokto, moktu* id.) a magy. **buta** «stumpf; dumm» (*buta szarvak* «obtusa cornua»; *buta kés* «tompa, életlen» Csík-m.; NySz., MTsz.), melynek azonosítása a német *butt* «stumpf; dumm» s az evvel egybetartozó román nyelvekbeli szavakkal hangtani akadályba is utkö-

zik (l. NyK. 20 : 469—70. s Nyőr 18 : 433—442.). V. ö. a *buta* első szótagjának magánhangzójára nézve a *túzok (tuzok)* = tör. *toγdak* és *búza (buza)* = tör. *boγdaj* szavakat.

[2]**buga** (Baranya-, Somogy-m., *guba* Vas-, Soprony-, Heves-m.) 1. «galla; gallapfel» (Calep., Beythe); 2. (Székelység) «szemgolyó; augapfel» *(szeme bugája* v. *gubája)*; 3. «némely növénynek bogos feje, magtokja virága: (Őrség, Szatmár m., Csallóköz) «len-, kender-, mákfej»; (Győr-m.) «napraforgó tányérja»; (Arad-m.) «a dohánynak ki nem nyılt bimbója»; «der samenbehälter od. die blume mancher pflanzen, so des leines, hanfes, mohns, tabaks, der sonnenblume» *(fenyő-buga* «tannenzapfen» Comen.; NySz., MTsz.).

guga (Pápa, Kecskemét, Szeged, Palóczság. Csallóköz) 1. «apostema, tuber; kropf»; «halsgeschwür» («a vörösbagyma az *éretlen keliseket és gugát* megérleli» Lippai); 2. «pestbeule, pest» *(guga-halál* id.; NySz., MTsz.).

< Ozm. *bugak* «halsgeschwulst» (ZENKER 221.), *boγak* «tumeur à la gorge» (BARBIER DE MEYNARD I : 336.), kirgiz *bugak* «kropf, kinnfette (beim menschen; зобъ, подбородочный жиръ у людей»; KATARINSZKIJ), csagataj, azerbajdsán *buγak, buχak* «kropf, fetter kinn; geschwulst an der kehle» (подбородокъ жирный, зобъ; опухоль горла; BUDAGOV I : 273.), teleut *pogok* «kropf; adamsapfel» (зобъ, адамова яблоко, кадыкъ), šor. *pugak* «kropf» (зобъ), *mogak* id. (VERBICZKIJ). — V. ö. mongol *moχolik* «rond, arrondi», *moχolcok, moγolcok* «rond, globuleux, cylindrique; boule, globe»; KOWAL. 2033—4.).

A magy. *guga* és tör. *bugak* «kropf» szoros jelentésbeli egyezése nyomán fölvehető, hogy az előbbi a szókezdőnek hasonúlásával *(guga < buga)* csak olyan alakulat, mint a «stumpf» jelentesű *buga* a baraba tat. *moγau*, kara-kirgiz *mokok* alakok mellett. Bizvást azonosíthatjuk a *gugá*-nak ezen föltett előzményével a külömböző gömbölyded növényrészekre alkalmazott *buga (guba)* szót, melynek ezen értelme ép olyan átvitel lehet, mint pl. a mák-*fej*, káposzta-*fej*, búza-*szem*, szőlő-*szem*, fű-*szár* kifejezésekben használt testrészneveké, de alapúlhat esetleg a török *bugak*-nak eredetibb tágabb körű «rund» jelentésén, melyre az idézett mongol adatok nyomán lehet következtetnünk. Javallja a török eredet nézetét a *gubacs (gubics)* «gallapfel» *(< *bugacs)* képzés is, mely egeszen olyan, mint a *bodocs* szóé (l. fentebb).

[8]**búga** (Szeged) «csomó, kéve len v. kender, melyet nyüvéskor kötnek; ein bündel lein od. hanf» (CzF., Tjsz., MTsz.).

< Mongol *boγoγa* «bandeau, anneau, bracelet» (повязка, кольцо, браслетъ), tkp. «binde, band» ettől: *boγo-* «envelopper, lier, bander, panser, attacher, nouer» (KOVAL. 1162, 1161), «umwickeln, verbinden» (обвить, обвязать; SCHMIDT 111.), melynek más származéka: *boγo* «lie, attache, noue, panse; bracelet, anneau» (обвяжи, завяжи, перевяжи; запястья, кольца на запястьяхъ; KOVAL. 1160.). — V. ö. csagataj *boγak*, *buγak* «schlinge, strick od. schnur mit schlinge» (بوغاق; SEJKH SZULEJMAN 82.), tkp. «bund, binde», šor. *mogak* «ein bund vorn im schlitten» (вязка впереди у саней), e mellett: šor. *pog-* «auffangend zubinden» (перехватомъ завязать; VERBICZKIJ), továbbá: kirgiz *buu-* «zusammenbinden die füsse des tieres (wenn man es schlachten will), auffangend zubinden» (связать вмѣстѣ ноги животнаго когда хотятъ его рѣзать, перехватомъ завязать), *bunda* «ein bund, bünde, z. b. holz» (вязанка чего нибудь, на пр. дровъ; KATARINSZKIJ), volgai-tatár *bua* (OSZTROUMOV), baskir *bua* «damm», tkp. «bund» (rőzsekötés; прудъ; *bua buu-* «einen damm machen», tkp. «binden»; KATARINSKIJ) ezek mellett: kirgiz *böge*, volgai-tatár *böjä* «damm» (*böge-*, *böjä-* «einen damm machen»; v. ö. mongol *boγo-* «barrer le chemin à»; заградить, пресѣчь путь; KOVAL. 1161.), melyeknek szócsaládjához a magy. *békó* és *boglya* szók tárgyalásánál fölsorolt adatok is tartoznak.

A «bündel» jelentésű magy. *búga* ezek szerint akár a mongol *boγoγa*, akár a török *buγak* másának vehető ezek «bund»-féle alapértelmével.

burvány (Komárom) «a víz színének hullámzása, midőn a hal különösen nagy sokaságban vergődik; das fluten des wassers, wenn fische sich darin in grosser menge bewegen» (a víznek «*burványt* vet a szine» v. «*burványlik*», midőn a hal nagy sokaságban «vergődve hullámot vet» HERMAN O. Magy. Halászat 434. l. és Szójegyzck). — ***burján**: *neki-burjánozza magát* (Bereg-m.) «fölhevülve neki készül; sich zu etw. mit grosser aufregung nehmen» (MTsz.).

< Csagataj *burayan* (بوراغان) «wirbelwind, windstoss, starker sturm, gewittersturm; toben des meeres, welle, woge, meereswoge» (قامرغه, فورطنه شديد, كولاك, دالغه; Sejkh Szulejman 78.), *buraχan* (بوراخان) id. (вьюга, буря; Budagov I : 274.), *buran* «sturm, gewitter» (Vámb. Stud. 246.) = teleut, kumandu *poroyon* id. (мятель, буранъ, вьюга); (kumandu) «trüb» (мутный; Verbiczkij) = jakut *burχān* «schneegestöber, sturm» = ozm. *borayan*, *boran* «tempête violente, ouragan, tourbillon de neige et de pluie» (Barbier de Meynard I : 321.), kirgiz *boran* id. (метель, буранъ; *bora-* «mit schneegestöber wehen, v. wind; продувать снѣгъ»), baskir *buran* id. (Katarinszkij), volgai-tatár *buran* id. (мятель, вьюга; Osztroumov), tobolszki-tatár *buran* id. (буря; Giganov 32.), karagasz, kojbal *boran* (Castrén), *poran* (Katanov) «wirbelwind», šor. *poran* id. (буранъ, вѣтеръ, мятель; Verbiczkij), csuvas *purăn* id. (непогода, вьюга, буранъ, мятель: Zolotn.), azerbajdsán *boran* «frost» (морозъ; Učebn. 46.) = mongol *boroyan* «regen» (Schmidt 115.), «pluie» (дождь; Koval. 1214.), burjét *burgaŋ* «schneegestöber» (*boro* «regen» Castrén), mandsu *burań* «starker wind, sturm» (сильный вѣтеръ, мятель; Zacharov 538.).

A «welle, woge» jelentésű magy. *burvány* (v. ö. *a víz burványt vet = hullámot vet)* pontosan egyezik hangalakjában is a csagataj *burayan* «welle, woge» szóval, számbavéve, hogy a *sirkány* = tör. *sazayan* s *borjú* = tör. *bozayu* szókban szintén kiesett a hangsúlytalan második szótag hangzója s hogy a *v* itt a török *γ*-vel szemben ép olyan hang-megfelelés, mint a *karvaly* és *orv* szók esetében. A *bojtorján* és *bojtorvány* változatok módjára viszonylik a *burványhoz* a *burjánoz* ige alapját tevő **burján*, melynek voltaképi jelentése úgy látszik «fölindulás, lelki izgalom» a «hullámzás» átviteles alkalmazása. Talán ugyane szó lappang a NySz. következő adataiban is: **burhonyó**: «Isten ád burhonio essős időt, isten ád tiszta időt» (Melius), melyet így értelmezhetünk: «Isten ád zivataros essős időt» stb.; *burhonyagos*: «Sokszor, mint a burhonyagos időben» (= «zivataros időben») «a nap világa, úgy mutogattya az isten kegyelmességének világa magát ki a hiveknek is az ő világi életekben» (Magyari). A különös képzéseket itt az elavult alapszó félreértése, illetőleg az ebből eredt analogiai alakítás (pl. *burhonyó* a *porhanyó*, *burhonyag* a *permeteg*: *permet* mintájára) magyarázhatná. — V. ö. itt a rokon nyelvek teréről: ÉV. *porχej* «schneegestöber», ÉO. *puχrem* «schneesturm» (Ahlqv.), IO. *puχrem* id. (Patkanov).

búz «vapor, nebula; dampf, dunst» (a régi nyelvben: «az nagy hew hoban, mykoron myndden fyw zalak meeg gyȍkerekbȍl ees ky aznak nagy *bwznak* myatta» ÉrdyC. 455, «felsegnek ereie arńekoz neked, az az meg hyveit teged zent leleknek arńekaban, hogy foganasnak kivanatos *buziaban* ne retteń» DöbrC. 508; «ȗstȍkȍs cyllag... a fȍld *buzzabol* leszen» Melius; NySz., NyK. 4 : 205, Nyőr 17 : 124, 20 : 32.); *búsz* (Tolna-m.), *busz* (Baranya-m.) «nyári meleg; fojtó levegő, nyári nap hősége; kútban v. pinczékben megromlott levegő» (Tjsz.), «rekkenő hőség»; «schwüle, drückende hitze im sommer; dunst, schwere luft in brunnen u. kellern» (*búsz-meleg* Tolna-m., *bús-m.* Baranya-m. «rekkenő hőség» MTsz.).

< Csagataj *bus* «nebel» (VÁMB. Stud. 247.), baskir *büs* «dampf, dunst» (паръ; *samaurdan büs sėga* изъ самовара паръ идетъ; KATARINSZKIJ), *bės* (orenburgi szót. 43.) id. = csuvas *pọs* «dampf, dunst» (паръ; *śėŕ-bọś*, *šïw-bọś* «dampf von der erde, vom wasser» ZOLOTN., Učebn. 61.), šor *pus* «dampf vom wasser od. von einem schwitzenden pferde» (паръ отъ воды или вспотѣвшей лошади; VERBICZKIJ) = ozm. *pus* «nebel, trübes wetter; trüber sinn, traurigkeit; trübe, betrübt» (ZENKER 219.), «brouillard, bruine, vapeur légère» (BARBIER DE MEYNARD I : 415.).

Minthogy az ozm. alak szókezdője *p*, nem gondolhatjuk, hogy a tájnyelvi *búsz* innen való átvétel, minek külömben e szó fogalmi természete is ellent mond. Ez a tájnyelvi *búsz* nyilván azonos a régi *búz*-zal, de mégsem mint emennek fejleménye; mert mint a török megfelelők igazolják, éppen a szóvégi *sz* az eredetibb hangzás s a *z* ennek oly változata, mint pl. a *gözü* = volgai-tat. *kösė*, tobolszki-tat. *küskü*, szagaj, kojbal *küskä* «ratte», vagy a *hiúz* szókban. Ez az utóbbi hangváltozás magyar nyelvtörténeti alakulatnak nem igazolható, a *búz* és *búsz* alakok viszonyát tehát legalkalmasabban úgy magyarázhatjuk, hogy két külömböző török nyelvjárásból való jövevények, a minő fölvételre a magyar nyelv régi török elemeinél több más esetben is rá vagyunk utalva. A szoros török egyezés mellett ki van zárva, hogy ezen *búz* szóból származzanak a *buzog-*, *buzdúl-* igék, a mint ezt MÁTYÁS FLÓRIÁN (NyK. 4 : 205.) és SZARVAS G. (Nyőr 17 : 125.) vélték, már csak azert is, mivel ez igék nem denominativum képzőkkel vannak alkotva.

bű: *bű-báj* «cantamen, magia, incantatio, veneficium; zauberei, hexerei»; *bűvös* (*biues* Schlägli Szój. 2038; *byes* VirgC., JordC., *bűjös-bájos* Comen.) «incantator; zauberer» (*byȍs azzony-*

állatok Frankov., *erdeghy byősseg* ÉrdyC.), *bűvöl-* (*byẇől* ÉrsC., *bőjől* Diószegi) «incanto; zaubern» (NySz.).

< Csagataj *bögü* «zauber, zauberei, hexerei, bezaubernder reiz, zauberspruch, zauberformel, kunst der besprechung durch zauberei, zauberisches verwahrungs- od. gegenmittel; zauberer, hexe, alp, peri; betrüger, schmeichler, fuchsschwänzer; marktfrau, die köpfe u. beine hauptsächlich von schafen zubereitet u. verkauft; ein ding, womit man kinder in furcht jagt» (بوجی, خاتون باشجی, پری خان, البستی, جادو, افسون, سحر, بوکو, بابالو, علم رقی, سالوس و جابولوس; SEJKH SZULEJMAN 84.), ozm. *bögü* «zauberei, zauber» (ZENKER 244.) = ozm. *büjü* «magie sorcellerie» (*büjü etmek* v. *japmak* «enchanter, ensorceler», *büjü bozmak* «rompre le charme»; *büjüǯü* «sorcier, magicien» BARBIER DE MEYNARD I : 341.), turkoman *büjü* «zauber» (VÁMB. Stud. 250.). — V. ö. ozm. *bogu* «zauberei» (ZENKER 222; BUDAGOV I : 285.) s fent a *bölcs* czikkét.

Tekintettel a keleti török *büjü* alakra, azt vélhetjük, hogy ép úgy mint a *báj*-ban (a török *baji* és *bayi* alakok mellett), a *bü*-ben is a *j*-s hangzás (*büjös, büjöl*) az eredetibb, míg a szokottabb *bűvös* ejtésben mutatkozó *v* mint hiatuspótló járulék-mássalhangzó lepett a kiesett *j* helyébe az *ü* ajakhangzó hatása alatt, vagyis: *bűvös, bíves* < *büös, bies* < *büjös, bijes* (v. ö. *furar* < német-dial. *fuor* «fahr», csángó *kuvarcz* = ném. *kurz*; dial. *csóvány, csovány* < *csójány, csojány* < *csolyán, csalán*).

bükk (*bic fa, bich fa* Schlägli Szój. 1584, 2246, *bik fa* Beszterczei Szój. 892, *byk* ZichyC.; *bikk-, bik-fa* Palóczság, Gömör-m., Székelység) «fagus; buche» (*bikk-fa, bikk-makk* «a bükkfa gyümölcse»); *bükkös* (*bykkes* RMNy.) «sylva fagina; buchenwald» NySz., MTsz.).

< Csagataj *bük* (بُك) «eiche, eichbaum, eichenwald» (дубъ, дубовый лѣсъ; a kalkuttai csagat-szótárban میشه szóval magyarázva; BUDAGOV I : 262.).

A régi magyar *i* hangzót nem magyarázza sem a szláv *buk* (óbolg. *buky*, szerb, bolgár, cseh, lengyel, kisorosz *buk*, orosz букъ, litv. *buka* MIKLOSICH EtWb. 25.), sem a német *buche* (középfelnem. *buoche*, ófelném. *buohha*; bajor *bueche*), bár az utóbbinak újabb keletű irodalmi *büche* alakja is van («die im XVI—XVIII. jhd. auf-

tretende, umgelautete schriftsprachliche nebenform *büche*, welche den oberd. ma. unbekannt ist, scheint auf das verbreitete ndd. *bæke* hinzuweisen» Kluge EtWb.[6] 61.); ellenben jól megérteti a magy. *ige* (= mong. *üge), kicsi* (= tör. *küčük), idő* (= *ödü)* szók hangmegfelelésével a csagat. *bük*, mely a bükkfával rokon tölgyfának a neve. Az újabb *ü* hangzós változat fejlődése a magy. *bükk* szónál e szerint olyan, mint a *gyümölcs* (régi: *gyimilcs* = tör. *jimiš)* és *ünő* (régi: *inő* = tör. *inä)* szók esetében (v. ö. még: *gyöngy*, régi *gyüngy* = tör. *jinǯi)*. A hosszú *kk* a szó végén nyilván szinten újabb fejlemény talán a *makk (bikk-makk)* szó hatása alatt.

ëm-ik *(ym*leti KönigsbT., czőczőmő WeszprC.) «lacteo; saugen» *(csëcs-ëmő* «infans; säugling»), *ëml-* id. (pl. *emleit emle* TihC.; *ëmlő* «mamma; brust, zitze», *ëmlet-* «lacto; säugen» *(ëmtető* «lactans; säugling»; NySz.).

< Csagat., ozm., azerb., krimi-, altaji-tat., teleut, tarancsi, küärik *äm-*, szagaj, kojbal, kacsincz, kirg., kara-kirg. *em-*, volgai-tat. *em-* «saugen» (kirg. *bala šešäsin emät* «das kind saugte bei der mutter» Radl. I : 945—6, 1571), baskir *im-* id. (сосать грудь; Katar.), csuvasA. *öm-* id. (ўм- Zolotn.).

Budenz eredetinek magyarázza a magy. *ëm-ik* igét (MUgSz. 781.); de adatai közül a lapp *ńamma-*, *ńamme-* «saugen» = permi *ńim-al-*, *ńim-aś-* id. hangtani eltérésük miatt számba nem vehetők; az IO. *em-* «saugen» pedig tekintve az ÉO. *säpḷ-*, *šepḷ-* és vogul *šäkw-* «saugen» szókat kétségtelenül jövevényszó a tobolszki tatárból. Minthogy ily módon a közelebb álló rokon nyelvekben nincs a magyar szónak eredetiségét igazoló megfelelés, másrészt közkeletű, régi s bizonyosan eredeti szó a «saugen» fogalomra a *szop-*, *szop-ik* (v. ö. votj. *šup-š-* «saugen» = cserem. *šup-š-* «ziehen; saugen»), igen kétes, hogy a pontosan egyező török adat mellett tekinthető e törzsökös szónak az *ëm-ik* pusztán a finn *ime-* «saugen» *(imevä lapsi* «säugling») alapján, vagy nem kell-e inkább az altaji ősrokonság alapján érthető finn-török egyezés tényénél a magyar szót, mint jövevényt, a törökhöz fognunk. Döntő bizonyíték a finnséghez való tartozás érdekében, a minő pl. a *név* = finn *nime-*, *lév* = f. *lieme-* stb. szók jellemző hangváltozása, vagy valamely (török jövevényszókhoz nem csatlakozó) rég elavult képző lehetne, hiányzik (az *eml-* képzésre nézve v. ö. *őrl-* és *őr-)*; ellenben a török eredet mellett szól a fentebbieken kívül, hogy az *eme* és *emse* szók is innen valók. Jegyezzük itt meg, hogy a lapp *ńamme-*, zürj. *ńim-al* «saugen» szóknak megfelelőleg a szamojedségben következő változatokat találjuk: jurák *ñamea-* «saugen» *(ñameta-* «säu-

gen», *ñamea* «brustwarze»), osztják-szam. *ńem-na-*, *ńima-*, *ńima-*. kamassin *ńimer-*, tavgi *ńimiri-* «saugen» (l. HALÁSZ NyK. 24:461—2.) s hogy egyéb esetekben, midőn a szamojéd *ñ*, *ń* szókezdőnek a lappban és permi nyelvekben *ń* a megfelelése, a magyarban szintén *ń* jelentkezik.

eme 1. «femella, animal femineum; weibchen v. tieren» (*eme-állat* Pázm., *eme-tik* «gallina» Schlägli, Beszterczei Szój.). — 2. «porca; sau» (*eme-disznó*; NySz.); «emse, koczadisznó» (Nógrád-m., Székelység; MTsz.).

< Csuvas *amà* 1. «weibchen von tieren; самка» (*ama-ubà* «weiblicher bär», *χur-amì* «gänseweibchen», *kĕwagal-amì* «entenweibchen»; ZOLOTN., Učebn. 42.). — 2. «mutter»: *ama-źurrì* «stiefmutter» (Učbn. 9.), *pėr amaran źurálnĕ dĕwàn* «von einer mutter geborner verwandte (bruder od. schwester)», *aźálĕ amálĕ burĕnagàn* «mit vater u. mutter lebend» ASMARIN 137.) = kara-kirg. *emä* «die alte» (RADL. I : 946.) = mongol *eme* «weib; weiblich» (SCHMIDT 27.; *eme-γaχai* «sau», *eme-takija* «henne»; SCHMIDT Gramm 23.), burj. *eme*, *ime* «weib, verheiratetes weib» (CASTR.), mandsu *eme* «mutter» (ZACHAR. 80); ebből kicsinyítő képzővel: mong. *emegen* «die alte frau» (SCHMIDT 27.) = kún, kumandu *ämägän* «eine alte frau; die frau, die gattin», teleut *ämäχän* «mütterchen, alte frau» (RADL. I : 948—9.).

Az osztják-szamojédben is van: *ema* «frau», *ima* «altes weib» s nyelvjárási változatokkal *ämä*, *ème*, *èm*, *äwue*, *èu*, *eu*, *au* «mutter» (*emäku*, *ämägu* «stiefmutter»; CASTR.), melylyel nyilván azonegy az ÉO. *ima*, *imi* «weib, frau; mütterchen, grossmutter» (AHLQU.) IO. *īma*, *īmė* «weib, alte; weibchen» (*čavr-īma* «hasenweibchen, *īmatunt* «gänseweibchen», *īma-vāsa* «entenweibchen» PATKANOV), még pedig tekintettel arra, hogy e szó a vogulban s a rokon volga-urali nyelvekben ismeretlen, másrészt hogy e nyelveknek közös szavai a «weib» és «mutter» fogalmainak kifejezésére a magy. *nő* és *anya* rokonsága, oly viszonylással, hogy az osztják szó a szamojédból való. Maga a szamojéd szó is gondolható valamely török, vagy mongol nyelvjárásból vett jövevénynek, de nincs kizárva eredeti volta sem számbavéve a tavgi *ńame* «mutter» = jurák *ńebea* id. szókat, melyek nyomán az osztják-szamojédben egy eredeti *ñ* szókezdő elenyésztének tulajdonítható a magánhangzós szókezdet (l. HALÁSZ, NyK. 24 : 456.). Mindenesetre ősrokonsági viszonyban van e mongol-török-szamojéd szóval a finn *emä*, észt *ema* «mutter» (*ema-sika*

«sau» *ema-hobune* «stute»; *emi* «mutter», *emäntä* «frau, hausfrau»; *emisä* «weiblich; weibchen» = észt *emis, imis* «sau, mutterschwein»), melylyel BUDENZ a magy. *eme* szót közvetetlen rokonsági alapon egyezteti (MUgSz. 783.). Hogy ez ellenében a magy. szót a csuvas *ama* (< **ämä*) szóhoz csatoljuk, javallja egyrészt szűkebb «nőstény»-féle jelentésköre, mely a csuvas szónak is szokottabb alkalmazása («anyám, anyád» t. i. itt: *ańńem, ańńü*, vagy *ab'i, abu*), másrészt hogy szabályosan megfelelő másai e magyar szónak a közelebbi rokon nyelvekben nincsenek. Nem vehető ilyennek a zürjén *eń, ań, iń* «frau, weib, gattin, frauenzimmer; weibchen von tieren» (*eń-kör* «rentierkuh», *eń-köza* «ziege»; WIED.), permi *iń* «weib» (GENETZ) szó sem, a mint ezt BUDENZ véli (MUgSz.); mert ennek a vogulban szabályos mása: *āñk* «frau, junge frau, junges mädchen, fräulein; weibchen (v. tieren)»; v. ö. a hangmegfelelésre nézve: zürj. *piń* «zahn» = vog. (deli) *päŋk* id.; zürj. *vöń*, permi *voń* «gürtel» = magy. *öv*, finn *vyö* (< **v₂ŋ₂*). Végül döntőleg bizonyítja a magy. *eme* szónak török származását a vele azonos jelentésben használt s kétségtelenül egybefüggő *emse* szónak török eredete (l. u. i. alább).

emse (*emcse* Csík-m., *encse* Palóczság) 1. «nőstény; weibchen v. tieren (*emse-szamár* Zala-m., *emse-madár* Tolna-m., *encse-nyúl* Palóczság). — 2. «nőstény disznó, kocza; sau» (Sopron-m., Balaton-vid., Csík-m.; NySz., MTsz.). — *emics* (Szolnok-Doboka-m.) «nőstény malacz» (MTsz.).

Az *emse* viszonyát a vele jelentésében azonos s kétségtelenül összefüggő *eme* szóhoz legalkalmasabban kicsinyítő képzésnek foghatjuk fel, a mint e tényt már BUDENZ magyarázza (MUgSz. 783.) s mint több más nyelvben is tapasztalható, hogy az állatok «nősténye» az «anya» vagy «nő» szó diminutivumával nyer kifejezést (v. ö. ném. *weibchen*, lat. *femella*, finn *emikse-, emisä* «weibchen; sau»). Tényleg a törökből kimutatott *eme* az élő s bármely névszóhoz csatolható *-čik* (*-čik*) kicsinyítő képzővel szerkesztve annál inkább vehető az *em-se, em-cse* (< **eme-se, *eme-cse*) eredeti mintaképének, minthogy így magyarázatot nyer a koznyelvi *š* ejtés az *emse* változatban a *bors, borsó, korsó, késő, serég, saru* stb. török eredetű szók *č* ∼ *š* hang-megfelelésével s másreszt e török kicsinyítő képző csuvas alakja éppen (a szóvégi *-k* elejtésével) *-šĕ* (*-žĕ*), *-šĕ* (*-žĕ*), pl. *pĕʒ'ĭk* «klein»: *pĕʒ'ikšĕ* «sehr klein», *pĕrḑäk* «nicht viel»: *pĕrḑäkšĕ* «winzig», *ut* «pferd»: *ut-šĕ-m* «mein pferdchen» (моя лошадушка), *atte* «vater»: *atte-žĕ-m* «mein väterchen», *tŭrĕ* «gott»: *tŭrĕ-žĕ-m* «mein lieber gott» (l. ASMARIN Gr. 112.). E szerint *emse* végzetét tekintve olyan alakulat, mint *béke* (< tör. *bekik*). Sejthető, hogy

ugyancsak e szó a régi magyar *Emesu* nőnév, melyet Anonymus (Cap. 3.) Álmos anyjának tulajdonít s mely e szerint voltakép «nőcskét» jelentene. Megjegyzendő mindezekhez, hogy a mongolban is van az *eme* «weib» szóból képezve: *emekčin* «das weibchen bei den vögeln» (Schmidt 27.); de ez az *emse* alak magyarázatára az előbbinél kevésbé alkalmas.

idő (accus. *idő-t,* 3. sz. birtokosraggal: *ide-je; idem* MünchC., *ydeketh* JordC., *ődebe* PozsC., *ewdő, üdő* Pázmány; *üdő.* *üdö* Erdély, Kúnság, Dunántúl, *üd'ő* Palóczság, *üdü* Göcsej, Őrség) 1. «tempus, ætas; tempestas; zeit, alter; wetter»; — 2. «annus; jahr» (pl. *mindën idén ütet fákat* Veszprém-m., *mult idén* Moldva); — 3. «hora; stunde» (pl. *ki menuen harmad idő koron*: «circa horam tertiam»); *idén, ez idén* «hoc anno; in diesem jahre, heuer», *idétt* «tempore, ætate, ævo; zur zeit des . . ., in der zeit, zeitig». *idétlen, üdötlen* Heltai) «intempestivus, ineptus; immaturus: unzeitgemäss, unpassend; unreif, missgeboren»; *idős* «annosus, vetustus; temporis, (annos) natus; vieljährig, alt; (jahre) alt» (pl. *idős ember, mennyi idős* «wieviel jahre alt»; NySz., MTsz.).

V. ö. ujgur *ödü* «zeitweise, von zeit zu zeit», *ödün* «immer, alle zeit» ettől: ujgur, tarancsi, csagat. *öt* «zeit, zeitpunkt» (pl. *tört öt* «die vier jahreszeiten»), ragozott alakjaiban: *ödün* (pl. *pörü koi pilä sokladi ol ödün* «der wolf und die schafe ersehnten jene zeit», *adïn ätkü kïldï ol ätkü ödün* «er machte seinen namen gut, dieser gute zu seiner zeit»), *ödindä* (pl. *uruślar ödinde* «zur zeit des krieges»). *ötünä* (pl. *aval ötünä* «in der ersten zeit»; Radl. I: 1279, 1281, 1259.).

Budenz (MUgSz. 809.) a vogul-osztják *ēntep* «gürtel» szóval azonosítja a magy. *idő*-t, hivatkozva a mord. *pingä* «reif, tonnenband» es «zeit, stunde» (*kona pingt* «zu welcher zeit»; mordE. *pinge* «zeit, lebensalter» és *pinks* «ring, reif») jelentéseire, úgyszintén a latin *annus* és *annulus* («ring») kapcsolatára. Figyelembe veendő azonban ezzel szemben, hogy a vog *ēntep* az *ēnt-* «umgürten» szónak származéka (pl. *ēntapä ēntitä* «er legt auf seinen gurt», *ēntχati* «er gürtet sich»), ennél pedig igen kétes, hogy alapertelme csakugyan a «kör, karika» fogalmát tartalmazza-e (lehet pl. *ēnt-* átkotni» is), másrészt hogy a magy. *idő* szónak eredetibb «kör, karika»-féle értelmét sem bizonyítja semminemű adat. Alkalmasabban kínálkoznak az egybevetésre a fent idézett szorosan «időt» jelentő s alakilag is egyező keleti török szavak, melyeknek nyomán az *idő*

végzetének keletkezését olykép gondolhatjuk, hogy az átvétel mintaképei gyanánt a ragozott *ödü*, *ödün* alakok szolgáltak, mely utól bi pl. «zu seiner zeit» értelmében magyaritva ekkép hangozhatott *üd-é-n* úgy mint *kor*-ból *kor-á-n* (= «idején»: tő + *-a* birtokosrag + *-n* rag) s valamint ebből *kora* tőalak fejlett, úgy lett az *id-é-n*, *id-é-tt*, *id-é-tlen*, (tavasz) *id-é-ben* (= «tavasz idejében») stb. kifejezésekből elvonás útján: *idő*, *üdő*.

igér- (*igyr* TelC., *igír* Heltai, *ygyeer* ÉrdyC., *igyér* Tinódi; *égér* Maros-Torda-m., *igyír* Székelység) «promitto, polliceor, spondeo; verheissen, versprechen, zusagen» (*igéret* «promissum, promissio; das versprechen, verheissung, zusage»; NySz., MTsz.).

< Ujgur *üge-* «sagen, reden»; præs. sing. 3. *üger* (VÁMB. Ujg. Sprach. mon. 198.); RADLOFFnál (I: 1195.): ujg. *ögü-* «sagen» (pl. *piliklik sözüni ölmiščä ögü!* «rede des wissenden worte bis zu deinem tode!») a csag. *ögü-* «loben, preisen» igéhez csatolva; v. ö. ujg., csagat. *ögüt*, kirg. *öküt*, oszm. *öjüt* «rat, ermahnung, gute lehre, meinung, vorstellung» (RADL. I: 1199, 1180, 1211.).

Nem más az «igérés» mint nyomatékos biztató «mondás» (v. ö. ném. ver*sprechen*, zu*sagen*) s így jól egyeztethető a török *üge-*, vagy *ögü-* ige präs. 3. sz. *üger* alakjával.

ím, *im* (*emi* «íme» VitkC., *ém* Ozorai, *em* Telegdi; *ëm*-má «immár» Vas-m., *ëm-ë* «ime» Dráva-vid.) «en, ecce; siehe, siehe da» (pl. *im angyaloc zolgalnak uala neki* MünchC., *im az erdeg kezde gyetörny* ÉrdyC.); (Gömör-m.) «majd; majdnem; mindjárt; gleich, alsbald, schon; fast» (pl. *im odaadom* = «majd»; *në tróbálj idi jönni, mert im kikapsz* = «mindjárt kikapsz», *im eltörtem a korsót* = «majdnem»); *im-e*, *ime* id., *im-hol* (*yme hol* JordC., ÉrdyC. BodC.) «eccum, en, ecce; siehe da» (pl. *yme hol az en ffyam*: hic est filius meus» JordC., *imhol az én barátom* Haller), *im-már*, *immáron* «jam tandem; schon», *am-már* jam tum; zu jener zeit schon», *im-rég* (Vas-m.) «imént, csak most, nem rég; eben jetzt, seit nicht lange». — **imént**, *iméntem* «nuperrime, paulo ante, proxime, dudum; vor kurzer zeit, eben vorher». — **em-ez**, *im-ez* (*im-iz*-amaz Mezőtúr) «dieser da», *am-az* «jener dort»; *em-itt*, *im-itt* «hier, siehe hier», *am-ott* «dort, siehe dort», *em-ide*, *im-ide* «her, hieher», *am-oda* «hin, dorthin etc.» (NySz., MTsz.).

< Teleut-, kumandu-, lebed-, tuba-, šor-tat. *äm* «jetzt» (*ämdä, ämdi*, csagat., kún, azerb., ujgur, tarancsi *ämdi*, karaim-tat. *ändi*, kirg. *endi* «jetzt, die jetzige zeit»; teleut *äm-ok* «bald, sogleich») = szojot-, szagaj-tat., kún *am* «jetzt, sogleich» (šor *am-ok* «sehr bald») = **in:* volgai-, baraba-; tobolszki-tat. *indė* «jetzt» (RADL. I : 944, 965, 742, 643, 1450.), csuvas *éńďė* «jetzt, gleich, schon (теперь, послѣ этаго, уже; ZOLOTN.)»

A magy. *im* (regi *ém)* s a vele szerkesztett *imént, im-már, im-ez, em-ez, em-itt* (az utótaghoz való illeszkedéssel: *am-már, am-az, am-ott)* stb. szavak előrészének eredeti értelmét igen tanulságosan világítják meg az utóbbiakkal egyező értelmű összetételek a vogulban, minők: ÉV. *ań-ti*, LV. *äń-ťe*, KV. *äń-tė* «ime ez; siehe dieser», ÉV. *ań-ta*, ALV. *an-ta* «ime az; siehe jener» (*ti, ťe, tė* «dieser»; KV. *äń-ti ielt* «in demselben jahre»), ÉV. *ań-mōnt*, ALV. *aimant*, KV. *äń-mont* «imént; früher, vorigesmal» (*mōnt* «früher»), ÉV. *ań-maniń* «eben jetzt, nun», *ań-tľ'-mos* «bis hieher; bis zu dieser zeit», ALV. *äń-ťī* «emide», *äń-ťū* «amoda», KV. *äń-tė*, PV. *äń-ťi*, TV. *iń-ti* «ime most, mindjárt, nemsokára». Mindezekben a magy. *im*-(e) s *em*-(ez) szócskákat helyettesítő *ań, äń, iń* előrészt önálló használatában «jetzt» jelentésű (pl. *ań mine'im* «jetzt gehe ich») s azonos a zürjén *öni* «jetzt» (*öni-žö* «soeben, sogleich», *öntai* «soeben, vor kurzem, neulich», *öniśan* «von jetzt an»; WIED.), permi *ȫni* «jetzt» (*ȫn-taj* «neulich, soeben», *ȫnioʒ́* «bis jetzt», *öniśań* «von jetzt an»; GENETZ) = votj. *ini, ni*, Kaz. *ińi, ńi* «schon, nun; mehr, nunmehr, weiter» (*ta-ńi, ti-ńi*, Kaz. *tė-ńi*, Uf. *tä-ńi*, Glaz. *ta-ń* «siehe, siehe dieser, siehe hier!») török eredetű (v. ö. csuv. *éńďė* «jetzt», jakut *anı* «jetzt, kürzlich; nächstens») szavakkal. Hogy a magy. *ím* is ilyen időhatározó volt eredeti értelmében, azt kétségtelenül mutatja az *im-ént* szerkezet, melynek «nuper» jelentese voltakép így értendő: «csak most, ép most, nem rég». Ugyancsak időhatározó értelemben alkalmazza az *im* szót a Palóczság (pl. *im odaadom* = majd, most mindjárt») s a köznyelvi használatban is legtöbbször helyettesíthető az «im» a «most»-tal (pl. «ím elmegyek» = «most elmegyek»). Alakilag a régi *ém* s nyelvjárási *ëm* szorosan egyezik a keleti török *äm* ejtéssel. — Elejtendő ezek szerint BUDENZ egybevetése (MUgSz. 786.), mely a franczia *voi-là, voi-ci* («sieh dort», «sieh hier») szerkezetekre hivatkozva, a magy. *ím* szót az *émen* «bei klarem bewusstsein», *émett, ímett* «in wachem zustande» szavakkal családosítja s benne a finn *ilma*, lapp *alme* «luft, himmel» = vog. *ēlėm, īlėm* «wetter» = zürj. *jen* «gott» (*jen-vvlt* «himmel») vélt rokonsága alapján efféle alapértelmet sejt: «világos jelenvalóság», »látnivaló».

imëly (Székelység, *imel* Fertő-vid., *imëj* Csík-m., *iméj* Háromszék, *imé* Gyergyó-vid., *imő* Erdő-vid., *ime* Szilágy-m.; *émëly*, *émöly* Vas-m.; *himöl* Fertő-vid., *himő* Erdő-vid.) 1. «marhabögöly; viehbremse» (Csík-m.; Nyőr. 7 : 140, 9 : 42). — 2. «szarvasmarha hátán bizonyos légyfaj csipésétől támadt nyüves kelevény, v. maga a benne élősködő nyű; durch stechen einer fliegenart entstandene madige hautgeschwulst am rücken des hornviehes und die darin lebenden maden» (MTsz.). — **imecs** (Gyergyó-vid.) «marhabögöly» (Nyőr 7 : 140.).

< Török *iŋgäli*: ozm. *ijnäli* «mit einer nadel, einem stachel versehen» (pl. *ijnäli karinǯa* «eine ameise mit einem stachel»; Radl. I : 1437), altaji-tat., teleut *īnelü*, *inelü* «stachelig, stachel habend; dorn» (колючій; терновникъ»; Verbiczkij 60) = altaji-tat. *inelik* id. (u. o.) = volgai-tat. *īnälėk* «ein insect», baraba-tat. *iŋnälėk* «die wasserjungfer, libelle (ein insect»; Radl. I : 1443, 1433), kirg. *ijnelik* id. (Katarinszkij) a baraba-tat. *iŋnä*, kún, csagat. *ignä*, šor, szagaj, kojbal *ingä*, lebed, szojot *innä*, kacsincz *iŋä*, volgai-tat., teleut, altaji-tat., kirg., azerb. *īnä*. ozm. «nadel, stachel der insecten» szóból képezve (Radl. I : 1445—6, 1431, 1436); v. ö. csuv. *jėp vorrì* «libelle» (коромысло; Učebn. 74.), tkp. «nadel-dieb», mint tat. *ėjnä-burė* id. (стрекоза; Učebn. 58.) = «nadel-dieb» és mord. *salmėksėn salaj* id. (Učebn. 63.).

Végzetét tekintve a magy. *imëly* úgy viszonylik a bizonyos rovart jelentő tat. *īnälik* szóhoz mint magy. *bögöly* a kirg. *bügölök*, baskir *bügäläk* rovarnévhez (l. fentebb e czikket) jeléül annak, hogy az előbbi magyar szónak is nem a keleti török teljesebb *-lik* képzővel, hanem ennek *-li*, *-lü* változatával (v. ö. ozm. *ijnäli)* szerkesztett alak volt a mintaképe, melyről a rövid véghangzó ép úgy enyészett el a magyarban, mint a *gyöngy* (= tör. *jinǯi)*, *kút* (= tör. *kuju* < **kudu)*, *szűcs*, *ács*, *szatócs* stb. szavakban. A magy. hangzóközi *m* = török *ŋn (ŋ)*, *gn*, *(jn*, *nn*, *n)* hangmegfelelést megvilágosítja az oly csuvas hangalakulat, a minő pl. a csuv. *komol* «gnade, zugetanbeit» = köztör. *köŋül* «herz; gemüt», csuv. *śomor* «regen» = volgai-tat. *žaŋgėr*, altaji-tat. *jaŋmir* id., csuv. *śomol* «leicht» = volgai-tat. *žiŋėl*, altaji-tat. *jeŋil* id., csuv. *júmėš* «fehler» = volgai-tat. *žaŋgėš* id., csuv. *χomor* «fuchsrot (v. pferden)» = volgai-tat. *koŋgor* id., csuv. *om* «vorderseite» = csagat. *öŋ* id., csuv. *tom* «reif» = jakut *toŋū* «das frieren», csuv. *śom* «unkraut» = teleut *joŋ* «rasen» szavakban mutatkozik, melyek közül az utóbbinak

mása megvan a magyarban is, még pedig *gyom* alakban, azaz török *ñ* = csuv. *m* = magy. *m* hang-megfeleléssel úgy, a mint ezt az *imëly* szóban is fölteszszük. A kojbal, szagaj *ingä*, kacsincz *iñä* alak itt föltett csuvasos **ime*-féle változata ugyan nem igazolható a mai csuvasból (hol a «tű» neve: *jėp)*, de íme a cseremiszben a «tű» szava éppen *ime, imo*, cserM. *im (imaŋ* «stechend; nadelförmig»; SZILASI 40.) s a zürjénben is *jem* «nadel, tangel, dorn, stachel» (WIED.), melyek a fentebbiek alapján bizvást tekinthetők egy kiveszett régibb csuvasféle nyelv (a volgai bolgár) maradványainak, úgy, a mint ez a volga-urali rokon nyelvek s a magyar több más hasonló nyelvi adatából (pl. *tenger, válú)* is következik. Mindezek szerint a magy. *imely*, *émely* ócsuvas eredetijét **jiměľė* alakúnak vélhetjük, mely «fulánkkal bírót» (illetőleg ily fajta «legyet, bogarat») jelenthetett. Igy magyarázva megérthetjük a magyar képzésnek bajosan vélhető székely *imecs* («bögöly») változatot is, mint a baskir *iŋeš* «poszméh; hummel (шмель; kis baskir szót. 49.) megfelelőjét. Megjegyezzük végül, hogy a kevéssé elterjedt *himöl, himő* változatok szókezdő *h*-ját afféle járulék-mássalhangzónak tarthatjuk, mint a tájnyelvi *himbolyog* = *imbolyog-*, *hint* = *int*, *hinda* = *inda* szavakban.

inczi: *inczi-finczi* (Zala-m., Szeged, Hegyalja, Szatmár-, Gömör-m.), *inczin-fincz* (Segesvár), *inczin-pincz* (Bánság; *inczën-pincz; inczen-bincz* Zala-m., Csallóköz, Veszprém-m.) 1. «vézna, czingár, gyenge, nyápicz; dünn, schlank, mager, schwach, hager» (pl. *inczen-pincz úri kisasszony)*. — 2. «jelentéktelen, hiábavaló, haszontalan; unbedeutend, unnütz» (CzF. NSzót., MTsz.).

< Csagat. *inčä*, ozm., azerb., krimi-tat. *inǯä* «dünn, fein, subtil, delikat, schwach» (pl. ozm. *inǯä käsim* «mager, fleischlos», *inǯä bälli* «eine feine taille habend); ebből dimin-képzés: ujg., csagat. *inčkä* «dünn, fein» (pl. csag. *bili inčkä, bojunu uzun* «seine taille ist dünn, sein hals lang») = kún *inckä* «schmal, eng, dünn» (pl. *baγi üstünä inckä butaγi ciγadi* «über seinen garten erheben sich seine dünnen zweige») = karaim-tat. *ünckä* «dünn» (pl. *ünckä butaγin anin kurutadi* «er dörrt seinen dünnen ast»; RADL. I: 1451—2, 1455, 1823.).

A *kicsi, piczi, iczi-piczi* végzetével jelentkező *inczi-finczi* ikerszó mellett (v. ö. *eczke-ficzke* «nyalka, kevély, kaczérkodó», *iczki-ficzki* «hetyke, henczegő», *kecze-ficze* «sántító», *irka-firka*, *ityeg-fityeg* stb.) *inczin-fincz*, *inczën-pincz* stb. szerkesztés olyan, mint a *torzon-borz*, *kótyon-fitty*, *gézen-gúz* ikerszókban. A *cz* ejtés

az *inczi*-ben a keleti török *č*-vel (*inčä*) szemben jellemző kún hangsajátság (v. ö. *inckä*). Hasonló szó a régiségben s tájnyelvileg igazolt *encsën-bencs* (*enczön-bencz, encsen-bencsen*), melynek «haszontalan apróság, haszontalan, értektelen lim-lom, hiábavalóság, semmiség» (MTsz.) jelentése is találkozik az *inczen-pincz, inczen-bincz* második értelmével; de nem lévén bizonyos, hogy a «haszontalan» értelem itt is a «vézna, gyenge» félén alapul-e, e két szó egyelőre mégis külön tartandó (l. az *encsën-bencs* magyarázatának kisérletet «Árja és kauk. elemek» művemben : 481. l.).

int- (*ymt*ene EhrC., *ymtuen* MünchC., *ent*eni Verancsics) 1. «innuo, nuto, annuo; winken» (pl. *en kezeymel intek vala* Virgl., *yntettenek zemekkel:* «annuunt oculis» Félegyházi).—2. «moneo, commoneo, hortor, cohortor; vermahnen, anmahnen» (*elő-int* «herbeiwinken, durch einen wink herbeirufen», *mëg-int* «vermahnen»; *intés* «nutus, cohortatio; wink, ermahnung», *intet* id.; NySz.).

< Teleut *imde-* (VERBICZKIJ 59.), csagat., ujgur, tarancsi, karaim-tat. *indä-* «ein zeichen geben, winken, rufen, herbeirufen, einladen; ein zeichen des einverständnisses geben, seine aufmerksamkeit einer sache zuwenden» (*indäü* «das herbeirufen durch ein zeichen, der ausdruck des einverständnisses durch nicken mit dem kopfe») = kirg. *imda-* «ein heimliches zeichen geben» = ujgur *inlä-*, volgai-, tobolszki-tat. *imla-* «ein zeichen, einen wink geben, winken» (pl. ujg. *inlädi kälgil oltur pärü* «da winkte er ihm, er möge näher kommen und sich zu ihm setzen», volgai-tat. *imlap söjläšä* «er spricht mit mienen»), baraba-tat. *imna-* «ein zeichen mit der hand geben» ezen alapszótól: altaji-, teleut-tat. *im* «ein zeichen mit der hand, wink; ein eigentumszeichen am ohre des haustieres», kirg., baraba-, tobolszki-tat. *im* «ein mit der hand gegebenes (heimliches) zeichen», volgai-tat. *ėm* «ein wink, den man durch eine bewegung des gesichts, einer grimasse gibt» (RADL. I : 1447—9, 1407, 1571, 1404.). A mongolban is van *imne-* «cligner les yeux; hocher la tête en signe de consentement (мигать, кивать въ знакъ одобренія; KOVAL. I : 311.).

A magy. *int-* régi *imt-* alakjával pontosan egyezik az eredetibb «winken» jelentést is híven visszatükröző keleti török *imde-*, *indä-* számbavéve, hogy épígy viszonylanak egymáshoz az *md*, *nd*=

magy. *nt* hangmegfelelés pontjában: teleut, altaji-tat. *kalaŋda-* (= baraba-, lebed-tat. *kalaŋna-)* «schaukeln (intr.), in schwingender bewegung sein, schwanken» (RADL. II : 229.) és magy. *hilint-a (hirinta, hirintó)* «schaukel», csuvas *kúndě, kúnděk* «hintabölcső» és magy. *hinta, hintó* «schaukel», valamint hasonló *(mg* = magy. *nk)* hangmegfelelés: volgai-tat. *tümgäk* «holzklotz» (OSZTROUMOV) és magy. *tönkő* id. A török igető, mint a legtöbb esetben, a magyarban nem kap honosító képzőt, hanem csupaszon az *érint-, tekint-, suhint-*féle igék alaki csoportjához csatlakozik (török *indädi* = magy. *inte-tt*, tör. *indä-mäk* = magy. *inte-ni*, úgy mint *érinte-tt, érinte-ni;* tehát a präs. 3. sz. is *int*, úgy mint: *érint).* — Szemben áll az *int-* szó eredetének itt tárgyalt felfogásával BUDENZnek ama nézete (MUgSz. 819.), mely szerint ez az ige az *emel-* «heben» családjához tartoznék, mivel tulajdonkép «testmozdulat (különösen kézemelés, fejbiczentés) által való jeladás» van vele kifejezve, mihez bizonyításkép még arra hivatkozik, hogy a magy. *eme-l-* alaprészével egyező vog. *ālm-* «heben» a frequ. *ālent-* «tragen» képzés tanusága szerint **āl-* tőtől van alkotva s ezzel szerinte egybevethetők: mordk. *iliše-, iliśe-* «winken (mit der hand)», zürj. *ölt-* «schwingen, winken», votj. *ал̆al-* «winken» (WIED.; tőlem igazolva: *al-* «abraten, abreden; drohen, mahnen, warnen; stillen, besänftigen»). A szoros török egyezés mellett ez a többszörös fölvételre támaszkodó nézet igen valószínűtlen.

***int** «irány; richtung»: *intës* (Baranya-m., Ormányság «valaminek irányában levő; in der richtung eines gegenstandes sich befindend» (pl. *torony intes* «torony irányában levő», *intës a föddel az ablak* «egy színben, egy vonalban levő»), *intëst, intést, intöst* «valaminek irányában, egyenesen; in irgend einer richtung, gerade zu» (pl. *mék intöst* «megyek egyenesen»). — *intéz- (entez* DöbrC.) «specto, intendo; æstimo, arbitror; ordino, dispono, dirigo; zielen; meinen, dafürhalten, schätzen; ordnen, anordnen» (tkp. «irányoz», pl. *reám intéz* «auf mich deutet es» Ádámi; *ere intézve szoll az isten* = auf dies gerichtet, diesbezüglich» Geleji Katona; *jarásom merre intézzem?* = «merre irányitsam?» Thaly, Vitézi énekek; *hozzád intézem levelem* «zu dir richte ich meinen brief»); (Székelység) «hozzávet, hozzávetőleg mér» (pl. *intézd meg jól a szemeddel, meddég telik föl a szúszék avval a gabonával;* ZOLNAI: Nyr. 19 : 49—60; MTsz., NySz.).

< Ujgur *öŋdi, öŋdü,* «richtschnur» (pl. *äzis öŋdi urma ai älči pägü, äzis öŋdi pusti tümän miŋ ügü* «gib keine böse richt-

schnur, o du völkerfürst! Eine böse richtschnur verdarb hundert tausend gute»; *aǯun poldi ärzä törü öŋdüzi, kižigä kižilik polur pälgüzi* «wenn das gesetz die richtschnur für die welt wäre, so würde menschlichkeit ein zeichen für den menschen sein»; Radl. I : 1207—9.).

Meggyözöen mutatja ki Zolnai (a fent idézett helyen), hogy *intéz-* s tájnyelvi *intës* szavainknak egy «irány» értelmű elavult **int* szó az alapja, s most kiderül erre nézve, hogy a törökségből is igazolható, a mennyiben az ujgur *öŋdi* «richtschnur» kezdőhangzója a hozzávetett magyar megfelelő régi **ént* (v. ö. *éntéz)* alakjához oly viszonyban gondolható, mint a tör. *kök* «blau», *čök* «penis» = magy. *kék, csék* szavakban, az *ŋd* = magy. *nt* hangmegfelelés pedig az *imde-, indä-* = magy. *int-* esetében bírja mását (l. e czikket fentebb). Tanulságosak a magyar szófejtésre az ujgur *öŋdü* szónak családi kapcsolatai is. Ez t. i. minden valószínűség szerint alaprészében a köztörök *oŋ* «recht, rechts» szónak (Radl. I : 1024.) magashangú változata (úgymint: ujgur, teleut, tarancsi *öŋ-* «verwelken, bleich werden» = ujgur, teleut, lebed, kirg., szagaj, kojbal *oŋ-* id.), melynek általánosabb «richtige richtung»-féle értelme mutatkozik a következő szerkesztésekben: teleut *oŋ-naŋ* «nach rechts, in richtiger richtung, dem strich (der haare) nach», kojb., szagaj *oŋ-gar* «nach rechts, auf den richtigen weg», csagat., tarancsi *oŋ-la-* «auf den rechten weg führen, zurechtweisen, belehren, verbessern», kirg. *oŋ-da-* id. (v. ö. még: anatri-csuvas *jüń: peŕ jüńellä* «in eine reihe, въ одинъ рядъ»). Ezen ertelemnek további fejleménye az *oŋ* szónak alkalmazása ily jelentésben: «passend, den verhältnissen angemessen», mely mellett van igei tő is: ujg. *oŋ-* «passen, vorteilhaft sein» (= kirg. *oŋ-* «gelingen, geraten»). továbbá a névszói alapból: teleut, altaji-tat. *oŋ-dū* «wie es sich gehört» = kirg. *oŋdu* «gut, ziemlich gut». Mindezek szerint az ujgur *öŋ-dü* (mely szabályos nom. verbale képzésnek vehető az ujg. *oŋ-* ige magashangú másából) igazi értelmében: «die richtige, gerade, passende, entsprechende richtung» = «richtschnur» s így értendő a magy *intës* is, mint «valaminek egyenes irányában eső» s *intéz* mint «egyenesen irányít» (= «czéloz»). A «passend, entsprechend», illetőleg «gut» értelem szorosbításával a kirgiz *oŋ* egyszersmind «heilsam, heilbringend», kirg., tarancsi, lebed, ujgur *oŋai* (< *oŋ-gai)* «leicht, ohne schwierigkeit» = küär *oŋai*, teleut, altaji-, baraba-tat. *oŋoi* «wohlfeil, billig (vom preise); möglich, durchführbar» (= virjal-csuvas *jüńė* «billig, wohlfeil»), šor. tuba-tat. *oŋ-dai* «billig» (Radl. I : 1024—1033.). Meglepő itt a «billig» értelemben való találkozás az **intén** (Pozsony-, Nyitra-m.) «olcsón» *(intébben* «olcsóbban»; *intébb* «olcsóbb», pl. *intébb áron, intébbért ;* MTsz.) szóval s megerősítésére szolgál Zolnai ama nézetének, hogy

ez a fentebbi *intës* és *intéz* szókkal egybefügg. Alakilag az *inté-n* alaprésze a határozói értelemben használt *oŋ-dai* (pl. *oŋdai ätti* «er hat es billig gemacht» RADL. I : 1032.) magashangú má-ának vehető, míg az *inté-z* (úgy képezve mint: *irányo-z, czélo-z)* az ujg. *öŋdi* alak nyomán is érthető.*) Tekintve, hogy az *-ént, -int* rag mélyhangú szavakban is megtartja magashangúságát (pl. *azént* «ita» a régi nyelvben, *alkalmasint)* s hogy még birtokosragos alakokhoz is csatlakozik (pl. az Ur énnekem fizet az én *igazságoméné* és kezeimnek *tisztaságaént;* ne essék semmi dolog *kedveméné,* l. SIMONYI: Magy. Határ. I : 397.) igen valószínűnek tartom ZOLNAInak ama nézetét is, hogy ez raggá vált önálló szó, mely azonos a fentebbiekben kimutatott **int*-tel és eredetibb irányhatárzói szerepéből fejlődött módhatárzóvá (l. Z. bizonyítását erre nézve: Nyőr 19 : 55—56.). Igy az *-ént* a szintén törökből eredt *-kép* és *-kor* testesebb ragokhoz csatlakozik, melyek szintén használatosak ezen rövidebb alakjukban is *-koron, -képpen* helyett.

ír (accus. *ire-t): likas-ír* «hézaggyökér (aristolochia rotunda); hohlwurzel» (a XVI. századból; l. SZILY K., Nyr. 25 : 538); *csaba íre* «pimpinella; poterium sanguisorba» *(chaba yre* «bethonica» Gyöngyösi Szót. 3017. sz.; *czyaba ire* egy 1416 előtti orvosi rendelvényben; Nyőr 2 : 68); *ér-fű* (Lugos-vid.) «pimpinella» (Nyr. 13 : 287). — *ír-mag* «a legkisebb gyermek» (Győr-m.); *irmagúl maradt* «utolsó maradékul», *irmagnak sem maradt belőle* «éppen semmi, mind kiveszétt» (MTsz.).

< Kirg. *ïr* «eine pflanze mit blauen blumen, die als arzenei gegen den husten gebraucht wird» (RADL. I : 1456); *ijir* «wurzel einer pflanze, die als arzenei gebraucht wird» (корснь растенія, употребляемый какъ лекарство»; KATARINSZKIJ).

Mint SZILY kimutatta, kétségtelen régi magyar szó a *likas-ír= hohl-wurzel* főnév, melynek utótagja a köznyelvi *ír-mag* s valószínűleg a tájnyelvi *ér-fű* szóban is jelentkezik. Az a körülmény, hogy már a XVI. század első felében két szóban írták a *csaba-íre* növénynek a nevét, szintén arra vall, hogy a mennyiben e szót tényleg a népetimologia alakította (a mint SZARVAS magyarázza; Nyr. 22 : 152), ebben egy közhasználatú *ír* szónak kellett közreműködni, mely ugyanaz volt, mint a *likas-ír*-ban. Van *bába-ire* is «pimpi-

*) ZOLNAI *int-é* lativus alakot föltételez, melyből *inté-z* úgy mint *ide*-ből *idé-z*, vagy *alá*-ból: *alá-z*; de a törökből való eredet nézete mellett ily lat. ragra nem gondolhatunk.

nella»-nak magyarázva (l. NySz.) s e mellett: *bába fű* (Zemplén m.; MTsz.). BUDENZ Diószegi és Fazekas «Füvészkönyvének» magyarázatát követve (mely a dentaria-füvet *fogas-ír*nek nevezi, mivel «*gyökere*, vagy *íre* pikkelyes, fogas, vagy gumós») «gyökér» értelműnek veszi a régi *ír* szót s e nézethez csatlakozik SZILY is, ki szerint e szólás: «*írmag sem maradt belőle*» voltakép annyit jelent, hogy «nemcsak a magja, de még a *gyökere* is végkép kiveszett». E magyarázatot lényegileg megerősíti az alakilag teljesen egyező kirgiz *īr*, *ijir*, mely ép úgy mint a «likas-ír» és «csaba-íre» szintén egy gyógyító füvet, illetőleg annak gyökerét jelzi, de ez egyezésből még azt is következtethetjük, hogy a magy. *ír* nem általában «gyökér» (pl. nem egyszersmind «fának gyökere»), hanem szorosabban «gyógyító fűgyökér». Sőt ez alapon tovább menve nem tetszhetik meresz föltevésnek, hogy a köznyelvileg «ungventum; salbe» értelemben ismeretes magy. ír (accus. régebben: *ire-t*, ma: *ír-t*, *ira-t)* sem más, mint a «gyógyító fű v. gyökér» értelmű *ír* oly alkalmazással, mint a tavdai vogul *tēr-pum* «arznei» szóban *(tēr*, KV. *tērp* magában is, «arznei», *pum* «gras»), vagy mint ugyane nyelvjárásnak más területén *jim-jom* «arznei» = votják *em-jum* «arznei» = csuvas *im-jum*, *im-śum* «arznei aus kräutern» kifejezesben, melyekben a köztörök *äm*, volgai tatár *im* «arznei» előrész mellett a *jom*, *jum* utórész a csuvas *śum*, *śom* = magy. *gyom* alaki előzmenyet tükrözi vagyis: *ír* «salbe» < «arznei» < «heilkraut».*)

író (accus. *író-t)* «a megköpült tejfölnek savanyú leve, mely a vaj elválasztása után fenmarad; buttermilch» (CzF.); «mulsum» (= «molken, milchrahm» Schlägli Szój. 1436., Beszterczei Szój. 1015. sz.); *írós* (adj.): *írós vaj* «butyrum; anke», *írós tészta* «striblita foliata; butterteig» (NySz.).

---

*) SZILASINAK ama nézete (NyK. 30 : 484), mely szerint az *ír-mag* előrésze az utórésznek szinonimája gyanánt (mint a *bú-bánat*, *kő-szikla* stb. szókban) szinten «mag; család, nemzetseg» értelmű volna, minden valószínűség hıján van. Ellene szól ennek az alkotórészeiben világos értelmű *likas ír* = «*hohl-wurzel*», melynek utótagja semmiesetre sem «mag», de az egybevetett volgai-tat. *orlok* «same» (= csuv. *vǒrlěj* id.), volgai-tat. *oru* «geschlecht, stamm, familie» (= csagat. *uruk* id., ozm. *irk* «race, generation»), csuv. *vor* «same» alaki egyezése is kétes. — BUDENZnek *ír* «wurzel» = *ér* «ader» szócsaládosítása is elejtendő; mert tudvalevő, hogy regi magyar *ê*-nek (v. ö. *ęr* Heltai; accus. *ere-t)* sem a régiségben, sem a nyelvjárásokban *í* változata nem mutatkozik *(ér* «ader» Tiszántúl is: *ér*, nem: *ír)*.

< Mongol *airak* «sauere milch als getränk» (SCHMIDT 1.); «lait fermenté, koumis; айракъ, заквашенное молоко, кумысъ» (KOWAL. I : 8) = kalmuk *airak* «sauere milch» (JÜLG).

A magy. szó alakja egészen csuvas jellegü, minélfogva benne ép úgy mint a *kölcsön*, *hiúz* stb. szavak esetében mongolból ugor-török úton került jövevénynyel van dolgunk. A mai csuvasban *ujràn*, felvidéki *uřàń* «sauere kuhmilch» (= tat. *ajran* id.) szót találunk, mely összefügghet a mongol *airak*-kal, de közvetetlenül magy. *író*-val (végzetenél fogva) nem egyeztethető.

ív-ik (Palóczság, Abauj-m.) «érik, puhúl, levesedik; elérik (gyümölcs, különösen vad gyümölcs); megporhanyúl (trágya); weich, überreif, saftig werden (v. früchten); locker, mürbe werden (v. dünger)»; *ivëd-* (*érëd-* Erdély, *ivod-ik* Heves-m.) id. (*ivëtt körte* Gömör-m., *ivott k.* Hegyalja, Tisza-Dob; MTsz.).

< Csagat., tarancsi *ibi-* «weich werden» (*ibit-* «weich, frisch machen»; RADL. I : 1569.).

A török eredetű *kéve*, *káva* és *gyáva* szók *b* > *v* hangváltozásával a magy. *iv-ik* «megpuhúlni» = tör. *ibi-* id.; a ritkább *ivëd*-képzés pedig e mellett akár a *rothad-*, *korhad-*, *poshad-*, *száradt-* stb. igék analogiai hatása folytán is keletkezhetett. BUDENZnek e szóra vonatkozó egyeztetésére (MUgSz. 803.) már ANDERSON kimutatta, hogy több pontjában tarthatatlan, jelesen hogy ez ÉO. *lēpėt*, *lēbėt*, IO. *tēbet* «weich» a mordM. *läpä* «weich», észt *lepe*, *lebe* (gen. *lebeda*) «mild» (*l. ilm* «mildes wetter»), finn *leppiä*. *leppeä* «mild, freundlich, zart, weich» (= *l. sydän* «weiches herz»), zürj., votj. *ľab* «schwach, zart» szókhoz, a zürj. *ńebid* (permi *ńibot*), votj. *ńebit* «weich, zart» pedig a finn *neveä*, *nevä* «humidus, flaccidus, languidus, haud compactus (humus)» szóhoz tartozik (Wandl. 61, 184. ll.). Igen kétes a mordE. *ćevte* «weich, milde» = finn *heveä* «mollis; lascivus» szókkal való kapcsolat is, melylyel alkalmasabban vethető egybe a magy. *szel-íd* «sanft, mild» (hangzóközi *d* > *l* változással).

MUNKÁCSI BERNÁT.

Szláv jövevényszavaink.

(Negyedik közlemény.)

Garat.

CzF. szerint a *garat:* 1. tölcsérforma famív, melyből a malomkő alá húll az őrlendő gabona; 2. átvitt értelemben torok, nyelőcső. E szótárunk szerint a magyar szó összevetendő a dalmát *grad*-dal. A NySz.-ban a *garat (garad)* első sorban technikai műkifejezés s a malomban levő azt a tölcsért jelenti, a melyen az őrlendő búza az alsó és felső őrlőkő közé hull. Ez a jelentése van meg a szónak ma is (a nép nyelvében *garagy* is, MTsz.). A Jord. k.-ben levő *garat* (Józsue IV., NySz.) «alveus» szerintem a népnyelvi *garád*-dal függ össze (MTsz.), s a *garat*-tól különválasztandó.

Miklosich munkáiban olvasható (Slav. El., EtymWb.), hogy a m. *garat* szláv eredetű szó. Nekünk csak arra a kérdésre kell megadnunk a feleletet, milyen szláv nyelvből való ez átvétel.

Az óbolg. nyelvemlékekben többször van szó *malom*-ról (= **жрѣнъкъ**, *žrъnъvъ)*, *malomkő*-ről (= **камень жрѣновьнъ**, *kamenь žrъnovьnъ*, v. ö. *malom* alatt a szójegyzékben), de *garat*-ról nem történik említés. Az óbolg. nyelvemlékekben nincs is a magy. *garat*-hoz hasonló hangtestű és jelentésű szó. Az egyházi szláv nyelvemlékek különféle szerkesztései közül hasonló szó csak az orosz emlékekben van; itt a *grotъ* = κόνδυ, calix, čaša, pohár (Mikl., Lex. pal., Sreznevskij: Materialy). Ez a jelentés ugyan nem egyezik a magy. *garat*-tal, de ha tekintetbe veszszük, hogy a lat. *calix* (pohár, tál) jelentette «a vízvezetékben azt az érczvízfogót, a mely a kifolyó csöveket a főcsatornával egybekapcsolta, s egyszersmind tölcsérül, de mértékül is szolgált» (v. ö. Finály lat. szót.), legalább valószínűvé tehetjük, hogy az ó-or. *grotъ* «= κόνδυ,

calix» a m. *garat*-tal etymologiailag egy szó. Az ó-or. *grotъ* azonban «poharat, tálat» jelentett, a mi *garat*-unknak pedig ez a jelentése soha sem volt. Ezt az ó-or. *grotъ* szót SREZNEVSKIJ összeveti az ó-cseh *hrot*-tal, a mely «fejődézsa, sajtár» jelentesű. A két szó etymologiailag tényleg össze is tartozik.

Az orosz emlékek *grotъ* szavából azonban téves volna az a következtetés, a mely azt állítaná, hogy a *grotъ* egyszersmind ó-bolgár vagy bolgár szó. Az orosz emlékekbeli *grotъ* orosz szó és semmi más.

A m. *garat* csakis olyan szláv nyelvből való, a hol a *grot* technikai műkifejezés, s «infundibulum molare» a jelentése. Ép azért kutatni fogjuk, hol van meg e jelentés, milyen a szó geografiai elterjedése, s ott, a hol a *grot* nincs meg, mi a m. *garat* egyértékese.

1. M. *garat* = szláv nyelvi *grot*.

a) Szerb-horv. nyelv: *α*) Északi horv. *ča*-nyelvjárás: *gròt*, gen. *gròta:* infundibulum molæ; morbus quidam in c o l l o ovium (NEM., Čak. Stud. I. 368.); β) *kaj*-horv. nyelvjárás: *grót:* catillum, catillus (BJELLOSTIJENEC), *grôt :* u mlina sud u, kojem stoji žito te se iz ńega malo po malo prosiple i pada u mlin, a XVI. század óta kimutatva, akad. nagyszótár); *grott* melinszki: infundibulum molare (HABDELICH); γ) *što*-nyelvjárás: VUK szótára szerint csakis a horvátországi *što*-kavštinában fordúl elő a szó: *grôt* = u vodenica koš, gdje se žito zasipa (BER. és DERRA szótára nem ismeri).

Ez összeállításból az derűl ki, hogy a szerb-horvát nyelvterületnek csak egy részében járatos a *grot*, *grôt*, s itt a jelentése se több, se kevesebb, mint a m. *garat*-é (= infundibulum molare, v. ö. JAMBR.: infundibulum dicitur c a n a l i s, per quem frumentum in molam decurrit). Ismeretlen azonban a szó Szerbiában, Bosznia-Herczegovinában, Dalmácziában, s itt egész más szóval jelölik a *garat*-ot.

b) Szlovén nyelv: *α*) *grǫ̑d :* der mühltrichter, posoda v mlinu, v katero se žito vsipa, da po tem po koritcu na kamen pada; der brunnenkasten (magyarországi szlovén, v. ö. tót *hrôt*, *c)* β) alatt); die schiebtruhe; kicsinyítve: *grǫ̑dek ;* β) *grǫ̑t :* der trichter, die gosse in der mühle, der rumpf der weinpresse; der trichter im stalle (s kozi *grot* mečejo seno s poda v hlev); der abgrund; kicsinyítve: *grǫ̑tček*, *grǫ̑tec*, *grǫ̑tek*, igei származék: *grǫ̑tati :* trichterförmig mit den händen kreisen (v. ö. PLETERŠNIK).

A szlovén nyelv területén tehát a m. *garat* = *grǭt, grǭd.*

c) Cseh-tót nyelv: *α*) ó-cseh, mai cseh: *hrot:* fejődézsa (SREZNEVSKIJ: Materialy); gosse in der mühle (RANK); ugyanitt *hrota, hrotek:* milchnapf, melkkübel, milchgelte (RANK, MIKL. EtymWb.); β) tót *hrotek:* sajtár, mulctrum (BERNOLÁK), *hrôt* (ejtsd: *hrvot):* fejödézsa (Nyitra-m.), garat a malomban, sárosi tót *hrut* (JANCSOVICS); a szarvasi tót nyelvjárásban *hrôt* (ejtsd: *hrvot):* garat a malomban; gémes kút kávája (v. ö. *b) α*) alatt).

A cseh-tótban a szónak már nagyobb a jelentésköre, mint a m. *garat*-nak.

d) Kisorosz nyelv: *grot, hrot:* kiš v mlini, art korb in der mühle (ŽELECHOWSKI, MIKL. EtymWb.).

Ez összeállításból az tünik ki, hogy a *grot* ismeretlen a lengyelben, oroszban, bolgárban, s a szerb-horvát nyelv szerbországi, bosznia-herczegovinai, montenegrói, dalmácziai (STULLI) *što*-nyelvjárásában. Állítani, hogy e nyelvekben megvolt a szó, s csak később, a magyar átvétel után veszett volna ki, lehet, de semmivel sem lehet ez állítást igazolni.

Ránk nézve a legfontosabb, hogy mi a m. *garat* neve a bolgárban s a többi szláv nyelvben. Erre ezt találjuk:

2. M. *garat* =

α) bolg. *koš:* piramido obrazen koš, nad vodeničnija kamъk, v kogoto se sipva mlivota (Sbornik VII. 226.), *kóš:* v vodenicita dъrvenija uredъ, v koito se sipva mlivoto (Sbornik XII. 291.);
β) szerb *sejalo* (BRANCS. DERRA), az oláhban *gâtlej, gât.*

Láttuk tehát, hogy a *garat* nem minden nyelvben *grot*, s legkevésbbé az a bolgárban. Az átvétel sem történhetett onnan, a hol a szó nem volt meg, hanem csak onnan, a hol meg volt. A mi a szó átvételének hangtani oldalát illeti, megemlítem, hogy a cseh-tót alapalak *hrōt*, **grōt* hosszú *o*-val van, ellenben a *kaj*-horvátban rövid az *o* (v. ö. HABDELICH: *grott).* E rövid *o* jobban magyarázza meg a magy. *a* (*garat*) megfelelést. A jelentés is délszláv átvétel mellett tesz tanúságot.

Végül a mi a szláv szó eredetét illeti, inkább ahhoz a felfogáshoz hajlom, a mely a szóban a **gъrlo* (= torok) szóban levő gyökérszót látja (horv. akad. nagyszót.), mintsem ahhoz, a mely a

szláv szóban német kölcsönzést lát (v. ö. Mikl., EtymWb., Pleteršnik, Matz.: Cizí slová).

Gërlicze.

Az óbolg. evangélium-fordításokban egyszer előkerül a *gër-licze* is. A párhuzamos helyek ezek:

Luk. II. 24: Münch. k.: ket eǵenlő *gőrlicet*, Jord. k.: ket *gherlyczeth* = Vulg.: par *turturum* | gör.: ζεῦγος τρυγόνων = Assem.: dьva *ka grъličišta*, Zogr.: дъка кагрьлнуништа, Mar.: дъка кагрълнуништа, Sav. kn.: к грьлнуништа.

Ez idézetből azt látjuk, hogy az óbolg. evangéliumokban a *gërliczé*-nek két neve van; a régibb szerkesztésű emlékekben *ka-grъličištь* (v. ö. Jag., Zur Entst. II. 62.), az újabb szerkesztésűekben *grъličištь* (v. ö. Sav. kn., Cloz.: 903, 908. sor, Cod. Supr. 341. l. 2. sor).

Az óbolg. nyelvemlékek alapján fejlődött orosz, bolgár, szerb-horvát evangélium-fordításokban a *kagrъličištь* csak egyben fordúl elő (v. ö. Gal. ev. 1114 évből, Starine XXIX. 188.), az összes többiben *grъličištь* áll (Ostrom., Ev., Put., Trn., Pol., Nik., Hvalov

ruk., Berő. Ulom., Starine XIX. 188, Amfilochij: III. 2, 38, Ostrog., Erzsébet-biblia). Az egyh. szláv és óbolg. *grъličištь*, valamint az óbolg. *kagrъličištь* szavakról Miklosichnál azt olvassuk, hogy a szó jelentése «pullus turturis»; e jelentés-magyarázat azonban csak azon alapúl, hogy a *kagrъličištь*, *grъličištь* kicsinyítés a **kagrъlica*, *grъlica* ból, jelenteni azonban a szó «turtur»-t, «gerliczé»-t jelent az óbolg. és az egyházi szláv nyelvemlékekben (v. ö. Sreznevskij: Materialy).

A magy. *gërlicze* egy szláv nyelvi *grlica* átvevése. Az óbolg. zsoltárfordításokban ez alak is előkerül. A hely ez:

LXXXIII. zsolt. 4: Döbr. k.: Mert ime vereb maganak hazat lelt es *gerlice* fezket, Keszthelyi k.: *gerlyce*, Kulcs. k.: *gerlyche* = Vulg.: Etenim passer invenit sibi domum et *turtur* nidum | gör.: τρυγών = Psalt. sin.: ꙗко пьтица обрѣте себѣ храминѫ і грълица гнѣздо себѣ. A horv. glagolita emlékekben *gr'lica* (Berő. Ulomci), az orosz Ostrogi bibliában *gorьlica* áll. Itt jegyzem meg, hogy e helyen a bolg. népnyelvi *(lastovica-ta)*, az osztr. szlov. *(lastovka)*, hazai szlov. *(lasztvicza)*, krajn. szlov. Dalm. *(lastovica)*, Vuk-Daničić féle szerb-horv. *(lastavica)*, or. népnyelvi *(lastočka)* fordítások «hirundo»-ról s nem «turtur»-ról szólnak, a mi mindenesetre egy lat.-gör. varians lectióra vezetendő vissza.

Az óbolg. nyelvemlékekben tehát a *gërliczé*-re három kifejezést találtunk, a legrégibb volt a *kagrъličištь*, a fiatalabb kifejezés pedig *grъličištь*, *grъlica*. A bolgár eredet hívei már most azt mondanák, hogy a m. szó a bolgár kifejezések közül, a fiatalabb szerkesztésbeli kifejezések közül való, a mint ilyen átvételekre is vannak bizonyítékaink (v. ö. *ragya-rozsda* tárgyalását). Ámde a Psalt. sin. *grъlica* adatáról biztosan ki tudjuk mutatni, hogy a szó az óbolg. szövegbe hazánkban, a hazai szlávság nyelvéből került, erre bizonyítékaink a következők:

1. A Psalt. sin. egyes részeit hazánkban fordították; a LXXXIII. zsoltárba is az óbolg. *kagrъličištь*, *grъličištь* helyett itt kerülhetett bele a *grъlica*, a hol a szó, mint lejjebb látni fogjuk, ma is járatos.

2. A *grъlica* szó középbolg. nyelvemlékekből nem mutatható ki, itt csak *grьličištь* olvasható (v. ö. Zlatoust 21. l.), ellenben megvan a szó a szerb (v. ö. *grьlica*: Mikl. Lex. pal., Daničić: Rječ.) és az orosz emlékekben (v. ö. *gъrlica*: Sreznevskij: Materialy).

3. Az ujabb bolgár fordításokban a *gerlice*-nek *gѫrlička* (Rylec), *grъgorica* (bolg. népi ford.) a neve; *grъlica*-ról azonban a

szótárak *gërlice* jelentésben mitsem tudnak. MIKLOSICH sem idéz bolg. *grъlica* alakot (Denkschr. XXVII. 275, Slav. Etym.). EtymWb.-jában van ugyan *grъlica*, de a jelentése nincs megadva. A mai bolgárban a *grъlica* nem *gërlicé*-t, hanem torokbetegséget jelent (v. ö. DUVERNOIS), míg a *gërlice*-re a mai bolgárban *grъlovica*, *grъgurica*, *gurgurica*, *grъgъlica*, *grъlъrica*, *gurguvica*, *trъtъrъ*, *gъrlička* kifejezesek a járatosak (v. ö. MIKL. EtymWb., Dict. abr., bolg. népnyelvi fordítás, DUVERNOIS, RYLEC).

E három pontba foglalva igyekeztem valószínűvé tenni, hogy a Psalt. Sin.-beli *grъlica* szó nem lehet se óbolg., se középbolg., se pedig újbolg. szó, itt a *grъlica* = torokbetegség, míg ellenben a «turtur»-nak a magyartól elütő nevei vannak.

Ha már most azt kutatjuk, hol hívják a *gerlicé*-t ma és hívták a multban az ősszláv **gъrlica*-ra visszamenő s a magyarnak megfelelő alakkal, a következőket fogjuk találni:

1. *grlica* = m. *gërlice*. Ezt az alakot találjuk a szláv bibliafordítások közül a következőkben: *α*) horvát: TRUBER (Luk. II. 24.), isztriai horv. (Jeremiás VIII. 7.), dalmát-horvát (RAŃIN: Ének. II. 12.); β) szerb-horvát fordítások (VUK-DANIČIĆ); γ) osztrák szlovén népi es hazai szlov. KÜZMICS-féle fordítások;

2. *gèrlica* = magy. *gërlice:* krajnai-szlovén DALMATIN-féle fordítás (Luk. II. 24.); ez alakra v. ö. stájeri szlov. *gèrlica* = turteltaube (MEGISER);

3. *gàrlica* = magy. *gërlice:* *α*) krajnai szlovén DALMATIN-féle fordítás az ótestamentomi részben (v. ö. IV. Móz. VI. 10. = Jord. k. *ghyrlyceet*, Jerem. VIII. 7.); β) sárospataki lengy. biblia, későbbi lengy. *śino gàrlica* (v. ö. LINDE: *garlica* alatt);

4. *gorlica* = magy. *gerlice:* *α*) orosz bibliában és emlékekben (v. ö. Osztrogi biblia: LXXXIII. 4. zsoltár, SREZNEVSKIJ: Materialy, or. és kisor. népi fordítás); β) szerb fordítás (v. ö. STOJK. Luk. II. 24.).

5. *hrdlička* = magy. *gërlice:* cseh-tót fordításokban (v. ö. Václ., Kralici, PALKOVICS).

A mai bolgár fordításokban, mint fentebb láttuk, *gъrlička* (RYLEC), *gъrgorica* (bolg. népi ford.) olvasható.

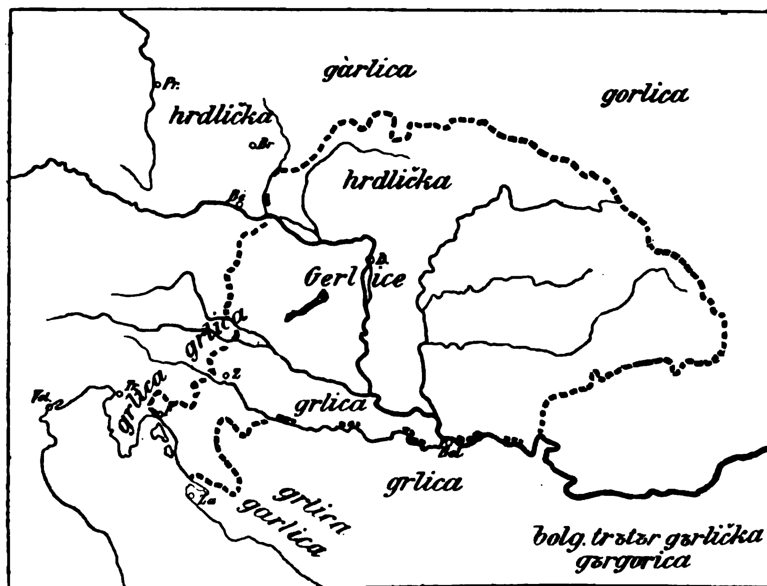
A szláv nyelvekben ma a *gerlice*-nek a következő nevei vannak: szlov. *grlica*, *gerlica*, *garlica*, szerb-horv. *grlica* (raguzai *garlica*, LINDE), lengy. *garlica*, *gardlica* (Denkschr. XXVII. 275, LINDE), kisor. *hortyća*, *gorlica* (Pisk. 32.), *gorlička* (Sborn. LAMANSKIJ: 224.), nagyor. *gorlica*, cseh-tót *hrdlička*, *hrdlice*.

Ez összeállításból megint az tünik ki, hogy csak a bolgárban

nincs meg a *gъrlica, grъlica* szó «gerlice» jelentésben, itt a *grъlica* = torokbetegség, míg ellenben a *gerlice* = *trъtъrъ, gъrgorica* stb. (lásd feljebb). Nem az a kérdés tehát, lehetséges-e egy bolg. *gъrlica, grъlica* alak, mert hisz ilyet akár a RYLEC-féle *gѫrlička*-ból is ki lehet következtetni, de a tényt kell vennünk, s ez az, hogy itt nem hívják a *gerlicé*-t *gъrlica*-nak.

A magyar szó eredeténél már most mint átadót ki kell zárnunk hangtani okokból az oroszt, a lengyelt, s a cseh-tótot. A szó csakis horvát-szlovén eredetű lehet. Ha tekintetbe veszszük, hogy a m. *gërlicé*-nek *gerle* (v. ö. MTsz. *gille, gelle)* mellékalakja is van, s hogy a *grъlica*-nak csakis a szlovénben van *grla* mellékalakja (v. ö. MIKL. Slav., Elem., PLETERŠNIK), még inkább megbizonyosodunk, hogy a mi *gërlé*-nk, *gërlicé*-nk szlovén eredetű szó.

Támogat e hitünkben a szó hangalakja is. A m. *gërlice, gërle*-beli *ë* ejtéskönnyítő hang, s arra mutat, hogy a szláv átadó nyelvében *ṛ* sonáns volt, tehát *gṛlica* a szó (v. ö. Münch. k. Luk. II. 24: *goͤrlice*, Jord. k.: IV. Móz. VI. 10: *ghyrlyceet)*. Részletesen a hangtani részben fogok beszámolni az óbolg. consonans + *rъ* + consonans hangtani megfeleléseiről és történeti fejlődéséről; itt csak azt emelem ki, hogy egy **grъlica*-ból (alapalak **gъrlica*, v. ö. or.

gorlica, lengy. *garlica)* a magyarban nem válik *gërlice*, ez csak *grlica*-ból való lehet. Az a nézet, a mely a bolg. *gъrl-* eredetben az ъ helyén *ö-*, *ë*-t magyarázna, szintén csak elméleteken építene. A jelentés, a hangtan, és a szó geografiai elterjedése tehát első sorban szlovén eredet mellett bizonyít.

Kakas és népnyelvi **kakat** (MTsz.).

Nyelvtörténeti adataink szerint a «kakas»-ra a magyarban a «tyúk» szót is használták. Kiderül e használat a Münch.- és az Apor-k.-ből, s megtalálható későbbi nyelvemlékekből idézve a NySz.-ban is. A Münch.-k.-ben erre vonatkozólag két adatunk van, ezek a következők: 1. Márk XIV. 68: Münch k.: es *tik* zola = Jord. k.: az *kakas* ottan zola; 2. Márk XIII. 35: Münch. k.: *tik zokoron*, Jord. k.: *tykzokoron* = Károlyi: *kakas* szókor, Vulg.: in *galli* cantu. E használatot megerősíti az Apor-k. is, itt ezt olvassuk: «mygh *tyk* zol addigh haromzor (172, kiadás 248. l.)».

Ez adatok igazolják, hogy a m. irodalmi nyelv történeti fejlődésében a régibb nyelvben *tik*: tyúk = *kakas*, míg a *kakas* ujabb, fiatalabb kifejezés. Ezzel azonban nem azt állítom, hogy a m. nyelvben a *kakas* XV. századi átvétel, csak az irodalmi nyelv szókészlete fejlődése szempontjából fiatalabb a *tyúk* = gallusnál. Hogy a *kakas* régi szava nyelvünknek, mutatja az, hogy már 1275-ben előfordúl (*cocos*, Nyr. XXV. 68.).

A *kakas* szláv eredetű szó, g a l l u s az óbolg. emlékekben 13-szor fordul elő, s így a vizsgálódást könnyű szerrel végezhetjük. A helyek ezek:

1. Márk XIV. 68: Münch. k.: *tik*, Jord. k.: *kakas*, Vulg.: *gallus* | gör.: ἀλέκτωρ = Zogr.: коуръ. Assem. és Sav. kn.-ban a hely nincs meg.

2. Márk XIII. 35: Münch. k.: *tik*zokoron, Jord. k.: *tyk*zokoron, Károlyi: *kakas* szókor = Vulg.: in *gallicinio* | gör.: ἀλεκτοροφωνίας = Zogr.: въ коурогласиѥ. Assem. és Sav. kn.-ban hiányzik.

3. Máté XXVI. 34. 74. 75. Márk XIV. 30, 72 (2 szer). Luk. XXII. 34, 60, 61, Ján. XIII. 38. XVIII. 27: Münch. k.: *kakas*, *kucas*, Jord. k.: *kakas* = Vulg. *gallus* | gör. ἀλέκτωρ = Assem. *kurъ*, Zogr., Sav. kn.: коуръ.

Ez összeállításból az derül ki, hogy az óbolg. evangéliumok-

ban *kurъ* = kakas. Ezt találjuk az Euch. sin.-ban is (v. ö. 88. l.: до коурѣ къспѣтнѣ, по коурьи къспѣтьи). Van azonban egy óbolg. evangéliumfordítás, a hol a *kakas* csak egyszer *kurъ*. E fordítás a Cod. Marianus. Itt a *kurъ* csak egyszer fordul elő (v. ö. Ján. XVIII. 27.), máskor e kódexben a «gallus» állandóan *kokotъ* = кокотъ. Jagić, a Cod. Mar. kiadója erre vonatkozólag ezt írja (Cod. Mar. 468.): «Nem kételkedem, hogy a *kokotъ* szót akkor vitték bele a nyelvemlékbe, mikor valahol a szerb-horvát nyelvterületen délen e kódexet másolták». Előttem csak annyi bizonyos, hogy a szót feltétlenül a másoló vitte bele a szövegbe. Hogy e másoló milyen nyelvű volt, az a кокотъ = *kokotъ* adatból egyedül meg nem határozható, mert a *kakas*-nak a hazai szlovénben is *kokout* a neve (v. ö. a fenti idézeteket Küzmics fordításában).

Ha a különféle glagolita-, cyrill- és latinbetűs szláv bibliafordításokat vizsgáljuk, a *kakas*-ra a következő kifejezéseket fogjuk találni:

1. *kurъ* = m. *kakas* (v. ö. Ostrom., Mir., Nik., Trn., Dobr., stb., v. ö. még Šurm. 78, 198.);
2. *pętelь* = *kakas* (v. ö. Dobr., Jag. II. 18, ma Macedoniában, Visoka faluban: *pentélut), pětelъ* (v. ö. Star. XXIX. 188, Ostrogi biblia): *piteo* (v. ö. Jag. Cod. Mar. 468, *pijeteo*, Vuk-Dani.), *petelin* (v. ö. Dalmatin); mai bolg. *pitél, petél:* hahn (Cankof: 23.).
3. *kokot* = *kakas* (v. ö. Küzmics, Raňin lection.);
4. *peteh* = *kakas* (v. ö. Jag., Cod. Mar. 468, Zárai és spalátoi Bernát lection.);
5. *pivac* = *kakas* (v. ö. Monum. IV. 252.);
6. cseh *kohout*, t. *kohút*, lengy. *kogut* (v. ö. Václ., Kral., Palk., lengy.);
7. *alektorъ* = gör. ἀλέκτωρ, *kakas* (v. ö. Starine XXIX. 188, Ostrogi biblia: Máté XXVI. 34, Márk XIV. 68, 72.).

Hasztalan kerestünk tehát e felsorolásban egy *kokošъ* = *kakas* szót, nem találtunk.

Az óbolg. nyelvemlékekben előfordúl egy *kokošъ* szó, csakhogy ez «tyúk»-ot jelent. A helyek ezek:

1. Luk. XIII. 34: Münch. k.: a' *madar*, Jord. k.: az eghy *madar*, Kár.: a *tyúk* = Vulg.: *avis* | gör.: ὄρνις = Mar. кокошъ. Zogr., Assem., Sav. kn.-ban hiányzik a hely. Az ujabb bibliafordításokban *tyúk*-ról van szó e helyen (v. ö. *kokoš* = Ostrogi, Vuk-Dan., *kokouš* = Küzmics, *kokush* = Dalmatin, *slepice* = cseh:

Václav, kralici ford.; коурница, коурнца = orosz szerk. nyelvemlékek, AMFILOCHIJ III. 2, 79.);

2. Máté XXIII. 37: Münch. k.: a' *tic*, Jord. k.: az *tyk* = Vulg.: *gallina* | gör.: ὄρνις = Mar.: кокошь, Zogr. (későbbi, középbolgár interpolatio): кокошь. Sav. kn.-ban nincs meg a hely, míg Assem.-ban *lęžaê* (= *lęžaja*) áll; ez a *lęžaja* a *kokošь*-nál szerkesztésileg fiatalabb kifejezés (v. ö. JAG. Zur Entst. II. 65.). s eredetére összevetendő hazai szlov. *kokouš vözleže* = a tyúk költ, dalm. horv. *izlèchi se* = pullos ex ovis oriri (STULLI), hazai szlov.: on je z . . . vészi *zleženyá* = ilyen olyan faluból való, születésű (v. ö. Návuk 3.). Az óbolg. *lęžaja* tehát szóról-szóra «költő»-t jelent.

E két idézetből tehát az derült ki, hogy az óbolg. emlékekben *kokošь* = gallina, tyúk. «Tyúk»-ot jelent a *kokošь* az orosz emlékekben (SREZNEVSKIJ: Materialy), a lengyelben (LINDE), a bolgárban (DUVERNOIS, CANKOFF: *kokóškŭ* 36, 176, u. o. *kváčkŭ* = gluckhenne; Sborn. VII. 226, X. 332, XIV. 202, krassói bolg. *kokoška* Isvjestija IV. 656.), szerb-horvátban (VUK, STULLI, Mon. IV. 252, RAD CIII. 73, CXVI. 123, NEMANIĆ II. 194, 196. stb.), a szlovénben (v. ö. hazai szlov. *kokouš*, osztr. szlov. *kokuš* MEGISER, *kăkūš* Archiv VIII. 435.). E nyelvekben a *kokošь* kivétel nélkül «gallina, tyúk», s a «gallus, *kakas*»-nak egészen más a neve (v. ö. hazai szlov. *kokout*, osztr. szlov. *petelin*, horv. szerb: *peteh*, *piteo*, *pijeteo*, *peteo*, macz. bolg. *pentélut*, más bolg. *petél*, *pitél* (v. ö. CANKOFF Gram. 23, szótár).

A magyar *kakas* tehát nem lehet a CYRILL- és METHOD-féle nyelvemlék nyelvéből való, mert itt *kurъ*, *kokotъ* a «gallus», *kokošь*, *lęžaja* a «gallina, tyúk».

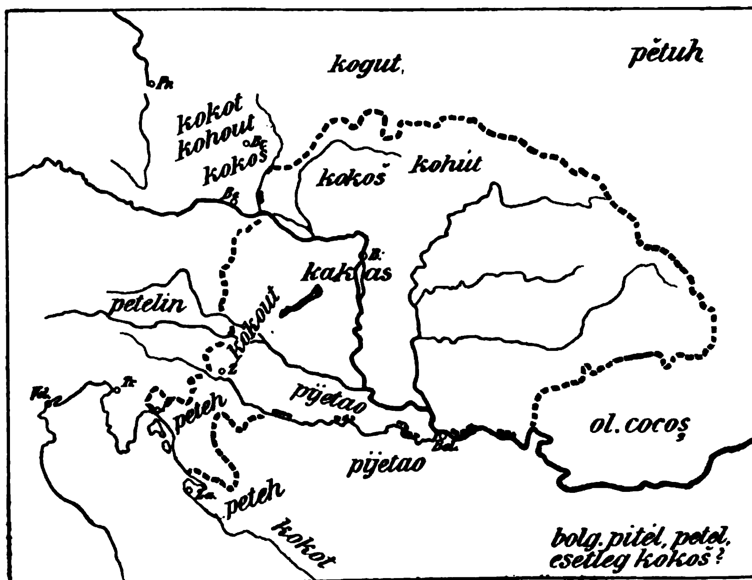
Ámde vannak nyelvek, a hol a m. *kakas*-nak «gallus» jelentésű *kokošъ* a megfelelője. A horv. akadémia nagyszótára *kǒkōš* alatt ezt írja: «cseh *kokoš* hímnemű és gallus-t jelent, a szó azonban ritka». RANK szótárában van cseh *kokoš*, *kokeš* s «Hahn» a jelentése; GEBAUER JÁNOS, a prágai egyetem tanára, azt írja nekem, hogy a készülő cseh nyelvtörténeti szótárban egyetlen egy *kokoš* = gallus adat nincs, s ő e jelentésben JUNGMANN-ból ismeri a szót; mint nőnemű szó *kokoš* alakban «tyúk»-ot jelent, s a lengyel nyelvvel határos területen fordúl elő. A morva-cseh-tót nyelvjárások azonban ismerik a szót, s BARTOŠ szerint (Dial. mor. II. 329.) *kokeš* = kohout, hahn. BERNOLÁK szótára szerint ismeretes a szó tót nyelvterületen is *kokeš* alakkal «hahn» jelentésben, értesü-

lésem szerint *kokoš* = kakas Nyitramegyében (Ernyei István értesítése). A tótban ugyan *kohút* a «kakas» általános irodalmi neve, s a *kokoš* több tót dialektusban a «penis» neve (ugyanitt *kokot* = v. ö. gyermeknyelvben *kakaska* = penis).

Ez adatokkal tehát sikerült olyan nyelvet találnunk, a hol a *kokoš, kokeš* = gallus. Nem állítom azonban, hogy a *kakas* kétségtelenül cseh-tót eredetű szó. Van ugyanis egy ó-or. nyelvemlék, a hol az óbolg. *kurъ* = *kakas* helyett *kokošъ*-t találunk. E nyelvemlék a IX—X. századi Čten. Ev. Grig. (v. ö. Amfilochij III. 2. 79). Ez orosz szerkesztésű nyelvemlékben *kokošъ* = m. *kakas*. Nagyon valószínű, hogy ez a *kokoš* adat bolgár nyelvjárási adat, s nem orosz. E hitben némileg megerősít az, hogy egy XIV. századi bolgár kéziratban a *kokošъ* = accipiter (Mikl., Lex. pal.), a mai bolgárban *kokošar* = astur palumbarius, ястребъ (Sborn. VII. 420, Duvernois: куроводъ, a szerbben *kokošar* = tyúkól, Cvijić, Naselja I, 63.). — A mai bolgárban azonban a *kokošь* (Duvernois) kizárólag «tyúk»-ot jelent (v. ö. pl. kokošín trtъ = Sborn. VII. 226, X. 332, XIV. 202.), míg a «kakas»-t *pitél, petél*-nek hívják (v. ö. Arkiv VIII. 261.). Jireček «Geschichte der Bulgaren» czímű művében közöl egy bolgár helynevet, a mely «*kokoši-glavci*-nak hangzik, s «Hahnenköpfe»-t jelent (111. l.). A szerb Dečani kolostor 1330 iki alapítólevelében (v. ö. Mikl. Mon. serb. 93.). Ez adatokból az a meggyőződésem, hogy a cseh-tót nyelv mellett a bolg. nyelv egy részében is megvolt, esetleg ma is megvan a «kakas» jelentésű «kokošъ».

Fejtegetésem czíméűl a *kakas*-sal egy jelentésű népnyelvi *kakat, kokotka* (kakasszeg) szót írtam. Ez a *kakat*, a mely a szláv nyelvi *kokot* = kakas szóra megy vissza, s helyneveinkben is előfordul, szintén szláv eredetű szó, s azért nem lehet bolgár szó, mert bolgárúl sohasem hívták a *kakas*-t *kokot*-nak.

Fejtegetésem eredménye az, hogy a m. *kakas* lehet cseh-tót, lehet esetleg bolgár átvétel is (ol. *kokoš:* puskakakas, s ugyanabban a jelentésben kisor. *kokoš* talán magyar eredetű. Nyr. XVI. 543, Zelechowski, v. ö. osztr. szlov. *petelinec:* hahn auf dem giessfass), a *kakat, kokotka* azonban kétségtelenül nem bolgár átvétel (*kakat* helyneveinkben igen régi, v. ö. 1403-ból *Kakat*, Csánki, Magy. földr. II. 44, III. 681.), hanem cseh-tót (v. ö. ócseh *kokot* = hahn, Rank) vagy dunántúli szlovén. A «kakas» fogalomra való szláv szavakat a következő térkép tünteti elő:

Kapcza.

Kapczá-n olyan vászonból, esetleg posztóból való ruhadarabot értünk, a melybe a lábat begöngyöljük s reá czipőt, csizmát húzunk (CzF.). A régi nyelvben ezenfölül «filzschuh, soccus» jelentésben is találjuk a szót (v. ö. NySz., Beszt. Szój.; a Schlägli Szój.-ben *sardis* érthetetlen latin szó), a mi azt teszi, hogy a *kapcza* a czipőnek egy nemét is jelentette.

A szó kétségtelen szláv eredetű jövevény, csak az a kérdés, milyen szláv nyelvből való.

Az óbolg. evangéliumokban *sapogъ* szóval van forditva a lat. calceamentum, gör. ὑπόδημα (v. ö. Máté III. 11, X. 10, Márk I. 7, Luk. III. 16, X. 4, XV. 22, XXII. 35, Ján. I. 27.), s ilyenkor a mi emlékeinkben a *saru* szót találjuk. A szerkesztésre fiatalabb óbolg. emlékekben a *saru*-nak *onušta* (оноушта) is a neve. Ezt találjuk a Cod. Supr.-ben (13 lapon kétszer, 332.) s ez az оноушта váltakozik a *sapogъ* (сапогъ)-gal a külömböző egyházi szláv nyelvemlékekben (v. ö. Amfilochij III. 2. 120, 123, 174.). A szláv nyelvek egy részében (l. lejjebb) a «kapczá»-t tényleg *onuča*-nak hívják,

ebből tehát azt lehetne következtetni, hogy talán az óbolg. онѹшта is jelentett «saru» mellett «kapczá»-t is (v. ö. SREZNEVSKIJ: Materialy). Ezt azonban bizonyítani nem tudjuk, mert az óbolg. emlékekben «kapczá»-ról nincsen szó.

Az óbolg. emlékekben azonban a magyar *kapczá*-hoz hasonló hangalakú szó sem kerül elő, az egyházi szláv emlékekben azonban találunk megfelelő szót. A XIV. századi horvát benczés regulákban olvassuk, hogy a lat. caligæ, pedules = horv. *kopitca, kopit'ca* (Starine VII. 113, 114.). E szó az orosz emlékekben is megvan, csakhogy több jelentésben; itt a *kopytьce* = 1. calceamenti genus; 2. női sapka; 3. a hímzésnek egy neme (SREZNEVSKIJ: Mater., VOSTOKOV, MIKL. Lex. pal.). A m. *kapcza* egy ilyen *kopytьce* szóval függ össze, a mely kicsinyített alakja a *kopyto*-nak (v. ö. *kapta*-fa alatt). Hogy eldöntsük, milyen szláv nyelvi átvétel a m. *kapcza*, szükségünk van arra, mikép hívják az egyes szláv népek a *kapczá*-t.

A) Onušta = or. *onuča:* kapcza, kisor. *onuča:* fusslappen, szlov. *onúča, vnuča, vnũca:* fussfetzen, schuhfetzen, hazai szlov. *mlũca*, cseh *onúc:* fusslappen, t. *onuca, onica*, lengy. *onuca, onuczka:* leinwand die füsse zu bewickeln statt der strümpfe in den stiefeln (LINDE);

B) bolg. *návoj* (többes *návoji:* fussfetzen. CANKOF, Gram. 22, кусокъ грубаго холста замѣняющій носокъ, DUVERNOIS); ugyanitt *čjorapi* = strumpfe (CANK. 127.).

C) szerb *ȍbojak:* das fusstuch, pannus ad pedes involvendos. A «kapczá»-nak ez a neve Szerémben, a Bánátban, a Bácskában, Szerbiában, Bosznia-Herczegovinában (VUK); v. ö. oláh *obială* = kapcza. bolg. *obúšta:* fusswerk (CANK. 185.).

D) Legutoljára hagytam azokat a nyelveket, a hol a magy. *kapcza*-ra fontos **kopytьce, *kopytьcь, *kopytica* előfordúl. Itt csak azt kell megjegyeznem, hogy az or. *kopytce*, kisor. *kopitce* szót jelentése miatt (= kis pata, stb. DALJ, ZELECHOWSKI) az átadók sorából ki kellett zárnom. Ezek előrebocsátásával a következő adatokat közlöm:

morvaországi cseh: *kopýtce:* kleine stiefel aus kotzen über die knöchel (RANK, BARTOŠ: Dial. mor. II. 269. 270.);

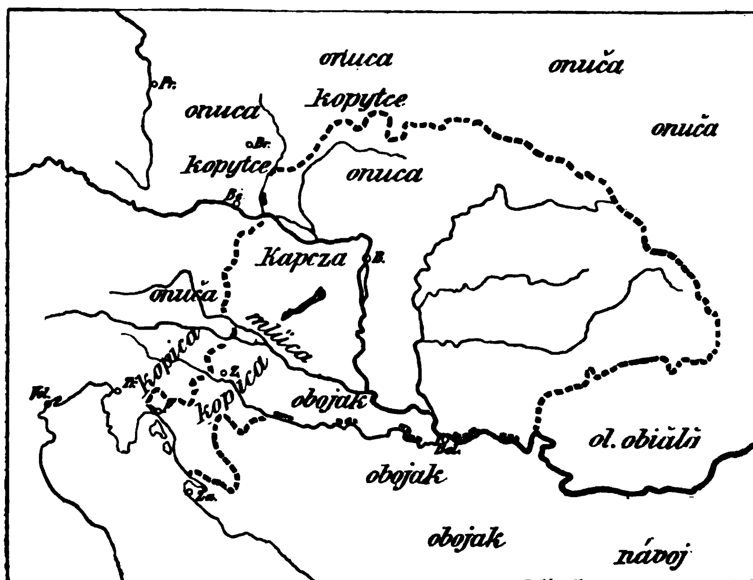
lengy. (nyelvjárási adat): *kopyce* = onucki (KARŁOWICZ: Słow. gwar polskich);

szlov. *kopíca:* socke, *kopítce:* fusssocke, *kopitec:* socke, pantoffel (PLETERšNIK);

horvát: *kaj*-nyelvterület: soccus = *kopitecz*, v *kopicze* obut

(BJELLOST.); *kopitecz* = soccus (HABDELICH); soccus = *kopicza*, socke, filzschuh, k a p t z a, socculus = *kopichicza* iz platna, ruhából való *kaptza* (JAMBRESSICH). A szó geografiai elterjedésére rendkívül fontosak a horvát Akadémia nagyszótárának adatai; itt *kòpica* (= nazuvak, obojak, dokolenica, tanka crevlica, soccus, olasz *scarpetta)* alatt Isztria szigeti adatokat is olvasunk. VERANCSICSnál «soccus = scarpetta — *kopitcza* = *kapcza*» áll, MICALIÁban *kopitce* t olvasunk. Ez adatokbol az derül ki, hogy a *ča*-nyelvterület északi része is ismeri a *kòpicza* = *kapczá*-t. Magam Vinodolban azt tapasztaltam, hogy ott népiesebb az olasz eredetű *škrpeta* kifejezés.

Ha már most megrajzoljuk a *kapcza* szó, illetve jelentés szláv geografiai elterjedését, s tekintetbe veszszük a hangsúlyt is *(kòpica)*, akkor a magyar *kapcza* horvát-szlovén eredetű kifejezésnek bizonyúl. Bolgár azért nem lehet, mert ott a *kapczá*-nak egészen más neve van és volt (v. ö. *kapta*-fa).

Kapta, kaptafa.

Nyelvtörténetünkben a *kapta* két jelentéssel van meg: 1. pferdehuf, ungula equi, lókapta; 2. schuhmacherleisten. Az első

jelentésben a szó elavultnak tekinthető, ma inkább ló-pata-ról beszélünk (v. ö. t. *päta*, cs. *pata*, szlov. *peta*, egyházi szláv *pęta*, pl. Ostrogi biblia, Genes. XLIX. 17: пѧтꙋ коньскꙋ = ungulas equi). A népnyelvi *kapta*, *kapcza* (a ló patáján levő betegség, daganat, MTsz., Czucz.-Fog.) ezzel a «pferdehuf» jelentésű *kapta* val függ össze. A második jelentésben (schuhmacherleisten, instrumentum sutoris) a *kapta* ma is általános, s régiségét bizonyítja, hogy már a Schlägli szój.-ben ezzel a jelentéssel van meg (2255. szám a.). Az a szláv nyelv, a melyből mi *kapta* szavunkat vettük, kell, hogy mindkét jelentésben bírja a szót.

Az óbolg. zsoltárfordításokban szó van «ungula vituli» = borjúnak a körméről. A hely ez: Psalt. sin. LXVIII. 32: тельца ... изводѧшта пазнегъти, Berő.: Ulomci: *pažnoh'ti*, Ostrogi bibl.: *paznokti* = Vulg.: super vitulum . . . producentem *ungulas*, Aporkód.: *kőrmőket*, Döbr.-k.: *kőrőm* nevelő borional.

Ez idézetből az tünik ki, hogy a borju-, s általában a baromkörömnek az óbolg.-ban *paznegъ'ъ* (többese *paznegъti)* volt a neve. A szláv nyelvek egy része ma is külömbséget tesz az «ungula jumentorum» és az ungula equorum» közt. Az «ungula jumentorum» a szerb Vuk-Daničić-féle bibliafordításban *pápak* (v. ö. Vuk szótára: die klaue), a szlovén Dalmatinnál (v. ö. LXVIII. zsolt. 32: *parkle) párkelj*, a hazai szlovénben *pâžle* (v. ö. Terplán, Knig. žolt. LXVIII. 32: telcsics *pâ'zláti)*, a tótban *paprček, paprčok* stb. E nyelvekben az «ungula equorum» *kopyto* (v. ö. t. *kopyto*, szlov. *kopíto* stb.).

Vannak azonban szláv nyelvek, a hol a *kopyto* «ungula equorum et jumentorum» jelentésű. Így az orosz Ostrogi bibliában (Levit. XI. 3, 4, 5, 6, 7, 26, Dent. XIV. 6, 7, 8.), a népnyelvi or. fordításban, valamint a bolgár népnyelvi fordításban is. A szláv *kopyto* egyébiránt olyan szó, a mely minden szláv nyelvben előfordúl (v. ö. or. *kopýto*, lengyel, cseh, tót: *kopyto*, bolgár, szlovén *kopíto*, szerb-horv. *kòpito)*. Csak a jelentésben van külömbség; a szláv nyelvek egy részében csakis «lópatá»-t jelent, más részében e mellett «baromkörmöt» is. Az óbolg. nyelvemlékekben nincs szó «ungula equi»-ről, a későbbi szláv nyelvemlékek alapján azonban állíthatjuk, hogy a «*kopyto*» volt a szó alakja (v. ö. Sreznevskij: Mater., Mikl., Lex. pal., és az Ostrogi bibliában: Genes. XLIX. 17, Judic. V. 22, IV. Reg. IX. 33, Ézsai. V. 25, Ezek. XXVI. 11. =

ungulæ equorum). Támogatja ezt az is, hogy a *kopyto* az összes szláv nyelvekben «lókaptá»-t is jelent.

Ezek szerint tehát a magy. ló-*kaptá*-t lehetne származtatni egy óbolg. *kopyto*-ból (= ungula equi). Azonban tekintetbe kell vennünk, hogy a m. *kapta* csakis olyan nyelvből való lehet, a hol a *kopyto* = kaptafa, schusterleisten is. S ez a jelentése a szláv szónak csak egy bizonyos szláv nyelvcsoportban van meg. A *kaptá*-nak a szláv nyelvekben következő elnevezései vannak:

A) kopyto: 1. lengyel *kopyto* (schuhmacherleisten, LINDE), innen lehet való a kisor. *kopito:* schuhmacherleisten (всьо на одно копито = alles über einen leisten geschlagen, ZELECHOWSKI), a melynek elterjedésére fontos, hogy MITRÁK és CSOPEY szótárai nem ismerik | 2. cseh-tót: *kopyto:* schuhmacherleisten, *kopyář:* leistenmacher | 3. osztr. szlov. *kopíto*, hazai szlov. *kopítą:* leisten (v. ö. vse po enem kopitu = alles nach einer façon, na jedno kopito nabití = über einen leisten geschlagen, v. ö. egy kaptára verni, NySz.), *kopìtar:* leistenschneider (PLETERŠNIK) | 4. horvát: α) *ča*-terület: *kòpito:* forma di scarpe, legno, sul quale si cuce la scarpa, calcei forma, leist (BELLA, STULLI, VOLTIGGI; magam Noviban *kalup* és *kòpito*-t hallottam); β) *kaj*-terület: *kopito* sosztarszko (BJELLOSTIJENEC, HABDELICH): forma calcei, modulus (v. ö. horvát akad. nagyszótár).

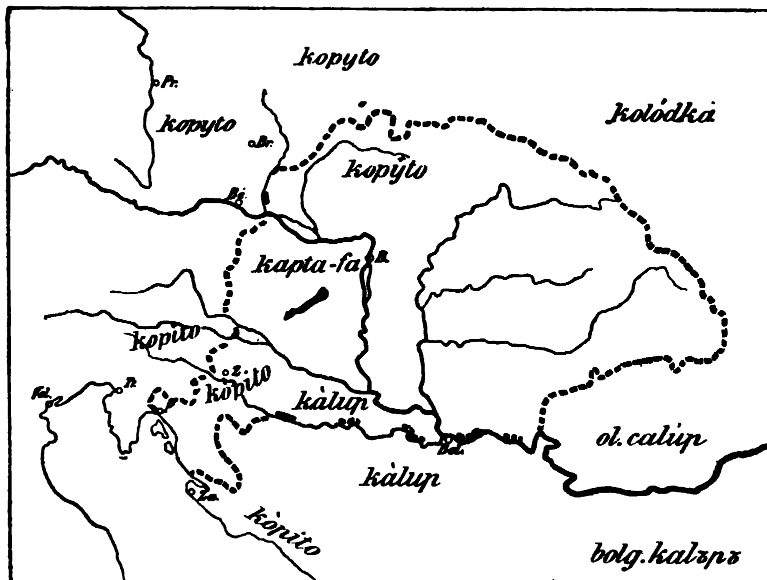
B) Orosz, kisor. *kolódka:* kaptafa (MITRÁK, DALJ., ZELECHOWSKI).

C) Bolg. *kalъpъ* (Duvernois), szerb *kàlup* (VUK.): kaptafa. E nyelvekből átment a szó az oláhba is (*calúp*, CIHAC II. 555.). Az oláh nyelv egyébként is tanulságos vallomást tesz; itt megvan a *copítă* is, de «ungula» a jelentése (v. ö. corne du pied, ongle, sabot, CIHAC), míg a *kapta*-fa *calúp* és a magyar eredetű *căptă* (Aradmegye).

Azokban a nyelvekben, a hol a *kopyto* = kapta-fát jelent, a *lókaptá*-nak is *kopyto* a neve, némelyikben csakis az «ungula equi» *kopyto* (v. ö. feljebb).

Végül még egy hangtani bizonyíték, hogy a *kapta* nem lehet bolgár eredetű. A szláv *kopyto* ugyanis a lengyelben, oroszban az *y*-n, bolgárban, szlovénben az *i*-n (*kopíto*) van hangsúlyozva. Az *i* kiesését mi csak úgy érthetjük meg, ha a szó az *o*-n van hangsúlyozva. Ez a hangsúly van a cseh-tótban és a szerb-horvátban (*kòpito*); a hangsúlytalan *i* közvetlenül a hangsúlyos szótag után eltünik ugyan a bolgár nyelvjárásokban is (v. ö. bolg. *vodenícŭ* és *vodéncŭ*, CANKOF 4. l.), de e szóban az oláhba is *copítă* alakkal

ment át. A bolgárban azonban a *kapta-fá*-nak sohasem volt *kopito* a neve, s így jelentése alapján sem lehet a szó bolgár. Az én nézetem szerint a szó *kaj*-horvát nyelvi átvétel. Megemlítem, hogy a horvát csizmadiaműnyelvben sok a magyar eredetű szó is (v. ö. HEFELE: Opančar i opančarstvo: faraguvat', fizis stb.). Egy okkal több, hogy a mi szavunk a horv. *kaj*-nyelvi *kòpito*-ból jött. A szláv elnevezések a *kaptafá*-ra már most geografiailag feltüntetve a következők:

Kapotnyak.

E kifejezések kapcsán szólok a *kapotnyak*-ról is. Ugyanabból a szláv szóból, a melyből a *kapta* és a *kapcza* eredt, való a *kapotnyak* is. Nyelvemlékeinkben *kapatnok*, *kapotnyak* és *kopotnyik* mellékalakokkal fordul elő (NySz.); jelentése «asarum, haselwurz». Népnyelvi adataink szerint Dunántúl kizárólag *kapotnyak*, Ungmegyében *kopotnyik* az alakja (MTsz.). E népnyelvi elterjedés azt bizonyítja, hogy a régi adatok is nyelvjárási változatoknak tekintendők.

A szó az óbolg. emlékekben nincs meg; egyházi szláv emlé-

kekből sem mutatható ki, jóllehet elég népies gyógyítást tartalmazó szláv kézirat van. A szó azonban ma csaknem az összes szláv nyelvekben előfordul, s ebből joggal lehet következtetni, a mit LINDE ír szótárában, hogy az egyházi nyelvben **kopytьnikъ* lehetett az alakja. A magyar szó eredete szempontjából már most az a fontos, hogy a szláv nyelvek egy része *kopytьnikъ*, más része *kopytьńakъ* alakot mond.

A) kopytьnikъ: 1. or. *kopýtnik* (változat: kopýtenь, kopýtki): asarum europæum (DALJ.), *kopýtnik* = podlěsnik, asarum europæum, európai kopotnyák (MITRÁK); kisor. *kópitenь*, *kopítnik:* haselwurz (ZELECH.).

2. lengy. *kopytnik:* haselwurz (LINDE), cseh-tót: *kopytník:* haselwurz (RANK).

3. szlov. *kopîtnik* = asarum europæum (PLET.).

4. szerb (Montenegro): *kopitnik* = asarum europæum (VUK).

B) kopytьńak, képezve *kopytьnь*-ből: 1. Az egész szerb-horv. területen: *kȍpitńāk* (MICALIA: *kopitgnak:* trava, asarum. BJELOST.: *kopitńak:* asarum. JAMBR.: *kopitnyak:* hedera terrestris: a földön elfolyó borostyán, itt fűnevek még: *paszternyak*, *bobovnyak*, *plyuchnyak*, *buhnyak* stb., VUK: *kȍpitnjak:* asarum europæum, horvát akad. nagyszótár), boszniai: *kopitgnak*, raguzai *kopitgnak* (LINDE), Noviban *kopitńak*.

2. kisor. *kopítnjak:* haselwurz (ZELECHOWSKI és horvát nagyszót.).

Ez összehasonlításból kitetszik, hogy a *kapotnyak* neve szerb-horv. területen -ь*njak* képzős alakban járja. A bolgárból a szót nem tudjuk kimutatni, a szótárak nem tudnak róla (DUVERNOIS). Lehet, hogy előfordul, lehet hogy nem. A m. *kapotnyak* ezek szerint képzője miatt csakis horv.-szerb eredetű lehet (szlov. *kopîtnjak* = hufmesser).

Kelepcze.

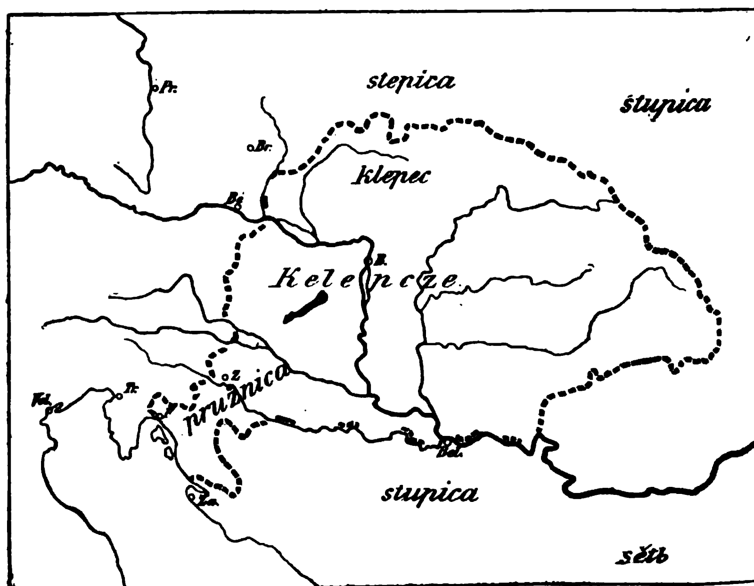
JAGIĆ, Zur Entst. II. 60. lapján annak a nézetnek adott kifejezést, hogy az egyházi szláv nyelvemlékekben előkerülő клєпьць, клєпьца = *klepьcь*, *klepьcja:* tendicula, παγίς moravismus, illetve slovacismus. Jól tudta JAGIĆ, hogy a *klepьcь*, *klepьcja* megvan MIKLOSICH: Lex. pal.-ában és SREZNEVSKIJ: Materialy-jaiban (a szó ismeretes egy-egy adatban egy XI., egy XII. és egy XIII. századi kéziratból, e kéziratok közül a XIII. századi Besědy papy Grigor.

czíműről Sobolevskij azt bizonyította, hogy morva-tót szerkesztésű szláv nyelvemlék), de előtte az lebegett, hogy az óbolg. nyelvemlékek szókincse hosszabb történeti fejlődésnek az eredménye, a melyben sok, nem bolgár szó van. A *klepьсь* szóval azonban Jagić mást is akart bizonyítani. Azt akarta kimutatni, hogy a bibliának ótestámentomi részei közül is voltak egyes darabok még Methodéletében lefordítva. Az ótestámentomban ugyanis szó van *kelepczé*ről. mint «madárfogáshoz való eszköz»-ről (v. ö. Gyöngyösi-szótár, a hely Peldabeszédek IV. 5. alatt olvasható, v. ö. Grigor. Parimejnik-ban a külömböző változatokkal 164. l.: ꙗко птица ѿ клепца, ѿ клепца, клепець, клепьца, клепцї, Osztrogi biblia: акн птнуа ѿ склепцы, Dalmatin: iz *roke*, Daničić: iz *ruke*, szorb biblia: *sruki* = Károlyi: *kezeből*, Kom. Csipkés: *kezéből*, Tark.: *kezéből)*, s клепьць a szó alakja. Mivel már most a szláv nyelvek közül csakis a tótban van *klepec* = tendicula, kelepcze (Bernolák) jelentésű szó (v. ö. horv. *klepàc:* kalapács, mérleg, serpenyő, Nemanič I. 383, szlov. *klépec:* hammer, klepper, szerb: horvátországi: *klépac* kalapács Vuk, bolg. *klépè:* dengeln, an das brett schlagen, beschmutzen, Cankoff 176, Duvernois), következtette, hogy e szó csakis a magyarországi tótból kerülhetett az egyházi szláv, s így az ótestámentomi fordításba. E tanítás helyessége mellett fel lehet még hozni, hogy a *klepьсь* olyan *klepąti* szláv igével függ össze, a melynek jelentése «claudere, csukni, rekeszteni» (v. ö. *zaklepъ*, claustrum, Vondrák, Altk. gr. 91.). S ez a jelentés előkerül a cseh-morva szerkesztésű Kíjevi levelekben (fol. V., Jagić: WBl. 51.). a hol заклепе = *zaklepe:* reclusit. Az óbolg. evangéliumok közül *zaklepe* van a Cod. Mar.-ban (Luk. III. 20. = Münch.-k.: *berekezte)*, míg a Zogr.-ban *zaključi* áll (v. ö. a külömböző nyelvemlékekbeli megfeleléseket Starine XIX. 209.). s ugyanakkor a középbolgár fordításokban *zatvori, zaključi* áll (v. ö. Jagić, Ev. Dobr. II. 18.). E vizsgálódás tehát azt mutatja, hogy a *klepьсь*-nek megfelelő *zaklepąti (zaklepe* aoristos egyes 3. személy, Jag., Zur Entst. II. 65, 74.) sincs meg akármilyen kéziratokban, hanem főleg olyanokban, a melyeknek az eredet, a másolás szempontjából hazánkkal valamelyes összefüggése van.

A *kelepczé*-vel rokon jelentésű a magyar *tőr*, παγίς (v. ö. Jerem. V. 26. 27, Kom. Csipk.: a tőrt megvetették a madarászok, Kár.: tőrt, Tárk. tört és *kelepczéket* = Osztrogi bibl.: птнуым

ловьць сѣти ставлѩющии и поножи мѹжемь ꙗко помꙋа полна птиць, Dalm.: *s precepom)*. Ilyenkor az óbolg. emlékekben сѣть (v. ö. Luk. XXI. 35, Cod. Supr.: 51, 59, 82, 143, 171.) vagy сило szót taláiunk (v. ö. Cod. Supr. 233, t. *sidlo:* kelepcze, Bernolák, Mikl. Lex. pal.). Végűl megemlítem, hogy Károlyi Újtestámentomában még kétszer van szó *kelepczé*-ről; az egyik hely Róm. XI. 9. (Šiš. Hvalov ruk.: вь сканьдаль, Amfilochij II. 1. 204: вь сьблазнь), a másik Jan. jel. II. 14. (= Jord.-k.: tantorodasth, Amfilochij III. 1, 43: съблазнъ, Küzmics: *szpáka)*; ez azonban átviteles jelentés.

Fejtegetésem végeredménye tehát az, hogy a m. *kelepcze* e történeti fejlődésbeli vizsgálat alapján a magyarban nem lehet bolgár, hanem csak tót eredetű szó. A szláv nyelvek a *kelepczé*-t, a tótot leszámítva, nem hívják *klepьcь*, *klepьcja*-nak, hanem egészen más szóval élnek (v. ö. horv. *zprusnicza*, *zpru*ˢ*alnicza*, *szklopalnicza*, Jamblesich, *pruglo*, Bjellostijenec, *prukljanica* Veran., lengy. *stępica*, or. *stupica*, szerb *stupica)*, s az egyházi szláv nyelvemlékekben сѣть, помꙑꙗ a «tendicula» (v. ö. Lex. pal.).

Király.

Nincs szláv nyelv, a melyben *király* szavunknak megfelelő szó ne élne [v. ö. alapalak: **korljь*, **korlь*, or. король, kisorosz *králь* is, Pisk. 55, lengy. *król*, cseh *král*, t. *králj*, hazai szlov. *kráo* (KÜZM. Máté I. 6.), osztr. szlov. *králj*, szorb *kral*, *kraľ*, szerb *krâlj*, *králja*, horv. *král*, *ča*-horv.: *králj*, *krãljà* (NEMANIČ I. 376, 377.), bolg. *kral* CANKOF, Gram. 15. 140. és az egészre Denksch. XXVIII. 23, Arch. I. 407, XV. 488, VONDR. Altk. gr. 46.], s így könnyű rámondani, hogy hiszen ma is megvan a szó a bolgárban, miért ne lett volna meg a IX., X., XI. században. S én mégis arra vállalkozom, hogy kimutassam, hogy a mi *király* szavunk nem lehet bolgár eredetű. Okaim erre a következők:

1. Az óbolg. evangélium-fordításokban a m. *király*, lat. *rex* szavaknak kivétel nélkül цѣсарь = *cěsarь* a megfelelője (v. ö. Cod. Mar. index alapján), ugyanitt цѣсарица (= *cěsarica)* = *királyné*, *regina* (v. ö. Luk. XI. 31. Máté XII. 42.), цѣсарьство, цѣсарьствие (= *cěsarьstvo*, *cěsarьstvije)* = regnum, *ország*, цѣсарьствовати (= *cěsarьstvovati)* = regnare, *országlani* (Münch.-k. Luk. XII. 32. stb.). Ezt találjuk a zsoltár-fordításokban (v. ö. Psalt. sin.: II. 2, 6, V. 3, XVII. 51, XIX. 10, XX. 2, 18, XXI. 29. stb.) és a többi óbolg. nyelvemlékben is. Ugyanez óbolg. emlékekben a m. *császár*-nak кесарь, кесаръ (= *ќesarь*, *ќesarъ)* a megfelelője (a helyekre v. ö. Cod. Mar. index). E kifejezéseket, azt hiszem, semmi sem világítja meg jobban, mint a Cod. Supr. következő helye (326. l.): не имате ли цѣсара развѣ кесара = «nincsen-e királytok császárotokon kívül?» Az óbolg. nyelvemlékek tehát azt vallják, hogy óbolgárul a «király» = *cěsarь*, a «császár» pedig *ќesarь*, *ќesarъ*. Semmiféle óbolg. nyelvemlékben azonban *kralь* szó elő nem fordul.

2. A bolgár fejedelmek a IX—XIII. században nem hivatták magukat *kralь*-oknak; a görög íróknál (CONSTANTINUS PORPH., BORIS, SYMEON) ἄρχων-ok, míg a görög császár βασιλεύς. A latin kútfőkben «princeps» (v. ö. Honfogl. kútfői 355, 359.) a nevük, míg a byzanczi császár «imperator» (v. ö. Starine XII. 211—218.). Csak egy pápai levélben van BORIS «rex»-nek nevezve a czímben (v. ö. 872-ből VIII. JÁNOS pápa: Michaheli regi Bulgariæ), de tudjuk a görög forrásokból, hogy valójában «ἄρχων princeps» volt, s

e mellett érvelnek a kései szláv források is, a melyek szerint «*knęzь* blъgarskij» volt (v. ö. Jagić, Cod. slovenicus 11. 12. 14.). A Mihály-Boris utáni bolgár fejedelmek *car*-oknak nevezték magukat (Symeon, Peter 927—968, Samuel 976—1014 stb.), bár e név a legrégibb keltezett bolgár feliraton nem található meg (v. ö. Jireček, Geschichte der Bulgaren és Archiv XXI. 543.). Az a pár bolgár oklevél azonban, a mely Miklosichnak «Monumenta serbica» cz. kiadványában van közölve, tanúskodik róla, hogy a bolgár fejedelmek «carь»-oknak nevezték magukat még a XIII., XIV. század folyamán is (v. ö. Mon. serb. 2—3. l. és 41-ik oklevél, Zbornik 38: 1353. szerb oklevélben: царѣ блъгарскаго Іωана Алеѯандра).

E fejtegetésből tehát az tünik ki, hogy az óbolg. nyelvemlékek híven tükrözik vissza a IX. X. századi állapotot, mert az ország fejét akkor a bolgárok nem *kralь*-nak, hanem *césarъ*-nak hivták. Ámde lehetne arra gondolni, hogy a bolgárban a *kralь* talán valami nagyobb méltóságnév volt, a mint pl. a Vita Methodii egy magyar vezért «*korolь*»-nak nevez (v. ö. cap. XVI.). Ámde az óbolg. nyelvemlékek azt vallják, hogy e korban *vojevoda*, *vladyka*, *stratigъ*, *velьmąžь*, *komisъ* (= comes, κόμης, v. ö. Honfogl. kútfői 101. l.), *župan*ъ voltak a méltóságnevek, *kralь* azonban sehol elő nem fordul.

3. A bolgárok, nem lévén náluk *kralь*, e szóval csak azokat az idegen uralkodókat értették és nevezték, a kik magukat *király*-oknak, *kralь*-oknak nevezték. E tekintetben ugyan az volt náluk a helyzet, a mi pl. a veszprémvölgyi adományozó levélben olvasható, hogy Szent István «κράλ πάσης οὐγγρίας» (v. ö. Gyomlay: 10 l.). A mint ebből a görög idézetből következik, hogy itt csak Szent István hivatalos czímét akarták visszaadni, úgy a bolgárság is csak azt nevezi *kralь*-nak, a ki magát annak hivatja.

4. A mai bolgár népdalokban sem fordul elő a «kralь», hanem pusztán *carъ* (v. ö. Arkív VIII. 243.), s ép ezért Berneker Slav. Chrest.-ában bolg. *carъ* = «zar, könig» (Cank.-nál *car* = kaiser 214. l.; eredetileg *cesarь* a byzanczi császár, v. ö. Jireček, Die Rom. I. 36.).

Eddig a *király* szó bolgár eredetét azért tagadtam, mert a bolgárság saját fejedelmeit, királyait sohasem nevezte *kralь*-oknak. Idegen, magukat *király*-oknak nevező fejedelmeket neveztek ők is *kralь*-oknak (v. ö. Starine III. 156. s köv. l.), de az ő állami intézményeik közt e név nem volt meg mint méltóságnév. A viszony

ugyanaz, a mi az oroszban is van; itt is megvan a король szó, de az orosz méltóság- vagy fejedelmi czímek közt nincs.

5. Utolsó pontúl hangtani érvet is hozhatnék a *király* bolgár eredete ellen (bolg. rövid *a* = cseh-tót-szerb-horv. hosszú *á*, Arch. IV. 577, LESKIEN: Quantität 21. v. ö. lejebb), de ez keveset nyomna az 1. 2. 3. 4. alatt kifejtett érvek mellett.

Arra a kérdésre már most, honnan való a magy. *király* szó, nem elégséges tudnunk hangtani, szótörténeti, földrajzi érveket. Az bizonyos, hogy a magyarok fejedelmei nem hozták magukkal *királyi* czímüket, hanem itt a hazában az 1000. év táján vették föl. Ez a körülmény ujból a bolgár eredet ellen szól. Hazánk területén azonban a honfoglalás idején nem voltak *kralь*-ok. A XIII. századi orosz szerkesztésű Vita Methodii ugyan morva «király»-ról szól (cap. IX. X. XVI: моракьскаго короля), de ez kétségtelen orosz nyelvhasználat, a hol a szó nem a mai király értelemben veendő. KOCEL, ROSTISLÁV, SVATOPLUK «dux»-ok (v. ö. Starine XII. 216: ad ducem patriæ), princepsek, кънязь-ek (v. ö. JAG. Codex Slovenicus), tehát fejedelmek voltak. A cseheknél azonban a X. században *kralь, králj, král*-ok vannak, a horvátoknál a XI. században szintén *králj*-ok az államfők czímei (v. ö. a Baškai nagyobb kőfelirat, GEITLER: Die alban. Schriften 187.), s ugyanígy a szerbeknél (v. ö. MIKL., Mon. serb.). A szó tehát a magyarba csak olyan területről jöhetett, a hol az állam feje szintén *kralь* volt. S ez nézetem szerint megint csakis horvát-szlovén-cseh lehetett a X. század végén. A bizonyítás szempontjából a XI—XV. századi adatok késeiek (v. ö. ŠURM. I. 6, 146. stb., Starine VII. 119.), értékesek csak a X—XI. század elejiek.

Ennyi okkal tehát sikerült valószínűvé tennem, hogy a m. *király* bolgár eredetű nem lehet. Ha a szó eredeténél tisztán csak a mai nyelvek tanúságtételére hivatkozunk, akkor a bolgárt szintén ki kell zárnunk az átadók sorából. A szláv *kralь* szónál ugyanis hosszú *a* van a szerb-horvát-szlovén-cseh-tótban, ellenben rövid *a* van a bolgárban. Hogy ez mikép függ össze a hangsúlyozással, részletesen elmondom a hangtani részben (v. ö. LESKIEN: Betonung und Quantität 21. alatt).

Konkoly.

Kétségtelen dolog, hogy a bolg. nyelvjárások egy részében a *konkoly*-nak *kъkólь* a neve. Ez alak található a RYLEC-féle bolgár evangéliumfordításban és MIKLOSICH Diction.-jában. MIKLOSICH EtymWb.-ja, valamint DUVERNOIS szótára azonban *kъkal* és *kъklica* alakot közöl (régi iratokból: *kankal)*. Jól tudom, hogy a bolgár nyelv egy kis részében járatos a szó, s ha mégis e fejezetben írok a szóról, teszem azért, hogy CYRILL és METHOD nyelvében éppúgy nem fordul elő a кѫколь = *kąkolь*, a mint nem fordul elő a szó ma sem a maczedóniai bolgár nyelvjárásokban.

Az óbolgár nyelvemlékekben két kifejezés van a m. *konkoly*-ra; ezek:

α) плѣвелъ = *plěvelъ*. E szóra a párhuzamos helyek a következők: Máté XIII. 25, 26, 27. 29. 30, 36, 38, 40: Münch.-k.: *konkol*, Jord.-k.: *konkol*, Heltai: *konkol*, Károlyi: *konkol* = Vulg.: *zizania* || óbolg. emlékek: Assem.: *plěvelъ*. Zogr., Mar.: плѣвелъ, Sav. kn.-ában nincs meg a hely = gör. ζιζάνια; ugyanezt a *plěvelъ*-t találjuk az UNDOLSKIJ-féle evang.-töredékben (v. ö. JAG., Specim. 48—49.), valamint a Fragm. Chilan.-ben (v. ö. JAG., Spec. 65, KULBAKIN 30 l.).

β) ȥизаннѥ = *zizanije*. Az óbolgár nyelvemlékek közül a Fragm. Chilandariense-ben fordul elő a szó (v. ö. JAG., Spec. 66, KULBAKIN 11, 28. l.) s a gör. ζιζάνιον átvevése.

A m. *konkoly*-hoz hasonló szó az óbolg.-ban nem kerül elő (óbolg. *kukulь* = cuculla, csuklya, pallium Euch. Sin. 182. 185.).

E két név megvan az egyházi szláv nyelvemlékekben is (v. ö. MIKL., Lex. pal., SREZNEVSKIJ: Materialy); ha mi a külömböző szláv bibliafordításokat vizsgáljuk, akkor a *konkoly* nevére három kifejezést fogunk találni: ezek:

α) *plěvelъ* = konkoly: 1. Orosz fordítások (Ostrom., Ostrog., Erzs.-bibl., or. népnyelvi); 2. Bolgár fordítások (Trn., Dobrom., Poliv.. Srečk., népnyelvi bolg.); 3. Szerb-horvát fordítások (v. ö. Mir., Nik., Hvalov rukopis, BERČIĆ: Ulomci).

β) *ljulj*, *ljuljka* = konkoly. E kifejezések olyan nyelvemlékekben fordulnak elő, a melyek latin betűkkel vannak írva s semmi fejlődésbeli összefüggésben a gör. kel. szláv fordításokkal nem állanak (v. ö. spalatói BERNÁT- és RAŃIN-féle horv.-dalmát lectionariumok, éjszaki *csa*-horv. protestáns TRUBER-fordítás, *ljuljka*: krajnai szlov. DALMATIN-fele fordítás).

γ) A harmadik csoportba valók azok a fordítások és egyházi szláv nyelvemlékek, a hol a *konkoly*-nak a magyarhoz hasonló hangtestű szó felel meg; ezek: orosz nyelvemlékek: кѫколь (v. ö. Sreznevskij: Materialy. Mikl. Lex. pal.), kisor. népi fordítás: *kukílь*, lengy. *kąkol*, cseh: *koukol*, tót *kúkol*, osztr. szlov. népi ford.: *kukolj* (*u*-val, de v. ö. *kokojl* = zizania. Megiser), hazai szlov. Küzmics-féle: *koukol*, szerb Stojk.-féle: *kukolь*. — A bolgár fordítások közül Rylec nél van *kъkólь*, másutt *plěvelъ*.

A szláv nyelvek ma a m. *konkoly*-ra a következő szavakat használják:

1. or. *kúkolь*, kisor. *kukílь* (Zelechowski Pisk. 57.), lengyel *kąkol*. cseh *koukol*, t. *kúkol*, hazai szlov. *koukol* (Küzmics és Luth. 12.), osztr. szlov. egy része: *kokolj* (v. ö. Pleteršnik, Megiser), szerb-horv.: *kaj*-ter.: *kukolj* (Habd., Bjellost.), *kukolj* (= *konkoly*, Jambr.), *što*-terület egy része: *kúkolь*, más részében *kukolj* = vicia (v. ö. Micalja, Bella, Linde). bolg. *kъklica*. *kъkal*, *kъkólь*.

2. horv. *ča*-terület: *ljulj* (Bella, Linde), *ljuljka* (Voltiggi), krajn. szlov. (Dalmatin, Pleteršnik: *ljuljka*). A bolg.-ban *ljuljkŭ* = wiege s egészen más eredetű szó (v. ö. Cankof Gram. 179.).

3. bolg. *plěvelъ* (Duvernois), *burěnek* (Mikl. Dict., Duvernois, összefugg a magy. *burján*-nal).

Az egész fejtegetésből már most azt vonom le, hogy a magy. *konkoly*-nak Cyrill és Method nyelvéhez semmi köze, mert itt a *konkoly*-nak *plěvelъ*, *zizanije* a neve.

Valószinű, hogy a m. *konkoly*-nak más bolgár nyelvjáráshoz sincs semmi köze, mert itt a szó *kъklica*, *kъkal* s nagyon szórványos elterjedésű a *plěvelъ* helyett. Végül az is nyom valamit a bolgár eredet ellen, hogy a *konkoly* szó nincs meg az oláhban (ol. *neghínă*, Cih. I. 177.). A m. *konkoly* eredetére az a legvalószínűbb magyarázat, a mely dunántúli eredetűnek tartja a szót.

Láncz, retesz.

E két szóval azért akarok egy czikkben foglalkozni, mert nyelvtörténetünkben *retesz* = *láncz*. A mi a Münch.-k.-ben *retez*, az a Jord.-k.-ben, s újabb bibliafordítóink közül Sylvesternél, Heltainál, Károlyinál *láncz*-czal van fordítva. Egyéb régi emlékeink is a mellett tanúskodnak, hogy *retez* = *láncz* (v. ö. Schlägli szój. vectis — *retez*, catena — idem, azaz: *retez*, Gyöngy. szótár: catena = *lanch* vel *retez* és NySzót.). Régi bibliafordításaink közül a Münch.- és Bécsi-kódexre azt jegyzem meg, hogy e kettőben a *láncz* szó elő nem kerül (v. ö. Bécsi-k.: Dan. V. 7, 16, 29: *arań ńakba vető* = Károlyi: *arany lántz*, u. o. Ozseás II. 13: ŏ *hiğiuel* monile; egyházi szláv nyelvemlékekben az *aranyláncz* = Grig. Par. VI. Példabesz. I. 9: гривнѫ ζлатѫ), mindazonáltal régi s közkeletű szava nyelvünknek.

Hogy a *láncz* is, meg a *retesz* is szláv eredetű szó nyelvünkben, régóta ismert dolog (v. ö. Leschka, Dankovszky, Miklosich). A kérdés csak az, milyen szláv nyelvből való átvétel.

Az óbolg. nyelvemlékekben többször van szó *retesz*-, *láncz*-ról, s így a vizsgálódást ez emlékeken kezdhetjük. Az evangéliumfordításokban ezt olvassuk:

1. Márk V. 3, 4: Münch.-k.: ſem *retezeckel* valaki meg nem kŏtŏzheti vala ŏtet, mert ǵakorta bekockal es *retezeckel* megkŏtŏztetuen, a' *retezeket* meg zaggatta uolna, Jord. k.: mertli mynd *lanczot* . . . . . elzaggat vala, Erdösinél: *lancz*, Heltainál: *lantz*, Károlyinál: *lántz* = Vulg., Neque *catenis* quisquam poterat eum ligare, propterea quod cum sæpe compedibus et *catenis* vinctus fuisset, discerptæ essent ab illo *catenae* || gör. καὶ οὔτε ἁλύσεσιν

οὐδεὶς ἠδύνατο αὐτὸν δῆσαι, διὰ τὸ αὐτὸν πολλάκις πέδαις καὶ ἁλύσεσι δεδέσθαι, καὶ διεσπᾶσθαι τὰς ἁλύσεις ὑπ' αὐτοῦ, καὶ τὰς πέδας συντετρῖφθαι = Mar.: **ни желѣзномъ ѫжемь его никтоже не можааше съвѧзати зане мъногы краты пѫты и ѫжи желѣзны съвѧзанѫ сѫщю. ѫжа желѣзна и пѫта съкроушаахѫ сѧ**, Zogr.: **желѣзномь ѫжемь .... ѫжи желѣзны .... ѫжа желѣзнаа.** — Assem. és Sav. kn.-ban a hely hiányzik.

2. Luk. VIII. 29: Münch.-k.: meg kötöztetic vala *retezeckel*, Jord.-k.: megh kótóztetyk vala *lanczokkal*, Erdősi: *lancz*, Heltai: *lantz*, Károlyi: *lántz* = Vulg.: vinciebatur *catenis* || gör.: ἐδεσμεῖτο ἁλύσεσι = Assem.: vezaaha ï *ąžï želězьnъïïmï*, Mar.: **ѫжи желѣзны**, Zogr.: **ѫжи желѣзны**, Sav. kn.: **ѫжи желѣзны.**

Ez idézetekből az derül ki, hogy a m. *retez*, *láncz* (catena) az óbolg. evangéliumokban *ąže želězьno*, *-je* (ἅλυσις). A többi óbolg. nyelvemlékben az *ąže želězьno*, *-je* nem fordúl elő, *láncz*-ról (= catena) azonban többször van szó, s erre a következő kifejezések járatosak:

α) **Верига** = *veriga*: catena, előfordul Cod. Supr.: 43 (**желѣзнами веригами**), 111, 135 (3 szor), 144, 163, 234, 272.

β) **Плениця** = *plenica*: catena (v. ö Mikl., Lex. pal.), előfordul Cod. Supr.: 269, 291, 296, 298, 378.

γ) **Розкынъ** = *rozkynъ*: catena (v. ö. Mikl. Lex. pal.), előfordul Cod. Supr.: 94—95. l. (**къземъ розкъны извиты три на выѭ своѭ възложи**).

A m. *retesz* azonban nem csupán «catena», de «vectis, pessulus, riegel» (NySz.) jelentésű is. A lat. *vectis* ugyan emlékeinkben «*závár*»-ral van fordítva (v. ö. Bécsi kód.: Ámos I. 5, Jónás II. 7, Nahum III. 13; Apor-k. CVI. zsolt. 16.), azonban a «vectis» szójegyzékeinkben (Schlägli és Beszterczi.) *retez* értelmezéssel is megvan, s így e *vectis* fogalomra való óbolgár elnevezéseket is kutatnunk kell. Az óbolg. emlékek közül a *vectis* csak a fiatalabb szerkesztésűekben fordul elő, s itt a következő kifejezések felelnek meg neki:

α) **Верѣи** = *verěja*: vectis (v. ö. Mikl., Lex. pal.), előfordul Cod. Supr.: 349, 352, Euch. Sin.: 116, 117, Psalt. Sin.: CVI. zsolt. 16. (= **верѣѩ желѣзны** = Apor-k.: a uas zauarokat = vectes ferreos).

β) **Залогы** plur., egyes **залогъ** = *zalogy*, egyes *zalogъ*: pessulus (v. ö. Mikl., Lex. pal.), előfordul Cod. Supr. 359 (**егда**

хотѣание погребенъıи отъврѣшти дръжимꙑѩ многодьньнꙑѩ залогꙑ).

γ) ȥакора = *zavora:* vectis (v. ö. Mikl., Lex pal.), előfordul Cod. Supr.: 233 (закорꙑ желѣзнꙑ); ezzel függ össze a magy. *zár, závár* szó; v. ö. bolg. *zavárka* (спойка, Sborn. XIV. 197. oláh *zovor, zovor:* riegel (Weigand Jahrb. VII. 133.) és Psalt. sin. XXXIV. 3 : ȥакьрн.

E fejtegetés után kimondhatjuk, hogy a m. *láncz* (catena) és *retez, retesz* (catena; vectis, pessulus) szavaknak megfelelő szó az óbolgár nyelvemlékekben elő nem fordul. Abból, hogy a *catena* és *vectis* fogalmára több kifejezés maradt reánk, azt is következtethetjük, hogy hasonló szó az óbolgárban nem is volt.

Az óbolg. nyelvemlékek alapján fejlődött külömböző szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékekben a következőket találjuk:

A) A középbolgár nyelvemlékekben «catena» = ѫже желѣзьно (v. ö. Slěpč. Ap. Ephes. VI. 20, Trn.: Luk. VIII. 29, ѫжемъ желѣȥнамъ: Márk V. 4.); керига (v. ö. Trn.: Márk V. 3. Dobrom : Luk. VIII. 29.); ugyanez a *veriga* áll az újabb bolgár fordításokban is (Ryleo, népi bolg. ford.).

B) A szerb-horvát fordításokban ugyanezt találjuk; *uže želězьno* áll a régebbiekben (v. ö. Mir., Nik., Hvalov ruk. és Ap. Šiš.: Ap. csel.: XII. 6, 7. XXI. 33, II. Tim. I. 16. Berč.: Ulomci Ap. csel. XII. 6, 7, Apocal. XX. 1.), *veriga* az ujabbakban (Vuk). — A latin betűs horvát-dalmát emlékek *veriga* t irnak (zárai, spalatói: Ap. csel. XII. 6, 7.). Ugyanezt találjuk a Truber-féle protestáns újtestamentomban és az isztriai ótestamentomban (v. ö. Ezek. XIX. 4, máskor *sinžir:* Jerem. XL. 1, 4.).

C) Az orosz nyelvemlekekben az *uže želězьno* váltakozik a *veriga*-val (v. ö. Ostrom., Ostrogi. Erzsébet biblia. Amfilochij). Itt azonban rendkívül fontos, hogy egy 1525 évi fordításban a *catena retezь*-zel van fordítva (v. ö. Amfilochijnál: Apocal. XX. 1, Apost. csel. XII. 6. XX. 33, XXVIII. 20.). Ezek az adatok azonban, a melyek Mikl. Lex. pal.-ban is előfordulnak, kisorosz nyelvi adatok, a mint később látni fogjuk.

D) A szlovén bibliafordítások közül az osztrákföldiek *ketina*-t (Dalmatin, v. ö. Megiser: ketten — *ketina.* croat. veruga, *lanaz)* és *veriga*-t (mai osztrák szlovén fordítás) használnak. Fontos azonban, hogy Dalmatin bibliafordításához mellékelt registerben azt olvassuk, hogy a mi Krajnában *ketina* (v. ö. Megiser szótárát: ketten — *ketina* — croat. veruga, *lanaz),* az «slovenski, besjazhi», azaz Dráva-Szávaközti szlovén nyelven v e r u g a, *lanaz.*

Azok a bibliafordítások, a hol a m. *retesz*, *láncz*-nak hangalakban is megfelelő szót találunk, a következők:

1. Márk V. 3, 4: Münch.-k.: *retezeckel* .... *retezeckel* .... *retezeket*, Jord.-k.: *lanczot* = cseh-Václav.: *řetiezy* .... *řetiezy* .... *řetiezy*, kralici-cseh: *řetězy* .... *řetězy* .... *řetězy*, tót-Palkow.: *reťazmi* .... *reťazami* .... *reťazi* | hazai szlov. Küzmics: z *lanczmi* .... *lanczmi* .... *lanczi* Stojk. szerb.: *lancem* .... *lancem* .... *lance* lengy. *łańcuchámi* .... *łáńcuchámi* .... *łáńcuchy*.

2. Luk. VIII. 29: Münch.-k.: *retezeckel*, Jord. k.: *lanczokkal* = cseh-Váczlav.: *řietiezí*, kralici-cseh: *řetězy*, tót-Palkow.: *reťazí* | hazai szlov. Küzmics: z *lanczmi*, Stojk. szerb: *lancy* .... *lance* lengy. *łáńcuchámi*.

Láncz fordul elő a Jord.-k. Ap. csel. XII. 6, 7, XXI. 33, Apocal. XX. 1.-ben; ilyenkor a cseh Václav *řetiez*-t, a kralici-cseh *řetěz*-t, a tót-Palkow.: *reťaz*-t ír; a hazai szlovén Küzmicsnel *lancz*, Stojk. szerb *lanac*, lengyelben *łáńcuch* áll. Ezenfelül az újtestámentomban *láncz*-ról van még szó Ap. csel. XXVIII. 20, Efez. VI. 20 II. Tim. I. 16. E helyeken a cseh-tót-hazai szlovén-lengyel fordításokban ugyanaz az arány. A többi bibliafordításban csak a népies kisoroszban találunk лaнцюг-ot (Apocal. XX. 1.).

E fejtegetéssel már most eljutottunk olyan nyelvekhez, a hol a magyar szónak hasonló hangalakú és hasonló jelentésű szó a megfelelője. Fejtegetésünket már most két részre osztjuk; vizsgáljuk a *retesz* és a *láncz* földrajzi elterjedését, hogy így megállapíthassuk az átadó nyelvet.

α) *Retesz.*

1. tót *reťaz*: láncz, *retiazka*: lánczocska, Bernoláknál vulg. *reťez*, gömörm. tót: *reťäz* (ugyanitt: *peňäzí* = pénz) | morva-cseh: *řetaz*, *řetázek*, *řetazek* (Bartoš, Dial. mor. I. 260.), cseh *řetěz* (kette, Gebauer: Histor. ml. I. 55.);

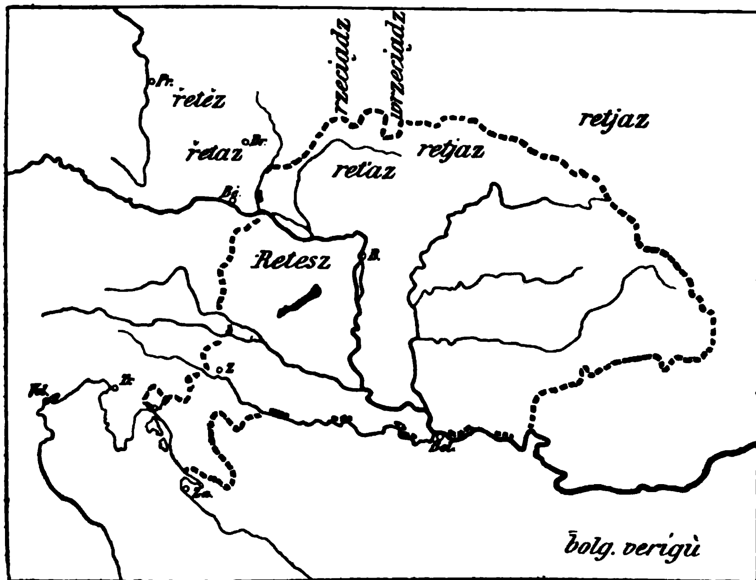
2. lengy. *wrzeciądz*, *rzecządz*: kette, das thürkettel, die anlege, der anwurf, das vorlegeeisen (Linde, e jelentésre v. ö. MTsz.: kulcslyukat elfödő lemezke);

3. szorb: *rećaz*, *řeczaz*, *rěćazk*: catena, pessulus;

4. magyarországi kisor.: *réťjazь*: retesz, závár, kulcsokat összetartó kisláncz (Mitrák, Lamanskij: Sborn. 233.), oroszországi kisor.: *rétjazь*: láncz (Piskunov 102), galicziai kisor.: *r'tjaz*, *rétizь*: kette, thürkette, vorlegeeisen, *rétiž*: vorlegeeisen (Zelechowski). A nagyoroszban a szó elő nem fordul (Dalj.).

Ez összeállításból látható, hogy a szó ma sincs meg a bolgárban, szerb-horvátban, szlovénben. A bolgárban ma *verigà* = kette,

riegel, *rêzŭ'*: riegel (v. ö. CANKOF, Gramm. 158. 203, DUVERNOIS: *rezé*: retesz). Föltenni, hogy a szó meglett volna e nyelvekben, teljesen meddő okoskodás, mert sem a nyelvtörténet, sem a mai nyelv ez előfordulást nem igazolja. A szláv nyelvekben előforduló *retez* szóról MIKLOSICH (Lex. pal.) ezt írja: «peregrinum esse videtur respondens vocabulo cuidam germ. in -ing exeunti». Ez állítás meg van ismételve Denkschr. XXVIII. 13, Archív XV. 492. lapokon. A szabályos megfelelésű szláv alakok csakugyan a mellett tesznek tanuságot, hogy az alapalak **rětęgъ*, *rětęzь* volt (v. ö. Sitzungsber. CXIX. 238.). A megfelelő germán szót azonban mind ez ideig nem sikerült megtalálni. Nyelvtörténet és a mai előfordulás tehát azt vallják, hogy a m. *retez* csakis valamely északi, s semmi szín alatt sem délszláv nyelvi átvétel. Nézetem szerint csehtót. Térképen feltüntetve ez átvételt, a következő képet kapjuk:

β) *Láncz.*

A m. *lancz*-nak megfelelő szót a bibliafordítások közül a szerb, hazai szlov., lengyel és kisor. fordításokban találtunk; a mai földrajzi elterjedés már most a következő:

1. Szlov. *lânec* (gen. *lânca*: kette, PLETERŠNIK, Tanez.), hazai szlov. *lancz* (KOSSITS: Magy. vend gramm., Luth. 15.), *láncz* (saját

feljegyzésem, Vas-m. Péterhegy); más kifejezés: veriga, hazai szlov. riegel = *verigáč*.

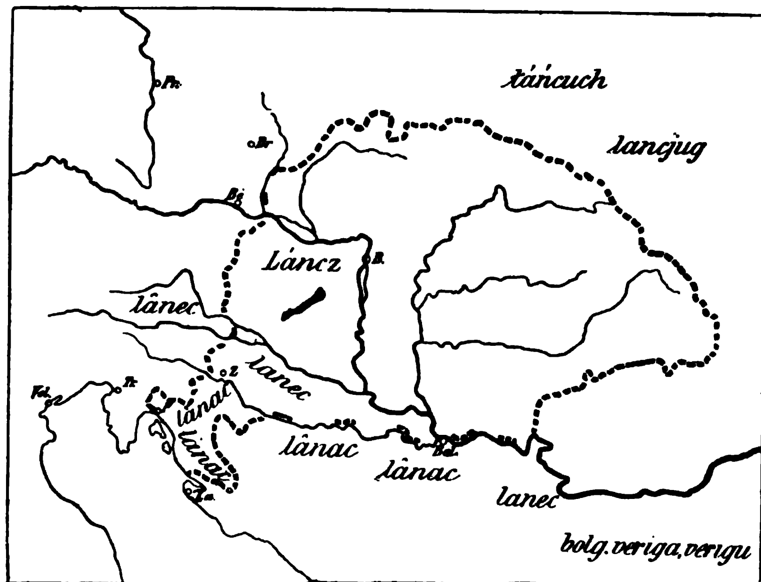
2. Horv. *ča* nyelvjárás: *lànac* (egy. nom., acc., a többi esetben az *a* hosszú: *lánca*, stb., v. ö. NEMAN. I. 380. STULLI) = catena (MICALIA, VOLTIGGI); a tengerparton a szó elterjedését nem tudom megállapítani, a raguzai BELLA-féle szótárban a szó elő nem fordul, e helyett *veriga* és *singjer* (v. ö. Isztriai horv. prot. ford. *sinžir*, BJELLO. megjegyzi, hogy a *szinggir* Szlavóniában járatos) áll; ugyanitt *lancjoch* (mali lanac MICALIA) is előfordul | *kaj*-terület: *lancz*, *lánec* (JAMBR., HABDELICH); *što*-terület (szerb): *lánac* (VUK megjegyzi. hogy csak «u vojvodstvu» járatos.

3. A bolgárban a szerbséggel érintkező területen egy adatban *lanec* is előfordul (DUVERNOIS), de ez szerb eredetű szó; a bolgárban *verigŭ* a lánez és retesz (= riegel), *rêzŭ'*: a retesz neve. A m. hosszú *á* külömben sem magyarázható meg egy nyelvből, a mely a quantitásbeli külömbségeket nem ismeri.

4. A többi szláv nyelv közül a lengy. *łańcuch*, fehéror., kisor. *lancúgъ*, ланцюгъ (= catena), or. *lancjuga* (SREZNEVSKIJ) képzésük miatt nem jöhetnek számításba (v. ö. SCHRADER, Reallex., MIKL. EtymWb., Vergl. gr. II. 283 s litv. *lencúgas* = kette, NESSELMANN).

A kisor. ban *lanc* is van, e mellett előfordul *lánka* is (v. ö. ZETECHOWSKI) s ez talán magy. eredetű. — Hangsúly: *lànac*, *lânac*, *lânca* az *a*-n volt.

Ha mi már most a *lánc* < **lanьcь* elterjedését nézzük, a magyar szó szlov. horvát eredetűnek bizonyúl; a földrajzi elterjedés ez:

Kútya.

A NySzót.-ban XVI. XVII. századi adatok arról értesítenek, hogy a *kútya* = tugurium, hirtenhaus, bauernhütte. Soha senki nem állította, hogy e szó bolgár eredetű volna, nem pedig azért, mert a m. szóbeli *ty* kizárja a bolgár eredetet. Ha mégis foglalkozom e szóval, teszem azért, mert a mi *kútyá*-nknak megfelelő szó az óbolg. emlékekben előkerül, másrészt meg azért, mert e szó is támogatja abbeli nézetemet, hogy a magyar nyelv szláv eredetű szókészlete hosszas történeti fejlődés eredménye, a melyben a bolgár szavak mellett tekintélyes számmal vannak más szláv nyelvi átvételek is.

Az óbolgár nyelvemlékek közül a Cod. Supr.-ben olvassuk a következőt: нѥ нмамъ кѫшта (311. l. = nincsen sátrunk). Miklosich a *kąšťa* alakot »tentorium«-mal fordítja (Lex. pal.), s hogy e fordítás helyes, mutatja az, hogy az egyházi szláv nyelvemlékekben a *kąšťa* váltakozik az óbolg. скннни (= gör. σκηνή, tabernaculum, magy. *hajlak* Luk. IX. 33, Psalt. sin. LXXVII. 60, az óbolg.-ban sátor: *stanъ)* szóval, a mint az a Grig. Parim.-ből (v. ö. I. 3, 4. l.) kitűnik. A mai bolgárban a *kù'š ù*, *kášta*, *kъšta*, кѫшта (v. ö. Cankoff 14, 16, 178, Duvernois, Lavrov: Obzor, Karav., Pamj., Sborn. XII. 294.) »házat, parasztházat, szobát« jelent.

Az óbolg. кѫшта az óbolg. кѫтъ (winkel, v. ö. m. *kuckó)* szóból van képezve, s alapalak ősszláv **kontia*. Ha a magyar szó bolgár eredetű volna, **kanšta*, **kašta* volna az alakja. A magyar *kútya*-beli *u* és *ty* (v. ö. *gášti :* hosen: *gatya*, *megye*, *ragya* lejebb) azonban azt vallja, hogy a szó nem bolgár, hanem szerb-horvát eredetű. A szó a szerbben *kȕća* (Vuk), s általában gerendafákból összerótt parasztházat jelent (innen a másik szerb elnevezés: *brvnjača*, Cvijić: Naselja srps. zemalja I. 59.), horvát nyelvemlékekben is gyakori a szó (v. ö. Mon. IV., Šurm. 230, 326.), Verancsics szótárában is megvan; ismeri a szlov. nyelv is *(kǫča :* bauernhütte, ärmliche wohnhütte, Pleteršnik, v. ö. Mikl. EtymWb.). Csak a cseh-tót-lengyelben nincs meg a szó, mint eredeti szó. A *kútya* szónál tehát a hangtani okok egyenesen kizárják a bolgár eredetet.

Medencze.

Nyelvtörténeti adataink azt vallják, hogy a *medencze* «pelvis»-t jelent (v. ö. Schlägli, Beszt. Szj., NySz.). Az újtestámentomban egyszer találkozunk a szóval, a hely ez:

Ján. XIII. 5: Münch.-k.: Annac utanna ereztet vizet a' *medenćebe* es kezde meg mosni ŏ taneituańinac labait. Jord.-k.: az *medenczeben*, Heltai: *medentzębe*, Kár.: a' *medentzébe*, Tárkányi: *medenczébe* (egyedül Sylvesternél: egǵ *mosdoba*, v. ö. Verantius: pollubrum: handbecke — *midenicza* — *mosdoo*) = Vulg.: Deinde misit aquam in *pelvim* et cœpit lavare pedes discipulorum.

Az óbolg. evangéliumokban e helyen оумꙑвальница = *umyvalьnica* szó áll, v. ö. Assem.: вь *um'ꙑvalьnicą*, Mar., Zogr., Sav. kn.: къ оумꙑвальницѫ = gör. εἰς τὸν νιπτῆρα. Cyrill és Method nyelvében tehát a gör. νιπτήρ, lat. *pelvis*, magy. *medencze* = *umyvalьnica*. Ez a kifejezés van az orosz (v. ö. Ostrom., Ostrog., Erzs.-bibl., népi or., népi kisor.), szerb-horvát (Mir., Nik., Stojk., Vuk, Berč.: Ulomci) s az újabb fordítások közül az osztrák szlovén evangéliumban (v. ö. angol bibliatárs. ford., és hazai szlov. Küzmics-félét, a hol «vu mujváoniczo» áll). A bolgár fordításokban szintén ez az *umyvalьnica* jelenti a magy. *medenczé*-t (Trn., Poliv., Ryleo, bolg. népi ford.), s a mi fontos, a szó nemcsak egyházi, de világi tartalmú iratokban is előfordul (v. ö. Trojanska priča: оумꙑвалницѫ, Starine III. 164.). Az ótestámentomi könyvekben szintén előkerül a «pelvis», s itt hasonlóan *umyvalьnicza* áll a gör. kel. fordításokban (v. ö. Jeremiás LII. 19: Daničić: *umivaonica* = Károlyi: *medentzéket*, Tárkányi: *medencze)*.

Az *umyvalьnica*-n kívül az óbolg. emlékekben még két kifejezés fordul elő a «pelvis»-re:

α) конобъ = *konobъ* · pelvis (v. ö. Cod. Supr.: 170, 171, 196, 197, az értelmezés Mikl. Lex. pal. után van adva, a szó azonban «üst, rézüst»-öt is jelent);

β) окрининъ = Mikl. Lex. pal. szerint «pelvis», Leskien (Altb. gr.[3]) szerint «φιάλη, becken, schüssel». A szó az Euch. sin. 6. b. lapján található, s szentelt vizet tartalmazó tálat jelent (*fiala* ra v. ö. Bécsi kód. Amos VI. 6, Zach. IX. 15: *fiala* = pohár, csésze).

E fejtegetésből kiderül, hogy az óbolg. emlékekben a *medenczé*-nek hasonló jelentésű és hangalakú mása elő nem fordul.

Van azonban az óbolg. nyelvemlékekben egy **мѣдьница** = *mědьnica* szó, csakhogy ez nem *medenczé*-t, hanem «rézpénz»-t jelent. A Cod. Supr. 244. lapján olvassuk: **съцѣнатъ трьмъ десатемь мѣдьницъ** = συμφωνήσωσι τριάκοντα ἀργυρίοις (v. ö. a fordításra Mikl., Lex. pal. **съцѣнити** alatt); itt a *mědьnica* = «ἀργύριον, rézpénz». E *mědьnica*: «rézpénz» az óbolg. nyelvemlékek régibb szerkesztésében nem fordul elő; a régibb szerkesztésű emlékekben **драгма** (δράχμη), **тръхътъ**, **лепта** (= gör. λεπτόν, v. ö. Arch. XV. 352. = magy. emlékek közül Münch. k.-ben: Márk XII. 42, Luk. XII. 59: *akcsa)* a «rézpénz» neve. Az ujabb szerkesztésű emlékekben azonban *mědьnica* a «rézpénz» neve, s ezt találjuk a középbolgár (v. ö. Jag., Zur Entst. II. 69, 70, Dobrom. II. 7, Starine XXIX. 179, Lavrov-nál: *mědnjuška* = rézpénz) és az orosz evangéliumokban (v. ö. Amfilochij III. 2. 97, Sreznevskij: Materialy), valamint a szerb emlékekben (v. ö. Daničió: Rječnik: **мѣдѣница**: λεπτόν, Mikl. Lex. pal., szótárak közül Micalia: *mjedenica:* nummus).

Az egyházi szláv nyelvemlékekben tehát *mědьnica* = rézpénz.

A *mědь* (= ércz, réz) azonban közszláv szó, nagyon könnyen megeshetik, hogy belőle egy «rézből készült» dolognak az elnevezésére származékot képeznek. Az orosz emlékekben Sreznevskij (Materialy) szerint *medjanica* = pelvis, *-janъ* (= *ěnъ)*-nal képezve a *mědь*-ből, a mely képző «anyagnevekből» mellékneveket alkot; ez az orosz alak nem óbolgár (Mikl. Lex. pal.), hanem egyházi orosz alak, s tulajdonkép «rézedény» a jelentése (Dalj, Mitrák).

Vannak azonban szláv bibliafordítások, a hol a m. *medenczé*-nek hasonló hangtestű és jelentésű szó felel meg. A párhuzamos helyek ezek:

1. Ján. XIII. 5: Münch.-k.: a' *medenćebe* = XVI. száz. szlov. Dalmatin: v' eno *medenizo*, dalmát, XV. századi spalátói Bernát-féle evangelium: u *midenicu*, *csa*-horvát XVI. századi Truber-féle fordítás: v *midenicu*, t. do *meďenice*, kralici-cseh: do *medenice*, lengy. do *miednice*.

2. Jeremiás LII. 19: Károlyi: *medenczéket*, Tárkányi: *medencze* = XIV. századi isztriai horv.: *medenice*, Dalmatin: *medenice*.

Ez összeállitás újból azt tanusítja, hogy a bolgárban a *medencze* nem **мѣдьница**, **мѣдѣница**. A bolgár bibliafordítások közt

az angol biblia-társaság kiadta fordításban *mědnik* = rézfazék, rézüst (v. ö. Márk VII. 4.), s ugyanezt vallja DUVERNOIS szótára, KARAV. Pamj. és CANKOF nyelvtana is (180. l.; hasonló jelentésű bolgár szavak még: *téndžera:* kochkessel, *humnik:* grosse schüssel, BERN., Chrest. 180, 189, *panícŭ':* eine irdene schüssel, CANKOF 189.).

A szótári művekből a mai szlávságra a következő elterjedést tudunk megállapítani:

1. kisor. *mídnicja:* waschbecken (ZELECHOWSKI, a nagyoroszban mint egyházi szó *mědnica* = rezpénz, rézedény; üst, DALJ, MITRÁK);

2. lengy. *miednica:* fussbecken, waschbecken (LINDE);

3. cseh-tót: ó-cseh: *mědĕnice:* giessbecken, hand- und fussbecken (BRANDL: Gloss., a mai csehben: *mědenec:* ofentopf, ofenkessel), t. *medenica:* pelvis, pollubrum (BERNOLÁK), rézfazék (PALKOVIČ fordítása: Márk VII. 4.).

4. osztr. szlov.: *medeniza* (handbecken, pollubrum, becken, MEGISER, ugyanígy DALMATINNÁL, a kinél a rézedény: «kuffrasta possoda (= Márk VII. 4.»)-val van fordítva, *mêdenica:* becken, waschbecken, stecknadel (PLETERŠNIK és Letopis 1879 evi 145. l.). KÜZMICS fordításában *medenica* = rézfazék, üst (Márk VII. 4.), míg LINDE szótára szerint Karinthiában *medénca* alak is van.

5. Horvát-szerb nyelv: *kaj*-terület; *meddenicza* (pelvis, pollubrum; testum: JAMBR., e «testum» jelentésre v. ö. Gyöngy. szótár: kett medencheiű mértek), *medenìcza:* testus, pelvis, pollubrum (BJELLOSTIJENEC, HABD.); BJELLOSTIJENEC megjegyzi, hogy Szlavóniában, tehát *što*-területen: *tepszia* a járatos szó | *csa*-terület: *midenice:* pelvis (VERANTIUS, Spalátoi lection., TRUBER, isztriai horv. ford.). — Hogy a *što*-területen milyen az elterjedése a szónak, nem tudom megállapitani; VUK-nál *mjedènica* = glöcke von bronze (becken: tepsija), LINDE szerint Boszniában *mjedenica, mjedjenica* (= medencze, v. ö. MICALIA, STULLI: pelvis), míg Raguzában *legjen* = лeђен. BERČIĆ és DERRA szótárában szintén előfordúl a szó (*medenica*).

A m. *medenczé*-nek megfelelő jelentésű és hangtestű szót hiába kerestünk a bolgárban; a fordítások is, a mai elterjedése is a szónak azt vallották, hogy a *medencze* nem bolgár eredetű. Az én nézetem az, hogy e szó szlovén-*kaj*-horvát eredetű. Támogatja ezt a jelentésen kívül a hangtan is; a tótból nem való a szó, mert itt *ď* a hang *e* előtt, másrészt a szónak nagyobb a jelentésköre. A szlovén-horvátban azonban a *mĕden* (*mĕdena, mĕdeni* = *mĕdeno, kaj-*

adat RAD CXVI. 146.) = óbolg. мѣдѣнъ (v. ö. Psalt. sin. CVI. zsolt. 16: врата мѣдѣна, bolg. *médên* CANKOF: 180.) melléknévből képzett *medenica* (és nem мѣдьнъ: мѣдьница) jelentésénél és hangalakjánál a magyarban csakis *medenczé*-vé lehetett.

Megye és **mezsgye.**

Kevés szónál tünik ki oly világosan, hogy a közkeletű szláv eredetű magyar szavak közt külömböző átvételi rétegek vannak, mint éppen a *megye* és *mezsgye* szavaknál. A *mezsgye* csakis bolgár, a *megye* meg csakis szerb-horvát-szlovén eredetű lehet. Szókincsünknek történeti fejlődésben való vizsgálata azt is mutatja, hogy a *megye* szót már a XI. századból ki tudjuk mutatni (v. ö. NyK. XXV. 139: A tihanyi apátság alapítólevele: *megaia),* míg a *mezsgye*-re legrégibb adatunk 1430-bol való (v. ö. u. o.: *mesde*, alio nomine *mege).* Mindkét szónak «terminus, limes, confinium» az eredeti jelentése.

A m. *mezsgye* megfelelője az óbolg. emlékek közül a Cod. Supr.-ben kerül elő, itt ezt olvassuk (295. l.): къ стьгдахъ и межлахъ = per vicos et confinia, *szegeken* és *mezsgyéken*. Az óbolg. *mežda:* confinium *-jā*-tövű főnév, hangzani tehát *mežďa*-nak hangzik, s a magyar kiejtés ezt hűen visszatükrözi (v. ö. LESKIEN, Altb. gr. 316. §.). Kitünik ez ejtés abból, hogy az óbolg. межда genitivusa межда (v. ö. óbolg. кжшта, gen. кжшта, Cod. Supr. 311. l.). Az átadó bolgár nyelvjárásban tehát a szó *mežďa*-nak hangzott, s a m. *mezsgye*-beli *gy* nem a magyarban vált az *e* hatása alatt előbbi *d*-ből *gy*-vé. A mai bolgárban *meždа*, a szerbséggel határos területen *medja* (v. ö. Sbornik XIII. 252.) a *mezsgye* neve. Hasonló kifejezések még a bolgárban хотаръ, отаръ (= mezsgye, LAVROV: Obzor 170, Sbornik V. 224.), *slog* (= az a földcsík, a mely a mezőket egymástól elválasztja, mezsgye, DUVERNOIS, innen *sloguvi:* határkövek, Sbornik XV. 190.), *sinor* (MIKL. Lex. pal., Zborn. 31 : 1342. évi szerb okl.). A *mezsgyé*-vel kapcsolatosan megemlítem, hogy a bolgárban egy darab földet вжгаш (kicsinyítve вжгахчи) = *vъgaš* = m. vágás (Sbornik XIV. 213.)-nak nevezik.

A mily biztos azonban a *mezsgyé*-nek bolgár eredete, épp olyan bizonyos a *megyé*-nek szerb-horvát-szlovénsége. A m. *megye* eredetileg csakis királyi uradalom; hogy ebből mikép fejlődött a

megye önkormányzati testületté, nem e sorok feladata vázolni (v. ö. TAGÁNYI K.: Megyei önkormányzatunk keletkezése. Értekezések a történettud. kör. XVIII. 397.). Nekem csak azt kell kimutatnom, hogy a m. *megyé*-nek megfelelő délszláv *medja, meja* történeti fejlődésében «terminus, limes, confinium» jelentésű.

A szerb nyelvemlékekben *medja* = terminus (v. ö. DANIČIĆ Rječ., NOVAK. Zakon Št. Dušana), a mai nyelvben *mèdja:* 1. grenze, 2. gebüsch, 3. délnyugati területen az a kőrakás, a mely az egyik mezőt a másiktól elválasztja (= horv. *ča*-területen: gromača, VUK).

A glagolita horvát nyelvemlékekben, oklevelekben: *meja* = fines, confinium, limes, *mejaš:* vicinus, szomszéd (v. ö. Monum. IV, ugyanitt сѫмєжна сєла = pagi confines). Ugyanezt találjuk a horvát oklevelekben (v. ö. ŠURM. 76, 100. stb., stb.). A mai nyelvhasználatra fontosnak tartom, hogy *Novi*ban ezt hallottam: «to je moja meǵa» = ez az én földem.

A szlovén nyelvben *méja* = 1. grenze, 2. ein lebendiger zaun, die hecke, 3. gebüsch, hain, niederer wald (ugyanitt *mejnik:* grenzstein, v. ö. PLETERŠNIK, MEGISER, Archiv VIII. 439.).

A többi szláv nyelvek közül «terminus» jelentésű *mezě* van a csehben (v. ö. GEBAUER, Žalt. Wittenb.), de ez hangtani szempontból nem jöhet a magyar szó tárgyalásánál tekintetbe.

Hátra van már most megmagyaráznunk, milyen nyelvből való a *megye* közelebbről. Szerintem a szó nem szerb, jóllehet itt *medja* a szó alakja, hanem horvát-szlovén eredetű. Noviban magam is *meǵa*-t hallottam, de eltekintve ettől, a hazai szlovén nyelv ma is, az eredetre való tekintet nélkül, minden *j*-t *gy*-sen mond. Itt a *jas* = *gyasz, jo* (evett) = *gyo, jedrnosť* = *gyedrnosť, jager* (vadász) = *gyáger, podpazje* = *podpazgye, jünec* = *gyünec, jama* = *gyama, jáki* = *gyáki, jeszi* (eczet) = *gyeszi* stb., stb. (a példák KÜZMICSből és Starišinstvo-ból valók, v. ö. *ragya* alatt). Itt a *meja* ma csakis *megya*-nak hangzik (a hazai szlovének a comitatus: vármegyét *stolica*-nak hívják, ép így a tótok). Én tehát e kiejtést a mi szavunkban hazai szlovén eredetűnek tartom (v. ö. *angyal* alatt).

Moly, ragya, rozsda.

E három szó két okból kerül egy fejezetbe; az egyik ok, hogy az újtestámentomban egy és ugyanazon a helyen van szó *moly*-ról

és *rozsdá*-ról (ugyanígy az ótestámentomban, Bécsi-k.: Baruch VI. 11: a' rosdatol es a' moltol). a másik, hogy a *ragya : rozsda* épp úgy bizonyítja, hogy régi közkeletű szláv jövevényszavaink közt bolgár és nem bolgár rétegek vannak, mint bizonyítja a *megye : mezsgye* szó. A tárgyalást a *moly* szóval kezdem.

A) Moly = óbolg. *tьlja.*

1. Máté VI. 19: Münch.-k.: rosda es *mol*. Jord.-k.: rosda es *mol*" = Vulg. erugo et tinea | gör. σὴς καὶ βρῶσις = Assem.: čьrvь ï *tьlě*, Zogr.: чрькь і тьлѣ, Mar.: чрькъ і тьлѣ, Sav. kn.: чрькь і тьлѣ.

2. Máté VI. 20: Münch.-k.: sem rosda, sem *mol*, Jord.-k.: sem rosda, sem *mol*" = Vulg.: neque erugo, neque *tinea* | gör.: οὔ τε σὴς, οὔ τε βρῶσις = Assem.: nï črъvъ nï *tьlě*, Zogr., Mar.: ни чрькь ни тьлѣ, Sav. kn.: ни чрькь ни тьлѣ.

A legtöbb szláv bibliafordításban e helyen «*čьrvь* i *tьlja*» olvasható (v. ö. Ostrom., Ostrog., Erzsébet-bibl., Pol., Mir., Nik., Berő.: Ulomci). A görög szövegben ma σὴς καὶ βρῶσις tehát *moly* és *rozsdá*-ról van szó (v. ö. βρῶσις-ra βρώσω: rág, eszik és m. *eves*: [enni-ből] gennyedt); ugyanez a sorrend a görögből fordított újabb gör. kel. szláv bibliafordításokban (v. ö. or. népi: моль и ржа, kisor. миль і ржа, Stojk.: молицъ и ржа, Vuk: moljac i rdja), valamint a görögből készített protestáns szláv újtestámentomban (v. ö. Dalm.: molli inu erja, Küzmics: mol i erja). — Ha már most a Cyrill- és Method-féle görög eredeti szövegben szintén σὴς καὶ βρῶσις volt a sorrend, akkor a Cyrill- és Method-féle fordításban σής = *čьrvь*, moly, βρῶσις = *tьlja*, rozsda. E nézetet igen valószínűvé lehetne tenni, ha a Luk. XII. 33. alatt (l. lejjebb) szintén elő nem fordulna a gör. σής = *tьlja*-val fordítva. Főleg ezt a helyet tekintve, az a meggyőződésem, hogy a Cyrill és Method előtt fekvő görög eredetiben «βρῶσις καὶ σής» volt a sorrend, innen a lat. ærugo et tinea. Az óbolg.-ban tehát *čьrvь* = rozsda, *tьlja* = moly.

Megerősíti az óbolg. *tьlja* = moly-t a következő hely még:

3. Luk. XII. 33: Münch.-k.: es *mol* meg nem semmisiti, Jord.-k.: az *moly* = Vulg.: neque *tinea* corrumpit | gör.: οὐδὲ σὴς διαφθείρει = Assem.: ni *tьlě* tьlïtь, Zogr., Mar., Sav. kn.: тьлѣ.

Ez idézetből az látható, hogy az óbolg. nyelvemlékekben a *moly* = *tьlja*, s ez van meg az óbolg. nyelvemlékek alapján fejlő-

dött régi nyelvemlékek (v. ö. Ostr., Trn., Pol., Mir., Nik.) egy részében.

Az óbolg. emlékekben nem fordul elő a *molь* szó, MIKLOSICH Lex. pal.-a is csakis orosz és szerb szerkesztésű emlékekből közli a szót. S erre tudnunk kell, hogy az orosz szerkesztésű nyelvemlékekben a *tъlja* helyén a мольь már a XIII-ik században fellép (v. ö. AMFILOCHIJ III. 2, 91.), az óbolg. nyelvemlékeknél fiatalabb egyh. szláv fordított részekben meg nem *tъlja*-t, hanem моль-t találunk (v. ö. AMFILOCHIJ I. 2, 54. Šiš., Hval. ruk.: Jak. V. 2, Grig. Par. 62. l. jegyzet: моліє = Bécsi-k. Jochel II. 25: a' *herńo)*.

E fejtegetésből már most azt tanultuk, hogy az óbolgár nyelvemlékekben a *moly*-nak *tъlja* a neve, ezt a *tъlja*-t az orosz és szerb emlékekben később a моль szorítja ki (v. ö. JAG., Zur Entst. II. 62.). CYRILL és METHOD tehát nem hívta a *moly*-t моль-nak, hanem *tъlja*-nak.

Ha most arra a kérdésre akarunk felelni, milyen nyelvből való átvétel a magyar *moly*, át kell kutatnunk a külömböző szláv bibliafordításokat és a mai szláv nyelveket. A bibliafordításokban ezeket a szavakat találjuk (a helyekre v. ö. Máté VI. 19, 20, Luk. XII. 33, Jakab V. 2.):

1. *tъlja* = óbolg. тьлѩ, előfordul Máté VI. 19, 20. helyen az Osztrogi és az Erzsébet orosz bibliákban;

2. *molь* = α) orosz fordítások (Osztrogi és Erzsébet-bibl.: Luk. XII. 33, Jakab V. 2, orosz népnyelvi, kisorosz népnyelvi миль); β) *molj*: horvát fordítások: TRUBER, dalm. horvát (Ezsaias L: 9; Zárai, Bernát-féle és Rańin lectionarium), isztriai horv. (Ezsaias XIV. 11, L: 9, LI: 8.); γ) szlovén fordítások: DALMATIN, osztrák szlov. *(molj, molli)*; δ) *mol*: hazai szlov. KÜZMICS, cseh, kralici. VÁCLAV, tót: PALK., lengyel.

3. *molec* = α) bolgár: RYLEC, bolg. népnyelvi; β) *moljac*: szerb: VUK. STOJK.

4. *trma* (v. ö. olasz tarmo) = horv.: spalatói Bernát-féle lectionarium (Máté VI. 19, 20.).

Ez összeállításból az tünt ki, hogy a m. *moly*-nak megfelelő szó a bolg. és szerb fordításokban *molec*, *moljac*, ez pedig képzésénél fogva nem lehet az átvett alak.

A mit a bibliafordítások vallottak, azt vallják a «moly»-ra a mai szláv nyelvek is; a szláv nyelvekben ma a *moly*-t a következőkép hívják:

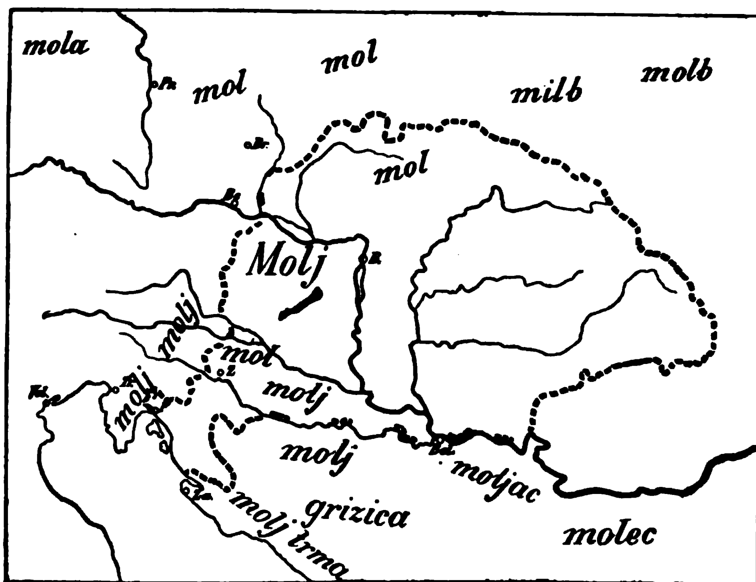
1. *molь* = or. моль, kisorosz міль, lengy. *mol*, cseh-tót *mol*, hazai-szlov. *mol*, osztr. szlov. *molj*, *mol* (MEGISER). *kaj*-horv. *mol* (HABD., BJELOST., JAMBR.), éjszaki-horv. *ča: mólj (molji*, Nem. II. 376.);

2. *mòljac* = szerb-horv.: štokavština: *mòljac* (VUK, LANOSSOVICH és RELKOVICH: Gram., VOLTIGGI);

3. *molec* = bolg. *moléc (molcí*, CANK. Gramm. 23, DUVERNOIS).

4. *grizlica*, *grizica* (ez járatos Dalmácziában, v. ö. STULLI, BELLA, MICALIA); a nyelvtörténeti fejtegetésben láttuk, hogy Dalmácziában az olasz eredetű *trma* is járatos volt, ma úgy látszik ismeretlen.

Az ide mellékelt térkép

mutatja, hogy a *moly*-t a bolgárban ma nem hívják *molь*nak, hanem *molec*-nek, s ebből a magyar *moly* képzése miatt nem való; régen sem hítták *molь*-nak, mert a régi szövegekben *tъlja* áll. Így tehát, bár a *molь* közszláv szó (v. ö. alakulására GEB., Hist. ml. I. 77.), mivel a bolgárban sem ma (v. ö. MIKL. Diction.), sem a multban nem hívták *molь*-nak a «tinea» t, hanem *tъlja*- vagy *molec*-nek, a m. *moly* nem is lehet bolgár eredetű. Nagyon kecsegtető, hogy a hasonló jelentésű *kukac, pondró, zsizsik* szavakkal is a *moly* kapcsán foglalkozzam, e részben azonban az olvasót a szójegyzékre utasítom.

B) Rogya (ragya). *rozsda.*

A *moly* szó tárgyalásánál kifejtettem, hogy az óbolg. evangéliumok Máté VI. 19, 20. alatt előforduló *črъvь* szava nyilván «rozsdá»-t jelent. JAGIĆ szerint Cod. Mar.-ához csatolt indexben a *črъvь* = «ærugo, σής»; ez értelmezés a görögöt illetőleg alig helyes, mert σής = moly. Az óbolg.-ban a *črъvь* = vermis, de a *črъvь* = «rozsda» jelentés is kimagyarázható (v. ö. óbolg. чрьвлєнъ = veres, Máté XXVII. 28, lat. rubigo = rozsda és az óbolg. *rъžda*, a mely «vörös» színt jelentő szóval függ össze, VONDR. Altk. gr. 81, *čermь* alatt MIKL. EtymWb.). E *črъvь* adatot leszámítva az óbolg.-ban előkerül a *rozsda* még két ízben, az egyik hely ez:

1. LXXVII. Zsolt. 46: Apor-k.: es ada ő gimőlczőket *roǵanak* (Döbr.-k.: *cerebohnak)* = Vulg.: et dedit *aerugini* fructus eorum | gör.: καὶ ἔδωκε τῇ ἐρυσίβῃ τὸν καρπὸν αὐτῶν = Psalt. sin.: і дастъ єрєсєві плодъ ихъ. — Ez idézetből tehát az tünik ki, hogy a CYRILL és METHOD-féle nyelvben a «rozsdá»-ra a legrégibb kifejezés görög jövevényszó: єрєсєки = gör. ἐρεσίβη. ἐρυσίβη (v. ö. JAG., Zur Entst. II. 69. MIKL. Lex. pal.: ієрєсиєи). — Ezt az єрєсиєи-t később a külömböző szerkesztésű emlékekben kiszorítja egy másik szó; az oroszokban *rža* (v. ö. Ostrogi bibl. LXXVII. 46: ржѣ), a horvátokban *rja* (v. ö. BERČ.: Ulomci: *r'ji).*

2. Az óbolg. nyelvemlékek fiatalabb redactiójában előkerül a m. *rozsdá*-nak megfelelő óbolg. *rъžda* is, még pedig a Cod. Supr.-ben; a hely ez (297. l.): ієд'на осла ръждѫ жєлѣзнѫѭ оцѣстить = egy köszörűkő, fenkő leborzsolja a vas-*rozsdát.*

Az óbolg. emlékekből tehát azt tanultuk, hogy a legrégebbiekben єрєсєки (esetleg *črъvь)*, a fiatalabb szerkesztésűekben ръжда a m. *ragya*, *rozsda* megfelelője. A külömböző szláv bibliafordításokban (v. ö. Máté VI. 19, 20, Jakab V. 3.) ezeket a kifejezéseket találjuk:

1. *rža* = ragya, rozsda: orosz és kisorosz fordítások, szerb: STOJK.

2. *rъžda* = rozsda: bolgár népi fordítás és RYLEC (ржжда); középbolg. *ražda* (LAVR., Obzor).

3. szerb-horvát szloven fordítások: *rdja* (VUK és RAŇIN), *hrdja* (VUK-féle latin betűs bibliakiadás), *rja* (spalátói BERNÁT-féle lect., osztr. szlov. népi), *arja* (TRUBER), *erja* (krajnai és hazai szlov.: DALM., KÜZMICS).

4. A cseh fordításokban *rez*, a tótokban *zrdzavina*, a lengyelekben *rdza* áll.

Ha már most a *ragya*, *rozsda* szláv megfelelőit a mai nyelvekben nézzük, ezt találjuk:

1. bolg. *rъždá* (DUVERNOIS), *rъžda* (KARAV. Pamj.), *rùždŭ* (CANKOFF 204.), *ržda* (Sborn. X. 356. MIKL. Slav. Bibl. I. 46.). — A magyar *rozsda* kétségtelenül ebből a bolgár alakból való.

2. or., kisor.: *ržа*, magy. kisor.: *irža* (Denkschrift. XXVII. 271.).

3. szerb-horv.: *r̀dja* (VUK), *ȅrja* (RAD CXVIII. 4.), *r̀jav* (rozsdás, RAD CIII. 70, NEM. II. 194.), *argja* (VOLTIGGI STULLI, MICALIA, BELLA), *rrighja* (MICALIA); *kaj*-kavac területen: *ergya*, *ergyà* (HABDELICH, BJELOST.), *argya* (JAMBR.), *hergya*, *hêrgya* (BJELOST., JAMBR.).

4. szlov. *rja* (PLETERSNIK), *erja* (MEGISER, KÜZMICS), *ruja* (osztr. népi bibl. ford. Jakab V. 3.).

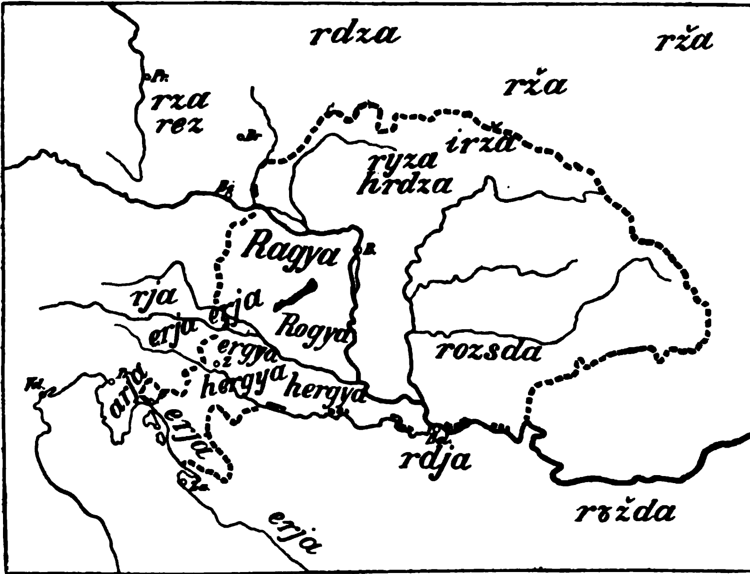
5. lengy. *rdza*, cseh *rza*, *rez*, t. *rez*, *ardza*, *hrdza*, *rydza* (ZATHURECKÝ: Přislovi).

E külömböző szláv nyelvi alakok nem mindegyike felel meg az óbolg. *rъžda*-nak (alapnyelvi **rudhia*, v. ö. VONDR. Altk. gr. 60, 81, 96.), hanem egy része, a milyen a t. *rydza*, horv. *righja*, egy bolg. **ryžda* (ъ—ъı nyújtással) alaknak felelne meg.

A m. *ragya*, *rogya* (v. ö. Bécsi-k.: Jochel I. 4, II. 25, Amos IV. 9, Aggeus II. 18. = *roǵa)* hangalakjánál fogva szerb-horvát-szlovén eredetű. A szó nem csupán a *što*-szerb nyelvjárásban hangzik *gy*-vel *(rdja)*, hanem *gy*-vel van a szó a *kaj*-horv. nyelvjárásban is, itt a szó *ergya*, *hergya* (régibb **rgya)*. A hazai szlovénben a szó *erja;* itt azonban az eredeti *j* (és *g)* általában *gy*-nek hangzik; erre bő példákat olvashatunk KÜZMICS Újtestamentomában, a szlovén Sztarisinsztvo-ban s bármely hazai szlovén könyvben, itt *gyo* = *jo* (evett), *gyasz* = *jaz* (én), *gyakí* = *jakí* (erős), *gyeszi* = *jeszi* (eczet) stb., stb. (v. ö. *megye* és *angyal* alatt). A hazai szlovénben az *erja ergyá*-nak is hangzik, bár ez alakot könyvekből kimutatni nem tudom. Hogy a szlovén-horv. *erja*, *ergya* eredetibb **rgya*-ból való, felesleges bizonyítani; itt az *r̥*-ből gyakori az *er* (v. ö. hazai szlov. *erkao* = *rkao:* szólt, *erjüjoucsi* = *rjüjoucsi:* ordító, *erdécsi* = *rdécsi:* vörös stb., osztr. szlov. *erš* = rozs, MEGISER, *kaj*-horv. *hêrs:* JAMBR.), e sajátság azonban más délszláv területeken is megvan (v. ö. RAD LXV. 156.). Ide való jelenség, mikor a m. *ország*-ból a délszláv nyelvek *rusag*-ot*) csinálnak (v. ö. *Orsava* = *Rušava*, LIPSKY, Repert., lásd részletesen a hangtanban) stb.

*) V. ö. NyK. XXVII. 256. *(Szerk.)*

E fejtegetésből tehát azt tanuljuk, a mint azt az ide mellékelt térkép is szemlélteti, hogy a *rozsda* bolgár, a *ragya* pedig szlovén-horvát eredetű nyelvünkben.

Olasz, oláh.

Kétségtelen dolog, hogy a szláv alapnyelvi **volh (ol*-on emelkedő hangsúlylyal, v. ö. szerb *vlȁh, vlȁha,* orosz волóхъ, волóха, čakav. horv. *vlàha, vlàha)* felnémet eredetű szó a szóban levő *h* alapján, a mely lautverschiebung útján vált a németben egy régibb **volko*-beli *k*-ból, a mely viszont *Volcae* kelta törzs neve. A mily bizonyos az, hogy ez ófn. *walha* (germ. **volko)*-ból való a szláv szó, épp oly bizonyos, hogy az e szóval összefüggő m. *olasz* és *oláh* szláv közvetítéssel kerültek bele nyelvünkbe. A szláv nyelvek egy részében azonban a *vlah* kizárólag *olasz*-t, másik részében kizárólag *oláh*-t jelent. Az alábbi sorokban a szó jelentése és földrajzi elterjedése alapján kutatni fogom, milyen eredetű az *olasz* s milyen az *oláh*. Eleve is valószínű, hogy két külömböző szláv nyelvből került e két szó nyelvünkbe.

Az óbolg. emlékekben роуминъ, Роума, римьꙗнинъ, роумьскъ (v. ö. Cod. Supr.: 108, 107, 110, 283, 325, 421.): római-t,

Rómá-t, latin-t (később aztán byzanczi görögöt, v. ö. Konstantinápoly = нокн Рнмъ, egy 1319 szerb oklev.-ben, Zborn. 23.) jelentenek; itt *olasz*-ról a mai értelemben nincsen szó. Az óbolg. nyelvemlekek alapján fejlődött egyházi szláv nyelvemlékekben azonban szó van *Olasz*országról, *olasz*ról, még pedig az Apostolok csel.-ben. A helyek ezek:

1. Apost. csel. X. 1: Jord.-k.: *olaz* orzagh bely sereghnek hadnaggya = Vulg.: centurio ex cohorte quæ dicitur *Italica* | gör.: ἑκατοτάρχης ἐκ σπείρης τῆς καλουμένης 'Ιταλικῆς = szerb emlékek: Šiš.: сьтьныкь штъ спиры нарицающиые се нтальскы, Hval. ruk.: нталнскы; orosz emlékek: Osztrogi bibl.: нталннскна, másutt: нтальскы (v. ö. Amfilochij: I. 1, 258.).

Vannak azonban szláv fordítások, a hol a magyar szónak megfelelő fordul elő, ezek:

hazai szlov. Küzmics: *vlaski*, osztr. szlov. Dalmatin: *lashka*, *ča*-horv.: Truber: *vlaška*, cseh: kralici: *wlasky*, lengy. *włoską*, szorb (Kůhn-féle): *walska*.

2. Apost. csel. XVIII. 2: Jord.-k.: *olaz* orzaghbol = Vulg.: ab *Italia* | gör.: ἀπὸ τῆς 'Ιταλίας = szerb eml.: Hval. ruk.: штъ Нталые, orosz eml.: Ostrog. bibl.: ѿ Нталіа, másutt: ѿ Нталин (v. ö. Amfilochij I. 1, 455.). — A magyarhoz hasonló szóval:

hazai szlov. Küzmics: z-*Vlaskoga* országa, osztr. szlov. Dalmatin: is *Lashke* deshele, cseh: Václav, kralici, tót: Palk.: z *Wlach*, lengy.: ze *Włoch*, szorb.: s *Walskeje*.

3. Apost. csel.: XXVII. 1, 6: Károlyi: *Olasz*országba = Vulg.: in *Italiam* | gör.: εἰς τὴν 'Ιταλίαν = szerb emlékek: Šiš., Hval. ruk.: кь Нталию, orosz emlékek: Ostrogi biblia: къ Нталїю, másutt: кь нталиа (v. ö. Amfilochij I. 1, 653. 656.).

A magyarhoz hasonló szóval: hazai szlov. Küzmics: v-*Vlaski* ország, osztr. szlov. Dalmatin: v' *Lashko* deshelo, cseh-tót: Václav, kralici, Palk.: do *Wlach*, lengy.: *do Włoch*, szorb: *do Walskeje*.

4. Zsid. XIII. 24: Károlyi: *Olasz*országból = Vulg.: de *Italia* | gör.: ἀπὸ τῆς 'Ιταλίας = szerb emlék: Hval. ruk.: штъ Нталые, orosz emlékek: Ostrogi bibl.: ѿ Нталїи, másutt: ѿ Нталье, штъ Нталіа (v. ö. Amfilochij II. 2, 679.). A magyarral egyező szó:

hazai szlov. Küzmics: z-*Vlaskoga* országa, osztr. szlov. Dalmatin: is *Lashke* deshelé, cseh-tót: Václav, kralici, Palk.: z *Wlach*, lengy.: z *Włoch*, szorb: s *Walskeje*.

5. IV. Mózes XXIV. 24: Jord.-k.: *olaſ* orzaghbol, a gör. kel. bibliafordításokban «kitaj»-ról van szó, s ez szövegeltérés (v. ö. Tárkányi), a sárospat. lengy. bibliában azonban «z *Włoch*» áll.

A legújabb gör. kel. szláv fordításokban az *olasz*-ra a fent elősorolt helyeken ezeket a kifejezéseket találjuk: *α*) bolg. ford.: *Italia, Italija, italijski* (RYLEC, bolg. sz.), β) szerb ford.: *Italija* (STOJK.), *Talijanska, Talija* (VUK), *italianskij* (STOJK.), *taljanski* (VUK); γ) Orosz ford.: *Italija, italijskij* (kisor., or. népnyelvi).

A nyelvtörténeti adatok tehát azt vallják, hogy a szláv nyelvek egy része az *olasz*-t, Olaszországot *italьskъ, italijskъ, italianьskъ, talianski, Italija, Talija* szavakban ismerte; ide tartoznak az orosz, kisorosz, bolgár, szerb nyelvek s a horvátnak egy része. A szláv nyelvek egy másik része az olaszt *vlah*-nak, *vlaski*-nak, Olaszországot *Vlahy-, Vlachy*-nak nevezi, ide tartoznak a szlovén, cseh-tót, lengyel és a szorb nyelv.

A nyelvtörténeti vallomások után forduljunk a mai nyelvekhez, mit tudnak ezek az olaszról. Itt azt fogjuk találni, hogy a szláv nyelvek két részre szakadnak az *olasz* elnevezést illetőleg:

A) Italija, italijanskij = Olaszország, olasz:

α) nagyor. Италія, италіянскій (MITRÁK), kisor.: Талія, Италія, таліяньскій (ZELECHOWSKI);

β) bolg.: *itálijéncki:* olaszúl (CANKOFF, Gramm. 58. l.);

γ) szerb: *Talija, talijan, talijanski* (VUK);

δ) horvát. A horvát nyelv az a része, a mely a tengerparton az olaszsággal közvetlenül érintkezik, *taliján, talijánski* neveket használja (v. ö. ŠURM. 242, NEM. II. 214, DELLA BELLA, VOLTIGGI).

Hogy e nevek mind az olasz *italiano*-ra, lad. *talián*-ra, mint közvetlen forrásra mennek vissza (v. ö. IVE 20.), felesleges magyaráznunk.

B) Wlachy, Włochy, Vlaski ország, *Lashka* deshela = Olaszország stb.

α) hazai szlovén: *vlah:* 1. olasz (v. ö. vlahi ali taliánje, KÜZMICS: Nouvi zákon V, IX, X, 339, 433, 668.); 2. általában latin (v. ö. u. o. 102: deákom ali *vlahom); Vlasko, Vlaski* ország: Olaszország (v. ö. u. o. v Itálii ali *vlaskom), vlaski* adv.: olasz;

β) osztr. szlov. (görzi): *làh* (gen. *láha):* Italiener (Sitzungsber. CXIII. 389.), *lah:* olasz (LINDE), *laški:* italienisch (DALMATIN, MEGISER), *Laška* (t. i. zemlja, JANEŽIČ), *Lahovše* (LINDE): Olaszország.

E pontnál jegyzem meg, hogy a mai *kaj*-horv. nyelvjárásban, a melynek neve egykor szlovén volt, szintén *vlah* volt az «olasz»; ezt abból tudjuk, hogy a tatár-dúlás után Zágráb egy utczájában

olaszok telepedtek le, s ez utczát egész a mai napig »*vlaška* ulica«-nak = olasz utczának hívják.

γ) cseh: *Vlachy*, *Vlasko*: Italien, *vlaši*: Italiener, *vlaška*: Italienerin, *vlaský*: italienisch (Rank); Lindénél *wlách* és *wlach*: olasz.

δ) tót: *vlach*: olasz, *vlaskí*: olasz (v. ö. Bernolák); *Szepes-Olaszi* = Wallendorf, tótúl *Vlachy*, Kis-, Nagy-*Olaszi* (Liptó m.) = Malé, Velké-*Vlachy* (v. ö. Lipszky).

ε) lengy. *Włochy*: Italien, Wälschland, *włoch*: Italiener (Linde).

ζ) szorb: *Walska*: Italien (Kůhn).

A mai nyelvek megerősítették tehát azt az eredményt, a melyet a nyelvtörteneti vizsgálat az *olasz* szót illetőleg megállapított. Ha mi már most a Vita Methodii czímű orosz szerkesztésű legendában azt olvassuk, hogy hazánkba Method idejében sok térítő jött «изъ Влахъ» = ex Italia (cap. V., v. ö. Jag. Zur Entst. I. 6.), s ugyanitt a latin = латиньскъ (v. ö. Vita Meth. cap. VI, VIII, XVII.), akkor ez újabb erősség a mellett, hogy e legenda magyarországi fogalmazású, itt kerülhetett bele a Влахы = Olaszország, épp úgy mint belekerült pl. a *miša* = mise, de azért e szavak mindig hazánk területének kifejezései és nem óbolgár, vagy bolgár szavak voltak. Az ide mellékelt térkép

világosan bizonyítja, hogy a m. *olasz* szó nyugatról, a szlovénból került bele nyelvünkbe. S ezt támogatja az is, hogy szó csakis olyan

szláv népeknél jelent *olasz*-t, a melyek az olaszsággal közvetlenül nem érintkeznek. S ez a jelentése a szláv szónak kétségtelen német jelentes. Az osztrák németek Karinthiában *Wälsch*-nak hívják az *olasz* t (v. ö. LEX. Kärn. Wb., SCHMELLER BWb.: *walh*, *walch* alatt), PESTI GÁBOR Nomenclaturájában az olasz szavaknak oszlopczime állandóan *welsch*. A középkorban a felnémetek állandóan *walh*-oknak hívták az olaszokat (v. ö. pl. 1309 ből HORNECKI OTTOKÁR krónikája: von *walhischer* art, *welhisch*. VOLF, Kiktől tanult a magyar írni-olvasni? 75. l.), s e használat ki van mutatva a VIII. század óta (v. ö. *walhô-land*. MÜLLENHOF, DA. II. 279, IV. 100.).

Fentebb azt állítottam, hogy az *olasz*-szal egy tőből fakadt az *oláh* is, s az is, ez is szláv közvetítéssel került nyelvünkbe. Az óbolg. nyelvemlékekben ugyan nincs szó az *oláh*-okról, de egyéb emlékek alapján el tudjuk dönteni, hogy az *oláh* milyen úton jutott nyelvünkbe.

Említettem, hogy az összes szláv nyelvekben megvan a *vlach*, *vlah* szó, az is bizonyos, hogy a szó a németből került bele a szlávságba, s eredetileg a szlávban is általában azt jelentette, a mit a német szó, a IX—X. században azonban a szláv nyelvekben megvolt a kettős jelentés, még pedig az, a melyik a magyarban is megvan (v. ö. JIREČEK. Die Romanen in den Städten Dalmatiens, 35, 41, 102. l.). A szláv nyelvek egy részében *olasz*-t, más részében *oláh*-ot, illetve először balkánfélszigeti rómait jelent. Nyelvtörténeti vizsgálódás és a mai használat alapján a következőket mondhatjuk:

A) Vlah = *oláh*, szláv alapnyelvi *volhъ*.

α) or. волóхъ (gen. волóха): oláh, előfordul a Lětopisь po Ipat. 2, 3, 6, 14. l., u. o. 2. l.: волошская земля = Oláhföld, -ország. Ma ugyanígy: волóхъ = oláh | kisor.: в ó л о х, волóшин = Wallache. Rumäne (ŽELECHOWSKI); e kisor. *vóloch* hangsulya miatt lengy. kölcsönvétel (v. ö. *By*.).

β) bolg. *vlah*. *vlach* (többes: *vlási*, CANKOF Gram. 1. 19. 23.), влахъ: волохъ, молдованинъ (KARAVELOV: Pamj., DUVERNOIS), *Vlaško* = minden terület. a hol oláhok laknak (DUVERNOIS).

γ) szerb: *vlȁh* (gen. *vlȁha*): 1. oláh (v. ö. VUK, CVIJIĆ: Nasel. srp. zem. I: beli *vlasi*, kuco*vlasi* stb.); 2. Boszniában és Herczegovinában a szerbek gör. keleti szerb testvéreiket *vlah*-oknak hívják (VUK). ugyanígy Raguzában (v. ö. RAD CXXXVI. 227.) bármilyen nemzetiségű gör. keletit; Novi-Zengg vidékén a horvátok *vlah*-nak hívják a gör. keletieket, a kik a hegyek közt laknak; 3. Dalmácziában a róm. kath. *morlacco* k önmagukat *vlah*-oknak hívják (v. ö. VUK. MICALIA. VOLTIGGI). A szerb nyelvemlékekben *vlah* = unterthan, hirt, ugyanígy a horvát tengerparti glagolicza oklevelekben (ŠURM., DANIČIĆ, Rječ., NOVAKOVIĆ: Zakon Št. Dušana).

δ) A tengerparti horv. nyelvben *vlàh*, *vlàha* (NEMAN. I. 369.)

= oláh; a *kaj*-nyelvjárásban *ulah* (olv. *vlah*, HABDELICH), *vlah* (v. ö. BJELLOSTIJENEC). E szó benyúlhat a szlovén területre is, mert itt előfordul JANEŽIČ-nál *vlah* = oláh. A szlovének azonban az *oláh*-t *šokec*-nek nevezik (a bribiri kanonok értesítése, a ki krajnai születésű).

Az oláhok magukat nem hívják *vlah*-oknak, hanem *rumun*-nak (v. ö. WEIG., Jahrb. VIII. 317, IX. 229.), csupán az isztriaiak (a szomszéd szlávok ezeket *ćiribirc*-eknek csúfolják. v. ö. Osztr.-m. monarchia írásban, Isztria, 212. l., E. Ph. Közl. XXV. 885.).

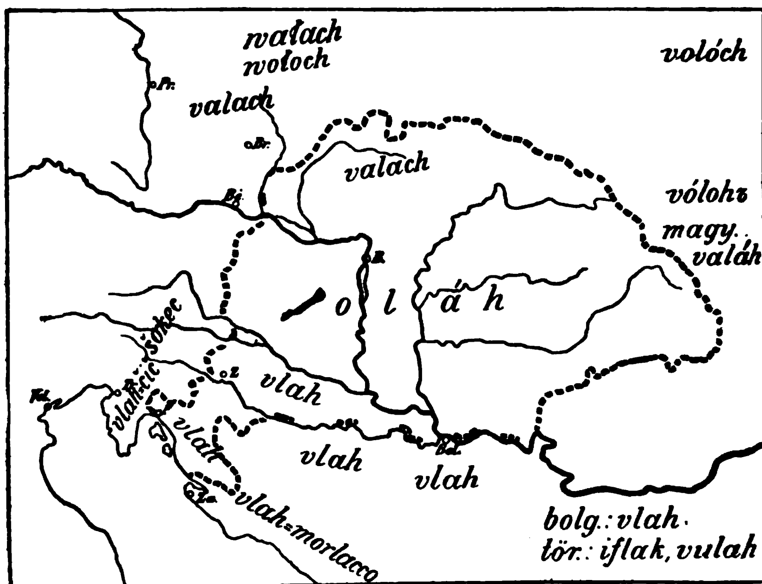
B) Walach = ném. *walach*, lat. *valachus*; e *B)* alatt felsorolt szavak újabb német kölcsönzések (v. ö. GEBAUER, Hist. m., I. 35.):

α) tót: *walach:* oláh (BERNOLÁK), az alföldi tótságnál csak többesben hallottam a szót: *olászi* (egyesben *olašina*, férfi), a mi magyar eredetű. A tótban *walach:* pásztort is jelent; ma *valach*, több. *valasi; valaský.*

β) cseh *valach* = oláh (GEBAUER szerint német eredetű); a morvaországi szláv dialektusok közt van egy «nařeči *valašské*» (v. ö. BARTOŠ I. 59.), s ez oláh eredetű népet ma is *valach*-oknak hívják.

γ) lengy. *wałach, wołoch:* aus der Walachei, Wallache (LINDE), *wołoski:* walachisch.

Ha már most az *oláh*-ot jelentő *vlah, valach* szónak megrajzoljuk a térképét, azt fogjuk látni, hogy azok a népek hívják *vlah*-nak az «oláh»-t, a melyek *taliján*-nak, *italiján*-nak az «olasz»-t. Az *oláh* elnevezéseknek ez a terkepe:

Hátra van még, hogy az *oláh*, *olasz* szavak hangalakjáról szóljak.

A szláv nyelvekbeli alapalak **volhъ*, az első szótagon emelkedő hangsúlylyal. Ezt bizonyítja a szerb *vlȁh (vlȁha)*, *ča*-horv.: *vlàh (vlàha)*, or. волóхъ (волóха). A cseh-tótban **vlách*-ot várnánk, s LINDEnél van is cs. *wlách*, mindazonáltal ezt téves adatnak tartom, s azt hiszem, hogy a csehben igen korán egy eredetibb cs. **vlách*-ból *vlach* lett. Ennek a rövidülésnek oka nyilván az egyes számi acc. és voc. hangsúlyozásában keresendő (v. ö. JAG., Zur Wiener Philologenversammlung, Indog. Forsch., Anzeiger III. 12. §. p. 251—254. l.), a honnan a rövid *a* átvonódott a nominativusra is. Hogy a szláv nyelvekben a **vol̃chъ* szó ilyen szabályosan van meg, abból következtethetjük, hogy az átvétel a németből még a szláv népek mai elhelyezkedése előtt történt. Hogy ez egységes szláv nyelvben az alapnyelvi szláv **volchъ* mit jelentett, nem tudjuk; valószínűen ugyanazt, a mit eredetileg a német szó: keltát, romanizált keltát (v. ö. bolg. *vlaški* = frank, DUVERNOIS, Francziaország óejn. *Valland*, ófn. *Uualholant*, JIREČEK, Die Romanen 35. l.). A szláv nyelvek mai elhelyezkedése alkalmával változáson mehetett át a szó (v. ö. ŠAFAŘIK: Slav. Alter. I. 236—237.) jelentése is, e jelentésváltozás a Balkán félsziget VII—X-ik századi ethnikai kialakulásával függ össze; a szláv nyelvek egy részében «olasz»-t, más részében «oláh»-t jelentett s jelent ma is a szó.

A m. *olasz* szó állandóan «italiener, italienisch» jelentésű; régi emlékeinkben *frencziá*-t is jelent (v. ö. Schlägli szój. gallicus — *olas*, Marg. Leg.-ban is, itt *Olasz* = Lombardia); a szóban levő rövid *a* kétségtelenül délszláv eredet mellett tanúskodik, az meg, hogy a szó csak a szlovéneknél van meg «italiener» jelentésben, azt vallja, hogy a m. *olasz* delszláv szlovén eredetű. A m. szóban levő *sz* a többes számi *vlasi*, vagy *Vlasko*, *vlaški*-ből magyarázható; e szerint a szót nem a nom. alakban vettük át. A másik hangtani magyarázat a m. *o*-ra vonatkozik; a magyarban *ol-*, a szlávban *vl-* a szókezdet. Ennek megértésére felhozom, hogy a fiumei horvátban *orebàc* = szerb *vrábec* (veréb, RAD CXXIV. 110, 113.), a Száva egyik mellékfolyója PAULER GYULA «Magyarország szt. István idejében» czímű térképén *Orbász*, a melynek szerb-horv. neve *Vȑbās* (VUK), a horvátországi *Vrbovec* 1502-ben *Orbóc* (v. ö. Vienac 1890, XXII. 254.), Zalamegyében volt *Obornak*, régen *Vrbanuk* (CSÁNKI,

Magy. földr. III. 87.). A példák azt mutatják, hogy a *v r* + vocalis előtt *o*-nak hangzik néhány szerb-horvát szóban. Az ellenkező irányú fejlődésre is van példánk; a szlov. «*onuča*» sok helyen *vnúča, vnüča* (v. ö. RAD XLIII. 25.), ugyanígy a hazai kisor.-ban орѣшки = *vrišky*, объискати = *vbyškati* (v. ö. VRABÉLJ: Ugror. spivan. I. 55, 69.). Azt hiszem, ide tartozik az *Ulászló*: *Vladislav* esete is; a m. *olasz*-beli *o* tehát szláv nyelvjárási sajátság, s nem úgy magyarázandó, mint MIKL. Slav. Elem. cz. művében (8. l.) tette; a bolgárban ez a sajátság nincs meg (v. ö. CANK., Gram. 7; Cod. Supr. 225: Оуалъ = gör. Οὐάλης, Valens, 227: Оуиктор', Оуалеріи ugyanilyen lesz, LESKIEN Altb. gr. és Lex. pal.-ban hiányzik).

Az *oláh* szó egyesszámi alakból való, s azt hiszem, hogy eredetibb alakja *valáh* (első *a* ejtéskönnyítő *vlah*-ból) volt, a mint a moldvai csángók ma is mondják (v. ö. MTsz.); ebből a *valáh*-ból lett az *olasz* hatása alatt *oláh*. Az *oláh* szóban levő hosszúságot azonban nem tudom megmagyarázni. A szó jelentése alapján csakis szerb-horv.-bolgár eredetű lehet, ámde a bolgár nyelv nem ismer quantitásbeli külömbségeket, a szerb-horvátban meg rövid az *a*. A megnyújtásból nem azt következtetem, hogy a bolgár *a* az átadáskor még hosszú volt, hanem a nyújtásnak a magyarban kellett megtörténnie. Útját-módját azonban nem tudom.

MELICH JÁNOS.

A határozókról.

(Negyedik közlemény.)

2. *Eszközféle határozók.* *A)* Az *eszközhatározó.* Ezt mi eddig csak a módhatározó egyik fajának vettük, de a német nyelvtanok, mint említettem, külön választják a módtól s az okkal és czéllal együtt az *Adverbiale des Grundes* osztályba sorozzák (KUMMER 142., LYON 96. l.), szerintök ide tartozik az ok, szándék (= czél), feltétel, eszköz, anyag, továbbá a szenvedő mondatbeli cselekvő személy (KUMMER) és a ki nem elégítő ok: *minek daczára?* (LYON). Úgy látszik, ezek nyomán BALOGH PÉTER is fejtegeti, hogy az eszköz tulajdonkép fontosabb, mint a mód, «a módhatározó csak mintegy alfaja az eszközhatározónak, nem pedig megfordítva, mint a nyelvtanok veszik». «Az ok mintegy ellöki a cselekvést, a czél pedig húzza. Mindkettő oksági viszonyban van a cselekvéssel . . . Ha nem is azonos, de hasonló viszonyban van az eszköz is, a melynek segítségével a cselekvés lefolyik. Ok, eszköz, czél, mindhárman támogatói a cselekvésnek. Az ok lökést ad neki, az eszköz lefolyását segíti elő, a czél vonzóerőkép hat reá.» (A hat. osztályozása, Nyr. 26: 356.)

Mint eddigi fejtegetéseimből következik, az eszközhatározó nem annyira fontosabb a módhatározónál, hanem független tőle és önálló tagozat az ok- és czélhatározó közt; egyebekben BALOGH ugyanazt mondja logikai, a mit én mondattani alapon. Azért ő oksági viszonyról szól, én már iskolai nyelvtanomban úgy magyaráztam, hogy az eszköz közelebbi, az ok távolabbi alanya a cselekvésnek, a czélhatározó távolabbi alany vagy tárgy. Így nyelvtani alapon még szorosabban összeköthető az eszköz az okkal és czéllal, mind a három alanyszerű és mégis eléggé különbözik az igazi főalanytól.

Hogy az eszközhatározó kívül esik az eseményen (és az alanyon is), ezt már fejtegettem, a társhatározótól pedig, mely szintén kívül esik ezeken, abban különbözik, hogy előmozdítja, elősegíti, viszi a cselekvést, sőt módosítja is azt: más az, ha körömmel ások, más ha bottal, ásóval, kapával, csákánynyal ások. Ezért a módosító befolyásért s a csalóka név miatt vették be a «mód»-határozók közé. Az alanynyal szemben pontosan kiszabhatni az eszközhatározó helyzetét: az eszköz mindig közelebb esik a cselek-

véshez, mint az alany, úgyszólván igazábban cselekszik ennél: közelebbről és igazábban ás a csákány, mint az ember.

Hogy az eszköz eredetileg tárgyszerűség (concretum) s a gondolati főnév átvitt értelemben áll benne: többet észszel, mint erővel, ez bővebb magyarázatra nem szorul.

Az eszközhatározó alfaja a mértékhatározó: sokkal több, a műveltető ige határozója: a munkásokkal ásat, a közbenjáró személy: általad nyert szép hazát Bendeguznak népe.

Az eszközhatározó hol-irányú, azaz folyamathatározó, de benne is egyesül mind a három helyzet, együttes, innenső és túlsó, tehát ragjai is három irányúak: vág valami*vel*, valami nélkül; isten *után;* kocsi*n* utazik; pénze*n* vesz, valamilyen pénz*ből* vesz meg valamit; küld valakitől vagy valaki által; két kéz*re* vív.

B) Okhatározó. Az ok a logikának is oly fontos fogalma, hogy kezdettől fogva külön határozónak vették. Becker azonban megjegyzi, hogy ez nem is annyira egyénítő határozó (persze a másik két egyénítő határozótól: az időtől és helytől eléggé elüt), mint inkább a gondolkodás alakja (Denkform). De ha határozó is, nem önálló osztály az okhatározó, hanem csak tagozat. Mondattani alapon kifejezve, az ok távolabbi, műveltető társa az alanynak: ijedtében meggyógyult: az ijedség gyógyította meg; a jajszóra felébredt: a jajszó ébresztette föl; lankadni kezd sebei miatt: a sebek lankasztják; a fától nem látja az erdőt: a fa veszi el a látást.

Az ok kívül esik az alanyon és az eseményen, még a belső ok is külön dolognak számít, de ugyancsak befoly a cselekvésre.

Az okhatározóban több alfajt lehet megkülönböztetni, ilyen a megengedő határozó. Ezt a nyelvtanok nem ismerik, csak Lyon említi, de mivel a megengedő, ellentétes mellékmondatok igen fontosak s meglepi a tanulót, ha itt mást talál, mint a mondatrészek közt, holott azt tanulta, hogy a mellékmondatok egészen olyanok, mint a mondatrészek, rendén van az egyszerű mondatban álló megengedő határozónak is külön rovatot nyitni, ennek is megvannak a maga szabályai és külön alakjai: ő belőle vén létére csúfot akarnak űzni; a hideg daczára jókedvű; a sírástól ugyan adhatsz szállást, a sírás felől, a sírásért, a sírás miatt ugyan adhatsz szállást. A megengedő határozó nem okozza maga a cselekvést, de hivatva volna megakadályozni és ezt nem teszi, ezért mégis ő válik az esemény okává: a vén lét ugyancsak meg kellene hogy akadályozza a csúfolódást, de mégis engedi azt.

Hasonlókép mellőzik a mi nyelvtanaink a feltételhatározót, de ez is az okhatározó egy faja. «Veszély esetén a gyáva is megbátorodik»: «ha veszély van», a veszély megbátorítja; veled oda is elmegyek: ha te velem vagy; nélküled szomorú az élet; bizonyos feltétel alatt vagy mellett teszek meg valamit.

Az okhatározók közé számíthatni talán a *szenvedő*, vagy szenvedő értelmű igék határozóját (ablativus auctoris): az inas megveretik a mestertől: ez a «működő személy» befolyással van a cselekvésre, azért nem lehet a kisérő vagy viszonos társak közé számítani, bár úgyszólván átmenetül szolgál onnan ide. Kummer is ide számítja.

De nem helyes az anyagot az okhatározók közé sorolni. Az anyag nem műveltet, nincs megindító hatással a cselekvésre, hanem éppen szenvedi a cselekvést; az alany felett sincs olyan felsőségben, mint a többi okok, az anyag csak az állapothatározó előidejű tagozata, nem képzeljük bele azt a felsőbb szellemi erőt, hatalmat, a mit az okban érzünk.

Az ok honnan-irányú, eredethatározó, távolabb esik az alanynál, de szintén hármas csoportja van: öröm*ében* sír, az öröm*től* nem tud hova lenni, kérésem*re* ezt megengedték. *Elfárad valamitől* és *belefárad valamibe* abban különböznek, hogy a munka, a mibe belefáradok, tovább is fenmarad, győz rajtam; *a sebbe belehal:* a seb nem gyógyult meg, fenmaradt «örökre»; a mitől elfáradok, az végét éri, mikor elállok tőle. A *-ben* ragos szó a legközelebbi, belső okot jelenti, a *-től* és *-be* meg a *miatt* kissé távolabbiak. V. ö. Simonyi Magyar hat. I. 105.

Az okhatározó felől nem olyan világos, hogy ez is tárgyszerű volna, pedig talán ez is olyan, mint az eszköz, s lehet, hogy az ősember itt is személyféléket vélt látni.

Vehettük észre, hogy valamint a hely és idő testileg, úgy a társ és ok erkölcsileg van, alája vetve, illetőleg föléje rendelve az alanynak. A társ alárendelt személy, a segítő felsőbb hatalom. A társhatározó megértéséhez hivatkozhattunk a műveltségtörténetre, nem lehetetlen, hogy a segítő határozókat is ugyanaz magyarázza meg az istenség képzetével. Nem az hihetetlen, hogy a kiserethatározók között, mondhatni, tárgyhatározók, személyhatározók és istenhatározók vannak, hanem az volna elképzelhetetlen, hogy az a hatalmas tényező, mely kezdettől fogva máig legtöbbet foglalkoztatta az emberi elmét, melyet az ember minden eseményben és minden tárgyban látni vélt, e hatalom, mondom, világrengető és népirtó háborúkra tüzelte volna az embert, beszédében pedig semmi, de semmi nyomot nem hagyott volna. Ime, itt az a nyom a segítő határozóban. A határozó isteni hatalma legvilágosabb az okhatározóban, de az eszközben is érezhető; ha az isten nevét látszólag társhatározóul használjuk, ez már eszközhatározónak érzik: «istennel», «isten után» annyi mint isten segítségével; az eszközhatározóban mintha azok a szellemek, geniusok szerepelnének, kiket a sok istent hivő nép minden forrásban, fában, tárgyban ott sejtett. Mindez a célhatározóról is áll, ez a végzet, a rendeltetés, mely felé közelednünk kell.

Ha a nyelv lelki törvényeknek is alá van vetve, a lelki élet minden ágát szabad tekintetbe vennünk a magyarázatában, tehát a vallást is; WEGENER a többi ethicai mozzanatokat már figyelmünkbe ajánlotta (Grundfr. 17. s k. l.), G. RUNZE «Sprache und Religion» czim alatt egész könyvet írt, melyet azonban sajnálatomra meg nem kaphattam.

C) Czélhatározó. A czél szemben álló ok: jövök nézésedre: a nézés vonz engem, okozza cselekvésemet, mint az ok, de eredménye, következése is lesz a cselekvésnek, úgyszólván távolabbi belső tárgya. A végpont homályba vesző határozatlansága a felfogást bizonytalanná teszi, «sokszor az elemző grammatikus alig is tudja eldönteni, inkább okot, vagy inkább czélt értett-e a beszélő vagy író, mikor az *ért*-et alkalmazta», mondja SIMONYI (Magy. hat. I. 440.). *Irok az orvosért:* az orvos irat velem, az orvos készt engem írásra, de úgy is áll, hogy mintegy orvost írok magamnak, az orvos távolabbról szenvedi is a cselekvést; *elmegyünk munkát keresni:* a keresés vonzza, okozza, művelteti a menetelt, de szenvedi is, mert csak a menetel által jö létre: *Keményt megboszúlni jött:* a boszú vonzotta, de egyuttal szenvedi is a cselekvést, mert ez hozza létre a boszút. A czélhatározó tehát szenved, de máskép, mint a szenvedő társ vagy a mondat tárgya, mert a cselekvésre befoly; és annyival távolabbi a mondat tárgyánál, mert a cselekvés el sem éri, legalább az illető mondatokban még nem található meg az az értelem, hogy sikerült-e a czélt elérni, ennek a kifejezésére új mondat kellene. Az ily elérhetetlen czel többnyire esemény (a tárgyi dolgok könnyebben érinthetök), azért czélhatározóul leginkább cselekvést jelentő névszók s főnévi igenév szerepelnek (v. ö. SIMONYI Magy. hat. I. 197.).

A czélhatározó a legtávolabbi pont határozatlansága miatt csekély körű, de azért mégis van hármas csoportja, legalább mindenikbe illő ragjai: valami czél*ból*, vég*ből*, valami vég*ett*, valami irán*t*, után, valami*ért*, valami*re*, valamit ten*ni*. Az indogermán nyelvekben is van czélhatározó genitivus (DELBR. I. 309. 324—327.).

Az eszközféle határozók 3—3 csoportú tagozatai:

Okhatározó			Eszközhatározó			Czélhatározó		
ok, megengedés, feltétel, szenvedőigei cselekvő			eszköz, közbenjáró, műveltető ige cselekvője					
-től -ből	*-ért* -n, -ben által, *miatt*	-ra -be	-ből -től	*-vel* -n, -nál által, fogva	-ra	-ból végből célból	*-ért* végett iránt után	-ni -ra -nek -úl

3. *Személyhatározók* (azaz még egyszer az *alany* és *tárgy*).

Az alanynyal és tárgygyal már sokat foglalkoztam s fejtege-

téseimnek merem tulajdonítani, hogy azóta már két új magyar nyelvtan jelent meg (NÉGYESSY LÁSZLÓtól s GAAL MÓZEStől), melyek azt a régi meghatározást, hogy alany az, a miről valamit mondunk, s állítmány az, a mit az alanyról mondunk, egészen elejtik; de mivel még van olyan mondani valóm róluk, mit a határozók kifejtése előtt nem mondhattam el, másrészt még élénk vita folyik az alany körül, most még visszatérek rá.

Kétség merült fel az iránt, hogy mi a külömbség a logikai, lélektani és nyelvtani alany és állítmány közt, mivel ezt a külömbséget I. tanulmányomban nem fejtegettem. Erre a Nyr. 28: 570. l. adtam feleletet.

Én nem látok külömbséget a lélektani és logikai alany közt, egyszerűen két külön szempontból itéljük és nevezzük meg ugyanazt a dolgot. A lélektani alany az, a mi a beszélő, vagy a beszélő és megszólított lelkeben előbb is szunnyadt; ezt egy új dolog: a lélektani állítmány életre kelti, kirántja szunnyadásából, vagyis alanynyá emeli ki; *nekem kalapom van:* magamra gondolok s azt észlelem, hogy kalapom van; *bölcsőd a haza, majdan sírod is; ez éltetőd:* a haza képe van meg lelkünkben s észreveszszük róla, hogy bölcsőnk, vagy sírunk, vagy éltetőnk; *hazádnak rendületlenül légy híve:* itt is a haza képe van meg lelkünkben, *hazádnak* a lélektani alany.

A logikai alany az, a miről valamit mondunk; a mi az állítmány után (helyesebben az állítmányi csoport után) legfontosabb a mondatban; *nekem kalapom van:* magamról mondok valamit, azt hogy (én) kalappal bírok; *hazádnak légy híve:* a hazáról mondunk valamit, azt, hogy (a haza) hűséget kíván.

De a nyelvtannak az igazi lélektani és logikai alanyokra nincs nagy szüksége, csak megterheli velük a tanuló elméjét. A nyelvtani alanyt sokkal könnyebb felismerni, mert ez mindig az a rész, melylyel az ige megegyezik. *Hazádnak rendületlenül légy híve:* nyelvtani alanya *te*, mert ez az ige személye (az *óh magyar* két új mondat: egy felkiáltás és egy megszólítás); *nekem kalapom van:* nyelvtani alanya *kalapom*, mert ezzel egyezik az ige, ez az ige személye.

Néha összeesik mind a háromféle alany: *bölcsőd az* (alany: *az*), *a templom | villámtól sujtott le;* de ez csak véletlen s onnan van, hogy a lelektannak s logikának mindenféle nyelvtani mondatrész szokott lenni alanya, tehát némelykor nyelvtani alany is. — Ép úgy szokott a lélektani és logikai állítmány is mindenféle nyelvtani mondatrész lenni, határozó kiegészitő, állítmány (ige), alany sőt több is együtt pl. *nekem kalapom van:* a mi itt lélektanilag és logikailag állítmány, az nyelvtanilag alany és állítmány.

Máskor meg az volt a kerdes (Nyelvőr 30. köt. 166. s k.), hogy melyik a nyelvtani alany ezekben: *A pártütő te vagy! Te vagy az! Ez* (az arczkép) *én vagyok, emez pedig te vagy.* Ugyanis ALBERT JÁNOS

Heyse nyomán azt vitatta a Nyelvőrbe beküldött dolgozatában (163. l.), hogy ezekben a személyes névmások szolgálnak állítmányi névszóúl, vagyis az ige az állítmányi névszóval egyezik meg; és szemrehányást is tett, hogy ezt magyar nyelvészek nem vették észre; a szerkesztő pedig a nélkül, hogy Albert és Heyse felfogását jelezte volna, megkérdezte Balogh Pétertől és tőlem, hogy mit tartunk ezekben alanynak. Balogh P. mitsem tudva az én feleletemről, bebizonyította, hogy itt a személyes névmások alanyok; s én is az övéhez hasonló eredményre jutottam.

Ha az alanyról vallott nézetem némi rokonságban volna (válaszoltam én) a nyelvtanok meghatározásával, nyugodtan azt mondanám, hogy ezekben a mondatokban mindig a kisebb hangsúlyú rész az alany. Azt mondanám, hogy alany a *pártütő*, mert ez van előbb meg lelkünkben, ehhez kapcsolunk valamit, *te* pedig «kiegészítő», de az ige a névmás erős hangsúlya és nagy közelsége miatt nem az alanynyal egyezik meg, hanem a kiegészítővel. *Te vagy az?* ebben alanynak mondanám az *az* mutató névmást, az igét pedig megint a kiegészítővel egyeztetném, hasonlókép *az* és *amaz* volna az alany a harmadik mondatban.

De nézetem szerint ezekben a *te* az alany, mert az a főbb, az igazibb személy s a hangsúlytalan rész a kiegészítő. Mert lehet a kiegészítő is hangsúlytalan, mint minden mondatrész. Az állítmány, a helyhatározó és minden rész a pillanat szüksége szerint hol hangsúlyos, hol hangsúlytalan és megmaradnak mégis állítmánynak, helyhatározónak stb. Nem hiszem, hogy volna nyelvész, ki ebben az isteni parancsban: *Én vagyok a te urad-istened* ne az *én*-t tartaná alanynak, a *te urad-istened*-et pedig kiegészítőnek, pedig itt világosan gyengébb hangsúlyú a kiegészítő az alanynál. S az idézett első parancsolat egészen olyan, mint a föltett mondat: *A pártütő te vagy*, ugyanabba a szórendbe is tehetem: *A te urad-istened én vagyok.* Viszont nincs mért megváltozzék az alanyi szerep, ha a hangsúlyt megváltoztatom: [Színházat játszunk, én a király vagyok] *te a pártütő vagy.* Most már a kiegészítő lett hangsúlyos és a mondat csak a névelőben külömbözik a logika mintamondatától: *Te pártütő vagy.*

Ez én vagyok, amaz pedig te vagy: itt hangsúlytalan kiegészítők és hangsúlyos alanyok vannak. *Ebben a rámában én vagyok, amabban pedig te vagy:* itt is hangsúlytalanok a határozók és hangsúlyosak az alanyok; de mondhatom kissé változott körülmények között ezt is: *Én ez vagyok, te pedig amaz vagy*, illetőleg: *Én ebben a rámában vagyok, te pedig abban vagy;* ezek már hangsúlyos határozók és hangsulytalan alanyok.

A logikusnak is csak azért nehezek az ily mondatok, mert mind a két mondatrésznek (alanynak és kiegészítőnek) köre egyenlő, nem tudni tehát, melyik foglalja be a másikat. A lélektani alanyt

is azért babozunk megjelölni a hangsúlytalan részben, mert a hangsúlyos rész is ugyanaz a személy. Melyik személy van hát meg előbb lelkünkben, ha mind a kettő egy! — Nézetem szerint az ilyen határozott névmást, mint *én, te, ő*, mely soha egy megmutatott személynél többet nem jelent, mindig magába foglalja az a névmás, mely határozatlanabb, tehát tágabb köre van: *ez, az*, mely t. i. személyt, tárgyat, sőt körülményt is mutathat.

De ha *én* az alany ebben is: *Ez én vagyok,* meg ebben is: *Én ez vagyok*, hol van az a mondat, melyben az *én* nem alany, hanem kiegészítő? Nem lenne csoda, ha sehol sem volna, mert sok névmás van, mely nem lehet akármiféle mondatrész. A magára ható névmás nem lehet alany, sem kiegészítő, a német *man* és franczia *on* meg viszont csak alany lehet, semmi más nem. Ehhez hasonló az *én, te, ő* természete is, ezek is csak alanyok szeretnek lenni, azért a «függő esetekben» legtöbb nyelvben más tőből képzik alakjaikat. De kiegészitőül is előfordúlnak az ilyen ritka mondatokban: *Én vagyok-e én? Én már nem vagyok én. Te te vagy. Ő ő* stb. Máskor, hogy a szóismétlest kikerüljük, új névmást teszünk a kiegészítőbe az alany személyének újabb kifejezésére: *Én vagyok-e az? Te vagy ez.*

Van még egy pár ezekhez hasonló nem névmásos mondat, melyeket egyúttal szintén elemezni kívánok. *Az a fiú az öcsém volt. Az az ember volt a kocsis.* Ezek kettős értelmű mondatok. Közönséges hangsúlylyal *az öcsém* és a *kocsis* kiegészítők, kiemelő hangsúlylyal alanyok. Ezt ellenpróbákkal is ki lehet mutatni. Mivel ugyanis a mondatviszony világosan megmarad, ha a hol-irányú mondatrész helyett hova-irányút mondok: *Az ember a réten jár, Az ember a rétre jár*, (helyhatározó a rét itt is, ott is) s mivel a kiegészítőnek hova-irányú párja a véghatározó, vagy a nevezőhatározó: azért az lesz a kiegészítő, a melyik a mondat értelmének kisebb változása mellett alakítható át nevező határozóvá; tehát közönséges hangsúlylyal: *Az a fiú az öcsémnek látszott, tartatott* (itt a *fiú* van jobban szem előtt), de kiemelő hangsúlylyal: *Annak a fiúnak az öcsém tartatott* (itt meg az öcsém az igazibb személy, ez van jobban szem előtt).

A Nyelvőrben fölvetett két kérdéshez Kicska Emil is, kinek ide vágó s figyelemre méltó dolgozatait fentebb (28 : 392. l.) említettem, hozzászólott «Van-e psychologiai és logikai alany és állítmány» czím alatt (NyK. 31 : 331.). Ő is kijelenti, hogy psychologiai alany és állitmány nincs és nem érdemes külömbséget keresni közte és a logikai közt. De a logikairól azt mondja, hogy fönn kell tartani, hogy a mondatot visszaváltoztathassuk logikai itéletté, s így alanyát megtalálhassuk; mert annak kell a nyelvtani alanynak is lenni, a mi logikai alany. Elannyira, hogy ebben: *A leregőeget daruk hasították, A templomot villám sujtotta* a *daruk* és *villám*

szóknak «állítmányi funkcziót» tulajdonít s egyenlőknek veszi az ily prædicativumokkal: *ego Priscianus vocor.* Azt mondja, hogy sem logikailag, sem psychologiailag, sem grammatikailag nem alany bennük a *daruk* s a *vi lám*, hanem mindenkép az állítmányhoz tartoznak, azaz κατ' ἐξοχήν állítmányi értelmű altagjai.

Hát a kinek e mondatokban a *daruk* és a *villám* nyelvtanilag is prædicativumok, azzal nyelvtani alapon nem lehet vitatkozni, mert soha sem fogjuk megérteni egymást. Azért nem is vitatkozom itt tovább vele. Remélem, hogy eme dolgozatom után elismeri, hogy nekem a magam szempontjából igazam van: az *én* nyelvtani alanyom itt a maga osztályába helyesen van besorozva és helyesen van a távol- és közellét viszonyai szerint is csoportosítva, végre hogy jogosan használom az *alany* nevet, mert majd minden igazi (azaz copulás) logikai itélet alanya nálam is alany; valamint én is elismertem (28 : 291. l.) s elismerem most is, hogy neki a maga szempontjából igaza van, csakhogy az ő alanya nem nyelvtani alany, hanem a mondattannak csak szórendi és a kérdés- meg feleletről szóló fejezetébe tartozó előtag, vagy «meghatározandó tag».

Még egy pár más átmeneti esetet akarok tárgyalni, midőn t. i. homályos, hogy melyik az alany s melyik az állítmányi névszó (kiegészítő), mert e kettő között is van olyan ingadozás, mint a ragos állapothatározó és a módhatározó közt. Itt is «fölüti fejét osztályozásaink örökké vigyorgó Mephistophelese, az átmenet».

Igy nem tudhatjuk, van-e egyáltalában alany e mondatban: *A fiúból inas lett,* nem olyan-e itt az *inas*, mint e két másikban: *A fiú inas lett,* vagy: *A fiú inassá lett,* csupán, hogy az utólagos tulajdonság (kiegészítő) az első példában olyan ragtalan, mint a másodikban. Ha e két utóbbi mondat valóban hasonlít az elsőhöz, akkor az első mondat alanytalan. Itt a nehézséget az okozza, hogy a «belső alany» — mely nem egyéb, mint az aktiv igék «belső tárgyának» megfelelő alany át nem ható igék mellett (itt: *inas* lett) — átmenetül szolgál és középhelyet foglal el az eredmény (vég)határozó és a személyes szenvedő alany közt. Viszont talán ebben sincs alany: *A fiú inassá lett,* talán ez is csak abban különbözik az első mondattól, hogy itt meg az előzetes tulajdonság (a fiú) ragtalan és az utólagosnak van ragja. Mind a két tulajdonság lehet ragtalan, mint a második példában, de mind a kettő ragos nem lehet, hanem vagy csak az előzetes, vagy csak az utólagos kap ragot. E szerint azt látnók, hogy az előzetes tulajdonság is átmenetül szolgál a kiegészitő és az alany, még pedig a vezető alany közt, mely a közelségi viszony innenső pontján áll, s a cselekvőtől igen keveset különbözik. Igy aztán egyszerre mind a három mondat alanytalanná válik, illetőleg a nyelvérzék, mely mégis lát bennük alanyt, csalódásba esik.

Hasonló csalódást mutat ki Zolnai Gyula e mondatokban:

este van, reggel van, «melyeket már csak nyelvtörténeti ismerettel nyilváníthatunk alany nélkül való kifejezéseknek» (Mondattani búvárlatok, 1893. 40. l.), pedig ezek időhatározós kifejezések: *est-tel van, reg-rel van*, mint az ilyen: *éjféltájt van* (u. o. 44. l.).

A kissé föntebb felvett három mondatra vonatkozóan a változtatás próbája segít ki arra nézve, hogy melyik az alany. Mert a nyelv az átmenetet is beiktatja vagy az egyik, vagy a másik osztályba, függőben nem hagyja. Abban a három mondatban a nehézséget az is szaporítja, hogy mind a két nevszó, az alany és a kiegészítő, harmadik személy. Ha különböző személyűvé változtatjuk, az egyeztetés megmondja, hogy mit tart a nyelvérzék alanynak: *Belőlem inas lett*: alany az *inas*, mert ezzel egyezik az ige. *Én inas lettem*, vagy *Én inassá lettem*: alany *én*, mert most meg ezzel egyezik az állítmány.

Az a meghatározás, hogy az alany egyszerüen csak személy, nem elégítette ki az érdeklődőket, mert csak formai, külsőleges meghatározás, e mellett valami közelebbi, tartalmas jelentést is várunk az alanytól. Ezt a jelentést azonban, ha csak a nyelvek mai állapotát veszszük tekintetbe, egységesen és ily röviden nem találjuk meg; most csakugyan csupán az közös a sokféle alany között, hogy mindenik tudatos személy, vagy ilyen gyanánt van használva. Hanem ha a mondat részeit történeti fejlődményeknek tekintjük, akkor mondhatjuk, hogy az alany a cselekvő személy fogalmából keletkezett. «A nyelvtani alany voltakép és eredetileg a cselekvő kategoriája», mondja SIMONYI (Nyr 29: 5. l.). s DELBRÜCK és WUNDT is úgy vélik, hogy az alany a cselekvő személy fogalmából indult ki.

Mindez összeegyeztethető az én állításaimmal. Az alany eredetileg cselekvő személy, pontosabban mondva saját akaratából cselekvő személy, de lassanként más fajai is fejlődtek ki, az igéhez való helyzet szerint: szenvedő, műveltető, vezető s másféle alanyok, melyek eredetileg mind tudatos személyek. Ezzel elég tartalmas jelentés is van adva az alanynak.

A «személyi elmélet» már meglehetősen el van terjedve, sőt nem is egészen új, mert már BECKER mondta, hogy az alany tulajdonkép csak személy: «Das Subjekt in der Sprache insgemein als ein dem Sprechenden Verwandtes und gewissermassen als Person aufgefasst wird» (383. l.). Ennek megfelelően fejtegette WEGENER, hogy az alany mint személy a beszélővel rokon; de én nem választom el a beszélőt más személyektől, mert minden személy ember, tehát rokon a beszélővel, ki szintén csak ember.

Ha a különböző szerepű személyek közül több is előfordul, illetőleg ki van fejezve a mondatban, az lesz főalany, mely az igével legszorosabb kötelékben a szemlélet középpontjában van.

Az a kérdés merül fel itt, hogy ha az alany tudatos személy,

azaz tudatos cselekvő a cselekvő mondatban, illetőleg tudatos szenvedő, vagy műveltető a megfelelő mondatokban, megszünik-e az illető személy tudatossága akkor, midőn az alany határozóvá válik, midőn pl. a cselekvő alany a szenvedő szerkezetben határozóvá lesz.

Nyelvérzékünk és emberi gondolkodásunk azt súgja, hogy a határozóvá tett személy tudatossága a szenvedő mondatban nem szűnik meg. Mért szűnt meg hát akkor alany lenni? Erre nézve lehet a dolgot úgy is felfogni, hogy alanynak lenni sem szűnt meg az a személy, csak nem főalany, nem főszemély többé.

Ekkor az alanynak két rétege volna: a főalanyok rétege nominativussal és az alsóbb alanyok rétege raggal, præpositióval stb. Éppen azért cserélkezik oly könnyen a cselekvő és szenvedő szerkezet, mert a mondatrészek ugyanegy osztály keretén belül maradnak.

Eddig megrögzött véleményünk ugyan, hogy az alanynak nominativusnak kell lennie, de ebben talán félrevezet bennünket az alak és erről a nézetről le kellene tennünk.

Ha belenyugszunk, hogy az alany értelmileg megállhat és alanynak (értelmes, tudatos személynek) maradhat más alakban is (az eddigi «értelmi alany»!), akkor nemcsak a szenvedő tárgyban, hanem minden tagozatban lesz ragos alanyunk is: *-től*, *-vel*, *-t* raggal. Az első sorban megszemélyesített szereplő, vagyis főszemély nálunk ragtalan, az indg. nyelvekben nominativus (tobbnyire ragos!), az alany második rétege, a másodsorban figyelembe vett szándékos szereplő nálunk ragokra, névutókra, az indg. nyelvekben szintén felötlőbb ragokra, «függő esetekre», acc.-ra, ablat.-ra vagy præpositióra szorul. A szenvedő ige alsóbb személye (*a «munkásoktól» építtetik*) tehát vagy szintén alany, vagy legalább is átmenetűl szolgál a műveltető alany és az okhatározó közt; a műveltető ige alsóbb személye pedig (a *munkásokkal* ásatok) alsóbb alany, vagy átmenet a cselekvő alany és az eszközhatározó közt, mert nem egészen olyan élettelen és alárendelt a működése, mint a közönséges eszköze (bottal ások).

Hogy a műveltető, átható és szenvedő ige ragos (függő esetű) szereplőit is lehet az alanyhoz számítani, arra Gabelentz adott példát kínai nyelvtanában, melyben a factivust és nevező határozót is az alanyok közé veszi, mivel a kínai ezeket is úgy meg tudja különböztetni ragozás utján, mint a többi alanyokat. A maláji, főkép fülöpszigeti nyelvekről meg azt mondja, hogy nemcsak a mienkhez hasonló szenvedő mondattá alakíthatják át a cselekvő mondatot, hanem eszköz-alanyú, söt hely-alanyú szenvedő mondattá is. (Die Sprachwiss. 106. és 346. l. v. ö. fentebb 17. l.) Pedig a Gabelentz nyolcz (kínai) igeneme közűl (106. l.) csak kettő, az ép most említett factivum és denominativum felel meg nálam (a

magyarra és az ismert nyelvekre nézve) határozónak; a többi hat az én alanyaimmal van bővítve: activum (cselekvő), passivum (szenvedő), reflexivum (magáraható egy alanynyal), reciprocum (ugyanaz többes számú, vagy két alanynyal), causativum (műveltető), neutrum (át nem ható); csak a vezető és átható alany nem kap nála külön igenemet, hanem egybeesik az activummal. Mivel a nálam szereplő nyolcz alany közül a cselekvő nem egy külön választható alany, hanem egyuttal átható, vagy magárahatô, vagy át nem ható is, és így csak hét igazán külön eső alany van, azert a magyar s kínai nyelv közt csak az az eltérés létezik, hogy nálunk az átható és át nem ható igének van egyforma alakja, a kínaiban pedig a vezető és az átható igének. A kínaiban, úgy látszik, igeragozás, nálunk igeképzés jelzi ezeket a viszonyokat.

Lehetséges, hogy tulajdonkép így van szerkesztve a nyelv: az alanynak két rétege van (mint pl. az állapothatározónak is), az egyik nominativusos, a másik függő esetű. És lehetne az alsó alanyokat egyszerűen személyhatározóknak nevezni, bár a személyhatározó név az összes alanyok gyűjtőnevéül alkalmasabb, de csak fölvetettem az alany kétrétegűségét, egyébként jobbnak tartom már csak a hagyomány kedvéért is meghagyni ezeket a határozókat az eszköz-, illetve az okhatározók társaságában.

Pedig ha tekintetbe veszszük, hogy minden határozó gazdag alakokban, csak természetesebbé válik osztályozásunk, ha az alanyt is gazdag alakúnak bizonyíthatjuk be. Csak le kell tenni a dualizmusról. Az alany nem különváló és egyetlen alakú párja az állítmánynak, hogy epen maga alá rendelné az egyeztetés által az állítmányt s mindkettejük alá a tobbi mondatrészeket, hanem a határozóknak egyik polgártársa ő s ezekkel egyenlő fokon rendelődik alá az igének, bár ezzel a legszorosabb kapcsolatban áll, mert a többi mondatrészek egyúttal az alanynyal is bizonyos viszonyban vannak, mint társai vagy befoglalói.

A rangért, melyet így elveszünk az alanytól, bőven pótoljuk kárát a hármas tagozattal, tartalma és alakjai gazdagságával. Apollonios Dyskolos is úgy fogja fel még a beszédet, hogy az igéhez tartozik a név (vagyis ennek sokféle alakja), nem mint mi mondjuk, hogy a névhez (alanyhoz) tartozik az ige (DELBRÜCK I. 9. l.).

A dualizmus nem az alany és ige közt van, hanem legfeljebb annyiban áll, hogy az ige alatt vannak ennek bővítései. «A mondat lelkével, az igével egyet érő (æquivalens) a nyelvben semmi sem létez», mondja BRASSAI (Akad. ért. III. 399.). S 1885-ben DÓCZI IMRE még szentségtörésnek gondolta a BRASSAI véleménye elfogadását (Tanáregyes. Közl. 19: 67.), hogy az alanyt a határozók közé soroljuk, de 1888-ban már kijelenti SIMONYI (Magyar határozók 1. l.), hogy addig nem lesz rend a határozókban, míg BRASSAI

elméletét el nem fogadjuk. GULYÁS (a DÓCZI híve!) szerette is volna keresztülvinni ezt, de egyszerre nem merte, s mint láttuk, az ő határozó rendsz-re legtávolabb is áll ennek az útjától. S nem is volt lehetséges az alanyt így határozóvá leszállítani, míg a helyzete és szerepe a többi határozókkal szemben pontosan és fokozatosan megállapitva nem volt. De a dolgozatomnak talán meg lesz az az eredménye, hogy most már tudni fogjuk, minő helyütt lehetne az alanyt a határozók rendszerébe beilleszteni.

Nem hiába tartott ezer évnél tovább, vagyis ARISTOTELEStől WOLF CHRISTIANig, míg az alany és állítmány műszók a világuralmat elnyerték (DELBRÜCK I. 24.), mert az alany nem is uralomra való s ha lehet jósolni. aligha fogja ezt az uralmat annyi ideig megtartani, mint a meddig küzdött érte.

Talán bebizonyitottnak tarthatom már azt az állításomat. hogy az a határozó, mely hármas tagozatával s középső, folyamati tagjának hármas csoportjával, alakjai gazdagságával, a metaforának világos útjaival olyan természetesen illik be a többi kisérő-határozók közé, csakugyan szinten határozó, ha eddig két, sőt három külön mondatrésznek, alanynak, tárgynak és pár részét határozónak nevezték is. Közte és a többi kisérőhatározók közt van ugyan, de nem nagyobb különbség, mint akármelyik más két-három határozó-osztály között. Az alany tudatos, a társ alárendelt, a segitő fensőbb, hatalmasabb személy vagy dolog.

A logika tegyen. a mit tud azzal a tanításával, hogy a mondatban háromféle kapcsolat van: állítmányi, jelzői és objectiv, melyek közűl a két első volna fontosabb, — a nyelvtan az állítmányi és az objectiv kapcsolat között nem lát különbséget. A jelzői kapcsolattal pedig harmadik dolgozatomban fogok leszámolni.

V.

Visszatekintés.

1. Ezzel bevégzem a határozók elemzését. Vannak még függő kérdések, melyeket nem dolgoztam ki, de nem akarom a már elert eredményeket tovább elvonni a megvitatás elől; «apparátussal» sem láthattam el kellőképen dolgozatomat, az ember a körülményeinek rabja; s a főeredmények talán így is megállják helyüket. Talán bebizonyult, hogy az a dualizmus, mely a mondatban érezhető, nem a mondatrészek kérdése, akármelyik mondatrész juthat akármelyik mondatfélbe, tagba; bebizonyulhatott, hogy az alany a többivel egytermészetű határozó, hogy az állitmányi névszó a határozók egyik osztályának egy tagozata; hogy az úgynevezett kiegészitők és a határozók közt látszó különbség csalfa, mindkét bővités határozó, bár a határozókat való-

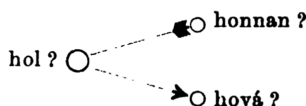
ban föl lehet osztani két családra a befoglalás és melléklődés alapján, de ez a két család nem esik egybe sem a kiegészitőkkel, sem az eddigi 3—4 határozóval; bebizonyult végre, hogy a gondolati főnév sohasem alapít külön határozót, pl. állapot-, vagy módhatározót, hanem a hely-, illetőleg a társhatározóhoz csatlakozik.

Az is eléggé kitünik emez eredmények között, hogy a határozók rendszerének alapja a jelentés, bár nem a puszta szó jelentése, mert akkor, mint Balogh találóan mondja, ebben: golyó van a puskájában, és ebben: bízik a puskájában, egyféle határozók volnának, hanem a *mondatrész jelentése*. Delbrück is így szól (I. 78. l.): Man darf also nicht die Wortarten, sondern muss die Verwendungsbegriffe als Eintheilungsgrund nehmen. A mondatrészek jelentése pedig legrövidebben összefoglalva következő: A hely-, idő- és állapothatározó helyet, időt, vagy tulajdonságot jelent és azt jelentő, vagy olyan gyanánt használt szóval fejezzük ki. A társhatározó kisérő, vagy viszonzó, vagy tudtán kívül fenforgó (szenvedő) személyt vagy ilyen gyanánt használt dolgot; az eszközféle határozó elősegítő körülményt, vagy eszközt, illetőleg ilyenek gyanánt használt dolgot; végre az alany saját akaratából tudatosan működő személyt, vagy ilyen gyanánt használt dolgot jelent.

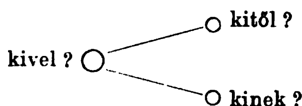
A mondattani jelentés felismerésében a szemlélet, lélektan és nyelvtörténet a stilisztikával és a logikával egyaránt segíti a mondattant. Világos ezekből, hogy az eseteket nyelvtani egységeknek tekinteni merőben helytelen, a *puskájában* alakot minden szerepében egységnek hirdetni, annyi, mint a *puska* szót is egységnek venni és egyedül neki tulajdonítani azt, hogy egyszer alany, máskor birtokos jelző tud lenni. Akkor annyi mondattan kellene, a hány szó van. Az esetek közt rangosztályokat állítani föl és a helyjelentő végzeteket, pl. a görög -θεν, -θι, -ζε végzetet, a locativust, az eszközhatározó -φιν-t csak esetpótló ragoknak, «nem valódi esetek»-nek venni (Brugmann Griech. Gramm. Iw. Müller Handb. d. Altert.-wiss. II. 107. l.) a «valódi esetek»-kel, pl. a genit., dat., acc.-szal szemben, a mondattani elemzésnek, de még a nyelvtörténetnek is élesen ellent mond; a mi ma locativus, holnap genitivus is lehet, a mi a görögben -φιν végű eszközhatározó, a latinban igazi -*bus* végű dativus és ablativus. A legáltalánosabb értelmű «valódi» eset is valaha szembeötlő helyi vagy legalább kisérői, oki stb. viszonyt jelenthetett, csak az a szerencséje, hogy, mint pl. a nominat. -*s* ragjának, már az indg. ősnyelvben is régi, kopott jelentése s alakja volt s így ma már a sajátos eredeti jelentése ki nem deríthető. Ennyi az egész; az egyik esetalak ezer éves, a másik háromezer, a harmadik tán hétezer éves; de maga az eset vagy a mondattani viszony egyenlő régi lehet akkor is, ha præpositióval, akkor is, ha esettel van

kifejezve. Azért, hogy az alany nem különb határozó, s a nominativus nem kü'önb eset a többinel, nem mondom én, hogy most már ne nevezzük alanynak, még azt sem, hogy okvetlenül a határozók során kell őt tárgyalnunk, de ne tanítsuk többé, hogy az alany a mondatnak főrésze, hanem elégedjünk meg az iskolában is azzal, hogy csak az állítmány a mondat főrésze s tüntessük fel az alany hármas tagozódását is a műveltető alany és a tárgy segítségével. Az alanyt úgyis előre kell bocsátani az összes bővítő részek közt s ha a határozók után megemlítjük, hogy utolsó osztályúl odaillenék az alany is, mint «személyhatározó», felforgatás nélkül is igazi képet rajzoltunk a tanulónak a mondatról. E kép szerint a nyelv sokkal egyszerűbb, mint eddig tanítottuk, az alanyon kívül van összesen ötféle határozó, nem több, mint eddig, sőt mivel a hármas tagozat mindenütt egyformán ismétlődik, az «előzetes» és «utólagos» jelzők segítségével sok eddigi külön határozónév fölöslegessé válik. Igy az eddigi alany, állítmányi névszó, tárgy és határozó mondatrészekből összesen egy, vagy a régi szokásnak engedményt téve, két mondatrészünk lesz: alany és határozó, és ezeknek a rokonsága is világosabb lesz, mint eddig pl. a tárgy és állítmányi névszó rokonsága volt, melyek egy vonalon álltak egymás mellett.

E rokonság feltüntetésére leggyümölcsözőbb eljárás az egyes osztályokban a közelség és távolság tagozatait és ezeken belül a hármas helyzetet megkülönböztetni. A közelség és távolság a cselekvés folyamatához van mérve, a mi a folyamattal együtt van, az közel van, a mi a folyamat előtt vagy után van együtt a cselekvéssel, az távolságban van. A távolság tehát előzetes vagy utólagos, de a vonalat, melyen a cselekvés végig halad, nem képzelem egyenesnek, hanem törtnek, melynek szögében, a szemlélő közelében van a folyamat, a cselekvés talán balról indul és jobbra tér át:

Innen magyarázható a honnan- és hová-irány cserélődése: kitér valaki elől, kitér valakinek. Igy van a három helyzettel is, ezek sem állanak éppen egy vonalban, hanem a középső szogbe esik:

A három helyzet azt jelzi, hogy a közelségben levő körülmény a cselekvésnek kezdetével, folytatásával, vagy végével érintkezik-e.

A határozók táblája:

Befoglalók. (Az igével közös központú körülmények.)			Kisérők. (Külön központú szereplők.)		
Előzetes távolság Eredet	Közelség Folyamat	Utólagos távolság Vég	Távolság Eredet	Közelség Folyamat	Távolság Vég
Hely			*Társ*		
honnan ?	hol ?	hová ?	viszonzó társ	kisérő társ	szenvedő társ
-től | -ből | -ról	-nál | -ben | -n	-hoz | -be | -ra	vesztes | | részes	tekintet | fokozás, hasonlat, *mód*, mellékneves mód, kijelentés | következmény	(vonzat) (állandó határozó)
névutók	névutók	névutók	-től -tól | *-vel* | -nek -hoz	*-vel* -nál, -ként	-ról | *-vel* -n | -ra
Idő			Eszközféle *(Segítő)*		
mióta ?	mikor ?	mikorra ?	ok	eszköz	czél
	elő- | egy- | utó- idejű		megengedő feltétel szenv. ige határozója	mérték közbenjáró műv. ige határozója	
Tulajdonság (állapot)			*Személy*		
exessivus	állítmányi névsző	factivus	műveltető	alany	tárgy
	mulékony állapot			vezető | cselekvő (átható | magárah. | átnemh.) | szenvedő	

KALMÁR ELEK.

Ismertetések és birálatok.

Indogermán nyelvészeti folyóirat.

Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für indogerm. Sprach- und Altertumskunde, herausg. von Karl Brugmann und Wilhelm Streitberg. XII. Band. Strassburg, Trübner, 1901. 430 l.

E kötet czikkei közül általános nyelvészeti kérdésekről szól Meyer R. M. terjedelmes dolgozata: *Künstliche Sprachen.* A nyelv eredetének problémája — úgymond — talán a legrégibb tudományos kérdés. Még pedig nem a beszélés az, a mi a csodálatot és kiváncsiságot régi időktől fogva felköltötte, hanem a dolgok elnevezése. Miért kapcsolódtak egyes tárgyakhoz bizonyos nevek? — ez itt a sarkalatos kérdés. Meyer mindjárt itt idézi Renan mondását, mely, a mint dolgozatából látszik, az ő alapfelfogását is kifejezi: «La liaison du sens et du mot n'est jamais nécessaire, jamais arbitraire, toujours elle est motivée». Idézi ezzel szemben Whitney nézetét is, a mely szerint az emberi nyelvnek minden szava egyrészt önkényes, másrészt conventionalis jegy. Így még mindig fennáll a két ellentétes felfogás: az egyik szerint a szavak *θέσει*, önkényes megszabás következtében, a másik szerint *φύσει*, organikus fejlődés folytán keletkeztek. Az uralkodó irányzat a közvetítő felfogás, a melynek Renan is, Steinthal is a képviselői és a melynek főleg Paul adott kifejezést olyformán, hogy egyrészt új nyelvanyagnak folytonos alkotását teszi föl, másrészt a tárgy és új neve közt valami oksági kapcsolatot lát. Paul csak azt sajnálja, hogy a nyelvbeli alkotás folyamatát nem lehet kisérletekkel megvilágosítani. Ebből indul ki már most Meyer; az efféle kisérletnek, úgymond, meg van a lehetősége: hisz van elég úgyn. «feltalált, mesterséges, önkényes» nyelv és fél-nyelv, kutassuk át ezeket abból a szempontból, hogy a valóságban mily tere van a nyelv szabad feltalálásának? Sorra veszi s csoportosítja a különféle ‚mesterséges nyelveket'. I. Az esetek egy részében

a nyelv természetes fejlődése meg van zavarva, vagy úgy, hogy 1. bizonyos nyelvek megőrzik azt, a mi általánosságban el van ejtve — pl. a történeti regények íróinak régieskedő nyelve, vagy egyes körök conventionalis nyelve, deáknyelv — vagy hogy 2. elejtik, kerülik a szokásos nyelvanyag egy részét: pl. a jogi nyelvben bizonyos körülmények közt, szerződés kötésénél, végrendelkezésnél stb. egyes meghatározott kifejezések használandók, a többiek kerülendők; ide tartozik a szertartásos nyelv, a curialis stilus, a biblia nyelve, a sportnyelv, a költői nyelv, sőt e tekintetben az irodalmi nyelvet is ‚mesterséges' nyelvnek lehet mondani, ezt is a válogatás jellemzi. Az 1. és 2. lehetőség egyesítése forog fenn a 3. esetben: az egyébként elejtett nyelvanyagot megtartják s elejtik azt, a mi általában szokásos. Ez történik, ha egyes körök az élő nyelvet mellőzve, holt nyelvet használnak, pl. a latint. II. Mesterséges nyelvek úgy is keletkezhetnek, hogy a nyelv anyaga önkénytelenül vagy szándékosság folytán elváltozik (népetymologia, differencziálás, titkos nyelvek). III. A szokásos nyelvanyagból való fordítás esetén voltakép mindig valami keveréknyelv féle keletkezik: az eredetinek nyelvéből mindig behatol valami az új formába is. A Voss-féle Homeros nyelvét már Schlegel Á. V. «ein selbsterfundenes Rotwelsch»-nek mondotta. Ide tartozik maga az igazi ‚rotwelsch', a tolvajnyelv is, a melynek alkotórészei: szóferdítések, az abstractumnak a concretumra való fordítása és — főleg a héberből való — kölcsönzések. A tolvajnyelv igazi mintája a keveréknyelvnek. E III. csoportba tartozik a skaldok nyelve is: ők tulajdonkép a maguk nyelvén belül végletekig viszik a fordítás elvét, midőn valamely szó helyébe más rokonértelmű szót vagy minél távolabb eső metaphorát tesznek. Az idegen nyelvi elemek egyenes átvételének külömböző esetei ismeretesek (Lehnwörter: meghonosult idegen szók; — Fremdwörter: meg nem honosult idegen szók); nagyobb veszedelemmel járhat idegen szerkezetek, szólások átültetése. Viszont a purismus is mesterséges módon gyarapítja a szókincset s kárt okozhat a nyelv szervezetében, pl. a franczia *distrait* megfelelőjekép szokásossá vált *zerstreut* szó a franczia felfogást tükrözteti, SCHLEGEL még *Träumer*-nek fordította s az értelmet adta vissza. Túlságos sok vendégszónak behatolása esetén a valódi keveréknyelv keletkezik. IV. Tulajdonképi mesterséges nyelv egyes nyelveknek szándékos combinálása és contaminálása útján keletkezik. Napjainkban valósággal divatosakká váltak az efféle ‚világnyelvek', keletkezésüket előmozdították a kornak kosmopolitikus irányzatai, nemzetközi társulásai is. A kérdésnek látszólag legegyszerűbb megoldása az lehetne, ha valamely meglevő nyelvet nyilvánítanának világnyelvül: sokan az angolt

tartják erre hivatottnak (legújabban 1899-ben DIELS a berlini Akadémiában tartott beszédjében), SCHUCHARDT a francziát, MEYER GUSZTÁV az oroszt, BRUNNHOFER a németet. (LEWIS CARNAC kiszámította, hogy a XX. század végén 640 millió ember fog angolul beszélni, németül 210, oroszul 233, francziául csak 87 millió.) Szerzőnk ezután a mesterségesen alkotott világnyelvek typusait mutatja be, általánosságban DIELS szavaival jellemezve őket: «Alle diese Kunstprodukte erinnern etwas an den Faustschen Homunculus. Denn auch die Sprachen sind Organismen, die sich nicht in der Retorte brauen lassen». A 80-as években legnagyobb sikere volt a volapüknek, melyet SCHLEYER MÁRTON szerkesztett, első sorban az angol nyelvet véve alapul, de más nyelvek egyes sajátságait is kölcsön véve (pl. a magyartól a vocalharmonia egy nemét meg azt, hogy a családnév elül áll). De már ennél a ‚mesterséges' nyelvnél is kitünik az, hogy nem parthenogenesis, hanem a meglevő nyelvanyag combinálása s átalakítása útján keletkezik. Más efféle ‚világnyelvek' a STEINER-féle pasilingua (1895), a HILBES-féle számnyelv (1897), a BOLLAK-féle ‚kék nyelv' (1900) stb., mindannyioknál kisebb-nagyobb mértékben kimutatható a meglevő nemzeti nyelvek befolyása. V. Több teremtő erő nyilvánul az ötödik csoportba tartozó kisérleteknél, midőn a hangok symbolikája szolgál a mesterséges nyelv vagy a nyelv egyes elemei megalkotásának kiindulópontjául. E kérdésről újabban WUNDT szólott kimerítőbben, szerinte a nyelvalkotásnál nagyban szerepel a ‚hangmetaphora': egy-egy hangnak érzésbeli tonusa (Gefühlston) azt az érzésbeli tonust fejezi ki, a melyet bennünk az illető tárgy felkeltett. A hangsymbolika és a hangutánzás természetesen nem egyazon dolog, de a kettő között bajos éles határt vonni s a kettőnek vegyülése forog fenn a mesterséges beszéd egyes concret eseteiben is. Tébolyodottak, ábrándozók gyakran ujonnan kitalált, sajátszerű hangzású szavakkal fejezik ki érzéseiket (pl. a XII. században Szt. Hildegard stb.). Költők műveiben, népmesékben, a bűvészek nyelvében is gyakoriak az ilyen a hangok symbolikáján alapuló szóalakok; ilyformán keletkezhettek egyes általánosan használt szók is. MEYER ezután külömböző német írók műveiből idéz ily módon alkotott, egész értelmetlen szóalakokat (pl. BÖRNE párisi leveleiben: *Soli Branz, Resseo riam vorum catibis* stb.). Ilyképen egyesek valóságos titkos nyelveket is alkottak, de ezek is rendszerint valami meglevő nyelvi anyagra támaszkodnak. VI. A hatodik csoportban szerzőnk az abstractión alapuló nyelvalkotás kisérleteiről szól. ‚Észszerű' módon próbáltak ‚philosophiai' nyelveket alkotni, valósággal *θέσει*, — de különös, hogy rendszerint itt is befurakodott a *φύσις*! Ily kisérlet fűződik a XVI. századbeli RAYMUNDUS LULLUS nevéhez és LULLUS gon-

dolatát tökéletesíteni igyekszik LEIBNIZ, a ki az emberi gondolkozás anyagából a primitiv gondolatok lehető csekély számát szűri le, ezek számára jegyeket akar megállapítani s ezekkel egy automatikusan működő nyelvapparatust készíteni. E gondolatot tovább fejti PLOUQUET tübingai tanár (1716—1790), azt próbálgatva: nem lehetne-e a következtetéseket felrajzolni s figurákkal kifejezni? A legújabb ilynemű kisérlet STÖHR *Algebra der Grammatik* (1899) czímű munkája. Míg az imént említettek a tiszta fogalmakból indultak ki, de mindenütt kapcsolatban maradtak az egyes nyelvek anyagával, a kisérletezők egy másik csoportja (TRITHEMIUS, DALGARNO, KIRCHER, WILKINS püspök, a magyar KALMÁR GYÖRGY) a fogalmak jegyeivel operált. Így pl. DALGARNO a fémet *nef*nek mondja, mivel »*n* concretum physicum, *e* accidens, *f* concretum artefactum«; az arany azután *neffis*, az ezüst *nefgoffis* stb. A nyelv fejlődéséről helyesebb nézetei voltak CHARLES DE BROSSESnak (1709—1777); kimondja, hogy a szavak gyökereit a nyelvek egybehasonlítása útján kell kifejteni (a gyökereket következetesen *R* betűvel jelöli), a végzetek eredetileg nagyobbrészt önálló szók voltak, a szavak változásának egyik oka a »prononciation inexacte« stb. A gyökerek az ősfogalmak kifejezői s ezek alapján akarta az ő empirikus-philosophiai nyelvének szótárát megalkotni (nomenclature universelle des racines), a terv végrehajtása azonban abbanmaradt. A VII. csoportba tartoznának azok a nyelvek, a melyeknek a tiszta önkény adott életet. Erre szerzőnk csak egy esetet tud (egy Sandwich-szigeti törzsről), de ez is kétségesnek látszik. A VIII. fejezet a j e l b e s z é d r ő l szól (Z e i c h e n s p r a c h e). Ennek fajai: az állatok normalizált articulatiója, a fütyüléssel való jeladás, jelekül használt zenei hangok, taglejtések (köszöntés), a virágnyelv és maga az í r á s is. Az írás legmagasabb foka azután a mathematikusok és chemikusok jegyrendszere. — A külömböző 'mesterséges' nyelvrendszerek vizsgálata azt mutatja, mennyire tehetetlen a θέσις, az észszerű megszabás, a φύσις-szel, a természetes fejlődéssel szemben. A mi nyelveink nem philosophiaiak, nem egyetemesek, nem uralkodik bennük a szükségszerűség, de ép ez teszi őket oly csodálatraméltó birtokunkká s oly hasonlíthatatlan eszközünkké. »Auch die Geschichte der künstlichen Sprachen — így fejezi be MEYER dolgozatát — wird ein beredtes Zeugnis für jenen organischen Bildungstrieb, den die Griechen die φύσις, wir die Natur einer Sache nennen.«

JELLINEK M. H. a nyelvtudomány történetéhez közöl adalékokat. Egy czikkében kimutatja, hogy azt az elméletet, a mely szerint a személyragok névmási eredetűek, már BOPP előtt ADELUNG és GRIMM JAKAB hangoztatták, mindnyájukat megelőzőleg pedig FULDA KÁROLY FRIGYES fejtegette (1771). Egy másik czikkében RAUMER RUDOLFnak a

nyelvészet terén szerzett érdemeit emeli ki: munkálkodásának egyik főczélja a nyelvbeli változások reális tényezőinek megismerése volt: e változásokat szeriute nem a nyelv géniuszának varázsszerű hatása, hanem a beszélő egyének hozzák létre. Már 1857-ben kimondja, hogy egy-egy vidék egyes embereinek nyelvét kellene lehető híven megrögzíteni: «Hätten wir einen Apparat — úgymond — der das Gesprochene eben so treu auffasste und auf dem Papier befestigte, wie das Daguerreotyp das Gesehene, so würden dessen Leistungen dem entsprechen, was ich wünsche».

Indogermán nyelvészeti kérdést tárgyal Smith J. A. czikke: *Indo-european -ss- between vowels.* Feltünő, hogy a görögben a főszabálytól eltérőleg intervocalikus *s* van magánhangzós tövek többes sz. locativusában (*λύκοισι, νύμφαισι*) és magánhangzós igetövek szigmás aoristosában (*ἐτίμασα, ἔφυσα*). Hasonló jelenségeket találunk egyéb idg. nyelvekben is s azért, ha e tüneményt analogikus hatás föltevésével akarnók magyarázni, ez újítást már az idg. ősnyelvnek kellene tulajdonítanunk. Czélszerűbb lesz azért ez esetek *s*-ét idg. *-ss*-ből keletkeztetnünk, e mellett szól a gör. *ἥμισυς* alak, a mely voltakép az idg. *sēmi-* tő többes locativusa (**sēmissu*). Idg. *-ss-* mellett tanuskodnak a kelta nyelvek egyes alakjai is. — Brugmann *Homerisch μενοινάω und gotisch briggan, zwei Fälle von Wurzelangleichung* czímű értekezésében annak a jelenségnek mutatja be több példáját, a mely nálunk a szóvegyítés (szókombinálás, kombináló szóalkotás) nevén ismeretes: valamely szó gyökérbeli része egy rokonértelmű szó hatása következtében elváltozik. Egy-egy szó ily módon néha egy egész szótaggal bővül: ói. *jīvātuṣ* eredetibb **jyātuṣ*-ból a *jīvas, jīvati* szók hatása alatt; gör. *ἐδεστός* = **ἐστός* + *ἔδω*; lat. (feliratos) *vivixit* = *vixit* + *vivo.* A homerosi *μενοινάω* Brugmann szerint egy régibb **μοινάω* alakból keletkezett a *μένος, μενεαίνω* stb. szók hatása alatt. Az esetek egy másik részében valamely szó egy szókezdő mássalhangzóval bővül: ófn. *heiskôn* (úfn. *heischen*) = ófn. *eiskôn* + *heizzan*; ófn. *bim* (úfn. *bin*) régibb *im*-ből (= idg. **ésmi*) a *bheu* gyökér præsensének hatása alatt; franczia *lierre* = *ierre* (*hedera*) + *lier*; olasz *bruire* = *rugire* + *bradire.* Ily módon magyarázza Brugmann a ném. *bringen* (gót. *briggan*, ófn. *bringan* stb.) ige keletkezését is: a képzés a'apjául az idg. *enek-*, *eṅk-* gyökér szolgált (v. ö. gör. *ἐπ-ενεχ-θείς, κατ-ήνοχα, ἐνήνοχα*; *ἐνεγκεῖν*; ugyane gy.-ből gót. *ga-nah, ga-nôgs*, ófn. *gi-nuog* is), ez azután a *bher-* gy. *bhrē-* alakjának befolyása alatt *bhr-* szókezdetet vett föl: *bhrenk-*, ebből a g. *briggan* egyszerűen levezethető.

Uhlenbeck *Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen* cz. czikkében kifejti, hogy az indogermán ősnyelv-

nek egy távol korszakában nem volt még nominativusa és accusativusa, hanem csak egy activus- és egy passivus-féle esete: az első a cselekvő személy, az alany esete (a melynek jele, az *-s*, valószínűleg nem egyéb, mint a *so* névmás), a másik a szenvedő személy vagy a dolog esete, vagy általánosabban kifejezve: annak a személynek vagy dolognak az esete, a melyről kijelentünk valamit a nélkül, hogy transitiv cselekvést tulajdonítanánk neki. Passivusképen az idg.-ban rendszerint a tiszta tő szerepelt, csak az *o* töveknél volt *-m* a jele. A hímneműeknél és nőneműeknél ‚activus'-eset is fejlődött ki, a semlegeseknél azonban nem, minthogy ezek általában véve élettelen tárgyakat jelölnek, a melyeknek bajosan lehet transitiv cselekvést tulajdonítani (tehát ezért azonos a semleges nominativusa és accusativusa). Ennél az oknál fogva hím- vagy nőneműek a fáknak, mint eleveneknek, cselekvőknek gondoltaknak nevei, míg az élettelen termés, a gyümölcs semleges, ezeknél nem alakulhatott az *s*-végű activus. Az idg. nyelvek e tekintetben megegyeznek a baszk nyelvvel, a mely csak az ‚agente' és ‚patiente' különbségét ismeri, a minthogy egyáltalában több idg. nyelvbeli jelenség olyan, a minőt az indogermánsággal nem rokon polysynthetikus nyelvekben találni. Uhlenbeck ezért azt hiszi, hogy az idg. nyelv szerkezete is egy polysynthetikus nyelvtypusból fejlődött.

Hirt Hermann *Kleine grammatische Beiträge* cz. czikksorozatában külömböző idg. nyelvészeti kérdéseket fejteget. Az 1. czikkben azt a nézetét igyekszik bizonyítgatni, hogy az idg. *sthā* ‚állni' gyökér egy *sthewā* ‚basis'-ból keletkezett. A 2. czikk az idg. *-ījos*-féle comparativusképzőről szól; Thurneysennel szemben tagadja, hogy a gör. *ἥδιον* és gót *sutizan-* egyazon képzésmódot mutatják: a gör. alak nem egy régibb **ἡδισον*-ból való, hanem az ói. *svādīyān*-féle középfokképzésnek felel meg. Szól a germán *-ōz* féle comparativusokról is; míg Brugmann (l. NyK. 30, 237) ezeket analogia útján keletkezetteknek mondja, Hirt a hangtörvényeknek megfelelő fejlődésüket vitatja: a gót *frôdôz-* comparativustő szerinte **frōdōjiz-*, **frōdōjz*-ból alakult; hasonló hangváltozás az igeragozás terén sing. 2. sz. **salbōjizi*, **salbōjiz*, **salbōjz*, gót. *salbôs*, és a causativ igéknél **nosijisi*, **nosijs*, ófn. *neris*. Hirt 3. czikkében azt fejtegeti, hogy az idg. ősnyelvben bizonyos mássalhangzócsoportok egyszerűsítése ment végbe, s egyes mássalhangzók kiesésének példáit adja. A 4. czikkben egyes idg. igemódokról, főleg az ú. n. injunctivusról szól. Szerinte kétszótagú basisok, ha második szótaguk volt hangsúlyozva, aoristusi vagy helyesebben punctualis jelentést öltöttek magukra; az ily alakok a multra vonatkozva aoristusokul, a jövőre vonatkozva futurumokul használtattak; a futurum-jelentéshez könnyen imperativus-féle vagy voluntativ jelentés kapcsolódott. Az 5. czikk a

gör. *ὀνίνημι* igéről szól; a 6. az *s*-es kapcsolatoknak a görögben való fejlődését tárgyalja, azt a szabályt állítva föl, hogy az *s* minden helyzetben — kivéve a *t*, *p*, *k* hangokkal való kapcsolatban s a szó végén — *h*-vá lett, ez aztán később gyakran elenyészett. A 8. czikk kétszó agú basisok ablautjára ad példákat; a 9. az *r* hangnak a görögben előforduló metathesiséről (*ρα* : *αρ*), a 10. a görög dualis genitivusának végzetéről, a 11. czikk SOMMER értekezéséből (l. NyK. 30, 478) indulva ki, főleg a latin *e* > *o*-féle változás eseteit (**velo : volo* stb.) igyekszik pontosabban megállapítani, szerinte itt az *e* előtt levő mássalhangzó minőségének is volt fontossága.

Az árja nyelvágra vonatkozó kérdésekkel foglalkozik BARTHOLOMAE *Arica* cz. czikksorozatának XIV. közleménye; továbbá BRUGMANN czikke *Der indoiranische Feminintypus* *n ā r ī* (e szerint az efféle képzések alapja egy locativus-alak volt, pl. **nār*, s ehhez járult a *-i̯o-* képző); végül FOY dolgozata: *Zur Syntax von ai.* *n ā m a* stb., a melyben GRAY hasonló tárgyú czikkével (l. Nyk. 30, 471) polemizál.

Görög nyelvi kérdésekkel e kötetnek több czikke foglalkozik. SCHMITT J. *Myrolog oder Moirolog* cz. czikkében a második helyen említett alak helyességét vitatja s kimutatja, hogy itt a *μοῖρα* szóval való összetétel forog fenn. — BRUGMANN az *ἄνθρωπος* szó etymologiáját fejtegeti; ez, szerinte, összetétel, melynek első része az *ἀνήρ* (ez a föltevés eddig is a legelterjedtebb volt), második része azonban nem az *ὤψ* szó (így magyarázták POTT, CURTIUS és mások, szerintük tehát az összetétel értelme ‚Mannsgesicht, Mannsbild' volt), hanem az idg. *sequ̯-* gyökér egy alakja; e gyökérből valók a gör. *ἐνέπω, ἔσπετε*, lat. *insequis*, *inseque*, *signum*, gót. *saíhwan*, ófn. *sagên* stb. alakok is. Az *ἄνθρωπος* összetétel értelme ekkép BRUGMANN szerint is ‚Mannsgesicht habend' vagy ‚Manneserscheinung, Mannesaussehen habend'. — HEINSIUS azt a föltevését bizonyítgatja, hogy az idg. tautosyllabikus *skh* a görögben mint *σκ* (pl. *σχάζω*, *σκία*, *σκῦτος*), a heterosyllabikus *skh* mint *σχ* jelenik meg (pl. *ἐσχάρα*, *πάσχω*). — MELTZER *Vermeintliche Perfektivierung durch präpositionale Zusammensetzung im Griechischen* cz. dolgozatában mindenekelőtt az actiók tanának néhány általános kérdését, főleg a terminologiára vonatkozókat, igyekszik tisztázni, azután — főkép PURDIE E. fejtegetéseiből (*Idg. Forsch.* IX) indulva ki s ezeket helyesbítve — arra az eredményre jut, «dass die Präfigierung die Aktion durchaus unverändert lässt, innerhalb derselben jedoch gewisse Schattierungen bewirken kann, im Präsens besonders die finitive, im Aorist die ausgeprägt resultative» s ebben nagyjában megegyezik azzal, a mit már MIKLOSICH is ekkép fejezett ki: «Präfixe haben im Griechischen auf die Zeitart der Verba keinen Einfluss».

Latin nyelvtani kérdésről szól KOPACZ IVÁN czikke: *Die lateinischen Infinitive auf -ier.* Szerinte a *legier(e)*-féle régies inf. præs. pass. alakok eredetileg összetételek, első részük a *legi-* infinitivus (azaz eredetileg dativus vagy locativus), másik **ere*, régibb **ese*, a segí őige infinitivusa; a *legier(e)* alak jelentése először ,zur Lesung sein' vagy ,in Lesung sein', azután ,gelesen werden'. — BRUGMANN a *vicissim* és *vicissātim* adverbiumok etymologiájáról értekezik: névszói összetételeket lát bennök, első részük *(vici-)* a *vic-* névszótő mellékalakja vagy talán locativusa, a *-ssi-* és *-sso-*ban pedig a *dō-* ,dare' gyökérből képezett **d-ti-s* főnév rejlik (mint az ói. *dēvá-tta-s* ,istenadta'-féle összetételekben); a *vicissi-* alapjelentése e szerint: ,das in Wechsel Bringen oder Setzen', a *vicisso*-é: ,in Wechsel gebracht, gesetzt'. — Egy másik czikkében BRUGMANN újabb okokkal támogatja azt a nézetét, hogy a lat. *aliēnus* régibb **alįeinos* vagy *-įoinos*-ból való, a *laniēna*-féle alakok pedig *-einā* vagy *-oinā* végű alakokból keletkeztek. — Ugyanő a lat. *dēierāre, perierāre, peiierāre* és *ēierāre* igékben az idg. *jes-* gyökérből való alakokat lát: e gyökér jelentése ,heiss sein, sich erhitzen, kochen, (v. ö. ói. *yásyati*, gör. *ζέω*, ném. *gären*), a latin *-ierāre* alaknak átvitt értelmű jelentést lehet tulajdonítani: ,heisse Anstrengung machen, sich ins Zeug legen'; e jelentést külömbözőkép módosították az ige elé járuló *dē, per* és *ex* præpositiók. Ugyane gyökérből származtatja az *aerumna* (régibb **ad-jerumnā)* szót is. — SONNENBURG a *calefacio* és *calebam* alakokról szól, STOWASSER és SKUTSCH ama nézetéből indulva ki, hogy a *calens* participium rejlik bennök; általában véve valószínűnek mondja a magyarázatot, de kiemeli nehézségeit is. — BUCK oszk feliratokhoz ád kritikai magyarázatokat.

A kelta nyelvészet körébe tartozik WHITLEY STOKES czikke, melyben ír etymologiákat fejteget, a germán nyelvészet körébe WALD dolgozata, melyben a germán *ai* diphthongusnak a fríz nyelvben való fejlődését tárgyalja.

PETZ GEDEON.

A hangtörvények kérdése.

E. WECHSSLER: *Giebt es Lautgesetze?* (Sonderabdruck aus: Forschungen zur romanischen Philologie. Festgabe für Hermann Suchier.) Halle a. S. Max Niemeyer. 1900.

A most letünt század utolsó tizedeiben szokatlanul élénk és heves harcz dúlt a nyelvészek között. Arról volt szó, hogy minden nyelv történeti fejlődését h a n g t ö r v é n y e k szabályozzák, melyeknek hatását csakis más törvények szüntethetik meg, vagyis egy kissé túlzott kife-

jezést használva: a hangtörvények kivételnélküliek. Ezt az elvet védték és támadták, egész kis irodalma keletkezett a kérdésnek, a minek az volt az üdvös eredménye, hogy a vitatkozók minden oldaláról megvilágították a nyelv életét és fejlődését, kutatták azokat az erőket, melyeknek hatása a nyelv életében nyilatkozik, s ma jobban ismerjük a nyelvek fejlődését, mint a vita megindulása előtt. A harcz elmúlt, s most WECHSSLER azt az érdekes feladatot tűzte maga elé, hogy áttekintse a kérdés egész történetét s azután újra szemügyre vegye a hangváltozások kérdését a nyelvtudomány mai álláspontjából. Ezt az általános fejtegetést egy külön czéllal is összeköti, ugyanis egy speciális kérdés alapján akarja a nyelvfejlődés törvényeit vizsgálni. E külön kérdés a román nyelvek alakulása. «Aus welchen Ur achen und in welcher Weise haben die Bewohner des Imperium Romanum den Lautbestand des ihnen von den römisch-italischen Kolonisten überlieferten Latein in Raum und Zeit derart abweichend reproduziert, dass sich daraus als schliessliches Resultat der Lautbestand der heutigen romanischen Sprachen ergab?» 2. l.

WECHSSLER könyve 4. és 5. §-ában szól a kérdés történetéről, miután előbb tájékoztatta az olvasót a nyelvfejlődés mai psychologiai felfogásáról. Azonban ez ismertetés keretében alkalmasabbnak tartom, hogy előbb a kérdés történetét vázoljam WECHSSLER előadása alapján, s azután térjek át az ő felfogásának ismertetésére és birálatára.

A modern nyelvtudomány megalapítója HUMBOLDT V. már azon az állásponton volt, hogy a nyelv nem ἔργον, hanem ἐνέργεια, tehát a beszélő embertől elválasztva nem is vizsgálható; az emberi nyelvet szervezetnek (Organismus) tekintette, melyet a maga egészében kell vizsgálni. («Jede Mundart . . . ist ein organisches Wesen, und man muss sie als solches behandeln.») Ez elv vezette HUMBOLDT-ot arra a meggyőződésre, hogy törvényszerűséget kell keresni a nyelv fejlődésében, ezért gyakran szól munkáiban a nyelv törvényeiről (Gesetze der Sprache), néha a jóhangzás törvényeit is említi (Wohllautsgesetze), sőt az ő munkáiban találkozunk már fonétikai törvények (phonetische Gesetze) említésével is. E kor felfogásában a jóhangzás törvényei irányítják a nyelv fejlődését s a szavak alakjának változását a jóhangzás törvényeivel igyekeznek magyarázni; e mellett mindig keresik a törvényszerűséget s HUMBOLDT legnagyobb tanítványa és barátja, BOPP használja először a L a u t g e s e t z szót, s ugyanő szól már az analógia működéséről is.*)

*) A *Lautgesetz* szó WECHSSLER szerint a nyelvtudományi irodalomban legelőször BOPP-nak 1824 márcz. 18-án tartott akadémiai előadásában

A törvényszerűség kutatása vezette az őt követő tudósokat is, POTT-ot, CURTIUS-t és SCHLEICHER-t. CURTIUS tovább fejti HUMBOLDT felfogását, a ki minden nyelv életében két korszakot lát: Periode der Organisation und Periode der Ausbildung. CURTIUS e második korszakot mint a nyelv bomlását és szétmállását fogta föl: «Die Grundrichtung der Lautveränderung ist die der Verwitterung». (Grundzüge der E ymolgie, 490.) Azonban a nyelvnek e szétmállását is természeti törvenyek irányítják, tehát a nyelvtudósnak kutatásában mindíg szem előtt kell tartania a hangtörvényeket és az analógiát. Ez elvek továbbfejlesztése alapján jutott SCHLEICHER ahhoz a felfogáshoz, hogy a nyelvtudomány a természettudományok közé tartozik. Ő is két korszakot látott a nyelvek történetében: a történet előtti kort vagyis a fejlődés korszakát, s a történeti kort, vagyis a szétbomlás korát. Szerinte közös törvények irányítják minden nyelv fejlődését s ő e törvényeket természeti törvényeknek (Naturgesetze) nevezte, s az indogermán nyelvtudomány főczéljául az indogermán ősnyelv rekonstruálását tűzte ki.

A nyelv életének és a nyelvtudomány feladatának felfogásában nagy változás történt a mult évszázad hatvanas és hetvenes éveiben, midőn mindinkább belátták, hogy a nyelv nem önmagában, külön él, hanem csakis a beszélő egyénben, tehát tulajdonkép a beszélő egyéneket kell vizsgálni. Másrészt el kellett ejteni a nyelv fejlődésének két korszakát, s belátták, hogy a nyelvtudományt nem lehet a természettudományok közé sorozni. A nyelvtudományi vizsgálat tárgya az élő nyelv lett, tehát a kutató figyelmének első sorban a nyelvjárások felé kellett fordulnia. A nyelvtudomány módszerének átalakulásával együtt járt a fonétikának mint külön tudománynak fejlődése. Vizsgálni kellett a beszélő szervek működését, hogy meg lehessen magyarázni a hangoknak s általuk a nyelvnek változását. Ily módon mind fontosabbá váltak a hangtörvények, s a kutatás arra az eredményre jutott, hogy minden fonétikai változásnak oka van, s a nyelvtörténetnek ez okokat kell kutatnia; s hogy minden hangváltozást vagy hangtörvénynyel, vagy az analógia hatásával kell magyarázni. SCHERER V. mondotta ki először határozott szabályként: «Die Veränderung der Laute, die wir in beglaubigter Sprachgeschichte beobachten können, vollzieht sich nach festen Gesetzen, welche keine andere als wiederum gesetzmässige Störung erfahren». Ez elv mellett szállottak síkra LESKIEN és OSTHOFF; némileg más formában mondotta ki PAUL: «Das Lautgesetz sagt nicht an, was unter gewissen allgemeinen Bedingungen immer wieder ein-

---

fordul elő. (Vergl. Zergliederung des Sanskrits und der mit ihm verwandten Sprachen. II. 195. 1825.)

treten muss, sondern es konstatiert nur die Gleichmässigkeit innerhalb einer Gruppe bestimmter historischer Erscheinungen». PAUL egyúttal szűkebbre vonta a hangtörvények működésének körét, a mennyiben szerinte a hangtörvények szabályszerűségéről csakis egy-egy nyelvjárás körén belül lehet szó. Végül BRUGMANN pontokba foglalta, hogy hogyan kell a hangtörvények szabályszerűségét érteni s a kutatásban alkalmazni. (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. 1885. 53. s köv. l.) A hangtörvények ellen első sorban CURTIUS és SCHUCHARDT szállottak síkra, s a nyelvészeknek egész sora csatlakozott hozzájuk. E vita részleteire ez ismertetés keretében nem terjeszkedhetünk ki, csak arra kell még utalnunk, hogy a hangtörvények érvényességét vizsgálva, a kutatók mind mélyebben hatoltak be a nyelvfejlődés általános feltételeinek vizsgálatába. WUNDT a psychologiai vizsgálódás körébe vonta a nyelvet s kijelölte az emberi beszéd helyét a kifejező mozdulatok (Ausdrucksbewegungen) körében.*) Beszédünk psychophysikai működés. Tehát a nyelvek változásában első sorban a lelki élet törvényeinek hatását kell kutatnunk.

W. bevezetésül arról is szól, hogy hogyan kell felfognunk a beszéd hangalaki változásait. Mi tulajdonkép nem mondatokban (Satz), hanem mondásokban (Äusserung) beszélünk; e mondásokból vonjuk el a kisebb grammatikai egységeket, a szavakat és hangokat. «Was wir sprechen — írja W. (21. l.) — sind Äusserungen, aber womit wir sprechen, d. h. unser Sprachmaterial, sind Worte.» A hangtani változások megértésére fontos az is, vajjon a nyelv fejlődésében csak az egyes hangok vagy pedig az egész szavak változnak-e. W. erre a kérdésre így felel: «Verändert wird von der Sprachgemeinschaft das Wort, substituiert der Laut». (27. l.)

Ez előzetes tájékoztató fejtegetések után tulajdonképpeni tárgyra tér át W. s keresi, mily általános feltételektől függ a nyelvek fonétikai változása. Sorra veszi és birálgatja az eddigi felfogásokat, vajjon megmagyarázza-e a nyelvek változását az éghajlat, a beszélő szervek változása, vagy talán az a kiejtésbeli külömbség, a mi az együtt élő beszélők nyelvhasználatában mindíg van, vagy pedig az a körülmény, hogy új nemzedék tanulja meg elődeinek nyelvét. Magyarázták még a nyelv fejlődését a beszélő egyén kényelméből, MISTELI pedig a nemzet történeti viszontagságaival hozza kapcsolatba a nyelv fejlődését. Végig tekintve és birálva e külömböző felfogásokat, arra az eredményre jut W., hogy a fonétikai változásokat egy-egy általános okkal magyarázni

*) Ezt részletesen tárgyalja WUNDT a Völkerpsychologie cz. munkájában, melyet W. még nem használhatott.

nem lehet. («Allgemeine Ursachen phonetischer Veränderungen giebt es nicht.») Azonban elmulasztotta hozzátenni, hogy mindamellett ez okok mindegyike megmagyarázhat bizonyos hangtani változásokat, s az egyes nyelvek fejlődésében majd az egyik, majd a másik ok hatását látjuk, s a nyelv egész változása e külömböző okok együttes hatásának eredménye. Tehát a nyelvek történeti fejlődését vizsgálva nem szabad egységes okot keresnünk, hanem minden egyes változásnak, átalakulásnak a maga külön okát kell kutatnunk.

A hangtörvények érvényességét W. most már nem általánosságban vizsgálja, hanem 12 kategóriába csoportosítva a fonétikai változásokat, mindegyiknél külön-külön felveti a kérdést, vajjon az illető változás egyéni vagy általános természetű-e (individuell oder generell) s vajjon hatásában kivételnélküli-e. E kérdés első részét úgy kell értenünk, hogy a változás egyesek beszédében indul-e meg s terjed azután el egy bizonyos nyelvközösségben, vagy pedig egyszerre megy végbe egy egész nyelvterületen.

Az első ok a nyelv változására a beszélő szervek alaphelyzetének (Artikulationsbasis) változása. Ezt a szakaszt fejtegeti W. legbővebben s ezt használja fel a román nyelvek alakulásának magyarázására. Akkor változik meg ugyanis lényegesen az «Artikulationsbasis», ha külömböző népfajok olvadnak egymásba. Eredménykép azt állapítja meg, hogy az ilyenfajta hangváltozások nem lehetnek egyéniek, s mindenesetre kivételnélküliek. — A második ok, mely a hangok változására hatással van, a beszéd tagoltsága. W. az A c c e n t néven foglalja össze az élő beszéd kiejtésének mindama sajátosságát, a mi nem tartozik az egyes hangok képzéséhez; vagyis a hangsúly, még pedig a hang magassága és erőssége szerint, az egyes hangok időtartama, sorrendje s a szótag alakja. W. a beszéd tagoltságától függő változásokat vizsgálva, itt is arra az eredményre jut, hogy az ilyen hangváltozásnak szintén általánosnak és kivételnélkülinek kell lennie.

A hangváltozásoknak ezután tárgyalt nyolcz kategóriája a következő: 1. Szomszédos hangok hasonulása (assimilatio). 2. Az egymás mellett álló szótagok magánhangzóinak hatása egymásra (Umlaut és Brechung), s ide tartozik, a miről W. ugyan nem szól, a magánhangzóilleszkedés. 3. Magánhangzók közbeszúrása (epenthese). 4. Mássalhangzók helyváltozása (metathese). 5. Új szótagok közbeiktatása (Sprosssilben). 6. Dissimilatio. 7. Egymástól távol álló hangok hasonulása (Fernassimilation). 8. Fonétikai változások a szó jelentése alapján: analógia és contaminatio. Így csoportonként tárgyalva a hangváltozásokat W. minden egyes esetben külön felveti a kérdést, vajjon lehetséges-e, hogy egyéni természetűek, s vajjon szólhatunk-e e változások

körében hangtörvényekről. Az első kérdésre egyforma feleletet ad, a mennyiben lehetetlennek tartja, hogy az ilyenfajta hangváltozás az egyénből induljon ki s úgy terjedjen el. Ebben az eredményben W. vizsgálódásának nagy hibáját látom. Eleve elveti azt a gondolatot is, hogy hangváltozás az egyén ajkán induljon meg, pedig ha igaz az, a miből ő maga is kutatása elején kiindul, hogy a nyelv csak az egyénben él, a nyelv minden változása is csak az egyénben kezdődhetik. Mindaz a körülmény, a mi egy nyelv fejlődését változtatja, az egyénre hat, s a beszélő egyén használatát módosítja. A nyelvbotlások, melyekről MERINGER és MEYER könyve szól (Versprechen und Verlesen. V. ö. NyK. 26 : 364), igen tanulságosak; éppoly érdekesek a gyermeknyelv sajátosságai is. Ezekben kell látnunk a hangváltozások első, ingadozó lépéseit. Az igaz, hogy nem lesz minden nyelvbotlásból hangváltozás, s a gyermeknyelv sajátosságainak legnagyobb része elvész, elsimul, de idők folyamán s új nemzedékek ajkán a csekély eltérésekből a nyelv lassú változása fejlődik ki. A beszélők ezer meg ezer nyelvbotlásából csak az marad meg, a mi támogatásra talál az egy nyelvet beszélők körében, s az egyéni sajátságból akkor lesz általános hangváltozás, ha többen is elkövetik, s a beszélők egy bizonyos közössége szándék és tudatosság nélkül elfogadja.

A második kérdésre, vajjon törvényszerűek, kivételnélküliek-e ezek a változások, nem egyforma a felelet. Az assimilatio, valamint az umlaut és a brechung jelenségeiben hangtörvények működését látja W., melyek kivételnélküliek. Azonban a magánhangzók közbeszúrása nem általános hatás eredménye, hanem gyakran csak egyes szavakra vagy nyelvtani alakokra terjed ki; a metathesis jelenségei körében nem lehet szó hangtörvényekről, ezek is lehetnek kivételnélküliek, de nem kell, hogy azok legyenek. Ugyanez áll a közbetoldott szótagokról is. A dissimilatio jelenségei körében legfeljebb szabályosságról lehet szólani, de semmi esetre sem hangtörvényekről; az egymástól távol álló hangok assimilatiójában még kevesebb a szabályszerűség. Az analógia hatása némileg szabályszerű, azonban a contaminatio jelensége mindíg csak egyes esetekben nyílvánul.

WECHSSLER végül még azt a két dolgot tárgyalja, hogy az irodalmi nyelvek (kultursprache) s az egyes oglalkozáskörök nyelvének (privatsprache) keletkezése hogyan hat a nyelv fejlődésére. Itt arra az eredményre jut, hogy az irodalmi nyelv s bizonyosan az egyes körök nyelvének fejlődése is az egyénből indul ki. («Bei der Kultursprache ist der Ausgangspunkt der Verbreitung ein individueller».) A hangváltozások kivételnélküliségéről vagy szabályszerűségéről pedig az ilyen fajta hangváltozásoknál szó sem lehet. Miután még röviden érinti azt

a kérdést is, hogy vannak-e nyelvjárások, az utolsó szakaszban összefoglalja tárgyalásának eredményét. A legfontosabb hangváltozások körében hangtörvényeket állapít meg, azonban kiemeli, hogy ezek csak psychologiai törvények: «Die Lautgesetze können nur psychologische Gesetze sein, und es muss unsere Aufgabe sein, den zunächst empirisch festgestellten Gesetzen durch Erkennung der Ursachen kausale Gesetze zu substituieren». Tehát továbbra is használhatónak tartja a Lautgesetz műszót.

W. könyve érdekesen tárgyalja a hangváltozások kérdését, s ha egyes részleteiben homály marad a kérdés fölött. ennek oka főleg az, hogy szétszedi a nyelv hangalaki változásait az ő kategóriái szerint s nem veszi figyelembe, hogy a nyelvek életében sohasem működik egy-egy külön ok, hanem az okok egész sokasága, melyek a megkezdődött hangváltozást majd megakasztják, majd módosítják, majd egészen új útra terelik. Ha használjuk is a hangtörvény (Lautgesetz) szót, sohasem szabad felednünk Paul figyelmeztetését, hogy ez sohasem parancsoló törvény, sohasem mondja meg, minek kell történnie, hanem csak a megfigyelt jelenségekből elvont szabály, mely megmondja, hogy mi történt a nyelvnek egy bizonyos korszakában. S a ki a nyelv történeti fejlődését vizsgálja, azt sem szabad szem elől tévesztenie, hogy egyszerre, egymás mellett változik a nyelv alakja, szerkezete, a szók jelentése s e változások kölcsönösen hatnak egymásra s hogy mind e változásoknak s a nyelv egész fejlődésének megértésében a lelki élet törvényeit kell keresnünk.

Balassa József.

Nyelvtörténet és nyelvpsychologia.

Wilhelm Wundt: *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie.* Mit Rücksicht auf B. Delbrücks «Grundfragen der Sprachforschung». Leipzig, Engelmann, 1901. n. 8-r. 110. l. Ludwig Sütterlin: *Das Wesen der sprachlichen Gebilde.* Kritische Bemerkungen zu Wilhelm Wundts Sprachpsychologie. Heidelberg, 1902, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung; k. 8-r. VII. 192. l.

A mint előrelátható volt, Wundt néppsychologiája első részének, a nyelvről szólónak két nagy kötete egész kis irodalmat teremtett, s Paul H. alapvonalai óta nem igen jelent meg a nyelvtudomány terén munka, mely ilyen termékenyítő hatással lett volna a benne tárgyalt kérdések sokoldalú megvitatására és e viták során az eszmék tisztázására. Wundt művének azon rövid ismertetése kapcsán, melylyel e folyóirat tavalyi kötetében (349—357. l.) a lipcsei psychologusnak főkép a nyelv

eredetéről szóló nézeteire hivtam fel a figyelmet, ezúttal csak egészen röviden kivánok e nagy mű két újabb kommentálására utalni. Az egyikben maga a több oldalról nem épen megtámadott, de megvilágított mű szerzője fejti ki az ellenészrevételekre, különösen DELBRÜCK beható birálatára a saját, újabb érvekkel támogatott álláspontját. A másikban pedig ismét nyelvtudós körökből hallunk sok dicséretet s néhány részletkérdésre nézve egy-egy kis helyreigazítást. SÜTTERLIN könyve nyomról-nyomra kíséri a Wundtét s annak fejezetczímeihez fűzi a maga glosszáit. WUNDT pedig DELBRÜCK eszmemenetét követve teszi meg, — de minthogy ez is csak az ő könyve során halad, körülbelül ugyanazon rendben vonultatja fel ellenészrevételeit. Jó alkalmul szolgál e válaszadás WUNDTnak egyúttal arra, hogy kivált műve I. kötetében kissé fogyatékos nyelvi anyagának egyik-másik téves és méltán meg is rótt részletét maga is helyreigazítsa; de másrészt arra is, hogy némely kétségbe vont tételét csak annál elszántabban és újabb szempontok kiemelésével védelmezze meg. SÜTTERLIN meg élve az alkalommal, egyben egy korábbi könyvének *(Die deutsche Sprache der Gegenwart)* némely azóta tovább fejlesztett tanítását módosítja, vagy világítja meg újabb oldalról. E rövid ismertetés keretében csak WUNDT válaszának legérdekesebb fejezeteire terjeszkedünk ki, SÜTTERLIN megjegyzései közül csak néhányra térve ki ott, a hol éppen szükségesnek látjuk, az ellentétes álláspontok jelzése czéljából.

Határozottan tiltakozik WUNDT legelőször is DELBRÜCKnek azon felfogása ellen, a melynek értelmében a nyelvbúvárra nézve teljesen közömbös. hogy miféle psychologiai rendszer alapján áll a nyelvi jelenségek vizsgálatánál; a fő az, hogy tisztában legyen azok történeti fejlődésével. WUNDT szerint ez épp oly helytelen állítás, mint a minő az lenne, hogy valamely nyelvi jelenség lélektani magyarázatára nézve teljesen közömbös és mindegy, hogy az illető jelenség miféle történeti folyamat eredménye; elég ha a feltételezett módon csakugyan létrejöhetett. A mint csupán egy történeti igazság a lehetséges valamely ténykérdésben, épp úgy csak egy lehet a psychologiai igazság is ugyanarra nézve, s kétféle lélektani magyarázata ugyanannak a jelenségnek lehet mind a kettő hamis, de helyes és igy az igazi csak az egyik lehet a kettő közűl. Ha pedig valamely jelenség magyarázatának az a czélja, hogy azt helyesen, nem pedig akármily tetszőleges módon értelmezze, akkor természetes, hogy több lehetséges magyarázat közül csak az felel meg e czélnak és így csakis az lesz a használható, a melyik a helyes értelmezést adja. Ezzel W. korántsem akarja a maga magyarázata számára a csalhatatlanság prædicatumát követelni, s lehetséges, hogy ez nem is kifogástalan minden esetben; de abban kétségtelenűl igaza van, mikor D. kissé pongyola felfogása ellenében az alapelvek szigorúbb fogalmazását sürgeti.

Erősebben kidomborítja D. ellenében W. újabb irata azt a kölcsönös viszonyt is, a melynek nyelvpsychologia és nyelvtörténet között szerinte lennie kell. E kétoldalú viszonynak, úgymond (9. l.), az az oldala a fontosabb, a mely a nyelv életének megfigyeléséből kiindúlva, a psychologia javára törekszik lefoglalni a megállapított tényeket, — nem pedig az, a mely a psychologia felől jövet, ennek más téren elért eredményeit próbálja értékesíteni a nyelv jelenségeinek magyarázatában. W. a nyelvtudomány egy oly jeles képviselőjének, a minő Delbrück, ez alapvető kérdésekben az övétől annyira eltérő felfogását úgy magyarázza, hogy a nyelvtudomány, bármennyire felszabadúlt is már az utóbbi évszázad alatt az utilitarius szempont nyüge alól, — a mióta t. i. történelmivé lett a hajdani normativ grammatika helyett, — azért némileg még ma is hajlandó a hasznossági elv megszokott jármába visszatérni, mikor olyan tanítások elbirálásáról van szó, a melyek fenntartása mellett, a jobb belátás ellenére csak az ú. n. czélszerűség (pl. didaktikus és más kényelmi tekintet) szól. Mennyire igaza van ebben Wundtnak, azt világosan láttuk a közelmúlt két évtized folyamán, az ú. n. hangtörvények körül támadt nagy vitában,*) melynek során az egyik fél (a kivétel nélküli érvényű hangtörvények védelmére) szintén a czélszerűségi szempont sánczai mögé húzódott. W. bízvást reméllі, hogy minél jobban tért foglal a nyelvtudományban a jelenleg már csakugyan örvendetesen tapasztalható irányzat, a mely a nyelv történetét mindinkább annak igazi belső élete vizsgálatává igyekszik mélyíteni, a nyelv puszta külső históriája helyében: annál inkább háttérbe szorúl a psychologiának is az a csupán utilitárius szempontú értékesítése a nyelvi jelenségek terén, a melytől még a Delbrück-féle felfogás sem tud egészen szabadúlni. Természetes aztán, hogy mihelyt ennél magasabb szempontból fogunk azon eredmények elbirálásába, a melyek lélektani oldalról a nyelvtörténet javára értékesíthetők, akkor mindjárt nem lesz közömbös előttünk, hogy miféle psychologiai rendszerből kiindúlva nézzük a nyelvi jelenségeket; s viszont ezek sem lesznek tetszőlegesen bárminő lélektani felfogás keretébe illeszthetők, hanem csakis olyan psychologiai előfeltevésekkel egyeztethetők össze, a melyek a nyelvtörténeti tények oksági kapcsolatába tisztább világosságot vetnek s e kapcsolat teljesebb felderítését segítik elő.

Második fejezetében a W.-féle válaszirat Delbrück könyvének leginkább azt a részét tárgyalja, a mely a W. felhasználta nyelvi anyag minősége és értékesítése ellen emelt kifogásokat. W. nagy művének e folyóiratban megjelent rövid ismertetése során (XXXI. 356. l.) magunk

---

* L. Schuchardt, Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker. Berlin, Oppenheim, 1885.

is szóvá tettük a psychophysiologia jeles mesterének e gyengéjét, a mely legalább részben — mint Sütterlin i. h. 9. s k. ll. nagyon helyesen mondja, — nála is ugyanabból a forrásból fakad, a honnan Delbrücknél az a kívánság, hogy a nyelvi jelenségek szűkebb, de világosabban áttekinthető körében maradjon a vizsgálódás. A külömbség a kettő között csak az, hogy D., ha be nem vallottan is, de kétségtelenűl tudatosan abból az okból szab magának ilyen szűk korlátokat, mert indogermanista, és így csakis e nyelvterületen érzi magát eléggé otthonosan és biztosnak, más mint ilyen térre pedig éppen tudományos lelkiismeretességből nem szívesen merészkedik. W. ellenben, mikor az inductio teljesebbé tétele kedveért e koczkázatos lépést megteszi, elméletileg csak helyeselhető szempontnak tesz eleget, de a gyakorlatban éppen azon okból követ el némely súlyosabb következtetési hibát, a mely oknak Delbrücknél jól látja az egyoldalúságra vezető bibéjét. Csakhogy a saját következtetéseinek hibái alatt már nem veszi észre ugyanezen oknak lappangó működését, ennélfogva pedig magukat a hibákat is hajlandó félreismerni. Ez az ok, mint Sütterlin (i. h. 9. l.) nagyon jól mondja, mind a kettőnél az, hogy a classica philologia iskolájából kerültek ki s ott megszokták a nyelveket írott, papirosba temetett alakjukban látni, nem pedig «als eine grosze einheitliche Lautmasse mit bestimmtem Klang und bestimmter Betonung, die in einer hergebrachten Geschwindigkeit dahinflieszt». Ennek a sok nyelvtudóssal közös hibának tulajdonítja S. azt is, hogy W. nincs elég tekintettel egyes nyelvi jelenségek történelmi fejlődésére. Másik oka téves következtetéseinek az, hogy példáit nem válogatja meg mindig elég gondosan és forrásaival szemben nem él mindig a kellő kritikai óvatossággal. (Hisz láttuk multkori ismertetésünkben, hogy néha még sajtóhibákból is következtet, a mi oly nyelvekkel szemben, a melyeket csak papirosról ismer az ember, nem is igen kerülhető el. Nálunk is akad rá elég példa.) A harmadik baj az, hogy W. néha nagyon is kizsákmányolja (a mint Sütterlin mondja: kipréseli) az anyagát s a jelenségek egy-egy sajátszerű csoportjából nagyon könnyen hajlandó valamely nyelvcsalád, sőt olykor az egész emberiség egyik-másik lelki készségére és hajlamára következtetni. Ez is abból magyarázható, hogy W. minden igyekezete mellett is sokkal inkább psychologus mint történész, és hogy az idegen sajátszerű gondolkodási formákat is a magáéi szerint ítéli meg. Ebből következőleg, bármennyire látja is az indogermanista D. egyoldalúságát, attól sokszor maga sem tud szabadúlni, és ő is ott jár legközelebb a jelenségek helyes megitéléséhez, a hol a nyelvek történelmi búvárlata eddigelé a legjobb módszerrel és a legszilárdabb eredményekkel műveltetett: az indogermán nyelvek területén.

WUNDT iratának harmadik fejezete DELBRÜCKnek a néma- vagy jelbeszéd (Geberdensprache) gestusai felosztására tett észrevételeivel foglalkozik s azok ellenében a saját felosztását veszi védelmébe. A symbolikus taglejtések külön csoportjának felvételét semmi áron sem akarja mellőzni, mert szerinte azok, — bár kétségtelen, hogy a mutató, utánzó és együttjelző gestusokból fejlődtek s így ezek mellett csak másodlagosak, — mégis olyan fejlődési fokot képviselnek a jelbeszéd történetében, a mely számukra külön csoportba sorolást követel. Lényegesebbek ennél azok az eltérések, melyek a két tudósnak a jelbeszéd és a hangzó nyelv kölcsönös viszonyát illető felfogásában mutatkoznak. Ez eltérő felfogást W. újabb fejtegetései több oldalról igen tanúlságos módon és kiválóan az ethnographust érdeklő fejtegetésekkel világítják meg. A nyelvészt azonban a kétféle gondolatközlési mód ezen egymást állandóan kiegészítő kölcsönhatásaiból legfölebb az érdekli, a mely némi világot vet a syntaxis bonyolultabb lelki feltételeire. Ezekhez SÜTTERLIN könyvében is kapunk néhány találó megjegyzést (14—19. l.). Igen behatóan foglalkozik a heidelbergi tanár könyvecskéje WUNDTnak a nyelvhangokról szóló fejtegetéseivel, a melyekről az a véleménye, hogy az egész nagy munka legjobb és mégis egyúttal a legtöbb kifogásra rá szolgáló fejezete. E látszólag önmagának ellenmondó itélettel S. azt érti, úgy látszik, hogy W. állításaiban ugyan igen sok az érdekes megfigyelésen alapuló s fölötte elmemozdító részlet, de még több talán, kivált a hangutánzás jelenségét illetőleg, a meg nem álló magyarázat, a mely helyett a történelmi fejlődés szigorúbb számbavétele mást is ajánl, sőt olykor csakis mást mutat igazolhatónak.

DELBRÜCK és PAUL ellenében újabban is fenntartja W. azt a nézetét, a mely szerint a hangváltozások előidézésében korántsincs olyan nagy része annak, hogy az egyéni szokás különféle okokból mind szélesebb körben talál utánzókra; hanem inkább úgy áll a dolog, hogy csakis az olyan változások válnak mind általánosabbakká és hovatovább törvényszerűekké, a melyek fokozatos bekövetkezésére szélesebb rétegekben megvannak már a kellő psychologiai és physiologiai készségek és hajlandóságok. Ezeket pedig a lakóhely, történelmi viszontagságok, faj- és ezzel együtt járó nyelvkeveredés készítik és segítik elő. Az utóbbinak kiemelése W. egyik kiváló érdeme, bár sem DELBRÜCK, sem SÜTTERLIN nem igen látszanak e momentum erősebb hangsúlyozásának valami különösebb fontosságot tulajdonítani. E helyett mind a ketten nem egy alapos ellenvetést tesznek W.-nak néha éppen nem szerencsés példáira, melyek olykor csakugyan olyanok, hogy az általánosságban helyes megfigyelésre épített következtetést csak kompromittálni alkalmasak, a helyett, hogy megerősítenék. Természetes, hogy itt a részletkérdésekben

sokkal tájékozottabb nyelvészek kétségtelenül nagy előnyben vannak a psychologussal szemben, a ki, ha többnyire helyesen látja is a nyelvi jelenségek általános lelki okait, az egyes esetekben sokszor épp annak a tényezőnek tulajdonít (több együttműködő vagy csak lehetséges közül) nagyobb részt, a mely ebben az esetben csak másod- vagy harmadrendű, sőt olykor egyáltalában számba sem jő.

Méltán megnyugtathatja WUNDTOT DELBRÜCKnek az az ítélete, melylyel munkájának a mondatról és annak tagolásáról szóló részét fogadta. Az, hogy a lényeges dolgokat illetőleg éppen a syntaxis kérdéseinek egyik legfinomabb elemzőjével ért egyet, kétségtelenül jó ajánlólevél W. fejtegetései számára. SÜTTERLIN is elismeri, hogy W.-nak a mondatról adott meghatározása igen szerencsés, de azért ennek is kimutatja a fogyatékosságait. Helyesen jegyzi meg W. már DELBRÜCKnek ugyanilyenekre utaló kifogásaival szemben, hogy ha még tökéletesebb meghatározást erőszakolunk, ismét abba a már többször ismétlődött hibába esünk, hogy mikor minden lehetőséget számba véve akarjuk a mondat definitióját megszerkeszteni, utoljára is olyan meghatározáshoz jutunk, a mely vagy többet, vagy kevesebbet foglal körébe a kellőnél.

A mondatok osztályozását illetőleg már nagyobbak az eltérések, a melyek DELBRÜCKöt és a vele e téren jórészt egyetértő SÜTTERLINt WUNDTtól elválasztják. SÜTTERLIN (i. h. 151. l.) régibb felosztásától (*Die deutsche Sprache der Gegenwart*) eltérve és most DELBRÜCKhöz csatlakozva ezt a felosztást javasolja: egytagú és kéttagú mondat. Amaz magába foglalná az ilyen felkiáltó (érzelmi) mondatokat, mint: «milyen szép ház!» továbbá a felszólítókat s akár a puszta indulatszókat és egyéb értelmük szerint külön hangsúlyozott egyes szavakat is. A kéttagúak ismét nyelvbeli alakjuk szerint egy szóból, vagy két és több szóból állókra lennének felosztandók. A mondatot továbbá a fentiekből következőleg újabban nem tekinti többé a szócsoport egy nemének, hanem a hang, szó és szócsoport mellé rendeli negyedik coordinata gyanánt. Amazok a beszédnek összefüggésükből kiszakított részei, emez pedig az a nyelvi egész, a mely az előbbi háromnak bármelyikéből is állhat.

Nagyon érdekes végül WUNDT válaszának utolsó fejezete, melyben a nyelv eredetéről kifejtett nézetét veszi védelmébe DELBRÜCKnek JESPERSEN elméletéhez szító felfogásával szemben. Ez különösen a nyelv és az ének egymás közti viszonyát s a ritmus keletkezését illetőleg tér el a W.-étől. Minthogy W. a JESPERSEN könyvével (*Progress in language*, 1894) csak nagy művének befejezése után ismerkedett meg, ez utóiratban bővebben foglalkozik annak érdekes, bár sok ellenmondást keltő elméletével. (L. különösen a ritmus eredetét illetőleg BÜCHER

Arbeit und Rhythmus czímű jeles könyvét, a mely ugyan szintén kissé egyoldalún akarja a problémát megoldani, de igen jól kiegészíti a JESPERSEN és DELBRÜCK nagyon is költői felfogását.) A nyelvtörténet és nyelvpsychologia kölcsönös viszonyának tisztázására igen sok becses adalékot tartalmazó e békés eszmecsere újabb szép bizonyítéka annak, hogy a hol mind a két részről az igazság őszinte keresése a czél, a melyet a két, esetleg egyes részletekben egymástól eltérő nézetű fél követ, ott a kiindulópontok külömbözősége, de a kutató műszerek egyenlő élessége mellett csak nyerhet az ügy, s a tanulságos vita után, mint a jelen példában látjuk, egymás iránt teljes elismeréssel hagyják el a mérkőzők a küzdőteret.

KATONA LAJOS.

Kisebb közlések.

A samán csuvas neve. A csuvas *jüméš* (anatri), *jóměś, jómžě* «varázsló, samán, javas, tudós» szó eredetére nézve már ZOLOTNICZKIJ kifejezte ama véleményét (Корневой чувашско-русскій Словарь: 163.), hogy annak alaprésze nem más, mint az altaji-tatár *kam* «samán» szó avval a *k* > *j* szókezdő-változással, melyet a csuvas *jun, jon* «vér» (= köztör. *kan), jur, jor* «hó» (= köztör. *kar), jul-, jol-* «elmaradni» (= köztör. *kal-)* és *jiń, jéńé* «hüvely» (= köztör. *kin)* szavakban is észlelünk, a végzet pedig a köztörök *-či, -ǯi* foglalkozást jelentő képzőnek csuvas hangalakulata, úgy mint a *ťíměřš* «kovács» (ebből: *ťíměř* «vas»), *kěďüš* «pásztor» (ebből: *kěďü* «nyáj» s más hasonló szavakban. Ugyanezt a nézetet ismétli a NyK. utóbbi füzetében (l. fent 262. l.) PAASONEN avval a megtoldással, hogy a *joměš* «varázsló» alaprésze külön is kimutatható a csuvasban, mégpedig a tőle először följegyzett «*im-ju̯m* gyógyító varázsigék *(im-ju̯m kala-* varázsolni)» kifejezésben, mely magyarázat helyessége esetén a csuvas *ju̯m* szó «varázsigét» *(im* = köztör. *äm, em* «orvosság») és *ju̯měš, jüměžě* (PAASONEN) tkp. «varázsigékkel foglalkozót» jelentene.

Nehézséget okoz e magyarázatban mindenelőtt az a körülmény, hogy míg *kam* az altaji tatár nyelvjárásokban és az ujgurban magát a «varázsló személyt, a samánt» jelenti, a megfelelő csuvas szó a «varázslatra» (altaji *kamlïk, kamělïk),* illetve a varázslat «eszközére», a «varázsigékre» vonatkoznék. Föltünő továbbá, hogy a votják *em-jum* két külömböző nyelvjárásbeli forrásból igazolva határozottan «orvosság» (лекарство) s nem «gyógyító *varázs-*

ige» értelmű (l. Votják Szótáromban: 36. l.), a mint a tavdai vogulban FTV. *īm-jom*, ATV. *jīm-jom* szintén csak «orvosság». Ez adatok ama föltevésre jogosítanak, hogy Paasonen a csuvas *im-jum* szónak «gyógyító varázsigék» fordításához voltakép csak az *im-jum kala-* = «*im-jum*-ot mondani, gyógyító czélból ráolvasni» kifejezés elemzésével jutott, hol azonban a névszó nem szükségkép «varázsigének» értendő, hanem érthető úgy mint a vele azonos votják és vogul jövevényszókban «orvosságnak» is, vagyis az egész kifejezés ekképen: «gyógyító szert, orvosságot rámondani».

Tekintve, hogy a tavdai vogulban az «orvosság»-nak egy másik kifejezése: *tēr-pum*, melyben *tēr* magában is «orvosság» s *pum* «fű», valamint hogy a köztörök *ot* «fű» szó az ujgurban, csagatajban s ozmanliban magában is használatos «orvosság» értelemben (pl. ujgur *mäni tuttu ol näŋ aŋar jok odi* «mich hat diese sache erfasst, dagegen gibt es keine arznei»; *pu ikkä ämi jok, tilämä odi* «gegen diese krankheit gibt es keine heilmittel, fordere keine arznei»; Radloff WTD. I : 1102.), azt vélem, hogy ez a csuvas *im-jum* mégsem lesz más, mint az *im-śum* (virjal *im-śom)* «füvekből készült orvosság» (лекарство изъ трухи; Zolotn.) nyelvjárási változata, a hol pedig az utótag kétségtelenül a csuvas *śum*, *śom* «gyom» (плевелы, трава въ хлѣбѣ, труха» Zolotn.) = magy. *gyom*. Tudvalevő, hogy a csuvasban nem minden esetben változott el a *j* szókezdő *ś*-vé, sőt hogy egymás mellett használatos alakok: csuv. *jeń* «oldal» (= tatár *jan)* és *-śom : śomĕn* «mellett» (= tatár *jan* «oldal»); v. ö. csuv. *śĭn* «ember», de cserem. *jiŋg*. S hogy így fogjuk föl az *im-jum* és *im-śum* alakok viszonyát, arra utal Asmarin közlése is (Матеріалы для изслѣд. чувашск. языка 115. l.), ki ez összetétel utótagját eltérő *a* hangzóval jegyezvén (v. ö. a magy. *gyom*-nak dial. *gyam* változatát) az *im-śam* mellett is ír *im-jam* változatot «orvosság» (средство, лекарство) értelemmel. A csuvas *jŭmŭś*, *jomźĕ* «varázsló» szót ezek szerint nem vonhatjuk az *im-jum* «fű» jelentésű utórészéhez, hanem pusztán a *kam* «varázsló» szóhoz, a midőn benne a képzőt fölös analogiai alakulatnak vehetjük olyformán, mint a magy. *bölcs*-nek megfelelő mongol *bügeči* «varázsló, samán» szóban, mely mellett a mongol *büge* = burjét *bö*, ujgur, csagataj *bögü* alapszó maga is már «varázsló» értelmű (l. fent 298. l.). Munkácsi Bernát.

Widener Library
2044 098 638 299